Министерство просвещения Российской Федерации
ФГБОУ ВО «Башкирский государственный педагогический университет им.М. Акмуллы»
Министерство образования и науки Республики Башкортостан

БАШКОРТ ФИЛОЛОГИЯҺЫ ФАКУЛЬТЕТЫНА 30

«Родной язык, культура и литература в системе образования: традиции и инновации»

Материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, посвященной 30-летнему юбилею факультета башкирской филологии ФГБОУ ВО «Башкирский государственный педагогический университет им. Мифтахетдина Акмуллы», Году педагога и наставника

Уфа, 2023

УДК 81:82:316.722:37
ББК 81.2:71:74
Р60

Рекомендовано к изданию
решением Совета факультета башкирской филологии БГПУ им.М. Акмуллы
от 08.02.2023 г., протокол №3

Родной язык, культура и литература в системе образования: традиции и инновации: материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, посвященной 30-летнему юбилею факультета башкирской филологии ФГБОУ ВО «Башкирский государственный педагогический университет им. Мифтахетдина Акмуллы»; Году педагога и наставника. 21 февраля 2023. – Уфа: БГПУ им.М.Акмуллы, 2023. – 543 с.

Редакционная коллегия:

Гареева С.А. – канд. биол. наук, проректор по научно-исследовательской работе БГПУ им. М. Акмуллы

Хусаинова Л.М. – д-р филол. наук, проф., декан факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Тагирова С.А. – канд. пед. наук, доц., зав. кафедрой башкирского языка и литературы факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Галина Г.Г. – канд. филол. наук, доц. кафедры башкирского языка и литературы, заместитель декана по научной работе факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Набиуллина Г.М. – канд. филол. наук, доц. кафедры башкирского языка и литературы факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Тулумбаев В.З. – канд. филол. наук, доц. кафедры башкирского языка и литературы факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Давлеткулова Г.Ш. – ст. преп., заместитель декана по учебной работе факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Юлбарисова Л.Ф. – ассистент, лаборант кафедры башкирского языка и литературы факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Сборник содержит материалы, посвященные актуальным проблемам методики преподавания родных языков и литератур, цифровизации в системе филологического образования, а также освещению вопросов полилингвального образования в полиэтническом социуме.

Адресован учителям образовательных организаций, преподавателям, аспирантам, магистрантам, студентам.

ISBN 978-5-907475-95-3

© Коллектив авторов, 2023

ЙӨКМӘТКЕҺЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ 9
Хусаинова Л.М., Хабибуллина З.А, Шагапова Г.Р. ФАКУЛЬТЕТ БАШКИРСКОЙ ФИЛОЛОГИИ АКМУЛЛИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА: ОТ СЛАВНОЙ ИСТОРИИ К СВЕТЛОМУ БУДУЩЕМУ 22
Абдрахманова Л.С. ӘҘӘБИ ӘҪӘРҘЕ ӨЙРӘНЕҮГӘ КОНЦЕПТУАЛЬ ҠАРАШ 31
Абилова Г.К., Хусаинова Л.М. ОТРИЦАНИЕ В КАЗАХСКОМ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКАХ 33
Абилтаева Д.С. ПРИМЕНЕНИЕ ГРУППОВЫХ ДИСКУССИЙ И ТЕХНИКИ ИХ ОРГАНИЗАЦИИ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ В ШКОЛЕ 39
Аникина Л.В. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ «МОБИЛЬНОГО КЛАССА» НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ 43
Апсалямова Н.И. КОГДА ИСЧЕЗАЕТ НАРОДНЫЙ ЯЗЫК – НАРОДА НЕТ БОЛЕЕ! 47
Астанова Б.З. БАШҠОРТ ТЕЛЕ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ МУЗЕЙ ПЕДАГОГИКАҺЫ ЭЛЕМЕНТТАРЫН ҠУЛЛАНЫУ 50
Бакирова Э.Р., Султакаева Р.А. МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ НЕОЛОГИЗМОВ НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА 54
Биргәнова Г.М., Әлибаев З.А. ТАҢСУЛПАН ҒАРИПОВАНЫҢ «КИТМӘГЕҘ, ТОРНАЛАР!» ДРАМАҺЫНДА ХАЛЫҠ ИЖАДЫНЫҢ САҒЫЛЫШЫ 58
Валиева М.Р. ФОРМИРОВАНИЕ БАЗОВЫХ ЗНАНИЙ О СТАНОВЛЕНИИ ЛЕКСИЧЕСКОГО ФОНДА БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА У СТУДЕНТОВ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ФАКУЛЬТЕТОВ 61
Валиева Э.Р., Алибаев З.А. ИЗУЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАМИЛЯ ЗИГАНШИНА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ 67
Вахитова Т.Ф., Аманбаева А., Мырзабаева Д. КАЗАХИЗМЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ 72
Гайсина А.Р., Бухарова Г.Х. «ШУРА» – XX БЫУАТ БАШЫНДАҒЫ ТӘҮГЕ БАҪМА ЖУРНАЛ 75
Гайфиева Н.Н., Халиуллина А.Г. МИФОЛОГИЧЕСКИЙ ПЛАСТ РАССКАЗА «ГИГИЕНА» Л. ПЕТРУШЕВСКОЙ 77
Галина Г.Г. ҒАЛИМ ЗӘКИ ӘЛИБАЕВТЫҢ ҒИЛМИ ЭШМӘКӘРЛЕГЕ 81
Галина Г.Г., Аюпова А.А. З. ХАННАНОВА ИЖАДЫ АША ЭТНО-МӘҘӘНИ КОМПЕТЕНЦИЯЛАР ФОРМАЛАШТЫРЫУ 85
Гареева А.Б., Халиуллина А.Г. ПРОБЛЕМА ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ 88
Гареева Г.Н., Наджметдинова Н.М. ОБРАЗ ГЕРОЯ-ТРУЖЕНИКА В СОВРЕМЕННЫХ БАШКИРСКИХ ПОВЕСТЯХ 91
Гейт М.В., Тагирова С.А. ПРИМЕНЕНИЕ ЛАБИРИНТА В ОБУЧЕНИИ БАШКИРСКОМУ ЯЗЫКУ 96
Гиззатуллина Р.Т. ОБУЧЕНИЕ БАШКИРСКОМУ ЯЗЫКУ В ШКОЛЕ С РУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ 102
Гәрәева Г.Н. БУЛАТ РАФИҠОВ РОМАНДАРЫНДА ТАРИХИ ЫСЫНБАРЛЫҠ САҒЫЛЫШЫ 107

Гәрәева Г.Н. БАШҠОРТ МОНУМЕНТАЛЬ РОМАНДАРЫНДА КОМПОЗИЦИЯ ҠОРОЛОШО 114
Гәрәева Г.Н, Биканова Г.Ф. НАИЛ ҒӘЙЕТБАЙҘЫҢ «БАБИЧ» РОМАНЫНЫҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК АСЫЛЫ 118
Гәрәева Г.Н, Дәүләтгәрәева Х.И. Ф. АҠБУЛАТОВАНЫҢ «ХАНБАЛА ҺӘМ ХАН БАЛА» ХИКӘЙӘҺЕНДӘ ВАТАНСЫЛЛЫҠ МОТИВТАРЫ 121
Гәрәева Г.Н, Мостафина И.А. ЮҒАРЫ КЛАСТАРҘА ҺУҒЫШ ТЕМАҺЫН ӨЙРӘНЕҮ 124
Гәрәева Г.Н, Сатвалова И.Я. ӘҘӘБИӘТ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ ХУДОЖЕСТВОЛЫ ОБРАЗДАРҘЫ АНАЛИЗЛАУ АЛЫМДАРЫ: ПОРТРЕТ ХАРАКТЕРИСТИКАЛАРЫ 127
Гәрәева Г.Н, Сәйетгәрәева И.И. МӘКТӘПТӘ НАЗАР НӘЖМИ ПОЭЗИЯҺЫНДА БӨЙӨК ВАТАН ҺУҒЫШЫ ТЕМАҺЫН ӨЙРӘНЕҮГӘ ҠАРАТА 133
Гәрәева Г.Н, Сәйетҡолова Л.Р. МИЛЛИ ТАРИХИ ПРОЗАБЫҘ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ 137
Ғәбитова З.М. БАШҠОРТ ТЕЛЕН ӨЙРӘНЕҮ БАРЫШЫНДА ЛЕКСИК КҮНЕКМӘЛӘР ФОРМАЛАШТЫРЫУ 141
Ғәзизова Ә.Р. ТЕМАТИК ТЕЛМӘР ҮҪТЕРЕҮ КАРТАЛАРЫ 146
Ғәзизуллина М.Ә. УҠЫУСЫЛАРҘЫҢ МЕТАПРЕДМЕТ КОМПЕТЕНТЛЫҒЫН ФОРМАЛАШТЫРЫУҘА ТӘНҠИТЛЕ ФЕКЕРЛӘҮҘЕ ҮҪТЕРЕҮ ТЕХНОЛОГИЯҺЫ 152
Ғәлиева Р.Т., Насипов И.С. БАШКОРТСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПОЛИЛИНГВАЛЬ БЕЛЕМ БИРҮ ҮЗӘКЛӘРЕ: СТӘРЛЕТАМАК ШӘҺӘРЕ ШӘҺӘР ОКРУГЫНЫҢ «23 НЧЕ САНЛЫ ПОЛИЛИНГВАЛЬ КҮППРОФИЛЬЛЕ МӘКТӘП» МУНИЦИПАЛЬ АВТОНОМ ГОМУМИ БЕЛЕМ БИРҮ УЧРЕЖДЕНИЕСЕ 157
Ғәлимова В.А., Ғәлина Ғ.Ғ. МӘКТӘПТӘ НАЗАР НӘЖМИҘЕҢ «ИБЛЕС» ПОЭМАҺЫН ӨЙРӘНЕҮ 161
Ғәлиуллина А.В., Әлибаев З.А. ҠУРАЙ – БАШҠОРТТАРҘЫҢ КҮҢЕЛ ҠЫЛЫ 164
Ғәниев Ф.Б., Ғәлина Ғ.Ғ. Ш. БАБИЧ ҺӘМ Р. БИКБАЕВ ШИҒЫРҘАРЫНДА ДИНИ МОТИВТАР 167
Жерновкова М.С. DIGITAL PLATFORM FOR LANGUAGE PROTECTION AND PRESERVING CULTURES 171
Жусупова Г.М., Ниязбекова А.А., Нурбекова Г.Ж. THE USE OF ETHNO-CULTURAL COMPONENTS 176
Илмөхәмәтов А.Г. РУХИ-ӘХЛАҠИ ТӘРБИӘ СЫҒАНАҒЫ БУЛАРАҠ ХАЛЫҠ ИЖАДЫ 179
Иманғолова И.Б., Таһирова С.А. ДӘРЕСТӘН ҺУҢҒЫ ЭШМӘКӘРЛЕКТӘ УҠЫУСЫЛАРҘЫҢ ЛИНГВИСТИК БЕЛЕМЕН ҮҪТЕРЕҮ 182
Иргалина И.И., Нәбиуллина Г.М. ФӘРЗӘНӘ АҠБУЛАТОВАНЫҢ БАЛАЛАР ӨСӨН ЯҘҒАН ӘҪӘРҘӘРЕНЕҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ЙӨКМӘТКЕҺЕ 186
Иргәлина З.А., Ғәлина Ғ.Ғ. БАЙМАҠ РАЙОНЫ ФОЛЬКЛОРЫ ЯРҘАМЫНДА УҠЫУСЫЛАРҘА ЭТНОМӘҘӘНИ КОМПЕТЕНЦИЯЛАР ФОРМАЛАШТЫРЫУ 189
Искужина Г.И., Әлибаев З.А. БАШҠОРТ ХАЛҠЫНЫҢ ЙОЛАЛАРЫ 192
Исламова Ю.Р. ФОРМИРОВАНИЕ НРАВСТВЕННЫХ И ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ЧЕРЕЗ ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ТРАДИЦИИ В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОЙ ШКОЛЕ 194

Исхужина Г.И., Шагапова Г.Р. ШЕСТОЙ КОРПУС БГПУ ИМ. М. АКМУЛЛЫ – ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ 196

Ишкильдина Л.К. ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ФОНЕТИКИ ГОВОРОВ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА И ВНЕДРЕНИЕ ИХ РЕЗУЛЬТАТОВ В СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ 199

Кагарманов И.Ф. ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПОЛИЛИНГВАЛЬНОГО И БИЛИЛИНГВАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН 203

Казакбаева Н.Р., Әлибаев З.А. РӘМЗИЛӘ ХИСАМЕТДИНОВА ИЖАДЫНДА ФӘЛСӘФӘҮИ ЛИРИКА 208

Кайко Р.Р., Әлибаев З.А. ҮҘ ИКМӘК – ТӘМЛЕРӘК 210

Кемельбекова Э.А., Бухарова Г.Х. ГЕОМЕТРИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА НОМАДОВ 212

Килмөхәмәтова С.С., Әлибаев З.А. ӨЛТӨК ҠАРАҒАСТАР – ЕРЕМ ҠОТО 216

Кинзягулова Г.А., Тагирова С.А. ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ В КАЗАХСКОМ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКАХ 218

Кинйәғолова Г.Ә., Таһирова С.А. КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯНЫҢ АСЫЛЫ 221

Конкаева Н.Н. Р.МҰҚАНОВАНЫҢ «МӘҢГІЛІК БАЛА БЕЙНЕ» ӘҢГІМЕСІН ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ 223

Косцова С.А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ QR-КОДОВ НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ 228

Куватова К.Я., Валеева Л.Ф. NATIONAL VIEW OF THE WORLD 231

Куланчин А.Й. ӨС МӘҒРИФӘТСЕНЕҢ МӨФТӨЙ ЯНЫНДА БЕР ОСРАШЫУЫ 235

Курбонов Н.Х., Томбаев В.З. ҠЫЛЫМДЫ ӨЙРӘНГӘНДӘ УҠЫУСЫЛАРҘЫҢ ФУНКЦИОНАЛЬ СТИЛИСТИК ГРАМОТАЛЫЛЫҒЫН ФОРМАЛАШТЫРЫУ 236

Кәримова Н.Н., Әлибаев З.А. КҮБӘЛӘК ЫРЫУЫНЫҢ ЕР-ҺЫУ АТАМАЛАРЫ 240

Ҡазыева С.Г., Әлибаев З.А. БАШҠОРТ УМАРТАСЫЛЫҒЫ ҺӘМ УНЫҢ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ 243

Ҡарасова З.Н. БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ ДАЛЬТОН ТЕХНОЛОГИЯҺЫ ҠУЛЛАНЫУҘЫҢ ЭФФЕКТИВ АЛЫМДАРЫ (ИННОВАЦИОН ЭШ ТӘЖРИБӘҺЕНӘН) 248

Ҡорманаева А.З., Әлибаев З.А. ӘБЙӘЛИЛ РАЙОНЫНЫҢ ЛЕГЕНДАЛАРЫ ҺӘМ РИҮӘЙӘТТӘРЕ 253

Ҡотлобаева А.Р., Әлибаев З.А. ҒАИЛӘ ҠИММӘТТӘРЕНЕҢ БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕНДӘ САҒЫЛЫШЫ 255

Ҡотлоғәләмов Р.К., Әлибаев З.А. НӘБИ ТАРИХЫ – ИЛЕМ ТАРИХЫ 257

Ҡотлоюлова Р.К., Әлибаев З.А. БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕНДӘ ТОРАТАУ ОБРАЗЫ 259

Ҡыҙрасова Н.А., Әлибаев З.А. АЙЫУ ҠОҘОҒОНОҢ ҠУРАЙЫ 261

Ҡыуатова К.Я., Әлибаев З.А. САЛИХОВТЫҢ ТОРМОШ СЕРҘӘРЕ 263

Мостаева Р.М. «БАШ ҠАЛАНЫҢ БАШҠОРТ ТЕЛЕ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТЕ ЙЫЛ УҠЫТЫУСЫҺЫ – 2023» 268

Мөхәмәҙиев Н.И., Томбаев В.З. БАШҠОРТ РЕКЛАМА ТЕЛЕНДӘ МӨНӘСӘБӘТ ҺҮҘҘӘРҘЕҢ ФУНКЦИОНАЛЬ-СТИЛИСТИК ПОТЕНЦИАЛЫ 271

Мөхәмәтдинова Э.Ж., Әлибаев З.А. ЕР-ҺЫУ АТАМАЛАРЫНДА ХАЛЫҠ ТАРИХЫ 275

Мөхәмәтова Н.А., Әлибаев З.А. ЛЕГЕНДАЛАРҘА АУЫЛЫМ ТАРИХЫ 277
Мухамедьянов А.И., Алибаев З.А. НЕВИНОВНЫЙ УБИЙЦА 279
Мухамедьянова А.Р., Исхаков А.Р. ЦИФРОВИЗАЦИЯ В СИСТЕМЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ 281
Набиуллина Г.М. О БАЯЗИТОВОЙ Р.Р. 284
Нигаматова А.А. ЛЕКСИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «ЙӘШ» - «ВОЗРАСТ» В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ В СРАВНИТЕЛЬНОМ ПЛАНЕ С ДАННЫМИ ДРУГИХ РОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ РЕГИОНА 286
Орел А.Р., Султакаева Р.А. ПУТИ ИЗУЧЕНИЯ ЗАИМСТВОВАНИЙ НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛЕ 290
Псянчина М.Т., Тагирова С.А. СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ БАШКИРСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦ НА УРОКАХ РОДНОГО И ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ШКОЛАХ 294
Рахматуллина Д.Д. ОРГАНИЗАЦИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ БАШКИРСКОМУ ЯЗЫКУ УЧАЩИХСЯ-БИЛИНГВОВ 296
Рахматуллина С.Х., Шарафутдинова З.Т. ИЗУЧЕНИЕ РОДНЫХ ЯЗЫКОВ НАРОДОВ РБ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ ГОРОДА УФЫ 301
Рәхимова Э.Ф. БАШҠОРТ ТЕЛЕ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ КРЕАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРҘЫ ҮҪТЕРЕҮ 304
Рысқұлова А.Ә., Бтеналина А.Р., Бітімбаева Г.Ж., Данабай А.Е. АРТ-ТЕРАПИЯ ТЕХНИКАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ПСИХОЭМОЦИЯЛЫҚ САУЛЫҚТЫ РЕТТЕУДЕГІ МАҢЫЗЫ 308
Рыҫколова Р.Ш., Хәбибуллина З.А. БАЯЗИТ БИКБАЙҘЫҢ «ҠАРЛУҒАС» ДРАМАҺЫНДА ИҪКЕРГӘН ҺҮҘҘӘР 315
Сабирова Г.А., Хөсәйенова Л.М. ҺҮРӘТЛӘҮ САРАЛАРЫНЫҢ СТИЛИСТИК ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ (ӘСХӘЛ ӘХМӘТҠУЖА ӘҪӘРҘӘРЕ МИҪАЛЫНДА) 319
Сабитова А.Р., Хәлиуллина А.Г. МӨХӘММӘТ МӘҺДИЕВНЕҢ “БЕЗ – КЫРЫК БЕРЕНЧЕ ЕЛ БАЛАЛАРЫ” ПОВЕСТЕНДА УКЫТУЧЫЛАРНЫҢ ШӘХЕС ТӘРБИЯЛӘҮДӘГЕ РОЛЕ 324
Сабитова И.И. ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ПОЛИЛИНГВАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПОЛИЭТНИЧЕСКОМ СОЦИУМЕ 329
Сагынбек И.Ж. ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ В БАШКИРСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ 332
Сактаганов Б.К., Дәукеева А.С., Жалғасова Д.С. КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ АГРЕССИВТІЛІГІНІҢ КӨРІНУ СЕБЕПТЕРІ МЕН СПЕЦИФИКАСЫ 337
Сақтағанов Б.К., Касымкулова А.К., Құлынбетова А.Д. ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 342
Салихова А.А., Хусаинова Л.М. НАУЧНОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ГЛАГОЛОВ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА 346
Саляхова З.И. РОДНАЯ КУЛЬТУРА КАК ОСНОВА ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ 349
Саматова Ж.М., Какимова Д.М. ФОРМА СЛОВА «ЗА + ТВОРИТЕЛЬНЫЙ ПАДЕЖ» С ПРОСТРАНСТВЕННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ И ЕЁ ЭКВИВАЛЕНТЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ 352
СимоноваА.А. ПРОГРАММНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЗАНЯТИЙ ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ 358

Синенко Л.В. ЦИФРОВИЗАЦИЯ В СИСТЕМЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ 363

Солтанова Н.И., Әлибаев З.А. МИЛЛИ БЕЙЕҮҘӘРҘӘ ХАЛЫҠ ТАРИХЫ 367

Сәхәүтдинов А.Ш., Солтаҡаева Р.А. ЭТНОМӘҘӘНИ БЕЛЕМ БИРЕҮҘӘ БАШҠОРТ ХАЛЫҠ ӘКИӘТТӘРЕНЕҢ РОЛЕ 371

Султангареева Р.А. КОНЬ – ВРЕМЯ В БАШКИРСКОМ ЭПОСЕ «АКХАК КОЛА (ХРОМОЙ САВРАСЫЙ)»: СПЕЦИФИКА ОТОБРАЖЕНИЯ 376

Сәлимов Д.Д., Әлибаев З.А. ОЛАТАЙЫМДЫҢ ХӘРБИ ЮЛЫ 383

Тахаутдинова И.И., Әлибаев З.А. ЙЫЛАН ЫРЫУЫ ХАЛҠЫНЫҢ ТӨП ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ 386

Таһирова С.А. БАШҠОРТ ТЕЛЕ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТЕН УҠЫТЫУ МЕТОДИКАҺЫН ҮҪТЕРЕҮҘӘ АҠМУЛЛА УНИВЕРСИТЕТЫНЫҢ РОЛЕ 389

Твердова И.В. РАСКРЫТИЕ ОБРАЗА ПЕТРА 1 В ПОЭМЕ А.С. ПУШКИНА «МЕДНЫЙ ВСАДНИК» НА ИНТЕГРИРОВАННОМ УРОКЕ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, ИСТОРИИ, ФИЗИКИ И ГЕОГРАФИИ 393

Тиллебаев С.А. О НЕОКОНЧЕННОЙ ПОВЕСТИ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА “ЗОЛОТО И СНЕГ” 398

Тойбазарова Н.А., Айтхожаева Ж.У., Аманова М.Х., Аралбаева А.К., Әділханова Н.Е. ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ АЯСЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 408

Тойбазарова Н.А., Сатуева Д.Ж., Сыдиықова Д.О., Тынысов А.Н., Ырғызбайқызы М. БАСТАУЫШ СЫНЫПТА МОРФОЛОГИЯНЫ ДАМЫТА ОҚЫТУ 414

Тойбазарова Н.А., Жұмабай С.Т., Жолдас А.М., Қосымбаева Ш.Ә., Қуанышева И.Т. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ 419

Умбаров С.Н., Хусаинова Л.М. ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В УЗБЕКСКОМ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКАХ 424

Ураков А.М., Әлибаев З.А. МУЗЫКА ҺӘМ УНЫҢ ТЫЛСЫМЫ 428

Усманова М.Ғ. ЗАМАН ЯЛҒАУҘАРЫ БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ ҺӘМ УНЫҢ ГРАММАТИКАҺЫНДА ЙӘКИ БЕҘ ДӨРӨҪ УҠЫТАБЫҘМЫ? 430

Фәтихова Л.Ф., Ғәлина Ғ.Ғ. ӘҘӘБИӘТ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ МӘҠӘЛ ҺӘМ ӘЙТЕМДӘРҘЕ ӘХЛАҠИ ТӘРБИӘ БИРЕҮ САРАҺЫ БУЛАРАҠ ҠУЛЛАНЫУ ЮЛДАРЫ 437

Фәхретдинова К.И., Дәүләтҡолова Г.Ш. УҠЫУСЫЛАРҘЫҢ БАШҠОРТСА ТЕЛМӘР КОМПЕТЕНТЛЫҒЫН ФОРМАЛАШТЫРЫУ ЮЛДАРЫ 440

Хамматова Г.И. ЦИФРОВИЗАЦИЯ В СИСТЕМЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ 443

Хасанов Ғ.Қ. С. МҰҚАНОВТЫҢ «ӨМІР МЕКТЕБІ» ШЫҒАРМАСЫНДА ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ 447

Хисамова Ю.Ю., Әлибаев З.А. ФӘНЗИЛ САНЪЯРОВ ШИҒРИӘТЕНЕҢ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ 452

Хисмәтуллина А.И., Әлибаев З.А. НОҒМАН МУСИНДЫҢ «АТАЙЫМДЫҢ ОС ҺӘНӘГЕ» ХИКӘЙӘҺЕНДӘ АТАЙ ОБРАЗЫ 454

Хөсәйенова Л.Ф., Таһирова С.А. БАШҠОРТ ТЕЛЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ ДИАЛОГИК АРАЛАШЫУ ПРОЦЕСЫНДА УҠЫУСЫЛАРҘЫҢ КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯҺЫН ФОРМАЛАШТЫРЫУ 457

Хусаинова А.Х. СОЦИАЛЬНО-ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ СУЩЕСТВОВАНИЯ И ПРОСВЕЩЕНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ 459
Хәсәнова Э.С., Хәсәнов А.А. БАШҠОРТ ТЕЛЕ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘУҠЫУСЫЛАРҘЫҢ ИЖАДИ ҺӘЛӘТЕН ҮҪТЕРЕҮ 463
Чокушева А.И., Болат А.Б., Дауылбай А.Д., Елубаева Ш.Ж., Шектiбайқызы Е. БАЛАБАҚШАДА ТIЛ ДАМЫТУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ 468
Чокушева А.И., Бөлекова А.М., Серiкқызы А., Шамұратова Н.Д. ОЙЫН IС-ӘРЕКЕТI ПРОЦЕСIНДЕ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙIНГI БАЛАЛАРДЫҢ БЕЛСЕНДIЛIГIН ДАМЫТУ 473
Чокушева А.И., Жолдыбай Ғ.Ә., Саламатова Г.С., Нагметова Э.Ш., Қуанышқалиқызы Г. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙIНГI БАЛАЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ 477
Шайгарданова А.И. ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ 482
Шайхисламова З.Ф., Мырҙағәлина Л.Ә. МӘҠӘЛДӘРҘӘ ОНОМАСТИК КОМПОНЕНТ БИРЕЛЕШЕ (БАШҠОРТ ХАЛЫҠ МӘҠӘЛДӘРЕ МАТЕРИАЛЫНДА) 486
Шараева Г.М. УҠЫТЫУСЫМ ТУРАҺЫНДА ҺҮҘ 490
Шарипова Г.Ш., Әлибаев З.А. БӘНДӘБИКӘ МЕНӘН ЕРӘНСӘ-СӘСӘН 492
Шарипова З.Р., Толомбаев В.З. БАШЛАНҒЫС КЛАСТАРҘА ЭТНОМӘҘӘНИ КОМПЕТЕНЦИЯ ФОРМАЛАШТЫРЫУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ҺӘМ МЕТОДТАРЫ 494
Шаяхметова Р.С. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ MOODLE НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ 498
Эркинбаева А.К. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИЕМА ТАСК-АНАЛИЗА ТЕКСТОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ОСНОВНОЙ ШКОЛЕ 504
Әлибаев З.А. Ә. ӘМИНЕВ ХИКӘЙӘЛӘРЕНЕҢ ЖАНР ТӘБИҒӘТЕ 507
Әминева Р.Х., Әлибаев З.А. БАШҠОРТ ХАЛЫҠ ӘКИӘТТӘРЕНДӘ БАТЫР ОБРАЗЫ 512
Әминова А.Ф., Әлибаев З.А. ИГЛИН РАЙОНЫ ТАУ АУЫЛЫ ДИАЛЕКТЫ 515
Әхмәтйәнова Л.А., Нәбиуллина Г.М. БӨГӨНГӨ КӨНДӘ РУХИ-ӘХЛАҠИ ТӘРБИӘ БИРЕҮҘЕҢ РОЛЕ 519
Әхтәрйәнова А.М., Әлибаев З.А. МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ ИЖАДЫНДА ҺУҒЫШ ТЕМАҺЫ 523
Юлбарисова Л.Ф., Тагирова С.А. ИГРОВЫЕ ОБУЧАЮЩИЕ ПЛАТФОРМЫ КАК АКТИВНЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ 525
Юлдашева Д.Ю., Хусаинова Л.М. БАШКИРСКАЯ ПОЭТИЧЕСКАЯ ОНОМАСТИКА 528
Юнусбаева Г.И., Әлибаев З.А. БЫУЫНЫМ ШӨҒӨЛӨ – ҠОРТСОЛОҠ 531
Янбаева И.И., Әлибаев З.А. ШӘЖӘРӘ – ҒАИЛӘМ КӨҘГӨҺӨ 535
Яубасарова А.Р., Давлеткулова Г.Ш. БАШКОРТОСТАН В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ И ПОЭТОВ 540

ПРЕДИСЛОВИЕ

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы представляет сборник материалов по итогам Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции “Родной язык, культура и литература в системе образования: традиции и инновации”, посвященной 30-летию факультета башкирской филологии и Году педагога и наставника.

В публикациях нашли отражение результаты теоретических и прикладных изысканий представителей научного и образовательного сообщества в данной области. Статьи посвящены актуальным проблемам теории и методики преподавания родных языков и литератур, вопросам изучения и методики их преподавания в образовательных организациях (ДОО – школа – СПО – вуз), особенностям полилингвального образования в полиэтническом социуме, цифровизации в системе филологического образования, обучению башкирскому языку как государственному, а также имеются статьи- воспоминания о славном труде преподавателей разных лет факультета башкирской филологии.

На конференцию представлены доклады из Казахстана, Кыргызстана; из городов Казань, Оренбург, Самара, Челябинск Российской Федерации; Уфа, Белорецк, Бирск, Салават, Сибай, Межгорье, Нефтекамск и Абзелиловского, Белорецкого, Туймазинского и других районов Республики Башкортостан.

Участники конференции представляют собой разные уровни образования и науки: доктора и кандидаты наук ведущих вузов страны, профессора, доценты, аспиранты, магистранты, студенты, учителя школ и педагоги дополнительного образования.

Редакционная коллегия выражает глубокую признательность уважаемым авторам за активную жизненную позицию, желание поделиться уникальными разработками, проектами и участие во Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции “Родной язык, культура и литература в системе образования: традиции и инновации” и надеется на дальнейшее сотрудничество.

БАШҠОРТОСТАН РЕСПУБЛИКАҺЫНЫҢ МӘҒАРИФ ҺӘМ ФӘН МИНИСТРЛЫҒЫ

Театр урамы, 5/2, Өфө ҡ., 450077
тел./факс 8 (347) 218-03-15
E-mail: morb@bashkortostan.ru
www.education.bashkortostan.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН

Театральная ул., 5/2, г. Уфа, 450077
тел./факс 8 (347) 218-03-15
E-mail: morb@bashkortostan.ru
www.education.bashkortostan.ru

Исх. № 152-07/15 от 13.02.2023
На № ____________ от ____________

«М. Аҡмулла ис. Башҡорт дәүләт педагогия университеты» юғары белем биреү Федераль дәүләт бюджет мәғариф учреждениеһы ректоры

С.Т. Сәғитовҡа

Хөрмәтле Салауат Тәлғәт улы, Ләйлә Миҙхәт ҡыҙы, Мифтахетдин Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университетының башҡорт филологияһы факультеты ғалимдары, уҡытыусылары, аспиранттары, бөгөнгө һәм элекке студенттары!

Башҡортостан Республикаһының Мәғариф һәм фән министрлығы исеменән һеҙҙең бөтәгеҙҙе лә факультеттың 30 йыллыҡ матур юбилейы менән тәбрикләйбеҙ!

Меңәр йыллыҡ тарихлы «Урал батыр»ы булған халыҡ өсөн 30 йыл әллә ни ҙур йәш тә түгел, әммә матур ғәмәлдәр, милләт киләсәге өсөн башҡарылған изге эштәр айҙар, йылдар дәүмәлендә үлсәнмәй бит. Башҡорт филологияһы факультеты ябай уҡытыусы әҙерләү менән генә сикләнмәй, ул мәҙәниәт, тел, тарих, рух, тәрбиә усағы булып та тора.

Тарих менән бөгөнгө берләшеп, яҡты киләсәккә йыһанлы нигеҙ булдыра ала икән, тимәк, үткән юл бушҡа булмаған. Ысынлап та, факультет ойошторолғандан башлап әлеге көнгәсә милли мәғариф үсеше өсөн бихисап эш башҡарылған. Бының өсөн беҙ башҡорт филологияһы факультетын төрлө йылдарҙа етәкләгән һәр деканға – Ф.Г. Хисамитдиноваға, Ә.Х. Вилдановҡа, Р.Н. Манаповҡа, Ҡ.Ҡ. Кәримовҡа, В.Ә. Шәйәхмәтовҡа, Л.Х. Сәмситоваға, Л.М. Хөсәйеноваға – сикһеҙ ихтирамыбыҙҙы һәм хөрмәтебеҙҙе белдерәбеҙ.

Республиканың бөтә төр белем биреү ойошмалары өсөн милли кадрҙар әҙерләүсе факультет ҡына түгел, киң мәғлүмәт сараларында уңышлы эшләп килгән журналистар, төрлө кимәлдәге идара итеү органдары белгестәре, етәкселәр, тәржемәселәр, сәйәсмәндәр һәм башҡа бик төрлө һөнәр эйәләренә төплө белем биреп, оло тормошҡа йыһанлы юллама биреүсе белем усағы ла һеҙ.

Ваҡыт һис тик тормай. Заман заңы яңы талаптар, яңы маҡсаттар, яңы шарттар ҡуя. Милли мәғариф алдында торған бурыстар тағы ла яуаплыраҡ, тағы ла ҡатмарлыраҡ була бара. Әммә ауырлыҡтар, билдәһеҙлектәр алдында ҡурҡып

ҡалмаған коллегаларыбыҙ ярҙамы менән республикабыҙҙың мәғариф системаһы Рәсәй кимәлендә алдынғылар рәтендә һанала. 2022 йылда яңыртылған федераль белем биреү стандарттары раҫланды. Уларға ярашлы эш программалары, федераль исемлеккә инергә тейешле дәреслектәр төҙөүҙә факультеттың ғалим һәм методистары ярҙамын айырыуса һыҙыҡ өҫтөнә алып үтергә кәрәк. Улар тарафынан быға тиклем төҙөлгән уҡыу әсбаптары ла, һис шикһеҙ, юғары баһаға лайыҡ. Полилингваль мәктәптәр һәм мәктәпкәсә белем биреү ойошмаларына методик ярҙам йәһәтенән эшләнәһе эштәр әле бихисап.

Башҡорт филологияһы факультеты алып барған фәнни эҙләнеүҙәр үҙҙәренең инновацион йүнәлешле, заман талаптарына яуап бирерлек, милли мәғариф үҫешенә тос өлөш индерерлек булыуҙары менән айырыла. Йыл һайын яңынан-яңы белем биреү йүнәлештәре асылыуы, филологик белем биреүҙең йөкмәткеһе яңыртылыуы, йәштәрҙең күпләп фәнгә килеүе, кандидатлыҡ диссертацияларының уңышлы яҡланыуы – былар барыһы ла факультеттың артабанғы үҫешенә ныҡлы нигеҙ.

Мифтахетдин Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университетының башҡорт филологияһы факультеты коллективына яңынан-яңы ғилми һәм ижади үрҙәр, республикабыҙ үҫешенә булышлыҡ итеү эшендә ҙур уңыштар, юғары маҡсаттар, иҫәнлек-һаулыҡ һәм яҡты киләсәк теләйбеҙ!

Башҡортостан Республикаһының
мәғариф һәм фән министры

А.В. Хажин

«БӨТӘ ДОНЪЯ БАШҠОРТТАРЫ ҠОРОЛТАЙЫ (КОНГРЕСЫ)» ЙӘМӘҒӘТ БЕРЕКМӘЛӘРЕНЕҢ ХАЛЫҠ-АРА БЕРЛЕГЕ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ СОЮЗ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ «ВСЕМИРНЫЙ КУРУЛТАЙ (КОНГРЕСС) БАШКИР»

450015, Өфө ҡ., Революция урамы, 43
тел.: (347) 250-49-31, 246-32-50
e-mail: world@kurultai.ru
www.kurultai.ru

450015, г. Уфа, ул. Революционная, 43
тел.: (347) 250-49-31, 246-32-50
e-mail: world@kurultai.ru
www.kurultai.ru

№ ____________ от______________

На №____________ от_____________

Хөрмәтле башҡорт филологияһы факультеты уҡытыусылары, хеҙмәткәрҙәре, студенттары!

Бөтә донъя башҡорттары ҡоролтайы исеменән һеҙҙе М. Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университетының башҡорт филологияһы факультеты асылыуҙың 30 йыллығы менән ысын күңелдән ҡотлайбыҙ!

Башҡорт филологияһы факультетына билдәле ғалимдар һәм йәмәғәт эшмәкәрҙәре нигеҙ һалған. Ул - башҡорт телен, әҙәбиәтен һәм мәҙәниәтен өйрәнгән, белгән һәм һаҡлау өсөн көс һалған шәхестәрҙе тәрбиәләп үҫтереү бишеге.

Өс тиҫтә йыл дауамында факультет үҙенә йөкмәтелгән юғары миссияны - Башҡортостан Республикаһы өсөн педагогик кадрҙар әҙерләү эшен башҡара. Шуныһы иғтибарға лайыҡ: факультеттың юбилейы Рәсәйҙә Уҡытыусы һәм остаз йылы, ә Башҡортостанда Фән һәм мәғрифәт йылы осоронда үтә һәм был тағы бер тапҡыр ил өсөн педагогтар әҙерләүҙең стратегик мөһимлеген һыҙыҡ өҫтөнә ала. Факультет уҡытыусыларының яңы быуынды уҡытыу һәм тәрбиәләү буйынса үҙенә йөкмәтелгән бурыстарын тулыһынса аҡлай алыуы ҡыуаныслы. Уҡытыусы һөнәре айырым булмыш, хәстәрләү һәм ҡурсалау һәләте, юғары бурыс тойғоһо һәм оҫталыҡ талап итә. Хәҙерге мәктәптәргә белемле, яуаплы һәм маҡсатҡа ынтылышлы уҡытыусылар кәрәк. Факультет тап ошондай һәләтле педагогтар тәрбиәләгән һәм тәрбиәләйәсәк, тип ышанабыҙ.

Һеҙ хеҙмәтегеҙ менән башҡорт теленең матурлығын һәм байлығын, милләттең әҙәби мирасын һаҡлауҙы тәьмин итәһегеҙ, китап уҡыуға һәм әҙәбиәткә һөйөү тәрбиәләйһегеҙ, ҡараштар даирәһе һәм аралашыу мәҙәниәтен формалаштырыуға булышлыҡ итәһегеҙ, мәҙәни-ара бәйләнеште нығытаһығыҙ.

Һеҙгә бөтмәҫ-төкәнмәҫ илһам сығанағы, даими профессиональ үҫеш, яңы асыштар һәм ҡаҙаныштар, һаулыҡ һәм оҙон ғүмер, тыныслыҡ һәм муллыҡ, именлек теләйбеҙ!

Байрамығыҙ мөбәрәк булһын, дуҫтар!

"Бөтә донъя башҡорттары ҡоролтайы (конгресы)" йәмәғәт берекмәләренең халыҡ-ара берлеге рәйесе

Юлдаш Йосопов

МИНОБРНАУКИ РОССИИ

Центр типологии
и семиотики фольклора

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение
высшего образования
«Российский государственный гуманитарный университет»
(РГГУ)
Учебно-научный центр типологии и семиотики фольклора

ПРИВЕТСТВЕННЫЙ АДРЕС

к юбилею

Факультета башкирской филологии

Башкирского государственного педагогического университета

имени Мифтахетдина Акмуллы

В 2022 году наступила знаменательная дата – 30 лет со дня основания факультета башкирской филологии Башкирского государственного педагогического университета имени Мифтахетдина Акмуллы. Факультет был основан в 1992 году, через четверть века после открытия Башкирского государственного педагогического института, он вырос в недрах филологического факультета, готовившего, в том числе, и учителей по специальности «Русский язык и литература, башкирский язык и литература».

Необходимость в создании факультета была вызвана требованиями времени: в начале 1990-х годов российское общество переживало коренные перемены, менялась образовательная система, издавались федеральные законы, дававшие республикам право устанавливать свои государственные языки наряду с государственным языком РФ; народам России гарантировались права на сохранение родных языков, создавались условия для их изучения и развития. В соответствии с этим вызовом времени возрастал спрос и на специалистов в области башкирского языка и литературы. Так Факультет башкирской филологии стал главной кузницей национальных кадров для школ республики.

Все эти годы на Факультете идет активная и плодотворная работа в области изучения башкирского фольклора. На кафедре башкирской литературы и культуры осуществляется подготовка магистров по программе «Этнофольклористика», работает аспирантура по специальностям 10.01.09 (ныне 5.9.4) – Фольклористика и 10.01.02 (ныне 5.9.1) – Литература народов РФ (башкирская литература), была открыта лаборатория этнопедагогики и фольклора. В 2022 году на Факультете открыт научно-исследовательский Центр Башкирского фольклора, руководителем которого стала доктор филологических наук Р.А. Султангареева.

Сегодня, оглядываясь на славный путь длиной в тридцать лет, можно констатировать, что Факультет башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы встречает свой юбилей со значительными достижениями и серьезными планами. Устойчивый фундамент, заложенный несколькими поколениями ведущих ученых, фундаментальные и прикладные проекты последних лет предоставляют прекрасные возможности для дальнейшего успешного развития Факультета и его подразделений, в том числе научно-исследовательского Центра Башкирского фольклора.

Коллектив Учебно-научного Центра типологии и семиотики фольклора Российского государственного гуманитарного университета сердечно поздравляет филологов и фольклористов БГПУ им. М. Акмуллы и желает Факультету успешного и продуктивного научного пути, планомерного развития, новых планов и их успешного осуществления. Факультет башкирской филологии – это купель кадров башкирского языка, литературы, культуры, тех, кто в XXI веке будет нести высокое звание педагога, просветителя, ученого, не роняя чести и достоинства этого звания. Мы желаем вам талантливых студентов и аспирантов, которых вы, не сомневаемся, будете воспитывать в традициях предыдущих поколений великих педагогов, в атмосфере уважения к науке, к национальным традициям башкирского и других народов, в духе мира и межнациональной дружбы.

Директор УНЦ типологии и семиотики фольклора РГГУ, доктор филологических наук — О.Б. Христофорова

ЦТСФ РГГУ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

«Қ. ЖҰБАНОВ атындағы
АҚТӨБЕ ӨҢІРЛІК УНИВЕРСИТЕТІ»
коммерциялық емес акционерлік қоғамы

МИНИСТЕРСТВО
НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Некоммерческое акционерное общество
«АКТЮБИНСКИЙ РЕГИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ имени К. ЖУБАНОВА»

030000, Ақтөбе қаласы, Ә. Молдағұлова даңғылы, 34
Тел./факс: 8(7132) 54-06-19

030000, город Актобе, пр-т А.Молдагуловой, 34
Тел./факс: 8(7132) 54-06-19

№ 12-04-10/268
13.02.2023

**Ректору БГПУ им. Акмуллы
С.Т. Сагитову**

Уважаемый Салават Талгатович!

От имени ректората, ученого совета, профессорско-преподавательского состава АРУ им. К. Жубанова примите искренние поздравления с 30-летием со дня основания Факультета башкирской филологии Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы!

Юбилей - это не только очередная дата, это очередной этап, повод подвести итоги проделанной работы и поставить перед собой новые долгосрочные задачи.

Ваш факультет это сочетание традиций и инноваций в области педагогического образования. Продолжая свои лучшие традиции, факультет создает условия и возможности для творческого развития, поддерживает культ знаний и стремление студенческой молодежи к достижению успеха. За 30 лет факультет вооружил знаниями и дал путевку в жизнь тысячам своих выпускников, которые успешно трудятся сегодня в разных уголках Республики Башкортостан, России.

Научно-педагогический коллектив вашего факультета находится в постоянном творческом поиске и в тесном взаимодействии с ведущими научно-исследовательскими учреждениями, вузами России и зарубежья.

Мы гордимся сотрудничеством с вашим коллективом и чрезвычайно благодарны всему Вашему коллективу за ту атмосферу профессионализма и корректности, в которой всегда успешно реализуются наши совместные проекты.

Желаем Вам и вашему коллективу дальнейших творческих высот в деле воспитания молодежи, развития системы современного образования и подготовки высококвалифицированных кадров! Крепкого вам здоровья, сохранения лучших традиций, осуществления планов и уверенного взгляда в будущее!

От имени коллектива Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова!

Проректор по науке и инновациям **Бекназаров Р.А.**

Рәсәй Федерацияһы
Фән һәм юғары белем министрлығы
Рәсәй фәндәр академияһы
Өфө федераль тикшеренеү үҙәге
федераль дәүләт бюджет
ғилми учреждениеһының
айырымланған структур бүлеге –
Почёт Билдәһе ордены
Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты

450054, Өфө к., Октябрь проспекты, 71, У, У1 лит.
Тел./факс: (347) 235-60-50, 235-60-77
e-mail: rihll@anrb.ru; www.rihll.com

Министерство науки и высшего образования
Российской Федерации
Ордена Знак Почёта
Институт истории, языка и литературы –
обособленное структурное подразделение
Федерального государственного бюджетного
научного учреждения
Уфимского федерального исследовательского
центра Российской академии наук

450054, г. Уфа, проспект Октября, 71, лит. У, У1.
Тел./факс: (347) 235-60-50, 235-60-77
e-mail: rihll@anrb.ru; www.rihll.com

10.02.2023г № 17144-43
На № - от

Уважаемый Салават Талгатович!

Коллектив Ордена Знак Почета Института истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук поздравляет преподавателей, сотрудников, выпускников и студентов факультета башкирской филологии Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы со знаменательным событием – 30-летием факультета!

Деятельность факультета отвечает актуальнейшей глобальной задаче сохранения, изучения и развития языков народов Республики Башкортостан, в первую очередь башкирского языка и литературы. За это время факультет состоялся как динамично развивающаяся структура, способная мобильно реагировать на различные изменяющиеся условия и обстоятельства, происходящие в жизни. Профессорско-преподавательский коллектив – истинные энтузиасты своего дела – активно ведет научно-педагогическую деятельность; сохраняя верность традициям, работает над внедрением передовых образовательных технологий и инновационных педагогических методик. Воспитание учителей-словесников, обучение филологов по башкирскому, арабскому, турецкому, китайскому, кыргызскому языкам осуществлялись и проводятся на неизменно высоком уровне. Глубокие теоретические знания, хорошая профессиональная подготовка, разносторонние практические навыки и умения позволяют выпускникам факультета быть востребованными и трудиться во всех сферах профессиональной деятельности, оставаясь верными духовным началам, полученным ими во время учебы. За прошедшее время факультетом было подготовлено большое число высококвалифицированных специалистов, успешно работающих и в системе российской науки.

Уважаемые преподаватели, студенты, выпускники и сотрудники факультета! Мира вам, процветания и благополучия, плодотворной научной и учебной работы, непрерывного движения вперед, новых успехов и больших творческих достижений в изучении ценнейшего наследия – языка, литературы и культуры народа.

И.о. директора ИИЯЛ УФИЦ РАН,
доктор философских наук, профессор — *З.Я. Рахматуллина*

РӘСӘЙ ФЕДЕРАЦИЯҺЫНЫҢ
ФӘН ҺӘМ ЮҒАРЫ БЕЛЕМ БИРЕҮ МИНИСТРЛЫҒЫ

ЮҒАРЫ БЕЛЕМ БИРЕҮ
ФЕДЕРАЛЬ ДӘҮЛӘТ
БЮДЖЕТ МӘҒАРИФ УЧРЕЖДЕНИЕҺЫ

**«ӨФӨ ФӘН ҺӘМ ТЕХНОЛОГИЯЛАР УНИВЕРСИТЕТЫ»
БӨРӨ ФИЛИАЛЫ**

Интернациональ урамы, 10, Бөрө ҡалаһы, 452453
Тел./факс: (34784) 4-04-55
e-mail: academy@birsk.ru

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

БИРСКИЙ ФИЛИАЛ
ФЕДЕРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТНОГО
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

«УФИМСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ»

Интернациональная ул., д. 10, г. Бирск, 452453
Тел./факс: (34784) 4-04-55
e-mail: academy@birsk.ru

ОГРН 1220200037474 ОКПО 55649182 ИНН/КПП 0274975591/025743001

от «08» 02 2023 № 69/01-125

на № ______________ от ________________

Хөрмәтле Ләйлә Миҙхәт ҡыҙы!
Хөрмәтле коллегалар!

Мифтахетдин Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университеты динамикалы рәүештә үҫешә, Рәсәй Федерацияһының юғары белем биреү арауығында хаҡлы рәүештә үҙ урынын яулай икән, бында башҡорт филологияһы факультетының да роле ҙур. Сөнки факультеттың профессор-уҡытыусылар составы заман алдыбыҙға ҡуйған бурыстарҙы уңышлы үтәй. Башҡортостан, Рәсәй өсөн генә түгел, яҡын сит илдәр өсөн дә юғары квалификациялы кадрҙар әҙерләй.

Башҡорт филологияһы факультеты уҡытыусылары, студенттары юғары уҡыу йорто үҫешһен өсөн бар мөмкинлектәрҙе лә уңышлы ҡуллана. Был көндәлек тынғыһыҙ хеҙмәт Мифтахетдин Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт университетының һәм студенттарҙың, тимәк илебеҙҙең дә киләсәген билдәләй.

Башҡорт филологияһы факультетының 30 йыллыҡ юбилейы менән ҡайнар ҡотлайбыҙ. Артабан да яңы үрҙәр, асыштар теләйбеҙ.

Директор В.В. Ғәниев

Хөрмәтле коллегалар!

Һеҙҙе М. Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университетының башҡорт филологияһы факультеты ойошторолоуға 30 йыл тулыу уңайынан ихлас ҡотлайбыҙ!

Хәҙерге заманда, донъяуи кимәлдәге глобаль үҙгәрештәр һәм инновациялар осоронда, социаль-гуманитар юҫыкта кадрҙар әҙерләү, уларҙың квалификацияһын күтәреү өлкәһе лә йәмғиәт алдына ҡуйылған талаптарға яуап бирерҙәй сифатлы яңы кимәлгә күтәрелә. Факультетығыҙҙың коллективы, сығарылыш студенттарын әҙерләүгә арта барған талаптарҙың әһәмиәтен аңлап, белем биреү процесын камиллаштырыуға, заманса уҡытыу программаларын индереүгә тос өлөш индерә. Һеҙ гуманитар эшмәкәрлектең киң спектрында талап ителгән юғары кимәлле белгестәр әҙерләйһегеҙ, һөнәри һәм әхлаҡи потенциалы етди булған лайыҡлы алмаш үҫтерәһегеҙ.

Үҙенең бик ҙур ҙа булмаған эш дәүерендә факультет Башҡортостанда ғына түгел, илебеҙҙең төрлө төбәктәрендә эшләүсе күп кенә сығарылыш уҡыусыларына юл асты. Улар араһында юғары дәрәжәләргә ирешкән дәүләт һәм йәмәғәт эшмәкәрҙәре, уҡытыусылар, билдәле ғалимдар байтаҡ. Милләтебеҙҙең йөҙөн билдәләгән шәхестәр, уларҙың эштәре – факультеттың ғорурлығы.

Факультет уҡытыусыларының өлкән быуыны, педагогик хеҙмәт ветерандары белем биреү процесын һәм фәнде үҫтереүгә индергән баһалап бөткөһөҙ өлөшө өсөн айырым рәхмәт һүҙҙәренә лайыҡ. Уҡыусыларына биргән белемдәре, сарыф иткән көстәре, аҡыллы кәңәштәре, студенттарҙың һайлаған һөнәрҙәренә тоғролоҡ тәрбиәләгәне өсөн улар алдарында баш эйәбеҙ.

Факультет коллективының артабан да Башҡортостанда гуманитар фәндәрҙең кадрҙар потенциалын нығытыуға тос өлөш индереренә иманыбыҙ камил.

Башҡорт филологияһы факультетының һәр хеҙмәткәренә ихлас күңелдән һаулыҡ, бәхет һәм имен тормош теләйбеҙ! Өр-яңы ижади үрҙәр, ғилми ҡаҙаныштар һеҙгә!

Өфө фән һәм технологиялар университетының
башҡорт филологияһы, шәрҡиәт һәм журналистика
факультеты деканы, профессор Г.Р. Абдуллина

РӘСӘЙ ФЕДЕРАЦИЯҺЫ ФӘН ҺӘМ ЮҒАРЫ БЕЛЕМ БИРЕҮ МИНИСТРЛЫҒЫ
ЮҒАРЫ БЕЛЕМ БИРЕҮ ФЕДЕРАЛЬ ДӘҮЛӘТ БЮДЖЕТ
МӘҒАРИФ УЧРЕЖДЕНИЕҺЫ
«ӨФӨ ФӘН ҺӘМ ТЕХНОЛОГИЯЛАР УНИВЕРСИТЕТЫ»
СИБАЙ ИНСТИТУТЫ (ФИЛИАЛЫ)

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
СИБАЙСКИЙ ИНСТИТУТ (ФИЛИАЛ)
ФЕДЕРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТНОГО
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
«УФИМСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ»

453839, Сибай калаһы, Белов ур., 21
тел./факс (34775) 5-15-70, 5-15-60

453839, г. Сибай, ул. Белова, 21
тел./факс (34775) 5-15-70, 5-15-60

08.02.2023 № 50

на № ____________

Хөрмәтле Ләйлә Миҙхәт ҡыҙы!

Өфө фән һәм технологиялар университетының Сибай институты (филиалы) администрацияһы һәм коллективы М. Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университетының башҡорт филологияһы факультеты ойошторолоуға 30 йыл тулыу айҡанлы уҡытыусылар һәм хеҙмәткәрҙәр коллективын, студенттарҙы ҡайнар ҡотлай!

Башҡорт дәүләт педагогия университеты юҡҡа ғына билдәле башҡорт мәғрифәтсеһе М. Аҡмулланың исемен йөрөтмәй: уҡыу йорто республиканы ғына түгел, бөтә илде белемле, ныҡлы әҙерлекле уҡытыусылар, юғары квалификациялы белгестәр менән тәьмин итә. Башҡорт филологияһы факультеты иһә бына инде өс тиҫтә йылдар дауамында тыуған илдең, туған телдең киләсәге һағында булған рухлы йәштәр, халҡыбыҙҙың зыялыларын тәрбиәләй.

Башҡорт халыҡ ижадын, башҡорт телен, әҙәбиәтен өйрәнеүҙә һәм хәҙерге заман шарттарында үҫтереүҙә билдәле профессорҙарҙың, уҡытыусыларҙың фундаменталь хеҙмәттәре нигеҙ булып торһа, факультет ойошторолғандан алып һалынған күркәм традицияларҙы йәш белгестәр һаҡлай һәм дауам итә. Быны башҡорт филологияһы факультетында белем алып, һайлаған һөнәренә тоғро ҡалған, илдең төрлө төбәктәрендә уңышлы эшләп йөрөгән уҡытыусылар, ғүмерҙәрен фән өлкәһендәге эҙләнеүҙәргә арнаған ғалимдар, белгестәр булыуы раҫлай. Факультетта заман талаптарына яуап биргән сифатлы белем бирелә, рухлы йәштәр тәрбиәләнә!

М. Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университетының башҡорт филологияһы факультеты уҡытыусыларына, студенттарына ныҡлы һаулыҡ, уҡыуҙарында, эштәрендә уңыштар, яңынан-яңы үрҙәр, фәнни асыштар, юғары маҡсаттар һәм уларҙы тормошҡа ашырырлыҡ көс-дәрт теләйбеҙ!

Өфө фән һәм технологиялар университетының Сибай институты (филиалы) директоры — И.С. Хәмитов

Зак.192 Тир. 100 РИЦ УУНиТ

Хөрмәтле коллегалар!

Мифтахетдин Акмулла исемендәге Башҡорт дәүләт университетының башҡорт филологияһы факультеты үҙенең 30 йыллыҡ юбилейын юғары белемле кадрҙар әҙерләү, ғилми һәм ғилми-методик эҙләнеүҙәр өлкәһендә ирешелгән оло ҡаҙаныштар менән ҡаршылай.

Һеҙҙең факультет традицияларға бай булыуы менән, республикабыҙ мәғарифын үҫтереүҙә баһалап бөткөһөҙ өлөш индереүе менән айырылып тора. Һеҙ халҡыбыҙҙың рухи тормошон артабан яҡшыртыуға, уның мәҙәниәтен һәр яҡлап үҫтереүгә һәм милли культураның төп нигеҙен тәшкил иткән туған телде һаҡлауға һәм үҫтереүгә, халҡыбыҙҙың лайыҡлы улдарын һәм ҡыҙҙарын тәрбиәләүгә тос өлөш индерәһегеҙ. Факультеттың абруйлы коллективы арымай-талмай намыҫлы хеҙмәт итә: туған телде уҡытыу буйынса алдынғы ысыулдарҙы ҡулланып студенттарға тәрән теоретик, методик, ғилми белем бирә, заман талаптарына яуап бирерлек шәхес тәрбиәләй. Һеҙҙең сығарылыш студенттары араһында республикабыҙҙа киң танылыу яулаған юғары квалификациялы уҡытыусылар, билдәле ғалимдар, дәүләт һәм йәмәғәт эшмәкәрҙәре байтаҡ. Һеҙ улар менән менән хаҡлы рәүештә ғорурлана алаһығыҙ.

Башҡорт филологияһы факультеты коллективы Рәсәй, Халыҡ-ара, республика кимәлендәге сараларҙы, форумдарҙы, фәнни-ғәмәли конференцияларҙы уңышлы ойоштора, филология фәненең бөгөнгө торошон, киләсәген, перспективаларын күҙаллай белә.

Мифтахетдин Акмулла исемендәге Башҡорт дәүләт университетының башҡорт филологияһы факультетының тарихы бай, тамырҙары тәрән, киләсәге өмөтлө. Байрам уңайынан һеҙгә ныҡлы сәләмәтлек, фиҙакәр хеҙмәтегеҙҙә яңынан-яңы уңыштар, бәхет, киләсәктә оло маҡсаттар менән йәшәүегеҙҙе теләйбеҙ!

Өфө фән һәм технологиялар университетының
Стәрлетамаҡ филиалы
башҡорт филологияһы кафедраһы мөдире
филология фәндәре докторы, профессор
Сәләхова Зөһрә Иҙрис ҡыҙы

УДК 378.09

Хусаинова Л.М., д-р филол. наук, проф.
Хабибуллина З.А., канд. филол. наук, доц.
Шагапова Г.Р., канд. ист. наук, доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ФАКУЛЬТЕТ БАШКИРСКОЙ ФИЛОЛОГИИ АКМУЛЛИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА: ОТ СЛАВНОЙ ИСТОРИИ К СВЕТЛОМУ БУДУЩЕМУ

Аннотация. В статье излагается история факультета башкирской филологии с 1978 года – со времени открытия новой специальности на филологическом факультете БГПИ и до наших дней. Широкий спектр документальных источников позволил осветить основные этапы развития факультета, показать преемственность поколений и развития.

Annotation. The article describes the history of the Faculty of Bashkir Philology since 1978 – from the time of the opening of a new specialty at the Faculty of Philology of BSPI to the present day. A wide range of documentary sources made it possible to highlight the main stages of the faculty's development, to show the continuity of generations and development.

Ключевые слова: факультет башкирской филологии, история факультета, БГПИ, БГПУ им. М. Акмуллы, кафедра, декан, преподаватель.

Keywords: Faculty of Bashkir Philology, history of the faculty, BSPI, BSPU named after M. Akmulla, department, dean, teacher.

В 2022 году Башкирскому государственному педагогическому университету им. М. Акмуллы исполнилось 55 лет со дня основания. 18 января в 1967 году в соответствии с приказом Министерства просвещения РСФСР был организован Башкирский государственный педагогический институт. Сегодня в состав педуниверситета входят 6 институтов, 4 факультета и колледж, университет возглавляет Салават Талгатович Сагитов.

Свой юбилей БГПУ им. М. Акмуллы встречал с серьезными достижениями и с еще большими планами. Заданный Министерством просвещения Российской Федерации вектор развития педагогического образования, надежный фундамент, заложенный несколькими поколениями ведущих ученых и практиков, а также реализованные крупные проекты последних лет предоставляют прекрасные возможности развития Акмуллинского университета.

«*Мы являемся резидентами Евразийского научно-образовательного центра мирового уровня, созданного в соответствии с распоряжением Правительства Российской Федерации, участниками программы «Приоритет 2030» в рамках консорциума с одним из ведущих вузов России, активно развиваем движение «WorldSkills – Молодые профессионалы». А тот факт,*

что Министерство просвещения России определило Башкирский педагогический в качестве Федерального центра научно-методического сопровождения педагогических работников, а Министерство науки и высшего образования России подтвердило статус федеральных инновационных площадок, не только подчеркивает высокий уровень образования и науки нашей alma mater, но и обязывает всех нас и дальше отдавать все силы и умения во благо прогрессивного развития Университета, передавать все навыки и компетенции подрастающему поколению, пестовать и воспитывать настоящего Учителя», – отмечает ректор БГПУ им. М. Акмуллы Салават Сагитов.

Через четверть века после открытия Башкирского государственного педагогического института, в 1992 году в его составе появилась новая структурная единица – факультет башкирской филологии, выросший в недрах филологического факультета. Необходимость в создании факультета было требованием времени: общество переживало коренные перемены, менялась образовательная система, издавались законы РФ о правах республик устанавливать свои государственные языки наряду с государственным языком РФ, гарантировались народам России права на сохранение родного языка, создание условий для его изучения и развития. Возрастал спрос на специалистов башкирского языка и литературы, было необходимо отвечать вызову времени, и факультет башкирской филологии стал главной кузницей национальных кадров для школ республики и соседних регионов, символом её духовной культуры.

История факультета башкирской филологии официально началась в 1992 году. Первый набор на специальность «Русский язык и литература, башкирский язык и литература» состоялся в 1978 году на филологическом факультете. В июле 1978 года с подготовительного отделения (рабфак) на 1 курс были зачислены 3 человека [1]. В августе на 1 курс были зачислены 2 абитуриента по направлению Министерства просвещения БАССР, 6 человек со стажем более 2 лет, а также 39 человек со стажем менее 2 лет и без стажа. Итого 50 человек [2]. Преподаватели башкирского языка и литературы в это время работали на кафедре русского языка филологического факультета БГПИ.

Появление новой специальности требовало появления нового структурного подразделения. 22 февраля 1980 года выходит Приказ №62А ректора БГПИ Р.Г. Кузеева о разделении кафедры русского языка на кафедру русского языка и кафедру общего и башкирского языкознания. Заведующим новой кафедрой был назначен доктор филологических наук Т.М. Гарипов [3]. В составе кафедры специалистами по башкирскому языкознанию и литературе являлись З.З. Абсалямов, В.И. Хажин и др., на специальности работали также литературоведы с кафедры русской и зарубежной литературы В.И. Вильданов, С.Г. Ахтямов. Большая часть преподавателей являлась кандидатами наук, они были молоды, полные энергии и желания работать.

Первый выпуск по специальности «Русский язык и литература, башкирский язык и литература» состоялся в 1983 году, квалификацию учителя русского языка и литературы, башкирского языка и литературы получили 38 выпускников Башкирского государственного педагогического университета [4].

В первом составе ГЭК за 1983 год председателем ГЭК был кандидат филологических наук Н.З. Зарипов, членами ГЭК являлись кандидаты филологических наук З.З. Абсалямов, А.Х. Вильданов, В.И. Хажин, В.В. Новицкая.

Отчет председателя ГЭК за 1984 год позволяет увидеть, что к государственным экзаменам было допущено 36 человек. Сдавали три экзамена: русский язык и литература, башкирский язык и литература, научный коммунизм. Экзамены выдержали все выпускники, двое из них – Р.Х. Насибуллина и Х.Ш. Мусин защищали дипломные работы по русскому языку (в документе названы спецвопросами). Первый выпуск состоял из 38 человек, во втором выпуске было 36 человек, то есть завершали образование приблизительно 80% студентов из поступивших на первый курс [5].

В 1987 году из кафедры общего и башкирского языкознания выделяется кафедра башкирской филологии, которую возглавила кандидат филологических наук, доцент Ф.Г. Хисамитдинова.

В апреле 1992 года было принято решение о создании факультета башкирской филологии. В приказе № 66-а/1 от 23 апреля 1992 года за подписью ректора Э.Ш. Хамитова написано: «…Разделить филологический факультет на 2 самостоятельных: а) филологический; б) башкирской филологии» [6]. Первым деканом факультета башкирской филологии стала Ф. Г. Хисамитдинова.

За тридцать лет истории факультета на посту декана работали:

1. Доктор филологических наук, профессор Фирдаус Гильметдиновна Хисамитдинова (1993-1995);
2. Кандидат филологических наук, доцент А.Х. Вильданов (1995-1996);
3. Кандидат исторических наук, декан Р.Н. Маннапов (1996-1999);
4. Доктор исторических наук, профессор К.К. Каримов(1999-2008);
5. Кандидат филологических наук, доцент В.А. Шаяхметова (2008-2011) года;
6. Доктор филологических наук, профессор Л.Х. Самситова (2011-2020);
7. Доктор филологических наук, профессор Л.М. Хусаинова (с 2020 года по настоящее время).

В 1992 году уже факультет башкирской филологии принимает 75 студентов на дневное отделение по 3 специальностям [7]. С этого времени прием студентов осуществляется ежегодно.

Протоколы заседания Совета факультета башкирской филологии 1995 года позволяют увидеть кадровый состав факультета: Ю.В. Псянчин, Р.Х. Нигматуллин, Р.Г. Тагирова, В.З. Тулумбаев, А.Х. Давлеткулова, Р.Р. Мулюков, Г.М. Насибуллина. На кафедрах факультета успешно трудились пять докторов

наук и профессоров: А.М. Азнабаев, Р.В. Альмухаметов, М.В. Зайнуллин, Р.Х. Халикова, А.М. Сулейманов.

Развитие новой специальности хорошо видно в поступательном развитии кафедр факультета.

В декабре 1992 года кафедру башкирской филологии возглавила кандидат филологических наук, доцент З.Я. Шарипова, проработавшая этой должности до апреля 1993 года [8] .

Приказом №73/1-а от 20 апреля 1993 г. по решению Ученого Совета БГПИ вынесено решение о создании на факультете двух кафедр – кафедры башкирского языка и кафедры башкирской литературы и культуры.

На должность заведующего кафедрой башкирского языка Ученый совет БГПИ 18 октября 1993 года утвердил Ф.Г. Хисамитдинову, недавно защитившую докторскую диссертацию [9]. На кафедре башкирского языка в первые годы работали доктор филологических наук Ф.Г. Хисамитдинова, кандидат филологических наук А.М. Азнабаев, кандидат филологических наук Ю.В. Псянчин, ассистент Р.Г. Тагирова, а также аспиранты, совмещающие учебу и работу Х.Д. Ишбулатова, Р.А. Сиражетдинов, Г.Х. Бухарова, З.Х. Насибуллина [10].

Ф.Г. Хисамитдинова в 1995 году переходит на работу в Министерство образования Республики Башкортостан. С осени 1995 года и до 2001 года кафедру башкирского языка возглавляла доктор филологических наук, профессор Р.Х. Халикова, оставившая большой след в истории факультета. Многие нынешние преподаватели факультета башкирской филологии являются ее учениками, бережно храня память о своем Учителе: В.З. Тулумбаев, З.А. Хабибуллина, Н.Б. Салимов, Д.И. Хизбуллина и др. В настоящее время при кафедре функционирует центр развития профессиональных компетенций им. Р.Х. Халиковой, руководитель центра – ученик Р.Х. Халиковой канд. филол. наук В.З. Тулумбаев.

На этой же кафедре с 1998 по 2012 год в должности профессора будет работать видный ученый-филолог, поэт, публицист и общественный деятель Рашит Закирович Шакуров.

С 2001 года кафедру башкирского языка возглавляет кандидат педагогических наук А.М. Азнабаев. В 1989-2001 годах Ахмер Мухаметдинович работал в БГПУ им. М. Акмуллы проректором по науке, с 2001 года по 2007 год являлся заведующим кафедрой башкирского языка. А.М. Азнабаев очень активно работал со студентами, его ученики продолжают работать на факультете, доказывая преемственность поколений и верность традициям факультета.

В 2007-2011 годах заведующей кафедрой башкирского языка являлась кандидат филологических наук Л.Х. Самситова.

Созданную тогда же, в апреле 1993 года кафедру башкирской литературы и культуры возглавила кандидат филологических наук З.Я. Шарипова, проработавшая в этой должности несколько месяцев до августа 1993 года. С

августа 1993 года по 2004 год кафедру башкирской литературы и культуры возглавляет кандидат филологических наук, доцент А.Х. Вильданов [11]. На кафедре башкирской литературы и культуры в 90-е годы работали кандидаты филологических наук А.А. Ахметкужин, Р.Х. Нигматуллин, Л.И. Нагаева, А.Х. Давлеткулов, Г.Н. Гареева, М.Х. Надергулов, ст. преп. А.М. Аминов, асс. М.Х. Багуманова.

В 2004-2009 годах кафедру башкирской литературы и культуры возглавляет А.Х. Давлеткулов. Его стараниями и усилиями в середине нулевых годов XXI века при кафедре был создан научно-методический кабинет им. М. Акмуллы.

В 2009-2020 заведующей кафедрой башкирской литературы и культуры являлась кандидат филологических наук, доцент Г.Г. Галина. В эти годы кафедра башкирской литературы и культуры работали доктора наук А.М. Сулейманов, А.Х. Давлеткулов, кандидаты наук Г.Г. Галина, З.А. Алибаев, Р.Р. Баязитова, Г.М. Набиуллина, М.В. Мурзабулатов и др. Осуществлялась подготовка магистров по программе «Этнофольклористика», работала аспирантура очного и заочного обучения. Была открыта лаборатория этнопедагогики и фольклора, руководителем которого был доктор филологических наук, профессор А.М. Сулейманов [12; 13].

С 1997 года на факультете работают три кафедры.

В сентябре 1997 года, согласно решению Ученого совета БГПИ от 23.06.1997 года на факультете открывается кафедра методики преподавания лингвистических дисциплин, которой до 2008 года заведовал кандидат педагогических наук, профессор Р.В. Альмухаметов [14]. На кафедре была открыта аспирантура по теории и методике обучения русскому и родному языкам и защищено 8 кандидатских диссертаций. Все преподаватели имели ученые степени и звания. Профессор Р.В. Альмухаметов и доцент Р.Г. Давлетбаева являлись авторами программ и учебников по русскому языку для башкирских школ и других национальных школ РБ, РФ; доцент М.С. Давлетшина, старший преподаватель С.А. Тагирова – авторы программ и учебников по башкирскому языку для школ РБ; доцент М.А. Хасанов – автор программ и учебников по английскому языку для 5-9 классов башкирской школы

В 2008 году Р.В. Альмухаметов переходит на должность профессора и кафедру возглавила ученица профессора кандидат педагогических наук, доцент С.А. Тагирова.

В 1999 году образовалась факультетская кафедра иностранных языков, так как существовала специальность «Башкирский язык и литература, английский язык/немецкий язык». Ее выпускники имели возможность преподавать родной (башкирский) язык и литературу и иностранный язык. Возглавила кафедру иностранных языков кандидат филологических наук С.Г. Хамзина которую впоследствии сменила кандидат педагогических наук Н.М. Имашева, специалист по методике преподавания языков. В 2009 году

кафедра иностранных языков вошла в состав кафедры методики преподавания лингвистических дисциплин.

Впечатляющим было развитие факультета за последнее десятилетие XX века. Декан факультета Р.Н. Маннапов, выступая на Ученом совете БГПИ в мае 1997 года, отмечал: «Ежегодно завершали учебу на дневном и заочном отделениях около ста молодых специалистов. Усовершенствовалась система подготовки учителей башкирского языка и литературы. Перспективным становится подготовка кадров для небашкирских (русскоязычных и др.) школ, а также городских школ, что требует принципиально иной методики преподавании» [15].

В декабре 2006 года педуниверситету было присвоено имя М. Акмуллы и 2007 год прошел под знаком имени просветителя. Особо подчеркнем, что в первое десятилетие XXI века на факультете башкирской филологии работали ведущие акмулловеды республики и страны, лауреаты республиканской премии им. М. Акмулла: Рашит Шакур (1989 г.) , Ахат Вильданов (1990 г.), Ахмет Сулейманов (2009 г.).

В 2011 году кафедру методики преподавания лингвистических дисциплин и кафедру башкирского языка объединяют в кафедру башкирского языка и методики его преподавания, в должности заведующего кафедрой утверждают С.А. Тагирову. Кафедра существовала в 2011-2018 годах.

В 2018 году кафедра башкирского языка и методики его преподавания переименована в кафедру башкирского и языка и сравнительно-сопоставительного языкознания, С.А. Тагирова была переведена заведующим на эту кафедру. На факультете в эти годы работали С.А. Тагирова, Г.Г. Галина, З.А. Алибаев, Р.Р. Баязитова, Г.М. Набиуллина, Л.Ф. Абубуакирова, Л.С. Балапанова, Р.Г. Давлетбаева, М. С. Давлетшина, Г.И. Идельбаева, Г.Р. Ижбаева, Э.Ф. Рахимова, Л.Х. Самситова, Л. Х. Сафина, Р.А. Султакаева, Р.Г. Тагирова, В.З. Тулумбаев, З.А. Хабибуллина, А. Ю. Куланчин, Ю.Ф. Сафиуллина и др.

В январе 2020 года кафедра башкирского языка и сравнительно-сопоставительного языкознания и кафедра башкирской литературы и культуры были объединены в кафедру башкирского языка и литературы; в состав факультета вошел научно-исследовательский центр духовного развития; центр арабского языка был переименован в центр восточных языков [16].

С 2020 года и по настоящее время руководит кафедрой башкирского языка и литературы С.А. Тагирова. Коллектив кафедры бережно хранит традиции и считает себя наследницей предшествующих кафедр факультета, тесно связывая себя с именами мэтров: Р.Х. Халикова, Ф.Г. Хисамитдинова, А.М. Азнабаев, А.М. Сулейманов, Р.З. Шакуров, Р.В. Альмухаметов и др. На сегодняшний день кафедра укомплектована высококвалифицированными кадрами. На кафедре работают доктора наук Г.Х. Бухарова, Л.М. Хусаинова, Г.Н. Ягафарова, кандидаты наук С.А. Тагирова, З.А. Алибаев, Г.Г. Галина, З.А. Хабибуллина, Р.А. Султакаева, В.З. Тулумбаев, Г.М. Набиуллина,

А.Ю. Куланчин, Г.Р. Шагапова, а также старший преподаватель Г.Ш. Давлеткулова, ассистенты Л.Ф. Юлбарисова, Д.Ю. Юлдашева, Ли Юе.

Кафедра третьего десятилетия XXI века выступает как ведущий научный, образовательный и методический центр, ориентированный на сохранение и развитие башкирского языка и литературы в поликультурном и социокультурном пространствах. 93% преподавателей имеют степени кандидата или доктора наук. Научное направление кафедры составляет комплексное исследование башкирского языка и литературы в диахронии и современном социокультурном пространстве, теории и методике обучения башкирскому языку и литературе в школе и вузе в условиях поликультурного языкового образования, сравнительно-сопоставительному изучению языков. Кафедра башкирского языка и литературы является межфакультетской кафедрой – ведущие преподаватели преподают дисциплины «Башкирский язык», «Акмулловедение» на других факультетах и институтах университета. Сегодня кафедра является выпускающей по образовательным программам бакалавриата и магистрата. Продолжая традиции обучения собственных кадров, кафедра ведет подготовку 5 аспирантов по различным направлениям.

В феврале 2020 года Ляйля Мидхатовна Хусаинова была назначена деканом факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы. На факультет башкирской филологии БГПУ Л.М. Хусаинова пришла в 2019 году. В феврале 2020 года, после успешной защиты диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, она была избрана деканом факультета башкирской филологии. В этой должности ею ведется работа по расширению реализуемых направлений на факультете – открыты новые направления 44.03.05 Педагогическое образование профили «Родной (башкирский) язык и литература, дошкольное образование», «Родной (башкирский) язык и литература, начальное образование», «Родной (башкирский) язык и литература, дошкольная логопедия» и др. Расширяется международное сотрудничество, особенно с вузами Казахстана и Кыргызстана. В 2022 году осуществлен прием студентов из Кыргызстана на направление «Английский язык, кыргызский язык».

В марте 2018 года на базе факультета башкирской филологии появился Центр арабского языка, переименованный в Центр восточных языков (2020), возглавляемый кандидатом филологических наук А.Ю. Куланчиным. Приоритетными являются изучение восточных (китайского, турецкого), арабского, кыргызского языков, истории и культуры башкирского и других тюркских народов. Центр успешно функционирует, развивая у студентов навыки, необходимые для профессиональной деятельности учителя восточных языков и для преподавателя востоковедческих дисциплин республики.

В 2022 году на факультете открылся научно-исследовательский центр Башкирского фольклора, руководителем является доктор филологических наук Розалия Асфандияровна Султангареева [17]. Открывая НИЦ, ректор БГПУ Салават Сагитов подчеркнул, что «… открываемый центр своими корнями

связан с именем Ахмета Сулейманова, который посвятил всю свою жизнь изучению духовного наследия башкирского народа. Мы видим преемственность и успешность в продолжении работы ученого».

Тридцатилетний юбилей хороший повод для подведения итогов. За 30 лет развития факультета башкирской филологии докторами и кандидатами наук стали выпускники филологического факультета

Доктора наук:

1. Фирдаус Гильмитдиновна Хисамитдинова – выпускник 1974 года филологического факультета;
2. Султангареева Розалия Асфандияровна – выпускник 1978 года филологического факультета.
3. Ягафарова Гульназ Нурфаезовна – выпускник факультета башкирской филологии 1997 года

Кандидаты наук:

4. Ишбулатова (Рахимова); Ханифа Давлетбаевна (1986);
5. Баязитов Сынтимер Биктимерович (1989);
6. Сиражитдинов Рафаэль Ахметжанович (1989);
7. Сиражитдинова (Зарипова); Нафиса Миндияровна (1992);
8. Галина (Ахметова) Галима Галимьяновна (1994);
9. Набиуллина Гульнур Мирзаевна (1994);
10. Тулумбаев Вадим Зайнуллович (1995);
11. Муллагалямова (Абдуллина) Гульнур Рамзисовна (1995);
12. Исмет Бинер (1996);
13. Ильмухаметов Ахат Галимович (1996);
14. Рахимова Эльвира Фидаиловна (1996);
15. Тагирова Салима Айбулатовна (1996);
16. Хабибуллина Зулейха Ахметовна (1996);
17. Хазиева Айгуль Ахсановна (1996);
18. Ягафаров Ринат Галимьянович (1998);
19. Алламуратова Расима Минниахматовна (1999);
20. Фатхуллин Артур Айратович (2000);
21. Муратова Римма Талгатовна (2002);
22. Валиева Мадина Раилевна (2002);
23. Маликова (Арсланбаева); Альбина Азатовна (2007);
24. Ишкильдина Линара Камиловна (2008);
25. Ижбаева Гульназ Ришатовна (2010);
26. Халилова Алина Даяновна (2010);
27. Лукманова Алита Даяновна (2010.
28. Батталова Залия Дамировна (2013);
29. Хурамшина Азалия Рафкатовна (2013);
30. Куланчин Айтуган Юмабаевич (2015).

Трое наших выпускников являются абсолютными победителями Межрегионального конкурса «Учитель года»: Ситдикова Венера Махасимовна

(1990), Тулумбаева Эльза Юрисовна (1995), Ульданова Чулпан Мавлиевна (1999).

Среди наших выпускников около 20 педагогов имеют почетное звание Заслуженных учителей Республики Башкортостан, более 60 педагогов награждены знаками отличия «Отличник образования Республики Башкортостан». На государственной службе трудятся 6 человек, 1 директор колледжа, около 20 директоров школ, ряд выпускниц факультета заведуют детскими садами.

Филологическое образование стало началом творческого пути для членов Союза писателей (7 выпускников) и членов Союза журналистов (8 выпускников).

Имеются среди наших выпускников спортсмены – призеры чемпионатов России и всероссийских турниров, а также чемпионка РБ.

В третьем десятилетии XXI века кафедра и факультет уверенно смотрят в будущее, расширяя образовательные и научные горизонты, находясь в постоянном поиске. На нас возложена ответственная миссия: на факультете башкирской филологии находится кузница кадров башкирского языка, литературы, культуры, тех, кто в XXI веке будет нести в народ высокое звание педагога, сея разумное, доброе и вечное.

ЛИТЕРАТУРА

1. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Пр. № 124-с от 28 июля 1978 г.
2. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Пр. № 133-с от 23 августа 1978 г.
3. ЦГИА РБ. Ф: Р. 4941. О. 1. Оп. 296. Л. 14.
4. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Р. 4941.О.2. Л.216, 218, 219. Пр. № 114 от 1 июля 1983 г.
5. ЦГИА РБ. Ф: Р. 4941.Оп.1.По описи 385. Л.1-9.
6. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Р. 4941.О. 2. Л.36-38.
7. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Протоколы Ученого совета БГПИ за 1993 г. Протокол №10 от 21.06. 1993 года)
8. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Р.4941.О.2. Л.120.
9. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Приказ № 76а от 28. 04. 1993 г.
10. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Протоколы Ученого совета БГПИ. 1993г. Протокол №2.
11. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Протокол Ученого совета факультета башкирской филологии. Выписка из протокола заседания кафедры башкирской филологии №13 от 6.05 1993 г.
12. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Протокол Ученого совета факультета башкирской филологии. Выписка из протокола заседания кафедры башкирской филологии №13 от 6.05 1993г
13. Шагапова Г. Р. Игровая культура башкир в научном наследии А.М. Сулейманова // Проблемы востоковедения. – 2022. – № 4(98). – С. 72-77.

14. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Протоколы Ученого совета БГПИ. 1997. Протокол №9.
15. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Р.4941.О.2. Л. 157.
16. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Приказ №87/о от 30 января 2020г.
17. Архив БГПУ им. М. Акмуллы. Приказ 119/о от 28.01.22 г.
18. Кафедра башкирского языка Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы: Итоги и перспективы развития. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2011. – 211 с.
© Хусаинова Л.М., Хабибуллина З.А., Шагапова Г.Р., 2023

УДК.372.8

Абдрахманова Л.С.,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы
Әбйәлил районы 1-се һанлы Асҡар урта мәктәбе

ӘҘӘБИ ӘҪӘРҘЕ ӨЙРӘНЕҮГӘ КОНЦЕПТУАЛЬ ҠАРАШ

Аннотация. Данная статья посвящена формированию концептуального подхода к изучению произведения на уроках башкирской литературы. Автор раскрывает сущность понятия «концепт», предлагает эффективные пути использования новых педагогических технологий для активизации деятельности учеников.

Annotation. This article is devoted to the formation of a conceptual approach to the study of the work in the lessons of Bashkir literature. The author reveals the essence of the concept of "concept", suggests the use of new technologies to activate the activities of students.

Ключевые слова: концепт, концепутальный подход, педагогические технологии.

Key words: concept, conceptual approach, pedagogical technologies.

Яңы быуын стандарттары талаптарына ярашлы һәр уҡытыусы үҙ уҡыусыһында түбәндәге сифаттарҙы булдырыу өҫтөндә эшләй: уҡыусы тел нескәлектәрен төплө аңлай, үҙ теленә ҡарата һаҡсыл ҡараште, юғары милли үҙаңлы, халыҡсан психологик һәм фәлсәфәүи ҡарашлы, халыҡтың традицияларын, ғөрөф-ғәҙәттәрен хөрмәт итеүсе, халыҡ тарихын, шәжәрәһен, үҙ нәҫеленең тарихын белеүсе. Ошонан сығып, тел уҡытыусыһының эшмәкәрлеге этник сифаттарға эйә булған лингвокультурологик компетентлы шәхес тәрбиәләүгә ҡорола. Һуңғы йылдарҙа эшмәкәрлекте этнолингвистика нигеҙендә ойоштороу мәсьәләһе йыш күҙәтелә.

Киң масштаблы эшмәкәрлектең бер йүнәлеше – әҙәбиәт дәрестәрендә әҫәрҙе өйәрнеүгә концептуаль ҡараш булдырыу. [1, 17] Уҡыусыларҙың милли даирәһе киңәйһен, халыҡтың тарихына, ижадына ҡыҙыҡһыныу артһын өсөн уҡытыусының дәрестә этнолингвистик күренештәргә, эквивалентһыҙ лексик

бәрәмектәргә баҫым яһауы зарур. Был осраҡта әҙәби әҫәрҙәрҙе өйрәнеү өсөн концепт методы бик ҡулай. Әлбиттә, был тәңгәлдә концепт категорияһы үҙәктә тора. Концепт – һүҙҙең мәғәнәһе (латин һүҙе). Концепт – тел менән мәҙәниәтте бәйләп өйрәнеүсе лингвоменталь берәмек. Ю.С. Степанов буйынса, концептты кешенең мәҙәни менталь мөхитенең төп нигеҙе итеп ҡарарға мөмкин. [3, 22] Уҡытыусы алдына уҡыусы үҙенсәлекле шәхси концепттар багажы менән килә. Уҡытыусының бурысы – уҡыусыға дөрөҫ йүнәлеш биреү, концептуаль фекерләү ҡеүәһен үҫтереү. Әҙәби әҙәрҙә концептты дөрөҫ билдәләү юғары һөҙөмтәләргә килтерә. М.Ғафуриҙың “Гөлдәр баҡсаһында” шиғырында – “хеҙмәт”, “дан”, З.Биишеваның “Һөнәрсе менән Өйрәнсек” хикәйәтендә, С.Агиштың “Ҡунаҡ һәм намыҫ” хикәйәһендә – “намыҫ”, “ҡунаҡ”, Б.Бикбайҙың “Ер” поэмаһында, Ҡ.Аралбайҙың “Ер тураһында ете һүҙ” шиғырында, Л.Толстойҙың “Кешегә күпме ер кәрәк?” хикәйәһендә – “ер”, Ә.Вахитовтың “Өс бөртөк бойҙай” хикәйәһендә, Ф.Аҡбулатованың “Атай икмәге” хикәйһендә “икмәк”, “һуғыш” концепттарын асыу аша уҡыусыларҙың күңелендә этник үҙаң тыуҙырырға була. Был йәһәттән халыҡ мәҡәлдәре, фразеологик берәмектәре, әйтемдәре ярҙамға килә. Әлбиттә, был концепттарҙы тулайым ҡабул итеү өсөн уҡыусының образлы фекерләү ҡеүәһе лә булырға тейеш. Шул ваҡытта ғына ыңғай һөҙөмтә көтөргә була. Уҡытыусы уҡыусының образлы фекерләү кимәленә таянып эш итә. Уҡытыу процесында уҡытыусы уҡыусының шәхси концептосфераһы барлыҡҡа килһен өсөн көнкүреш, этик, эстетик, социаль концепттарҙы күтәрә. Мәҫәлән, “Аҡбуҙат” эпосынан Аҡбуҙат концептын өйрәнеүҙә уҡыусы - эҙләнеүсе ролендә. Аҡбуҙат тураһында түбәндәге мәғлүмәтте туплай. “Күктә тыуған, ерҙә һәм һыу аҫтында йәшәй ала, утта янмай, һыуҙа батмай, тояҡтары менән тауҙарҙы емерә һәм диңгеҙҙе айыра. Тәүҙә ул Һомайҙыҡы, һуңынан Урал батырҙыҡы һәм Һәүбәндеке була. Аҡбуҙат – батырҙарҙың ярҙамсыһы һәм кәңәшсеһе. Ул аттарҙың тоҡом башлығы, ҡурсалаусыһы ролен үтәй” тигән этник мәғлүмәти фекергә килә. Әҙәбиәттә, мәҙәниәттә киң таралған Аҡбуҙат концепты аша уҡыусының донъяға ҡарашында төп эстетик ҡиммәттәрҙең береһе формалаша.[2, 47] Был осраҡта уҡытыусы уҡыусының иғтибарын, фекерләү һәләтен тап ошо концепттарға йүнәлтә, уның эшмәкәрлеген ойоштора. Яңы технологияларҙы берҙәй ҡулланып, үҙ эшмәкәрлегенә яуаплы ҡараш булған уҡытыусы уҡыусы эшмәкәрлеген дә әүҙемләштерергә һәләтле. Дәрес-семинар, дәрес-эҙләнеү, дәрес-дебат, дәрес-аукцион, дәрес-осрашыу, дәрес-сәйәхәт, интерактив уйындар уҡытыусы менән уҡыусы хеҙмәттәшлеге нигеҙендә барырға тейеш. Уҡыу-уҡытыу процесында ассоциатив, креатив эш төрҙәренә өҫтөнлөк бирелә. Баланың ассоциатив һәм образлы фекерләүен булдырырҙай эш төрҙәрен ҡулланыу отошло. Күпселек эш төрҙәре халыҡтың тапҡыр һүҙҙәрен, фразеологик берәмектәрен, эквивалентһыҙ лексиканы, мәҡәлдәрҙе, әйтемдәрҙе, афористик тел берәмектәрен асыҡлауға йүнәлтелә. Халыҡтың менталь характерын тотоп тороусы, типик характер йөрөтөүсе төп геройҙарҙы өйрәнеүгә айырыуса ҙур иғтибар бүленә. Был осраҡта фәнни эҙләнеү талап иткән

биремдәр: проблемалы һорауға яуап биреү,төп фекерҙе, идеяны билдәләү, әҫәрҙе мәғәнәүи өлөштәргә бүлеү, план-тезистар, план-конспекттар, схемалар, мәғәнәүи моделдәр төҙөү, лексик берәмектәрҙең семантик, этимологик мәғәнәһен асыҡлау кеүек эштәр тәҡдим ителә.

Даими рәүештә системалы барған ике яҡлы эшмәкәрлек үҙ һөҙөмтәһен бирмәй ҡалмай. Уҡыусыларҙың милли даирәһе киңәйә, халыҡ тарихына, ижадына, тел үҙенсәлектәрен өйрәнеүгә иғтибары арта. Ул үҙ теленең тәрәнлеген мәҙәни күҙлектән аңлай. Һөйләү телмәрен ойоштороуҙа, ижади эштәр башҡарғанда уҡыусының фекерләү ҡеүәһе үҫешә. Билдәле педагог К.Д. Ушинский "туған телде үҙләштергәндә бала һүҙҙәрҙе, уларҙың үҙгәрештәрен генә түгел, ә иҫәпһеҙ күп фекерҙәрҙе, тойғоларҙы, художестволы образдарҙы, телдең логикаһын һәм фәлсәфәһен дә үҙләштерә... Бына шундай ул бөйөк халыҡ педагогы – Әсә теле" тип билдәләне. Әсә теле әҙәби әҫәрҙе өйрәнеүҙә халыҡсанлыҡ тойғоһон үҫтерә һәм нығыта, дөрөҫ һәм яҡшы йүнәлеш бирә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Саяхова Л.Г. Культурологическая концепция обучения русскому языку в башкирских школах и гимназиях. – "Учитель Башкортостана" № 2, 1997

2. Самситова Л.Х. Башҡорт фольклоры концептосфераһы. – Өфө.: Китап, 2006. –490 бит.

3. Степанов Ю.С. Концепты: тонкая пленкацивилизации. – М.: Акад.проект,2001. –С.19.

©Абдрахманова Л.С., 2023

УДК 811.512.141

Абилова Г.К.,
учитель казахского языка и литературы, магистрант 2-го курса
Научный руководитель:
Хусаинова Л.М., д-р филол.наук, проф.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ОТРИЦАНИЕ В КАЗАХСКОМ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Цель статьи – дать краткий сравнительный обзор различных моделей отрицания в казахском и башкирском языках, подкрепленный примерами. Объем статьи ограничен описанием элементов и типов отрицания для выявления сходств и различий в обоих языках с морфологической и синтаксической точек зрения. В целом категория отрицания в функционально-семантическом и коммуникативно-прагматическом аспектах определяется как явление универсальное, однако имеющее в разных языках различное структурное выражение. Основная функция отрицания в обоих языках – выражение несогласия, неодобрения, недовольства, запрета, возражения, предостережения. Казахский язык, генеалогически относящийся к тюркским

языкам, имеет свои особенности построения отрицательных предложений. Казахстанские ученые различают синтетические и аналитические формы, ядерные и периферические формы, двойное отрицание и отрицания. Общее отрицание обычно включает отрицание предикативного глагола, в то время как частное отрицание означает, что одна из составляющих отрицается без получения в результате отрицательного предложения. Сопоставительный анализ показал следующее: ядерными средствами отрицательных предложений являются: в казахском и башкирском – синтетические средства отрицания. Казахский и башкирский язык относится к поли-отрицательному. Практическое значение результатов применимо в обучении башкирскому языку носителей казахского языка, а также в обучении казахскому языку носителей башкирского языка.

Annotation. The purpose of the article is to give a brief comparative overview of various models of negation in the Kazakh and Bashkir languages, supported by examples. The volume of the article is limited to the description of the elements and types of negation in order to identify similarities and differences in both languages from the morphological and syntactic points of view. In general, the category of negation in the functional-semantic and communicative-pragmatic aspects is defined as a universal phenomenon, however, having a different structural expression in different languages. The main function of negation in both languages is the expression of disagreement, disapproval, dissatisfaction, prohibition, objection, warning. The Kazakh language, genealogically related to the Turkic languages, has its own peculiarities in constructing negative sentences. Kazakh scientists distinguish between synthetic and analytical forms, nuclear and peripheral forms, double negation and negations. General negation usually involves the negation of the predicative verb, while particular negation means that one of the constituents is negated without resulting in a negative sentence.

A comparative analysis showed the following: the nuclear means of negative sentences are: in Kazakh and Bashkir - synthetic means of negation. The Kazakh and Bashkir languages are poly-negative. The practical significance of the results is applicable in teaching the Bashkir language to native speakers of the Kazakh language, as well as in teaching the Kazakh language to native speakers of the Bashkir language.

Ключевые слова: отрицания, семантика ,модаль, отрицательные местоимение, двойное отрицание.

Key words: negations, semantics, modal, negative pronouns, double negation.

Одной из актуальных проблем, связанных с теорией грамматики, является проблема негативности-отрицания. Языковая негативность –негативность, глубоко укоренившаяся в лексике и грамматике языка, представляет собой древнее, многогранное, коммуникативное языковое явление.

Прежде чем остановиться на изучении позитива-негатива в казахском языке, поговорим об изучении проблемы в тюркологии. Проблема отрицания-

отрицания также считается одной из сложных проблем в тюркских языках Ученые обращали на это внимание с древних времен.

Сведения о рассматриваемой нами проблеме можно найти, прежде всего, в грамматиках тюркских языков. Данные об отрицании упоминаются в разделах грамматик турецкого языка для глаголов, прилагательных, местоимений, употребления слов «иметь», «нет» и главах синтаксиса. Здесь большое внимание уделяется отрицательной форме глагола. Подавляющее большинство авторов в качестве способа его образования указывают суффикс -ма или -ме.

Существует несколько группирующих мыслей и мнений о происхождении (этимологии) отрицательных глагольных аффиксов -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе в тюркских языках. Например, Н. Баскаков в работе «Каракалпакский язык» утверждает, что отрицательное изъявительное наклонение глагола и суффиксы -ма и -ме, образующие существительные от глагола, вероятно, раньше были единой формой. [7, 102].

Тюркологи предполагают, что этот аффикс основан на глаголе, который сейчас утерян. Это мнение о происхождении аффиксов -ма, -мə подтверждает и А. Н. Кононов [13, 204].

Основатель казахского языкознания А. Байтурсынов в своей работе «Орудие языка» (1925 г.) в разделе об общих типах предложений делит предложения на две группы: «Отрицательное предложение» и «Положительное предложение» [5, 296]. Ученый как пример «положительного приговора»: Есть роща по Волге, есть роща полная рощ. На брыкающейся лошади есть уздечка, и есть уздечка, чтобы ее перерезать. Влить в ручей. Цитирует предложения.

Академические научные грамматики, опубликованные в 1954 и 1967 годах, содержат следующую информацию о положительном и отрицательном:

1) Продуктивные суффиксы, образующие прилагательные от существительных: -лы, -ли, -ды, -ды, -ты, -ты: садды; -сыз, -сіз: Сусыз, жерсіз.Без воды, без земли. Например: Мысалы: салиқалы сөзімен қонақтарды сыйлағысы келген кемпірдің жігерлі, батыл жүзін байқаған Ақан да әр нәрсені айтудан жалықпағандай отыра қалды (М. Әуезов).

Заметив рвение и мужественное лицо старухи, желавшей почтить гостей своей серьезной речью, Акан тоже сел, как будто не мог устать говорить обо всем (М. Ауезов). Ең алдымен күндіз қар басқан суық, шөл даладан құтылу керек (М. Әуезов).Прежде всего необходимо избавиться от холодной и безлюдной пустыни, занесенной днем снегом (М. Ауезов). Айсыз аспанда сансыз жұлдыз жымыңдайды (Р. Райымқұлов). На безлунном небе мерцают бесчисленные звезды (Р. Раймкулов). [6].

2) Отрицаткольнык местоимения (Болымсыз есімдіктер): ешкім (никто), ештеңе (ничего), ешқашан (никогда), . Мысалы: Түні бойы істеген жұмысымыз кетпеді (Ә. Сәрсенбаев). Например: Работа, которую мы вели всю ночь, никуда не делась. Оның мұңын ешкім елемеген (Р. Тоқтаров). Его горе никто не игнорировал (Р. Токтаров).

3) Способ синтетического образования положительных и отрицательных форм глагола: -ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе: жүрме (не ходи), тоқтама (не останавливайся), келме (не приходи); аналитический способ: жоқ, : келген жоқ, не получил. Например: Сколько он ни просил и сколько ни плакал, он не дал ему ребенка (М. Жумабаев). Немногочисленные пестрые облака, стоявшие долгое время, не были пеленой на лице огромного мира (М. Ауэзов). Сначала Акан не узнал Газизу, потому что много на нее смотрел (М. Ауэзов). Вторая стена дома еще не построена (Б. Тогысбаев). Сколько бы времени ни прошло, он никогда не колебался от этой цели (И. Есенберлин).

Это явление характерно и для казахского и для башкирского языкознания. Некоторые аспекты отрицания в казахском языке затронуты в исследованиях А.Байтурсынулы, И.Е. Маманов, Қалыбаева А., Әміров Р., Н. Оралбай. В башкирском языке затронуты в исследованиях Н.К. Дмитриева, А.А. Юлдашева, Д.Г. Киекбаева, М.В. Зайнуллина, К.Г. Ишбаева, Т.М. Гарипова, Р.Ф. Зарипова, Г.Р. Абдуллиной и других ученых. Наличие в научных грамматиках, учебниках и учебных пособиях небольших по объему параграфов, посвященных категории отрицания, не удовлетворяет все потребности в изучении данной категории. Одни из указанных авторов определяют отрицание как морфологическое явление, другие относят его к синтаксису, третьи рассматривают в области лексики.

В башкирском языке категория отрицания впервые рассматривается в “Грамматике башкирского языка” Н.К. Дмитриева, где определяется место отрицательных форм в морфемной структуре слова, указываются особенности использования модальных слов юҡ и түгел.[10]. А.А. Юлдашев изучает отрицание в рамках категории модальности. [15]. Слово «нет» происходит от общетюркского слова " *jok* ". Он встречается почти на всех тюркских языках: тат. – *юк,* башқ. – *юҡ,* өзб. – *йук,* ұйғ. – *йок,* әзерб. – *jox,* түрікм. – *ек,* чуваш. – *сук* и др.

В трудах Т.М. Гарипова, аффикс -һыҙ/-һеҙ признается показателем категории отрицания.[9, 224]. В Академической грамматике башкирского языка акцентируется внимание на том, что основным показателем глагольного отрицания в башкирском языке выступает аффикс -ма/-мә [12].

М.В. Зайнуллин выявляет функциональные особенности модальных слов юҡ и түгел и отмечает, что значения отрицания и утверждения не могут рассматриваться в рамках категории модальности. [11.51]. В работах

Г.Р. Абдуллиной рассматриваются разноуровневые средства, образующие формы отрицания в башкирском языке [1].

По А.И. Бахареву, отрицание представляет собой частный случай утверждения. Оно является констатацией отсутствия предмета, признака или явления, выраженной средствами языка [8, 224].

В казахском и башкирском языке выражается отрицание эксплицитным и имплицитным способами; на лексическом уровне отрицание передается модальными словами «жоқ», «емес», «түгел». В современном языкознании

именительный характер слова «нет» в виде словообразовательных форм: *жоқтық (отсутствие), жоқшылық (нищета), жоқшы (тот кто ищет пропавшего)* и др. и в виде форм словоизменения: *жоқтау* (оплакивать), *жоқсыну(чувствовать отсутствие, считать отсутствующим), жоқтар (нет), жоғалу (утрата)* и т.д., а также в виде наречий.На башкирском языке точно так же юҡ \ түгел, на фонетическом уровне интонацией и ударением, на морфемном – словообразовательными, формоорбразовательными –ма, (-ме,-ба,-бе-па, пе), в башкирском языке (-ма/-мə) и словоизменительными (-һыҙ/-һеҙ) аффиксами, а также префиксами би-, бəд-, на-, а-, анти-, иоптр-, ир-, дис-, де-, дез, на лексико-грамматическом - местоимениями һис кем, бер кем, һис нимə, бер нимə, бер ни, һис ҡасан, бер ҡасан, һис ҡайҙа, бер ҡайҙа, һис нисек, бер нисек, бер ниндəй, һис ниндəй, а на казахском языке отрицательные местоимение ештеңе, ешкім, ешқайсы, ешбір, ешқандай, лексико-синтаксическом уровне отрицание передается союзами с отрицательно функционально-семантической категории отрицания составляет формообразовательный аффикс на обоих языках -ма/-мə,-ма/-ме, -ба/-бе,-па/-пе остальные средства выражения представляют периферию.

1. Отрицательные суффиксы могут присоединяться как к основному, так и к вспомогательному глаголу, а иногда и одновременно: и к основному, и к вспомогательному. **Сөйлеп қоймады** (не переставал говорить), **сөйлемей қойды** (так и не заговорил), **сөйлемей қоймады** (не мог не высказаться).

Такая же черта есть и в башкирском языке.Например:

Алдан вəғəҙəлəгəс, улына велосипед алып бирмəй булмай, əллə ҡасандан бирле көтөп йөрөй (Р. Солтангəрəев). Йəшелсəлəрҙе лə тəрбиəлəмəй булмай, тиҙ генə сүп үлəндəре баҫып бара (Р. Солтангəрəев). Понятно, что в этих примерах аффикс -ма-/мə указывает не на отрицание, а, наоборот, на утверждение. В казахском можно превести пример, бірлік болмай, тірлік болмас.Здесь суффиксы –ма/ма, уттверждает одного дрогое. То есть, два отрицания принадлежат к одному и тому же понятию или слову, то вывод всегда получается положительным.

Проведённый анализ показывает, что в башкирском и что в казахском языке все формы наклонения (изъявительное, повелительное, наклонение намерения, условное, предположительное, желательное) принимают аффикс отрицания.

2. Показатель отрицания -ма-/мə отражается в формах прошедшего, настоящего и будущего времён глагола изъявительного наклонения, а в формах давнопрошедшего неопределённого и неопределённого будущего времён используется аффикс -маҫ/-мəҫ: Башҡа ғаилəлəр яңы урынға күсенһə лə, ул урынынан ҡуҙғалмағайны булған («Аманат» журналынан).

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін.(А.Құнанбаев).Настоящее время. Мақсатым тіл ұстартып өнер шашпақ.(А.Құнанбаев). Будущее время.

3. Основываясь на языковых фактах, можно утверждать, что форме повелительного наклонения с аффиксом -ма/-мə свойственны различные

смысловые оттенки. Среди них присутствуют значения строгого повеления, требования невыполнения того или иного действия.

4. Аналитическая форма императива «деепричастие с показателем -а/-ә/-й + вспомогательный глагол күр-» также может использоваться в отрицательном аспекте: Һигеҙ һыйған ергә ун да һыйыр, бирешә күрмә! (М. Кәрим). Минең һүҙгә үпкәләй күрмә, яҡшылыҡ менән әйтәм (И. Ғиззәтуллин). В казахском языке деепричастие-а/,-е,-й + вспомогательный глагол көр.

Например: Осыдан себебін айтпай көр, жазалау отряды соңынан қалмайды (С.Сейфуллин).

В научных исследованиях по тюркологии его определяли как предикатив и рассматривали как модальное слово [10].

Подводя итоги, отрицание и его способы передачи в казахском и башкирском языке очень схожи. В тюркологии самым главным способом предедачи отрицание является суффиксы -ма/ме, -ба /ба, -па/-пе после глаголы встречаютя. Единственным отличием в казахском языке является аффиксы «еш» в составе неопределоенных местоимения. В башкирском языке в создании отрицательной формы глагола не используются отдельные от глагола частицы (он НЕ кушает). В башкирском языке эта самая отрицательная частица располагается внутри глагола. Этими частицами являются **"-май" и "-мәй"**.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллина Г.Р Формообразование и словоизменение в башкирском языке (функционально-семантический аспект): автореферат дис... докт. – Уфа, 2009. – 54 с.

2. Аманжолов С. Научный курс синтаксиса казахского языка. – Алматы, 1994.

3. Байтурсынов А. Языковой инструмент. – Алматы, 2009.

4. Байтурсынов А. Языковая подготовка. – Алматы: Родной язык, 1992.

5. Байтурсынов А. Орудие языка. – Алматы, 2009. – 45 стр.

6. Балақаев М., Искакова А. Современный казахский язык. – Алматы, 1954. – 452 с.

7. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – М., Л., 1952,.

8. Бахарев А.И. Отрицание в логике и грамматике. – Саратов,1980. – 224с.

9. Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование. – Уфа: БФ АН СССР, 1959. – 224 с.

10. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948; Уфа, 1950. – 276 с.

11.Зайнуллин М.В. Функционально-семантическая категория модальности в современном башкирском языке: Автореф.дис.докт. – Алма-Ата ,1988. – 51 с.

12. Грамматика современного башкирского литературного языка. –М., 1981. – 495 с.

13. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л., 1960. – 446 с.

© Абилова Г.К., Хусаинова Л.М. 2023

УДК 811.161.1

Абилтаева Д.С.,
бакалавр образования по программе
«Русский язык и литература», г. Алматы

ПРИМЕНЕНИЕ ГРУППОВЫХ ДИСКУССИЙ И ТЕХНИКИ ИХ ОРГАНИЗАЦИИ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ В ШКОЛЕ

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению дискуссионных методов обучения как эффективных способов формирования речевых умений и навыков обучающихся. В статье осуществляется обзор теоретической литературы, приводится определение термина «дискуссия». Целью статьи является описание эффективного метода на уроках литературы, как «дискуссия». Автор статьи приходит к выводу, что использование дискутивных методов развивает интеллектуальные умения критического мышления школьников.

Annotation. The article is devoted to the discussion of teaching methods as effective ways of forming students' speech skills and abilities. The article reviews the theoretical literature, provides a definition of the term "discussion". The purpose of the article is to describe an effective method in literature lessons as a "discussion". The author of the article comes to the conclusion that the use of directive methods develops the intellectual skills of critical thinking of schoolchildren.

Ключевые слова: интерактивное обучение, дискуссионные методы обучения, дискуссия, групповое взаимодействие, коммуникативные навыки, речевые умения.

Key words: interactive learning, discussion methods of teaching, discussion, group interaction, communication skills, speech skills.

Особенности интерактивного обучения в современной школе направлены на формирование готовности обучающихся к учебной деятельности и групповому общению, что предполагает создание таких психологических условий, в которых школьник на уроке литературы может проявить свою познавательную активность, коммуникативные свойства и выразить индивидуальность.

Рассмотрим особенности дискуссионного метода проведений занятий.

Дискуссия – от латинского «discussion» рассмотрение, исследование. Способ организации совместной деятельности с целью интенсификации процесса принятия решения в группе (в социальной области).

Дискуссия – «спор, обсуждение какого-нибудь вопроса на собрании, в печати, в беседе», - читаем в «Толковом словаре русского языка» С.И. Ожегова [1, 167].

Гракова В.В., Шингирей Т.А. рассматривает дискуссию «как публичный спор, сопоставление различных точек зрения и поиск правильного решения спорного вопроса» [2, 22], а также дискуссию как способ убеждения.

По высказыванию Мухиной С.А. «дискуссия – это коллективное обсуждение конкретной проблемы, сопоставление различных позиций, информации, идей» [3, 352].

Таким образом, мы считаем, что дискуссия – это публичное обсуждение или свободный вербальный обмен знаниями, суждениями в соответствии со сложным вопросом или проблемой. Дискуссия включает сочетание взаимодополняющего диалога и обсуждения-спора, взаимодействие разных точек зрения, убеждений.

Дискуссионные методы применяются на уроках литературы как эффективное средство активизации группового взаимодействия школьников, формирования у них умений критического мышления.

Темой дискуссии в интерактивном обучении может быть такой вопрос, который допускает различные толкования и оценки, тесно связан с современной жизнью, лично значим для обучаемого, затрагивает его этические взгляды. Это способствует формированию умений у школьника рассматривать вопросы неоднозначно, многосторонне.

Отметим важные аспекты использования дискуссии для обучающихся.

1. Дискуссия направлена на активное, глубокое, личностное усвоение знаний школьниками. Она может приводить к заинтересованности проблемой, к осмысленному усвоению новых знаний, возможно к пересмотру прежних установок.

2. Дискуссия активно развивает коммуникативные навыки школьников, навыки уверенности в проведении спора. Даже пассивные на занятиях участники активно вовлекаются в предмет спора, так как их объединяет общая увлеченность, тема спора в группе предоставляет им возможность не только прислушиваться к одноклассникам, но и выражать свое мнение, спорить, аргументировать.

3. Осуществляется обратная связь, которая позволяет учителю видеть правильность суждений, умение направлять ход дискуссии, убирать второстепенные детали, отвлекающие от темы обсуждений и формулирования проблемы.

Рассмотрим технику проведения дискуссий.

- Выбор и формулирование темы проблемного характера, содержащей противоречивые точки зрения, дилеммы, состав группы участников.
- Определение содержания (основных вопросов) и тайм-менеджмента дискуссии. Времени должно быть достаточно, чтобы рассмотреть все вопросы

и различные точки зрения на них и, вместе с тем, не должен быть потерян интерес к обсуждаемой проблеме.

- Подбор необходимых источников, а именно: своевременное прочтение художественных текстов, справочных материалов, необходимых для подготовки к дискуссии.
- Учитель формулирует конечную цель дискуссии, заключающейся в достижении обязательного консенсуса или важным является рассмотрение проблемы с различных сторон, чтобы дать возможность всем учащимся высказать свою точку зрения, используя определенный эквивалент лексики, терминологию (драма, комедия, фарс и др.)
- Способы контроля за ходом дискуссии, поддержка активности ее участников, а также стимулирование интереса всех участников.
- Фиксирование предложенных идей для дальнейшего решения проблемы, подведение промежуточных итогов.

Для того чтобы обобщить предложения, высказанные группой и подытожить достигнутые высказывания, учитель обязательно сравнивает достигнутый результат с исходной целью, а также оценивает, насколько общее решение является групповым. Учитель при этом достаточно предполагает имеющиеся точки зрения на постановку и решение дискуссионной проблемы, разбирается в аспектах аргументации, может иметь свою точку зрения на решение спорного вопроса, которую он высказывает при подведении итогов дискуссии. Важна при этом доброжелательная атмосфера, свободная от ограничений. Подгрупп может быть несколько, число участников минимальным, чтобы сохранить неформальную обстановку. Участники должны владеть аргументацией, не повторяться, уметь выслушивать членов подгруппы и других групп, не перебивать, не допускать личной конфронтации. Учитель при этом тактично вводит открытые вопросы, требующие обсуждения. Может быть и так, что общее решение не всегда бывает достигнуто, тогда необходимо предположить дальнейшие действия для того, чтобы результат дискуссии мог устроить всех. Принимается групповое решение вместе с участниками, акцентируется внимание на вклад каждого ученика в решение проблемы (например, задание: «Придумайте другой конец «Ревизора»: как бы могли развиваться события в комедии?»).

Дискуссии проводятся в школе свободные и направляемые. Свободная дискуссия проводится тогда, когда аргументация школьника продуманна, осознанна. Используется прием парафраза, если необходимо направить выступления участников, снизить степень эмоциональности, использовать речевые обороты, прозвучавшие в выступлении обучающегося.

В рамках учебной программы по литературе в 8 классе, при изучении комедии Н.В.Гоголя «Ревизор» была использована свободная дискуссия, так как она создавала условия для открытого выражения учениками своих мыслей, позиции и содействовала возникновению альтернативных мнений. Учащиеся сначала заполнили таблицу с заданием: «Докажите примерами из текста, что

«Ревизор» соединяет в себе разные виды комедии» [4, 11]. Восьмиклассники рассмотрели виды комедий:

1) комедию положений,

2) комедию нравов,

3) сатирическую комедию,

4) социальную комедию.

Заполнение таблицы подтверждалось примерами из текста комедии. Затем был предложен проблемный вопрос, который звучал так: «Почему жанр «Ревизора» Н.В.Гоголя не фарс?». Каждый ученик выразил свое мнение в группе и ответы на данный вопрос были различными, но важность ответа сопровождалась аргументацией суждений. Некоторые из них приведем ниже:

«Жанр «Ревизора» – комедия, в ней Гоголь развивает традиции общественной комедии, заложенные Фонвизиным и Грибоедовым и поддержанные другими русскими комедиографами».

«Так как фарс не учит как правильно себя вести, чтобы не попасть в такую же историю, как герои».

«Комедию «Ревизор» нельзя отнести к данному жанру, поскольку в ней заложен глубокий смысл. Автор высмеивает чиновничество того времени, во всей своей красе, указывает в лице своих героев человеческие пороки. В финале пьесы Гоголь дает понять, что рано или поздно за свои неблагонамеренные поступки и деяния придется поплатиться».

«Ревизор» − сатирическая комедия, в которой высмеиваются социальные и нравственные пороки российского общества. В «Ревизоре» тесно переплетены комедия положений и комедия характеров. Это произведение задумано как комедия, в которой автор выразил глубокое сожаление, высмеивая пороки героев. Этим и не похожа комедия «Ревизор» на фарс».

«Фарс − это пьеса легкого, игривого содержания с внешними комическими эффектами. А в комедии Н.В.Гоголя “Ревизор” этого нет. Тем более фарс не учит как себя вести для того чтобы не попасть в эту ситуацию».

«Потому что цель фарса развлечь зрителя, а «Ревизор» обличает общество».

Также при изучении данного произведения задавались открытые, закрытые и наводящие вопросы. Например, «Жалко ли вам городничего? Если да − когда? Почему? А если нет − когда и почему?» Итог в конце дискуссии – это не столько конец размышления над данным вопросом, сколько ориентир в дальнейших размышлениях школьников, а также углубленной работе над художественным текстом.

Таким образом, дискуссия, как форма интерактивного обучения на уроках литературы в 8 классе, представляла собой использование эффективных способов формирования речевых умений и навыков обучающихся. Техники использования дискутивных форм развивали интеллектуальные умения критического мышления школьников, поскольку критическое мышление – интеллектуально организованный процесс, направленный на активную

деятельность учащихся по осмыслению, применению, анализу, обобщению и оценке информации, признаками которого являются: внимание к альтернативным точкам зрения, наличие собственной позиции и умение ее аргументировать.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ожегов С.И. и Шведов Н.Ю. Толковый словарь русского языка/ М.:ООО А ТЕМП, 2009.

2. Интерактивное взаимодействие в обучении учащихся / под общ. ред. В.В. Граковой, Т.А. Шингирей. – Минск: БГПУ, 2009. – 77 с.

3. Мухина С.А., Соловьева А.А. Современные инновационные технологии обучения – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2008. 47.

4. Русская литература. Учебник для 8 класса общеобразовательной школы: в 2 частях/Г.З.Шашкина и др. – Часть 2 – Алматы: Мектеп, 2018. – 186с.

© Абилтаева Д.С., 2023

УДК 811.161.1

Аникина Л.В., учитель высшей категории
русского языка и литературы
МАОУ ОЦ № 5, г. Челябинск

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ «МОБИЛЬНОГО КЛАССА» НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. Статья посвящена описанию практического опыта по применению цифровых образовательных технологий, помогающих в создании ситуации успешного обучения и при проверке работ с использованием цифровых ресурсов быстрой проверки учебных достижений обучающихся.

Annotation. The article is devoted to the description of practical experience in the use of digital educational technologies that help in creating a situation of successful learning and in checking work using digital resources for quickly checking the educational achievements of students.

Ключевые слова: цифровые сервисы, «мобильный класс», работа в группах, ноутбук, презентация.

Key words: digital services, mobile class, group work, laptop, presentation.

В федеральном проекте «Цифровая образовательная среда» говорится об усовершенствовании образовательного процесса по отдельным предметным областям путем внедрения современных цифровых технологий. Одной из таких технологий, позволяющих активно применять цифровые сервисы и образовательный контент всеми участниками образовательного процесса, является использование на уроках технологии «мобильного класса».

Кабинет русского языка и литературы оборудован интерактивной доской и интерактивной панелью, заменяющей классическую доску, однако это не мешает вызывать к доске, как минимум, двоих учеников. Но именно наличие «мобильного класса» помогает достичь максимального эффекта в обучении старшеклассников, так как соединение этого «триединства» в кабинете позволяет за короткий срок известными обучающимся методами решить поставленную перед ними конкретную практическую задачу.

Так, на уроках литературы класс разбивается на группы, каждая из которых работает над своей задачей. Например, при знакомстве с личностью Александра Блока готовим следующие задачи: 1 группа должна познакомить нас с временем, в котором жил и трудился поэт; 2 группа должна представить материал о жизни поэта; а третья - о его творчестве в целом. Результатом работы группы является презентация не более 6-10 слайдов, где и собрана необходимая информация. Работа группы оценивается по тем критериям, которые утверждаем вместе с обучающимися. Наличие ноутбуков позволяет справиться с такой задачей за 40 минут урока. А вот устное представление этой информации даётся в качестве домашнего задания, где каждый проявляет свою креативность. Также наличие ноутбуков на уроке позволяет больше уделять времени на уроке работе с художественными текстами.

На уроках русского языка наличие «мобильного класса» позволяет выстроить работу как по повторению материала, необходимого для решения учебных задач, так и проверить уровень учебных достижений обучающегося по пройденному материалу с использованием сервисов «Решу ЕГЭ», «Skysmart Класс» и других. Одним из самых необычных способов получения учебного материала для них становится использование известного им мессенджера «VK»: приём обучающихся в друзья означает доступ к материалам, размещаемым на страничке учителя, а значит и к группам, где публикуется необходимый по теме материал или дополнительные сведения по изучаемой теме. Представляю ниже опорный конспект, составленный по теме «Лексические нормы русского языка».

Опорный конспект по теме

____

1.

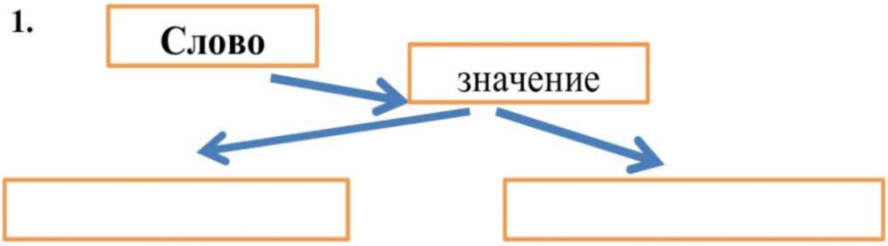

2. Синонимы – это ____

____

Синонимы бывают контекстными. Что это такое?.Приведите примеры:____

____

Антонимы – это ____

____

Антонимы бывают…………. . Приведите примеры:___________

____

____

Выразительные средства, основанные на	
синонимии	**антонимии**

3.

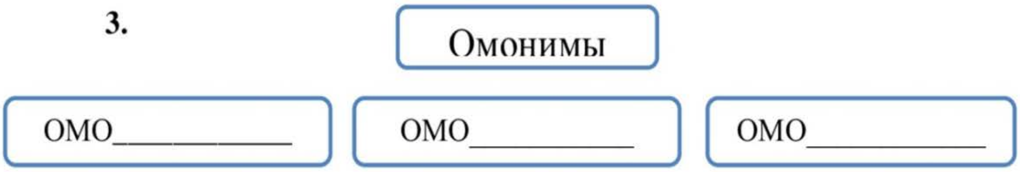

примеры **примеры** **примеры**

Полисемия – это____

____

Опорный конспект заполняется обучающимися в ходе урока, но основные сведения они добывают самостоятельно после постановки перед ними учебной задачи: повторение ранее изученного материала, работа производится в группах с использованием «мобильного класса», каждой группе вручаются карточки с заданиями.

4.

ПАРОНИМЫ БЫВАЮТ		

ПАРОНОМАЗИЯ – это ______________________________________
____
____

5. Виды лексических ошибок:

-
-
-
-
-

6. Рефлексия

Высокий, большой, качественный, изумительный, интересный, выдающийся, бесподобный, исключительный, конструктивный, продуктивный, эффективный, деловой.

Из приведенного ряда слов выберите то, какое характеризует Ваше:

Настроение на уроке

Уровень Вашей активности на уроке

Уровень знаний после урока

7. Домашнее задание

Решить 10 номеров по изученной теме на «Решу ЕГЭ», прислать скрин выполнения учителю до 19.00 этого же дня или можно дать ссылку на «Skysmart Класс».

© Аникина Л.В., 2023

УДК 372.461

Апсалямова Н.И., преподаватель
ГАПОУ Гуманитарно-технический техникум, г. Оренбург

КОГДА ИСЧЕЗАЕТ НАРОДНЫЙ ЯЗЫК – НАРОДА НЕТ БОЛЕЕ!

Аннотация. В данной статье описывается проблема языка и народа. С помощью языка любой народ из поколения в поколение передает свое мировоззрение, свое воспитание окружающей деятельности, ценностные ориентиры. С помощью языка мы не только общаемся, передаем свои мысли, но и выражаем образовательный, духовный и культурный уровень. Сегодня уже не осталось сомневающихся по поводу необходимости изучать родной язык, как язык матери.

Annotation. This article describes the problem of language and people. With the help of language, any people from generation to generation transmits their worldview, their upbringing of the surrounding activities, value orientations. With the help of language, we not only communicate, convey our thoughts, but also express the educational, spiritual and cultural level. Today, there are no more doubters about the need to learn their native language, as the mother's language.

Ключевые слова: язык, народ, душа народа, сохранение языка

Key words: language, people, soul of the people, preservation of language

«Когда исчезает народный язык – народа нет более!»[2]. Этими словами великого педагога хочу начать статью. В своем творении К.Д.Ушинский прежде всего показал значение родного языка для духовной жизни человека, для его культуры. «Человек долго вдыхал в себя воздух, прежде чем узнал о его существовании, и долго знал о существовании воздуха, прежде чем открыл его свойства, его состав и его значение в жизни тела. Люди долго пользовались богатством родного слова, прежде чем обратили внимание на сложность и глубину его организма и оценили его значение в своей духовной жизни».

Также и мы с раннего детства слушали сказки, рассказы, предания наших «картатаев» и «олясяев», в которых ярко и колоритно воссоздается красота родной природы: рек, лесов, Губерлинских гор.

Бабушки исполняли песни на родном нам башкирском языке, рассказывали сказки про национальных батыров, про непростой быт и жизнь древних башкир, учили нас жизни своими пословицами, поговорками, объясняли приметы, переплетая и связывая их с башкирскими, легендами национальной культурой, которая несет познавательный и эстетический потенциал.

Но ситуация сегодня изменилась. Современные условия жизни почти полностью вытеснили из жизни детей школу бабушек и дедушек, которая играла огромную роль в воспитании любви к родному языку, к родному краю, истории, традициям. И сегодня уже всем понятна огромная роль семьи,

детского сада, школы, СПО в развитии личности ученика, в приобщении его к культуре народа. Ведь именно через познание национальной культуры мы осваиваем родной язык.

Язык – душа народа, это не просто крылатое выражение. С помощью языка любой народ из поколения в поколение передает свое мировоззрение, свое воспитание окружающей деятельности, ценностные ориентиры. С помощью языка мы не только общаемся, передаем свои мысли, но и выражаем образовательный, духовный и культурный уровень. Сегодня уже не осталось сомневающихся по поводу необходимости изучать родной язык, как язык матери.

Наша задача как педагогов привить ученикам уважение и любовь не только к своему языку, но языкам других народов. Ведь знание языка является необходимостью в наши дни

Мои ученики – граждане многонациональной страны, живут в самой богатой по национальному разнообразию области Российской Федерации. Они владеют наряду с русским языком несколькими другими языками. В основном это английский и испанский языки. Когда речь заходит о родном языке (башкирском, татарском, казахском), то выясняется, что многие студенты не знают своего родного языка, у них утеряна связь с носителями родного языка. Здесь просматривается проблема преемственности языка внутри семьи. Родители понимают родной язык, но не говорят на нем; в семье носителями родного языка являются только бабушки и дедушки, которые живут в деревне и тому подобное.

Родной язык является неисчерпаемо богатым. Существует связь между историей народа и развитием его языка. Через родной язык связываются отжившие, живущие и будущие поколения народа. Усваивая родной язык, каждое новое поколение усваивает мысли, чувства, историю тысяч предшествующих поколений. Изучая родной язык, ребенок учит не условные звуки, а впитывает духовную жизнь народа. Родное слово объясняет ребенку окружающую его природу, знакомит с деятельностью и характером людей, с обществом и его историей, дает представления и понятия о нравственности и эстетике.

Ребенок должен знать свой национальный язык, это закон жизни и природы.

Национальный (родной) язык – это ценность народа, которая формировалась веками, одна из форм духовного наследия. Национальное воспитание немыслимо без изучения истории своего народа, невозможно развить чувство патриотизма у подрастающего поколения без знания прошлого. Воспитание должно базироваться на общечеловеческих ценностях, принятых в обществе на протяжении многовековой истории, примерами должны служить выдающиеся исторические личности, внесшие весомый вклад в развитие страны, республики, сохранении мира, развитии культуры и искусства.

Воспитание личности требует, чтобы мы говорили с детьми на родном языке так, и на такие темы, когда они не могут оставаться равнодушными к происходящему. Этого можно добиться более успешно с привлечением таких материалов как хорошие тексты, фильмы, произведения живописи, музыки, посещение национального театра, национальных праздников таких как, например, Сабантуй; посещение религиозных мест; музеев национальной культуры (в Оренбурге это Национальная деревня).

Поэтому большую роль в сохранении родного языка приобщении детей к культурному наследию, духовным ценностям народа, населяющих Оренбургскую область, играют уроки родного языка, на которых изучаются традиции, обычаи, обряды того или иного народа.

Следует помнить, что без знания языка, без уважительного отношения к духовным ценностям, созданным в течении тысячелетий, невозможно формировать личность гражданина многонационального государства. А будущий гражданин – наш сегодняшний ученик.

Имея прочные корни и огромные внутренние резервы, башкирский язык выстоял и не утратил целостности и национального своеобразия. Поэтому есть все основания надеяться на то, что и нынешние испытания башкирский язык сумеет выдержать и благополучно пережить. Немаловажным является то обстоятельство, что в настоящее время Башкортостана предпринимаются достаточно серьезные меры по защите и поддержке башкирского языка.

Молодые граждане башкиры Оренбургской области практически мало знают башкирский литературный язык, он для них – язык бытового общения. Читать и писать по-башкирски они уже, как правило, не умеют. Подростки могут прочитать произведения М. Гафури, Г. Тукая и других писателей, и поэтов только в переводе. Да и переводы эти сложно найти в открытом доступе.

Если мы раньше знали о талантливых башкирских авторах и их произведениях (благодаря тому, что учились в национальных школах, организованных в деревнях и поселках), то сейчас мы не знаем, кто пришел на смену башкирским классикам из творческой молодёжи. Наверное, то, что произошло, не обогатило ни общечеловеческую, ни национальные культуры.

Год от года наш язык сдаёт свои позиции. В последние годы наше общество, поставив в главенствующее положение экономику, отодвинуло культуру в целом на второй план. Очевидно, что снижение уровня культуры речи тесно связано с наблюдаемым в настоящее время общим падением духовной культуры общества.

Отмеченные тенденции создают реальную угрозу разрушения и гибели башкирского литературного языка, который не может развиваться совершенно стихийно.

Учителя башкирского языка, помимо прочего, прививают интерес и любовь к региону, где он используется, к культуре народа- носителя языка. Их деятельность сродни миссионерству. Таких людей надо подбирать, готовить, достойно оплачивать их труд.

Важная роль в вопросе сохранения языка прежде всего принадлежит семье, потому что именно в семье надо привить ребёнку не только знание родного языка, но поддерживать культуру и традиции своего народа. Далее эта эстафета передается дошкольному образовательному учреждению, школе, ВУЗу, где уже ребенка научат навыкам орфографии и пунктуации, научат правильно выражать свои мысли и строить высказывания на родном языке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ушинский(Антология гуманной педагогики). – Переиздание. М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 2002. – 224 с.

2. Ушинский К.Д. Родное слово [Электронный ресурс]: Статья. – Режим доступа: https://studfile.net/preview/3835814/. - Дата обращения: 21.01.2023.

©Апсалямова Н.И., 2023

УДК 372.8

Астанова Б.З., башкорт теле һәм әҙәбиәте укытыусыһы
21-се урта мәктәп, Белорет к.

БАШҠОРТ ТЕЛЕ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ МУЗЕЙ ПЕДАГОГИКАҺЫ ЭЛЕМЕНТТАРЫН ҠУЛЛАНЫУ

Аннотация. Статья посвящена одной из отраслей современной педагогической науки - музейной педагогике. Рассматриваются эффективные формы и методы работы, применяемые в процессе обучения башкирскому языку и литературе.

Annotation. The article is devoted to one of the branches of modern pedagogical science - museum pedagogy. The effective forms and methods of work used in the process of teaching Bashkir language and literature are considered.

Ключевые слова: педагогика, язык, музей, экскурсия

Key words: pedagogy, language, museum, excursion

Музей педагогикаһы – ул музейҙарҙың белем биреү усаҡтары менән үҙ-ара килешеп эш итеү үҙенсәлектәрен өйрәнеүсе фән тармағы. Музей педагогикаһы инновацион педагогик технология тип һанала һәм психология, педагогика, сәнғәт, тыуған яҡты өйрәнеү кеүек фәндәрҙе берләштерә.

Музей педагогикаһының маҡсаты – музейҙың күп ҡырлы эшмәкәрлегенә йәлеп итеү ысулы менән шәхесте үҫтереүгә шарттар булдырыу. Бурыстары:

- уҡыусыны үҙен уратып алған әйберҙәрҙә тарихи-мәҙәни контексты күрә белергә өйрәтеү, йәғни мәҙәниәт үҫеше күҙлегенән баһаларға өйрәтеү;
- тарихи дәүерҙәр бәйләнешен аңлатыу;
- мәҙәниәт һәйкәлдәре, музейҙар менән килешеп эш итеү, аралашыу күнекмәләрен булдырыу;

- толерантлылыҡ, башҡа милләттәрҙең мәҙәниәтенә хөрмәт тәрбиәләү;
- эстетик тәрбиә биреү.

Музей педагогикаһы тураһында һүҙ йөрөткәндә, иң тәүҙә ниндәй эш формаларын күҙ уңында тотабыҙ? Дөрөҫ, экскурсиялар, лекциялар, консультациялар. Экскурсия – киң ҡулланылған эш төрө, бик эффектив эш алымы. Уҡыусылар менән төрлө музейҙарға сәйәхәт ҡылыу аң даирәләрен киңәйтә, фекерләү ҡеүәһен үҫтерә, туған телгә, ергә һөйөү тәрбиәләй. Уҡыусылар менән Учалы районы Көсөк ауылында урынлашҡан Муса Мортазин музейына, Әбйәлил районы Күсем ауылындағы Таһир Кусимов музейына сәйәхәт ҡылдыҡ, Миәс ҡалаһындағы билмән музейындағы интерактивлылыҡ онотолмаҫ тәьҫораттар ҡалдырҙы. Уҡыусылар ябай күҙәтеүсе ролендә түгел, ә ҡатнашыусы, ижад итеүсе ролендә сығыш яһаны, мәғлүмәт тупланы, белем алды.

Һуңғы йылдарҙа популяр булып киткән виртуаль экскурсияларҙың да белем биреүҙәге әһәмиәтен билдәләп китергә кәрәк. Теге йәки был музейға виртуаль экскурсия ойоштороу белем биреү процесын төрләләндерә, уны балалар өсөн ҡыҙыҡлы һәм мауыҡтырғыс итә. Был төр экскурсияларҙың традицион экскурсиялар менән сағыштырғанда түбәндәге өҫтөнлөктәрен билдәләп китергә мөмкин:

- артыҡ сығымдар талап итмәй;
- экскурсия объекттарын ҡарау өсөн бер ниндәй ваҡыт сикләүе юҡ;
- экскурсияла тәҡдим ителгән мәғлүмәтте күп тапҡыр ҡарау һәм тыңлау мөмкинлеге бар.

Әммә музей педагогикаһы эшмәкәрлеге экскурсиялар һәм лекциялар менән сикләнеп ҡалмай. Музей педагогикаһы үҙ эсенә күп төрлө технологияларҙы индерә: проблемалы уҡытыу, дистанцион, уйын, проекттар методы һәм башҡалар.

Музей педагогикаһы технологияһын ҡулланып үткәргән дәрестәрҙең нигеҙендә предмет ята. Ул предметты беҙ экспонат тип атап йөрөтәбеҙ. Дәрестә ҡулланған экспонат оригинал, төп нөсхә булырға тейеш, сөнки ул фәнни, тарихи, нәфис әһәмиәткә эйә. Экспонат билдәле бер дәүерҙең, мәҙәниәттең символы, образы тип иҫәпләнә. Дәрестә экспонат менән эшләү алымдары:

- экспонат менән туранан-тура контакт булдырыу (тотоп ҡарау, өйрәнеү, ҡулланыу);
- һораулама менән эш (предметтың үҙенән мәғлүмәт алыу);
- күҙәтеү, сағыштырыу, анализлау;
- оҡшаш предметтар эҙләү;
- тарихи реконструкция;
- ролле уйындар (театрализация);
- коммуникатив ситуациялар һ.б.

Һанап үтелгән эш алымдары араһынан һораулама башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә йыш ҡулланылған алымдарҙың береһе. Мәҫәлән, түбәндәге һорауламаны тәҡдим итергә мөмкин:

- Предмет нимәнән эшләнгән?

- Был предметты кем эшләгән? Нисек эшләгән?

- Элек уны нимә өсөн ҡулланғандар?

- Ә хәҙер уны нисек ҡулланалар?

- Ниндәй шарттарҙа уны эшләгәндәр?

- Был предметты эшләгән кеше нимә тураһында уйлаған икән?

- Был предметтың эйәһе кем икән?

- Был предмет матурмы?

- Ул ниндәй төҫтә? Нимәгә оҡшаған?

- Әгәр һин шул осорҙа йәшәһәң, был предмет менән нимә эшләр инең?

- Был предметтың күсермәһен эшләй алаһыңмы? Бының өсөн һиңә нимәләр кәрәк булыр?

- Әгәр һин ошоға оҡшаш боронғо предмет тапһаң, нимә эшләр инең?

Ғәҙәти һорау-яуап формаһында ғына үткәрелмәй был эш төрө. Беренсенән, уҡыусыларға тәҡдим ителгән экспонат буйынса һораулама 8-10 һорауҙан тора һәм уҡыусы шуларҙың 5-6 ғына яуап бирәсәк, йәғни уның һайлау мөмкинлеге буласаҡ. Икенсенән, ҡайһы бер һорауҙарға яуап биргәндә фантазияны эшкә егеү талап ителә, тимәк уҡыусының ижади һәләттәрен үҫтерергә мөмкинлек тыуа. Өсөнсөнән, экспонат буйынса һорауҙарға яуап биреп, уҡыусы үҙенә күрә бер бәләкәй генә эҙләнеү эше башҡарасаҡ, йә булмаһа айырым бер эҙләнеү, проект эшенә нигеҙ булыуы ла мөмкин.

Башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә һүҙлек эштәре айырым бер урынды алып торалар. Сөнки һүҙлек эшен төрлөләндереү аша уҡыусыларҙың һүҙгә, һүҙҙең мәғәнәһенә, тел байлығына иғтибарын, ҡыҙыҡһыныуын үҫтерергә мөмкин. Әҙәби әҫәрҙәрҙе өйрәнгән саҡта боронғо һүҙҙәр, архаизмдар менән дә эш итергә тура килә. Был осраҡта ошо һүҙҙәрҙе уҡыусыларҙың хәтерендә ҡалдырыу ауырлыҡтар тыуҙыра, сөнки предметтар ҡулланыуҙан төшөп ҡалған, йә иһә атамалары башҡаса яңғырай. Шуға күрә “Доббль” уйынын ҡулланырға тәҡдим итәм.

“Доббль” уйыны – бик мауыҡтырғыс өҫтәл уйыны. Инглиз теленән тәржемә иткәндә “ике яҡлы” (ҡатлы), “икеләтә” тигәнде аңлата. Уйын шарты буйынса карточкаларҙағы бер үк ике символды йәки һүрәтте (предметты) табырға кәрәк. Ошо шарт буйынса әллә нисә төрлө уйын уйлап табырға мөмкин. “Доббль” уйыны принциптарына нигеҙләнеп эшләнгән “Башҡорт булып уйнау” (“Игра в башкира”) уйынын ҡулланыуҙан тыш, һәр бер класҡа айырым карточкалар теҙмәһе әҙерләнгән. Мәҫәлән, 5-се класс дәреслегенә ингән әҫәрҙәрҙә *биштәр, ҡалтағай, күҫәк, сүлмәк, сәкмән* кеүек айырым тарихи осорҙа актив

ҡулланылған, әммә хәҙерге заманда ҡулланылыштан төшөп ҡалған һүҙҙәр осрай. Ошо предметтарҙың һүрәттәренән әҙерләнгән карточкалар менән төрлө уйындар уйнап, уҡыусылар боронғо әйберҙәрҙең атамаларын хәтерҙәрендә ҡалдыралар, уларҙың тәғәйенләнеше тураһында мәғлүмәт алалар. Уҡыусыларҙың эҙләнеү-тикшеренеү эшен ойоштороуҙа музей педагогикаһы технологияһын ҡулланыу бик отошло.

Мәҫәлән, 2019 йылдан алып республикабыҙҙа Милли кейемдәр көнөн билдәләйбеҙ. Шул дәрестәр сиктәрендә уҡыусылар менән башҡорт халҡының өҫ, баш, аяҡ кейемдәре менән танышыуыбыҙ “Тула баҫыу – башҡорт халҡының боронғо шөғөлө” темаһына эҙләнеү эшенең нигеҙенә ятты. Был тема өҫтөндә өс йыл эшләү дәүерендә уҡыусы эҙләнеү эшенә кәрәкле мәғлүмәт тупланы, тыуған яҡты өйрәнеү музейындағы экспонаттарҙы өйрәнде, оҫталыҡ класында ҡатнашты, йөн эшкәртеүҙе, ҡул станогында тула һуғыуҙы үҙләштерҙе һәм тула ойоҡ теген ҡараны. Эшебеҙҙең һөҙөмтәһе булараҡ Белорет ҡалаһындағы тыуған яҡты өйрәнеү музейында “Өләсәйҙә ҡунаҡта” тип аталған интерактив сара үткәрҙек. Ҡыҙҙар йөн эшкәртеү, уны иләү, бәйләү серҙәренә төшөндө, туланың башҡорт халҡының көнкүрешендә уйнаған роле менән танышты. Барлыҡ эштәр уйын-көлкө, йыр-бейеү менән аралашып барыуы дәрестән тыш интерактив сараны тағы ла байытты, уҡыусыларҙа ҡыҙыҡһыныу уятты.

Музей тарихы, ғаилә шәжәрәһе, Бөйөк Ватан һуғышы, фото тарихы тураһында эҙләнеү эштәре башҡарыу уҡыусыларҙа тыуған төйәккә, телгә һөйөү тәрбиәләй. Уҡыусылар эҙләнеү, проект эштәрен башҡарыу тәртибе буйынса ғына белем алып ҡалмайҙар, ә тыуған яҡ, билдәле яҡташтар, шәхестәр һ.б. тураһында мәғлүмәт туплайҙар, сығыш яһағанда баҙап ҡалмаҫҡа өйрәнәләр, телмәрҙәрен үҫтерәләр.

Музей педагогикаһы технологияһын ҡулланып үткәрелгән дәрестәрҙең белем биреү потенциалы бик ҙур, сөнки бындай дәрестәргә әҙерләнгән саҡта уҡытыусы әллә күпме тарихи мәғлүмәттәр барлай, кешеләр яҙмышы менән таныша. Уҡыусы ошо экспонатты яҡындан күреп, тотоп ҡарап, өйрәнеп, әллә күпме тойғолар кисерә.Уҡытыусы үҙенең эшмәкәрлегендә музей педагогикаһын ҡулланып, уҡыусыларға экспонаттар, предметтар тураһында белем генә биреп ҡалмай, ә уҡыусылар менән әңгәмә, диалог ҡора, уларҙа үҙ аллы ижади эҙләнеүгә теләк уята, шарттар тыуҙыра. Уҡыусының позицияһы иһә – күҙәтеүсе генә түгел, ә ижад итеүсе.

Шулай итеп, музей педагогикаһын ҡулланыу:
- уҡыусыларҙы тыңларға һәм аңларға өйрәтә;
- телмәрҙәрен үҫтерә;
- актив тормош позицияһына мотивация уята;
- патриотизм, гражданлылыҡ тәрбиәләй;
- тарихҡа, мәҙәниәткә, тыуған яҡ традицияларын ҡыҙыҡһыныуҙы арттыра;
- мәҙәнилек тәрбиәләй;
- толерантлы булырға өйрәт;
- аң даирәһен киңәйтә.

Музей педагогикаһы технологияһы тәнҡитле фекерләүҙе формалаштырыусы, уҡыусыларҙың теоретик белемдәрен әүҙемләштереүсе, үҙҙәренең фекерҙәрен теүәл еткерергә өйрәтеүсе, башҡаларҙың фекерҙәрен тыңлай һәм үҙҙәренекен дәлилләй белергә өйрәтеүсе технология ул.

ӘҘӘБИӘТ

1. Столяров Б. А. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 2004. – 216 с.
2. Шляхтина Л.М. Музейная педагогика: учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург : СПб ГИК, 2021. – 60 с.

© Астанова Б.З., 2023

УДК 81.33

Бакирова Э.Р., студент
Научный руководитель:
Султакаева Р.А., канд. филол. наук., доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ НЕОЛОГИЗМОВ НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Исследование посвящено изучению нелогизмов в системе обучения башкирскому языку в средней школе. На примере современной школьной практики обучения башкирскому языку раскрываются методы изучения новых слов, использование инновационных технологий формирования лингвистической компетенции обучающихся.

Annotation. The study is devoted to the study of illogisms in the system of teaching the Bashkir language in high school. On the example of modern school practice of teaching the Bashkir language, methods of studying new words, the use of innovative technologies for the formation of linguistic competence of students are disclosed.

Ключевые слова: неологизмы, структурно-семантические характеристики, лексика, современный башкирский языка.

Key words: neologisms, structural-semantic characteristics, vocabulary, modern Bashkir language.

Сегодня в современной школьной практике в изучении неологизмов требуется сочетание традиционных и новых подходов обучения. Новые слова присутствуют в современной речи молодежи в большом количестве, раскрытие их значений, структурных изменений позволит обучающимся понять современные тенденции развития языка, его изменения во времени, формировать лингвистические компетенции школьников.

Как отмечает в своем учебнике «Современный башкирский язык. Лексикология» проф. М.Х. Ахтямов, следует различать термины «новые слова» и «неологизмы». В современном башкирском языкознании неологизмы обозначают слова, только возникшие в составе языка, обозначающие новые понятия и явления [3, 29].

Новые слова в современном башкирском языке представляют собой интересный методический материал в обучении детей родному языку. Учащиеся знакомятся с неологизмами еще в начальной школе, в средних классах раскрывается понятие новых слов в языке в теоретическом аспекте, его лингвистические признаки, лексические пласты неологизмов в башкирском языке. В старших классах большое внимание при обучении уделяется функционированию неологизмов в различных стилях литературного языка [3, 6-9].

Языковая компетенция при изучении неологизмов предполагает знание самого языка, его структуры и норм потребления, т.е. системы языка, лингвистического материала. Сюда входит учебная, письменная и речевая нормы – орфоэпическая, орфографическая, пунктуационная грамотность, выразительность, эмоциональность, точность речи.

В мире происходят колоссальные изменения, нарастают новые политические, экономические и общественные связи. Растёт обмен между народами материальными и духовными ценностями, меняются и сами эти ценности. В этих условиях через другие языки в башкирский язык проникает множество новых терминов, словосочетаний и понимается на нашем языке. Они в большей степени проникают на язык общения людей через прессу и СМИ. Среди них есть исконно башкирские неологизмы наподобие *ирекмән* (волонтер), *ҡуртым* (аренда), так и проникшие в словарный состав в следствии научно-технического прогресса и культурного обмена: *лайв-хак, хэппи-энд* и др.

Поэтому, в обучении детей в первую очередь важное внимание необходимо уделить усвоению понятия новых слов (неологизмов). Как известно, ири описании новых лексических единиц в современной лингвистике используется несколько близких по содержанию терминов: неологизм, инновация, новообразование. Наиболее распространенным и универсальным является первый термин – неологизм [1, 5] Он используется при анализе новых

слов, словосочетаний и значений в школьных программах башкирского языка как родного.

Что касается изучения процессов неологизации в 9-11 классах, учителя используют разнообразные методы знакомства учащихся с функционированием новых пластов лексики в литературном языке. Наше исследование показывает, что учебники башкирского языка для 10-11 классов под авторством В.Ш. Псянчина и Ю.В. Псянчина дают лишь эпизодическое представление о неологизмах, необходимо обучение детей использованию неологизмов в различных стилях речи. Для этого мы должны обратиться к функционированию неологизмов в публицистическом стиле на материале различных газет и журналов башкирской печати.

В ходе изучения неологизмов на примере публицистического стиля, мы можем использовать следующие приемы обучения:

1. Учащиеся, используя сайты газет и журналов на родном языке («*Аманат», «Йэшлек», «Шонкар*»), выбирают несколько статей и формируют список неологизмов, используемых автором, определяют их происхождение, условия функционирования в современном литературном языке, значения.

Например: «*Өлөшләтә мобилизация сиктәрендә махсус хәрби операция зонаһына саҡырылғандар ғына түгел, контрактсылар һәм ирекмәндәр ҙә льготалар буйынса торлаҡ ала аласаҡ. Был хаҡта брифингта Башҡортостандың финанс тикшеренеүҙәр үҙәге директоры Евгений Декатов һөйләне*» («Шонкар», 22.10.2022).

Неологизмы: *контрактник (военный, заключивший контракт на военную службу в армии), ирекмән (волонтер), брифинг (пресс-конференция для журналистов).*

Учащиеся выполняют следующие задания:

1. Коллективно составьте словарь современных неологизмов публицистического стиля. Этот словарь учащимися составляется в форме словаря-справочника, где приводятся значения неологизмов, их происхождение, словообразовательная модель и.т.д.

Например:

Мөрәжәғәтнамә (послание) – официальное послание лица, занимающего государственную должность (например, послание Главы Республики Башкортостан).

Апгрейд (англицизм upgrade) – модернизация, обновление (программного обеспечения, аппаратуры).

Бомонд (французск.) – в значении «лучшие представители определенного круга».

Бренд (англ. brand, [brænd] – клеймо) – знак, рейтинг товара.

Инновационные методы изучения новых слов в современном башкирском языке на уроках родного языка подразумевают использование информационно-коммуникативных технологий в исследовательской деятельности. В ходе обучения и во внеклассной деятельности проблемой исследовательских

проектов с использованием мультимедийных презентаций могут стать современный молодежный сленг школьной молодежи. В этом направлении дети выполняют следующие исследовательские задания:

1. Прочтите новые слова, широко используемые в современном онлайн-общении подростков, и объясните их значения. Если у вас возникнут затруднения, воспользуйтесь словарем подростковой и компьютерной терминологии в различных интернет-ресурсах. Проведите анализ письменного словообразования для каждого слова и определите, как оно возникло и было заимствовано башкирским языком.

2. Используя поисковую систему сети интернет, найдите выражения современного молодежного сленга на башкирском языке и определите пути их образования. Составьте словарь-презентацию.

Таким образом, при изучении новых слов учащиеся не только обогащают свой словарный запас на уроках башкирского языка, но и в известном объеме осваивают лексические понятия, теоретические материалы языковой системы. В ходе изучения неологизмов учащиеся развивают языковые знания, формируется лингвистическая компетенция обучающихся – они знакомится со словом, видят связи между лексикой и другими уровнями языка (фонетика – лексика, лексика – словосочетание, лексика – морфология, лексика – синтаксис, лексика – стилистика), выражающее его значение слова.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Наука, 2002. – 164 с.

2. Ахтямов М.Х. Современный башкирский язык. Лексикология. – Уфа: Китап, 2002. – 387 с.

3. Башкирский язык: учебник для студентов филологического факультета высших учебных заведений. – Уфа: Китап, 2012. – 364 с.

4. Грамматика современного башкирского литературного языка / Отв. ред. А.А.Юлдашев. – М.: Наука, 1981. – 495 с

5. Программа башкирского языка. Состав. Х.А. Тулумбаев, М.С. Давлетшина и др. – Ижевск: Книга, 2008. – 56 с.

© Бакирова Э.Р., Султакаева Р.А., 2023

УДК 821

Биргәнова Г.М., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол.ф.канд., доц
М.Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

ТАҢСУЛПАН ҒАРИПОВАНЫҢ «КИТМӘГЕҘ, ТОРНАЛАР!» ДРАМАҺЫНДА ХАЛЫҠ ИЖАДЫНЫҢ САҒЫЛЫШЫ

Аннотация. В драме Т. Гариповой «Не улетайте, журавли!» поднимается актуальные проблемы современности – через судьбу одной женщины показывает драму семьи. В тексте автор очень хорошо использует образцы народного творчества, песни, обряды, пословицы. Драматург через живой язык описывает народную жизнь, судьбу отдельных людей.

Annotation. T. Garipova's drama "Don't fly away, cranes!" raises the current problems of our time - through the fate of one woman shows the drama of the family. In the text, the author uses very well samples of folk art, songs, rituals, proverbs. The playwright describes the people's life, the fate of individual people through a living language.

Ключевые слова: Жанр, драма, характер, образ, народные обычаи, герой, писатель, мысль, фольклор, народное творчество.

Key words: Genre, drama, character, image, folk customs, hero, writer, thought, folklore, folk art.

Башҡортостандың халыҡ яҙыусыһы, Салауат Юлаев исемендәге Дәүләт премияһы лауреаты Таңсулпан Ғарипова Баймаҡ районының Күсей ауылында тыуып үҫкән. Ул әҙәбиәткә 1970-се йылдарҙа килә. Бөгөнгө көндә күренекле прозаик һәм драматург. Һуңғы йылдарҙа Таңсулпан Ғарипова әүҙем рәүештә драматургия өлкәһендә ижад итә һәм халыҡ араһында танылыу яулаған әҙибә. Уның «Аҡ тирәк», «Тәңкәле ҡыҙ», «Төштәге йыр», «Ямғыр көткәндә», «Ғилмияза», «Бәхеткә ҡасҡандар», «Китмәгеҙ, торналар!» драмалары республикала һәм район сәхнәләрендә ҡуйыла.

Драматургтың бөтә әҫәрҙәре лә башлыса һутты башҡорт халыҡ ижадына нигеҙләнеп яҙылған өлгөләр тип әйтергә була. Уның пьесалары милләтебеҙҙең боронғо йолалары, ғөрөф - ғәҙәттәре, юрау, ырым- ышаныуҙары менән һуғарылған, унда халҡыбыҙҙың тормошо, уй- хыялдары сағыла. Мәҫәлән, «Китмәгеҙ, торналар!» драмаһы һүҙлек хазинаһы, тел байлығы, халыҡ ижадының сағылышы менән һоҡландыра.

Яҙыусы халыҡ теле менән яҙа, фекерләй һәм фольклорҙы, халыҡтың йәнле һөйләү телен бик яҡшы белә, оҫта ҡуллана һәм ижад итә.

Таңсулпан Ғарипова 1982 йылда «Ҡыҙыл башмаҡтар» хикәйәһен яҙа. Был хикәйә тормоштоң ҡара яғын күрһәтә тип баҫылмай . Тик 1985 йылда хикәйә донъя күрә. Халыҡтың һорауы буйынса драматург ошо хикәйә нигеҙендә «Китмәгеҙ,торналар!» пьесаһын яҙа һәм ул сәхнә әҫәренә әүерелә. Драмала бер

ғаиләнең яҙмышы һүрәтләнә. Автор бөгөнгө көндә иң актуаль проблемаларҙың береһе - ҡатын-ҡыҙ эскелеге темаһын күтәрә. “Китмәгеҙ,торналар!” тип аталыуы юҡҡа ғына түгелдер ул. Бөтә әҫәр буйынса торна культы килә. Драма геройҙары Бибизада өләсәй, ейәнсәре Гөлсибәр, килене Сәриә – барыһы ла торналарға мөрәжәғәт итә. Ни өсөн? Таңсулпан Ғарипова былай тип аңлата: «Мин торналарҙан көс һоратам икән, тимәк, үҙен аяҡҡа баҫтырыр, таҙарындырыр, эскелектән арындырыр көстө Тәбиғәттән һоратам. Ислам динен ҡабул иткәнгә тиклем миллион йылдар менән иҫәпләнгән тормошон халҡыбыҙ Тәбиғәт ҡанундары менән килешеп, ярашып үткәргән. Тәбиғәт туҡландырған, ауырыһа, дауалаған.»

Ысынлап та, әгәр тарихи мәғлүмәттәргә күҙ һалһаҡ, боронғо башҡорттарҙың торнаға табыныуы X быуатҡа ҡарай. Крайҙы өйрәнеүселәр, фольклорсы-ғалимдар торналарға ҡағылышлы байтаҡ мәғлүмәттәргә тап булып яҙып ҡалдыралар.Мәҫәлән, торна –изге ҡош, торна итен ашарға, ҡошто үлтерергә һәм атырға ярамай,ҡайғы килә тигән инаныуҙар йәшәгән. Торналар тубы күреүҙе бәхеткә юрағандар, улар яҙ миҙгелен килтереүсе, тәбиғәтте уятыусы ҡош, хатта яңы тыуған баланы ҡауҙы алып килә тигән хөрәфәттә йәшәй. Улар оя ҡорған ер ҙә изге һанала. “Ҡыҙыл китап”ка индерелгән ҡоштар улар. Шуға ла, халҡыбыҙ торналарға бәйле мифтар, легенда-риүәйәттәр, юрауҙар, ырым - ышаныуҙар, йырҙар, бейеүҙәр сығарғандар. Нисек кенә булмаһын, башҡорт халҡы торна ҡошон изгеләштереп, уны илаһи көскә эйә булыусы ҡош тип һанаған.

Ә хәҙер «Китмәгеҙ, торналар!» драмаһын тикшерәйек. Драмала төп геройҙарҙың береһе - Бибизада өләсәй рухлы , ғорур, сабыр, йыр -моңға бай, улы Әлмөхәмәткә һәм ейәнсәре Гөлсибәргә аҡыллы кәңәштәрен биреүсе, әсәлек Ырыҫын һаҡлаусы, башҡорт халҡының бай йолаларын, ғөрөф-ғәҙәттәрен, ырым – ышаныуҙарын яҡшы белгән Ағинәй булып күҙ алдына баҫа.

Мәҫәлән: Бибизада Гөлсибәргә өндәшә: “Изге йән ул торналар. Яҙ көнө киләләр. Бәпестәргә аяҡ алып ҡайталар, һиңә лә аяҡты улар ташлап китте. Ике йәшкә тиклем ,ҡыҙым, һин дә атламай ултырғайның.” Өләсәй торналар ҡысҡырыуын ейәнсәренә былай тип аңлата:

Торналар иртә таң менән:
Ил имен -уянығыҙ!
Күл һыуҙары тоноҡ- ҡойоноғоҙ!
Ҡояш яҡтыһына йыуанығыҙ!
Тороғоҙ, тороғоҙ,тороғоҙ!- тиҙәр.

Драма аҙағында эскелек һаҙлығына батҡан Сәриә, ирен, ҡәйнәһен юғалтып, балаларын етем ҡалдырғас, торналарға өндәшә: «Торналар! Ярҙам итегеҙ миңә, торналар! Китмәгеҙ, китмәгеҙ, торналар!!! Балаларыма барып етерлек көс бирегеҙ миңә, торналар! Китмәгеҙ,китмәгеҙ,торналар!».

Яҙыусы әҫәрҙәрендә һәр ваҡыт халыҡ ижады ынйыларына мөрәжәғәт итә. Фольклор әҫәрҙең йөкмәткеһен байыта, фекер тәрәнлеген өҫтәй бара.

«Китмәгеҙ, торналар!» драмаһында ла халыҡ ижады өлгөләре әҫәрҙе матурлай ғына.

Йолалар:

1.Бибизада йүгереп барып мендәр алып тупһаға һала. “Төклө аяғың менән, киленсәк... Төшкән ереңә таштай, ҡомдай батырға яҙһын.” (Килен төшөрөү йолаһы.)

2.Бибизада. “Иманлы ауыҙыңдан... Бирһен Хоҙай! Ырыҫы, бәхете менән тыуһын!” (Бала тыуғанда әйтелә торған изге теләк.)

3.Бибизада. “Балаларың имсәк һорап илаған, ә һинең иҫереп аунаған саҡтарыңда, ғүмереңдең һуңғы минуттарында ауыҙыңа һыу тамыҙыр кешең булмаһын.” (Килененә ризалыҡ-фатиха бирмәй, рәнйей.)

Шуға ла ололарҙы хөрмәтләргә, тыңларға, уларҙан ризалыҡ - фатиха алып йәшәргә кәрәк.

Был сәхнә әҫәрендә **мәкәл-әйтемдәр** ҙә осрай. Мәҫәлән: “Төҫө барҙан төңөлмә”, “Күрше хаҡы- тәңре хаҡы”, “Иҫке мөхәббәт тутыҡмай”, “Баш һау булһа, мал табыла”, “Аҡ өҫтөнә ҡара тамһа, юйылмаҫ”, “Бөкөрөнө ҡәбер төҙәтер”.

Бибизада өләсәй Гөлсибәр ейәнсәренхалыҡ ижады алымдарының береһе **өгөт- нәсихәттәре** менән тәрбиәләй. Мәҫәлән, ҡый түккән яҡта йөрөмә, нәҫтә ҡағылыр (ауырып китерһең).

Драматург Таңсулпан Ғарипова башҡорт теленең **фразеологик ресурстарын** бик урынлы ҡуллана. Бигерәк тә Бибизада өләсәйҙең телмәрендә күренә:

1.Күҙгә төртһәң күренерлек түгел (ҡараңғы).

2.Күктең төбө тишелеүе ошомо икән?(көслө ямғыр)

3.Ғәзиземде ейәле- башлы итһәм, китһәм дә үкенмәҫ инем (өйләндереү).

4.Хәйерлегә генә булһа ярар ине (яҡшыға юрау).

5.Ер булып ҡайтып индем (ҡайғырып, уйланып).

6.Кеше күҙенә күренерлек рәт ҡалманы (оялыу).

7.Ҡырын эш, ҡырын уй уйламаныҡ (насарлыҡ уйламау).

Автор халыҡ һәм мөхәббәт тураһындағы **йырҙарҙы** оҫта файҙалана. Мәҫәлән,“Тормош йыры” пьесаһынан “Басыр” йыры:

Әлмөхәмәт йырлай:

Йыраҡтарҙан хат ебәрәм,Фатимам,
Йыр һөйөүсе дуҫтарымдың артынан.
Алыҫ-алыҫ ерҙәрҙән,
Һине өҙөлөп һөйгән ҡартыңдан.
Мин иҫән, минүлмәм,
Миндә ике йән-
Береһе –йөрәгем ,береһе һөйгәнем
Ул һин -Фатимам.

Сәриә йырлай:

Һөйөү бит ул ошо усаҡ төҫлө-

Ялҡын өҫтәгәнде ярата.

Дөйөмләштереп әйткәндә, халыҡ яҙыусыһы Тансулпан Ғарипова башҡорт фольклорын оҫта ҡуллана.Шуға ла драманың теле халыҡсан һәм бай. Әҫәрҙең теле уҡыусыны әленән-әле үҙенә уҡырға тартып тора. Ололар һүҙе, уларҙың өгөт-нәсихәттәре киләсәк быуынды тәрбиәләүҙә, бигерәк тә бөгөнгө көндә әһәмиәте бик ҙур.

ӘҘӘБИӘТ

1. Әҫәрҙәр. 1 том: роман, хикәйәләр, драма, очерктар / Таңсулпан Ғарипова. – Өфө: Китап, 2017. – 448 бит.

2. Әҫәрҙәр. 2 том: роман, повесть, хикәйәләр, пьесалар, очерктар һәм мәҡәләләр / Таңсулпан Ғарипова. – Өфө : Китап, 2018. – 432 бит.

3. Әҫәрҙәр. 3 том: роман, хикәйәләр, драмалар, очерктар / Таңсулпан Ғарипова. – Өфө: Китап, 2019. – 496 бит.

4. Хөсәйенов Ғ.Б. Әҙәбиәт теорияһы. – Өфө : Китап, 2010. – 384 бит.

Әхмәтйәнов К.Ә. Әҙәбиәт теорияһы. – Үҙгәрешле 3 – сө баҫма. – Өфө : Китап, 2003. – 392 бит.

© Биргәнова Г.М., Әлибаев З.А., 2023

УДК 811.512.141

Валиева М.Р., канд. филол. наук.
научный сотрудник ИИЯЛ УФИЦ РАН, г. Уфа

ФОРМИРОВАНИЕ БАЗОВЫХ ЗНАНИЙ О СТАНОВЛЕНИИ ЛЕКСИЧЕСКОГО ФОНДА БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА У СТУДЕНТОВ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ФАКУЛЬТЕТОВ

Аннотация. Предлагаемая статья посвящена изучению основных вех становления лексики башкирского языка. По результатам сравнительно-исторических исследований последних лет исконная лексика башкирского языка восходит к алтайскому состоянию и древнейшим индоевропейским, китайским, угорским, монгольским языковым контактам; тюркский пласт принято делить на прототюркский, пратюркский, древнетюркский, булгарский, огузский, кыпчакский и собственно башкирский. Заимствованный пласт состоит из арабо-персидских, раннерусских, интернациональных вхождений.

Annotation. M.r. valieva, formation of basic knowledge about the formation of the lexical fund of the bashkir language in students of philological departments. The proposed article is devoted to the study of the main milestones in the formation of the vocabulary of the Bashkir language. According to the results of comparative historical research in recent years, the original vocabulary of the Bashkir language goes back to the Altaic state and the most ancient Indo-European, Chinese, Ugric, Mongolian language contacts; the Turkic lexical layer is usually divided into proto-

Turkic, pra-Turkic, ancient Turkic, Bulgar, Oguz, Kypchak and Bashkir proper. The borrowed layer consists of Arab-Persian, early Russian, international occurrences.

Ключевые слова: исконная лексика, заимствование, пласт, языковые контакты.

Key words: original vocabulary, borrowing, layer, language contacts.

Богатая и своеобразная лексика башкирского языка, отражающая материальную и духовную культуру народа, в основном состоит из собственно башкирской и исконно общетюркской лексики. По утверждениям тюркологов и башкирских лексикологов, большое количество башкирской лексики представлено собственно башкирскими (*кайтарма* ‘сдача’, *айырма* ‘перекрёсток’, *ултырма* ‘осадок’, *ағас еләге* ‘малина’ и т.п.) и исконно общетюркскими словами (*һыу* ‘вода’, *тау* ‘гора’, *кот* ‘душа, дух’, *асы* ‘горкий’, *әйт-* ‘говорить, сказать’ и т. д.), которые сохранили свои первичные значения. Неизвестную процентную долю составляют заимствования из финно-угорских, монгольских, арабо-персидских, славянских языков и новейшие интернационализмы. Однако данные «Академического словаря башкирского языка» в 10 томах (2011–2018) и словарей А.Г. Биишева «Арабские и персидские слова в башкирском языке», З.Н. Экба «Башкирско-русский словарь слов арабского и персидского происхождения» позволяют заключить, что большинство заимствований башкирского языка составляют фарсизмы (*шишмә* ‘родник’, *һорнай* ‘зурна’, *думбра* ‘домбра’, *йән* ‘душа, дух’, *йәсмин* ‘жасмин’, *баҙар* ‘базар’, *һандыҡ* ‘сундук’ и т.п.), арабизмы (*ғилем* ‘знание, наука’, *хәтер* ‘память’ и т.п.). Также по «Словарю ранних русских заимствований башкирского языка» можно представить основные моменты русско-башкирских языковых контактов и причины появления ранних русизмов (*эләүкә* ‘лавка’, *өҫтәл* ‘стол’, *кеүәшнә* ‘квашня’, *бүрәнә* ‘бревно’ и т.п.). Башкирский язык постепенно сталкивается с необходимостью воспринять из международного опыта полезную информацию в виде иностранных слов и в связи с научно-техническим прогрессом с 50-х годов XX века прослеживается активное вхождение интернациональных слов (*магма, молекула, нейтрон, флешка, симка, компьютер, айфон* и т.п.).

Помимо этого языковедами выявлено лексические параллели с монгольскими (*һаба* ‘кожаная вместительная емкость для приготовления и хранения кумыса’, *муртай* ‘сосуд небольшого размера, сшитый из передней или плечевой части шкуры’ *мыс, мыстар* ‘кожаные фляжки’, *мөсә* ‘часть туши скота’, *әзекәй / әжекәй* ‘творог’ и т.п.), финно-угорскими (*әрәмә* ‘урема, роща’, *ылыҫ* ‘хвоя’, *шәшке* ‘норка’), даже китайскими (*көй* ‘мелодия’, *тимер* ‘железо’, *торма* ‘редька, хрен’, *ынйы* ‘жемчуг’, *сәй* ‘чай’, *шама* ‘спитый чай, чайная гуща’, *һуған* ‘лук’ и т.п.) языками. Возможно, данные пласты башкирской лексики восходят к периодам тюрко-китайской, тюрко-монгольской и башкирско-угорской языковых общностей и контактам.

Некоторые лингвисты истоки башкирской лексики связывают с урало-алтайскими языками, которые относятся к восточной группе ностратических языков. Действительно, башкирские слова, без особых изменений в строении и семантике, сопоставимы даже с древними языками айнов, ацтеков, шумеров, мая и т.п. (см. подробнее в работах М. Арибжанова, Т.М. Гарипова, С. Викандера, А.Г. Каримуллина, Дж.Г. Киекбаева, Ш.В. Нафикова и др. [2; 6; 7; 8; 28; 16; 17; 21; 22; 23]). Так, известный санкт-петербургский тюрколог С.Н. Муратов отметил, что древняя структура тюркских корней, указывая и на башкирские, восходит к индоевропейско-урало-алтайской общности, а некоторые – к обшности ностратической [18, 19].

В целом башкирский язык имеет многовековую историю, как и сам башкирский народ и его истоки уходят в глубокую древность. Общеизвестно, что древняя история народа всегда отражается в языке в виде реликтовых явлений. Последние достижения и результаты реконструкции пратюркского и алтайского состояний тюркских языков, а также издание большой исследовательской работы С.А. Старостина, А.В. Дыбо, О.А. Мудрака «Этимологический словаря алтайских языков» (2003) дает возможность глубже понять и увидеть алтайскую лексическую страту в нем. По словам известного исследователя Ш.В. Нафикова, «в этом словаре башкирский язык представлен объемом свыше 1000 слов, происхождение которых раскрывается на широком фоне тюркских и других языков алтайской семьи» [23, 41]. Также на основании реконструкции соматической, родственной и т.п. терминологии А.В. Дыбо предполагает, что в алтайскую эпоху в прототюркском языке функционировали базовые термины родства, времени, пространства, ландшафта, метеоявлений, элементарной физиологии, соматическая лексика, названия частей тела животных, основные глаголы, связанные с жизнедеятельностью человека, которые являются общими для алтайских языков [11]. Тем самым сформировался самый древний лексический пласт алтайского периода.

Кроме сказанного, следует упомянуть, что в I томе «Истории башкирского народа» описаны древнейшие этапы формирования башкирского языка тюркологами А.В. Дыбо и Ф.Г. Хисамитдиновой. Они отмечают, что «многие параллели, обнаруженные на уровне праалтайского и прауральского, включают специфическую культурную лексику» и выделяют четыре основные эпохи в истории формирования лексики башкирского языка – алтайская, общетюркская, кыпчакская и собственно башкирская [10, 313-335].

Помимо сказанного, в башкирском языке наблюдается раннебулгарская лексика (*оногурская*), коррелирующая с апеллятивной лексикой монгольских, финно-угорских языков, а также представленная в тюркском субстрате современного болгарского, мадьярского и в ряде других славянских языков. Например: баш. *сеүә // сөгә,* тат. *чөгә,* чув. *çука, çүхе, çĕке, çĕкĕ*, уйг. диал. *чүкә*, ткм. *чőке*, азәрб. *чőкә*, огуз. *чука*, тур. *çiga*, мар. *сӱгӧ,* удм. *чуки, чукы, цюке,* венг. *kecsege,* болг. *чига,* румын. *cegä*, польск. *czeczuga* ‘стерлядь, осётр’; примеры с алтайским ротацизмом – **čäräm*, баш. *сирәм // сиҙәм*, чув. *çерем,*

çейрем, тат. *чирәм,* якут. *сірӑм, сірӑн,* бурят. *шэрэм,* мар. *сирем, шерем,* ‘целина; трава; лужайка’ и т.п [4].

Наше предположение о возникновении ранней булгаро-тюркской лексики, которая имеет свои параллели в алтайских языках совпадает с научными гипотезами Н.И. Егорова, изложеными в его трудах, где он пишет: «в монгольских языках выявлены сотни древнейших тюркских (протобулгарских) лексических заимствований, а в тюркских языках протомонгольские заимствования практически отсутствуют» [14, 15].

Вторая группа булгарских коррелятов башкирского языка восходит к булгаро-башкирским контактам в ареале Поволжья, поскольку они распространены в тюркских и финно-угорских языках данного региона. Башкирская лексика, восходящяя к булгаро-башкирским контактам поволжского периода, относится к IX – XIII векам и связана с бытом, хозяйственными постройками, рукоделием, занятиями данного ареала, терминами, обозначающими климатические и географические условия, которые отсутствуют в других тюркских языках [4].

Все вышеназванные генеалогические и этнические связи с тюркскими и «нетюркскими» племенами постепенно складывались в языке башкир как древние эвентуально-генеалогические лексические пласты и ранние заимствования. Известный чувашевед Н.И. Егоров провел предположительную периодизацию истории башкирского языка и считает, что основу строя башкирского языка до X века составлял некий тюркский диалект огузского типа, претерпевший сильное влияние языкового субстрата скифо-сакского типа и современные доминирующие кыпчакские черты башкирского языка складывались постепенно в ходе многократной кыпчакизации в течение последнего тысячелетия [15]. Исходя из сказанного, можно предположить, что лексическая, морфологическая и фонетическая общность башкирского языка с кыпчакскими группами тюркских языков сложилась начиная с XII в., и по результатам сравнительно-исторических исследований последних лет исконную лексику башкирского языка принято делить на следующие древнейшие пласты:

1) алтайский;
2) индоевропейский;
3) китайский;
4) угорский;
5) монгольский;
6) тюркский *(прототюркские, пратюркские, древнетюркские, булгарские, огузские, кыпчакские и собственно башкирские).*

При сравнении башкирской лексики со словарным составом других тюркских языков в ней можно выявить, кроме пратюркской и общетюркской, ареальную лексику, которая наблюдается только в тюркских языках Поволжья (башкирском, татарском, чувашском), а также в финно-угорских языках не только данного ареала, но и в мадьярском языке.

В заключении отметим, что древние эвентуально-генеалогические лексические пласты и ранние заимствования свидетельствуют о непосредственных связях башкир как с дальнородственными, так и близкородственными языками. Вышеописанные вехи языковых контактов и нижеперечисленная научная литература являются бесценным источником в преподавании студентам истории формирования лексики башкирского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Академический словарь башкирского языка. В десяти томах. Под ред. Ф.Г. Хисамитдиновой. Том I: (Буква А). – Уфа: Китап, 2011. – 432 с; Том II: (Буква Б). – Уфа: Китап, 2011. – 568 с.; Том III: (Буквы В, Г, Ғ, Д, Ҙ, Е, Ё, Ж, З, И). – Уфа: Китап, 2012. – 864 с.; Том IV: (Буквы Й, К). – Уфа: Китап, 2012. – 944 с. Том V: (Буква Ҡ). – Уфа: Китап, 2013. 888 с.; Том VI: (Буквы Л, М, Н, О, Ө). – Уфа: Китап, 2014. 944 с.; Том VII: (Буквы П, Р, С). – Уфа: Китап, 2015. 872 с.; Том VIII. Буква Т. – Уфа: Китап, 2016. 832 с.; Том IX. Буквы У-Щ., – Уфа: Китап, 2017. 980 с.; Том X. Буквы Ы-Я. – Уфа: Китап, 2018. 980 с.
2. Арибжанов М. Некоторые лексические параллели в языке древних индейцев майя и тюркских языках // Вопросы тюркского языкознания. – Казань, 1976. – С. 129-133.
3. Биишева А.Г. Арабские и персидские слова в башкирском языке. – Уфа, 2009. – 140 с.
4. Валиева М.Р. Проблема булгарского влияния на развитие башкирского языка: автореф. канд. филол. наук. – Уфа, 2016. – 23 с.
5. Галяутдинов И.Г. Два века башкирского литературного языка. – Уфа, 2000. – 448 с.
6. Гарипов Т.М. Кыпчакские языки Урало-Поволжья: опыт синхронической и диохранической характеристики: монография // Т.М. Гарипов. –М.: Наука, 1979. – 303 с.
7. Гарипов Т.М. Сопоставление корней башкирского и контактировавших с ним алтайских языков // Тезисы докладов XXIX сессии ПИАК. – М. 1986. – С. 37-38.
8. Гарипов Т.М. Место башкирского языка в структурно-типологической классификации языков // Научная сессия по этногенезу башкир. – Уфа, 1969. – С. 143-145.
9. Древнетюркский словарь // Под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
10. Дыбо А.В., Хисамитдинова Ф.Г. Башкирский язык в системе алтайских языков // История башкирского народа. Том I. – М., 2009. – С. 313 – 335.
11. Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии: соматические термины (плечевой пояс). – М., 1996. – 390 с.
12. Дыбо А.В. Лексические контакты ранних тюрков (Лексический фонд). – М., 2007. – 223 с.

13. Егоров Н.И. Избранные труды по этнолингвогенезу и этнической истории чувашского народа / сост. А.В. Кузнецов; науч. ред. Ю.Н. Исаев. – Чебоксары: Новое время, 2017. Книга 1. – 428 с. Книга 2. – 440 с.

14. Егоров Н.И. Проблемы хронотопологической стратификации чувашско-монгольских лексических параллелей и их историческая интерпретация // Чувашский гуманитарный вестник. – 2006. – № 1. – С. 144–162.

15. Егоров Н.И. Проблемы периодизации истории башкирского и татарского языков // Проблемы духовной культуры тюркских народов СССР. – Уфа, 1991. – С. 134–138.

16. Каримуллин А.Г. О возможном родстве отдельных индейских языков с тюркскими // Вопросы тюркского языкознания. – Казань, 1976. – С. 135-145.

17. Киекбаев Дж. Г. Основы исторической грамматики урало-алтайских языков. – Уфа: Китап, 1996. – 368 с.

18. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. – М.: Вост. литература. 1961. – 130 с.

19. Муратов С.Н. Древняя структура тюркских корней и их современные типы // Языкознание. Тезисы докладов и сообщений. – Ташкент. 1980. – С. 30–31.

20. Мудрак О.А., Хисамитдинова Ф.Г. Кыпчакские языки Урало-Поволжья: монография. – Астана: “Ғылым” баспасы, 2017. –164 с.

21. Нафиков Ш.В. Бореальные элементы в башкирском языке. – Уфа: Гилем. – 302 с.

22. Нафиков Ш.В. Тамыры уғата боронғо башҡорт. – Өфө. 2009. – С. 42, 43, 118 – 331.

23. Нафиков Ш.В. Башкирский материал из «Этимологического словаря алтайских языков» // Проблемы востоковедения. – 2010, – № 3 (49), – С. 40-47.

24. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М.: Наука, 2001. – 822 с.

25. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. / Под ред. Э.Р.Тенишева и А. В.Дыбо. – М.: Наука, 2006, – 901 с.

26. Экба З.Н. Башкирско-русский словарь слов арабского и персидского происхождения. – Уфа, 2004. 208 с.

27. Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. The etymological dictionary of Altaic languages. Leiden, Brill, 2003.

28. Wikander S. Maya and Altaic. Is the Maya group of language related to Altaic family? «Ethnos», vol, 32, 1967, pp. 141-148. Он же. Maya and Altaic. II. «Ethnos», vol, 35, 1970, N 1/4, pp. 80-88; Он же. Maya and Altaic. III. «Orientalico Suencana», vol., 19/20, 1970/1971, pp. 186-204.

© Валиева М.Р., 2023

УДК 821

Валиева Э.Р., магистрант
Алибаев З.А., канд. филол. наук, доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ИЗУЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАМИЛЯ ЗИГАНШИНА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ

Аннотация. Данная статья посвящается исследованию возможностей современных компьютерных технологий. Автор на примере использования интернет технологий показывает, как Интернет-ресурсы позволяют более эффективно организовать самостоятельную работу и индивидуализировать процесс обучения, повысить интерес к урокам литературы, активизировать познавательную активность учащихся.

Ключевые слова. Информационные ресурсы, Интернет-ресурсы, интернет-пространство, восприятие, литература, образовательный процесс.

Annotation. This article is devoted to the study of the possibilities of modern computer technologies. Using the example of using Internet technologies, the author shows how Internet resources make it possible to organize independent work more effectively and individualize the learning process, increase interest in literature lessons, and activate the cognitive activity of students.

Key words. Information resources, Internet resources, Internet space, perception, literature, educational process.

В последнее время современное обучение немыслимо без применения ресурсов Интернета. Сеть Интернет несёт громадный потенциал образовательных услуг. Это и электронная почта, и поисковые системы, которые универсальны для использования, как на уроке, так и во внеурочное время.

Применение интернет технологий в преподавании литературы способствуют совершенствованию практических умений и навыков, позволяют эффективнее организовать самостоятельную работу и индивидуализировать процесс обучения, повышают интерес к урокам словесности, активизируют познавательную деятельность учащихся [5]. Использование интернета возможно на разных этапах. В распоряжении современного учителя русского языка и литературы имеются программные, программно-аппаратные, технические средства и устройства, которые обеспечивают сбор, накопление, сохранение, обработку информации и предоставляют доступ к информационным ресурсам компьютерных сетей [3].

Возможности использования сети Интернет на уроках литературы заключаются в следующем:

1. Свободный поиск Интернет-ресурсов по заданной теме;

2. Изучение конкретного Интернет-ресурса по методическим указаниям учителя;

3. Использование Интернет-ресурса в качестве дидактического средства на уроке;

Поиск информации в Интернете может сопровождать такие виды учебной работы, как написание рефератов, сбор материала по теме, иллюстрирование своих текстов материалами из Интернета. Таким образом, творческий подход позволяет максимально эффективно использовать в своей работе богатый инструментарий, представляемый современными компьютерными технологиями [2].

Здесь вариантов работы может быть много:

1. Обзорная лекция с использованием Интернет-ресурсов (предполагает свободную Интернет-навигацию учителя). Апробировано мною на уроках литературы для проведения уроков- лекций. Вводные уроки по изучению жизненного и творческого пути писателя Камиля Зиганшина провожу в форме виртуальной экскурсии. Большой интерес вызвало у учащихся заочное знакомство с Камилем Фарухшиновичем, его постоянное путешествие по России (Дальний Восток, Восточная Сибирь, Полярный и Южный Урал, Кавказ) и труднодоступным, редко посещаемым местам планеты (Гималаи, Непал, Танзания, о. Занзибар, Боливия, Патагония, Кения, Огненная Земля, Перу, Эквадор, Бразилия, вулканы Чили, Аргентины, африканский вулкан Килиманджаро с масаями и национальными парками). Фото- и видеообъекты создают наглядное представление о жизненном пути Камиля Зиганшина, о специфике его творчества [2].

2. Режим «Справочного бюро». Довольно часто в процессе урока возникают ситуации, при которых просто необходимо воспользоваться справочной информацией. И «живой Интернет» позволяет понять, что все знания мира – рядом.

Распространение компьютерных технологий очень часто называют в ряду причин падения интереса школьников к чтению. И Интернет чаще воспринимается как враг литературного образования. Однако, оказывается, сегодня интернет - ресурсы могут стать хорошим подспорьем на уроках – и для учителя, и для школьников. Не говоря уже о том, что современный литературный Интернет может стать настоящей пищей для души. Важно только правильно искать [4].

Анализ проблем, связанных с осмыслением влияния интернет-коммуникаций на развитие личности, процессов воспитания и обучения школьников; определение соотношения технологического и этического аспектов владения цифровыми технологиями; целей и форм взаимодействия педагога с обучающимся в условиях цифровизации; технологии организации учебной деятельности с использованием цифровых инструментов позволяют говорить об актуальности разработки научно-методического сопровождения

преподавания русского языка и литературы с использованием цифровых образовательных ресурсов [3]. Среди методов исследования ведущим становится метод контент-анализа открытых баз данных педагогов и филологов-исследователей, разнообразных форм педагогической коммуникации в интернет-пространстве, в которую вовлечены и в разной степени интегрированы группы специалистов различных направлений, где учителя русского языка и литературы позиционируют себя как экспериментаторы. Однако анализ источников подтверждает, что учителя-филологи недостаточно владеют информацией о том, какие цифровые образовательные ресурсы (ЦОР) существуют и как можно их применять на уроках русского языка и литературы. Требуют исследования вопросы влияния интернет-коммуникаций на развитие личности, процессы воспитания и обучения школьников; разработки научно обоснованной стратегии педагогического сопровождения учителя и ученика при обучении русскому языку и литературе в условиях цифровизации; выбор наиболее эффективных форм взаимодействия педагога с обучающимся; разработки технологии организации учебной деятельности с использованием цифровых ресурсов при обучении русскому языку и литературе; проектирования качественного образовательного медиаконтента. обозначенных проблем связано и с исследованием современного речевого пространства школы в аспекте изучения целесообразности и эффективности использования информационно-коммуникационных и информационно-коммуникативных технологий при обучении русскому языку и литературе [5].

Информационные интернет – ресурсы полезны при сборе дидактического материала к уроку, а отобранные материалы могут быть представлены на уроке, например, биографические справки, монография писателя.

При этом Интернет позволяет дополнять школьные учебники по литературе, предоставляя ученику право выбирать точку зрения или формировать свою. Учитель может формировать собственную базу данных, а ученик – свою.

Интернет-библиотеки помогут учителю справиться с дефицитом текстов при подготовке учащихся к уроку литературы и в течение самого урока.

В работе над художественными текстами в школе большой интерес представляют разные формы интерпретаций художественного текста, сопоставляя которые с эстетическим впечатлением учащихся, учитель может пробудить активность читательской рефлексии. При этом Интернет предоставляет самые разные варианты интерпретаций литературных произведений [6, 3].

Информатизация образовательного процесса позволяет использовать интернет-источники в режиме онлайн («здесь и сейчас»), непосредственно на уроке. Но сама логика обращения к информационным интернет-ресурсам должна быть продумана заранее.

Естественно, что все формы использования информационных возможностей интернет - ресурсов предугадать нельзя и, следовательно, описать способы обращения к ним на уроке затруднительно, тем не менее некоторые из них могут быть заранее спрогнозированы [3].

Интернет – наиболее динамично развивающаяся сегодня информационная среда. Характер, целеполагание и качество профессиональных интернет- ресурсов весьма различны, как и состав представленных в них материалов. Поэтому педагогическая наука, с одной стороны, будет искать способы адаптации новых мультимедиа технологий к уже имеющимся в арсенале учителя методикам, а с другой – искать новые оригинальные способы вовлечения компьютерных технологий в урок [5].

Рассмотрим пример. Нам часто приходится готовить для учащихся проверочные работы, в частности связанные с анализом фрагментов литературного текста. Например, самый простой вид такой работы – узнавание героя по словесному портрету, речевой характеристике, особенностям поведения. Чтобы подготовить класс к такой работе, да ещё и по вариантам, нужно потратить много времени. Умение работать с электронными текстами серьёзно облегчает задачу: в сетевой библиотеке находим текст, выбираем из него нужные для работы фрагменты, копируем их, потом вставляем в электронный документ и распечатываем необходимое количество копий. Подготовка таких работ занимает немного времени. А в результате можно иметь целый комплект проверочных и диагностических работ по всем темам курса. Таким же способом можно готовить и раздаточные материалы к урокам – фрагменты текстов для анализа, стихотворения, цитаты из критических и литературоведческих книг.

Посмотрим, что получает педагог при работе с электронными материалами.

1. «Всё своё – всегда с собой» устройства хранения информации (USB -накопитель), и под рукой у учителя могут быть все его рабочие материалы: тексты произведений, конспекты, фрагменты ученических работ, графические изображения ит. д.

2. «Конспект за 5 минут». Быстрая компиляция любых текстов. Открываем новый файл в Microsoft Word, копируем материалы из разных источников, вставляем в новый документ – получаем необходимый «здесь и сейчас» материал. Из имеющихся материалов можно легко делать проверочные работы для учеников. Например, многие учителя практикуют проверку знания текста произведения через быстрые тесты, проводимые на уроках.

3. «Отсутствие конспектов». Как известно любому учителю, в обычном классе соседствуют ученики аудиального и визуального типов восприятия. Первым проще воспринимать материал на слух, вторым удобнее, если он представлен графически. Сегодня количество подростков-визуалов значительно больше, чем учеников, способных слушать и слышать [4].

Работа на уроке часто сводится к тому, что от ученика требуется динамическое переключение восприятий и действий (сейчас слушаем, затем обсуждаем, потом записываем). Даже старшеклассникам трудно не терять нить урока и при этом фиксировать его ход письменно, в виде конспекта, который мы часто предлагаем им вести. Записывая слова, они теряют общий смысл, логику, эмоциональный настрой. Между тем существование электронных версий материалов, которые по окончании урока все ученики могут получить от учителя (в электронном виде или в распечатках – не важно), могло бы позволить ученикам сфокусировать внимание на самом ходе урока, на словах учителя и высказываниях одноклассников и работать более продуктивно [6].

Сегодня достаточно часто можно услышать мнение о том, что бумажная книга как информационный носитель себя изживает, что через некоторое время её существование будет определяться скорее не функциональной, а культурно-исторической ролью. Чтобы избежать споров, в которых так или иначе выражаются личные пристрастия, попробуем на рациональном уровне сравнить особенности бумажной и электронной книги [3].

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахметшин, М.А. Охотник, инженер, писатель… [К.Ф. Зиганшин] // Истоки. – 2005. – 2 февраля. – с.15.
2. Бикбаев, Р. Писатель Зиганшин остается связистом: в совершенстве владея языком культуры, он объединяет людей с окружающими миром: на соискание премии им. Салавата Юлаева / Р. Бикбаев // Республика Башкортостан. - 15 августа.
3. Бородина, О.В. Мультимедийные обучающие и презентационные программы как средство обучения: проблемы и перспективы / О. В. Бородина, А.В. Липатов // Инновации в образовании. – 2019
4. Галяутдинов, А. «Огненное кольцо Земли»: К. Зиганшин – участник кругосветного путешествия: стартовала 900-дневная кругосветная экспедиция. Рассказ К. Зиганшина о путешествии //Истоки.-2011.-3 августа
5. Караваев, Н. Л. Реализация системно-деятельностного подхода в условиях информационно-образовательной среды с применением образовательных технологий / Н. Л. Караваев, Т. Н. Суворова // Информатика и образование. – 2017 – № 8 – С. 38-43.
6. Шишова, А.А. Электронные ресурсы в помощь школьникам.// Современная библиотека. – 2019 – № 1 – С. 44.

.© Валиева Э.Р., Алибаев З.А., 2023

УДК 81.26

Вахитова Т.Ф., канд. филол. наук, ст. преп.,
Аманбаева А.,студент
Мырзабаева Д., студент
АРУ им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

КАЗАХИЗМЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация. Авторами статьи раскрываются понятия билингвизма, переключения кода, рассматриваются факторы влияния родного языка на второй язык. Описываются особенности функционирования русского языка в Казахстане, дается характеристика национального варианта русского языка.

Annotation. The authors of the article reveal the concepts of bilingualism, code switching, consider the factors of influence of the native language on the second language. The features of the functioning of the Russian language in Kazakhstan are described, the national variant of the Russian language is characterized.

Ключевые слова: язык, русский язык, казахизмы, билингвизм, коммуникация, языковая картина мира.

Key words: language, Russian language, Kazakhisms, bilingualism, communication, language picture of the world.

Исторически сложившийся на территории Казахстана казахско-русский билингвизм оказал влияние на русскую речь и способствовал формированию национального варианта русского языка, который Журавлёва Е.А. [1, 17] назвала русским языком Казахстана. Однако не все ученые (А.Д. Дуличенко) разделяют мнение о функционировании национальных разновидностей русского языка, считая, что в данном случае целесообразнее говорить о регионализации лексической системы русского языка за пределами российского ареала [2, 115]. Мы солидарны с подходом Журавлёвой Е.А. и назовем упомянутое явление региональным вариантом русского языка, представляющего собой гибрид, появившийся в результате влияния государственного казахского языка и вкрапления казахизмов в русскую речь. Вопросы вариативности языка поднимались в работах многих исследователей: Р.А. Будагова, Ю.Д. Дешериева, В.К. Журавлева, В.А. Звегинцева, Н.Б. Мечковской, Г.В. Степанова, А.Д. Швейцера, Т.Р. Белла, В. Лабова и др.

Наиболее ярко своеобразие различных форм языка проявляется в лексическом ярусе языка, имеющего, как известно, подвижный характер и подверженного изменениям. Введение слов из казахского языка в русский дискурс обусловлено языковыми контактами, возникшими в давние времена. Употребление казахизмов в русской речи позволяет передать национальный колорит и получить представления об особенностях языковой картины мира казахского народа.

Подавляющее большинство казахизмов не нуждается в комментариях или переводе, поскольку в русскую речь входят единицы казахского языка разной степени освоенности, как безэквивалентные, так и эквивалентные. Данные национально-культурные единицы входят в разные тематические группы: обычаи, обряды и праздники (*Наурыз, тусау кесу, той, бата*), наименования административных органов и должностей (*акимат, мажилисмен, мугалим, бастык*), одежда (*чапан, орамал, кажекей*), еда (*кумыс, баурсак, казы*), родственные отношения (*апа, агай, келин, бауырым*).

Билингвизм в Казахстане закреплен на государственном уровне, что нашло отражение в Конституции страны, согласно которой русский язык в качестве официального языка употребляется наравне с государственным в органах исполнительной власти и других учреждениях.

Явление перехода от одного языка к другому в письменной или устной коммуникации получило наименование переключение или смешение кода. Это происходит неосознанно при одинаковом уровне владении двумя языками. Например, *Пожелай мне удачи. Да-да, **ак жол саган** («счастливого пути тебе»)*. Описываемая ситуация может возникнуть при отсутствии эквивалента в неродном языке: *Родители сегодня в магазине купили большое **корпе*** («постельная принадлежность, одеяло из верблюжьей шерсти, обшитое из лоскутов ткани национальными узорами»).

В результате наших наблюдений за коммуникативным поведением билингвальной личности были записаны следующие фразы:

- Жақсы *результат* (вместо казахского *нәтиже*) болсын! (Пусть будут хорошие результаты!);
- Мен кеттім *библиотекаға* (вместо казахского *кітапхана*) (Я пошел в библиотеку);
- Что твой *бай* (муж) сказал?;
- Пусть *бала* (ребенок) будет здоров!;
- Ее поступок – самый настоящий *ұят* (позор);
- Мне *ақша* (деньги) скинь.

Приведенные примеры характеризуют принадлежность билингва к субординативному типу, когда две языковые системы билингва «смешиваются», что может порождать разного рода интерферентные ошибки под влиянием Я1 на Я2. При этом, как пишет известный психолингвист Н.В. Дмитрюк, фрагмент казахской языковой картины мира переносится в русскую, способствуя возникновению интеркультурем [3, 207].

В речевой практике казахстанских билингвов можно проследить возникновение окказиональных слов, образованных гибридным способом: на основе казахского корня с добавлением русских аффиксов. Приведем ряд примеров:

- *поусекать – посплетничать* (от каз. *өсек* – сплетня),
- *рахатизм – удовольствие* (от каз. *рахат*),
- *давай пока, на хабаре* (*хабар* с каз. – новость, сообщение),

- *мамбетизм* (*мамбет – у*ничижительное прозвище казахов – урожеенцев сельской местности, не имеющих культуры поведения),
- *бастыки* (начальники),
- *бешбармачить* (от основы *бешбармак* – главное национальное блюдо казахского народа),
- *кыздарочки, с праздником!* (*кыздар* – девочки, девушки),
- *званда* (от русского корня *звон* с присоединением казахского суффикса –да).

Стоит отметить, что подобные окказиональные лексические единицы употребляются преимущественно представителями молодого поколения в устной речи с целью придать своему диалогу определенную коннотативную окраску и продемонстрировать стремление к взаимодействию языков и культур. Автор статей о специфике билингвизма и полилингвизма С.Т. Саина подтверждает наши предположения и считает, что «в семейно-бытовом, дружеском общении казахский язык чаще доминирует в двуязычной речи билингвов, русский язык выполняет функцию экспрессивного, вспомогательного, по отношению к казахской части, средства. Пропорции двух языков зависят от социальных компонентов конкретной ситуации (возраст, образование, социальное положение и т.д.)» [4, 68].

Таким образом, переключение языкового кода может использоваться как динамичный ресурс для выражения взаимопонимания коммуникации в этническом двуязычном обществе. В социокультурной практике современного Казахстана смешение кода объясняется не как проявление речевой неграмотности, а как специфический семиотический ресурс.

ЛИТЕРАТУРА

1. Журавлёва Е.А. Вариативность лексической системы: русский язык как полинациональный язык: автореф. дис. … д-ра филол. наук / Е.А. Журавлева. – Алматы, 2007. – 43 с.
2. Дуличенко А.Д. Русский язык: покидая XX век… (некоторые размышления) / А.Д. Дуличенко // Русский язык как язык межкультурного и делового сотрудничества в полилингвальном контексте Евразии: мат-лы II междунар. конгресса. – Астана: Сарыарка, 2009. – 720 с.
3. Дмитрюк Н.В. Русский язык в автохтонном и неавтохтонном языковом сознании казахстанцев // Психолингвистика в XXI веке: результаты, проблемы, перспективы. – 2009. – №2. – С. 207-208.
4. Саина С.Т. Двуязычие и многоязычие в семейной жизни и в повседневном быту // Речевое общение в условиях языковой неоднородности. – 2000. – № 4. – С. 60-75.

© Вахитова Т.Ф., Аманабаева А., Мырзабаева Д., 2023

УДК 811

Гайсина А.Р., студент
Научный руководитель: Бухарова Г.Х.,
д-р филол. наук, проф.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

«ШУРА» – XX БЫУАТ БАШЫНДАҒЫ ТӘҮГЕ БАҪМА ЖУРНАЛ

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы печатного дела на родном языке в начале прошлого века и внутренней организации журнала “Шура”. Показывается роль журнала в просвещении народа.

Annotation. The article discusses the problems of printing in the native language at the beginning of the last century and the internal organization of the magazine “Shura”, as well as the importance and necessity of educating the people through the media.

Ключевые слова. Журнал, журнал на родном языке, журнал “Шура”, Ризаитдин Фахретдинов.

Key words. Magazine, magazine in the native language, magazine “Shura", Rizaitdin Fahretdinov.

Мәғрифәттең һәм фәндең үҫешен, милләттең һәм, ғөмүмән, цивилизацияның алға барыуын, яңы асыштар яһауын баҫма һүҙһеҙ күҙ алдына килтереүе ауыр. Кешегә һәр быуатта тәжрибә менән алышыу мөһим. Бының өсөн төп ярҙамсы булып матбуғат тора. Рәсәйҙә иң беренсе гәзит Петр Батша I заманында баҫыла башлай, дәүләт сиктәрендә һәм күрше илдәрҙә булған хәрби, сәйәси хәлдәр хаҡында хәбәр итә. Башҡортостанда (һәм бүтән халыҡтар йәшәгән ерҙәрҙә) баҫмаға рөхсәт егерменсе быуат башында ғына бирелә. Иң тәүге баҫмаларҙан булып Ырымбур өлкәһендә сыҡҡан “Ваҡыт” гәзите менән “Шура” журналы тора.

Матбуғат өлкәһендәге төп үҙгәрештәр 1905 йылдағы тәүге революцион идеологиялар арҡаһында булған сәйәси үҙгәрештәрҙән һуң килә. Ошо уҡ ситуация менән файҙаланып, Мөхәмәтзакир Рәмиев төрки телендә яңы журнал сығарырға рөхсәт ала. Баш мөхәррир итеп Ризаитдин Фәхретдинов саҡырыла. 1908 йылдың ғинуарында журналдың тәүге һаны Ырымбурҙа баҫылып та сыға һәм 1917 йылға тиклем баҫылыуын дауам итә.

“Шура”ның эске торошон, рубрикаларын Р.Фәхретдинов үҙе ойоштора. Әммә беренсе һандарҙағы йүнәлештәр аҙағыраҡ сыҡҡандарынан айырыла. Был үҙгәрештәр журналдың үҫешен, алға барыуын күрһәтә. Бәлки, илдәге сәйәсәт 1917 йылда икенсе төрлө йүнәлеш алһа, тарихи-педагогик, фәнни-популяр, кесе энциклопедия булған матбуғат “ваҡытлы” тигән исем йөрөтмәҫ ине.

Беренсе “Шура” (“Кәңәш”) эсендә баҫылған тәүге мәҡәләләрҙең күбеһенең тематикаһы дини йүнәлештә. Беҙҙең уйыбыҙса, быға үҙенең төплө аңлатмалары бар. Беренсенән, Ризаитдин Фәхретдинов мөхәррир булыр

алдынан Диниә назаратында эшләй, аҙаҡ та “Хөсәйенийә” мәҙрәсәһендә шәкерттәргә ислам диненән һәм тарихынан дәрестәр бирә. Тимәк, дин темаһы баш мөхәррирҙең үҙенә яҡын һәм иң аңлайышлы темаларҙың береһе. Икенсенән, матбуғат уҡышлы булһын өсөн, уның киң ҡатламдарға тәғәйенлешле, аңлайышлы булыуы мөһим. Революцияға тиклемге, дин көслө булған дәүләттә гәзит-журналдарҙы, әҙәби әҫәрҙәрҙе мәсет йәки сиркәү яңылыҡтарынан айырмалы рәүештә баҫыуы мөмкин түгел. Өсөнсөнән, Ислам дине хаҡында һүҙ тотҡанда, сит ил тарихы, яңылыҡтары, культураһы, телдәре хаҡында булған мәғлүмәтте ябай халыҡҡа еткереүе еңелерәк. Мөхәррир үҙе лә “Шура” милләтте ғилемле, мәғрифәтле итмәк хаҡында мәшүрәт (кәңәш) мәжлесе буласаҡтыр” тип яҙа.

Журналдың тәүге битендәге инеш һүҙҙе лә Ризаитдин Фахретдинов үҙе яҙа. Баҫманың тәғәйенләнешен, төҙөлөшөн аңлатҡан һүҙҙе автор “Мәсләк вә маҡсүд” тип атай. Йәғни, “мәсләк” – ғәрәп теленән эшебеҙ, юлыбыҙ, задача тигәнде аңлата, ә “мәҡсүд” – ҡуйылған маҡсатыбыҙ, бурысыбыҙ. Авторҙың үҙенең аңлатмаһынан: “Яңы баҫма Рәсәй мосолмандарына хеҙмәт итергә, уларға көс һәм белем бирергә тейеш”.

Журналдың I һанының эске торошо ошондай бүлектәрҙән тора:

1. Мәшһүр әҙәмдәр һәм бөйөк хәҙисәләр.
2. Мәҡәләләр.
3. Тәрбиә һәм мәғариф.
4. Ил эсендә һәм сит илдәрҙә булған яңылыҡтар.
5. Библиография һәм тәңҡит.(Тәҡрид вә интиҡад).
6. Әджмәл сәйәси (күркәмлек) һәм башҡалар.
7. Мәрсәлә вә мөхәбәрә.
8. Шиғырҙар (Әшғәр).

Журналдың беренсе бүлегендә Джафар бин Ғабдулла (Алмас бин Сәләки) тигән мәҡәлә баҫылған. Ғөмүмән, “Мәшһүр әҙәмдәр һәм бөйөк хәҙисәләр” рубрикаһында Биркә хан, Аристотель, Платон, Сократ, Имам Ғазали, Ғүмәр Хәйәм, Фирдәүси, Ибн Фаҙлан, Ньютон, Шекспир, Гете, Атилла, Наполеон кеүек бөйөк шәхестәр тураһында мәғлүмәттәр бирелә. Икенсе бүлек – “Мәҡәләләр” – иң ҙур бүлек. Шуға күрә ул үҙ эсенә байтаҡ ҡына темалар һыйҙырған. Улар араһында педагогикаға, әҙәбиәткә, сит ил культураһына ҡағылышлы темалар күп.

“Шура”ла күп кенә шағирҙар һәм яҙыусылар үҙ яҙмаларын баҫтыра. Журналдың беренсе һанында иң беренсе Дәрдмәнд псевдонимы аҫтында яҙышҡан Закир Рәмиевтың шиғырҙары донъя күрә. Аҙаҡ Ғарифулла Кейеков, Мәжит Ғафури, Ғәлимйән Ибраһимов, Шәриф Камал, Шәйехзада Бабич, Мирхәйҙәр Фәйзи кеүек әҙиптәр актив ҡатнаша. Бик күптәргә журнал биттәре һәм мөхәррирҙең тәңҡите яҙыусылыҡ һәләтен яҡшыртыуға булышлыҡ итә.

Әйтеп китергә кәрәк, “Шура” журналы халыҡҡа яңылыҡ һәм белем еткереүсе генә түгел, ә милләттең тарихын һаҡлаусы, егерменсе быуат башында эшмәкәрлеген алып барған әҙиптәргә өр-яңы яҙма платформа булып тора.

Ошонда уҡ Зәки Вәлиди тарихсы һәм публицист булараҡ таныла. Ризаитдин Фәхретдин дә мәҡәләләрҙең күбеһен үҙе яҙа һәм үҙенең белеме менән халыҡ менән уртаҡлаша. Журналда баҫылған авторҙарҙың барыһы ла милли сәйәсәткә, йәмғәттең көнүҙәк проблемаларына, белем алыуға һәм тел проблемаларына ла бәйле һорауҙарға яуап бирергә тырыша.

Шулай итеп, “Шура” (“Кәңәш”) журналының эске торошо заманына хас йәмғиәт тормошо хаҡында бәйән итә: тарих, дин, педагогика, фәлсәфә һәм ил эсендә барған хәлдәр халыҡтың ниндәй шарттарҙа йәшәгәнен күрһәтә. Тағы ла, беҙҙең өсөн был баҫма тарихи дәреслек булараҡ файҙалы. Иң мөһиме шул: журнал заманына күрә үҙ маҡсатын үтәй һәм бөгөнгө көн матбуғаты өсөн дә өлгө һәм яҡшы мәктәп булып тора.

ӘҘӘБИӘТ

1. Фәхретинов, Р.Ф. Мәсләк вә маҡсад / Р.Ф. Фәхретдинов // Шура. – 1908. –№1.

2. Хөсәйенов, Ғ.Б. Ырымбурҙа. Мөхәррир/Ғ.Б. Хөсәйенов// Ризаитдин бин Фәхретдин. – 1997. – 118, 123, 127 б.

© Гайсина А.Р., Бухарова Г.Х., 2023

УДК 821.161.1

Гайфиева Н.Н., магистрант
Научный руководитель: Халиуллина А.Г. канд. филол. наук, доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г.Уфа

МИФОЛОГИЧЕСКИЙ ПЛАСТ РАССКАЗА «ГИГИЕНА» Л. ПЕТРУШЕВСКОЙ

Аннотация. В статье дается анализ рассказа «Гигиена» Л. Петрушевской и рассматривается возможность изучения произведения в школе.

Annotation. The article analyzes the story "Hygiene" by L. Petrushevskaya and considers the possibility of studying the work at school.

Ключевые слова. Рассказ-антиутопия, смысл названия, миф, духовные ценности

Key words. The story is a dystopia, the meaning of the name, myth, spiritual values

Людмила Петрушевская – один из ярких представителей современной русской литературы. Она создала особый, во многом уникальный художественный мир. Творчество Л. Петрушевской получило широкое признание, как в России, так и за её пределами. Произведения писательницы переведены на многие языки мира, пользуются устойчивым интересом среди читателей разных стран. Рассказы многократно были переизданы и стали сегодня «уже почти классическими».

Несмотря на полученное Л. Петрушевской признание, её творчество остаётся недостаточно исследованным с художественной точки зрения. Полемика вокруг ее произведений, сопровождающая писательницу с самых первых публикаций, продолжается до настоящего времени. Противоречивость частных суждений практически всех, кто когда-либо писал о Л.С. Петрушевской, сопровождалась единством мнений в оценке всего её творчества как явления неординарного. Специальных исследовательских работ, посвященных изучению творчества Л. Петрушевской на уроках литературы в школе нет. Между тем, это ключевая проблема, сквозь призму которой можно проследить динамику мировосприятия писательницы, увидеть становление и развитие ее художественного мира, особенности её неповторимого авторского стиля. Именно этим определяется актуальность данной статьи.

На школьных уроках литературы рассматривается творчество Л. Петрушевской, посвященное проблеме героя, сквозь призму которой прослеживается динамика мировосприятия писательницы, становление и развитие ее художественного мира, особенности её неповторимого авторского стиля. Начиная с первых рассказов, темы Л. Петрушевской неизменны: смерть и ее физиология, болезнь, изнанка семейной жизни, алкоголизм, бедность, борьба за физическое выживание. Всевластие быта – первое, что бросается в глаза при чтении ее рассказов. Петрушевская сознательно исследует «прозу» жизни, лишенную духовного начала и радости. Особенное внимание она уделяет феномену отчуждения, бездушию и жестокости в человеческих взаимоотношениях.

Рассказ «Гигиена» впервые опубликован в журнале «Огонёк» в 1990 году (№ 28, с. 27-29). Жанр – антиутопия. Входит в состав различных сборников, один из них – сборник «Свой круг», 1990 г.

Антиутопия (англ. dystopia) – направление в художественной литературе и кино, в узком смысле – описание тоталитарного государства, в широком смысле – любого общества, в котором возобладали негативные тенденции развития. Жанр выбран писательницей не случайно. Это произведение материализует мифологему (повторяющаяся в мифах тема) конца света, так как порог между жизнью и смертью – самая устойчивая «смотровая площадка» прозы Петрушевской.

В рассказе «Гигиена» описана некая неизвестная болезнь, поразившая город в считанные дни, последствия которой непредсказуемы («…в городе началась эпидемия вирусного заболевания, от которого смерть наступает за три дня, причем человека вздувает и так далее…»). Название рассказа дает возможность интерпретации его смысла с разных точек зрения.

Первое прямое значение – это личная гигиена, то есть система действий, мероприятий, направленных на поддержание чистоты и здоровья. Смысл названия раскрывается с первых строк: «Есть надежда остаться в живых, если строго соблюдать правила личной гигиены…» [5].

Помогла ли личная гигиена выжить героям рассказа? Отец, соблюдавший нормы гигиены, погибает, а девочка, не умеющая ухаживать за собой, остается живой.

В названии отражено не только прямое значение слова, но и переносное. Речь идет о гигиене человеческой души, о сохранении лучших человеческих качеств.

Как показала практика, знакомство с мифологией как первым духовным опытом человечества приобщает учеников к вечным нравственным ценностям, эстетически обогащает их, оказывает эффективное влияние на формирование собственного взгляда на мир.

Изучая произведение «Гигиена», можно отметить такие черты реалистической поэтики Петрушевской, как освещение всех сторон жизни без ограничения, пафос отрицания действительности, социальная и физиологическая детерминированность человека. В то же время Петрушевская сгущает краски в изображении ужасов повседневной жизни, поэтому ее метод часто определяется как «гиперреализм», «натурализм», «жесткий» реализм. Исследование женских образов в данном рассказе возможно с разных позиций. Анализируя прозу Петрушевской как «гиперреалистическую», мы связываем ее с традициями «натуральной школы» XIX века и выделяем специфическую стратегию преодоления дихотомии «мужское-женское». Гендерный подход к литературному произведению основан на убеждении, что гендер в разные эпохи, в разных странах конструируется по-разному. И связано это прежде всего с тем или иным художественно-эстетическим направлением (стилем, методом). В неокритическом реализме, где герой выступает как социально детерминированный субъект, образы женщин оказываются тесно связанными с гендерной дифференциацией в России доперестроечного и послеперестроечного периодов. Людмила Петрушевская последовательно устраняет женщину и женственность в рассказах и повестях. Женщина как таковая умерщвляется автором. Место героини занимает некое бесполое, асексуальное, замученное бытом «облезлое» существо, в пределе стремящееся к нулю (кто-то подрался с женщиной, отобрал у нее чемодан с хлебом; Елену пришлось держать запертой в ванне; Елена немного скреблась, исходя кровью из глаз, ничего не видя, да и что было видеть в абсолютно темной ванной, лежа на полу.)

Предназначение семьи в том, чтобы оберегать род человеческий, растить детей, продолжать род. Но эпидемия отдаляет друг от друга членов семьи, делает их чужими:

– отец семейства, глава в доме, много ел, не думал о родителях, о своем ребенке.

– остальные члены семьи (… «бабушка замкнулась»… «мать вспылила»…).

Автор показывает, что жестокость таких отношений характерна не только для данной семьи. В поисках продуктов люди занимались мародерством,

потеряв не только человеческий облик, но и душу: «Николай пошел с рюкзаком и ножом, их там внизу оказалась целая группа людей, милиционера окружили, подмяли, через витрину стали впрыгивать и выпрыгивать люди, кто-то подрался с женщиной, отобрал у нее чемодан с хлебом, ей зажали рот и утащили в булочную».

Над человечеством возникла угроза самоуничтожения.

Катастрофичность человеческого существования не только в страшных инфекциях, заболеваниях, во взрывах, в которых гибнут люди, но и в бездуховности, разобщенности.

В мире, утратившем духовные ценности, остались нетронутыми естественность и непосредственность, присущие животным, и неиспорченная детская нравственность.

Именно эту идею передала Л. Петрушевская образом кошки в своем рассказе.

Главное – это то, что в какой бы форме не создавалось произведение, оно всегда отражает нашу действительность, всегда говорит о борьбе Добра и Зла.

Как нам известно, проблема человека и среды в той или иной мере ставится в любом произведении писательницы.

Таким образом, для пера Л.С.Петрушевской характерен жестокий натурализм в изображении темных сторон внутреннего мира и общественной жизни человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богданова О.В. Постмодернизм в контексте современной русской литературы (60-90-е годы XX века - начало XXI века) / О.В. Богданова. – СПб., 2004. – 716 с.

2. Голубков М.М. XX век как литературная эпоха // Русская литература XX века: Итоги и перспективы изучения. Сборник научных трудов. – М., 2002. – С. 19-20.

3. Липовецкий Марк. Трагедия и мало ли что еще / Новый мир №10, 1994.

4. Литература XX столетия: 11 кл.: хрестоматия / Учредит.: К.М. Пахарева, Н.И. Дорофеева, Д.М. Веприняк. – К.: Освiта, 1998. – 671 с.

5. Петрушвская Л. Гигиена [Электронный ресурс].// – Режим доступа: https://md-eksperiment.org/ru/post/20200321-lyudmila-petrushevskaya-gigiena. – Дата обращения: 28.01.2023.

6. Прохорова Т.М. Расширение возможностей как авторская стратегия. Людмила Петрушевская // Вопросы литературы. – 2009. – №3. – С. 149-164.

7. Сафронова Л.В. Поэтика литературного сериала и проблема автора и героя (на материале сериалов «Дикие животные сказки» и «Пуськи бятые» Л.С. Петрушевской) / Русская литература. – №2. – 2006.

8. Скоропанова И.С. Третья волна постмодернизма // И.С. Скоропанова Русская постмодернистская литература: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 1999. – С. 357-533.

9. Сушилина И.К. Современный литературный процесс в России: Учебное пособие. – М.: МГУП, 2007. С. 39-40.

©Гайфиева Н.Н., Халиуллина А.Г. 2023

УДК 821

Галина Г.Г., канд. филол. наук, доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ҒАЛИМ ЗӘКИ ӘЛИБАЕВТЫҢ ҒИЛМИ ЭШМӘКӘРЛЕГЕ

Аннотация. В статье раскрывается научная и педагогическая деятельность кандидата филологических наук, доцента кафедры башкирского языка и литературы Башгоспедуниверситета им. М.Акмуллы Алибаева З.А. Отмечается, что он вносит большой вклад в изучении современной башкирской прозы. Областью его научных изысканий является башкирский современный роман.

Annotation. The article reveals the scientific and pedagogical activity of the Candidate of Philological Sciences, associate professor of the Department of Bashkir Language and Literature of the Bashkir State University named after M.Akmulla Alibayev Z.A. It is noted that he makes a great contribution to the study of modern Bashkir prose. The field of his scientific research is the Bashkir modern novel.

Ключевые слова: литература, башкирская проза, роман, наука.

Key words: literature, Bashkir prose, novel, science.

Кешеләрҙең яҙмышында хәл иткес роль уйнаған уҡытыусылар була. Ундайҙар, ҡағиҙә булараҡ, үҙҙәрен аямай һайлаған һөнәрҙәренә хеҙмәт итеүсән, көнө-төнө профессиональ камиллашыу өҫтөндә эшләп ғилемгә эйә булып ҡына ҡалмай, уны уҡыусылары менән ихлас бүлешеүсән. Уларҙы ерҙең ҡайһы сигендә генә йөрөмәһен, еңел танырға була. Улар үҙҙәренең тотошо, интеллигентлы, мәҙәниәтле шул уҡ ваҡытта ялҡынлы, бөтә нимәгә иғтибарлы булыуы менән айырылып тора. Ундай уҡытыусылар бер нимәгә лә битараф булмай. Һәр уҡыусыһының яҙмышы менән ҡыҙыҡһынып, фәнни йәки предмет буйынса ғына белем бирмәй, ә тормош дәрестәре бирә. Шундай уҡытыусыларҙың береһе - филология фәндәре кандидаты, М.Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университетының башҡорт теле һәм әҙәбиәте кафедраһы доценты Зәки Арыҫлан улы Әлибаев.

Ул 1967 йылдың 10 ғинуарында хозур тәбиғәтле Белорет районы Йөйәк ауылында ишле балалы Арыҫлан һәм Разия ғаиләһендә етенсе бала булып донъяға килгән. Әлибаевтар заты элек-электән был ерҙәрҙә ҡеүәте, көсө, берҙәмлеге, белемлелеге менән дан ҡаҙанған. Бөгөнгө көндә улар нәҫелендә фән докторы, 3 фән кандидаты бар. Был факт үҙе генә лә күп нимә тураһында һөйләй. Тыуып үҫкән ере, тәбиғәте лә Зәки Арыҫлан улының матурлыҡты нескә тоя һәм аңлай белгән шәхес итеп тәрбиәләгәндер. Иң кесе бала булараҡ ул ата-

әсәһенең, барлыҡ туғандарының һөйөүен тойоп, мөхәббәткә сорналып үҫә. Был ғаиләлә балаларға рухи тәрбиә, белем биреү эшенә ныҡ ҙур иғтибар бирелә. Зәки Арыҫлан улының билдәләүенсә, үткән быуаттың 70-80-се йылдарында Башҡортостанда донъя күргән башҡорт телендәге баҫмаларҙың барыһы ла тиерлек уларҙың өйөндә яҙҙырылған. Бөтә балалар ҙа газета-журналдар килеү менән кемуҙарҙан ярышып уҡыр булған. Бәләкәй Зәки II кластан алып “Пионер”, “Башҡортостан пионеры” баҫмаларына үҙенең мәҡәләләрен ебәрә башлай. VII класта ошо баҫмаларҙың “Йәш хәбәрсе” танытмаһын ала. Әҙәби китаптар уҡырға ярата, III класта уҡығанда барлыҡ ғаилә менән Зәйнәб Биишеваның “Кәмһетелгәндәр” трилогияһын уҡый. Ошо ятраҡан шөғөлө уның киләсәктә яҙмышын билдәләй, һөнәр һайларға ярҙам итә. 1984 йылда Йөйәк урта мәктәбен тамамлағандан һуң Башҡорт дәүләт университетының филология факультетына уҡырға инә. Беренсе курстан һуң барлыҡ курс егеттәрен әрме хеҙмәтенә алалар. 1985-1988 йылдарҙа иң ҡеүәтле Төнъяҡ флотта хеҙмәт итеп ҡайтҡандан һуң, университетта уҡыуын дауам итә. Студент йылдарында университет тормошоноң үҙәгендә ҡайнай: фән менән шөғөлләнә, матбуғат биттәрендә үткер мәҡәләләрен баҫтыра, йәмәғәт эштәрендә әүҙем ҡатнаша. Замандың шауҡымлы елдәре хөр фекерҙәргә ирек ҡуя. Яҙыусылар был осорҙа элек тыйылған һәм тейелмәгән темаларға мөрәжәғәт итеп ҡыҙыҡлы әҫәрҙәр яҙа. Халҡыбыҙҙың шанлы тарихын яҡтыртҡан, бөгөнгөһөн бар дөрөҫлөгөндә сағылдырған бик күп романдар ижад ителә. Ә.Хәкимовтың “Өйөрмә”, “Дауылдан ҡотолоу юҡ”, Ғ.Хисамовтың “Аҡтамыр”, “Ҡотолоу юлҡайҙарын тапманым”, Р. Байымовтың “Яуап бирер көн” кеүек романдар башҡорт һүҙ сәнғәтендә күренеш булды, тип әйтергә мөмкин. Әҙәбиәтте ятраҡан Зәкиҙә шул романдарҙы ғилми яҡтан төплө тикшереү теләге уяна. 1992 йылда университетты уңышлы тамамлаған егет Башҡорт дәүләт университетының башҡорт әҙәбиәте һәм фольклоры кафедраһына эшкә ҡалдырыла һәм ситтән тороп аспирантураға уҡырға инә. 1997 йылдың мартында күренекле ғалим, филология фәндәре докторы, профессор Р.Н. Байымов етәкселегендә “Хәҙерге башҡорт романдарының конфликт тәбиғәте” тигән темаға кандидатлыҡ диссертацияһы яҡлай. Шул уҡ ваҡытта 1994-2002 йылдарҙа факультетта декан урынбаҫары булып эшләй.

2009 йылдан Зәки Арыҫлан улы М. Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университетының башҡорт әҙәбиәте һәм мәҙәниәте кафедраһы доценты. Бында ул “Әҙәбиәт теорияһы”, “Башҡорт әҙәбиәте тарихы”, “Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте” курстары буйынса бакалавр һәм магистранттарҙа дәрестәр алып бара. Уның дәрестәрен студенттар көтөп ала. Ул үткәргән әҙәбиәт дәрестәре үҙе бер донъя. Унда тормош ҡайнай, фекерҙәр бәрелешә, бәхәс ҡыҙа, һәр студент үҙен шәхес итеп тоя. Буласаҡ уҡытыусылар әҙәби әҫәрҙәрҙе бар нескәлектәрендә фәнни күҙлектән анализларға өйрәнә. Зәки Арыҫлан улы дәрестә лә, дәрестән тыш эшмәкәрлектә лә йәштәрҙе битараф булмаҫҡа, бахыр булмай, батыр булып яныып, ирекле фекер йөрөтөп рухи азат йәшәргә өндәй. Ул айырыуса егеттәр менән эшләүгә күп ваҡытын бүлә. Тыуған еребеҙҙең ысын

хужалары тап улар икәнлеген һеңдерә. Барлыҡ эштәрҙә лә яуаплылыҡ уларҙың иңендә булырға тейешлеген аңлата. Һуңғы йылдарҙа башҡорт филологияһы факультетында егеттәр инициативаһы менән байтаҡ матур эштәр эшләнә. Йыл һайын Рәми Ғариповтың тыуған көнөндә уға арналған кисә үткәрелә, ҡәберенә барып сәскәләр һалына. “Көҙгө һағыш, әллә нағыш…” тигән моңло композиция уҙғарыла, Башҡортостаныбыҙҙың төрлө төбәктәренә әҙәби экскурсиялар ойоштороло һәм башҡа бик күп эштәр башҡарыла. Быларҙың башында, әлбиттә, Зәки Арыҫлан улы тора.

Ул үҙе генә фән менән шөғөлләнмәй, ә студенттарҙы ла йәлеп итә. Уның етәкселегендә бик күптәр курс эштәрен, сығарылыш квалификация эштәрен уңышлы яҡлай, бөтә Рәсәй һәм халыҡ-ара конференцияларҙа ҡатнашып мәҡәләләр яҙа. Бер нисә йыл рәттән уның етәкселегендә башҡорт филологияһы факультеты студенттары Таулы Алтайҙа уҙғарылған “Филология. Рәсәй халыҡтары телдәре һәм әҙәбиәте (төрки төркөм)” Бөтә Рәсәй олимпиадаһында I урынды яуланы.

Факультетта эшләп килгән “Тулҡын” әҙәби түңәрәгенә ярҙам итә. Студенттарҙың ижад емештәрен туплап баш һүҙ яҙып йыйынтыҡ баҫып сығарҙы. Яҙыусылар союзы үткәргән Республика кимәлендәге барлыҡ сараларҙа ла тулҡынсылар әүҙем ҡатнаша. Күренекле шағирҙар, яҙыусылар менән йыш ҡына осрашыуҙар ойоштора. Йәш ҡәләм оҫталарының әҫәрҙәрен тикшерап кәңәштәр биреү өсөн йыш ҡына консультацияға Зөлфиә Ханнанова, Александр Хватков, Лариса Абдуллина кеүек студенттар менән ихлас эшләгән һүҙ оҫталарын саҡыра.

Ул хәҙерге башҡорт әҙәбиәте, әҙәбиәт теорияһы мәсьәләләре буйынса биш тиҫтәнән артыҡ хеҙмәттәр яҙған. Юғары аттестация комиссияһы баҫмаларында ла мәҡәләләре баҫылған. “Хәҙерге башҡорт романдарының конфликт тәбиғәте”, “Һүҙ ҡөҙрәте”, “Поэтика современного башкирского романа” хеҙмәтенең авторы, “Ер яҙмышы, дәүер һулышы”, “Башкирская литература в связи времен”, “Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте”, “XX быуат башҡорт әҙәбиәте” хеҙмәттәрендә, Анкарала төрөк телендә сыҡҡан 35 томлыҡ “Turkidunysiortakedebieatlari” (“Төрки донъяһының уртаҡ әҙәбиәте”) йыйынтығының башҡорт өлөшөндә авторҙаш.

Зәки Арыҫлан улы башҡорт әҙәбиәтен Рәсәйҙең башҡа төбәктәрендә, сит илдәрҙә популярлаштырыу эшен дә алып бара. Һуңғы йылдарҙа халыҡ-ара конференцияларҙа Астана һәм Уралда (Ҡаҙаҡстан), Стамбул һәм Анкарала (Төркиә), Ашхабадта (Төркмәнстан) докладтар менән сығыш яһаны. Таулы Алтай дәүләт университетында студенттарға башҡорт әҙәбиәте тарихы буйынса лекциялар уҡыны. Шул уҡ ваҡытта ул системалы рәүештә үҙенең дә белемен камиллаштыра. 2013 йылда Анкараның Ғази университетында стажировка үтеп ҡайтты, М.Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университеты үткәргән курстарҙа ла йыш ҡына белемен үҫтерә. Бөгөнгө көндә ул “Хәҙерге башҡорт романдарының поэтикаһы” тигән докторлыҡ диссертацияһы өҫтөндә эшләй.

Әүҙем граждანлыҡ позициялы шәхес булараҡ ул университет, ҡала, республика тормошонда ихлас ҡатнаша. Башҡортостан Республикаһының Дәүләт йыйылышы- Ҡоролтай депутаты булараҡ халыҡ менән тығыҙ бәйләнештә.

Ул шулай уҡ Башҡортостан Республикаһы һәм Рәсәй Федерацияһы Яҙыусылар Союзы ағзаһы. Башҡортостан Яҙыусылар союзын 2016-2022 йылдарҙа етәкләп, бихисап эштәр эшләне.

Эшмәкәрлегенең тағы бер тармағы – мәктәптәр менән хеҙмәттәшлек. Республика уҡытыусыларына һәр ваҡыт методик ярҙам күрһәтә, уҡыусылар менән осраша, әҙәбиәт дәрестәре үткәрә.

Бер нисә тапҡыр Мәғариф министрлығы тарафынан үткәрелгән башҡорт теле һәм әҙәбиәте буйынса олимпиадала, “Йыл уҡытыусыһы” конкурсында, “Урал батыр” йәш сәсәндәр бәйгеһендә жюри ағзаһы булараҡ йәлеп ителде.

З.А. Әлибаевтың намыҫлы хеҙмәте хөкүмәт тарафынан иғтибарһыҙ ҡалманы. Ул – “Башҡортостан Республикаһының мәғариф алдынғыһы” (2009), “Башҡортостан Республикаһының атҡаҙанған мәғариф хәҙмәткәре “ (2012). Шулай уҡ бер нисә тапҡыр Башҡортостан Республикаһының Мәғариф министрылығының маҡтау ҡағыҙы менән бүләкләнде. 2022 йылда өлгөлө хеҙмәте өсөн З.А.Әлибаев Салауат Юлаев орденына лайыҡ булды.

Зәки Арыҫлан улы балаларына өлгөлө атай, ҡатынына ышаныслы ир. Ҡатыны Разия менән 4 бала тәрбиәләйҙәр. Олоһо Риф инде өйләнеп, айырым оя ҡорған, үҙ һөнәре буйынса геофизик булып эшләй. Камила тигән ҡыҙ тәрбиәләй. Икенсе улы Сәғит Санкт-Петербургтағы архетиктура-төҙөлөш университетын тамамлап, бөгөнгө көндә Мәскәү ҡалаһында һөнәре буйынса эшләй, ғаиләһе менән Айҙар улдарын үҫтерәләр. Берҙән-бер бөрөтөк ҡыҙы Әҙилә М.Аҡмулла исемендәге БДПУ-ны тамамланы, кинйәһе Арыҫлан Өфө радиоэлектроника колледжында I курсында уҡый.

Уй-хыял һәм булмыш. Улар ҡайһы ваҡыт бер-береһен тулыландырып та ебәрә. Ижади кешелә бигерәк тә. Шуға ла Зәки әфәнде бөгөнгө көндә лә Әҙәбиәт ғәли йәнәптәренә арымай-талмай, бөтә йөрәген биреп хеҙмәт итә.

© Галина Г.Г., 2023

УДК 372.882

Галина Г.Г., канд. филол. наук, доц.
Аюпова А.А., студент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

З. ХАННАНОВА ИЖАДЫ АША ЭТНО-МӘҘӘНИ КОМПЕТЕНЦИЯЛАР ФОРМАЛАШТЫРЫУ

Аннотация. В статье анализируются произведения З.Ханнановой, как средства этнокультурного воспитания обучающихся. Сделан вывод о том, что поэзия Зульфии Ханнановой отличается искренностью и глубиной, смелостью и в то же время сдержанностью. Она несет в себе светлое, доброе начало. Поэтому оно близко и понятно людям разных поколений. В ее поэтических произведениях отражена судьба народа, его прошлое, настоящее и светлое будущее. При изучении ее стихов обучающиеся получают зания об истории, культуре, традициях башкирского народа. Представленные в статье материалы имеют практическую направленность и могут использоваться в образовательных целях во внеурочной деятельности.

Annotation. The article analyzes the works of Z.Hannanova, as a means of ethno-cultural education of students. It is concluded that the poetry of Zulfiya Hannanova is distinguished by sincerity and depth, courage and at the same time restraint. It carries a bright, kind beginning. Therefore, it is close and understandable to people of different generations. Her poetic works reflect the fate of the people, its past, present and bright future. When studying her poems, students receive knowledge about the history, culture, traditions of the Bashkir people. The materials presented in the article have a practical orientation and can be used for educational purposes in extracurricular activities.

Ключевые слова. Зульфия Ханнанова, этнокультурная компетентность, стхотоворения, история, народ.

Key words. Zulfiya Khannanova, ethno-cultural competence, science, history, people.

Үҙ халҡыныӊ мәҙәниәтен аӊлау – башҡа милләт вәкилдәре менән аралашыуҙыӊ нигеҙендә ята. Был фекер этно-мәҙәни компетенцияларҙы асыҡлауҙа ла мөһим урын алып тора.

А.Г. Козлов үҙенеӊ этник терминдар һүҙлегендә биргән аӊлатманан сығып ҡарағанда, беҙ был һүҙбәйләнештеӊ “мәҙәниәт” һүҙенә бәйле икәнен беләбеҙ. Милли мәҙәниәтте формалаштырыу структураһы бик ҡатмарлы, уныӊ компоненттары булып: мөхит (климат, географик шарттар), лингвистик (тел, үҙ-ара коммуникациялар үҙенсәлеге), тарихи, көнкүреш һәм психологик үҙенсәлектәр тора [3, 288].

Этно-мәҙәни компетентлыҡ – төрлө милләт вәкилдәре менән килешеү нигеҙендә үҙ-ара фекер алышыр өсөн булған белем кимәле.

Б.Б. Дякиевтың был темаға фекере ошолай яңғырай: “Рәсәйҙә уҡытыу сфераһы дөйөм милли аң, рухи, тел һәм мәҙәниәт интеграцияларын формалаштырыу өсөн шарттар булдырыу бурыстары алырға тейеш” [5: 3].

Этномәҙәни компетентлыҡтың әһәмиәте тураһында тикшеренеү эштәрендә билдәле педагогтар һәм психологтар яҙа. Бына улар: Т.В. Поштарева, И.А. Морозов, Г.Н. Волков, О.Н. Степанова, В.И. Баймурзина, Х.Х. Баймурзин, К.Ш. Әхиәров.

Ғилми мәҡәләлә хәҙерге көндә көслө шағирәләрҙең береһе – Зөлфиә Ханнанова ижады аша уҡыусыларҙа этно-мәҙәни компетенциялар яҡтыртылыуы өйрәнелә. Был нигеҙҙә шағирәнең фекер тәрәнлеге, шиғырҙары миҫал итеп ҡарала.

Йәш быуында үҙ халҡының тарихы, мәҙәниәте менән таныштырыуҙа Зөлфиә Ханнанова әҫәрҙәре баһалап бөткөһөҙ ҙур роль уйнай. Мәктәптә шағирә ижадын өйрәнеү буйынса дәрестән тыш саралар ойошторорға мөкин. Был сараларҙы түңәрәк өҫтәл, осрашыу, дебат форматында үткәрергә була. Сара өсөн шағирәнең көнүҙәк, юғары художестволы шиғырҙарын алырға кәрәк. Мәҫәлән, әгәр ҙә ил, халыҡ яҙмышы тураһында әңгәмә ойошторорға ниәтләйбеҙ икән уның “Башҡортостан”, “Аҡ намаҙлыҡ халҡым түшәһен!”,”Булһаҡ ине илгә беҙ терәк!”, “Телһеҙ, моңһоҙ мин кем инде?” шиғырҙарын алырға була. Ҡатын ҡыҙ яҙмышы, мөхәббәт, әсәлек мәсьәләләре тураһында фекер алышырға уйлаһаҡ, уның “Инә бүре”, “Илкәйемдә шундай апайзар бар”, “Ете ҡыҙ”, “Арабыҙҙа булған хис-тойғоға”һ.б шиғырҙарына мөрәжәғәт итәбеҙ.

Этно-мәҙәни компетенциялар тураһында һүҙ йөрөткәндә беҙ уның нигеҙендә башҡорт ҡатын-ҡыҙҙарына ғына хас булған тыйнаҡлыҡты, сабырлыҡты, башҡаларға ҡарата булған иғтирамды күҙ алдына килтерәбеҙ. Нәҡ ошондай һыҙҙаттарҙы сағылдарған Зөлфиә Ханнанова үҙенең “Күҙҙәреңә ҡарай алманым мин” шиғырында:

“Күҙҙәреңә ҡарай алманым мин,
Әйтә алманым һиңә бөтәһен.
Хәйерлегә булһын! Сабыр итәм,
Йыраҡ юлға йәнә китәһең.”

Был хаҡта ғалимә, этнограф – Баязитова Р.Р үҙенең “Традиционный семейный этикет башкир” китабында ла әйтеп үтә. Иренә ҡарата булған хөрмәтен белдереп “хужам” тип өндәшеҙе, кеше араһында уны хур итергә, уның юлына арҡыры сығырға ярамауҙы, уға ғүмерлек тоғролоҡто һаҡлап йәшәргә кәрәклекте ҡыҙ бала бәләкәстән белеп үҫә тип яҙа ул “Ир хурлама – боҫторор тей, аш хурлама – ҡоҫторор тей. Ир ирлеген иткән, артына бер типкән”, “Балам, иреңә өндәшмә, ҡашаяҡ шалтырамай булмай. Һүҙ ҙә булып китер. Ауыҙыңа һыу уртла. Өндәшмәгән өйҙәй бәләнән ҡотолған. Әйтеп үкенгәнсе, әйтмәй үкен. Һүҙҙән һүҙ, талаш китә, тип әйтәләр ине” һ.б мәҡәл, әйтемдәрҙе миҫалға килтерә [1: 40].

Уҡыусылар менән дәрестән тыш “Зөлфиә Ханнанова шиғриәтенән сығып башҡорттарҙа ҡатын-ҡыҙ идеалы ниндәй булырға тейеш?” тигән темаға фекер алышыуҙар ойошторорға була.

Үҙенең бөтә шиғырҙарында ла автор ҡатын-ҡыҙ образын үҙәккә ҡуя. Лирик героиня халкы тарихына һоҡлана, һөйгән йәрен һағына, иле, теле яҙмышы өсөн борсола, берсә яна, берсә көйә, әммә һәр саҡта ла ул башҡорт ҡыҙы булып ҡала:

Үтәйемсе атта елеп
Тау-урманды, ялан-ҡырҙы,
Саялығым нәҫелемдән –
Мин бит әле башҡорт ҡыҙы (“Мин бит әле башҡорт ҡыҙы”). Ләкин шағирә ябай башҡорт ҡыҙы ғына түгел. Быуаттар буйына башҡорт ҡатын ҡыҙы ир-ат менән бергә атка менеп яу сапҡан, дошман илбаҫарҙарға ҡаршы көрәшкән, саялығы менән дан алған. Илгә ҡурҡыныс килгән дәүерҙә лә, Зөлфиә Ханнанова атка менеп батырҙар менән иңгә терәшеп ҡаршы көрәшергә әҙер.

“Инә бүре” шиғырында яҙғанса, ул үҙендә ырыуҙаштары менән бер ҡан ағыуын, инәлек бурысын тоя:

Тиңләмәгеҙ аҡҡоштарға,
Күммәгеҙ алҡыштарға,
Иҫем китмәй сәхнәләрҙә
Уйнаған балҡыштарға.
Тауҙар үре булған сакта
Нимә ул сәхнә түре?
Аҡҡош булғым килмәй минең,
Булғым килә күк бүре. (“Инә бүре”).

Башҡорт ҡатын-ҡыҙының саялығы, батырлығы, илһөйәрлеге тураһында тарихи документтарҙан да, хәтирәләрҙән дә, художестволы әҫәрҙәрҙән дә беләбеҙ. Бәндәбикә, Киҫәкбикә, Аҙнабикә, Һәҙиә, Зәйнәб һ б. Мәҫәлән XVIII быуат уртаһында йәшәп Екатиринбург уртаһында усаҡта яндырып үлтерелгән Киҫәнбикә Байрасова. Автор шул типтағы ҡатын-ҡыҙҙарҙың вариҫы. Миҫал итеп унның “Ете ҡыҙ” шиғырын ҡарап китергә була:

Сал тарихтан тыйнаҡ етәкләшеп
Ҡала уртаһына ҡайттығыҙ,
Асылына тоғро йәндәр аша
Таптығыҙмы юлды, ете ҡыҙ?!

Зөлфиә Ханнанова оҙайлы йылдар халҡына хеҙмәт итеп, шиғырзар ғына яҙып ҡалмай, ә йәмәғәт эшмәкәрлеге менән мәшғүл. Бар тормошо тыуған иле алдындағы бурысты үтәүҙән ғибәрәт. Шуға ла унның шиғырҙарында эшһөйәр, иле алдындағы бурыстарын аңлаусы эшлекле ҡатын-ҡыҙ образы ла күҙ алдына баҫа:

Телһеҙ башҡорттарҙы телле итеү –
Бөгөн минең изге бурысым.
Башҡорт менән бергә белем ала

Татар, мордва, сыуаш, урыҫым

Ләкин башҡорт ҡатын-ҡыҙы ғаилә тотҡаһы һәм ир-ат таянысы ғына түгел. Ул аҡһаҡалдар менән дәүләт йөгөн тартҡан, хәл иткес мәлдәрҙә халҡының терәге булған гүзәл зат та:

Илкәйемдә шундай апайзар бар,
Ирзәр күтәрмәҫлек йөк тартҡан,
Дошмандарға зәһәр уғын атҡан,
Сабып килгән атты туҡтатҡан. (“Илкәйемдә шундай апайзар бар”).

Шулай итеп, башҡорт поэзияһының фәлсәфәүи лирика өлгөләре лирик геройҙың айырым бер тибын күҙ алдына баҫтырып, уның күңел донъяһын сағылдырыу үҙенсәлекле сараларға бай булыуы менән ҡыҙыҡлы. З. Ханнанова шиғри ижад өлгөләрендә психологик хәл-тороштоң тасуирланышы, уның автор шәхсиәте аша үткәрелеп ҡатмарлы донъяны танып-белеү процесы итеп күҙ алдына баҫыуы күренә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Баязитова Р.Р. “Традиционный семейный этикет башкир”: монография / отв. Ред. М.В. Мурзабулатова [Текст]. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2010. – 176 с.

2. Данилюк А.Я., Кондаков А.М., Тишков В.А. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. М.: Просвещение, 2014. 24 с.

3. Дякиева Б.Б. Развитие национально-регионального образования Республики Калмыкия (организационно-управленческие) аспекты. – Элиста: КГУ, 2005. – 245 с.

4. Козлов А.Г. Воспитание этнотолерантности подростка в семье: словарь. – СПб: Нестор, 2005. – 316 с.

5. Ханнанова З.М. Мин – башҡорт тип танышығыҙ...: шиғырҙар, поэма / Зөлфиә Ханнанова. – Өфө: Китап, 2018. – 199 бит.

© Галина Г.Г., Аюпова А.А, 2023

УДК 821.161.1

Гареева А.Б., магистрант
Научный руководитель: Халиуллина А.Г., канд. филол. наук, доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ПРОБЛЕМА ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация. В статье рассматривается проблема интертекстуальности как форма коммуникации между автором и читателем художественного произведения. Утверждается, что подобный диалог возможен лишь при наличии общей памяти у автора и читателя, так как помогает переосмыслению прошлого опыта через настоящее.

Annotation. The article deals with the problem of intertextuality as a form of communication between the author and the reader of a work of art. It is argued that such a dialogue is possible only if there is a common memory between the author and the reader, as it helps to rethink past experiences through the present.

Ключевые слова: художественный дискурс, автор, читатель, коммуникация, интертекст.

Key words: artistic discourse, author, reader, communication, intertext.

Современное литературоведение воспринимает художественный текст как результат коммуникации между автором и читателем. Причем смыслом произведение наделяет не только автор, но и читатель. Диалог между читателем и автором направлен на взаимообмен впечатлениями, внутренними переживаниями, идеями, оценками. (Ю Б. Борев, Б. П. Гончаров, Т. Н. Радионова, М. П. Стафецкая, О. Фукаси, С. А. Чаковский, Э. А. Чамокова и др.). Одной из форм такого диалога становится интертекст.

Французский философ Ролан Барт говорит, что каждый текст является интертекстом: другие тексты присутствуют в нем на различных уровнях более или менее узнаваемых формах: тексты предшествующей культуры и тексты окружающей культуры [1]. По его мнению: «Текст сплошь соткан из цитат, отсылок, отзвуков; все это языки культуры <...>, старые и новые, которые проходят сквозь текст и создают мощную стереофонию», игра цитат фактически является игрой культурных «языков», в которой «ни один язык не имеет преимущества перед другим» [7, 334].

Впервые о свойстве текстов вступать между собой в «диалог» высказал М. М. Бахтин. А термин «интертекстуальность» в научный обиход вводит Ю. Кристева, в 1967 г. «для обозначения общего свойства текстов, выражающегося в наличии между ними связей, благодаря которым тексты (или их части) могут многими разнообразными способами явно или неявно ссылаться друг на друга» [4, 68].

Французский философ Ролан Барт, в своем эссе 1968 г. «Смерть автора», утверждает, что текст сложен из множества разных видов письма, происходящих из разных культур и вступающих друг с другом в отношения диалога, пародии, спора.

Другими словами, интертекстуальность – некая часть повествования, формирующаяся контекстом культуры (песен, танцев, книг фильмов и т. д).

Теория интертекстуальности, зародившаяся в середине прошлого века, является одним из перспективных направлений в современной филологии. Вызывают интерес научные труды таких отечественных и зарубежных исследователей, как И. В. Арнольд, Ю. М.Лотман, М. М. Бахтин, Ю. Н. Караулова, Ю. Кристева, Р. Барт, Ж. Женетта, С. Р. Абрамов, Н. О. Гучинская, В. Е. Чернявской, Н. С. Олизько и др., где освещаются теоретические основы интертекстуальности и феномена прецедентных текстов, проблемы форм, видов и способов ее проявления.

Интертекст важнейший культурогенный фактор в опыте человека, т.к. помогает переосмыслению прошлого опыта через настоящее. В этот момент взаимодействие и взаимопроникновение текстов перестают быть механизмом формального переноса прошлого опыта в настоящее, ибо они способствуют соотношению разных культур, культурных традиций. Взаимодействие категорий «свой» и «чужой» в текстах позволяют знакомиться с особенностями и ценностями культур других народов.

«Культура имеет огромное значение для жизни человека и общества, выполняет множество различных функций. Культура выступает: средством познания (универсальное назначение культуры – формировать понятийный аппарат и осуществлять трансляцию опыта); средством управления (культура способна формировать и диктовать тип поведения человека); средством оценки системы ценностей» [6, 51].

Явления интертекста присутствуют во всех сферах культуры, в искусстве, в литературе, в языке. Все окружающие человека события пронизаны интертекстом, который можно считать универсальным механизмом культурной памяти.

Культура в современном мире осознается как свободное сосуществование различных культурных миров, при этом человек, усваивая чужой язык, усваивает новый мир и другую культуру. Проблемы взаимодействия культур осмысливаются и разрабатываются в работах отечественных (М. М. Бахтин, Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров, Ю. М. Лотман, С. Г. Тер-Минасова, В. Н. Топоров и др.) и зарубежных (Дж. Ф. Контини, М. Корти, Ю. Найды, А. Поповича Л. Сальмон, У Эко и др.) авторов.

Когда писатель включает в свое произведение элементы других текстов, то можно говорить об игровом начале интертекстуальности: читателю предстоит заняться увлекательной деятельностью в процессе прочтения художественного текста – разгадать своеобразную головоломку, распознав цитаты, определив их источник и раскрыв их функцию в данном тексте.

Основным условием реализации механизма интертекстуальности является предполагаемая общеизвестность источника, его узнавание и понимание всеми участниками межкультурной коммуникации, его общекультурная и национально-культурная значимость. Только в этом случае интертекстуальные связи могут быть выявлены представителями другой культуры и вызвать соответствующую систему ассоциаций.

Таким образом, формирование ценностного отношения к традициям в условиях поликультурной среды – это не просто диалог культур, налаживание связей между сообществами людей, но и общение, погружение в специфику другой культуры, умение адекватно реагировать на проявления иной культуры и вместе с тем развитие собственной личной культуры, обогащение своего духовного мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барт Р. S/Z Общая редакция и статья Г.К. Косикова. 3-е изд. – М.: Академический Проект, 2009.

2. Борев Ю. Б. Эстетика теория художественной коммуникации, семиотика и культурология искусства. Наука о трансляции продуктов художественной деятельности, о ее знаковых системах и культурном смысле // Борев Ю. Б. – М. Политиздат, 1981. – Режим доступа: https:// etika-estetika.ru/books/item/f00/s00/z0000004/st121.shtml. – Дата обращения: 7.11.2022.

3. Денисова Г. В. Интертекст в коммуникативной реальности современного поликультурного пространства России и Италии / Г. В. Денисова [Электронный ресурс] // Онлайн-библиотека диссертаций. – Режим доступа: https://www.dissercat.com/content/intertekst-v-ommunikativnoi-realnosti-sovremennogo-polikulturnogo-prostranstva-rossii-i-ita. – Дата обращения: 7.01.2023.

4. Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / Составитель, отв. редактор Г. К. Косиков. Перевод с французского Г. К. Косикова и Б. П. Нарумова. – М., РОССПЭН, 2004. – 341 с.

5. Кожурова А. А. Формирование ценностных отношений младших школьников к этническим традициям в условиях поликультурной среды: монография /А.А. Кожурова. – Якутск: Издательский дом СВФУ, 2015. – 154 с.

6. Личность. Культура. Толерантность: учебно-методическое пособие / О. Б. Истомина, Г. А. Баркова, Т. К. Платонова. – Иркутск: Издательство «Аспринт», 2016. – 100 с.

7. Постмодернизм. Энциклопедия / ред.-сост. А. А. Грицанов, М.А. Можейко. – М., 2001. – 1040 с.

© Гареева А.Б., Халиуллина А.Г., 2023

УДК 821.512.141.09

Гареева Г.Н., д-р филол. наук, проф.
Наджметдинова Н.М., студент
УУНиТ, г.Уфа

ОБРАЗ ГЕРОЯ-ТРУЖЕНИКА В СОВРЕМЕННЫХ БАШКИРСКИХ ПОВЕСТЯХ

Аннотация. В данной статье анализируются приемы раскрытия образа героя-труженика в повестях видных башкирских писателей Р.Султангареева, Н.Гаитбая, А.Хакимова, Б.Рафикова и др.

Annotation. This article analyzes the techniques of revealing the image of the hero-worker in the stories of prominent Bashkir writers R. Sultangareev, N. Gaitbai, A. Khakimov, B. Rafikov, etc.

Ключевые слова: проза, повесть, герой-труженик, сюжет, конфликт.

Key words: prose, novel, hero-worker, plot, conflict.

Герой-труженик, созидатель занимает центральное место в современных башкирских повстях. Повести видного башкирского писателя Р.Султангареева. «Теплый дождь», «Белый подснежник», «Гора», роман «Земля, на которой мы живем» посвящены изображению труда нефтяников, их психологии. Знание писателем особенностей профессии нефтяников в значительной степени способствовало верному и художественно убедительному изображению облика рабочих, раскрытию духовного мира тружеников.

В повести «Теплый дождь» Р.Султангареева, как и в повестях «Буран» Н.Гаитбаева, «Гульбика» А.Хакимова, «На горах снег рано ложится» Б.Рафикова, «На крутояре» Г.Валеева, показывается определенный этап жизни главного героя Булата Амантаева. В ходе сюжетного движения изображается возмужание характера, в полной мере раскрываются неиспользованные внутренние возможности личности.

Амантаев после окончания института работает мастером на нефтяном участке. Но из-за аварии его снимают с должности. У героя возникает душевный разлад, он начинает сомневаться в своих возможностях, даже в выборе профессии. Нечуткое отношение директора, без всяких расспросов подписавшего заявление об увольнении, усиливает драматизм состояния героя. Работа в управлении тоже не привлекает его. Душой он тянется к настоящей работе, которая требовала бы от него огромной самоотдачи, в которой проявились бы все его возможности.

Такой работой и является назначение его начальником самого трудного участка - Биганяша. Вера руководителей в его силы и способности воодушевляет Амантаева с уверенностью взяться за дело.

В Биганяше герой находит плачевное положение дел: работа пущена на самотек, вопиющая бесхозяйственность. В ходе работы ему приходится сталкиваться со многими трудностями: ликвидацией аварий, неполадок, добыванием нужной техники, материалов. Благодаря творческому подходу к делу, самоотверженности в работе Амантаева, способности его увлечь за собой рабочих, пробудить в них интерес к результатам своего труда на участке намечаются и определенные успехи. Постепенно в процессе работы рождается взаимное уважение рабочих к Амантаеву, Амантаева к ним. Но резкая критика начальника управления Баязитова за недовыполнение плана явилась причиной возникновения душевной коллизии во внутреннем мире героя. Писатель рисует гамму чувств, переживаний героя. Он в мыслях хочет все бросить и уехать в Тюмень, жить там тихо и спокойно. Во время такого душевного упадка все принимает иную окраску, воспринимается искаженно, теряется способность объективно оценивать положение.

Таким образом, писатель стремится подчеркнуть огромную роль духовной поддержки человека, влияние психологического фактора на общий ход дела. Поддержка секретаря парткома Еськова снова окрыляет героя. В ходе работы неожиданно для себя он открывает лучшие стороны рабочих, их готовность работать и после смены в случае необходимости. «Да, плохо он

узнал за этот месяц биганяшцев, они лучше, чем он думал о них», - мысленно делает Амантаев вывод.

Таким образом, один из эффективных приемов психологизма – прием испытания, умело использованный автором, способствует выявлению лучших качеств Амантаева, убедительному показу преодоления героем раздвоенности души, неуверенности в своих способностях в процессе преодоления внешнего конфликта со средой, с окружающими обстоятельствами.

Происходит определенный психологический сдвиг и в рабочем коллективе, проявляется новое, ответственное отношение к работе. Чувствовавшие себя временными в Биганяше люди с большим душевным подъемом принимаются за работу. Картина субботника ясно показывает их внутреннее сплочение.

В последующих повестях Р.Султангареева наблюдается углубление психологизма в раскрытии духовного мира героев. Повесть «Белый подснежник» представляет собой историю чувств и сменяющихся настроений главной героини произведения Рам, которая работает шофером на нефтяном участке. Временной диапазон внутренней жизни героини сильно сокращен. Подробно, детально описывается всего один день, но очень яркий, запоминающиеся отрезок жизни девушки. Потому писатель и обращается к новым средствам психоанализа. Зарождение первых радостных и тревожных чувств, сладких и беспокойных переживаний в душе Раи составляет ядро, основную идею повести. В ней показывается сложное сопряжение противоречивых чувств, переживаний, маскировка подлинного душевного состояния контрастными поступками. В повести Р.Султангареева психологический анализ мотивирует, объявляет расхождение между внешними действиями и внутренним состоянием героини. Сюжет движет внутренняя жизнь героини. Течение этого духовного процесса показывается путем использования различных художественных средств.

Неожиданное появление незнакомого парня там, где работает Рая, его подарок – белые подснежники явились причиной душевного поворота героини. Обозначенное в начале психологическое состояние непонятно, незнакомо и самой Рае. Писатель тонко улавливает и передает первые слабые, еще неосознанные признаки любви. Ей не хочется поставить цветы, подаренные парнем, вместе с цветами других девушек. Сначала она ставит их на сцену клуба, потом на подоконник. Цветы передают душевное состояние Раи: ей кажется, что и они радуются вместе с ней. Девушка впервые задумывается над тем, что она до этого не видела, не замечала такую красоту. Неожиданно для себя она с такой приподнятостью принимается приводить в порядок склад – клуб, где нефтяники должны провести майский праздник, заряжая своим душевным подъемом и других девушек. Она привозит из самого дальнего, труднопроходимого места целую охапку белых подснежников для украшения клуба. Эти действия именно своей неожиданностью, несоответствием

грубоватому, резкому характеру девушки способствовали передаче душевного движения Раи.

Последовательно передается постепенное перерастание непонятного состояния в радостное душевное движение. Но, как это обычно и бывает, с зарождением большого чувства появляется и несоответствие, а то и противоречие между внутренней жизнью и внешним поведением героини. Писатель стремится охватить и художественно передать всю гамму чувств и переживаний. Различные качества душевного состояния, граничащие с противоречивыми желаниями и действиями, показываются художественно и эстетически убедительно. За очень короткое время в душе героини поднимается буря чувств, рождаются исключающие друг друга мысли. Действия противоречат чувствам, не контролируются сознанием. Рая в глубине души хочет, чтобы тот парень (Ямансаров) пришел и восхитился бы их работой, удивился бы привезенным ею цветам. Впервые начинает анализировать свое поведение, поступки. Если раньше она гордилась своей грубоватостью, то теперь ей хочется быть нежной, красивой, тонкой, ласковой.

Но одновременно девушка изо всех сил старается скрывать свое состояние от окружающих, хочет остаться прежней, беспечно-грубой Раей. А это стремление, в свою очередь, ей самой кажется уже смешным. В мыслях она хочет быть рядом с парнем, пойти в клуб, увидеть его и в то же время радуется тому, что случилась авария, и они не встретились. В мечтах она представляет себя рядом с парнем, танцует с ним и в то же время стыдится своих же мыслей. Покупает себе костюм и прячет даже это сверток от людей, чтобы как-то они не догадались о её мыслях.

После аварии, когда она увидела Ямансарова, направляющегося к ней, волнуется, ждет его с нетерпением. Когда же парень приближается, переходит на другую сторону. Начинает мыть совершенно чистую машину. Торопится домой, не зная, зачем торопится, успокаивает себя, и опять начинает куда-то спешить. Ложится спать и опять встает, наряжается, надевает новый костюм.

Таким образом, показывается душевное движение, наполненное многообразными оттенками и нюансами, борьбой противоречивых чувств и желаний. Перед взором читателей проходит волнение, смущение, растерянность, внешнее безразличие и внутреннее влечение, подсознательные действия, вся противоречивая душевная жизнь героини. Но расхождение мыслей и чувств с действиями, высказанными словами, то есть внутреннего состояния с внешним, не означает раздвоенности характера. Аналитичность снимает эту противоречивость, показывает логическую связь между поведением и чувством. Состояние Раи воспринимается как естественное.

В повести «Белый подснежник» изображается динамичная схема чувств, переживаний, текучесть психологического состояния, которые являются движущей силой сюжета, за которыми читатель следит, затаив дыхание, как и за событиями. Красота зарождения первого чувства в душе героини рождает и у читателя радостные ощущения, светлые чувства, вызывает сопереживание

героине. Детали, показывающие внешние проявления внутренней жизни (портрет, жесты, внешняя речь), полностью подчинены задаче более глубокой передачи психологического процесса.

И.Валитов в статье «К эпическим широтам» делает критическое замечание автору за излишнее внимание в повести к одному герою, считая это недостатком для жанра повести: «...в ней местами преобладают черты жанра рассказа, временами усиливается внимание только к одному герою» [1, 113]. Но хочется заметить, что для психологической повести такое сосредоточение внимания исключительно на раскрытии образа одного центрального героя вполне естественно. Спецификой психологической повести является то, что в ней чаще всего показывается формирование характера только одного центрального героя в пределах достаточно длительного времени. Внимание писателя концентрируется на выявлении тесной связи между внешней и внутренней жизнью героя, более убедительной мотивировке его поступков, действий.

В повести «Гора», внимание концентрируется на показе начала трудовой биографии молодого парня, прослеживаются зачатки формирования в нем психологии нефтяника. В течение небольшого отрезка времени характер героя раскрывается во внутреннем и внешнем движении, показываются изменения в духовном мире Ильгиза под влиянием трудового коллектива.

Первый рабочий день, начавшийся с разочарования, из-за равнодушного приема его нефтяниками, продолжается новыми неприятностями для Ильгиза. Парню, гордившемуся тем, что он будет работать на буровой, ожидавшему, что ему доверят какую-то важную работу, приходится таскать глину. Мечта и действительность оказываются в резком контрасте, что вызывает душевные коллизии. Но по истечении некоторого времени работа нефтяников начинает увлекать его. Он мечтает стать таким же уверенным, знающим свое дело нефтяником - буровиком, с завистью смотрит на верхового. Но чувствует себя одиноким, временным человеком на участке. Вчерашний деревенский парень тоскует по родным местам. Грубое отношение Кирама (Кирам чуть не ударил Ильгиза за его неосторожность) больно ранит душу молодого парня. Внезапно для него все окружающее становится чуждым, и он решает навсегда уехать отсюда. Но у парня не хватает духа признаться в этом родителям, односельчанам. Мать с отцом гордятся, что их сын работает нефтяником. Товарищи-ровесники уважительно относятся, услышав о его работе на буровой. Ильгиз, и сам того не замечая, тоже гордится, что он нефтяник. И в то же время ему стыдно за свой поступок.

Таким образом, писатель рисует ситуацию, которая порождает коллизию между словом и чувством, между внешним высокомерно-надменным видом и внутренними переживаниями. Возникает конфликт, внутренняя борьба с самим собой. Желание убедить себя, что он ничего плохого не сделал, что поступил правильно, неожиданно для него самого дает обратный результат: Ильгиз уезжает к нефтяникам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Валитов И. К эпическим широтам. // Агидель. – 1981. №5. – С.113.
2. Гареева Г.Н. Психологизм в башкирской прозе 1960-1980-х годов: Учебное пособие для студентов вузов. – Уфа: БашГУ, 2012. – 140 с.

© Гареева Г.Н., Наджметдинова Н.М., 2023

УДК 811.512.141

Гейт М.В., магистрант
Научный руководитель: Тагирова С.А., канд. пед. наук, доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ПРИМЕНЕНИЕ ЛАБИРИНТА В ОБУЧЕНИИ БАШКИРСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье рассматривается разработка и применение лабиринтов в обучении башкирскому языку. Лабиринт расширит творческий потенциал педагога, поможет достигнуть личных, предметных и метапредметных результатов обучения учащихся.

Annotation. The article discusses the development and application of mazes in teaching the Bashkir language. The maze will expand the creative potential of the teacher, help to achieve personal, subject and meta-subject learning outcomes of students.

Ключевые слова: лабиринт, обучение башкирскому языку, буквенный лабиринт, алфавит-лабиринт, лингвистический лабиринт.

Key words: labyrinth, teaching Bashkir language, letter maze, alphabet maze, linguistic maze.

Современное образование требует новых приемов и технологий обучения. Задачи сегодняшнего педагога – сформировать у школьников универсальные учебные действия; создать благоприятную атмосферу в образовательном пространстве; учитывать индивидуальные особенности обучающихся; перейти от объяснения нового знания к организации «открытия» его детьми; адаптировать образовательную среду к потребностям каждого учащегося; прийти к личностным, метапредметным и предметным результатам. В данной статье мы рассмотрим использование лабиринта в педагогической деятельности. Создание учителем лабиринтов в обучении башкирскому языку

Лабиринт – это головоломка, подразумевающая движение игрока от входа к выходу, пройдя разного уровня сложности путь. По версии Википедии слово «лабиринт» с древнегреческого языка означает “структура, состоящая из запутанных путей к выходу и/или путей, ведущих в тупик» [1]. Простым языком, лабиринт – это путь из одной точки в другую, содержащий в себе разные направления, в том числе и не имеющие своего продолжения. Лабиринтом издревле считалось пространство, в котором есть много залов и

камер, дворов и переходов, расположенных по запутанному плану. Цель такого пространства не подпустить врага к своему жилищу. На сегодняшний день лабиринт не имеет значения защиты от нападения, а служит забавной игрой для детей на ледяных площадках зимой и игровых площадках летом (уличные лабиринты), садовым украшением или элементом фасада (садовый лабиринт), головоломкой в развивающих детских журналах или компьютерных играх. Также широко используют лабиринт в педагогической сфере на разных уровнях обучения. Лабиринт как педагогический инструмент или дидактическая игра – это картинка с запутанными дорожками на бумаге.

Так, в дошкольном образовании часто можно встретить применение лабиринта в качестве игровой и развивающей мышление и мелкую моторику техники. «Самые маленькие дети с удовольствием просто перебирают бусины и брусочки лабиринтов, не понимая, куда и что нужно переместить. Дети постарше увлечённо доставляют бусинки красного цвета в один пункт назначения, а зелёного – в другой. Становясь ещё старше, они начинают интересоваться головоломками на бумаге, где нужно привести зайца к морковке, выяснить, кого же поймал мальчик на удочку или провести колобка к бабушке с дедушкой, выстроив дорожку из элементов паззла так, чтобы не встретиться по дороге с лисой и волком» [2].

По мнению учителя-логопеда Калужской области Вдовиной Елены Викторовны, «лабиринты принадлежат к тем видам игрушек, которые способны удерживать внимание детей различного возраста максимально долго, необходимо лишь подобрать лабиринт, соответствующий уровню развития ребенка. Такой неподдельный интерес детей к играм-лабиринтам обусловлен, в первую очередь, тем, что всем им нравится искать выход из «необычной ситуации», а также менять ход событий на свое усмотрение» [2].

Лабиринт как дидактическая игра развивает мелкую моторику рук и пальцев, координацию движений, способность к ориентации в пространстве, мышление и память ребенка. «Цель дидактической игры «Лабиринт» – поставить ребенка перед выбором правильного пути, нацелить на выход из сложной ситуации» [3].

В школьной образовательной среде активное использование лабиринта педагогом содержит в себе творческий подход к обучению. Благодаря разнообразию заданий учебный процесс получается интересным и более эффективным. Лабиринт при обучении башкирскому языку и литературе может стать хорошим инструментом в работе педагога.

Применение лабиринта на занятиях по башкирскому языку и литературе ставит следующие задачи:

1. Развитие мыслительных процессов и мелкой моторики у детей;
2. Повышение координации движений и ориентирование в пространстве на бумаге;
3. Разнообразие заданий при смешанном, индивидуальном, групповом видах работ;

4. Получение информации игровым путем;

5. Поиск детьми выхода из «сложной ситуации»;

6. Умение видеть цель, алгоритм действий и результат собственной деятельности при выполнении задания;

7. Развитие зрительной памяти;

8. Развитие речевых навыков.

В своей научной работе я предлагаю ряд разработанных лабиринтов, каждый из которых соответствует национальной, возрастной и языковой специфике. Использованию лабиринтов в практике учителя башкирского языка и литературы должно предшествовать календарно-тематическое планирование урока, а также внедрение лабиринта как педагогической технологии в образовательную «копилку» студентов педагогических ВУЗов.

Хорошим способом обучения букв и слов, начинающих на ту или иную букву, будет буквенный лабиринт. Проложив дорогу от буквы к изображению, слово которого начинается на эту букву, ребенок быстро сможет запомнить, какие слова на данную букву можно назвать. Например, «ә» – «әсәй», «ҡ» – «ҡуян». Такой лабиринт можно пройти пальчиками, карандашом или закрашивая заданную букву в один цвет.

Подобный лабиринт можно составить на каждую букву алфавита как традиционные карточки с буквами. На одну и ту же букву можно составить несколько лабиринтов. Создавать лабиринты можно сразу на несколько букв. Каждая буква ведет к определенному рисунку, изображение которого обозначает слово, начинающее на эту букву. К примеру, «д» – «дөйә», «б» – «бал», «ө» – «өй».

При изучении всего алфавита, следует давать детям алфавитный лабиринт, где некоторые буквы алфавита «отпали». Задача детей – пройти весь путь, вписывая недостающие буквы в правильном порядке.

Алфавит-лабиринт

	ъ				Л		Д	
		Ш				К	Ҙ	Г
			Ү	Р	Н			
Я	Э		Ф	П				
		Һ					Ж	А

После буквенных и алфавитных лабиринтов стоит давать детям младшего школьного возраста легкие лингвистические лабиринты, связанные с тематикой занятия и картинками, указывающие на название того слова, которое необходимо найти. Лингвистический лабиринт содержит в себе задачу не только найти путь от точки А до точки Б, но и еще собрать буквы, встречающиеся на пути. В зависимости от возраста уровень лабиринта может отличаться.

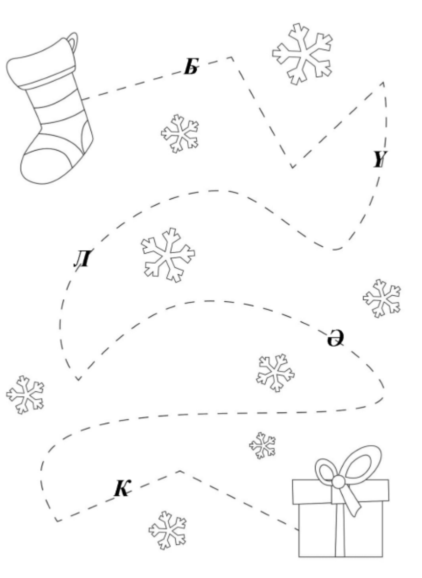

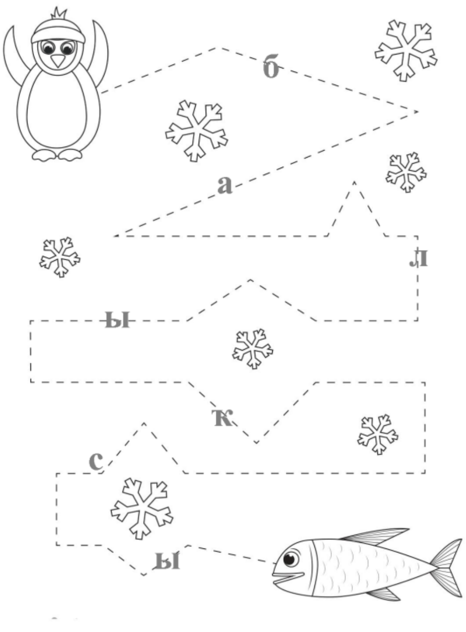

В школьной среде лабиринты могут служить как способ выявления темы урока; закрепления основных понятий урока; поиска ответа на поставленный учителем вопрос; рефлексии;

Поэтому составлять лабиринт необходимо в зависимости от возраста, темы занятия, вида урока. Уникальность употребление лабиринта выявляется в том, что его можно составить на любую тематику и в любой форме.

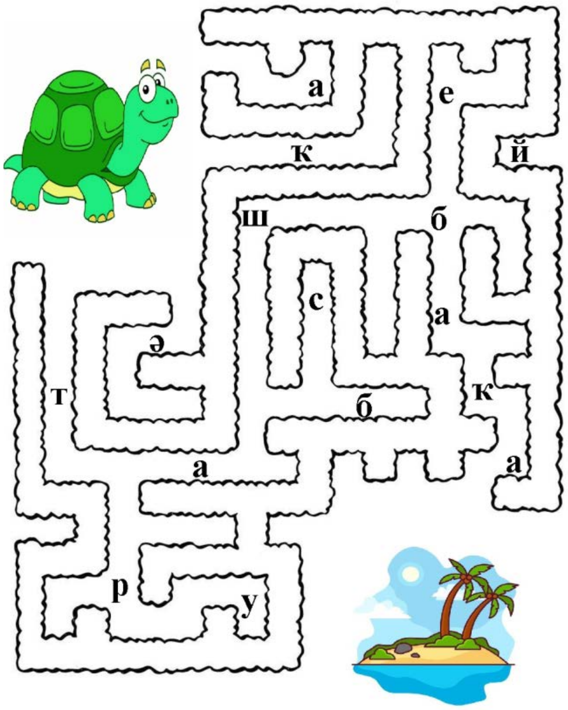

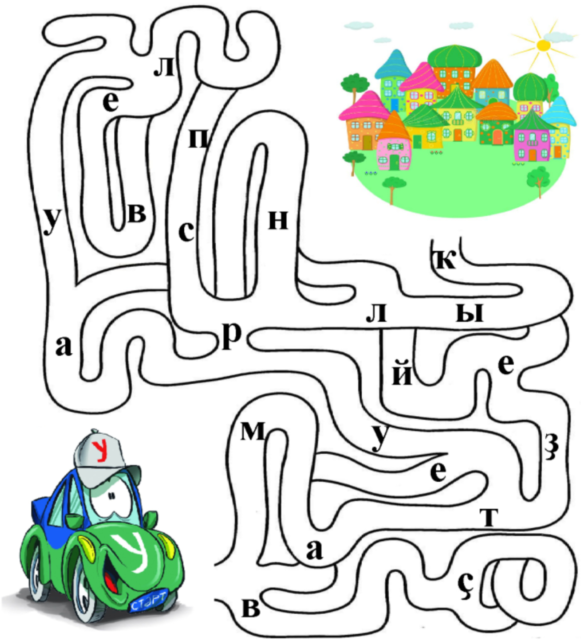

Ниже представлены лабиринты, пройдя которые дети обнаружат название республики и города. Так, мы можем «зашифровать» названия природных объектов (пещер, рек, озер, гор и др.), достопримечательностей, городов; имена героев произведения или имена выдающихся людей Башкортостана.

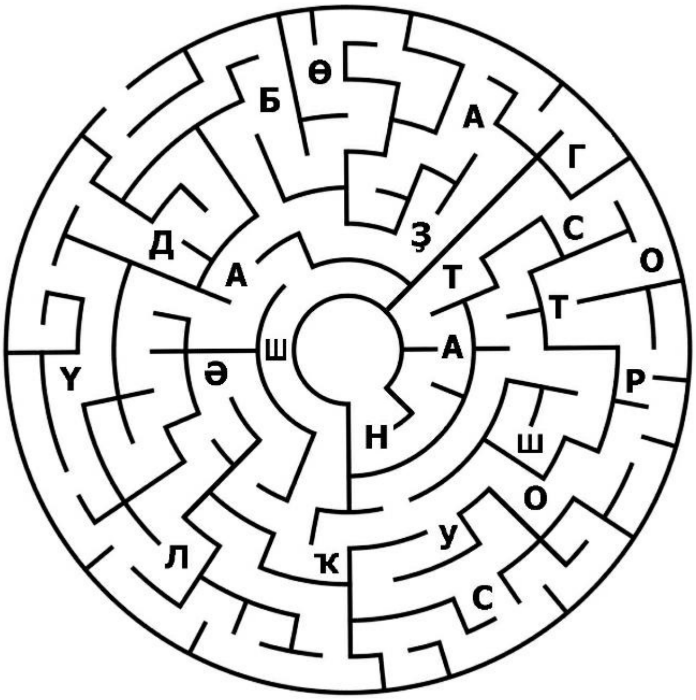

Лингвистический лабиринт подразумевает под собой прохождение лабиринта от старта до финиша, встречая на пути животных, растения, персонажей из сказок и т.д. Слова на пути, ведущего к финишу, нужно озвучить или записать.

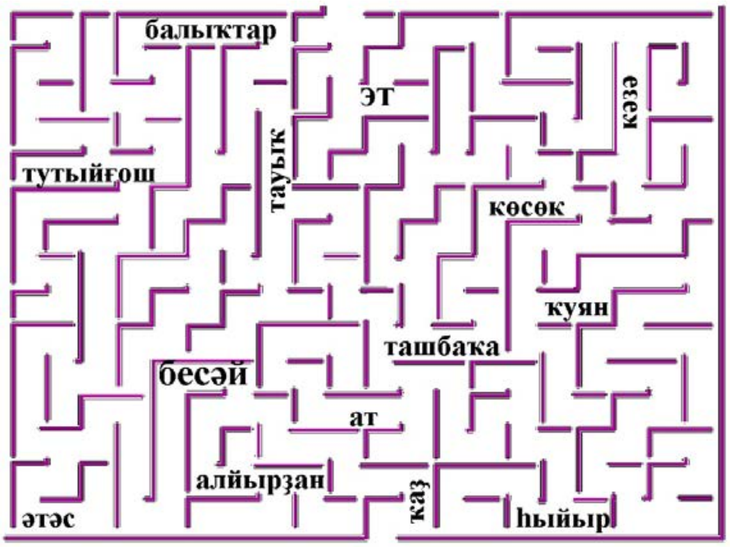

Юлда ниндәй йорт хайуандарын осраттын?

Таким образом, лабиринт может быть хорошей дидактической игрой и использоваться в образовательных целях. Применение разных уровней и видов лабиринта поможет учителю разнообразить образовательный процесс для обучающихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лабиринт [Электронный ресурс]: Википедия // – Режим доступа: – https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%82. – Дата обращения: 18.01.2023.

2. Зачем малышу лабиринты [Электронный ресурс]: // – Режим доступа: https://frutonyanya.ru/school/articles/razvitie/zachem-malyshu-labirinty/. – Дата обращения: 18.01.2023.
3. Дидактическая игра «Лабиринт»: цель и задачи [Электронный ресурс]: // Академия речи // – Режим доступа: https://akademiarechi.ru/didakticheskie-igry/labirint/ Дата обращения: 21.01.2023.

©Гейт М.В., Тагирова С.А., 2023

УДК 811.512.141

Гиззатуллина Р.Т.
учитель башкирского языка и литературы
МАОУ СОШ с.Карамалы-Губеево МР,
Туймазинский район, Республика Башкортостан

ОБУЧЕНИЕ БАШКИРСКОМУ ЯЗЫКУ В ШКОЛЕ С РУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. В статье поднимается вопрос преподавания башкирского языка в школах РБ как государственного. Автор отмечает особенности преподавания башкирского как государственного и из своей практики предлагает конкретные методы и приемы организации уроков у русскоязычных детей.

Annotation. The article discusses the topic of teaching Bashkir language in schools as a state language. It is described in detail about the difficulties in the work and methods and techniques that give good results are carried out.

Ключевые слова: башкирский язык как государственный, игра, методы и приемы.

Key words: Bashkir language as a state language, game, methods and techniques.

Изучение государственного башкирского языка в школах Республики Башкортостан организовано в соответствии с Законами РФ, РБ «Об образовании», «О языках народов Республики Башкортостан», обновленными федеральными государственными стандартами (2022г.), Государственной программой сохранения, изучения и развития языков народов Республики Башкортостан.

Важной задачей перед человечеством стоит сохранение своего родного языка, как неповторимого феномена. Действительно, по данным ЮНЕСКО в мире существует около семи тысяч языков, но большинство из них под угрозой исчезновения, потому что в печати, в просвещении, а также в других областях используется только одна четверть из существующих языков. Поэтому

сохранение и развитие национального просвещения – это одна из главных задач государства.

Сегодняшний учитель формирует завтрашний облик общества, страны, мира. Ученики, которые сегодня сидят за партой, завтра будут управлять государствами, делать научные открытия, создавать, созидать, определять развитие человеческой цивилизации, защищать свою родину от посягательства врагов. И за спиной каждого из них будет стоять его учитель, его пример для подражания, образ, который он пронесёт в своей памяти через всю жизнь.

На учителя возложена огромная ответственность перед обществом, страной, семьёй своего ученика за результаты своего труда. Учитель – это не профессия, это – призвание, миссия.

Изучение башкирского языка как государственного было введено во все общеобразовательные учреждения независимо от языка обучения, при этом башкирский язык как средство вхождения в башкирскую культуру и историю, литературу, искусство, традиции коренного населения Башкортостана.

Каждый ребёнок, который живёт и учится в Башкортостане, должен знать и изучать язык той земли, которая является его домом. Изучение ещё одного языка расширяет кругозор ребёнка, позволяет ему глубже понять культуру Родного края. Изучение башкирского языка (второго государственного в Башкортостане), наравне с русским, создаёт у ребёнка дополнительные навыки, которые помогут ему потом в изучении следующих – иностранных языков. В начале моей работы учителем передо мной стоял вопрос, как учить детей башкирскому (государственному) и родному (башкирскому) языку в школе с русским языком обучения. Исходя из этого, я поставила перед собой следующие задачи:

- формирование у русскоязычных обучающихся чувство уважения к традициям, языку, истории башкирского народа, обладающих высокой нравственностью, эстетической культурой.

- учащихся - башкир воспитывать любящими свой родной язык, культуру, народ, умеющих говорить на родном языке.

Направлена на решение этих задач и моя педагогическая концепция «Уроки башкирского языка и литературы в школе с русским языком обучения – источник духовно-нравственного воспитания».

Определяя специфику и особенности методики обучения башкирскому языку как языку, которым дети первоначально не владеют совсем или очень слабо, нужно искать аналогии в области преподавания иностранных языков и в области технологий ускоренного обучения неродным языкам, так же учитывать принципиальные отличия русского и башкирского языков, тренировать прежде всего у учащихся слух, учить различать произношение башкирских и русских звуков.

Первостепенная задача учителя – научить детей воспринимать башкирскую речь на слух, при этом различать специфические звуки

башкирского алфавита, как һ, ҙ, ҫ, ҡ, ә, ө, ү, ғ, ң. Для отработки правильного произношения использую артикуляционные упражнения.

«Ә» **ә**с**ә**й – мама, **Ә**с**ә**йем **ә**флисун алып ҡайтты.

«Ө» **ө**й - дом, **Ө**л**ә**с**ә**йем **Ө**ф**ө**л**ә** йәшәй.

«Ү» **ү**рм**ә**ксе-паук, **Ү**релеп **ү**ҫ**ә** **ү**рмәгөл.

«Ң» мине**ң** –мой, Ми**ң**легөл–мине**ң** һе**ң**лем.

«Ҙ» бо**ҙ** –лед,Тиге**ҙ** я**ҙ**.

«Ҫ» ө**ҫ**тәл–стол, Эй, ҡы**ҫ**ала, ҡы**ҫ**ала.

«Һ» **һ**аумы**һ**ығыҙ–здравствуйте, **Һ**әүкәшкәйем **һ**өт бирә.

«Ғ» ғаилә –семья, **Ғ**әлиә **ҡ**урса**ҡ** уйнай.

«Ҡ» **ҡ**ола**ҡ** – уши, **Ҡ**уян **ҡ**уна**ҡҡ**а килгән.

Вторая задача – научить составлять небольшие диалоги о себе, о своей семье, друзьях, о любимых занятиях, составлять небольшие описания картин, связанных именно с природой Башкортостана, с его достопримечательностями.

Учебники для начальных классов красочно оформлены, в них обилие иллюстраций, они подобраны почти каждому тексту, что даёт возможность представить учащимся то, о чём говорится в тексте. Весь материал составлен по определённым темам, например, «По земле Башкортостана», «Осень», «Зима», «Весна», «Моя семья», «Учебные принадлежности», «Природа Башкортостана» и др.

При обучении учащихся башкирскому языку опираюсь и на принципы преподавания иностранного языка. Чётко выделяю этапы освоения нового материала (аудирование, говорение, чтение, письмо). Это даёт возможность учащимся легко запомнить слова, выражения на башкирском языке. Результатом такой работы является овладение навыками разговорной речи. Например, в 4 классе на тему «Природа Башкортостана» мы прослушиваем запись песни «Юрюзань» (музыка В. Мухаметова, слова М. Закирова), рассматриваем иллюстрации и видео о достопримечательностях Республики, после чего учащиеся делятся со своими сведениями о них, здесь есть возможность высказаться им на родном языке (русскоязычным ученикам на русском), а потом постепенно давать эти понятия на башкирском языке: «Послушайте, как это звучит на башкирском языке», тут же их написать на доске, и у нас получается тематический словарный диктант. На втором этапе мы составляем словосочетания, предложения, - эта работа выполняется устно. Из готовых фраз составляется небольшой устный текст. Постепенно на каждом уроке включаются новые слова, формы слов, типы предложений, параллельно с уже усвоенными, даются образцы связной речи. Учащиеся используют их в своей речи.

В нашей школе есть классы, где учащиеся не понимают башкирский язык, в остальных – учащиеся хорошо воспринимают башкирскую речь, но не могут выразить свои мысли на башкирском языке. Поэтому с учащимися первой группы приходится вести урок, используя русскую речь, переводя слова

на русский язык. В классах второй группы я веду уроки на башкирском языке, опираясь на русский язык.

Так же стараюсь использовать занимательные упражнения, заучивания наизусть, хоровое чтение, работу по картинам. Паралелльно надо вести обучение связной письменной речи и при этом нужно сохранить принцип приоритета устной речи. При отборе содержания материала учитывая возрастные особенности предусматриваю коммуникативные ситуации: поздравления, приветствия, приглашения, знакомства, сочувствия, радости, извинения, разговор по телефону, как выразить просьбу и т.д.

Для активизации учащихся организую игры. Игра – самый древний способ передачи знаний от поколения к поколению. Потому что игры предоставляют возможность развивать у учащихся память, положительно влияют на развитие смекалки, находчивости, сообразительности. Многие игры требует не только умственных, но и волевых усилий: умений соблюдать правила игры. Игра должна органически сочетаться с серьезным, напряженным трудом, чтобы она не отвлекла от учения, а наоборот способствовала развитию умственной деятельности. Создать какой-либо единственный и идеальный на все времена и для всех учащихся комплекс игр нельзя, поскольку дети растут, развиваются, меняются. Над играми приходится постоянно работать, заменять их, чутко улавливая и жизнь каждого класса, и перспективы дальнейшего ее развития.

Например, игра “Орфографическое лото”.

Заготавливаются карточки со словами, в которых пропущены буквы: һ или х, ҡ или к, ҙ или з, о или ө, ү или у;

Нужный набор букв раздается участникам игры. Каждое слово имеет свой номер. Учитель или сильный ученик вынимает номера, оглашает их. Участники закрывают буквами точки вместо пропущенной буквы. Побеждает то, кто первый и правильно закроет все пропуски.

Или игра «Позови слово».

В своей практике встречаю учеников, которые не умеют правильно делить слова на слоги. Эта проблема присуще не только ученикам младшего возраста, но и старшеклассникам, независимо от того как они учатся, некоторые путают деление на слоги с переносом. Решением этой «проблемы» стала игра «Позови слово». Мы все когда-то были детьми и ходили звать своих друзей на улицу, кричали имя друга или подруги под окнами протяжно и громко. И этот момент из детства я предлагаю использовать при делениях на слоги. Я говорю ученикам: «Представьте, что вашего друга или подругу зовут так же, как и то слово, которое вы не можете поделить на слоги. Позовите слово вслух. В начале у учеников на лице появляется улыбка, после чего они в полголоса выговаривают это слова по слогам. Я их прошу повторить по очереди. Они в этот момент понимают, что у них получилось делить на слоги и удивляются тому, что это очень просто и легко. Например: Ты-рыш-лыҡ (трудолюбие), тү-ҙем-лек (терпение). (хором зовем)

Итак, игры необходимы современной школе и использовать их надо в системе, на разных этапах урока, т.к. игра – незаменимый инструмент в развитии личности школьника, с помощью которого можно повысить интерес к башкирскому языку.

Век компьютерных технологий набирает обороты, и уже, нет ни одной области человеческой деятельности, где не нашли бы свое применение. Использование ИКТ и электронных образовательных технологий в работе учителя дает возможность:

- сделать урок более ярким и увлекательным;
- осуществлять индивидуальный подход в обучении;
- расширить объем предъявляемой учебной информации;
- улучшение организации урока (дидактический материал всегда имеется в информационных моделей обучения);
-повышения качества контроля знаний учеников и разнообразие его формы;
- заметную экономию времени и более глубокое изучение материала;
- самостоятельно добывать необходимую информацию.

Таким образом, использование ИКТ и электронных образовательных технологий в образовательном процессе позволяет повысить качество образования по предмету.

Я уверена, что современные технологии на уроках башкирского языка, как и на любых других уроках, не только возможны, но и необходимы. Мы живем в информационном обществе, в котором тот, кто владеет информацией, владеет миром.

Для учащихся нетрадиционный урок - переход в иное психологическое состояние, это другой стиль общения положительные эмоции, ощущение себя в новом качестве, а значит новые обязанности и ответственность. Такой урок – это возможность развивать свои творческие способности и личностные качества, оценить роль знаний и увидеть их применение на практике, ощутить взаимосвязь разных наук, это самостоятельность и совсем другое отношение к своему труду.

В процессе проведения этих уроков складываются благоприятные условия для развития умений и способностей быстрого мышления, к изложениям кратких, но точных выводов.

В качестве примера нетрадиционных уроков я использую следующие: уроки путешествия, уроки-исследования. уроки-инсценировки, интегрированные уроки.

Например: обычно, прочитав какой-нибудь рассказ, мы предлагаем ученикам написать сочинение о каком – то образе или проблеме. Эти однотипные виды работ иногда можно разнообразить театрализацией. Суть заключается в том, что ученикам предлагается представить себя актерами или режиссерами. Каждый актер выбирает себе роль; каждый режиссер выбирает сцену для зрителя. И после этого каждый занимается своим делом: актеры

изучают свою роль, режиссеры обдумывают сцену. Несмотря на то, что каждый ученик входит в образ лишь одного героя, он должен изучить и почувствовать всю пьесу. (отрывок из сказки Факихи Тугызбаевой «Тайыштабан ниңә уйнарға сыҡманы?» («Зачем косолапый не вышел играть?»)

Использование таких методов и приемов на уроках башкирского языка дает хорошие результаты: дети непринужденно усваивают новый для них язык, у них развиваются творческие способности, повышается их активность и интерес предмету. Учителю остается поддерживать и развивать достигнутые успехи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Габитова З.М., Давлетшина М.С. Методика преподавания башкирского языка. – Уфа: «Китап», 2011. – 85 с.
2. Закон Республики Башкортостан о языках народов Республики Башкортостан.
3. Лингвокраеведение: программа учебной дисциплины/ сост. д.ф.н., проф. Т.М. Гарипов, к. ф.н., ст. преп. Е.Е. Хазимуллина. – Уфа: издательство БГПУ, 2006.
4. Методические рекомендации. - Уфа: Издательство ИРО РБ, 2011.
5. Актуальные проблемы и пути повшения качества преподавания башкирского языка и литературы как родного и государственного [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://nsportal.ru/shkola/inostrannye-yazyki/drugie yazyki/library/2018/03/15/aktualnye-problemy-i-puti-povysheniya.– Дата обращения: 23.01.2023.
6. Методы и приемы обучения башкирскому (государственному) языку и родному (башкирскому) языку в школе с русским языком обучения [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://multiurok.ru/files/metody-i-priemy-obucheniia-bashkirskomu-gosudarstv.html. – Дата обращения: 23.01.2023.

© Гиззатулинна Р.Т., 2023

УДК821.512.141.09

Гәрәева Г.Н., филол. ф. д-ры, проф.
ӨФһТУ, Өфө к.

БУЛАТ РАФИҠОВ РОМАНДАРЫНДА ТАРИХИ ЫСЫНБАРЛЫҠ САҒЫЛЫШЫ

Аннотация. В стаье анализируются особенности отражения исторической действительности в романах Б.Рафикова “Карасакал” и “В ожидании конца света”.

Annotation. The article analyzes the features of the reflection of historical reality in the novels of B.Rafikov “Karasakal" and “Waiting for the end of the world”.

Ключевые слова: Б.Рафиков, башкирская проза, роман, историческая действительность, герой, характер.

Key words: B.Rafikov, Bashkir prose, novel, historical reality, hero, character.

Тарихи тема өҫтөндә ентекле һәм төплө эшләү, төрлө ерҙә сәселеп ятҡан фактик материалдарҙы йыйып, художестволы эшкәртеү, ныҡышмалы ижади процесс һөҙөмтәһе булып тыуған Б. Рафиҡовтың «Ҡараһаҡал», «Ахырызаман көткәндә» исемле тарихи романдарында бик күп сюжет һыҙыҡтары үҫтерелә.

«Ҡараһаҡал» романында башҡорт халҡының XVIII быуаттың тәүге яртыһындағы тормошо, феодаль һәм милли иҙеүҙең ҡырҡа көсәйеүенә, башҡорт ерҙәренең күпләп тартып алыныуына ҡаршы ныҡышмалы көрәше, ҡорал тотоп, ҡан ҡойоп, ирек даулау-яклауы һүрәтләнә. Көрәш башында реаль шәхес, халыҡ араһында Караһаҡал батыр тип танылған, заманы өсөн уҡымышлы кеше – ғәрәп грамотаһын, Ҡөрьәнде яттан белеүсе, Мәккәлә хаж ҡылып ҡайтыусы Миңлеғол Юлаев тора.

Әҫәрҙә ваҡиғаларға синфи күҙлектән баһа биреү, социаль, милли, синфи ҡаршылыҡтарҙы сағылдырыу, ентекле анализлау урын ала. Персонаждарҙың күңел донъяларындағы үҫеш-үҙгәрештәр социаль-сәйәси ваҡиғаларға тығыҙ үрелеп бирелә. Романда быуат башындағы башҡорттар тормошон, тарихи ваҡиғаларҙы, осор үҙенсәлектәрен, халыҡтың ауыр көрәш юлын күрһәтеү менән бергә, ошо ваҡиғаларҙың шәхестең үҫеш процесына тәьҫирен һүрәтләүгә, уның күңел донъяһындағы мөһим һынылыш көндәрен анализлауға ынтылыш билдәләнә. Ваҡиғалар ҡоро ваҡиға булған өсөн генә күрһәтелмәй, ә уларҙы геройҙың нисек ҡабул итеүе, ниндәй этәргес көскә килтереүҙәре һүрәтләнә. Шулай итеп, башлыса автор хикәйәләүендә бирелеүсе тарихи ваҡиғалар был әҫәрҙә персонаждарҙың эмоциональ ҡабул итеүе, рефлекцияһы аша тәрән аналитик планда һүрәтләнеш таба. Характер әҫәрҙә ике планда – эске һәм тышҡы сағылышында бирелә. Геройҙың күцел диалектикаһы, рухи үҫеше, уй-фекерҙәр хәрәкәте Б. Рафиҡовтың художестволы һүрәтләү предметы булып тора. Тарих, халыҡ яҙмышы, үткәнгә, хәҙергегә, киләсәккә бәйле рәүештә, Ҡараһаҡал күңеленән үтә. Был герой уҡыусыларҙың аҡылына, зиһененә йоғонто яһарҙай олпат, ҡатмарлы характер булып һынлана. Эреле-ваҡлы ваҡиғалар әҫәр башында характерҙың формалашыуы, үҫеше өсөн ҙур роль уйнай.

Әҫәр һуңына табан иһә хәл-ваҡиғаларға ҡарата ныҡлы үҙ ҡарашы билдәләнгән, тормош ағышына инде үҙе ниндәйҙер кимәлдә тәьҫир итеү көсөнә эйә Ҡараһаҡал характерының көсөргәнешле, драматик ситуацияларҙа төрлөсә сағылышы күрһәтелә. Әле мәҙрәсәлә шәкерт булып йөрөгән мәлендә үк автор Ҡараһаҡалдың ғәҙеллек яратыуы, көсһөҙҙәрҙе яҡлауы кеүек характер һыҙаттарына, отҡор, зиһенле булыуына ишара яһай. Өфөлә соҡорҙа ябыулы

яткандан, ҡатил ҡулы менән мәсхәрәле тамға һуғылғандан һуң, Ҡараһаҡалдың ғилем эстәү, мулла булыу, шәкерттәргә һабаҡ биреү теләктәре тоноҡланып ҡала. Ғәрәсәтле заман еле, геройҙы йәшлек хыялдарынан айырып, ваҡиғаларҙың үҙәгенә алып инеп китә. Халыҡтың ирекле йәшәүе хаҡына Ҡараһаҡал беренсе язаны ала, был яза уның рухын һындырып, иреккә ҡомарын һүндереп ҡалмай, ә киреһенсә, күкрәгендә нәфрәт уты, үс алыу тойғоһо тоҡандыра.

Бәпәнәй абыҙ менән осрашыу, аралашыу уның төплө, аҡыллы фекер йөрөтөүе, замана һулышын, үҙгәрештәрен дөрөҫ тотоп алыуы, киләсәккә айыҡ ҡараш ташлап фекер йөрөтөүе Ҡараһаҡал өсөн тотош бер мәктәп була.

Мәккәгә хаж ҡылырға сәфәр сыҡҡан Ҡараһаҡал башынан күп бәләләр үткәрә, тотҡон хәлендә йәшәү ғазаптарын кисерә, баҙарҙа ҡоллоҡҡа һатылыу хурлығын күтәрә. Кукушкиндың мәкерле тоҙағына эләккәндән һуң, рустарҙы өнәп бөтмәгән, күргән-кисергәндәренең сәбәпсеһе тик рустар ғына тип иҫәпләгән Ҡараһаҡал ҡоллоҡҡа һатылған Яйыҡ казагы һәргәй менән ныҡлап дуҫлашып китә, һуңынан да был дуҫлыҡ оҙаҡ йылдар дауамында өҙөлмәй. Шулай итеп, герой характерын психологик яҡтан яҡтыртыуҙа яҙыусы ул йәшәгән, хәрәкәт иткән мөхитте, йәмғиәттәге шарттарҙың шәхескә булған тәьҫирен күрһәтергә тырыша. Төрлө ситуацияларға эләккән, донъяның ауырлыҡтарын күп кисергән, рухи сынығыу үткән Ҡараһаҡал синфи ҡаршылыҡтарҙың айышына төшөнә башлай, кешеләрҙе дин, тел айырымлығы түгел, ә донъяла берәүҙәрҙең хужа, икенселәрҙең ҡол булып йәшәүе бер-береһенән айырғанлығын аңлай. Был – геройҙың аң үҫешендәге мөһим этап, киләсәктә синфи иҙеүгә ҡаршы көрәштә үҙенең буласаҡ көрәштәштәрен, ышаныслы таянысын таныу һәм табыу мәле булып тора.

Тотҡонлоҡто, бығау тәмен татыған Ҡараһаҡал, үҙ мал-мөлкәтен, үҙ ырыуының ғына яҙмышын ҡурсалаусыларҙан, мин-минлек, данға ирешеү тойғолары менән янған ҡайһы бер яу башлыҡтары, ырыу түрәләренән айырмалы рәүештә, ирек-азатлыҡты иң оло байлыҡ итеп ҡәҙерләй белер, бөтөн ил яҙмышын өҫтөн ҡуйып ҡурсырҙай ил ағаһы, яу етәксеһе дәрәжәһенә күтәрелә. Башҡорттарҙы берҙәмләштереү, ҡыҫымға ҡаршы бер төптән тороу кәрәклеген аңлатыу өсөн күп көс һала ул, көрәштең төрлө алымдарын ҡулланып ҡарай. Ҡараһаҡал яуҙа ҡатнашҡан ҡан-ҡәрҙәштәренең мөлкәтен талаусы «вирнай» башҡорттарҙы ғәҙел язаға тарттырыуҙы башҡорт намыҫына төшкән тапты таҙартыу тип иҫәпләй, халыҡ ғәҙелһеҙлеккә баш эйеп йәшәргә күнекмәһен, уның ирек һөйөүсән ҡаҡшамаҫ рухы һынмаһын өсөн эшләй.

Яҙыусының «Ҡараһаҡал» романында бөтә сюжет ептәре тарихи шәхес Миңлеғол Юлаевҡа-Ҡараһаҡалға килеп бәйләнһә, барлыҡ ваҡиғалар төп герой яҙмышы, көрәше тирәләй тығыҙ һәм динамик һүрәтләнһәләр, әҫәр композицион яҡтан йыйнаҡ, төҙөк бер система булып ҡабул ителһә, «Ахырызаман көткәндә» романында иһә, татар-монгол яуы тотош илдәрҙе, ғәләмде баҫыр алдынан шул ил-күстәрҙең тын алышын, афәткә ҡаршы әҙерлектәрен, ғөмүмән, XIII быуат башындағы рухи атмосфераны киң планда хикәйәләүгә ынтылыш күҙәтелә.

Маҡсатҡа ярашлы рәүештә, роман структур яҡтан байтаҡ ҡатмарлы төҙөлгән, сюжет емтәре ваҡыт-ваҡыт бер-береһенә үрелеп-киҫешеп тә китә. Үҙ аллы ла үҫешә.

Яҙыусы эпик ҡоласлы хикәйәләү аша төрлө кешеләр, тотош халыҡтар яҙмышын, юрматыларҙағы, меркеттәр илендәге, Бошман ил-күсендәге, булғар ҡалаларындағы, татар-монгол урдуғаларындағы тормош ағышын, католик сиркәү ҡанундарына буйһонған уңғарҙар йәшәйешен, Бела Дүртенсе хакимлығы, Аҡташ, Мәсем хандар, Майҡы, Туран бейҙәрҙең даирәһен, рус кенәзлектәрендәге күренештәрҙе панорам һүрәтләүгә ирешә. Әммә ошондай ҡатлы-ҡатлы, ҡатмарлы яҙмыштар, төрлө урындарҙа, илдәрҙә барған ваҡиғалар хаҡында хикәйәләүсе сюжет ептәре Юрматы иле, кешеләре яҙмышын һүрәтләүсе төп сюжет һыҙығына килеп бәйләнә.

Үҙәк һүрәтләү объектына – ахырызаман көткәндә, татар яуы илдәрҙе бына-бына баҫыр алдынан, ил түрәләренең шул дәһшәткә мөнәсәбәтендә, ҡылған эштәре, уй-кисерештәрендә шәхси йөҙҙәре, характерҙары, рухи һыҙаттары асыла. Барлыҡ ваҡиғалар, геройҙар, уларҙың эштәре ошо күҙлектән, яу баҫырын шомланып көтөүселәрҙең донъяға ҡараштары, тормош ағышын шул мәлдә танып белеүҙәре кимәленән яҡтыртыла, баһалана, халыҡтың тарихи фекерләү үҙенсәлектәре сағылыш таба.

Роман нигеҙендә ятҡан бик күп фактик, документаль материалдар, Тажетдин Ялсығол китабынан белешмәләр, монах Юлиан юлъяҙмаларынан өҙөктәр, шулай уҡ, шәжәрә-легендаларҙы, тарихи-этнографик, яҙма культурала сағылған материалдарҙы оҫта ҡулланыу, аңлатыу ҡеүәһе, халыҡ тарихындағы мөһим ваҡиғаларҙы объектив яҫылыҡта яҡтыртыу яҙыусының тарихи роман яҙырлыҡ әҙерлеге, интеллектуаль кимәле хаҡында тағы ла бер ҡат иҫбатлай.

Төп геройҙар Бошман, Аҙнай, атаҡлы Ҡол Ғәли, монах Юлиандарҙың характерҙар хәрәкәте, шәхес булараҡ ғәрәсәтле заманда тотҡан урындары, йәғни актив позицияһы, рухи донъялары ярайһы уҡ тулы сағылыш тапҡан. Улар эске һәм тышҡы үҫештә, изге уй-теләктәрен, ил-күсте, халыҡты һаҡлап ҡалыу маҡсатын ҡылған эштәре менән нығыта барыуҙа һүрәтләнә.

Нәҫеле менән Туҡсуба ҡыпсаҡтарынан булған, исеме хатта күренекле ғәрәп һәм ҡытай тарихсыларының хеҙмәттәрендә телгә алынған, ил-күстәрҙе бергә йыйырға, хәтәрҙән һаҡлап ҡалырға күп көс һалған, баҫҡынсыларға ҡаршы тиҫтә йылдан ашыу көрәшеүсе тарихи шәхес Бошман бей образында ижтимағи-социаль яңғырашлы олпат характер тыуҙырылған. Бошман бей үҙенең эшмәкәрлегендә, көрәш юлында заманының яҡты аҡылы булған Ҡол Ғәлигә, башҡорт ил-күстәренең киләсәкте үткер күҙаллар, бөгөнгө байманлығын абруйлы ҡурсыр башлыҡтарына һәм аҡһаҡалдарына таяна. Татар яуының бик күп илдәргә, халыҡтар яҙмышына алып килгән афәтен алдан күрә белеүсе, шуға ҡаршы тороу сараһын эҙләүсе үткер зиһенле Бошман бей күрше илдәр, булғар ханлығы, рус кенәздәре менән бәйләнешкә инеп ҡарай. Әммә дин, йола ҡанундары хөкөм һөргән заманда төрлө аллаға табыныусыларҙың башҡа дин кешеләрен танымауы, ябырылып килгән оло хәтәрҙе күрмәүе арҡаһында ил

башлыҡтары бер-береһе менән килешә алмай. Ҡыпсак түрәһе ярты юлда туҡталып ҡалмай – Шәйбәни ханға баш һалған Баян һәм Йәкү батырҙарҙы ҡабаттан баҫҡынсыларға ҡаршы күтәреп, үҙ иленең уҙамандарын туплап, байтаҡ йылдар әле Бошман бей Европа илдәренә был хәтәрҙе үткәрмәй тора.

Нәҫел-ырыу сылбырын өҙөлөүҙән һаҡларға тейеш ҡан баба Аҙнай аҡылы, башҡалар күрә белмәгән күп нәмәне алдан һиҙемләүе, ғәҙел булыуы, күңелендә бик күп серҙәр һаҡлауы менән тотош Юрматыны үҙ ҡулында тотоусы бей булып күҙ алдына баҫа.

Ҡол Ғәлиҙе осратыу, әңгәмәләшеү күп нәмәгә Аҙнайҙың күҙҙәрен аса, борсолоу, тынғыһыҙлыҡ өҫтәй, ил хаҡына олораҡ эштәр эшләргә дәртләндерә.

Татар-монголдар менән булғар-башҡорттарҙың тәүге бәрелешенән һуң уҡ, ҡартайыуыпа ҡарамаҫтан, Аҙнай бей ырыу түрәһенең, бүтән башҡорттарҙың уянғанын көтөп ултырмай, тотош ил хәстәрен үҙ иңенә ала. Һүҙе үтемле, абруйлы дин ҡанундарына арҡа терәп эш итеүсе Аҙнай бей тарҡау башҡорт ырыуҙарын бергә туплауҙа, илде, халыҡты һаҡлап ҡалыуҙа, ҡаршы тороуҙа Бошман бейгә ныҡ таяу була.

Башҡорт илен – ил, башҡорт халҡын – халыҡ итеп таныҡкан, кешелек тарихында тотҡан урының билдәләгән боронғо яҙмаларҙың ҡиммәтен аңлауы, баһалауы – Аҙнай бейҙең рухи донъяһына яҡтылыҡ һибеүсе тағы бер һыҙат. Быуындан быуынға тапшырыла килгән, рухи тамырҙарҙы өҙөлөүҙән һаҡлаған был шәжәрәләрҙе ул, күҙ ҡараһылай ҡурсып, үҙенән һуңғы тоҡомға мираҫ итеп әҙерләй.

Романда тотош төрки донъяһында киң танылған атаҡлы шағир Ҡол Ғәли образы ла сағыу һыҙатланыш тапҡан. Яҙыусы шағирҙың сығышы хаҡында документаль факттарҙы ла килтерә, уның тамырҙарының башҡортҡа барып тоташыуын дәлилләүсе материалдарҙы телгә ала. Берҙән-бер яҙма мәғлүмәт булған боронғо башҡорт ғалимы Тажетдин Ялсығолдоң «Нәсәбнамә» әҫәренә таянып, унан өҙөктәр бирә. Унда Ҡол Ғәлиҙең атаһы Әй башҡорттарынан булыуы, Хәрәзмдә мөдәрислек итеүе, шағирҙың атай йорто булған Зәй тамағыма ҡайтыуы, Бүләр ҡалаһында йәшәүе әйтелә. Әммә был мәғлүмәттәр әҙәби әҫәрҙә ҡоро документ булып ҡына түгел, ә заманының иң алдынғы улы, Әҙәмиәт рухы күңелендә ирек ҡомарын тоҡандырған, ил ағаларына кәңәшсе, терәк булыусы романтик рухлы шағирҙың рухи йөҙөн тулыраҡ асыу өсөн хеҙмәт итә.

Яҙыусы тарихи дөрөҫлөккә яуап бирә торған материалдарҙы, ғалимдар тарафынан нигеҙләнгән факттарҙы иркен куллана, тарихи объективлыҡты тотороҡло һаҡларға тырыша. Ҡол Ғәлиҙең, Бошман бейҙең фажиғәле тамамланған яҙмыштары хаҡында халыҡ күңелендә төрлө риүәйәттәр йәшәй. Шулар хаҡында яҙыусы әйтеп уҙа ла, «әгәр шулай булған икән» тигән фараз ҡуя һәм, геройҙарының характер логикаһына тап килерҙәй, уларҙың ирек утында янған һынмаҫ рухын бирерҙәй картинаны ижади фантазия менән байытып сағыу буяуҙарҙа күҙ алдына баҫтыра. Был тәңгәлдә яҙыусыға үҙе һайлаған һығылмалы һүрәтләү алымы, эпик хикәйәләү туҡымаһына әленән-әле

авторҙың шәхсиәте, уйланыуҙары туранан-тура инеп китеүе ярҙам итә. Шулай ител, яҙыусы ваҡиға һәм образдың нигеҙендә ятҡан документаллек, йәғни, тарихи дөрөҫлөк менән художестволы дөрөҫлөктөң бер-береһе менән ярашыуына өлгәшә.

Дунай буйҙарында йәшәгән уңғарҙарҙың төп иленең Урал булыуын, Юрматы ырыуы менән туранан-тура ҡан-ҡәрҙәшлектә тороуын тарихи факттар нигеҙендә художестволы юл менән идея-эстетик яҡтан камил әҙәби әҫәрҙә сағылдыра алыу яҙыусының ҙур ижади уңышы ул.

Монах Юлиан образын да беҙҙең тарихи прозала яңылыҡ булырлыҡ күренеш тип иҫәпләргә мөмкиндер. Тик үҙ Аллаһын ғына берҙән-бер тип таныусы рухани тәүге сәфәренә уңғарҙарҙың тәү илен күреүҙе, башҡорттарҙы ысын хәҡиҡәт юлына төшөрөп, католиктар итеп, хәҙрәти Рим папаһының ҡул аҫтына алып ҡайтыуҙы маҡсат итеп ҡуйһа, байтаҡ ваҡиғалар, һынауҙар үткәндән һуң, ул һәр яҡтың үҙ динен, үҙ хәҡиҡәтен иң дөрөҫ тип иҫәпләүе сәбәпле төрлө бәләләр килеп сығыуы хаҡында фекер төйнәй, донъяға киңерәк ҡараш ташларлыҡ хәлгә етә. Татыу йәшәү өсөн кешеләр бер-береһенең Аллаһын да, йолаларын да иҫәпкә алырға, хурламаҫҡа тейеш тигән һығымта яһай ул. Әммә Доминик ордены монахы үҙ тәртибендә, үҙ динендә бер ғәйеп тапмай, ташлама яһауҙы башҡалар өлөшөнә ҡалдыра. Шулай итеп, яҙыусы характер логикаһына хилафлыҡ итмәйсә, руха- ниҙың аң үҫешенең билдәле кәртәләр менән сикләнгән булыуын да күрһәтә.

Йөкмәткенең поэтик асылыуы яғынан да «Ахырызаман көткәндә» романы Б. Рафиҡовтың алдағы әҫәрҙәренең художество табыштарын артабан үҫтереүсе, байытыусы әҫәр тип баһалана.

Символик мәғәнә һалынған әрүахтар иҫтәлегенә Ҡөрьән уҡыу күренешендә бер юлы бик күптәрҙең рухи торошо, уй- кисерештәре сағылыш ала. Торатау итәгендәге йыйынды тасуирлаған тулҡынландырғыс күренештә лә – әсәләрҙең балаларына уңғарҙан фатиха һорауҙары, дәрүиш-ҡәләндәрҙән мәрхәмәт ҡылыуын үтенеүҙәрендә – тәрән мәғәнә йәшеренгән, бында халыҡ күңелендәге хөрмәтләү, изгелекте идеаллаштырыу, туғанлыҡты ҡәҙерләү тойғолары сарпылыш тапҡан.

Шулай уҡ төрлө һүрәтләү сараларының, ассоциативлыҡтың уңышлы ҡулланылышын билдәләргә кәрәк. «Маймыл йылының иртә килгән яҙы, хәл йыйырға туҡтай-туҡтай, тиреҫкә юл тотто, Ерҙең ҡарҙан әрселеүенә, йылғаларҙың боҙ әсирлегенән ҡотолоуына шатланып ҡысҡырышҡан бихисап ҡош туптарын эйәртеп алғайны үҙенә». Тамырҙары ҡобайырҙарға, ауыҙ-тел ижадына барып тоташыусы ошондай образлы тасуирлауҙар әҫәрҙең идея-йөкмәткеһен байыта. Иблесте хәрәкәт итеүсе йәнле образ итеп биреү, был шартлы образдың уйҙарын фараз рәүешендә бәйән итеү хикәйәләү туҡымаһына йәнлелек, серлелек индерә. Тамдарҙағы ҡара төтөндөң ҡара әләм булып елпенеүе, киләсәк дәһшәт тураһында уйланған Юлиандың арҡаһын ҡояш ҡына түгел, ярһыған миң-миң аттың ҡайнар һулышы бешереүе, татар яуын ҡояш янына уҡ күтәрелгән, бына-бына кемдеңдер маңлайына төшәсәк суҡмар

рәүешендә күҙаллау, шомло хәбәрҙән бөршәйеп, бәләкәйләнеп ҡалған тирмәләр, яу тураһындағы һөрәнде аҡһатҡан, ҡанаттарын ҡайырған ышанмаусанлыҡ һ.б. – ошондай экспрессив стилистика, тел- стиль сараларының ҡулланылышы, метафорик, символик образдар әҫәр структураһын байыталар.

Яҙыусы хатта идеаль күренештәрҙе тасуирлағанда ла осор һулышын берерҙәй ассоциатив алымдар ҡуллана. Мәҫәлән, уйҙарҙы йыш ҡына төрлө яҡҡа сабышыусы тай-тулаҡҡа оҡшатыуҙа йәшен-ҡартын, батырын һәм шағирын эйәргә ултыртҡан хәтәр заман рухы аңҡығандай.

Үткер, оригиналь сағыштырыуҙар, йәнләндереүҙәр, метафорик образдар, ғөмүмән, тел-һүҙ байлығының сағыулығы, һүрәтләү манераһы әҫәрҙе эстетик яҡтан зауыҡлы яһауға, тәҫир итеү көсөн арттырыуға хеҙмәт итә. Былар барыһы ла яҙыусының һүрәтләү оҫталығының үҫеүе хаҡында һөйләй.

Шул уҡ ваҡытта романда күп төрлө сюжет һыҙыҡтарының, геройҙар яҙмышының бер үҙәк композицион төйөнгә төйнәлеп бөтмәүе лә күренә. Был бигерәк тә диңгеҙ артына, Юрматы сабыйҙарын юллап сәфәр сыҡҡан Ғилман батырға бәйле сюжет һыҙығына ҡағыла. Тәүге бүлектәрҙә байтаҡ урын алған Ғилман образы художестволы характер кимәленә күтәрелеп етмәгән, әҫәр һуңында батырҙың артабанғы яҙмышын һүрәтләгән риүәйәт-эпилог төп сюжетҡа йәбешер-йәбешмәҫ торғандай. Әлбиттә, ғәрәсәтле, буталсыҡ заман ысынбарлығында герой яҙмышының шулай мажаралы, фажиғәле тамамланыуы бик мөмкин. Ғилман маҡсатының мөһим өлөшөнә ирешә, тамырҙарынан айырылған сабыйҙарға башҡорт рухын алып барып еткерә. Образға был бер ни тиклем бөтөнлөк бирә.

Юлиандың башҡорттарҙы католик диненә күсеүгә өндәү эпизоды иһә психологик үткерлекте кәметә. Шулай уҡ тотош бер ырыу кешеләрен – табын ырыуын ҡара буяуҙарҙа биреү маҡсатҡа ярашлы түгел. Бар ырыуҙы ҡул аҫтында тотҡан көслө рухлы Аҙнай бейҙең туҙҙырылған илде йыйнаусы, ҡурсыусы булыуы урынына, мәмерйәлә үҙ-үҙенә бикләнеп йәшәүе, социаль тигеҙһеҙлек, синыфтар араһындағы ҡаршылыҡтарҙың сағылышы булған Искәндәргә бәйле ваҡиғаларҙа бейҙең хурлыҡҡа ҡалыуы, геройҙы үҫеш-үҙгәрештә биреүгә ҡарағанда, характер логикаһына хилафлыҡ итә.

Б. Рафиҡовтың «Ахырызаман көткәндә» романы тарих төпкөлөнә тәрән үтеп инеү, башҡорт ырыуҙарының ҡан-ҡәрҙәшлек шәжәрәһен төптән юллау, күп планлы панорам һүрәтләү аша шул осор тормош ағышын бар ҡатлаулылығында иңләп алып эпик һүрәтләүгә дәғүә итеүсе тәрән фәлсәфәүи уйҙар, сигенеүҙәр менән һуғарылған, халыҡ тормошоноң яңы ҡатламдарын асыусы, башҡорт тарихи прозаһын яңы баҫҡысҡа күтәреүсе әҫәр булды.

Туҡһанынсы йылдар башында ижадындағы тарихи тематиканы Булат Рафиҡов тарихи фараз әҫәрҙәрендә дауам итте. Ул «Эйәрләнгән ат» (1990), «Тәңреләр һәм төркиҙәр» (1991) тигән тарихи фараздарын яҙҙы.

Исеме үк әйтеп тороуынса, тарихи фараз беҙҙең әҙәбиәт өсөн яңы жанр. Ул тарихи мәғлүмәттәрҙе үҙенсә үҫтереп, онотолған йә мәғлүм булмаған ҡай

бер быуындарын, өлөштәрен логика буйынса фараз ҡылып, художестволы тулыландырып биргән тарихи жанр формаһы.

«Эйәрләнгән ат» тарихи фаразында автор Салауат Юлаевтың һәм уның ҡоралдаштарының Рогервиктағы һөргән осорон, хәҙер бик аҙ гына билдәле-билдәһеҙ дәүерен, ҡайһы бер өҫтәмә мәғлүмәттәргә таянып, үҫтереп, үҙенсә фараз ҡылып күҙ алдына баҫтыра, пугачевсыларҙың һөргөн шарттарында ла ил көнө, ирке өсөн көрәшен һынландыра, Салауаттың тыуған илендә ҡалған ике улының яҙмышын тетрәндергес драматик ситуациялар аша һүрәтләй.

«Тәңреләр һәм төркиҙәр» тарихи фаразында иһә орхон-йәнәсәй яҙмаларын тыуҙырыусылар тураһындағы повесть-хикәйәт боронғо тәрки ҡәүемдәрҙең, шул иҫәптән боронғо башҡорт ырыу тармаҡтарының оло тарихи юл башын йәнләндерә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Вахитов А.Х. Жанр и стиль в башкирской прозе. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1982. – 346 с.
2. Башҡорт әҙәбиәте тарихы: 7 томда. –Т.6. Өфө: Китап, 1996. 504-524.

© Гәрәева Г.Н., 2023

УДК821.512.141.09

Гәрәева Г.Н., филол. ф. д-ры., проф.
ӨФһТУ, Өфө к.

БАШҠОРТ МОНУМЕНТАЛЬ РОМАНДАРЫНДА КОМПОЗИЦИЯ ҠОРОЛОШО

Аннотация. В башкирской прозе 60-90-х годов XX века – в романах З.Биишевой, Я.Хамматова, Ф.Исянгулова, Б.Рафикова, Н.Мусина, Г.Ибрагимова, А.Хакима, Т.Гариповой и др. предпочтение было отдано монументальной композиции, они отражали самые важные в жизни общества и народа этапы развития.

Annotation. In Bashkir prose of the 60-90s of the twentieth century – in the novels of Z.Biisheva, Y.Khammatov, F.Isyangulov, B.Rafikov, N.Musin, G.Ibragimov, A.Hakim, T.Garipova and others, preference was given to monumental composition, they reflected the most important stages of development in the life of society and the people.

Ключевые слова: башкирская проза, роман, сюжетные линии, композиция, система образов

Key words: Bashkir prose, novel, storylines, composition, image system

XX быуаттың 60–80-се йылдар башҡорт прозаһында күп һыҙыҡлы сюжет үҫтерелешенә, күп планлы композиция ҡоролошона ынтылыу тарихи–

революцион темаға арналған З.Биишеваның “Яҡтыға”, Ф.Иҫәнғоловтың “Һәйкәлдәр тереләр өсөн” трилогиялары, Я.Хамматовтың “Бөртөкләп йыйыла алтын”пенталогияһы, Н.Мусиндың “Мәңгелек урман” дилогияһы һ.б. өсөн дә хас булды. Тарихи-революцион теманы яҡтыртыуҙа башҡорт прозаһы башлыса романдың монументаль композицияһына өҫтөнлөк бирҙе, романдарҙа йәмғиәт тарихындағы һәм халыҡ яҙмышындағы өс этап трактовкаланды.

Бының типик миҫалы итеп З.Биишеваның өс романын килтерергә мөмкин: “Кәмһетелгәндәр”, “Уяныу” (“Оло Эйек буйында”), “Яҡтыға” (“Емеш”) романдарының исемдәре үк был мөһим тарихи осорҙарҙы күрһәтеп тора. Ғ.Ибраһимовтың “Умырзая”, “Ай битен йыуғанда”, Н.Мусиндың “Мәңгелек урман”, Ә.Хәкимдең “Өйөрмә”, “Дауылдан ҡотолоу юҡ” дилогиялары кеше тормошондағы йәки йәмғиәт үҫешендәге бәхетле һәм бәхетһеҙ, уңышлы һәм уңышһыҙ осорҙарҙы сағылдырыусы социаль–психологик романдар өсөн дилогиялар ҡулайлы булды.

70–90-сы йылдарҙағы әҫәрҙәрҙә – Б.Рафиҡов, Ә.Хәким, М.Хәйҙәров, Т.Ғарипованың тарихи үткән һәм хәҙерге ысынбарлыҡ күренештәре тығыҙ үрелгән романдарында ла күп һыҙыҡлы сюжет үҫтереү, композицияны былдай художество алымдары менән байытыу тәжрибәһе артабан дауам ителде. Б.Рафиҡовтың «Сал ҡылған» романында заман проблемалары күтәрелһә лә, замандаштар образы үҙәккә ҡуйылһа ла, композицияла бөгөнгөнөң тарихи үткән менән тәрән бәйләнешен күрһәтеүсе шәжәрәләргә, ауыҙ–тел ижады ҡомартҡыларына киң урын бирелә, шул рәүешле күп планлы хикәйәләү хасил була.

Әҫәрҙә байтаҡ геройҙарҙың холоҡ–фиғеленә, рухи һыҙаттарына яҡтылыҡ һибеүсе, нәҫел–нәсәбен, тамырҙарын юллаусы шәжәрәләр нигеҙендә быуындар бәйләнеше юллана, мәшһүр йырсы Кинйәһолтанға һәйкәл асыу ваҡиғаһы, Аҡсарлаҡ байрамы үткәреү аша – былар барыһы ла сюжеттың күп һыҙыҡлы булыуын тәшкил итә – рухи мираҫҡа, ғөрөф-ғәҙәттәргә, туған телгә, халыҡтың ауыҙ–тел ижадына һаҡ ҡараш тыуҙырыу кеүек әхлаҡи–этик проблемалар күтәрелә.

Ә.Хәкимдең «Өйөрмә», М.Хәйҙәровтың «Китмәҫ өсөн килдем» романдарының сюжетын революциянан һуңғы, торғонлоҡ йылдарындағы һәм хәҙерге осорҙағы ил үҫешендәге күренештәрҙе күп һыҙыҡлы, күп планлы, эпик ҡоласлы яҡтыртыу тәшкил итә. Был романдарҙа 20–30-сы йылдарҙағы яңы йәмғиәт төҙөүгә бәйле киҫкен тарихи бороломшло мәлдәр, колхозлашыу осороноң крәҫтиән яҙмышында тетрәнеүҙәр менән оҙатылыуы, ирекһеҙләү, шәхес хоҡуҡтарын тупаҫ боҙоуҙарҙың утыҙ етенсе йылда айырыуса ғәрип төҫ алыуы, унан һуңғы осорҙарҙа ла фажиғәле хәл–ваҡиғаларҙың, рухты быуыусы атмосфераның дауам итеүен һүрәтләү үҙәккә ҡуйыла. Яҙыусылар был ваҡиғаларҙы үткән тарих итеп кенә ҡарамайҙар, уларҙың бөгөнгө көндәге эҙемтәләрен, үткән менән хәҙергенең тығыҙ бәйләнешен күрһәтәләр.

Һуңғы осорҙараҡ яҙылған А.Мағазовтың трилогияһындағы киҫкен бороломштарға, тетрәүҙәргә, фажиғәләргә тулы халыҡ тормошо, кешеләрҙең,

биниһая юғаллтыуҙарға ҡарамай, ғәҙел тормош төҙөргә ынтылыуҙары, йәмғиәттә бер-бер артлы вәхшәтлектәр ҡылынғанда ла бәхетле йәшәргә өмөттәрен һүндермәүҙәре бай тормош материалында хикәйәләнә.

"Әйләнә тирмән ташы" романы Башҡортостандың Дим, Өйәҙе буйҙарындағы 1910 йылдарҙан алып булған ауылдарҙағы тормош-көнкүреште ентекле тасуирлай. Геройҙарҙың яҙмышына, эшмәкәрлегенә бәйләнешле географик яҫылыҡ киңәйә бара, ваҡиғаларҙың ижтимағи-социаль яңғырашы көсәйә, Һамар ҡалаһында, Петроградта, империалистик һуғыш ҡырҙарында революцион аңдары үҫешкән, тормошҡа ҡараштары киңәйгән геройҙар романдың сюжет һыҙыҡтарын күп тармаҡлы, ҡоласлы итә.

Ер-һыу, ауыл атамаларының, ысынбарлыҡта нисек бар, шулай алыныуы романда һүрәтләнгән тормош материалының ышандырыу көсөн арттыра, документаль ерлеген нығыта. Дим буйы башҡорттарының ҡыҙ биреү, килен төшөрөү кеүек туй йолаларына, йәштәрҙең киске уйындары, һалдатҡа оҙатылыуы, һөйөшөү һәм айырылышыу кеүек ғаилә тормошона ҡағылышлы тәртип-низамдар, имләү-дауалау кеүек күренештәр, күп төрлө көнкүреш өлкәһенә ҡараған ғөрөф-ғәҙәттәр – халыҡтың рухи донъяһына, милли менталитетына ҡағылышлы этнографик картиналар, шулай уҡ йыр, таҡмаҡ, әйтемдәр, геройҙар телмәрендә йыш яңғыраған тапҡыр фразеологизмдар сюжет һыҙығына мул индерелгән. Улар крәҫтиәндәрҙең көндәлек тормошонда ғәҙәти күренеш булған өмәләр, күмәк хеҙмәт күренештәре, ара-тирә ҡабынып киткән ыҙғышлы хәлдәр, тирә-яҡтағы, илдәге донъя барышы тураһында әңгәмәләшеүҙәр, батшалыҡҡа, синфи иҙеүгә ҡаршы көрәш идеяһын таратыу күренештәре менән аралашып, тәбиғи үрелеп килә. Ауылдан алыҫ яҡтарҙа барған империалистик һуғыш шаңдауы ла, революцион көрәш картиналары ла сағылыш таба.

Романда образдар системаһы бик киң һәм сыбар. Гәрәй Дәүләтов һымаҡ башҡорт крәҫтиәне лә, Сәлихйән Баязитов һымаҡ шәкерт тә, Ҡазан яҡтарынан суҡындырыуҙан ҡасып килгән татарҙар ҙа, революцион эшмәкәрлеге өсөн һөргөнгә ебәрелгән рус эшсеһе, тимерсе Савелий Гавриков та, ҡаҙаҡ егете Юлдашбай ҙа, күрше-тирә ауылдарҙың сыуаштары, башҡа милләт вәкилдәре лә хәрәкәт итә.

1914 йылда башланған империалистик һуғыштың халыҡҡа килтергән ҡазаһын, Февраль, Октябрь революцияларын, егерменсе йылдарҙағы ил, халыҡ тормошондағы үҙгәрештәрҙе хикәйәләү фонында төрлө холоҡло, төрлө ынтылыштар менән йәшәүсе, күп төрлө социаль төркөмдәргә ҡараусы кешеләр араһындағы ҡырҡыу мөнәсәбәттәр һүрәтләнә. Романда һуғыш арҡаһында байып ятыусы, хәрбиҙәргә йылы кейем тегеү буйынса төшөмлө заказ алған сауҙагәр-промышленник Югин, тире-яры эшен көйгә һалып ебәргән, Югинды сеймал менән тәьмин итеп тороусы Юныс Закиров, тирмәнсе Хәйернас, ҡомһоҙ Вәлә мулла һымаҡтар ҙа, Ҡашҡа Мөслим һымаҡ ауыҙын асһа, үпкәһе күренеп торған меҫкен ярлылар ҙа, үҙ хеҙмәт көстәре, егәрлектәре менән донъя көткән, ғәҙеллектәре менән айырылып торған Баязитовтар, Ғәйнетдиновтар, Сакаевтар

ғаиләләре лә, һунарсылыҡ менән көн күреүсе Бүре Вәли ҙә, ауылда йәҙитселек мәктәбе асыусы мөғәллимә Сәбилә лә, табиплыҡ итеүе, ярҙамсыллығы, аҡыллы кәңәштәре менән тирә-яҡтағыларҙың хөрмәтен ҡаҙанған Мулләхмәт хәҙрәт тә бар. Уларҙың холоҡ-ҡылығы күп төрлө эреле-ваҡлы эпизодтарҙа, ғибрәтле ситуацияларҙа йәнле булып асыла.

А.Мағазов “Аға һыуҙар“ романында ла фольклор поэтикаһын уңышлы ҡуллана. Сюжетҡа индерелгән сағыу йола, ғөрөф-ғәҙәт күренештәре, легенда һәм ҡарһүҙ, мәҙәни һәм этнографик картиналар хикәйәләү манераһына, әҫәрҙең стиль тәбиғәтенә, художестволы туҡымаһына үҙенсәлекле биҙәк өҫтәй.

Романда революциянан һуңғы йылдарҙағы киҫкен ваҡиғалар, крәҫтиәндәргә ер бүлеп биреү, коммуналар, ауыл хужалығы артелдәрен ойоштороу, мәҙәни-ағартыу эштәре йәйелдереү, көндәлек тормош-көнкүреш хәлдәре хикәйәләнә. Утыҙынсы йылдар башында колхоздар ойоштороу осоронда хәллерәк крәҫтиән ғаиләләрен кулак тип һөргөнгә оҙатыу, репрессия осоронда яңы тормош төҙөү өсөн янып эшләгән ауылдың алдынғы фекерле кешеләрен, уҡытыусы, агроном кеүек белгестәрҙе, халыҡ дошманы тип, ҡулға алыу кеүек, уларҙың ғаиләһе, зат-зәүеренең ыҙа сигеүе, халыҡ тәрән хөрмәт иткән, изге күреп ололоҡлаған Мулләхмәт мулланың чекистар үҙен ҡулға алырға килгән мәлдә йән биреүен яҙыусы психологик тәьҫирле итеп күрһәтә. Тарихтың киҫкен боролоштарына эләккән геройҙарҙың эш-ҡылыҡтарын, уй-кисерештәрен, тетрәнеүҙәрен ҡырыҫ реалистик стилдә, тормошсан итеп хикәйәләү менән бергә, Совет власына ҡаршы ҡорал күтәргән, большевиктар еңгәс, яңы тәртиптәргә яйлашып, түрәлеккә үрләгән Сирай Карнаев, Фәтхелислам Алакаровтарҙың аҫтыртын көрәш алып барыуҙары мажаралы-детектив алымдарҙа тасуирлана.

А.Мағазовтың “Донъя - ҡуласа“ тигән романы утыҙынсы йылдарҙағы Дим буйы ауылдарындағы тормошто һәм Бөйөк Ватан һуғышы осорондағы ваҡиғаларҙы үҙ эсенә ала. Бәләбәй төрмәһендәге ҡулға алынған тотҡондарҙы язалау күренештәре, революционер, күренекле партия эшмәкәре, “халыҡ дошманы“ Савелий Гавриловтың язалауҙарҙан һуҡырайыуы күренештәре ҡуйы буяуҙарҙа тетрәндергес картина рәүешендә күҙ алдына баҫтырыла. Репрессиянан ҡасып ситкә сығып киткән геройҙар эҙен юллап, автор хикәйәләү офоҡтарын киңәйтә бара, Урта Азиялағы хәл-күренештәрҙе яҡтыртыуға иғтибар бүлә. Романда ил, халыҡ тормошондағы вәхшәтле күренештәрҙе һүрәтләүҙә ҡулланылған киҫкен драматик тон утыҙынсы йылдарҙағы йәштәрҙең мәҙәниәткә, мәғрифәткә әүҙем тартылыуҙарын, сәнғәткә ылығыуҙарын яҡтыртҡан эпизодтарҙа лирик йылылыҡ, романтик аһәң менән алмашына. Был романда ла сюжетка индерелгән Дим буйы башҡорттарының сағыу йола, ғөрөф-ғәҙәт күренештәре йыш ҡына публицистик стилдә алып барылған хикәйәләүгә үҙенсәлекле биҙәк өҫтәй.

Тарихи хрониканы асыҡ юллаған, яҡтыртҡан төп сюжет һыҙығынан башҡа был романдарҙа байтаҡ ярҙамсы сюжет һыҙыҡтары айырылып сыҡҡан, төрлө ҡатлам вәкилдәренең мөнәсәбәттәре, эш–ҡылыҡтары, рухи донъялары

яҡтыртылған, үткән һәм бөгөнгөгә бәйле төрлө ваҡыт сиктәре аралаштырып бирелгән, киң арауыҡ сиктәрендә барған ваҡиғаларҙан торған ваҡыт һәм урын–ер, хәрәкәт берлеге аша, шул осор социаль–ижтимағи атмосфераһы, төрлө мөхиттәге көнкүреш, йәмғиәттәге рухи тормош киң итеп сағылдырылған.

ӘҘӘБИӘТ

1. Баимов Р. Н. Судьба жанра. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1984. – 320 с.
2. Гәрәева Г.Н.Башҡорт прозаһында сюжет һәм композиция ҡоролошо үҙенсәлектәре: монография – Өфө:БашДУ нәшриәт үҙәге, 2021. 154 бит.

© Гәрәева Г.Н., 2023

УДК 821.512.141.09

Гәрәева Г.Н., филол. ф. д-ры, проф.
Биканова Г.Ф., студент
ӨФһТУ, Өфө ҡ.

НАИЛ ҒӘЙЕТБАЙҘЫҢ «БАБИЧ» РОМАНЫНЫҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК АСЫЛЫ

Аннотация. В данной статье анализируются идейно-тематическое содержание, проблематика, жанрово-стилевые особенности, концепция героя в новом романе Н.Гаитбая “Бабич”.

Annotation. This article analyzes the ideological and thematic content, problems, genre and style features, the concept of the hero in N.Gaitbai's new novel "Babich”.

Ключевые слова: Наиль Гаитбай, Шайехзада Бабич, поэт, поэзия, борьба за автономию, народ.

Key words: Nail Gaitbay, Shayehzada Babich, poet, poetry, struggle for autonomy, people.

Илебеҙҙең аҫыл улдарының береһе Шәйехзада Бабич тураһында яҙылған был романды бер тынала уҡып сыҡтым. Ғәҙәттә, беҙ Бабич хаҡында ҡасандыр оҫта шағир булған, башҡорттарҙың милли азатлығы өсөн көрәшеүсе һ.б. кеүек өҫтөн генә беләбеҙ, ә был романда иһә Шәйехзада беҙгә бөтөнләй икенсе яҡтан асыла.

Әҫәрҙең тәүге өлөшөндә Ҡаҙаҡ далаларында мүлдәк булып йөрөүсе Шәйехзаданың әйтештә ҡатнашып, ҡаҙаҡтарҙың иң көслө сәсәндәренең береһе Хажибәкте еңеүе тураһында һүҙ алып барыла. Тәү ҡарашҡа физик яҡтан әллә ни көслө булмаған, йәш Шәйехзаданы башта һанға ла һуҡмайҙар.

Әммә бар яҡлап та үткен, телгә маһир, кәрәк саҡта йоҙроҡ та төйнәп һуғышырға сыҡҡан был егет зирәклеге, отҡорлоғо менән тәжрибәле ҡаҙаҡ сәсәнен еңеп тә ҡуя.

Миңә бигерәк тә әйтеш барған саҡта Шәйехзада менән Хажибәктең бер-береһенә әйткән йомаҡтары, ҡобайырҙары ныҡ оҡшаны. Был авторҙың үҙе уйлап сығарған шиғырҙарымы, әллә ысынлап та ҡайҙалыр яҙылып ҡалынған әҫәрҙәрме икән тип оҙаҡ уйландым. Наил Ғәйетбайҙың әйтеш барған майҙанды шул тиклем йәнле итеп һүрәтләүе яҙыусының һис шикһеҙ үҙе шунда булып, ярышты күреп яҙып алынған кеүек итеп тойола, ҙур кинәнес менән уҡыным.

Ғөмүмән, роман ҡоро тарихи мәғлүмәттәр менән генә тултырылмаған, киреһенсә, төрлө хәл-ваҡиғалар аша уҡыусыларға Шәйехзада Бабичтың асылда кем булыуын күрһәткән. Егерме дүрт йыл ғына йәшәгән был ярһыу йөрәкле, оҫта шағир ошо ҡыҫҡа ғүмере эсендә күпме изгелектәр ҡылып, үҙе артынан кешеләр йөрәктәрендә юйылмаҫ эҙ ҡалдырып киткән шәхес. Бала саҡтан уҡ зирәк, тирә-йүнде, тормошто өйрәнергә ынтылған, тиктормаҫ бала булып үҫә. Бала саҡтан уҡ күмәк кешеләр алдында сығыш яһау уның оялыуын еңергә, ҡат-ҡат үҙ өҫтөндә эшләп, оҫталығын арттырыуға, кешеләрҙе үҙ артынан эйәртерлек ораторлыҡ һәләтенә эйә булыуға килтерә, Был, үҙ сиратында, Бабичтың көслө рухлы, алдына алған маҡсаттарына ирешеүсән көслө зат икәнлегенә ишара.

“Ғәлиә” мәҙрәсәһендә уҡып йөрөгән осорҙа ла ул бар яҡлап актив, уҡыу менән генә мауыҡмай, үҙенең лидерлыҡ сифаттарын үҫтергән, шағирлыҡ оҫталығын арттырған, шул уҡ ваҡытта ғәҙеллек өсөн көрәшкән шәкерт булып һүрәтләнә. Замана менән бергә барған, алдынғы ҡарашлы был мәҙрәсәлә шәкерттәрҙе дини фәндәр генә уҡытып, мулла булыр өсөн генә әҙерләмәгәндәр.

“Ғәлиә” мәҙрәсәһендә уҡыусылар бар яҡлап та үҙҙәрен үҫтергәндәр: астрономия, физика, химия, психология кеүек фәндәр, бынан тыш күп төрлө сит телдәр өйрәнелгән, шәкерттәргә шул уҡ ваҡытта музыка менән ҡыҙыҡһынырға, театрҙарға йөрөргә рөхсәт ителгән. Мәҙрәсәнең директоры Зыя Камали хаҡында тап ошо романда яҙылған ваҡиғалар аша ғына белдем, ул, башлыса, мәҙрәсәлә уҡып сыҡҡан шәкерттәрҙән белемле уҡытыусылар, ғалимдар, яҙыусылар, рәссамдар, музыканттар, композиторҙар, журналистар әҙерләп сығарыуға ҙур көс һала.

Бабич мәҙрәсәлә лә уҡый, бар Өфөнө шаулатып концерттар ҙа ойоштора, башлап яҙыусылар түңәрәген дә етәкләй, милли хәрәкәттә лә ҡатнашып өлгөрә. Йәш, ҡайнар ҡанлы, дәрте ташып торған Шәйехзада бар һәләтен, көсөн биреп башҡара был эштәрҙе. Яҙыусы ошолай Бабичтың шәхес булып үҫешеү этаптарын, уның тормош юлын эҙмә-эҙлекле, сағыу итеп һүрәтләй. Уның әкренләп аңы үҫешеүен, яйлап ерле мөхтәриәт өсөн көрәштең асылына төшөнөүен, кешеләрҙең ихласы ла, ике йөҙлө хәйләкәре лә булыуын, кемдең кем икәнен белеп, дуҫты дошмандан айырырға өйрәнеүен сағылдыра. Ул - тура һүҙле, ҡуйған маҡсаттарынаынтылыусы, ғәҙеллек һағында торған кеше.

Өфөлә йәшәгән осорҙа ул сәхнәлә мандолинола оҫта уйнап, тиҙ арала таҡмаҡтар уйлап сығара торған сәсән телле шағир, үҙенең тәбиғи һөйкөмлөгө менән тамашасыларҙы тиҙ генә арбай алыусы артист булып танылa. Бирелгән һәләтен ул кәрәкле юҫыҡҡа йүнәлтә ала: халыҡ уны ярата, шағир нимә әйтә, шуны тыңлай, ғөмүмән, халыҡҡа тейешле тәьҫир итә ала.

Әммә ошо һәләте уға артабанғы тыуған ҡатмарлы хәл-ваҡиғаларҙан имен ҡотолорға ла ярҙам итә. Урыны менән яҙыусы арттырып та ебәрәлер, мәҫәлән, ҡыҙылдар ҡулына эләккәс, ул күрәҙәсе бабай роленә инеп шул тиклем килештереп уйнай, хатта хәрби комиссар Ҡылысов та эштең айышына төшөнә алмай. Әҫәргә быларҙың бер зыяны ла юҡ, киреһенсә, уҡыусыларға ул Бабичҡа ҡарата хөрмәт кенә арттырырға, уны нисектер ябайыраҡ, яҡын кеше итеп күрһәтергә булышлыҡ итә.

Романда бик күп төрлө тарихи шәхестәр яҡтыртылып үтә. Ҡасандыр ябай кәмитсе, артист булып ҡына, халыҡты көлдөрөп йөрөүсе тигән исем аҫтында билдәле булған Бабич, милли сәйәсәт өлкәһендә үҙ фекерен әйтә алырлыҡ шәхес булып үҫешә. Бының өсөн Әхмәтзәки Вәлиди менән Ғәлимйән Ибраһимов ҙур йоғонто яһай.

Вәлиди уға милли-мәҙәни мөхтәриәт менән ерле мөхтәриәт араһындағы айырманы, үҙе һөйләшкән телдең татар теле булмайынса, башҡорттоң төньяҡ теле икәнлегенә төшөндөрә. Бабич тора-бара Ғәлимйән Ибраһимовтың уны үҙ мәнфәғәттәренә генә файҙаланырға ниәт итеүен аңлай, бының башҡорт менән татар араһын киҫкенләштереүе генә мөмкин икәнлеген төшөнә. Ентекләп уйланғандан һуң ғына, Шәйехзада үҙенең барлыҡ көсөн, һәләтен туған башҡорт халҡының яҡты киләсәгe хаҡына бирергә хәл итә. Вәлидиҙең: “Һин шуны аңла! Беҙ татарға ҡаршы көрәшмәйбеҙ, мәңге дуҫ буласаҡбыҙ! Әммә беҙ башҡорт халҡының рус, татар аҫтында түгел, ә үҙ аллы, иркле булыуы өсөн бөтә көсөбөҙҙө һаласаҡбыҙ. Һин дә был көрәштән ситтә ҡалмаҫһың, тип уйлайым, шағир әфәнде!?”- тигәндәре Бабичҡа шикләнергә урын ҡалдырмай.

Бабич шулай тәү ҡарашҡа тик ил, халыҡ мәнфәғәтен генә ҡайғыртҡан көрәшсе кеүек күренә. Әммә параллель рәүештә ул шулай уҡ мөхәббәт хистәренә бирелгән, романтик күңелле йәш егет тә. Был йәһәттән әҫәрҙә һүрәтләнгән ҡаҙаҡ ҡыҙы Йомабикә һәм Алмабикә образдары иҫтә ҡалырлыҡ. Әйтеш майҙанында ҡаҙаҡтарҙың иң сибәр ҡыҙҙарының береһе Йомабикәне кәләшлеккә алыу өсөн барған ярышта Шәйехзаданың тамам ҡыҙҙы үҙенә ғашиҡ итеүе, аҙаҡ алыҫ араларҙа бер-береһенә мөхәббәт хаттары яҙып тороуҙары, Йомабикәнең Шәйехзада артынан эҙләп килеүе - барыһы ла мөхәббәттең кешене утҡа ла индереүе, һыуға ла һалыуына тағы бер ишара. Ике йәш йөрәктең аяныслы мөхәббәт тарихи йөрәктәрҙе тетрәндерерлек.

Шулай ҡыҫҡа ғына ғүмере эсендә халҡыбыҙ тормошонда яҡты йондоҙҙай балҡып, ҡапыл юҡҡа сыҡҡан Шәйехзада Бабич тураһында был роман тиҙ арала уҡылып сығылды. Шағир, сәсән телле оҫта, милли азатлыҡ өсөн көрәшсе булып халыҡ күңелендә ҡалған әҙип, был романда бөтөнләй башҡа яҡтан йәнле булып, күп яңы характер һыҙаттары менән балҡып асылды, Бабичтың рухын мәңгеләштерҙе, беҙҙең арала йәшәп ятҡан тере шәхес итеп күрергә булышлыҡ итте.

© Гәрәева Г.Н, Биканова Г.Ф., 2023

УДК 821.512.141.09

Гәрәева Г.Н., филол. ф. д-ры, проф.
Дәүләтгәрәева Х.И., студент
ӨФһТУ, Өфө к.

Ф. АҠБУЛАТОВАНЫҢ «ХАНБАЛА ҺӘМ ХАН БАЛА» ХИКӘЙӘҺЕНДӘ ВАТАНСЫЛЛЫҠ МОТИВТАРЫ

Аннотация. В данной статье анализируется рассказ известного башкирского прозаика Ф.Акбулатовой “Ханбала и хан бала”, посвященный на одну из самых актуальных проблем современности.

Annotation. This article analyzes the story of the famous Bashkir prose writer F.Akbulatova's “Hanbala and Khan Bala”, dedicated to one of the most pressing problems of our time.

Ключевые слова: Фарзана Акбулатова, рассказ, герой, тема патриотизма, деталь, понятие Родины.

Key words: Farzana Akbulatova, story, hero, theme of patriotism, detail, concept of Homeland.

Әҙип һүҙе бөгөнгө көндә, элекке идеалдар юҡҡа сыҡҡан, яңылары асыҡ төҫмөрләнмәгән мәлдә, йәмғиәттә эшһеҙлек, енәйәтселек кеүек сирҙәр көсәйгән мәлдә, бигерәк тә кәрәк. Сөнки әҙәбиәттең күркәм әхлаҡ сифаттарын, ватансыллыҡ тойғоһон тәрбиәләүсе оло хазина икәнен иҫтән һис ҡасан сығарырға ярамай. Был йәһәттән Фәрзәнә Аҡбулатова әҫәрҙәрен кешеләә юғары әхлаҡи һыҙаттар тәрбиәләүсе ижад итеп атап була.

Фәрзәнә Фәтих ҡыҙының әҫәрҙәре йөкмәткеһе йәһәтенән әһәмиәтле лә, теле-стиле яғынан һутлы, уҡымлы ла. Уның ижады рухы менән үтә лә халыҡсан, әҙәби геройҙары балҡып торған тос характерҙарға бай, һәр образы тапҡыр, үткер телле. Яҙыусы хикәйә һәм романдарында халыҡтың йәшәү рәүешен, рухи-әхлаҡи, ижтимағи-социаль проблемаларҙың киҫкенлеген, төрлөлөгөн тәрән мәғәнәле, уйландырырлыҡ образдар аша асып бирә. Уның “Ханбала менән хан бала” тигән хикәйәһе лә – ошондайҙарҙың береһе.

Ф.Аҡбулатованың “Ханбала менән хан бала” әҫәренендә күтәрелгән иң төп проблемаларҙың береһе – Ватан азатлығы өсөн һәм ата-бабалар аманаты өсөн көрәш, ата менән ул араһында булған мөнәсәбәттәр, йәшәү мәғәнәһе, һуғыш-яуҙарҙың бала күңелендә ҡалдырған тәрән яралары.

Хикәйәнең төп геройы, туғыҙ йәшендә етем ҡалған Ханбала ғүмере буйы ил гиҙеп йөрөй. Уның батыр атаһын, ағаһы менән уның сабыйын, ғәзиз әсәһен, тотош ырыуын дошмандар төн уртаһында һуйып китә. Ханбала үҙенең йылғырлығы арҡаһында ғына иҫән ҡала. Сабый аңына был ҡанлы вәхшәт шундай төшөнсә һала: һуғыш кәрәкмәй, “ниңә дошман булырға кәрәк?”, “ни өсөн йыртҡыстар кеүек ҡан ҡойорға?” кеүек бик күп һорауҙар уның мейеһендә өйөрөлә.

Әле атаһы иҫән сағында улына дошман менән көрәшеү изге бурыс икәнлеген, уны Ватанды һаҡлау яҙмышы көтәсәген аңлата. Туғыҙ ғына йәшлек сабыйҙың ҡанлы фажиғәнән һуң эске донъяһы емерелә, рухы ҡыйрала, ул бер ҡасан да һуғышмаясаҡмын, дошмандарға теш ҡайрамаясаҡмын, тип үҙ-үҙенә ант итә. Ханбала атаһының батыр ҡылысын атҡа алмаштыра, атаһы билдәләгән яҙмышынан ҡырҡа баш тарта, аҡ-ҡараны күрмәй, саптырып тыуған яҡтарын ташлап китә.

Ярты ғүмерен үҙе генә ил гиҙә, бер ҡайҙа ла оҙаҡ тормаҫ, кешегә бик күренмәҫ була. Тора бара өйләнеп, улы Аҡбала тыуа. Улы менән бергә геройҙың йәшәү мәғәнәһе барлыҡҡа килә. Ул балаһының киләсәген уйлай, аталарса хәстәрлек күрә. Аҡса килтерә торған шөғөл таба: һуғыштан һуң ҡалған уҡ-һаҙаҡтарҙы улы Аҡбала менән йыйып, икенсе ергә алып барып һата һәм бик тиҙ байып китә. Бик күп ҡан ҡойғостар күрергә тура килә уларға, Ханбала һуғышҡа ҡыҫылмаҫҡа, гел һалҡын ҡан менән генә эш итергә тейешлектәрен тәкрарлай, улын киҫәтә тора.

Әммә батыр ҡаны аға был балала. Берҙән-бер көн Туҡтамыш хан менән баҫҡынсылар алышҡанда, бәләкәй генә бала атаһы, Ватаны өсөн ҡорал тотоп дошмандарға ҡаршы сыға. Туҡтамышты ла, уның улын да баҫҡынсылар үлтерәләр. Аҡбала, атаһы тыйғанға ғына түҙеп, ошо ваҡиғаны өнһөҙ-тынһыҙ ҡарап тора. Йән аямай алышып, тиҫтәләгән уҡ-ҡылыс аша үтһә лә, аумаған, ҡоламаған атаһы Туҡтамыштыңтубығына башын һалып йән биргән батыр уландың ҡыҙ икәнлеге башлығы төшөп китеп, оҙон сәс толомдары таралып китеүенән асыҡлана.

Ханбалаға оят була, ул үҙенең ғүмере буйы ҡасып йөрөгәнен аңлай, “минең исемем генә Ханбала, ә бында ысын хан балаһы үҙен ҡорбан итте” тип уйлай ул. Аҡбаланың иһә күңеле ярһып китә, дошмандарҙан үс алыу ниәте үҫкәндән-үҫә. Ханбала Туҡтамыштың ҡылысын күреп ҡото оса, тетрәнеү кисерә. Тыуған ерен, ватанын ташлап ҡасыр өсөн атҡа алмашҡан атаһының батыр ҡылысын Туҡтамыш хан ҡулына ҡыҫып тотоп йән биргән , баҡтиһәң.

Үҫмер Аҡбала, был һәләкәткә шаһит булғандан һуң, ата-бабалары Ватанын эҙләргә сығып китә. Атаһы “донъялағы иң ҙур хазинаһын юғалтмаҫҡа – уғланы артынан барырға, ул баҫҡан эҙҙәрҙе табырға һәм тороп ҡалмаҫҡа тейешмен” тип, уның артынан йыйынып юлға сыға.

Аҡбаланың тәүәкәллегенә һоҡланып, Ханбала үҙенең ниндәй ҙур хата эшләгәнен аңлай: тыуған төйәгеңә, ватаныңа, ата-бабаларың рухына, васыятына тоғро ҡалырға кәрәк. Тыуған иленде һәм балаларыңдың киләсәге өсөн һин көрәшмәһәң, кем көрәшер ҙә кем яҡлар. Бер ҡасан да Ватаныңды оноторға, дошмандарҙың баҫып алыуына юл ҡуйырға ярамай!

Ф. Аҡбулатова әҫәрендә күтәрелгән темалар, фекерҙәр бөгөнгө көндә үтә лә актуаль, замандың көнүҙәк мәсьәләһен күтәрә, художестволы образдары замандаш уҡыусы өсөн фәһемле, яҡын. Әҫәрҙә образдар системаһы ҡатмарлы түгел. Алғы планда Ханбала образы тора. Был образ аша автор бала саҡта күргәндәрҙең тойған-кисергәндәрҙең сабый күңелендә тәрән эҙ ҡалдырғанын,

киләсәгенә көслө йоғонто яһағанын күрһәтә. Ысынлап та, бала күңеле йомшаҡ, теге йәки был ваҡиғаны үтәнә ныҡ ауыр кисерә. Ата-әсәһеҙ ҡалған, рухы имгәнгән, күңеле бала саҡтан ук етемлектән һыҙланған, төшөнкөлөккә бирелгән бала, ҡан ҡойошта ҡатнашмаҫ өсөн, ҡасып йөрөүҙе һайлай.

Аҡбала образы тәүҙә ата һүҙен һүҙ итеүсе, түҙемле, сабыр, тыйнаҡ бала образын күҙ алдына баҫтырһа, Туҡтамыш ырыуының, хан һәм ҡыҙының айбарлы алышыуын, ватан һағында йән-тәслимгә һуғышып һәләк булыуын тетрәнгәндән һуң, олатаһы ҡылысын тапҡандан һуң, ата-бабалары ватанын эҙләп, тәүәккәл юлға сабып сығып китеүе батыр олатаның батыр ейәне икәнлеген, ватанын табып, уның һағында ҡалҡан булып ҡалҡасағына шик тыуҙырмай.

Был төп образдарҙан башҡа тағы ла икенсе пландағы геройҙар – Ханбаланың атаһы, төп геройҙың ҡатыны, Туҡтамыш һәм уның ғәзиз балаһы Ханбала менән Аҡбаланың характерҙарын төрлө яҡлап асыуҙа билдәле роль уйнай.

Фәрзәнә Аҡбулатова был образдар системаһы аша үҙенең әҫәрендә ватансыллыҡ тойғоһоноң көсө, әһәмиәте, тыуған ил өсөн ҡорбанға барырға әҙерлек, аманатҡа тоғролоҡ һәм хаинлыҡ кеүек мәңгелек проблемаларҙы фәлсәфәүи тәрән итеп сағылдырыуға ирешкән.

Әҫәрҙең композицияһы ябай ғына: Ханбаланың эске күңел донъяһындағы кисерештәрен, донъяға ҡараштарын эҙмә-эҙлекле асыуға ҡоролған. Сюжеттан тыш элементтарҙан булған һөйкәлмә образ – атаһының нисәмә йылдар аша Ханбаланы үҙе эҙләп тапҡан батыр ҡылысы – ваҡиғаларҙың киҫкен боролошона килтерә, Аҡбала күңелендәге һынылышҡа, йөрәгендә ватансыллыҡ тойғоһо уяныуға, булмышын атайсалын эҙләп табыу теләгенең тыйып тотҡоһоҙ булып солғап алыуына этәрә.

Фәрзәнә Аҡбулатова хикәйәһенең лексикаһы ифрат бай һәм үҙенсәлекле. Автор ғәрәп-фарсы һүҙҙәрен, дини лексиканы күп ҡулланһа ла, әҫәрҙәре теленең аңлайышлы, халыҡсан. Был үҙенсәлек яҙыусының халыҡтың бай ауыҙ-тел ижадын тәрән белеүенә һәм уны оҫта файҙаланыуына бәйләнгән.

Әҫәрҙә синонимдар урынлы һәм уңышлы ҡулланыла (киҫкен –асыулы; оноторға – уйламаҫҡа һ.б.). Шуныһы характерлы, автор, синоним һүҙҙәренең яңыһын да, иҫкеһен дә ҡулланып, стилистик шымалыҡҡа ирешә, заман һулышын тулыраҡ күҙ алдына баҫтыра. Мәҫәлән: ҡара ҡойон – дошман, ҡырғын – һуғыш, емергес –ҡурҡыныс һ.б. Хикәйәлә ҡапма-ҡаршы мәғәнәле һүҙҙәр йыш осрай. Был, күрәһең, тормоштоң ҡапма-ҡаршылығы, авторҙың уға ҡаршылыҡлы мөнәсәбәте менән аңлатылалар. Был поэтик сара аша яҙыусы туған халҡына булған тәрән хистәрен еткергә тырыша: дуҫ – дошман, бөгөнгөһө – үткәне....

Әҫәрҙә ҡапма-ҡаршы мәғәнәле һүҙҙәр һәм һүҙбәйләнештәр генә ҡулланылмай, бөтә йөкмәтке антитезаға ҡоролған: Ханбала үҙенең күңелендә ҡайнашҡан хистәре менән көрәшә.

Ф. Аҡбулатованың эпитеттары күберәк халыҡтың йәнле һөйләү теленә, фольклор әҫәрҙәренә яҡын, яҙыусы гипербола алымы аша ла үҙ геройының тәрән кисерештәрен һүрәтләй, ер тормошонан ҡәнәғәт булмауын күрһәтә. Әҫәрҙең теле лә бик үҙенсәлекле: лирик геройҙың кисерештәрен һәм эҙләнеүҙәрен асыу өсөн автор «ташламаясаҡ», «көрәшеп», «онотторға», «икеләнмәйәсәк» кеүек хәл-торошто күрһәтеүсе ҡылымдарҙы йыш ҡуллана.

Йомғаҡлап әйткәндә, замандың иң актуаль проблемаларының береһенә арналған Фәрзәнә Аҡбулатованың "Ханбала һәм хан бала" әҫәре һүрәтләү сараларына ифрат бай.

ӘҘӘБИӘТ

1. Гәрәева Г.Н. Башҡорт прозаиктары: монография. Өфө: БашДУ РБҮ, 2012. – 494 бит.

© Гәрәева Г.Н, Дәүләтгәрәева Х.И., 2023

УДК 821.512.141.09

Гәрәева Г.Н., филол. ф. д-ры, проф.
Мостафина И.А., студент
ӨФһТУ, Өфө к.

ЮҒАРЫ КЛАСТАРҘА ҺУҒЫШ ТЕМАҺЫН ӨЙРӘНЕҮ

Аннотация. В статье анализируются методы и приемы, призванные патриотическому воспитанию учеников на уроках литературы. Подчеркивается при этом важнось учета псхологических возможностей и возрастных особенностей учеников в планировании учебного процесса. Рассматриваются методы, формы, элементы проблемного обучения в преподавании литературы и воспитании патриотизма.

Annotation. The article is about the patriotic education of students in literature lessons. It is noted how important it is to take into account the psychological capabilities and age characteristics of students in the educational process planning. There are considered the methods, forms, elements of problem-based learning in the teaching of literature and the patriotic education.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, тема войны, Родина, литература.

Key words: patriotic education, theme of war, Motherland, literature.

Йәмғиәттә Ватанға ҡарата һөйөү һәм патриотик тәрбиә биреү темалары киң таралған һәм һәр ваҡыт актуаль булып ҡала килә. Теге йәки был халыҡтың оло йәштәге вәкилдәре үҙ бурысы итеп йәш быуында тыуған илгә ҡарата һөйөү тәрбиләүҙе алған. Был бурысты тормошҡа ашырыуҙа мәктәптең роле бик ҙур. Дәрестәрҙә мәктәп әҙәбиәт курсы айырым иғтибарға лайыҡ, сөнки нәфис

әҙәбиәт дөйөм тәрбиәнең айырылғыһыҙ өлөшө булып тора, шулай уҡ патириотик тәрбиә нигеҙен дә нығыта. Әҙәбиәт ярҙамында шәхес тәрбиәләнә, уның киң яҡлы үҫеше, күңел торошо, әхлаҡи ҡиммәттәре тәмъин ителә. К.Д. Ушинский фекеренсә, “патриотизм – тәрбиә биреүҙең маҡсаты ғына түгел, ә көслө педагогик алым. Үҙен яратмаған кеше булмаған кеүек, тыуған иленә ҡарата һөйөүе булмаған кеше лә юҡ. Был һөйөү кеше тәрбиәләүгә тап килгән асҡыс булып тора” [4].

Башҡорт әҙәбиәтендә һуғыш темаһына ҡағылышлы әҫәрҙәр ҙур тәрбиәүи көскә эйә. Әҫәрҙәрҙең һәр юлында һалдаттарҙың ҡаһарманлығы хаҡында бәйән ителә. Уҡыусы тыуған иленә ҡарата һөйөү һәм ихтирам менән һуғарыла.

Патриотизм формалаштырыу системаһының эшмәкәрлеген артабан да дауам итеү өсөн белем биреүҙең эстәлеген һайлау мәсьәләләре, дәрестәрҙә текст менән эш итеүҙә төрлө алымдар ҡулланыу һорауҙарын дөрөҫ хәл итеү бик мөһим.

Дәрестәрҙә һуғыш темаһына арналған әҫәрҙәр менән танышыу, уларҙы ентекле өйрәнеү патриотизм хистәрен тәрбиәләүҙәге маҡсаттарға ирешергә ярҙам итә. Һәр бала үҙе йәшәгән тыуған иленең тарихын белергә, еңеү хаҡын аңларға, шул еңеүгә өлгәшкән батыр ир-егеттәрҙе һәр ваҡыт иҫләргә тейеш. Һуғыш темаһына ҡағылышлы әҙәби әҫәрҙәрҙе анализлағанда, уҡыусылар тарихи һәм ижади тәрән эҙ ҡалдырған билдәле яҙыусы биографиһы менән таныша. Уҡыусыларҙа Ватанға ҡарата һөйөү тәрбиәләүҙә шулай уҡ туған халҡының героик тарихы, үҙ ерен һаҡлап алып ҡалыуы, башҡа баҫҡынсыларға ҡаршы ныҡ тороуы хаҡында тарихи материалды үҙләштереү мөһим урынды биләй.

Уҡыусыларҙа патриотизм тойғоларын тәрбиәләү барышында уларҙың психологик мөмкинселектәрен һәм йәш үҙенсәлектәрен иҫәпкә алыу мөһим. Белем биреүҙә уҡыусыларҙың тейешле фекерҙәре, күҙаллауҙары тыуһын өсөн төрлө методтар, формалар, ҡулланмалар, проблемалы уҡытыу элементтарын сиратлап ҡулланырға мөмкин.

Һуғыш темаһына арналған әҫәрҙәр менән танышҡандан һуң ундағы образдар уҡыусылар күңелендә эмоциональ эҙ ҡалдырырға, үҙ туған иленең тарихын шул темаға арналған әҫәрҙәр аша өйрәнеү, һуғышҡа, ҡурҡыу белмәҫ һалдаттарға, дөйөм халыҡҡа ҡарата үҙ мөнәсәбәтен белдереү теләге уяныырға тейеш.

Айырым класта башҡорт әҙәбиәтендәге һәр авторҙы, һәр әҫәрҙе өйрәнеү өсөн үҙ ара берләштереп ҡулланып булған эш алымдары, формалар һайлап алыу кәрәк. Әммә был алымдар уҡыусыға авторҙың позицияһын, әҫәрҙең мәғәнәһен һәм тәрәнлеген аңлатырға ярҙам итергә тейеш. “Бөйөк Ватан һуғышы” темаһын өйрәнә башлағанда, әҙәбиәт уҡытыусыһы мотлаҡ рәүештә уҡыусыларҙа эмоциональ кисерештәр барлыҡҡа килтереү, шул йылдарҙа булған хәл-ваҡиғаларҙың ҡатнашыусыһы итеү, шул осорҙо яҡынайтыу хаҡында уйларға тейеш [2].

Айырым яҙыусылар ижадын, авторҙар группаһын өйрәнеүҙә ҡулланып булған эш алымдарын һәм формалары ҡарап китәйек. Һуғыш темаһын өйрәнеүгә арналған дәресте планлаштырғанда уҡытыусы әҫәр геройының күңел матурлығын, уның батырлығын һәм патротизмын күрһәтеүҙе маҡсат итеп ала. 5-6-сы класс уҡыусылары әҙәби әҫәрҙәрҙә туған иленең героик тормошо менән танышҡанда Ватанын домшмандарҙан һаҡлаған ябай һалдаттарҙың хис-тойғолары менән таныша, еңеү хаҡында фекер йөрөтә, тыуған ил даны нисек тормошҡа ашырылыуы хаҡында уйға бирелә. Быңдай дәрестәрҙә һуғыш хаҡында әңгәмә ҡорола, тасуири итеп шиғырҙар уҡыла. Ижад аша кешене аңлау, тойоу күпкә еңелерәк, шуға ла дәрестәрҙә ижади күнегеүҙәр урынлы: тарихи әҫәргә, өҙөккә иллюстрация яһау, кроссворд төҙөү, тарихи шәхестәрҙең диалогын һөйләү, тарихи геройға ҡылыҡһырлама биреү һәм башҡалар. Дөйөм дәрестең эмоциональ атмосфераһын барлыҡҡа килтереү өсөн музыкаль өҙөктәр тыңларға, театрлаштырылған сәхнәләштәреүҙәр ҡуйырға мөмкин.

7-8-се кластарҙа патриотик тәрбиә биреү һорауы ҡатмарлаша. Өҫтәлмә мәғлүмәт сығанаҡтары менән ҡулланыуға бәйле үҙ аллы күнегеүҙәр ыңғай һөҙөмтәләргә эйә. Уҡыусылар әҫәрҙең темаһын, идеяһын билдәләй, фекер алыша, анализ яһай. Уҡыусылар теманы үҙ ғаиләһе тарихы менән бәйләп өйрәнеүе патриотик тәрбиә биреү маҡсаттарын тормошҡа ашырырға ярҙам итә. Дәрескә алдан әҙерләнәләр, һуғыш осоронда фронтта йәки тылда булған туғандары хаҡында материал эҙләй. Быңдай алым дошмандарға ҡаршы торған ғаилә ағзаһына ҡарата ихтирам тәрбиәләргә, ғорурлыҡ тойғоһо уятырға ярҙам итә.

8-9-сы кластарҙа һуғыш темаһына арналған лекция һәм дискуссия алымдары ҡулланыу артыҡ һөҙөмтәләргә килтермәй. Был осраҡта хикәйә алымы тәрәнерәк функцияға эйә. Уҡытыусы яҙыусының тормошо һәм ижады хаҡында бәйән итергә, шулай уҡ уҡыусы әҫәрҙәге герой хаҡында һөйләргә мөмкин. Шулай уҡ әңгәмә формаһы ла урынлы. Образдарға характеристика биреү, уларҙың үҙҙәрен тотоуы, әҫәрҙең идеяһы, төп мәғәнәһе, һүрәтләү саралары һ.б. әңгәмәнең төп темаһы итеп һайлана. Дәрестә төрлө нәфис фильмдарҙан өҙөк, йырҙар тыңлау, презентациялар тәҡдим итергә мөмкин.

9 - сы класта һуғыш темаһын өйрәнеүҙең нигеҙе булып уҡыусыларҙың был ваҡиғаларға ҡағылышлы даталар менән таныш булыуы тора. Һуғыш темаһы лирикаһы менән танышыр алдынан ҙур булмаған инеш өлөш булыуы кәрәк. Мәҫәлән, һуғыш осорондағы әҙәбиәт торошо, героик һәм трагик мотивтар күтәрелеүе хаҡында. Юғары кластарҙа әҙәбиәтте проблемалы уҡытыу методы урынлы. Методҡа ярашлы, уҡыусылар диалог барышында критик фекерләргә өйрәнә, хәл-ваҡиғаларҙы анализлау нигеҙендә ҡатмарлы һорауҙарға яуаптар таба, альтернатив фекерҙәр менән таныша һәм һығымталар яһай. Был методты ҡулланыу уҡыусыларға үҙ-ара фекер алышыу шарттары булдыра һәм һорауҙарға яуап табыу маҡсаты тыуҙыра. Киләсәктә уҡыусылар үҙ фекерен нигеҙләй алыу, аргументтар табыу һәләтенә эйә була. Шулай уҡ улар үҙ граждандыҡ позицияһын тәрбиәләй һәм уҡыу проценсында әүҙем ҡатнаша.

Әҙәбиәт уҡытыуҙың патриотик потенциалын тулы файҙаланыу, урынлы алымдар, формалар ҡулланыу мәктәптәрҙә патриотик тәрбиә нигеҙен нығыта, артабан туған илгә ҡарата һөйөүҙе үҫтерергә мөмкинселек бирә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Иҙелбаев М.Х. Мәктәптә әҙәбиәт дәрестәре: башҡорт әҙәбиәтен уҡытыу методикаһы / Мирас Иҙелбаев. - Өфө : Китап, 2013. - 198 с.

2. Казначеева Н.Н. Пути активизации интереса школьников к произведениям о Великой Отечественной войне // «Проблемы современного воспитания», – 2018. – №11. – М.: ГосНИИ семьи и воспитания.

3. Овчинникова Н.П. Идея патриотизма и Отечества в истории русской педагогики // Педагогика, – 2007. – №1. – С. 93-102;

4. Ушинский, К. Д. О народности в общественном воспитании / К. Д.Ушинский // Собрание соч. : в 6 т. Т. 1. – М. : Педагогика, 2000. – С. 160.

© Гәрәева Г.Н., Мостафина И.А., 2023

УДК 821.512.141.09

Гәрәева Г.Н., филол. ф. д-ры, проф.
Сатвалова И.Я., студент
ӨФҺТУ, Өфө к.

ӘҘӘБИӘТ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ ХУДОЖЕСТВОЛЫ ОБРАЗДАРҘЫ АНАЛИЗЛАУ АЛЫМДАРЫ: ПОРТРЕТ ХАРАКТЕРИСТИКАЛАРЫ

Аннотация. В статье анализируются приемы портретной характеристики, призванные раскрытию художественных образов на уроках литературы. Подчеркивается при этом важнось учета псхологических возможностей и возрастных особенностей учеников в планировании учебного процесса. Рассматриваются методы, формы, элементы проблемного обучения в преподавании литературы, в изучении опыта писателей в воссоздании художественных образов.

Annotation. The article analyzes the techniques of portrait characterization designed to reveal artistic images in literature lessons. At the same time, the importance of taking into account the psychological capabilities and age characteristics of students in the planning of the educational process is emphasized. The methods, forms, elements of problem-based learning in teaching literature, in studying the experience of writers in recreating artistic images are considered.

Ключевые слова: литература, портретные характеристики, приемы, художественный образ.

Key words: iterature, portrait characteristics, techniques, artistic image.

Әҙәбиәт дәрестәрендә уҡыусыларға төплө белем һәм төрлө яҡлы идея-эстетик тәрбиә биреү уҡытыусынан дәрестәрҙең һөҙөмтәлелеген күтәреүҙе талап итә. Тик ошондай дәрестәр генә уҡыусыларға әҫәрҙең идея-тематик йөкмәткеһен, характерҙарҙы дөрөҫ аңларға һәм һүҙ сәнғәте булған художестволы әҙәбиәткә һөйөү тәрбиәләргә булышлыҡ итә.

Әҙәби әҫәрҙе йөкмәтке һәм форма берлегендә өйрәнеү, идея-тематик йөкмәткене үҙләштереүҙе яҙыусының тел-стиль үҙенсәлектәренә, һүрәтләү сараларына, образдарҙы асҡанда портрет характеристикаларына мөрәжәғәт итеүгә бәйләп асыу – программа талаптарының береһе һәм иң мөһиме.

Хәҙерге информация ағымдары иҫ киткес тиҙлек менән алмашынып торған заманда мәктәп уҡыусыларының әҙәбиәттән бер аҙ ситләшеүе күҙәтелә. Компьютер, интернетҡа бәйләнгән балаларҙа художестволы әҫәргә ҡыҙыҡһыныу уятыу – башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһының төп бурыстарының береһе.

Төрлө уҡыусы төрлө кимәлдә әҫәрҙең йөкмәткеһен үҙләштерә. Художестволы әҫәргә һалынған төп фекер барыһына ла мәғлүм булһын өсөн уға мотлаҡ рәүештә анализ яһау кәрәк. Уҡыусы күберәк әҫәрҙәге ваҡиғалар, геройҙарҙың эш-ҡылыҡтары менән мауығып, уларҙы яҙыусы ниндәй алымдар менән асыуына иғтибар итмәй. Ҡайһы бер уҡытыусылар тексттың йөкмәткеһен һөйләү, төп образдарға ҡылыҡһырлама биреү менән генә сикләнәләр һәм шуның нигеҙендә дөйөм әҫәр, уның идея-тематик йөкмәткеһе хаҡында һүҙ йөрөтәләр.

Әҫәрҙең идея-тематик йөкмәткеһе өҫтөндә эшләгәндә яҙыусының тел-стиль үҙенсәлектәрен, һүрәтләү оҫталығын уҕкыусыларға еткереү – уҡытыусының мөһим бурысы. Художестволы әҫәр өҫтөндә методик яҡтан дөрөҫ алып барылған эш балаларҙа ижади әүҙемлек уята.

Һәр әҫәр художестволы бер бөтөндө тәшкил итә. Художестволы әҫәрҙе анализлау иһә ошо бер бөтөндө хасил иткән компоненттарҙы айырым-айырым өлөштәргә тарҡатып тикшереүҙе аңлата һәм түбәндәге элементтарҙан тора: тарихи шарттар, әҫәрҙең темаһы, әҫәрҙеү идеяһы, әҫәрҙең исеме, әҫәрҙең жанры, төп герой, икенсе пландағы (дәрәжәләге) геройҙар, символик образдар, әҫәрҙең сюжеты, сюжеттан тыш элементар, композиция, автор позицияһы, әҫәрҙең телмәр үҙенсәлеге һәм башҡалар.

Юғарыла тәҡдим ителгән схема тексты анализлағанда уның ниндәй яҡтарына иғтибар итергә кәрәклеген күрһәтә.

Анализдың тәртибе, эҙмә-эҙлелеге әҫәрҙең үҙенсәлегенән, ниндәй жанрға, әҙәби төргә, уҡыусыларҙың әҙерләнеү кимәленән сығып уҡытыусы тарафынан билдәләнә. Шулай булғас, схемала күрһәтелгән ҡайһы бер пункттар төшөп ҡалыуы ла ихтимал. Мәҫәлән, лирик әҫәргә анализ эшләгәндә ҡайһы бер пункттар булмай. Уларҙа төп иғтибар кешенең төрлө ваҡиғаларға, тәбиғәт күренештәренә, донъя тураһындағы уй-тойғоларын сағылдырыуға йүнәлтелә. Лирик әҫәрҙәрҙә тормош картиналарын, ваҡиғаларҙы, айырым кешеләрҙең

портретын, тәбиғәт күренештәрен һүрәтләү урын алһа ла, улар барыһы ла шағирҙың эске донъяһы менән бәйләнештә тасуирланалар.

Был төргә ҡараған әҫәр шағир йөрәге аша үткән иң нескә кисерештәрҙе бәйән итеп, беҙҙе ошо хис донъяһына алып инә. Шағир менән бергә кисерергә, бергә тулҡынланырға өйрәтә.

Лирик поэзияның үҙәгендә торған лирик герой образы шағир шәхесенән, ул үҙ замандаштары өсөн хас сифаттарҙы дөйөмләштереп килә. Ысынбарлыҡ авторҙың донъяны аңлауы, төшөнөүе, субъектив ҡарашы аша сағыла.

Ғөмүмән, бирелгән бөтә пункттарҙы бер юлы ҡарау мөмкин дә, мотлаҡ та түгел. Шуға күрә текст буйынса конкрет эш төрҙәре билдәләнелә, артабан улар өй эшенә, синыфта эшкә бүленә.

Әҫәрҙе анализлау дәрестәрендә уҡытыусы менән уҡыусылар араһында тығыҙ бәйләнеш булдырылырға тейеш. Бындай дәрестәрҙә балалар ябай уҡыусы түгел, ә уҡыусы-тикшеренеүсе, ә уҡытыусы уларға йүнәлеш биреүсе, кәрәк урында төҙәтеп ебәреүсе дирижер ролен башҡарырға тейеш. Ул тикшеренеүселәр тарафынан тәҡдим ителгән бер гипотезаны ла инҡар итмәй, киреһенсә, аудиторияға тәҡдим итә. Һәр бала үҙ фекерен әйтеп кенә ҡалмай, ул уны миҫалдар менән дәлилләй. Әҙәбиәт дәресендә бар уҡыусының да фекере кәрәкле, мөһим.

Художестволы әҫәрҙәрҙе анализлағанда, уның бөтә компоненттары ла бер-береһе менән тығыҙ бәйләнештә тикшерелә, әммә образдарҙы анализлау үҙәк урынды алып тора. Төп герой, ыңғай һәм кире образдарҙы билдәләргә кәрәк. Һәр образ әҫәрҙең төп һәм ярҙамсы идеяларын асыуға буйһондорола. Уларҙың характерын ваҡиғалар үҫешендә, персонаждарҙың бер-береһе мөнәсәбәтендә асыҡларға тырышырға кәрәк. Образдарҙы әҫәрҙең сюжет үҫешенә бәйләп ҡарап, төп конфликтты билдәләргә кәрәк. Уҡытыусы шулай уҡ балаларҙың иғтибарын ыңғай һәм кире персонаждарҙың рухи донъяһына, ҡараштарына йүнәлтергә, тормошта йәшәү принциптарын, көрәшен, характерҙарының формалашыу сәбәптәрен асырға тейеш. Был йәһәттән, портрет характеристикаларын барлап үтеү юғары һөҙөмтәләргә өлгәшергә ярҙам итә.

Әҙәби әҫәрҙәрҙә образдарҙы асҡанда портрет характеристикаларын ҡулланыу художестволы әҫәрҙең күркәмлеген, образдарҙың сағыулығын тәьмин итә. Мәҫәлән, Мостай Кәрим үҙенең ижадында быны бик уңышлы ҡуллана. Автор был алымды геройҙарына тышҡы йәки эске яҡтан характеристика биргәндә оҫта файҙалана. Яҙыусы тарафынан файҙаланылған портрет характеристикалары үҙҙәренең үҙенсәлеге һәм ҡабатланмаҫ стилистик образ тыуҙырыу алымдары байлығы менән йәлеп итә. Образ-персонажды һүрәтләгәндә яҙыусы йыш ҡына уның портретына мөрәжәғәт итә. Образдарҙы асҡанда, күберәк сифаттар ҡулланыу бик отошло. Был алым төрлөсә ҡулланыла: геройҙың портретын әҫәрҙең бер өлөшөндә тулы итеп тасуирлау, икенсе осраҡта ул төрлө урында бирелеүе мөмкин.

«Өс таған» повесында малайҙарҙың портреты әҫәрҙең башында уҡ тулы итеп һүрәтләнә. Уларҙа портрет характеристикаларының әһәмиәтен ҡарап үтәйек: “Ыҫмала төҫлө ҡуйы ҡара сәсле, ҡылыс танаулы малай Ғабдулла исемле. Уның сәсенә ҡулыңды тейҙерһәң бармаҡтарың сатнап йәбешер һымаҡ. Йәмшек танаулы табаҡ битле йыуаны – Вәзир. Һыуыҡта ла, эҫелә лә уны ике бит алмаһы гел ҡыҙарып янып тора. Вәзирҙең күҙҙәрен сылт-сылт йома торған ғәҙәте бар. Бер саҡ яңы килгән уҡытыусы апай, үсекләшә тип уйлап, ошо ҡылығы өсөн уны кластан да ҡыуып сығарҙы. Үҙе шундай булһа ла, рогатканан һәләк мәргән ата ул. Өсөнсөһө – берҙән-бер ерән сәсле, һипкелле малай – Айҙар. Уның «Ҡыр кәзәһе» тигән ҡушаматы ла бар. Шәп йүгергән өсөн шулай тип йөрөтәләр. Дүртенсеһе саҡ ҡына ситтәрәк ултыра. Уның әле етеһе лә тулмаған. Сысҡан ҡойроғо кеүек кенә толомона матур ҡыҙыл таҫма ҡушып үргән. Исеме лә матур уның – Гөлнур. Тик алғы тештәре генә юҡ. Теше булмағас, ауыҙында һис кенә лә һүҙ тормай». Күреүебеҙсә М. Кәрим малайҙарҙың тышҡы ҡиәфәтенә хас һыҙаттарҙы һанау менән генә сикләнмәй, ә уларҙы образлы итеп тасуирлай. Һүҙҙәрҙе һәм образлы һүрәтләү сараларын билдәләү, портретты асыусы ҡайһы бер ҡылыҡтарҙы күрһәтеү, геройҙарҙың нисегерәк итеп күҙ алдына баҫтырылыуын асыҡлау әҫәрҙәрҙәге образдарға характеристика биреүҙә мөһим роль уйнай. Портрет характеристикаһын сифаттар нигеҙендә төҙөү образға анализ биреүҙә әһәмиәтле. Портрет характеристикаһын уҡығанда уҡ уларҙа ҡулланылған сифаттарҙың һәр береһе онотолмаҫ билдәне еткереүе менән хәтерҙә ҡала. Ә артабанғы хәл-ваҡиғаларҙа яҙыусы портрет характеристикаһына артыҡ иғтибар итмәй, кәрәк урында уҡыусыға таныш һыҙаттарҙы ҡабатлап ҡына китә, йәки малайҙарҙың үҙҙәренән әйттерә. Мәҫәлән, “Өс таған” повесында йүгереү буйынса ярыш ойошторғанда Айҙар алға сыға, Вәзир артта ҡала, шуға ла ул эстән генә «Ерән шайтан!» тип уны үсекләй. Рогатканан атыу ярышы ойошторғанда Вәзирҙең «һәлпәк танауына бер серекәй килеп ҡунды» тип һүрәтләй автор. Әҫәрҙә яҙыусы һәр геройҙың портретына, холҡона бәйле ҡушамат та таба: береһе – Йүгерек, икенсеһе Көрәшсе, өсөнсөһө Мәргән. Тимәк, портрет характеристикалары әҫәрҙә төрлө образлы күренештәр тыуҙырып ҡына ҡалмай, мәғәнә мөнәсәбәттәре тыуҙырып, геройҙың эске холҡон асыуҙа ла мөһим хеҙмәт үтәй. Автор оҫталығын асыу, унан бигерәк портрет деталдәренең, образдарҙың ниндәй роль уйнауын асыҡлау – былар барыһы ла геройҙарға характеристика биргәндә портрет алымын ҡулланыуҙа төп йүнәлеш.

Мостай Кәримдең “Оҙон-оҙаҡ бала саҡ” әҫәре лә портрет характеристикаларына ифрат бай. Мәҫәлән, Искәндәр Әсҡәте геройын яҙыусы тәүбашлап “күҙҙәре лә етен сәскәһенә оҡшаған – зәп-зәңгәрҙәр” тип атай. Артабан, әҫәр барышында Әсҡәткә тышҡы характеристика биреүҙә сифаттар киң ҡулланыла. Миҫалдар: Әсҡәттең инде арҡаһындағы ҡутырҙары ҡубып төшә башланы, йөҙөндәге ҡара янған урыны һарғылт зәңгәргә әйләнде. Минең башта ултырған етен башлы, һыңар ҡолаҡлы Әсҡәт, ҡапыл ҡарағанда бер тотҡаһы төшкән самауырға оҡшап ҡалған. “Оҙон-оҙаҡ бала саҡ” повесында ҡатын-ҡыҙ

героиняларына бирелгән портрет характеристикаларында сифаттар матурлыҡ төшөнсәһен биреүҙә, гүзәл заттың гүзәллеген еткереүҙә оло хеҙмәт үтәй. Миҫалдар: «Тимәк, сөм-ҡара сәсле, сөм-ҡара күҙле, һул битендәге ҡара миңе балҡып торған етем ҡыҙға тиң түгел, сөнки мин я. фа сикмәй йәшәнем. Аҡйондоҙҙоң ирендәре буйлап әлеге арбаусан йылмайыу йүгерҙе. Бер яғына уның ыҡсым ғына атыр көлмәһе төҫлө, төптән йыуантыҡ, күҙгә мөләйем генә бисәһе, икенсе яғына – сөм-ҡара сәсле, атаһыныҡы шикелле зәп-зәңгәр күҙле Аҡйондоҙ баҫҡан» һәм башҡалар.

Билдәле яҙыусы, прозаик Рәшит Солтангәрәевтың әҫәрҙәре лә үҙҙәренең тормошсанлығы, үткерлеге һәм актуаллеге, жанр һәм стиль үҙенсәлектәре менән айырылып тора. Ҡайһы ғына әҫәрен алма, ундағы хәл-ваҡиға – тормоштан, уйлап сығарылған, фантазияға ҡоролған факт юҡ. Яҙыусы һәр ваҡиғаға мәғәнә һалырға тырыша. Рәшит Солтангәрәев бер ҡасан да үҙе һөйләмәй, ә күрһәтә, тәҡдим итә, һығымта яһауҙы уҡыусының үҙенә ҡалдыра. Йыш ҡына ул теге йәки был геройҙың портрет характеристикаһын биреп, әҫәрҙең идея-тематик йөкмәткеһен асыуға ирешә, Геройҙарының эске донъяһын, уй-кисерештәрен, икеләнеү-ғазаптарын бик оҫта, ышандырғыс итеп күрһәтә белә. Ниндәй һөнәр эйәһе тураһында ғына яҙмаһын, яҙыусы уларҙың һөнәр үҙенсәлектәренә ҡарағанда күңел төпкөлдәренә үтеп инергә, башҡалар күрмәгән, иғтибар итмәгән сифаттарын асып һалырға тырыша, очерк геройҙарын сәнғәт юғарылығына күтәрергә тырыша. Тормошто ул аҡҡа һәм ҡараға ғына бүлеп күҙәтмәй. Геройҙарҙың ниндәйҙер сәйер яҡтары бар, яҙмыштары ла ябайҙан түгел, ләкин уларҙың күпселеге яғымлы, матур күңелле кешеләр. Яҙыусы портрет алымдарын ҡулланып, әҫәр геройҙарын төрлө яҡлы итеп яҡтырта һәм уларҙың булмышын һүрәтләп бирә. Персонаждың эске донъяһын, хистәрен, фекер-кисерештәрен уларҙың төҫ-ҡиәфәтен, холоҡ-фиғелен һүрәтләү аша сағылдыра автор. Автор тарафынан файҙаланылған портрет характеристикалары үҙҙәренең үҙенсәлеге һәм ҡабатланмаҫ стилистик образ тыуҙырыу алымдары байлығы менән йәлеп итә. Образ-персонажды һүрәтләгәндә яҙыусы йыш ҡына уның портретына мөрәжәғәт итә.

Рәшит Солтангәрәевтың «Ҡиәмәтлек кейәү» хикәйәһе автор тарфынан тойғоло, күңел кисерештәре аша ышандырырлыҡ итеп яҙылған. Төп геройҙар – Шакир, уның ҡатыны Райхан, Гөлйөҙөм инәй образдары аша алдашыуҙың яҡшылыҡҡа килтермәүе, донъяла һәр ҡылған эштәрең өсөн яуап бирергә тура киләсәге тураһында әйтелә. Был турала әҫәрҙә: «Баштан-аяҡ бысраҡҡа сумып йөрөгәндән һуң тап-таҙа күлгә сумып, йыуынып сыҡҡан һымаҡ һиҙә үҙен», – ти төп герой тураһында автор.

Хикәйәлә Шакир образы сағыу буяуҙар менән бирелә. Ҡатыны Райхан уға: «Кит-кит, был тиклем дә никтыуҙы булырһың икән! Ҡартайған һайын аҡылың кирегә китә! Һуң, утыҙға етеп бараһың бит инде!» йәки «Был тиклем дә ҡартайғансы аҡыл ултырмаған әҙәм булыр икән! Ана һөтө менән кермәһә, тиҙәр бит... » тип асыулана. Әммә уңайһыҙ хәлгә ҡалғандан алып, ул : «Ғүмере буйы

уйынды ысындан айырмайынса, теленә ни тура килә, шуны һөйләп йөрөгән кеше бер өндәшмәҫкә әүерелде ». Гөлйөҙөм инәйҙе үҙҙәренә ҡиәмәтлек әсәй итеп алғандан һуң ғына, уның күңеле тыныслана: «ошо мәлдән йәнә ҡәҙимге, алабарман, бер аҙ былағай, әммә эскерһеҙ үҙ рәүешенә инде». Бына ошондай портрет характеристикалары уның характер һыҙаттарын асыуға хеҙмәт иттерелә.

Шакирҙың ҡатыны – ут. Был турала әҫәрҙә Шакир ауыҙынан әйтелә: «Райхан һүҙгә аптырап тора торған ҡатын түгел, ирек ҡуйһаң, көнө буйы туҡтамаҫ» йәки : «Лауылдама әле! Тауышың тауышмы, буш мискәгә таяҡ менән һуҡҡан шикелле! » һәм башҡалар.

Әҫәрҙә Гөлйөҙөм инәй образы айырыуса нескәлек менән бирелә. Бер яҡтан, автор уны : «Гөлйөҙөм инәйҙең ауылда «ҡупығыраҡ кеше» тигән даны ла бар. Ниндәй генә ауырлыҡтар күрмәһен, уның кеше алдында сер биреп, бахырланып йөрөгәне булмаҫ. Киреһенсә, юҡты ла бар итеп, берҙе биш итеңкерәп һөйләп йөрөр», тип ҡылыҡһырлай. Инәйҙең был ҡылығы артында, нисәмә йылдар бер ҡайтып, әсәһенең хәлен дә белмәгән Хәсәнде яҡлашыу, уға һүҙ тейҙермәү ята. Шакирҙан улының ҡайтыу хәбәрен ишеткәс, Гөлйөҙөм инәй теремекләнеп, йөҙөндә шатлыҡ осҡолары уйнап китә: «Нисә йыл ауылда кеше араһында бер төрлө кәмһенгән төҫлө йөрөгән әбейҙә ҡапыл тәкәбберлек тойғолары ла уянып китте. Әбейҙең күңеле күтәрелде, үҙен дә, ошо ялтыраған еҙ шикелле, йәшәреп киткәндәй тойҙо», тип самауыр менән сағыштыра уны Рәшит Солтангәрәев.

Шулай итеп, художестволы әҫәрҙәрҙә портрет характеристикаларын уңышлы ҡулланыу образдарҙың өҫтәлмә билдәһен асыҡлауҙа, образлы стилистик биҙәк биреүҙә ҡатнаша. Тәү ҡарашҡа ябай ғына күренгән ваҡиғалар, ябай образдар аша, төрлө һүрәтләү саралары, портрет характеристикалары алымын ҡулланып, әҙиптәр үҙҙәренең ижады аша кеше яҙмышына хаҡсыл ҡараш, иғтибарлылыҡ тәрбиәләй.

ӘҘӘБИӘТ

1. Баһауетдинова М. И., Йәғәфәрова Г. Н. Башҡорт теле һәм әҙәбиәтен заманса уҡытыу. - Өфө: Китап, 2009. – 176 бит.

2. Ғималова М. Ғ. 8-10 кластарҙа башҡорт әҙәбиәтен уҡытыу методикаһы. - Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1983. – 152 бит.

3. Солтангәрәев Рәшит. Оло юлдың туҙаны. Повесть һәм хикәйәләр. – Өфө: «Китап», 1995. – 544 бит.

4. Мостай Кәрим. Оҙон-оҙаҡ бала саҡ. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1981. – 296 бит.

© Гәрәева Г.Н., Сатвалова И.Я., 2023

УДК 821.512.141.09

Гәрәева Г.Н., филол. ф. д-ры, проф.
Сәйетгәрәева И.И., студент
ӨФҺТУ, Өфө ҡ.

МӘКТӘПТӘ НАЗАР НӘЖМИ ПОЭЗИЯҺЫНДА БӨЙӨК ВАТАН ҺУҒЫШЫ ТЕМАҺЫН ӨЙРӘНЕҮГӘ ҠАРАТА

Аннотация. В данной статье представлена краткая биография Назара Наджми, его вклад в башкиркую литературу, а также анализ стихотворений из школьной программы, посвященных Великой Отечественной войне.

Annotation. The article presents a brief biography of Nazar Najmi, his contribution to Bashkir literature, as well as an analysis of poems dedicated to the Great Patriotic War.

Ключевые слова: Назар Наджми, тема Великой Отечественной войны, деталь, поэзия.

Key words: Nazar Najmi, the theme of the Great Patriotic War, detail, poetry.

Күренекле һүҙ оҫтаһы, Башҡортостандың халыҡ шағиры, Рәсәйҙең Максим Горький һәм Башҡортостандың Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премиялары, Татарстан Республикаһының Ғаяз Исхаҡи исемендәге премияһы лауреаты Назар Нәжми – XX быуаттың икенсе яртыһында башҡорт шиғриәтен үҫтереүгә баһалап бөткөһөҙ өлөш индергән шәхестәрҙең береһе. Әҙәбиәтебеҙҙе новаторлыҡ һыҙаттары менән байытҡан һәм тотош мәктәбен ойошторған. Академик Ғайса Хөсәйенов Назар Нәжмиҙе, ниндәй өлкәлә - шиғриәттә, драматургияла йәки публицистикала эшләүенә ҡарамаҫтан, таланттың һүҙен, күләмен, көсөн белгән, уның баһаһын һиҙгән иң үткер һәм үтә тапҡыр таланттарҙың береһе тип атаған.

Назар Нәжми 1918 йылдың 5 февралендә Башҡортостандың Дүртөйлө районы Миңеште ауылында ярлы крәҫтиән ғаиләһендә тыуған. Башта ете йыллыҡ ауыл мәктәбендә, һуңынан Өфө металлургия эшсе факультетында уҡыған. 1938 йылда К.А. Тимирязев исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия институтында тел һәм әҙәбиәт факультетына уҡырға ингән, ләкин өсөнсө курстан фронтҡа китергә мәжбүр булған. Һуғыштан һуң ғына юғары уҡыу йортон тамамлаған. Оҙаҡ йылдар республика гәзит-журналдары редакцияларында («Ҡыҙыл Башҡортостан», «Әҙәби Башҡортостан», «Һәнәк») эшләй, Башҡорт академия драма театры директоры, яуаплы сәркәтип, һуңынан Башҡортостан Яҙыусылар союзы идараһы рәйесе булып эшләгән. Шағир ҙур ижтимағи эш алып барған: БАССР-ҙың Юғары Советы депутаты, БАССР-ҙың һәм РСФСР-ҙың Яҙыусылар союзы идараһы ағзаһы, Рәсәй Федерацияһының һәм СССР-ҙың бик күп яҙыусылар съездары делегаты итеп һайланған.

Назар Нәжмиҙең исеме ваҡытлы матбуғат биттәрендә һуғышҡа тиклем үк күренә башлаған. Ул һуғыштан һуң шағир булып тулыһынса раҫлана. Уның «Тамсылар» исемле тәүге шиғырҙар китабы 1950 йылда донъя күргән.

Назар Нәжми тәү сиратта шағир булараҡ билдәле. Уның шиғырҙары ихласлыҡ, фекер тәрәнлеге, афористиклыҡ, музыкаллек менән айырылып тора. Уларҙың күбеһенең музыкаға һалыныуы һәм хәҙер халыҡ араһында иң популяр йырҙарға әүерелеүе осраҡлы түгел.

Назар Нәжмиҙең ижадында айырыуса Бөйөк Ватан һуғышы темаһы сағылыш тапҡан. Шәхестең байтаҡ ҡына шиғырҙарында һуғыш образы ҡот осҡос нәмә булараҡ йыш осрай. Һуғыш осорон, кешеләрҙең бәхетле, тыныс тормош өсөн көрәшен сағылдырған әҫәрҙәре үҙенсәлекле башҡорт халҡы тарихы йылъяҙмаһына әүерелде тип әйтергә була.

Бөйөк Ватан һуғышы осоронда Назар Нәжмиҙең “Окопта уйҙар”, “Үткән көндәр гүәллеген уйлап”, “Күҙҙәреңә бағып туя алманым”, “Иҫән ҡайтһам”, “Тышта һалҡын, землянкала еүеш”, Танкист”, “Фронтта төн” кеүек шиғырҙары донъя күрә. Был әҫәрҙәр, әлбиттә, йәшәү һәм үлем хаҡында уйланыуҙарҙы, фронт көндәлегенең айырым күренештәрен, ҡот осҡос шарттарҙа ла алдағы көнгә өмөт менән ҡарауҙы һүрәтләй.

1947-1949 йылдарҙа уның “Теләк”, “Һау бул, Веймар”, “Йөрәгемә яҡын бары ла” шиғырҙарын берләштергән “Ҡайтыу” циклы, “Котелок”, “Миндә аҡ сәс бөртөктәрен күреп...”, “Тамсылар” кеүек шиғырҙары, “Әсә поэмаһы донъя күрә.

Шағир, хеҙмәт һәм тыныслыҡ темаһына күсеүенә ҡарамаҫтан, һаман да һуғыш хәл-күренештәренә таяна, “Окоптарҙа дары еҫе һулаған...” шиғырында һәм “Әсә” поэмаһында әйтелгәнсә, донъяға асығыраҡ күҙ менән ҡарап, шиғриәттең дә офоғон киңәйтә бара. Шағир һуғышты фашист образында ҡәһәрләһә, Гете, Шиллер йөҙөндә ижадсы образын үҙенең лирик “мин”е аша һынландырҙы [1, 348].

Бөйөк Ватан һуғышына бағышланған шиғырҙары араһында киң билдәлелек алған, мәктәптә өйрәнелгән “Котелок”, “Күлдәк” кеүек әҫәрҙәрендә образ менән тема, йөкмәтке менән форма бер бөтөндө тәшкил итә. Сөнки автор, мәҫәлән, “Котелок” шиғырында тик бер деталгә генә мөрәжәғәт итһә лә, төрлө яҡлап уны асыҡлай. Поэтик деталь булып торған һалдат котелогы фронтовикты яуға оҙатып ҡалыусы ғына түгел, ә лирик геройҙы һуңынан да тыныслыҡ һағында тороусы һалдат итеп күҙ алдына баҫтырыуҙа мөһим роль уйнай.

Кәрәк булһа, шинель кейеп,
Тағырмын һине билгә.
Бәлки тағы күп ерҙәрҙән
Үтербеҙ икәү бергә.
Котелогым, котелогым,
Үтербеҙ икәү бергә.

“Күлдәк” шиғырында ла автор күлдәк детале аша һалдаттың ауыр тормошон - ямғырлы һалҡын көндәрҙә еүеш кейемдә йөрөүен һүрәтләй. Ошо

бала сағында, кибер-кипмәҫ көйө кейгән күлдәк һәм өс көн буйы ҡойоп яуған ямғыр аҫтында манма һыуға әйләнгән һалдат гимнастеркаһы әҫәрҙең бик мөһим детале булы тора. Әсәһенең әйткән һүҙҙәрен иҫенә төшөрөү лирик геройға алға барырға, ауырлыҡтарға түҙәргә ярҙам итә. Тормошта йыш осрай торған бер-береһенә оҡшаш күренештәрҙе йәнәш ҡуйып, тәрән мәғәнәле һөҙөмтәгә килеү манераһы күҙгә ташлана был шиғырҙа.

Беҙ барабыҙ, Һалдат юлы сикһеҙ.
Ямғыр нимә һуғыш мәлендә.
Яуһын әйҙә! Йөрәк кенә типһен,
Ә күлдәгем кибер тәнемдә.

Назар Нәжмиҙең фронт лирикаһы үҙәгендә һалдат образы тора. Шағир унын күңел байлығын, еңеүгә ихтыярынсағылдырырға тырыша. “Ҡайтманығыҙ тыуған ерҙәргә” шиғырында яу ҡырҙары күптән тынһа ла, яу эҙҙәрен йылдар юйһа ла, шул ҡырҙарҙа ятып ҡалған батырҙарҙы халыҡтың мәңге онотмауы, улар тураһында яҡты иҫтәлектәр һаҡлауы данлана. Әгәр яуҙа ятып ҡалған һалдаттарға һәр ҡайҙа һәйкәлдәр һалынған икән, билдәһеҙ һалдат ҡәбере өҫтөндә мәңгелек ут яна икән, халыҡтың ил батырҙарының исемен, үлемһеҙ дандарын мәңгеләтереү билдәһе ул [1, 349].

Назар Нәжми лиро-эпик жанрҙарға ҡараусы «Ҡапҡалар», «Йыр тураһында баллада», «Урал», «Шағир һәм шаһ» кеүек әҫәрҙәрендә лирикаһында яҡтыртҡан темаларҙы тағы ла киңерәк һәм тәрәнерәк сағылдыра. «Ҡапҡалар» поэмаһының төп идеяһы ике донъя, ике заман, ике ҡапҡаны үҙеңдең күңелең ҡапҡалары менән бәйләнештә ҡарауға бәйле. Поэмала автор ваҡиғалар эсендә ҡайнай, әҫәрҙең төп персонажына әйләнә, тормош шағирҙың уй-фекерҙәре аша һыҙатлана.

Төп образ – ҡапҡа образы ҡат-ҡат һүрәтләнә, яңы һыҙаттар ала бара. Шул ҡапҡа алдында автор үткәнен иҫкә төшөрә, хәҙергеһен байҡай. Ҡапҡа поэманың реаль ерлеген кире ҡаҡҡыһыҙ итә, кешелектең азатлыҡ өсөн көрәшендә оло бер этап булыуына ла баҫым яһай.

Йорт менән урам араһындағы тәүге ябай ҡапҡа һымаҡ сабыйҙың донъяны аңлауы ла әлегә тар ғына. Икенсе ҡапҡа – баҫыу ҡапҡаһы – ауылды киң донъя менән тоташтырып тора. Был ҡапҡалар бала саҡтың символдары. «Тау артында ла донъя барлығын» белгән үҫмергә «ҡала ҡапҡалары» асыла. Был геройҙың аң даирәһе үҫеүен аңлата.

Артабанғы «белем ҡапҡаһы» күңел күҙе күреүҙе талап итеүсе образ-төшөнсә. Лирик герой ир ҡорона еткәс «Бранденбург ҡапҡаһын» аса, тыныслыҡты нығытыусыларҙың береһе булараҡ сығыш яһай. Олпат ир ағаһы йәшендә ул «кеше күңеленең ҡапҡаларын ҡаға». Был поэмала шағирҙың биографияһы ғына түгел, ә тотош бер осор яҙмышы һүрәтләнә.

Яҡын дуҫы, һабаҡташы Мәлих Харистың шиғырҙарын йыйып, китап итеп сығарышҡан, уның ижады хаҡында иҫтәлектәр яҙған Н.Нәжми ҡәләмдәш дуҫына арнап 1962 йылда «Йыр тураһында баллада» әҫәрен ижад итә. Балладаға эпиграф итеп М. Харистың шиғыр юлдары алынған:

...Эй ғүмерҙең һуңғы сәғәте!
Һин миңә лә шулай күкрәп кил.
Уландарын иҫкә алғанда,
Онотмаһын мине лә Тыуған ил!

«Бағышлау» һүҙенән һуң автор башта ваҡыттың атылған йондоҙ, атта елгән егеттәй тиҙ һәм өҙлөкһөҙ үтә тороуы тураһында һөйләп килә лә ҡапыл һабантуй, ат ярышы тамашаларын тасуирлап китә. Гүйә, ваҡыт менән уҙышҡандай, бер егет атта елә. «Эй саф ваҡыт! Ярһып ҡына шулай ғүмер үтер кеүек, ундағы дәрт, ундағы көс бар ғүмергә етер кеүек».

Шундай йәмле, күңелле саҡта, һабантуй яңы ҡыҙған мәлдә һуғыш башланыу хәбәрен алыу, ат өҫтөндә елдәй елгән егеттең бәйгеләрҙән ҡапыл һуғыш уты эсенә барып ингәндәй булыуы хәл-ваҡиғаларҙы ҡырҡа киҫкенләтә. Йәм-йәшел донъя күҙ алдында «ҡапыл ҡарайҙы ла ҡалдымы ни...», егет ҡулында «ҡамсы түгел, ҡылыс ине».

Яуҙан ваҡыт урлай-урлай яҙған батыр хаҡындағы ҙур йыры өҙөлөп ҡалғас, шағир үҙе һәләк булғас, героик поэманы дауам итеү иҫән ҡалған дуҫы – ҡәләмдәше өлөшөнә төшә. Балладаның аҙағында «оса Ваҡыт, оса Йыр, оса Ер» тигән һүҙҙәр, донъялағы мәңгелек хәрәкәтте, батырлыҡтың, йырҙың, шиғырҙың үлемһеҙлеген символлаштыра. Ошо рәүештә фәлсәфәүи мәғәнәле Ваҡыт төшөнсәһе, йыр булып йәшәр Батырлыҡ, шағир һәм һалдат образдары ысынбарлыҡтағы һәм шартлы, хатта символик хәл-ваҡиғалар аша поэтик һынланыш таба.

«Йыр тураһында баллада» әҫәре жанры яғынан «баллада» тип исемләнһә лә, уның сиктәре байтаҡҡа киңерәк. Әҫәрҙә ысынбарлыҡ күренештәре, тормошсан шиғри һынланыуҙар ҡапыл шартлы ваҡиғалар, символика менән аралашып китеү арҡаһында баллада героик поэма жанрына яҡынлай.

Шулай итеп, Назар Нәжми ижадының ҙур өлөшөн Бөйөк Ватан һуғышы темаһы алып тора. Әҫәрҙәрендә һуғыштың бөтә ауырлығын үҙ елкәләрендә күтәреүсе, төпкә егелеп тартыусы, окоптарҙан ҡалҡынып, үлемесле һөжүмдәргә ташланыусы ябай һалдаттың күңел донъяһы һүрәтләнә, халыҡтың еңеүгә индерелгән өлөштәре асыла.

ӘҘӘБИӘТ

1. Башҡорт әҙәбиәте тарихы: 6 том. – Өфө: Китап, 1996 – 710 бит.
2. Назар, Н.Н. Әҫәрҙәр 3 томда, 1 том, шиғырҙар / Н.Н. Назар. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте. 1977. – 304 бит.
3. Хәбиров Р. // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 2013. – №1. – 66-68 бит.

© Гәрәева Г.Н, Сәйетгәрәева И.И., 2023

УДК 821.512.141.09

Гәрәева Г.Н., филол. ф. д-ры, проф.
Сәйетҡолова Л.Р., студент
ӨФҺТУ, Өфө к.

МИЛЛИ ТАРИХИ ПРОЗАБЫҘ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. В данной статье анализируются особенности освещения исторической панорамы, поворотных, судьбоносных моментов в жизни башкирского народа в крупных эпических полотнах последних десятилетий.

Annotation. This article analyzes the features of the illumination of the historical panorama, turning, fateful moments in the life of the Bashkir people in large epic canvases of recent decades.

Ключевые слова: башкирская литература, проза, роман, образ, панорамное изображение, историческая личность, документальная основа.

Key words: bashkir literature, prose, novel, image, panoramic image, historical personality, documentary basis.

Хәҙерге башҡорт прозаһында рухи тамырҙарға, төрлө осорҙар араһындағы бәйләнештәргә иғтибар көсәйҙе. Яҙыусылар әхлаҡ нормаларының, рухи культураның, халыҡ характерының формалашыуын, бөгөнгө ҡараш һәм тәртиптәрҙең нигеҙенә ятҡан дөйөм кешелек ҡағиҙәләренең ҡайҙан килеүен, тарихтың боролошло мәлдәренән, быуаттарҙың тәрән төпкөлдәренән эҙләнеләр.

Р.Солтангәрәев “Осто бөркөт” (1991), М.Ямалетдинов “Ҡотолоу юлҡайҙарын тапманым” (1991) повестарында, Я.Хамматов “Комбриг Мортазин” (1992) романында атаҡлы башҡорт полководецы Муса Мортазин яҙмышы аша революцион көрәште күрһәтте, тарихи-биографик проза жанрын үҫтерҙе. Р.Байымов Сыбар шоңҡар (1997), Ғ.Хисамов “Тамып та ғына ҡала ҡандары” (1991), “Аҡтамыр“ романдарында 1917-1919 йылдарҙа Рәсәй күләмендә революцион бәрелештәр, граждандар һуғышы барған ваҡытта башҡорт халҡының милли азатлыҡ һәм автономия өсөн көрәшен, ҡатмарлы һәм фажиғәле сәйәси-ижтимағи хәл-ваҡиғаларҙы сағылдырҙы. Бер яҡтан, Зәки Вәлидиҙең хат һәм фармандарын, архивтарҙа һаҡланған тарихи документтарын әҫәргә индереү, икенсе яҡтан, художестволы дөйөмләштерелгән образдар менән эш итеү, конкрет тарихи материалдарҙы автор фантазияһы аша үткәрелгән күренештәр менән аралаштырыу романдарҙың үҙенсәлекле стилен хасил итә. Ҡатмарлы тарих панорамаһы йәнле һәм тулы булып, бөтә реаллегендә күҙ алдына баҫа.

М.Иҙелбаев “Декабрь йондоҙҙары” (1991) повесында ун туғыҙынсы быуаттың һикһәненсе йылдарында Ҡазан университетында студенттар ҡуҙғалышында актив ҡатнашҡан Мирсаяф Бейешов образын тарихи документтарға таянып һынландырҙы.

Р. Өмөтбаев “Ысыҡтан эйелә ҡылған” (1993), “Һынылыш“ . “Ирәндектең күкһел томаны“(2013) тигән өс романдан торған трилогияһында илдә граждандар һуғышы тамамланғандан алып Бөйөк Ватан һуғышы осорон эсенә алған ваҡыт арауығында башҡорт ауылдарындағы ауырлыҡ менән барлыҡҡа килгән үҙгәреш-яңырыуҙар, Совет власын урынлаштырыу, яңыса йәшәү принциптарын нығытыу өсөн көрәш картиналары, утыҙынсы йылдарҙа егәрле хеҙмәте менән хәлләнгән крәҫтиәндәрҙе һөргөнгә һөрөү кеүек фажиғәле күренештәр, һуғыш осорондағы тыл тормошо, халыҡтың героик хеҙмәте һәм михнәтле көнитмеше һүрәтләнде.

Хәҙерге башҡорт прозаһында халыҡ тормошоноң социаль һәм рухи тамырҙарын тәрәнерәк байҡарға ынтылыш көсәйеүе күҙәтелде, яҙыусылар тыйылып яткан архив материалдарына, меңәр йылға һуҙылған тарихтың боролошло, хәтәр мәлдәренә, башҡорттарҙың берҙәм халыҡ булып ойоша барыуына, уны бөтә кешелек донъяһы алдында танытҡан ваҡиғаларға, үткәндәге тормошоноң һәм көрәшенең бығаса шәжәрәләрҙә һәм риүәйәттәрҙә генә тороп ҡалған сәхифәләренә, мөрәжәғәт иттеләр.

Я.Хамматовтың "Төньяҡ амурҙары" (1982-1985) романында башҡорт халҡының батыр улдарының 1812 йылғы Ватан һуғышында ҡатнашыуы сағылыш тапты. Ырымбур губернаторы Волконский, полководецтар Кутузов, Багратион, башҡорт ғәскәрҙәре командиры Ҡаһым түрә, яугир-сәсән Буранбай кеүек тарихи шәхестәр, юғары даирәләге хәл-ваҡиғалар менән бер рәттән, әҫәрҙә Илмырҙа, Йәнтүрә һымаҡ ябай халыҡ вәкилдәре, ярлы ҡатлам тормошо ла сағылыш ала. Бының менән автор Наполеон ғәскәрҙәренә ҡаршы һуғыштың бөтә халыҡ көрәше булыуын раҫлай. Иң яуаплы мәлдәрҙә халыҡта патриотизм, батырлыҡ, ғәҙеллек, бер-береһенә ярҙамсыллыҡ кеүек сифаттарҙың өҫкә ҡалҡып сығыуы күрһәтелә.

“Төньяҡ амурҙары”ның сюжеты, нигеҙҙә, башҡорт полководецы Ҡаһым түрә тормошон тасуирлауға, французлар Рәсәйгә баҫып ингәс, уның етәкселегендә башҡорт полкы ойошторолоп, дошманға ҡаршы һуғышта ҡатнашыуы ваҡиғаларына ҡоролған. Ваҡиғалар ҡуйылығы, геройҙарҙың күплеге романға эпиклыҡ биргән.

Ғ.Ибраһимовтың халыҡтарҙың ун һигеҙенсе быуат урталарындағы, 1773–1775 йылдарҙағы Пугачев һәм Салауат етәкселегендәге Крәҫтиәндәр һуғышы алды көндәрендәге тормош-көнкүрешен, азатлыҡҡа ынтылыш рухын сағылдырған өс китаптан торған “Кинйә” (1977-1981) романына тарихи теүәллек, документаль нигеҙҙең ҡеүәтле булыуы, ваҡиғаларҙы бөтә нескәлектәре менән тәфсилләп һүәтләү һәм шуның менән күп биҙәкле киң полотно хасил итеү хас. Был роман милли тарихи прозабыҙҙы юғары баҫҡысҡа күтәреүсе күренекле әҫәр булды. Шәжәрә, риүәйәттәрҙә, тарихи йырҙарҙа һаҡланған факттарҙы, халыҡтың ғөрөф-йолаларын әҫәр туҡымаһына самалы һәм урынлы индереп ебәреү, тарихи теүәллек, документаллек һәм художестволылыҡ синтезына өлгәшеү йәһәтенән бөгөнгө әҙәбиәттә әле булһа Ғ.Ибраһимовтың “Кинйә“ романы юғары өлгө булып тора.

1773-1775 йылдарҙағы Крәҫтиәндәр һуғышында Емельян Пугачевтың һәм Салауат Юлаевтың яҡын көрәштәше, восстаниеның баш идеологы, төрлө милләт халыҡтарының азатлыҡ байрағы аҫтына туплаусы Кийә Арыҫланов образын кәүҙәләндереүе, халыҡ хәтеренән юйыла, онотола барған оло тарихи шәхестең исемен халыҡҡа кире ҡайтарыуы менән Ғәли Ибраһимов неоватор-яҙыусы булып танылды.

Яҙыусы, бер яҡтан, бөтә илде ҡуҙғатҡан, батша тәхетен тетрәткән көрәш рухының массаларҙа нисек итеп гығый килеүенең сәбәптәрен асһа, икенсе яҡтан, халыҡ азатлығы өсөн көрәшселәрҙең формалашыу юлдарын яҡтырта. Романдың “Тапалған йәйләү” тип аталған тәүге китабында ун һигеҙенсе быуат һуҙымында Башҡортостан ерендәге ҡатмарлы, ҡаршылыҡлы, фажиғәләр менән тулы ижтимағи тормош һүрәтләнә.

Демидовтар, Твердышевтар башҡорт ерҙәрен, урмандарын талап, заводтар һала, батша наместниктары Кириллов, Саймонов, Неплюевтар халыҡты төрлөсә яфалайҙар, ҡала һәм ҡәлғәләр төҙөүгә ҡыуалар, батша власының ғәҙелһеҙ эштәренә ҡаршы ризаһыҙлыҡ күренештәрен карателдәр рәхимһеҙ рәүештә баҫтыра тора. Шул уҡ ваҡытта батша властары һәм промышленниктар тарфынан бында көсләп килтереп ултыртылған рус крәҫтиәндәре һәм заводҡа беркетелгән кешеләр араһында ла ризаһыҙлыҡ көсәйә бара.

Үҙ дәүеренең алдынғы ҡарашлы кешеһе Арыҫлан батыр ғаиләһендә тыуған Кинйә кесе йәшенән ана шул ҡатмарлы социаль-сәйәси хәлдәрҙе күреп үҫә. Ғаиләлә ул матур тәрбиә ала, алдынғы мәҙрәсәләрҙә уҡый. Батырша, Ҡараһаҡал, Алдар батыр һ.б. яуҙары баҫтырылғандан һуңғы язалауҙар, ҡоллоҡҡа ҡыуып алып китеүҙәр, халыҡтың михнәтле, зарлы тормошо хаҡында ишетеү, үҙ күҙҙәре менән күреү һ.б. геройҙың аңын, тормошҡа ҡараштарын үҫтерә. Ғ. Ибраһимов Кинйәне халыҡ массаларының иң түбән төпкөлдәренән алып, юғары өлкәләренә тиклем бөтә социаль ҡатламдары менән аралаштыра, власть вәкилдәре яуызлыҡтарының шаһиты, Ҡонҡас сәсәндең, Ғәбдесәләм абыҙҙың хикмәтле һүҙҙәрен күңеленә һеңдереүсе итеп күрһәтә. Кинйә сит халыҡтар менән дә аралашып, уларҙың томош-көнкүреше, уй-теләктәре менән таныша, шул рәүешле автор ижтимағи тормоштоң үҙе геройҙы формалаштырыуын күрһәтә. Герой ҡатнашҡан, шаһиты булған, күргән йәки ишеткән күп төрлө ваҡиғаларҙы, күренештәрҙе һүрәтләү Ғ. Ибраһимов романына эпик киңлек бирә. Китапта бөтә Башҡортостан образы ҡалҡа, хатта унда, фон булараҡ, Петербург та, батша һарайында барған хәлдәр ҙә сағылыш таба.

Беренсе китапта Кинйә алғы планда торһа ла, сюжет үҫешендәге хәл иткес ролде Арыҫлан батыр уйнай. “Ил ағаһы” тип исемләнгән икенсе китапта инде Нуғай даруғаһы ҡороноң атаманы, хөрмәтле абыҙ дәрәжәһенә күтәрелгән Кинйә Арыҫланов актив көрәшсе шәхес булып күҙ алдына баҫа. 1757 йылда Пруссия менән һуғышта ҡатнашыу, Уралға ҡайтҡас, Себер линияһын һаҡлауға ебәрелеү, ил эсендәге ижтимағи мәсьәләләрҙе хәл итеү һ.б ваҡиғаларҙа ул инде

ил ағаһы булып кәүҙәләнә. Тарихи ваҡиғаларҙы, тормош-көнкүреш картиналарын, халыҡта социаль тигеҙһелекккә һәм завод хужаларының башҡорт ерен талауына ҡаршы көрәш рухының үҫә барыуын сағылдырыусы күренештәрҙе бер композицион төйөнгә туплауҙа Кинйә Арыҫлановтың роле ҙур.

Ғөмүмән, икенсе китапта ваҡиғалар динамикалы үҫтерелгән, факттарҙы һәм деталдәрҙе художестволы һайлап алыу һәм типиклаштырыу көсәйгән. Бөтә компоненттар төп идеяны – халыҡтың тарихта төп көс булыуын, унда үҙ азатлығы өсөн көрәш рухының үҫә барыуын раҫлауға йүнәлтелгән. Яҙыусы үҙ геройының киләсәктә ошо көрәштең башында торасағын уҡыусы күңелендә нығыта бара. ”Атайсал утта” тигән өсөнсө китабында Ғ.Ибраһимов төрлө милләт халыҡтарын азатлыҡ идеяһы менән рухландырған, берҙәм көрәшкә туплаған, 1773-1775 йылдарҙағы Крәҫтиәндәр һуғышының иң күренекле юлбашсылары рәтенә күтәрелгән, восстаниеның баш идеологы дәрәжәһен биләгән оло шәхес образын һынландырған.

Ғ.Хөсәйеновтың “Алдар батыр ҡиссаһы”нда, Н.Мусиндың “Алдар батыр“ романында үҙәккә Алдар батыр ҡуйылып, уның башҡорттар өсөн дә уртаҡ Ватанға әйләнлерелгән Рәсәйҙе яҡлап, яу сабыуҙары хикәйәләнә. Алдар батырҙың ҡаҙаҡ ханы Абдулхайыр менән тәүҙәге осраҡлы мөнәсәбәттәренең артабан ижтимағи-сәйәси төҫ алыуы күрһәтелә. Алдар батыр Өфө воеводаһы Бутурлин ҡушыуы буйынса ҡаҙаҡ һәм ҡарағалпаҡ халыҡтарын Рәсәй ҡулы аҫтына алыр өсөн Тевкилев менән берлектә актив эшмәкәрлек алып бара. “Алдар батыр ҡиссаһы”нда төп иғтибар ошо илселек миссияһына туплана, һуңынан Алдарҙың азатлыҡ көрәшен етәкләүе сағылдырыла.

Ғ.Хөсәйеновтың ун һигеҙенсе быуаттағы Батырша восстаниеһы менән бәйле ваҡиғалар киң планда сағылыш тапҡан “Ҡанлы илле биш” (1992) романында тарихи панорамалыҡ документаль дәлиллек, халыҡ тормошон һәм азатлыҡ хәрәкәтен тарихи-социаль, милли-этник, мораль-этик, психологик йәһәттән художестволы анализлау менән ныҡ беркетелгән. Ғ.Хөсәйенов художестволы образ тыуҙырыуҙы ғилми-публицистик очерк менән аралаштыра бара.

Б.Рафиҡовтың тарихи факттарға нигеҙләнгән “Ҡараһаҡал” (1988) романында башҡорт халҡының рус дәүләте составына ингәндән һуң үҙ ирке өсөн алып барған көрәштәрҙең береһе – 1735-1740 йылдарҙағы Ҡараһаҡал – Миңлеғол Юлаев етәкселегендәге милли азатлыҡ хәрәкәте сағылдырыла.

Б.Рафиҡов ҡатмарлы һәм ҡаршылыҡлы тарихи көрәш барышында халыҡ етәксеһе булып күтәрелгән Ҡараһаҡалды үҙәккә ҡуя, шул уҡ ваҡытта ун һигеҙенсе быуат баштарындағы тормош-көнкүреш, Көньяҡ Уралды колонизациялау көсәйә барған шарттарҙағы халыҡтың аяныслы яҙмышын үҙгәртеү өсөн ҡабынып киткән милли-азатлыҡ хәрәкәте киң планда күрһәтелә. Миңлеғолдоң Ҡаҙағстан ерендә үҙ иле өсөн ҡорал хәстәрләүе, Әбделхайыр хан менән низағтары, Алдар һәм Тевкилев походы, Башҡортостанда Кирилловтың Ҡазағстан һәм Урта Азияға үтеп инеүҙе еңеләйтеү өсөн башҡорттарҙы

файҙаланыуы кеүек күренештәр әҫәрҙә тарихи хәрәкәт масштабын тағы ла киңәйтә.

Батша наместниктарынан, рус түрәләрәненән яфа күргән халыҡтың баш күтәреү күренештәре киң һәм тәфсилле яҡтыртыла., халыҡ төп хәрәкәт итеүсе һәм әйҙәүсе көс итеп бирелә. Яҙыусы әлегә ойошоп бөтмәгән һәм түрә батырҙары араһында ла берҙәмлек етмәгән халыҡтың күтәрелеше батша ғәскәрҙәре тарафынан баҫтырылыуын, әммә халыҡта көрәш рухының һүнмәүен күрһәтә.

ӘҘӘБИӘТ

1. XX-XXI быуат башҡорт әҙәбиәте: юғары уҡыу йорттары өсөн дәреслек / Г.Н. Гәрәева [һ.б.]; Башҡорт дәүләт университеты. – Өфө: БашДУ РБҮ, 2017. – 648 бит.

© Гәрәева Г.Н, Сайетҡолова Л.Р., 2023

УДК 811.512.141

Ғәбитова З.М., филол. ф. канд., доц.
ӨФҺТУ СФ, Стәрлетамаҡ ҡ.

БАШҠОРТ ТЕЛЕН ӨЙРӘНЕҮ БАРЫШЫНДА ЛЕКСИК КҮНЕКМӘЛӘР ФОРМАЛАШТЫРЫУ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования лексических единиц на уроках башкирского языка.

Annotation. The article discusses the peculiarities of the formation of lexical units in the lessons of the Bashkir language.

Ключевые слова: лексика, слово, словосочетания, навыки, умения, речь, приемы, текст, способы, формирование, развитие.

Key words: vocabulary, words, phrases, skills, abilities, speech, techniques, text, methods, formation, development.

Башҡорт теле дәрестәрендә уҡыусыларҙың телмәр мәҙәниәтен үҫтереү һәм тәрбиәләү башҡорт теле уҡытыусылары алдында торған төп бурыстарҙың береһе булып ҡала.

Ә был бурыстарҙы тормошҡа ашырыу уҡыусыларҙың бәйләнешле телмәрен үҫтереү эшен дөрөҫ ойоштороуҙан тора. Уҡыусының бәйләнешле телмәрен үҫтереү уҡытыусының оҙайлы һәм системалы көндәлек эше булырға тейеш. Ындай эшмәкәрлекте уҡыусыларҙың тел берәмектәрен лексик-семантик, фукциональ яҡтан бөтә нескәлектәрендә ҡабул итә белеүҙәренән башларға кәрәк. Бының өсөн һәр дәрестең грамматик темаһынан тыш, лексик темаһы ла булырға тейеш. Уҡытыу рус телендә алып барылған мәктәп уҡыусылары өсөн тәҡдим ителгән “Башҡорт теле” уҡыу-уҡытыу комплекттарында грамматик тема менән бергә лексик тема ла бирелә [3, 3].

Лексик күнекмәләрҙе үҫтереү белем биреүҙең шәхси, метапредмет һәм предмет һөҙөмтәләренә өлгәшеү талаптарына яуап бирә. Уҡыусыларҙың лексик күнекмәләрен формалаштырыу процесы оҙайлы һәм күп көс талап итә. Әммә шул уҡ ваҡытта уны төҙөү мөһим, бөтә уҡыу процесы уҡыусының шәхесенә, уның үҫешенә, үҙаллылығына йүнәлтелеүе мөһим. Ҡайһы бер уҡыусылар өсөн тиҙерәк алға китеү өсөн шарттар булдырырға, икенселәренә күнекмәләр өсөн мөмкинлек биреү.

Башҡорт теле дәрестәрендә заманса коммуникатив уҡытыу ысулына ярашлы, яңы лексик берәмектәр индерелергә тейеш, унда мөмкин булған контекстарҙа, реаль аралашыу ситуацияларына яҡын булыуы һәм был йәш төркөмөндәге уҡыусыларҙың мәнфәғәттәренә тап килеүе кәрәк.

Башҡорт телен өйрәнеү системаһында лексика иң мөһим компоненттарҙың береһе булып һанала. Унан башҡа телмәр эшмәкәрлеген (тыңлау, һөйләү, уҡыу, яҙыу) формалаштырыу мөмкин түгел. Был күренеш, үҙ сиратында, яңы лексик берәмектәрҙе һәр дәрестә өйрәнергә һәм уҡытыусы был өлкәгә айырым иғтибар бүлергә бурыслы булыуын аңлата. Уҡыусыларҙың программа талаптарына яраҡлы лексик минимумды үҙләштерергә, хәтерендә ҡалдырырға һәм һәр ситуацияға ярашлы ул һүҙҙәрҙе еңел генә үҙ телмәрендә ҡуллана алыуына өлгәшеү мөһим.

Лексик күнекмәләр – улар ҡатмарлы эш төрҙәренең береһе, ул, үҙ сиратында, ябай эш төрҙәрен берләштергән тулы комплекстан тора. Уларҙы башҡарып сығыу махсус күнегеүҙәр ярҙамында тормошҡа ашырыла.

Һәр күнегеү лексик берәмектәрҙе тейешле кимәлдә үҙләштереүгә йүнәлдерелгән һәм системала ҡаралған булырға тейеш:

1) реаль һүҙлек запасын үҙләштереүгә йүнәлдерелгән күнегеүҙәр, мөмкин булған һүҙлек запасын киңәйтеү һәм тел һиҙемләүен үҫтереү;

2) рецептив лексик күнегеүҙәр (тыңлау, уҡыу) һәм репродуктив (һөйләү, яҙыу);

3) төрлө типтағы лексик берәмектәрҙе үҙләштереүгә (һүҙҙәр, нығынған һүҙбәйләнештәр, үтә йыш ҡулланылған әйтемдәр) өйрәнеү өсөн ауырлыҡтар тыуҙырған күнегеүҙәр булыуын иҫәпкә алыу.

Етерлек кимәлдә һүҙлек запасы булмауы уҡыусыларҙа ышанмаусанлыҡ һәм башҡорт телендә һөйләшергә теләмәү тойғоһон уята. Шулай итеп, дәрестә төп бурыстарҙың береһе булып уҡыусыларҙың һүҙлек запасын киңәйтеү тора. Башҡорт теле дәрестәрендә лексик һәм грамматик күнекмәләр айырылғыһыҙ. Һүҙгә эйә булыу һөйләшеүҙең мөһим тәүшарты булып тора, әммә телмәр эшмәкәрлегенең репродуктив төрҙәрендә һүҙҙең мәғәнәһен генә белеү етерлек түгел, бында һүҙҙәр бәйләнештәрен белеү һәм улар нигеҙендә һүҙбәйләнеш төҙөү ҙур роль уйнай.

Уҡытыусы яңы һүҙҙең ҡабатланыуын максималь күләмдә тәьмин итергә, уҡыусыларҙың телмәрҙә күп тапҡыр тыңлау һәм ҡабатлау мөмкинлеген булдырырға тейеш. Эш тәжрибәһе шуны раҫлай: көсһөҙ һәм хатта урта уҡыусы бер дәрес дауамында бер нисә тапҡыр яңы лексик берәмек тураһында

һөйләмәһә, уҡытыусы һәм иптәштәрен тыңламаһа, дәрес тамамланғас та унының хәтеренән «китмәç» тигән ышаныс юҡ. Бындай ҡараш уҡытыусынан лексиканы беренсел эшкәртеү һәм уның менән эште ойоштороу өсөн тәғәйенләнгән күнегеүҙәрҙе һайлауға сиктән тыш иғтибар талап итә. Шуға күрә уҡыусыларҙы яңы һүҙҙәр менән таныштырыу (презентация һәм семантизация) һәм уларҙы беренсел нығытыу бик көсөргәнешле эш булып тора [1, 87].

Яңы лексиканы аңлатыуға уҡытыусыны әҙерләү ҡарашынан сығып түбәндәге этаптар билдәләнә:

– яңы лексиканы анализлау;

– яңы һүҙҙәрҙең күләмен һәм улар менән танышыуҙы ойоштороу формаһын билдәләү;

– семантизация ысулдарын билдәләү;

– һәр айырым һүҙҙең аңлатмаһын төҙөү һәм иллюстратив материалды һайлау;

– беренсел күнекмә һәм уларҙың эҙмә-эҙлелеге өсөн күнегеүҙәрҙең типтарын һәм төрҙәрен билдәләү.

Башҡорт теле дәрестәрендә яңы һүҙҙәр менән танышыу уҡыусыларға ла, уларҙы уҡытыуҙы ойоштороусыларға ла билдәле ҡыйынлыҡтар тыуҙыра. Килеп тыуған ауырлыҡтарға ҡарамаçтан һүҙҙе үҙләштереүҙең төп маҡсаттарын билдәләү талап ителә:

– мобиль һүҙлек запасын булдырыу;

– онотоуға юл ҡуймау;

– һөйләү телмәрендә ҡулланыу.

Яңы һүҙҙәр һәм һүҙбәйләнештәрҙе өйрәнеү өсөн уҡыусылар хәтеренең бөтә төрҙәре лә ҡатнашыуы мотлаҡ; күрмә (ул уҡыу һәм һүҙҙәрҙе яҙыу барышында үçтерелә); ишетеү (башҡорт телендә һүҙҙәрҙе әйтеү барышында үçешә); хәрәкәт (һүҙҙәрҙе яҙыу һәм телмәр эшмәкәрлегенең активлашыуы менән бәйләнгән); логик (уның ярҙамында үҙләштерелгән материалды тулыһынса аңлау) [2, 49].

Константин Дмитриевич Ушинский, мәғлүмәтте хәтерҙә ҡалдырыу өсөн «мөмкин тиклем күберәк тойоу ағзалары – күҙ, ҡолаҡ, тауыш, мускул хәрәкәттәре һәм хатта, мөмкин булһа, еç һиҙеү һәм тәм тойоу хәтерҙә ҡалдырыу актында ҡатнашырға тейеш", тип яҙҙы. «Бөтә органдарҙың ошондай дуçтарса ярҙамы менән үҙләштереү актында», - тине Ушинский, – «Һеҙ иң ялҡау хәтерҙе еңерһегеҙ».

Шулай итеп, яңы һүҙ берәмектәре менән уҡыусыларҙы таныштырыу ғына етмәй, ә уҡыусыға үҙләштерелгән һүҙҙәрҙе үҙ телмәрендә артабан да ҡуллана алыр өсөн уның мәғәнәһен төрлө миçалдарҙа һәм ситуацияларҙа аңлатып еткереү кәрәк буласаҡ.

Башҡорт теленең лексикаһын үҙләштереү мәсьәләһе көнүҙәк мәсьәлә, яңы һүҙҙәрҙе үҙләштереүҙең, әлбиттә, ысулдары күп, ә юғары һуңғы һөҙөмтәләргә өлгәшә алырлыҡ ысулдар әлегә табылмаған.

Һүҙҙе үҙләштереү һөйләшеүҙең тәүшарты булып тора. Репродуктив телмәр эшмәкәрлегендә һүҙҙе үҙләштереү генә етмәй, ә һүҙҙәрҙең бәйләнешен һәм улар нигеҙендә һүҙбәйләнештәр төҙөй белеү иғтибар үҙәгенә алына.

Һүҙҙәрҙе репродуктив телмәр эшмәкәрлеге төрҙәрендә ҡулланыу өсөн:

1) һүҙҙе иҫкә төшөрөү;
2) уны әйтеү;
3) уның мәғәнәһен билдәләү;
4) һөйләм һәм текста таныу.

Уҡыусылар үҙ фекерҙәрен дөрөҫ әйтеү өсөн һүҙҙәрҙе белеү кәрәклеген аңларға һәм коммуникатив мәсьәләне хәл итеү көсөргәнешлеген һиҙемләргә тейеш. Был, үҙ сиратында, телмәр ихтыяжы. Уҡытыусыға һүҙҙең уҡыусы хәтерендә ҡалдырыу өсөн төрлө эш алымдары ярҙамында өлгәшергә кәрәк, бындай осраҡта һүҙҙе ҡулланыу даирәһе артасаҡ [4, 53].

Һүҙҙәрҙе хәтерҙә ҡалдырыуҙы ғәҙәти ятлауға әйләнмәһен өсөн, уҡыусыларға түбәндәге эш төрҙәрен башҡарыу кәңәш ителә:

1. Һүҙҙәрҙең мәғәнәһен аңлау, уны асыҡ итеп күрһәтеү. Һөйләм, ҡыҫҡа ғына текст, хатта һүрәт булыуы ла ихтимал. Яңы лексик берәмектәрҙе үҙләштергәндән һуң, уҡыусыларҙан яңы һүҙҙәр менән һөйләмдәр, бәләкәй генә текст төҙөү, картинаны һүрәтләү кеүек эш төрҙәрен башҡарыуы мөмкин.

2. Өйрәнелгән лексика буйынса кроссвордтар төҙөү. Иң уңышлы кроссвордтарҙың яуаптарын бергәләп табыу.

3. Лексик берәмектәр менән танышып һәм тәүге тапҡыр һүҙҙе нығытыуҙан һуң, "Һүҙҙәр дәресе" уйынын индерергә була. Уҡыусыларға алфавит яҙылған ҡағыҙ бите бирелә һәм улар алфавиттың һәр хәрефенә үҙләштергән һүҙҙәрҙе яҙып сығалар. Бындай эш төрҙәрен парҙарҙа, индивидуаль эшләргә лә мөмкин.

Башҡорт теле лексикаһын үҙләштереү – ул уҡыусыларҙың һүҙлек байлығын үҫтереү процесы һәм үҙ эсенә өс этапты ала:

1) яңы материал менән танышыу (һүҙҙәр һәм һүҙбәйләнештәрҙең мәғәнәһен аңлатыу);
2) лексик берәмектәрҙе ҡулланыу күнекмәләре (тәүге тапҡыр нығытыу);
3) лексик берәмектәрҙе ҡулланыу (уларҙы телмәр эшмәкәрлегенә индереү).

Беренсе этап – танышыу. Ул һүҙҙең формаһы һәм уның мәғәнәһе өҫтөндә эшләү һәм ҡулланыуҙы үҙ эсенә ала. Һүҙҙең формаһы аҫтында уның әйтелеше һәм яҙылышы, шулай уҡ грамматик һәм структур үҙенсәлектәре билдәләнә. Һүҙҙе үҙләштереү өсөн иң мөһим шарттарҙың береһе-анығ өн һәм моторлы образдар тыуҙырыу. Был маҡсатта тауыш анализы менән бергә имитация киң ҡулланыла. Бынан тыш, өн-хәреф (дөрөҫ яҙыу ҡағиҙәләре) һәм хәреф-өн (уҡыу ҡағиҙәләре) анализы ҙур әһәмиәткә эйә, уға иң ауыр һүҙҙәр дусар ителә. Һүҙ төҙөлөшөн анализлау тел фаразын һәм потенциаль һүҙлекте формалаштырыуҙың мөһим шарты булған һүҙьяһалыш механизмын үҙләштереү

өсөн кәрәк. Һүҙҙең семантизацияһы, йәғни уның мәғәнәһен асыу, ике төркөмгә берләштереү ҡабул ителгән төрлө ысулдар менән тормошҡа ашырыла: тәржемә һәм тәржемәһеҙ.

Тәржемәһеҙ ысулдарға предметтарҙы, ишараларҙы, ғәмәлдәрҙе, картиналарҙы, һүрәттәрҙе һәм башҡаларҙы күрһәтеү инә, башҡорт телендәге һүҙҙәрҙең мәғәнәһен билдәләләү аша асыу, йәғни билдәле һүҙҙәр менән һүрәтләү, синонимдар йәки антонимдар аша, һөйләмдең дөйөм төшөнсәһенә нигеҙләнгән контексуаль фараз нигеҙендә билдәләү, факттарҙы белеүгә нигеҙләнгән һүҙҙе билдәләү, шулай уҡ уның эске формаһы нигеҙендә мәғәнәне билдәләү.

Тәржемә ысулдарына һүҙҙе рус теленең тейешле эквиваленты менән тәржемә итеү, тәржемә-аңлатма, был осраҡта рус телендә эквиваленттан тыш мәғәнә күләмендә тап килеү йәки айырылыу тураһында мәғлүмәт бирелә.

Тасуирланған ысулдар өҫтөнлөктәргә һәм етешһеҙлектәргә эйә. Тәржемәһеҙ алымдар телде фаразлауҙы үҫтерә, телдә практиканы арттыра, хәтерҙә ҡалдырыу өсөн терәктәр булдыра, ассоциатив бәйләнештәрҙе көсәйтә. Шуға күрә был ысулдар күберәк ваҡыт талап итә һәм һәр ваҡыт теүәл аңлауҙы тәьмин итмәй [2, 48].

Тел материалын нығытыу өсөн төрлө типтағы күнегеүҙәр ҡулланыла. Улар һүҙҙәр һәм һүҙбәйләнештәрҙе үҙ фекереңде сағылдырыу өсөн, әңгәмәләшеүсенең әйткән фекерҙәрен аңлау, шулай уҡ уҡыуҙа иркен ҡулланыу өсөн бирелгән һүҙҙәр реаль һүҙҙәрҙе үҙләштереү маҡсаты менән тап килергә тейеш. Күнегеүҙәр әҙерлек һәм телмәр күнегеүҙәренә бүленә.

Коммуникатив бурыстарҙан сығып, телмәрҙә теге йәки был грамматик форманы ҡулланыу күнекмәләрен формалаштырыусы күнегеүҙәр системаһы әҙерлек күнегеүҙәре тип атала.

Мәҫәлән, һүҙҙең синонимдарын, һөйләмдә һүҙҙәр тәртибен билдәләү, һорауҙарға яуап биреү, һөйләмдәрҙе ҡабатлау, түбәндәге миҫалдарға таянып, һөйләмдәрҙе тулыландырыу һ.б.

Телмәр оҫталығын үҫтереүсе, коммуникатив бурысҡа эйә күнегеүҙәр телмәр күнегеүҙәре тип атала. Уларҙа һөйләүсенең иғтибары һүҙҙәрҙең йөкмәткеһенә йүнәлтелгән була. Телмәр күнегеүҙәренең ситуатив булыуы мөмкин. Мәҫәлән, уҡыусылар алдында проблеманы хәл итеүҙе талап иткән бурыс ҡуйырға була. Шулай уҡ телмәр күнегеүҙәре уйын күнегеүҙәрен үҙ эсенә ала. Ҙур төркөмдәрҙә командалар ярышы үткәреү маҡсатҡа ярашлы. Һөҙөмтәләр тел буйынса түгел, ә реаль критерийҙар буйынса баһаланырға тейеш [4, 54].

Үрҙә әйтелгәндәрҙе иғтибарға алып, тел саралары системаһында лексика телмәр эшмәкәрлегенең мөһим компоненты булып тора. Был уның һәр башҡорт теле дәресендә мөһим урын алыуын билдәләй, һәм лексик күнекмәләрҙе формалаштырыу уҡытыусының даими күҙ уңында тотола.

Лексиканы өйрәнеү – башҡорт теленә өйрәнеүҙең айырылғыһыҙ өлөшө, унһыҙ уны өйрәнеү мөмкин түгел. Шуның менән бәйле, материалды дөрөҫ

биреү лексик берәмектәрҙе уңышлы үҙләштереүгә алып килә, ә уҡытыу алымдарының төрлөлөгө белем биреү процесын мауыҡтырғыс итергә мөмкинлек бирә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Бьюзен Т. Думайте эффективно. – Мн.: Попурри, 2009. – 96 с.

2. Гуреева Л.В., Козьмина Н.А. Упражнения, направленные на предъявление и активизацию лексического материала на занятиях со студентами специальности энергетический менеджмент. – Челябинск: Два комсомольца, 2013. – С. 48-50.

3. Габитова З.М. Уроки развития речи. – Уфа: Китап, 2009. –127 с.

4. Марчан Н.Б. О некоторых приемах повышения эффективности изучения лексики/ Марчан Н.Б.// Иностранный язык в школе. – 2004. – №5.

© Ғәбитова З.М., 2023

УДК 811.512.141

Ғәзизова Ә.Р.,
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы
МАДББУ "58-се Лицей", Өфө к.

ТЕМАТИК ТЕЛМӘР ҮҪТЕРЕҮ КАРТАЛАРЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс освоения тематической речи с помощью карт. Карты разрабатываются на принципах интеграции (объединение частей), дифференциации (разложение на части) и функциональности (использование слов в речевой деятельности).

Annotation. This article discusses the process of translating thematic speech using maps. Maps are developed on the principles of integration (combining parts), differentiation (decomposition into parts) and functionality (using words in speech activity).

Ключевые слова: речь, карты, методические пособия, язык.

Key words: speech, maps, teaching aids, language.

Федераль дәүләт белем биреү стандарттарына ярашлы башҡорт дәүләт теле уҡытыусыларының маҡсаты башҡортса аралашыу компетентлығын-йәки коммуникатив компетентлыҡ формалаштырыу.

Ғөмүмән, ниндәй генә тел булмаһын, уны өйрәнеү һәм өйрәтеү ҡатмарлы процесс. Йылдан-йыл, тормош менән бергә, уҡыусыларҙың дәрес материалын үҙләштереү ысулдары ла үҙгәрә. Балаларға күберәк күргәҙмә материалдар әҙерләргә, видео яҙмалар, төрлө интерактив уйындар уйнатыу кәрәк. Ҡулдарынан смартфондарын төшөрмәгән балаларға белемде системалаштырып бирергә кәрәклеге лә бик мөһим икәне аңлашыла.

Мәғлүмәтте хәтерҙәрендә тиҙ һәм оҙайлы ваҡытҡа ҡалдырһындар өсөн ысулдар эҙләгәндә, интеллект карталар, йәки менталь карталар тигән алымға тап булдым. 1960 йылдарҙан уҡ өйрәнелгән был алым әлеге көндә айырыуса бик актуаль. Сөнки әлеге заманда балаға ла, өлкән кешегә лә бик күп мәғлүмәтте иҫтә ҡалдырырға, системалаштырырға кәрәк.

Тел дәрестәрендә лексик темаларҙы бер системаға һалып, бәйләнешле телмәр тыуҙырыу, һүҙлек запасын байытыу, арттырыу һәм нығытыу маҡсаты менән тематик телмәр карталарын ҡулланыу алымы уңышлы.

Дәреслектәрҙә үткән һәр тема билдәле бер һүҙлек составы менән бәйле. Тематик телмәр карталары – ул билдәле бер темаға ҡараған телмәр берәмектәре йыйылмаһы: темаға ҡараған яңы һүҙҙәр, төрлө яһалыу юлдары менән төҙөлгән һүҙбәйләнештәр, һөйләмдәр, телмәр ситуациялары-диалогтар, текстар. Картала бирелгән һүҙҙәр күләме төрлө синыф уҡыусыларының йәш үҙенсәлектәренә, аң, телде белеү кимәленә ҡарап тәҡдим ителә.

Яңы һүҙҙәр бер нисә һүҙ төркөмөнә ҡарай. Әммә уларҙы уҡыусы айырым түгел, ә контекста иҫтә ҡалдырырға тейеш. Бирелгән телмәр берәмектәрен грамматик тема менән дә бәйләргә була. Текст эсендә яңы һүҙҙең ҡулланылыу формалары, урыны, кимәле күренә һәм бала аңында телмәр берәмектәре системаға һалынып бара.

МӘКТӘБЕМ. МОЯ ШКОЛА.

ЯҢЫ ҺҮҘҘӘР

ай-месяц	ҡыңғырау-звонок	белемле-образованный	алырға-получать, ҡала-остается	бөгөн-сегодня
алды-перед	ҡәләм-карандаш	иң-самый	ашығырға-торопиться	бөтә-все
ашхана-столовая	майҙан-площадка	иркен-просторный	баҫып торорға-стоять	зинһар-пожалуйста
баһа-оценка	миҫал-пример	ҡатмарлы-сложный	борсолорға-расстраиваться	иртәгә-завтра
белем-знание	мәктәп-школа	насар-плохой	белем алырға-получать знания	кисә-вчера
бина-здание	сәғәт-часы,время	тырыш-старательный	белергә-знать, үткәрергә-проводить	унда-там
ваҡыт-время	сәхнә-сцена	тәртипле-воспитанный	күрһәтергә-показать	һәм-и
дәрес-урок	таҡта-доска	төрлө-разные	ҡуйырға-ставить, поставить	һәр-каждый
дәреслек-учебник	тамаша залы-актовый зал	уңышлы-успешный	ойошторорға-организовать	шулай уҡ-так же
дәфтәр-тетрадь	тәҙрә-окно	хөрмәтле-уважаемый(ая)	осратырға-встретить	
ишек-дверь	урын-место	һәйбәт-хорошо, хороший	планлаштырырға-планировать	
ихата-двор	уҡыусы-ученик(ца)	һуңғы-последний	сығыш яһарға-выступать	
йыл-год	уҡытыусы-учитель	яҡты-светлый	сисергә-решать что-то	
көндәлек-дневник	усаҡ-костер		тырышырға-стараться	
китап-книга,	хата-ошибка		тултырырға-заполнять	
китапхана-библиотека	һорау-вопрос		уҡырға-учиться, читать	
кәштә-полка	һуҡмаҡ-тропа		ултырырға-сидеть	
күнегеү-упражнение	эш-работа		әҙерләнергә-готовиться к чему-либо	
ҡабатлау-повторение	әсбап-пособие		әҙерләргә-готовить что-то	
ҡат-этаж	янында-рядом		яҙырға-писать, төҙәтергә-исправлять	
ҡағиҙә-правило			ярышырға-соревноваться	

ҺҮҘБӘЙЛӘНЕШТӘР:

Белем көнө, мәктәп уҡыусылары, уҡыусы көндәлеге, яҡшы баһа, насар баһа, хөрмәтле уҡытыусы,белемле уҡыусы, доклад әҙерләргә, семинарға әҙерләнергә, сәхнәлә сығыш яһарға, уҡырға ваҡыт, һуңғы ҡыңғырау, миҫал сисергә, көндәлек тултыра, китапханала ултыра, мәктәп ишеге, мәктәп алды.

Карталар еңелдән ауырға, интеграция (өлөштәрҙе берләштереү), дифференциация (өлөштәргә тарҡатыу) һәм функционаллек (һүҙҙәрҙе телмәр эшмәкәрлегендә ҡулланыу) принциптарына таянып эшләнә. Унда бирелгән телмәр берәмектәрен дәрестең төрлө этабы, формалары менән бәйләргә

мөмкин. Мәсәлән, яңы тема өйрәнеү дәресендә иғтибар күберәк уҡыусыға таныш түгел һүҙҙәргә, һүҙбәйләнеш, һөйләм төҙөүгә бүленһә, ҡабатлау дәресендә телмәр ситуациялары һәм текст төп урынды яулай. Диалогтарҙы дәрес башында ҡабатлау өсөн дә, белемдәрҙе активлаштырыу маҡсаты менән индерергә була.

Карталар еңелдән ауырға, интеграция (өлөштәрҙе берләштереү), дифференциация (өлөштәргә тарҡатыу) һәм функционаллек (һүҙҙәрҙе телмәр эшмәкәрлегендә ҡулланыу) принциптарына таянып эшләнә. Унда бирелгән телмәр берәмектәрен дәрестең төрлө этабы, формалары менән бәйләргә мөмкин. Мәсәлән, яңы тема өйрәнеү дәресендә иғтибар күберәк уҡыусыға таныш түгел һүҙҙәргә, һүҙбәйләнеш, һөйләм төҙөүгә бүленһә, ҡабатлау дәресендә телмәр ситуациялары һәм текст төп урынды яулай. Диалогтарҙы дәрес башында ҡабатлау өсөн дә, белемдәрҙе активлаштырыу маҡсаты менән индерергә була.

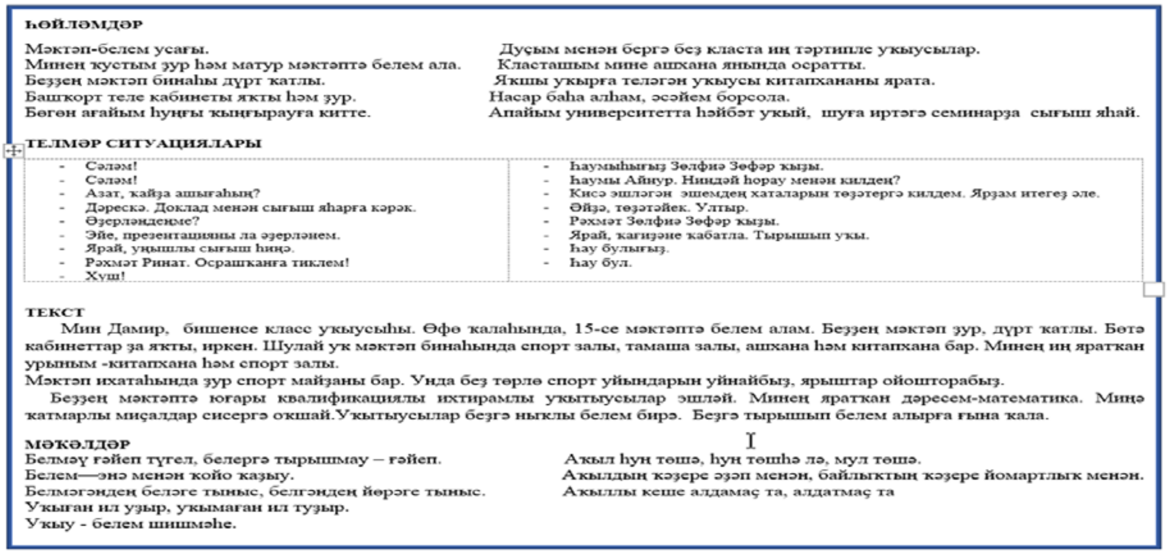

ҺӨЙЛӘМДӘР

Мәктәп-белем усағы.
Минең ҡустым ҙур һәм матур мәктәптә белем ала.
Беҙҙең мәктәп бинаһы дүрт ҡатлы.
Башҡорт теле кабинеты яҡты һәм ҙур.
Бөгөн ағайым һуңғы ҡыңғырауға китте.
Дуҫым менән бергә беҙ класта иң тәртипле уҡыусылар.
Класташым мине ашхана янында осратты.
Яҡшы уҡырға теләгән уҡыусы китапхананы ярата.
Насар баһа алһам, әсәйем борсола.
Апайым университетта һәйбәт уҡый, шуға иртәгә семинарҙа сығыш яһай.

ТЕЛМӘР СИТУАЦИЯЛАРЫ

- Сәләм! - Сәләм! - Азат, ҡайҙа ашығаһың? - Дәрескә. Доклад менән сығыш яһарға кәрәк. - Әҙерләндеңме? - Эйе, презентацияны ла әҙерләнем. - Ярай, уңышлы сығыш һиңә. - Рәхмәт Ринат. Осрашҡанға тиклем! - Хуш!	- Һаумыһығыҙ Зөлфиә Зөфәр ҡыҙы. - Һаумы Айнур. Ниндәй һорау менән килдең? - Кисә эшләгән эшемдең хаталарын төҙәтергә килдем. Ярҙам итегеҙ әле. - Әйҙә, төҙәтәйек. Ултыр. - Рәхмәт Зөлфиә Зөфәр ҡыҙы. - Ярай, ҡағиҙәне ҡабатла. Тырышып уҡы. - Һау булығыҙ. - Һау бул.

ТЕКСТ

Мин Дамир, бишенсе класс уҡыусыһы. Өфө ҡалаһында, 15-се мәктәптә белем алам. Беҙҙең мәктәп ҙур, дүрт ҡатлы. Бөтә кабинеттар ҙа яҡты, иркен. Шулай уҡ мәктәп бинаһында спорт залы, тамаша залы, ашхана һәм китапхана бар. Минең иң яратҡан урыным -китапхана һәм спорт залы.
Мәктәп ихатаһында ҙур спорт майҙаны бар. Унда беҙ төрлө спорт уйындарын уйнайбыҙ, ярыштар ойошторабабыҙ.
Беҙҙең мәктәптә юғары квалификациялы ихтирамлы уҡытыусылар эшләй. Минең яратҡан дәресем-математика. Миңә ҡатмарлы миҫалдар сисергә оҡшай.Уҡытыусылар беҙгә ныҡлы белем бирә. Беҙгә тырышып белем алырға ғына ҡала.

МӘҠӘЛДӘР

Белмәү ғәйеп түгел, белергә тырышмау – ғәйеп.
Белем—энә менән ҡойо ҡаҙыу.
Белмәгәндең беләге тыныс, белгәндең йөрәге тыныс.
Уҡыған ил уҙыр, уҡымаған ил туҙыр.
Уҡыу - белем шишмәһе.
Аҡыл һуң төшә, һуң төшһә лә, мул төшә.
Аҡылдың ҡәҙере әҙәп менән, байлыҡтың ҡәҙере йомартлыҡ менән.
Аҡыллы кеше алдамаҫ та, алдатмаҫ та

Һәр телмәр үҫтереү картаһында телмәр ситуациялары, текстар, мәҡәлдәр билдәле бер тәрбиәүи мәғәнә менән бирелгән. Дәрес барышында уҡытыусы был диалогтар менән эшләһә, йәки уҡыусыларҙан оҡшаш ситуациялар төҙөтһә, тәрбиәүи маҡсатҡа ирешәсәк.

Һүҙлек бүлеге менән грамматик күнегеүҙәр:

1. Микротемаларға айырыу;
2. Тамырҙаш һүҙҙәр табыу;
3. Синоним, антонимдар табыу;
4. Сингармонизм законына ярашлы йыйыу;
5. Ижектәргә бүлеү;
6. Баҫым ҡуйып сығыу;
7. Сифат-исем, рәүеш-ҡылым һ.б. Һүҙбәйләнештәр төҙөү;
8. Һәр һүҙгә ассоциациялар табыу;
9. Тәржемә итеү;
10. Ҡуплек ялғауҙарын ҡушыу;

11. Килеш менән үҙгәртеү;
12. Эйәлек ялғауҙарын ҡушыу;
13. Һүҙбәйләнеш төҙөү;
14. Зат, заман менән үҙгәртеү һ.б.

Телмәр карталарын төҙөү, һәм улар буйынса дәрестән дәрескә эшләү шулай уҡ балаларҙың когнитив һәләттәрен үҫтереүгә булышлыҡ итә: бала һүрәттәргә ҡарап һүҙҙәр таба, һүҙҙәрҙе күрә, ишетә, әйтә, ҡабатлай һәм иҫендә ҡалдыра.

Ҙур күләмле мәғлүмәтте иҫтә ҡалдырыу өҫтөндә күп ғалимдар баш ватҡан. Ошондай һөҙөмтәле тикшеренеүҙәр алып барған ғалимдарың береһе-британия психологы Тони Бьюзен. Ул үҙ үҙенде камиллаштырыу-хәтерҙе, фекерләүҙе үҫтереү өлкәһендә бик күп тикшеренеүсе белгес. Студент сағынан белем алыу процесында бирелгән мәғлүмәттәрҙе хәтерҙә ҡалдырыу ысулдарын эҙләй. Баш мейеһенең төҙөлөшөн, үҙенсәлектәрен, нейрофизиологияны, нейролингвистиканы өйрәнгәндән һуң, ул үҙенең фекерләү ҡеүәһен үҙгәртергә кәрәк икәнлеген аңлай. Мейеләге нейрондарҙың төҙөлөшөн күреп иҫе китә. Баҡтиһәң, улар тармаҡланған ағас формаһында икән. Шул формаға нигеҙләнеп ул үҙенең фекерләү карталарын төҙөй ҙә инде. Был карталарҙың нигеҙе тематик телмәр үҫтереү карталарының маҡсаты менән тап килә.

Аҡыл карталарының тәбиғилек принцибына таянып төҙөлөүе күләмле мәғлүмәтте иҫтә ҡалдырыуға булышлыҡ итә. Сөнки кеше организмының барлыҡ функциялары, шул иҫәптән фекерләү процесы ла тәбиғи йүнәлештә булырға тейеш.

Карталар төҙөлөшө буйынса бик ябай. Аҡ ҡағыҙҙың уртаһына билдәле бер теманы яҙабыҙ ҙа, унан төрлө яҡҡа тармаҡландырып был темаға ҡараған төп йүнәлештәрҙе яҙабыҙ. Һәр йүнәлеш төрлө төҫлө булырға тейеш. Ни тиклем төҫтәр күберәк, шул тиклем мәғлүмәт күберәк иҫтә ҡала. Артабан был төп йүнәлештәрҙән тағы ла тамырҙар ебәреп һүҙҙәр яҙырға кәрәк. Һәр тамыр йәки ботаҡ тик бер һүҙле һәм төрлө төҫлө була. Үҙәк һүҙ төп теманы белдергәс ул ҡалын хәрефтәр менән яҙылырға тейеш.

Бирелгән темаға ҡараған иң кәрәкле һүҙҙәрҙе теркәү процесында ул төрлө ассоциациалар күҙ алдына килтерә, кәрәкле мәғлүмәтте иҫендә ҡалдыра. Карталарҙы төҙөү процесын дәрестә, уҡыусылар менән берлектә ойошторорға мөмкин. Был эш уларҙың когнитив һәләттәрен үҫтерә. Сөнки интеллект карталар төҙөүҙә, уларҙы иҫтә ҡалдырыуҙа баш мейеһенең ике ярымшары ла ҡатнаша. Һүҙҙәр урынына шулай уҡ һүрәттәр ҙә ҡулланыла.

Башланғыс кластарҙа бәләкәй күләмле карталарҙан башлап башланғыс синыфты тамамлауға уртаса күләмле картаға күсәбеҙ, балаларҙың һүҙлек кимәле лә икенсе класты тамамлауға башҡортса аралашыу өсөн 5-6 һөйләм төҙөрлөк, һорауҙарға яуап бирерлек була.

Карталар менән эш шулай уҡ предмет, метапредмет, шәхси һөҙөмтәләрҙе үҫтереүгә булышлыҡ итә. Функциональ грамоталылыҡ формалаштырыуҙы ла күҙ уңында тота.

Башҡорт теленә, башҡорт халҡына һәм уның мәҙәниәтенә хас формалар ҙа ҡулланып була. Мәҫәлән, кәрәҙ формаһын ҡулланыу. Ете күҙәнәктән торған кәрәҙ формаһының уртаһына үҙәк темаға ҡараған һүрәт йәки һүҙ беркетелә. Сәғәт телдәре йөрөшө буйлап был темаға ҡараған төп йүнәлештәрҙе яҙып, йәки һүрәттәр ҡуйып сығабыҙ.

Уҡыусылар быҙндай ижади эште үҙҙәре лә ихлас башҡаралар. Бөйөк халыҡ шағиры Рәми Ғариповтың шиғырында әйтелгәнсә, беҙ балалар менән халыҡтың сәскә күңеленән бал ҡорттары һымаҡ һүҙҙәр-ынйылар йыябыҙ ҙа, матур мәғәнәле текст-хуш еҫле кәрәҙ ҡоябыҙ. Кәрәҙҙең һәр күҙәнәге темаға ярашлы һүрәттәр менән тултырылырға мөмкин.Уларҙы подтема тип әйтеп, һәр береһенә ҡараған һүҙҙәрҙе табабыҙ. Кәрәҙҙә бирелгән темаға ярашлы һүҙҙәрҙе, һүҙбәйләнештәрҙе иҫтә ҡалдырғас, балалар ваҡыт үтеү менән был темаға ҡараған тексты тиҙ иҫкә төшөрәләр.

Шулай уҡ интеллект карталарҙы онлайн вариантта ла эшләргә мөмкин. Быҙның өсөн һәр уҡыусы телефондарына Orbit Mind ҡушымтаһын күсереп алып, кәрәкле темаға онлайн карталар эшләй ала. Был вариант өлкән класс уҡыусылары өсөн тап килә.

Интеллект карталар менән төрлө грамматик эштәр башҡарырға мөмкин. Мәҫәлән “Мәктәп” темаһына ҡараған карта:

1. Карталағы һүрәттәргә ҡара, белгән һүҙҙәрҙә әйт.
2. Кемдәрҙе йәки нимәләрҙе күрәһең?
3. Һәр һүҙ менән һүҙбәйләнеш төҙө.
4. Темаға ярашлы бер нисә һөйләм төҙө.
5. Уҡытыусы һәм уҡыусы менән бәйле телмәр ситуацияһын төҙө.
6. Яратҡан шөғөлөң тураһында һөйләм төҙө.
7. Һеҙҙең кабинетығыҙҙа нимәләр бар?
8. Класташың ниндәй? Һ.б. һорауҙар.

Шулай итеп, кәрәҙле, аҡыл һәм тематик телмәр үҫтереү карталары башҡорт теленән кәрәкле һүҙлек запасы булдырыуға, бәйләнешле телмәр үҫтереүгә, кәрәкле мәғлүмәтте иҫтә ҡалдырыуға булышлыҡ итә. Үҙ тәжрибәмдең уңышлы алымдары башҡорт телен уҡытыуҙа һөҙөмтәләргә ирешеү өсөн уҡытыусыға методик ярҙам булып торор тип ышанам.

ӘҘӘБИӘТ

1. Дәүләтшина М.С. Башҡорт телен уҡытыу методикаһы: уҡытыу рус телендә алып барылған дөйөм белем биреү ойошмаларында башҡорт телен (дәүләт теле буларак) өйрәнеү өсөн. 1-се киҫәк. – Өфө: Китап, 2018. – 136 бит.

2. «Тони Бьюзен. Интеллект-карты. Полное руководство по мощному инструменту мышления»: Манн, Иванов и Фербер; Москва; 2019, ISBN 978-5-00117-678-7.

3. Карта слов и выражений русского языка [Электронный ресурс]: – Режим доступа: https://kartaslov.ru/. – Дата обращения: 18.01.2023

© Ғәзизова Ә.Р., 2023

УДК 811.512.141

Ғәзизуллина М.Ә.,
Башҡортостан Республикаһының
атҡаҙанған уҡытыусыһы,
М. Искужин ис. 136-сы башҡорт лицейы, Өфө к.

УҠЫУСЫЛАРҘЫҢ МЕТАПРЕДМЕТ КОМПЕТЕНТЛЫҒЫН ФОРМАЛАШТЫРЫУҘА ТӘНҠИТЛЕ ФЕКЕРЛӘҮҘЕ ҮҪТЕРЕҮ ТЕХНОЛОГИЯҺЫ

Аннотация. В статье рассмотрена тема развития критического мышления у детей. Переведены методы и приемы развития критического мышления для формирования мыслительной деятельности учащихся на уроках башкирского языка.

Annotation. The article discusses the topic of the development of critical thinking in children. The methods and techniques of developing critical thinking for the formation of students' mental activity in the lessons of the Bashkir language are translated.

Ключевые слова: критическое мышление, методы, приемы, методика преподавания башкирского языка.

Key words: critical thinking, methods, techniques, methods of teaching the Bashkir language.

Уҡытыусының төп маҡсаты – белем сифатын күтәреү өсөн төрлө юлдар һәм алымдар ҡулланып, киләсәктә илдең ысын хужалары була алырлыҡ белемле, аҡыллы, һау-сәләмәт һәм хәҙерге тиҙ үҙгәреүсән донъяға яраҡлаша алған балалар тәрбиәләү. Ә йәмғиәтебеҙ үҙгәрештәрҙе контролдә тотоуға, ижади һәм тәнҡитле фекер йөрөтөүгә, көндәлек һорауҙарҙы хәл итеүгә, үҙ фекерен аныҡ һәм ышаныслы яҡлауға, эҙмә-эҙлекле иҫбатлауға һәләтле уҡыусылар тәрбиәләүҙе талап итә.

Ошо талаптарҙан сығып ҡарағанда, уҡыусының дәреслектәге ҡағиҙәне ятлап, дөрөҫ итеп һөйләп биреү кеүек эштәр хәҙер ҡәнәғәтләндерә алмай. Алған белемде киләсәктә ҡулланырға өйрәтеү, уҡыусының үҙаллылығын һәм ижади фекерләүен , һөйләү белеү мәҙәниәтен тәрбиәләү – тел уҡытыусыһына ҡуйылған төп талаптар. Кеше фекерләү һәләте булғанда ғына ҡатмарлы хәлдәрҙән сыға ала, асыштар яһай, яңы нәмәләр уйлап таба.

Уҡыусыларҙың уйлау, күҙаллау һәләтен, тәнҡитле фекерләү белеүен үҫтереү өҫтөндә эшләү өсөн, яңы эффектив алымдар, юлдар, йүнәлештәр ҡулланыу өҫтөндә эш башланым.Түбәндәге бурыстар ҡуйҙым:

-Проблеманың бөгөнгө көндә теоретик һәм практик нигеҙҙәрен өйрәнеү;

-Уҡыусыларҙың фекерләү кимәлен баһалау өсөн диагностика үткәреү;

-Уҡыусыларҙың фекерләүен үҫтереүгә йүнәлтелгән әҙәбиәт дәресенә яраҡлы уҡытыу алымдарын, технологияларҙы, методтарҙы һайлап алыу һәм дәрестә ҡулланыу өсөн яраҡлаштырыу;

-Ижади эштәр системаһын булдырыу;

-Көтөлгән һөҙөмтәләрҙе, күрһәткестәрҙе барлау өсөн диагностик алымдар һайлау;

-Көтөлгән һөҙөмтәләрҙе прогнозлау.

Метапредмет компетенцияның билдәләмәһе – метапредмет компетенциялар – ул регулятив, коммуникатив, танып белеү йәғни төп универсаль уҡыу эшмәкәрлеген үҙләштереү, төрлө уҡыу предметтарын өйрәнеү нигеҙендә формалашҡан белемде уҡыу процесы сиктәрендә лә ҡулланыу, реаль тормош ситуацияларын хәл иткәндә лә файҙаланыу.

Башҡорт әҙәбиәтендә түбәндәге предметтар менән бәйле универсаль уҡыу эшмәкәрлеге үҙләштерелә, төрлө уҡыу предметтарын өйрәнеү нигеҙендә белем алыу формалаша. Мәҫәлән: Башҡорт әҙәбиәте дәресе дәрестәре менән бергә бәйләнеп уҙғарылырға мөмкин.

Башҡорт әҙәбиәте	Башҡорт теле
	Тарих
	География
	Биология
	Музыка
	Рәсем
	Технология
	Математика
	Башҡортостан тарихы һәм мәҙәниәте
	Рус теле һәм әҙәбиәте
	Инглиз теле

Тәнҡитле фекерләүҙең маҡсаты – кәрәкле мәғлүмәтте эҙләү процесында үҙ фекереңде формалаштырыу, был мәғлүмәттең объектив, сифатлы булыуын аңлау һәләтен үҫтереү, яңы дөрөҫ мәғлүмәт барлығын асыҡлаған осраҡта үҙ ҡараштарыңды үҙгәртеү, шәхесте ҙур мәғлүмәт ағымы менән эшләргә,

йәмғиәттә булған мәсьәләләрҙе аңларға һәм хәл итергә, эште планлаштырырға, проблемаларҙы хәл иткәндә тәүәккәл булырға өйрәтеү.

Уҡыусының ирекле үҫешенә булышлыҡ итеүе – был технологияның тағы бер үҙенсәлеге. Тәнҡитле фекерләү технологияһы эҙмә-эҙлеклелек принцибына нигеҙләнгән. Яңы мәғлүмәт менән танышыр алдынан уҡыусы, нимә беләм һәм ул артабан миңә нимә өсөн кәрәк, тигән һорауҙарға яуап эҙләй. Мәғлүмәтте үҙләштергәндән һуң бала ниндәй яңылыҡ алыуы, уның нимә биреүе һәм нисек ҡулланылыуын иҫбатлай. Тәнҡитле фекерләүгә һәләтле бала үҙенең интеллектуаль эшмәкәрлегенә баһа бирә:

– хатаһын аңлап, ваҡытында төҙәтә, кәрәк икән, үҙ ҡарарынан баш тарта;

– эшенең ыңғай һәм кире яҡтарын анализлау аша объектив һығымталар яһай;

– яңылыҡҡа ынтыла;

– төрлө жанрға ҡараған текстарҙы яҙыу күнекмәһен үҫтерә;

– мәғлүмәтлелек: ҡатмарлығы төрлө кимәлдә булған мәғлүмәт менән аналитик һәм баһалау эшен үтәй.

1 этап	Бурыстар	Функциялар	Алымдар
Саҡырыу	Яңы материал үҙләштереүгә ҡыҙыҡһыныу уятыу, уҡыусыларға үҙҙәренә яңы теманы билдәләргә ярҙам итеү	Дәлилләү (яңы мәғлүмәт менән эшләүгә, теманы үҙләштереүгә теләк уятыу) Мәғлүмәти (булған белемдәрҙе яңы тема үткәндә ҡулланыу) Коммуникатив (бәхәсһеҙ уй-фекерҙәр менән уртаҡлашыу	Кластер Идеялар кәрзине Юрауҙар ағасы Дөрөҫ һәм дөрөҫ булмаған раҫлауҙар

Уҡыу һәм яҙыу аша тәнҡитле фекерләүҙе үҫтереү технологияһы уҡыусының мәғлүмәтте өс этапта үҙләштереүен күҙ уңында тота:

Тәнҡитле фекерләүҙе үҫтереүҙең технологик этаптары:

1 этап	2 этап	3 этап
Саҡырыу Өндәү Ойоштороу	Уйлау Фекерләү Үҙләштереү (Яңы тема)	Рефлексия (Йомғаҡлау)

Юрауҙар ағасы алымының авторы – Америка уҡытыусыһы Дж. Белланс.

Маҡсаты: сюжетты күҙаллау, уның барышын алдан күрә белеү.

Ағастың олоно – тема, ботаҡтары – ике йүнәлеш буйынса күҙаллау “мөмкин”, “ихтимал” (“ботаҡтар” һаны сикле түгел). Ә япраҡтар уйлағандарҙың, теге йәки был күҙаллауҙарҙың дәлиле.

2 этап	Бурыстар	Функциялар	Алымдар
Үҙләштереү	Яңы белемдәрҙе булған белемдәр менән йәнәшә ҡуйып, ҡабул итеүгә ярҙамлашыу	Мәғлүмәти (тема буйынса яңы мәғлүмәттәр алыу) Сиситемалаштырылған (Алған белемдәрҙе классификациялау) Мотивацион (Дәлилләү) (Өйрәнелгән темаға ҡыҙыҡһыныу	Инсерт Туҡталыш менән уҡыу Фишбоун йәки “балыҡ һөлдәһе” + - ҡыҙыҡ Беләм, белергә теләйем, белдем “Нимә? Ҡайҙа? Ҡасан? Ни өсөн?” таблицаһы Һорауҙар Тар һәм киң һорауҙар Блум кубы

Алымдарҙың төрлөһөн ҡулланырға мөмкин, мәҫәлән “Плюс, минус, ҡыҙыҡ” алымы. Маҡсаты: әҫәрҙе уҡыу барышында – ыңғай моменттарын **плюс,** кире моменттарын **минус,** ҡыҙыҡ, оҡшаған ерҙәрен **өндәү тамғаһы** менән билдәләп барыу. Бирелгән өҙөктә ыңғай һәм кире моменттарын, оҡшаған һәм оҡшамаған урындарын билдәләп өйрәнеү йөкмәткене аңлап ҡабул итергә, дөрөҫ баһа бирергә, тәнҡитле фекерләү ҡеүәһен үҫтерергә ярҙам итә.Шулай уҡ, әҙәби әҫәрҙе уҡығанда инсерт алымын ҡулланып өйрәнеү ҙә бик отошло. Инсерт алымы – тәнҡитле йәки тамғалы уҡыу.

3 этап	Бурыстар	Функциялар	Алымдар
Рефлексия	Уҡыусыларға үтелгән теманы үҙ аллы йомғаҡларға һәм алдағы дәрескә йүнәлеш бирергә	Коммуникацион (яңы алған мәғлүмәт буйынса фекерҙәр менән уртаҡлашыу) Мәғлүмәти (яңы белем алыу) Мотивацион (киләсәктә белемдәрҙе арттырыуға теләк уятыу) Баһалау (булған һәм яңы алған мәғлүмәтте үҙ-ара бәйләргә өйрәтеү үҙ ҡарашыңды яҡлау. Эш барышын баһалау)	Эссе Диаманта Синквейн Хокку Борт журналы Алты эшләпә

Хокку алымы. Хокку – япон лирик поэзияһы жанры, өс рифмалашмаған строфаларҙан, 17 ижектән тора. Беренсе строфа – биш; икенсе строфа – ете; өсөнсө строфа – биш ижектәрҙән тора. Мәҫәлән: Талха Ғиниәтуллиндың “Әсә һәм бала” хикәйәһен өйрәнгәндән һуң, уҡыусылар менән хокку алымын ҡулланып, ошондай юлдар барыҡҡа килде:

Әсә һәм бала – 5 ижек
Ярата, уйлай, көтә–7 ижек
Ә улы ҡайтмай – 5 ижек

Тағы бер алым – диамант алымы.

Диамант яҙыу ҡағиҙәһе: Башта ике антоним исем уйларға кәрәк. Шунан бирелгән схема буйынса диаманта төҙөргә.

1 юл – теманы асыҡлаусы бер исем.

2 юл – предметты баһалаусы ике сифат.

3 юл – предметҡа хас булған өс ҡылым.

4 юл – һығымта, теманың төп фекерен ҡабатлаусы дүрт ассоциация (исем).

5 юл – икенсе исемгә хас булған өс ҡылым.

6 юл – икенсе исемгә хас булған ике сифат.

7 юл – тәүге юлдағы исемгә ҡапма-ҡаршы бер исем (антоним). Мәҫәлән:

Әсә

Изге,түҙемле, мәрхәмәтле

Ярата,тәрбиәләй,көтә

Әсә күңеле балала,бала күңеле далала

Алдай,яратмай,уйламай

Ялҡау,намыҫһыҙ

Бала

Был алымдарҙы парҙар менән йәки үҙ аллы эшләгәндә уҡыусыларға тәҡдим итергә була. Бирелгән алымдар менән эшләгәндә уҡыусының тәнҡит күҙлегенән фекерләй белеүен, ижади үҫешен күрергә була.

Шулай итеп, алынған белемдәрҙе тормошта теләһә ниндәй ситуацияла ҡуллана белеүсе, үҙ аллы дөрөҫ ҡарар ҡабул итә алырҙай, тормошта уңышҡа ирешеп, туған телде, илде һаҡлап һәм яҡлап йәшәүсе уҡыусылар тәрбиәләнә. Ошо технологияларға нигеҙләнеп дәрес үткәргәндә уҡыусылар үҙ аллы белем алырға ынтыла, тәнҡитле һәм ижади фекерләй, бәйләнешле, дөрөҫ һөйләргә, үҙенең эшмәкәрлегенә баһа бирергә өйрәнә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Баһауетдинова М.И., Йәғәфәрова Г.Н. Башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә яңы технологиялар ҡулланыу (методик ҡулланма). – Өфө, 2008.

2. Использование методов и приемов развития критического мышления для формирования мыслительной деятельности учащихся на уроках русского языка и литературы. Из опыта работы учителя русского языка и литературы Бардацкой Н.А. 2010 г.

3. Микушева Т.А. учитель русского языка, литературы и МХК МОУ «Технологический лицей». Приемы технологии «Развитие критического мышления через чтение и письмо» на уроках литературы.

4. Сәғиҙуллина Э.Р. Тәнҡитле фекерләүҙе үҫтереү технологияһы// «Башҡортостан уҡытыусыһы».– 2012. – №2.

© Ғәзизуллина М.Ә., 2023

УДК 373

Ғәлиева Р.Т., магистрант
Насипов И.С., д-р.филол. н, проф.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

БАШКОРТСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПОЛИЛИНГВАЛЬ БЕЛЕМ БИРҮ ҮЗӘКЛӘРЕ: СТӘРЛЕТАМАК ШӘҺӘРЕ ШӘҺӘР ОКРУГЫНЫҢ «23 НЧЕ САНЛЫ ПОЛИЛИНГВАЛЬ КҮППРОФИЛЬЛЕ МӘКТӘП» МУНИЦИПАЛЬ АВТОНОМ ГОМУМИ БЕЛЕМ БИРҮ УЧРЕЖДЕНИЕСЕ

Аннотация. В статье рассказывается об одном из центров полилингвального образования в Республике Башкортостан – МАОУ «Полилингвальная многопрофильная школа № 23» ГО г. Стерлитамак. Рассказывается об истории открытия образовательной организации, создании полилингвальной многопрофильной школы. Раскрывается особенности организации учебно-воспитательного процесса в школе, ее сегодняшнее состояние и перспективы развития.

Annotation. The article tells about one of the centers of multilingual education in the Republic of Bashkortostan – MAOU "Multilingual multidisciplinary School No. 23" in Sterlitamak. It tells about the history of the opening of an educational organization, the creation of a multilingual multidisciplinary school. The features of the organization of the educational process in the school, its current state and prospects of development are revealed.

Ключевые слова: образование, школа, полилингвизм, многопрофильность, языки, родной язык, Стерлитамак.

Key words: education, school, multilingualism, multidisciplinary, languages, native language, Sterlitamak.

Башкортостан Республикасының иң зур һәм заманча җиһазланган яңа мәктәпләренең берсе – Стәрлетамак шәһәре шәһәр округының «23 нче санлы полилингваль күппрофильле мәктәп» муниципаль автоном гомуми белем бирү учреждениесе. Уку йорты 2019 елның февралендә Стәрлетамак шәһәрендә «Мәгариф» милли проектын гамәлгә ашыру кысаларында «23 нче санлы мәктәп» буларак ачылды. Ул Башкортстан Республикасы оештырылуга 100 ел тулу уңаеннан шәһәргә бүләк булды. Белем бирү учреждениесе шәһәрнең зур үсеш алган яңа районында урнашкан. Бүгенге көндә мәктәптә ике меңнән артык укучы белем ала.

Мәктәпнең үзенчәлеге – иртә профильләштерү, 5 сыйныфтан ук профильгә кадәр әзерлек системасын кертү башлана. Бүгенге көндә табигыйфәнни, технологик, гуманитар профильләр гамәлгә ашырыла, Росгвардия класслары эшли.

Мәктәп төрле пилот проектларда уңышлы катнаша: «Акыллы каникуллар» («Умные каникулы») халыкара проекты, «Оч» («Взлетай») төбәк

белем бирү проекты. «Акыллы каникуллар» проекты укучыларның уку һәм каникул вакытында профильле сменаларда һәм лингвистик лагерьларда катнашуын күздә тота. Барлык каникулларда да мәктәптә «Алтын вакыт» («Golden time») мәктәпяны лагере эшли.

Мәктәп шәһәрнең башка белем бирү учреждениеләре, ата-аналар белән генә түгел, ә төрле иҗтимагый оешмалар белән дә хезмәттәшлек итә: «Ватан» Бөтенрусия патриотик җәмгыть (ВПО «Отечество»), «Туган якны өйрәнү музее», «Өмет» Мәктәптән соң эш үзәге (ЦВР «Надежда»), «Салют» Балалар савыктыру лагере (ДОЛ «Салют»), 31 нче санлы Мәктәпкәчә белем үзәге (ДОУ № 31) һ.б.

Укучыларның иҗади потенциале үссен өчен, өстәмә белем бирү педагоглары балаларда үз көчләренә ышаныч булдыручы, иҗади мәсьәләләрне хәл итү сәләтенә ышаныч формалаштырырга ярдәм итүче дәресләр оештыралар. Көннең икенче яртысында һәр укучы үзенә ошаган мәктәп түгәрәгенә йөри ала: вокал яки театр студиясе, «Мин – рәссам» иҗат остаханәсе, «Бию ритмында» түгәрәге, «Мәктәптә КВН» түгәрәге эшли. Иң кече яшьтәге укучылар өчен «Юл хәрәкәтенең яшь инспекторлары» дәресләре уздырыла. 2020 елдан «Шәһәр йолдызлыры» («City Stars») мәктәп телестудиясе эшли башлады. Яшь корреспондентлар үз телесюжетларында мәктәп тормышындагы барлык кызыклы вакыйгаларны яктырталар. Укучылар зур кызыксыну белән анда Бөек Ватан сугышы экспонатлары, төрле китаплар, техника тупланган мәктәп музеена йөриләр, монда тикшеренү эшләре язалар, мәктәп кунаклары өчен экскурсияләр үткәрәләр.

2019 елның декабреннән мәктәптә Яңа ел Росгвардия балы үткәрелә. Яшь кавалерлар гүзәл ханымнар белән вальс бииләр, залда әкияти атмосфера хөкем сөрә, ә биюче егетләр һәм кызлар белән беррәттән, сәхнәдә Наташа Ростованың беренче балы театральләштерелә. Росгвардия балы мәктәпнең иң күңелле һәм көтеп алына торган традициясенә әверелде.

2020-2021 уку елыннан 23 нче мәктәп полилингваль күп профильле белем бирү учреждениесе буларак үз эшчәнлеген дәвам итә.

Полилингваль нигездә укытуның актуальлеге телгә өйрәтүнең белемнең төп компонентларының берсе булуы, беренче чиратта, кеше тормышының барлык өлкәләре дә гомуми дөньви интеграциягә юнәлеш алуы тенденциясе белән билгеләнә. Полилингваль белем тел мохитен булдыруны күздә тота, анда тел предмет түгел, ә чынбарлыкны тану һәм мәдәниятара бәйләнешларга сәләтле күп мәдәниятле шәхес формалаштыру чарасына әверелә.

1999 елда ЮНЕСКО Генераль конференциясенең 30 нчы сессиясендә Резолюция кабул ителә, ул ЮНЕСКОда катнашучы илләр тарафыннан килештерелгән «мультителле белем бирү» («мультиязычное образование») төшенчәсен раслый. Бу документ нигезендә мультилингваль, яки полилингваль белем бирү мәгарифтә ким дигәндә өч телне: туган телне, региональ яки гомуммилли телне (дәүләт телен – РТ.) һәм халыкара телне куллануны аңлата [1].

Стәрлетамакның 23 нче санлы полилингваль күппрофильле мәктәбендә белем бирү процессы өч телдә алып барыла: рус телендә, башкорт телендә һәм инглиз телендә. Чит телне (инглиз телен) өйрәнү 1 нче сыйныфтан ук башлана, икенче чит телне (немец телен) – 5 нче сыйныфтан. 5 нче сыйныфтан, дәрестә һәм класстан тыш формаларда, француз, кытай, испан һәм төрек телләре квалификацияле укытучылар һәм ул теллләрдә сөйләшүчеләр ярдәмендә укытыла башлый.

Полилингваль күппрофильле мәктәптә укучыларга туган мәдәниятне, халык традицияләрен өйрәнү мөмкинлеге бирә торган мохит булдырылган. Милли телләргә өйрәтүгә зур игътибар бирелә. 1-9 сыйныфларда башкорт теле дәүләт һәм туган тел буларак өйрәнелә, барлык параллель сыйныфларда да туган (татар) телен өйрәнүче төркемнәр җыелган.

Күп телләрне укыту туган, русия һәм дөнья мәдәнияте һәм мәдәни-тарихи мирас традицияләрен үзләштерүгә, мәдәниятара коммуникациягә әзерлекне, дөньяга карата иҗади һәм җаваплы позицияне формалаштыруга, кешеләргә, халыкларга, мәдәниятләргә хөрмәт тәрбияләүгә, үз асылыңны саклап калганда төрле мәдәниятләр вәкилләре белән актив хезмәттәшлеккә ярдәм итә. Нәкъ менә шуңа күрә хәзерге җәмгыятьтә күп телләрдә белем бирүнең полилингваль моделе, күп мәдәниятле шәхес формалаштыру белем бирү киңлегенең мөһим юнәлешләренең берсе булып тора.

Мәктәпнең полилингваль белем бирүгә күчүе әкренләп 2024 елга кадәр планлаштырыла; чит илләрнең мәгариф оешмалары белән хезмәттәшлек кысаларында тел белеме өлкәсендә халыкара хезмәттәшлек каралган.

Полилингваль мәктәпне тәмамлаган укучы – ул туган ил мәдәниятенә тирән ихтирам белән тәрбияләнгән, үз республикасының этномәдәни мирасына сакчыл караган, Ватаныбызның иминлеге һәм чәчәк атуы өчен шәхси үсешкә һәм иҗтимагый үсешкә сәләтле Россия гражданины.

Кече Ватанга, үз халкының гореф-гадәтләренә, туган телгә мәхәббәт хисен формалаштыруда туган телләр укытучылары зур роль уйный. Алар тарафыннан төрле чаралар – Туган телләр декадалары, Республика көннәре, иҗади кичәләр һәм конкурслар һ.б. оештырыла. Мәктәптә барлык чаралар да төрле телләрдә үткәрелә. 2021-2022 уку елында югары уку йортлары белән берлектә «GEOLING-Илгизәр» уенының шәһәр һәм республика этапларын үткәрделәр. Балалар «Урал батыр» эпосы, рус, башкорт һәм инглиз телләрендә Башкортстан мәдәнияте һәм тарихы турындагы сорауларга җавап бирделәр.

«Туган ягым моңнары» хор җыры мәктәп конкурсында барлык сыйныф укучылары рус, башкорт һәм татар телләрендә халык җырларын башкаралар. Балаларга конкурс бик ошый, алар халык җырларын өйрәнәләр, җырлыйлар һәм башкаларның чыгышын тыңлыйлар, бәя бирәләр. Халыклар бердәмлеге көне уңаеннан зур концерт оештырылды. Чара башында укучылар төрле милли костюмнарда күңелле музыка астында дуслык әйлән-бәйләне биеделәр. Алып баручылар рус, башкорт, татар телләрендә бәйрәм турында сөйләделәр, укучылар җырладылар, биеделәр, төрле сәхнә әсәрләреннән өзекләр

күрсәттеләр һәм республика халыклары телләрендә сәнгатьле итеп шигырьләр сөйләделәр.

Республикада ел саен Башкортстан халыкларының милли костюмы көнен бәйрәм итәләр. Чараның максаты – халыкларының милли мәдәниятен саклау һәм үстерү. Полилингваль күппрофильле мәктәп укытучылары һәм укучылары «Мин милли костюмда укыйм» акциясенә кушылалар, төрле чаралар үткәрәләр. Бәйрәм халыкларның гореф-гадәтләренә, тарихына һәм мәдәниятенә тагын бер тапкыр игътибар итү, яшь буында халык мәдәниятенең рухи байлык һәм кыйммәтлек икәнлеген аңлауны тәрбияләү мөмкинлеге бирә.

Укучылар һәм укытучылар татар, башкорт телләрендә халыкара диктантларда, этнографик диктантта актив катнашалар. Зур этнографик диктант – Россиядә яшәүче халыкларның мәдәнияте белән таныштыручы, шулай ук этномәдәни грамоталылыкның гомуми дәрәҗәсен бәяләргә мөмкинлек бирүче агарту проекты. Ел саен мәктәптә республика һәм шәһәр иҗади конкурсларының мәктәп этаплары үткәрелә. Укучылар танылган шагыйрьләрнең шигырьләрен өйрәнәләр, яттан сәнгатьле итеп сөйлиләр һәм аларны әсәрләрен сәхнәләштерәләр. Шуңа күрә җиңүчеләр мәктәп данын конкурсларның башка этапларында уңышлы яклыйлар [2].

Мәктәптә полилингваль белем бирү башлангыч үсеш этабында гына булса да, җитәкчелек һәм укытучылар киләчәккә зур өметләр баглап яшиләр, планнар коралар. Күп телле шартларда белем бирүнең теоретик нигезләрен үзләштерәләр, бу өлкәдәге дөньяви казанышлар белән танышалар, үзләренең уңышлы тәҗрибәләре белән актив уртаклашалар, мастер-класслар күрсәтәләр, түгәрәк өстәлләр оештыралар. Практика шуны күрсәтә: телләрне өйрәнү һәм тиешле дәрәҗәдә үзләштерү төрле телләрдә даими аралашу аша гына уңышлы була.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акты Генеральной конференции. 30-я сессия. Париж, 26 октября – 17 ноября 1999 г. Т. 1: Резолюции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001185/118514r.pdf. – Дата обращения: 12.10.2022 г.

2. Галиева Р.Т. , Насипов И.С. Центры полилингвального образования в Республике Башкортостан: Стерлитамак // Тюркская филология в XXI веке: проблемы и перспективы: Сб. материалов Всерос. очн.-заочн. научно-практ. конф. с международным участием, Республика Башкортостан, г. Стерлитамак, 24 ноября 2022 г. / Отв. ред. И.С. Мансуров. – Стерлитамак: Стерлитамакский филиал УУНиТ, 2022. – С. 220-223.

©Галиева Р.Т., Насипов И.С., 2023

УДК 372.882

Ғәлимова В.А., студент
Ғилми етәксеһе: Ғәлина Ғ.Ғ., филол. ф. канд., доц
М.Аҡмулла ис. БДПУ Өфө ҡ.

МӘКТӘПТӘ НАЗАР НӘЖМИҘЕҢ «ИБЛЕС» ПОЭМАҺЫН ӨЙРӘНЕҮ

Аннотация. В статье рассматривается пути изучения поэмы Назара Наджми «Иблис». Отмечается, что при анализе произведения следует особое внимание уделить патриотическому воспитанию. Сравнительно-сопоставительное изучение с поэмами Ш.Бабича, М.Гафури позволит глубже изучить развитие религиозных мотивов в башкирской поэзии.

Annotation. The article examines the ways of studying Nazar Najmi's poem "Iblis". It is noted that when analyzing the work, special attention should be paid to patriotic education. Comparative study with the poems of Sh.Babich, M.Gafuri will allow a deeper study of the development of religious motives in Bashkir poetry.

Ключевые слова: Назар Наджми, поэма, Иблис, изучение.

Key words: Nazar Najmi, poem, Iblis, study.

Башҡорт әҙәбиәтендә XX быуатта мифологик образдар, мифопоэтик шәхестәр, архетипик образдар менән ҡыҙыҡһыныу һөҙөмтәһендә М. Ғафури («Адәм үә Иблис», 1910), Ш. Бабич («Ғазазил», 1916), Н. Нәжми («Иблес») әҫәрҙәрендә Иблес образына мөрәжәғәт иткәндәр.

Был өс әҫәрҙәрҙең дә нигеҙендә Ҡөрьән китабында урын алған дини миф һалынған: Алланың әмеренә буйһонмау арҡаһында ожмахтан ҡыуылған Ғазазил фәрештәнең Иблискә әйләнеүе һәм уның кешеләрҙе насарлыҡҡа ҡотортоуы, аҙҙырыуы. Бер үк образ тураһында һүҙ барһа ла, һәр автор уны үҙенсә асҡан, үҙенсә ҡабатланмаҫ сюжет ҡорған.

Ш. Бабич һәм М. Ғафури әҫәрҙәре менән уҡыусылар алданыраҡ таныша, шуға ла Н. Нәжми поэмаһын өйрәнеү барышында был әҫәрҙәргә таянып була. Поэманың йөкмәткеһе бик ҙур, шунлыҡтан уҡыусылар уны өйҙә уҡып киләләр.

Уҡытыусы иң элек традицион һорау ярҙамында йөкмәткене үҙләштереү кимәлен тикшерә?

Ҡыҫҡаса йөкмәткене һөйләтергә лә мөмкин. Бер нисә сюжет һыҙығы Әхмәт образында килеп төйөнләнеүе асыҡлана. Тәү ҡарашҡа поэманың лирик геройы ваҡиғаларҙы күҙәткән һымаҡ ҡына. Геройҙар Сәғүд Ғәрәбстанында һәм Башҡортостандың Зөйә буйҙарында хәрәкәт итә. Ваҡиғалар ике ваҡыт арауығын берләштерә: хәҙерге заман менән хәтирәләр ебен үреп һүрәтләй автор. XX быуат башында илдә түңкәрелеш булғас, ауыл муллаһы Әхмәт ҙур ғаиләһе менән тыуған ерен ташлап китергә мәжбүр. Юлда үҙенең балаларын юғалта, ҡатыны Бибикамал менән юлда тыуған улы ғына иҫән ҡала.

- Сәфәрҙә тыуып, Сәғүд Ғәрәбстанында үҫкән Мәхмүт булмышына туған моң нисек килеп һарылған?

-Әсәhе Бибикамалдың hағышлы моңо аша уға ата-бабалар төйәгенә, телгә булған ҡыҙыҡһыныу, хөрмәт, барып күреү хыялы уята. Мәхмүтте төштәренә кергән, ғүмерҙә бер тапҡыр ҙа күрмәгән ата-бабалар төйәге үҙенә тарта:

Әсә йырлай... Мәхмүт йөрәгенә

Ағыла йыр әллә ҡайҙарҙан. Алыҫтарҙан сыңлап килә төҫлө Ата-баба тыуған ярҙарҙан.

Бибикамалдың ер hәм йыр тураhындағы hүҙҙәре лә актуаль:

Ер менән йыр – бер үк ҡарындан,Ә, етмәhә, йырҙы шағир яҙған.

Был hорау бик мөhим, сөнки уҡыусылар менән ата-әсәнең баланы тәрбиәләүҙәге роле асыҡлана.

- Мәхмүттең ғүмере трагик рәүештә өҙөлөүенең сәбәбе нимәлә?

Улының йырын тыңлап, Әхмәт Тертләп ҡуйҙы: «Был ни ғәләмәт?!»

Тап ошо юҫыҡтағы бәхәс үҫкәндән-үҫә, трагедияға барып етә. Мәхмүт:

«Тел үҙе лә иман», – тип өндәшә икән, нисек дөрөҫ әйтелгәнлегенә инанмай мөмкин түгел. Бөгөн дә бит туған телебеҙ тирәhендә ҡыҙыу бәхәстәр барғанда,халыҡ шағирының поэтик hүҙҙәре бик көнүҙәк яңғырай.

Әхмәт менән Иблес диалогын роллләп уҡыла. Был диалогтың ябай бәхәс кенә түгел, ә автор өсөн геройҙарҙың характер hыҙаттарын асҡан ысул да икәнлеге күрhәтелә. Үҙен ғүмер буйы хаҡ, Аллаh юлында тип уйлаған Әхмәткә Иблес күҙен аса.

Әҫәрҙең идея-тематик йөкмәткеhе уҡыусылар менән бергәләп билдәләнә. Бында әҫәр тураhында Х. Ғиләжевтың hүҙҙәрен килтереү урынлы: «Поэманың нигеҙендә – Ватан hәм кеше яҙмышының нисбәте. Тыуған ил hәм туған тел төшөнсәләренең тормоштағы трагик драмаhы кеүек, бер ваҡытта ла үҙенең әhәмиәтен юғалтмаған проблемалар ята. Ҡайҙа барhа ла кешенең ҡара hаҡалы үҙе менән, йәғни кешенең аллаhы ла, иблесе лә үҙендә, улар кешенең тәбиғәте, донъяға ҡарашы, ғәме. Иленән ҡасhа ла, тыуған тупраҡтан, туған моңдан, туған телдән кеше ҡаса алмай» [1, 13].

Дәрестә уҡыусыларҙың танып-белеү эшмәкәрлеген әүҙемләштереү

Маҡсатында ҡыҙыҡлы эш алымдары ҡулланырға кәрәк. Геройҙарғаҡылыҡһырлама биреүҙе төркөмләп ойошторорға мөмкин. Беренсе төркөм Әхмәткә, икенсе төркөм Иблескә, өсөнсө төркөм Мәхмүткә, дүртенсе төркөм Бибикамалға ҡылыҡһылама бирә, кластерҙар төҙөй. Уҡыусыларҙан яуаптарҙыәҫәрҙән өҙөктәр ярҙамында иҫбатлауҙы талап итергә кәрәк. Мәҫәлән:

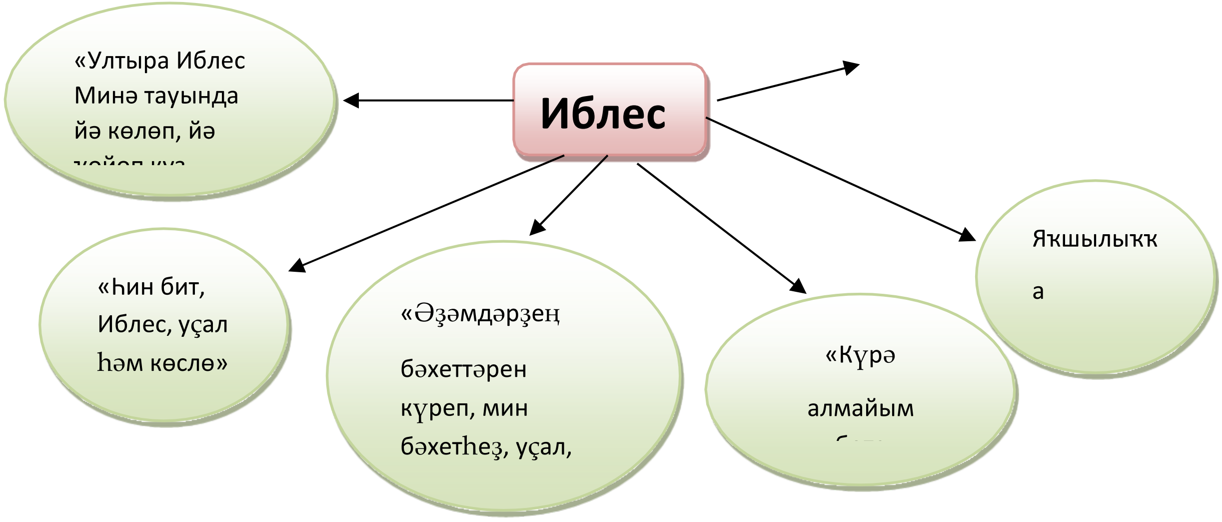

Назар Нәжмиҙең Иблесе күп ҡырлы, ул хатта ниндәйҙер хистәргә лә эйә, ул үҙенең яҙмышы тураһында ла тәрән уйлана:

Бөтәһенән тик мин генә мәхрүм,Шуға ла ер миңә тиң түгел.

Кеше генә – үҙ ерендә алла... Ниңә кеше? Ниңә мин түгел?!

Башҡа образдарға ла ентеклеҡылыҡһырлама бирелә. Шамил, Ҡыҙ, Егет образдары әҫәрҙең, фекер киңлегенә һәм тәрәнлеген көсәйтеүгә ярҙам итеп киләләр. Шағирҙың лирик образына ла иғтибар ителә.

Иртәгәләр бөгөн тыуа икән,

Шул иртәгәм бармы бөгөндә? – тип лирик герой инештә үк һорау ҡуя.

Шағир ваҡыт менән бәхәскә инә. Назар Нәжми шиғриәтендә ваҡыт үлсәм бирәмеге түгел, сиктәрен күпкә киңәйтә. Эске азатлыҡ, тойғолар юғарылығы ваҡыттан ашып китә:

Мин дә шулай ғүмер буйына,

Яна-яна, төҙөп ҡуйҙым кеүек

Шиғырҙарҙан торған бер бина.

Ул бинамды һаман төҙөйөм мин

Иртәгә һәм бөгөн өсөн дә, – тип үҙенең ҡараштарын нығытып ҡуя шағир. Йомғаҡлау өлөшөндә ике өҙөк уҡыла:

а) Илай ине Әхмәт... Әхмәт илай...Йөрәгендә ине ут йәшен.

б) Минәтауҙа Иблес, көлә-көлә,Түгә утлы, әсе күҙ йәшен.

Ике төп геройҙың илау сәбәптәре һәм уларҙың күҙ йәштәре араһындағы айырма асыҡлана.

Шулай уҡ Ш. Бабичтың һәм Н. Нәжмиҙең әҫәрҙәрендәге Иблес образдарын сағыштырып ҡарарға ла була.

Уҡыусылар менән дәрес аҙағында һығымта яһала: кешенең рухи азатлығын Иблес кенә еңә алмай. Ул азатлыҡ эскән һыу, һулаған һауа, тыуғанер йылыһы һәм моң менән кешегә һеңә. Кешене шәхес кимәленә күтәрә, иңенә яуаплылыҡ та һала.

ӘҘӘБИӘТ

1.Ғиләжев Х. Был донъяла һин йәшәйһең икән... // Атай йорто. Баш һүҙ.

–Өфө: Китап, 1988. – 5-17 бб.
2. Н.Нәжми. Атай йорто. –Өфө: Китап, 1988. – 304 бит

© Ғәлимова В.А., Ғәлина Ғ.Ғ., 2023

УДК 821

А.В. Ғәлиуллина, студент
Ғилми етәксеһе: З.А. Әлибаев, филол. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

ҠУРАЙ – БАШҠОРТТАРҘЫҢ КҮҢЕЛ ҠЫЛЫ

Аннотация. В этой статье говорится о важности и силе курая. Автор показывает неразрывную связь башкирского народа с кураем и в качестве примера приводит известного кураиста.

Annotation. This article talks about the importance and power of the kurai. The author shows the inextricable connection of the Bashkir people with the Kurai. As an example, the author cites a well-known curator

Ключевые слова: курай, музыкальный инструмент, живая музыка, национальный символ, фольклор, кураист, народ.

Key words: kurai, musical instrument, live music, national symbol, folklore, kurai, people.

Мин үҙем бәләкәйҙән ҡурай моңон тыңлап үҫтем. Атайым һәр ваҡыт төрлө башҡорт көйҙәрен уйнап беҙҙе бейетеп, йәки оҙон көй уйнап тәрән уйға батырып ала ине. Ҡурайҙа уйнай белеү беҙҙең нәҫелдә борон борондан килгән. Минең олатайымдың атаһы Ғәлиуллин Зәйнулла һуғыш ваҡытында ҡурай уйнап дан алған булған, һәм һуғыштан иҫән һау ҡайтҡас уҙененң улына, минең олатайыма, өйрәткән, ә олатайым атайға өйрәткән. Ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы, атай күпме генә тырышмаһа ла мине ҡурайҙа уйнарға өйрәнә алманы. Ләкин, көйөн ишетһәм бөтә тәнемде ул тылсымлы моң ярып үтеп китә.

Ҡурай моңон беҙ радио, телевизор интернет селтәрҙәрендә ишеткәнебеҙ бар, шулай ҙа ул көй тере ҡурай моңон ишетеүгә етмәй. Тере көйөн ишетеү ул үҙе бер мөғжизә.

Ҡурай тураһында һөйләгәс, билдәле ҡурайсыларҙы лә әйтеп китергә кәрәктер тип уйлайым. Минең яҡташым Дәүләтбай Абдрахман Улы Рәхмәтуллин 1937 Йылдың 15 сентябрендә Башҡортостан Республикаһының Бөрйән районы Нәби ауылында тыуған. Ул бик иртә етем ҡала, был унның бала сағы ауыр була. Дәүләтбай Рәхмәтуллин бала сағында уҡ ҡурайҙа уйнарға өйрәнгән. Унның тәүге уҡытыусыһы-ауылдашы, ҡурайсы Нурғәли Ҡарабулатов. Ул ҡурайҙы ҡырҡып алып, уйын ҡоралын нисек дөрөҫ тоторға һәм тауыштарҙы нисек сығарырға икәнен күрһәткән. Әкренләп ул ауылдаштары алдында концерттарҙа сығыш яһай башлай. 1957 йылда танылған ҡурайсы Мөхәмәт

Ҡәҙерғолов менән таныша, егет уны маҡтай һәм илһамландыра. 1961 йылда Башҡортостандан үҙешмәкәр артистар составында Дәүләтбай Абдрахман Улы бөтә Союз халыҡ хужалығы ҡаҙаныштары күргәҙмәһендә сығыш яһай, унан көмөш миҙал менән ҡайта. Был сәфәрҙән Дәүләтбай Рәхмәтуллиндың тормошо ҙур сәхнәлә башлана ла инде. Районда йәки республикала бер ҙур сара ла Бөрйән ҡурайсыһы ҡатнашлығынан тыш үтмәне.1969 йылда башҡа ҡурайсылар, шулай уҡ яңғыҙ ҡурайсылар составында, шулай уҡ Яңғыҙ номер менән Ленинградта Башҡортостан автономияһының 50 йыллығына арналған концертта сығыш яһай. Шул Уҡ Йылда Куйбышевта бөтә Союз халыҡ таланттары смотры үтте, Унда Дәүләтбай Рәхмәтуллин лауреат Исемен Алды. 1972 йылда Люксембургта халыҡ-ара фольклор байрамы үтә, унан ҡурайсы лауреат дипломы менән ҡайта. Ауылдашы, билдәле йырсы Ғилман Сәфәрғәлин менән бергә популяр «беҙҙең адрес – Советтар союзы" телевизион тапшырыуында ҡатнашты. 1974 йыл ҡурайсы өсөн әһәмиәтле була. Уға «БАССР-ҙың Атҡаҙанған мәҙәниәт хеҙмәткәре»тигән маҡтаулы исем бирелә. 1975-1981 йылдарҙа Бөрйән районы Нәби ауылында район музыка мәктәбе филиалында ҡурай класы буйынса уҡытыусы булып эшләй. 1979 йылда улы Айбулат менән бергә ҡурайсылар конкурсында Йомабай Иҫәнбаев исеменән бүләк алалар. 1995 йылда Өфөлә үткән «ҡурай Моңо – 95» конкурсында призер була.

Ғата Зөлкәфил улы Сөләймәнов Баймаҡ районының Беренсе Төркмән ауылында 1912 йылдың 15 июнендә тыуа. Тыуған ауылы ҡурайсылары менән тирә-яҡта элек-электән дан тотҡан була. Ҡурай моңона һоҡланып үҫә. 1985 йылда "Ҡурай" тигән китабы донъяны күрә.

Башҡорттарҙа борондан музыка ҡоралы – ҡурай билдәле булып килә. Был ҡорал башҡорт халҡының милли символдарының береһе булып һанала. Ете таждан торған стилләштерелгән ҡурай сәскәһе Башҡортостан республикаһы гербында һәм флагында төшөрөлгән. Тәрән боронғолоҡҡа барып тоташҡан һәм халыҡтың бөтә тарихы тормошо менән бергә барған милли музыка халыҡтың ижадында һәм көнкүреш тормошона бәйләнгән, башҡорт халыҡ музыкаһын мәғәнәле һәм стиль системаһына тупланыу, башҡорт халҡының формалашыуы менән бер үк ваҡытта бара тигән һығымта яһарға мөмкинлек бирә . Йыр ижады менән бер рәттән башҡорттарҙа музыка ла үҫешкән була, өҫтәүенә, инструменталь музыка вокал музыкаһынан өҫтөнлөк ала. Башҡорттарҙа һәр йыр көйөнә тиерлек уның иректе варианты булараҡ инструменталь көйө була. Инструменттың килеп сығышы ла бик ҡыҙыҡ: ҡот осҡос үлемдән ҡотолған егет тураһында легенда сағылдырыла. Бер урманға барып еткәс, егет тирә-яғынан ҡурҡыныс янағанын көткә, ул өмөтһеҙлөккә бирелмәй алға атлай. Күҙҙәренә оҙон һабаҡлы сәскә эләгә, унан һуң көй сығарған шыма сәскә таба. Музыка ҡоралында уйнау егетте ҡотҡара, уны урмандан сығара, көйө яуызлыҡты еңә. Был легенданың варианттары бик күп осрай, ҡайҙалыр егет һылыуҡайҙың йөрәген яулаған, ҡурай арҡаһында ҡайҙалыр яуыз хандан ҡасҡан. Әммә ниндәй генә легенда булмаһын, ҡурай ғазаптарҙан ҡотолоу символы булараҡ

башҡорттарҙың юлдашына әүерелә.Күп һанлы башҡорт йырҙарында, эпостарҙа һәм эпик риүәйәттәрҙә ҡурай ҙа тарихи сағылыш таба. Мәҫәлән, ҡурай «Ҡуңыр Буға», «Аҡбуҙат», «ҡара Юрға», «Заятүләк һәм Һыуһылыу "боронғо башҡорт эпостарында телгә алына. Ҡурай тураһындағы һүҙҙәр «Килен тауы» риүәйәтендә һәм төрлө легендаларҙа ла осрай. Башҡа халыҡтарҙағы кеүек, башҡорттарҙа ла инструменттың составы, башҡарыу типы, борон заманға барып тоташҡан рухи мәҙәниәттең бай ҡатламы барлыҡҡа килгән. Халыҡ ижадының башҡа төрҙәре менән тығыҙ бәйләнештә үҫешеп, улар милли мәҙәниәттең үҙенсәлеген, уның тарихи бәйләнештәрен сағылдыра. Музыкаль ижадтың нығынған формаларында башҡорт этносының матди һәм рухи мәҙәниәте тураһында йәшерен мәғлүмәт бар.

Шулай итеп, ҡурайсылар легендаларҙы, йырҙар тарихын, ҡәбилә, халыҡ тормошонан факттарҙы белергә һәм башҡорттарҙың бөтә рухи мираҫын һаҡларға тейеш Башҡорттар өсөн ҡурай-ул музыка ҡоралы ғына түгел, ә тарихи белемде быуындан быуынға тапшырыу сараһы ла. Билдәле булыуынса, ниндәй ҙә булһа көйҙө башҡарыр алдынан ҡурайсылар ҡыҫҡаса уларҙың сығышының легендаһын һөйләй һәм тап ҡурай милли мәҙәниәттә мөһим урын алған төп музыка ҡоралы булды һәм булып ҡала. Ҡурай башҡорттарҙың боронғо музыка ҡоралы. Халыҡтың оҙайлы, ҡатмарлы этник тарихына ҡарамаҫтан, был музыка ҡоралы үҙенең үҙенсәлеген һаҡлаған, башҡорттарҙың үҙенсәлекле музыкаль мәҙәниәтен үҫтереүгә булышлыҡ иткән. Ҡурай моңо ул тылсымлы көй, унан һағыш, шатланыу, ҡайғы-яза, бәхетле минуттар барыһыла урғылып сыға.

ӘҘӘБИӘТ

1. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения // 2-е изд., доп. – Уфа: дизайн Полиграф-сервис, 2010. – 256 с.
2. Молодой учёный №3 (137) январь 2017 г. Рубрика культурология «Курай – башкирский национальный инструмент»
3. История происхождения курая. [Электронный ресурс]. // Режим доступа: Livejoyrnal.com . – Дата обращения: 20.01.2023.
4. Социальная сеть вконтакте группа "Нефтекамская государственная филармония" пост «Башкирский кураист, заслуженный работник культуры БАССР Давлетбай Рахматуллин»
5. Идельбаев А.М. [Электронный ресурс]. // Режим доступа: https://idelbaev--artur-livejournal-com – Дата обращения: 20.01.2023
6. История происхождения курая. [Электронный ресурс]. // Режим доступа: https://trishurupa.ru/content/ISTORIYa-PROISKhOZhDENIYa-KURAYa.html. – Дата обращения: 20.01.2023

© Ғәлиуллина А.В., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821.512.141

Ғәниев Ф.Б., студент
Ғилми етәксеһе: Ғәлина Ғ.Ғ., филол. ф. канд., доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к.

Ш. БАБИЧ ҺӘМ Р. БИКБАЕВ ШИҒЫРҘАРЫНДА ДИНИ МОТИВТАР

Аннотация. В статье рассмотрены религиозные мотивы в поэзии двух великих поэтов в сравнительном аспекте. Отмечается, что религиозные мотивы в их творчестве связаны с исторической и культурной средой, личными убеждениями и мировоззрением. Дается анализ отдельных произведений поэтов.

Annotation. The article examines religious motives in the poetry of two great poets in a comparative aspect. It is noted that religious motives in their work are connected with the historical and cultural environment, personal beliefs and worldview. The analysis of individual works of poets is given.

Ключевые слова: религия, мотивы, вера, медресе, Коран, символ, хадис, намазлык, славословие, судьба, традиции, народ.

Key words: religion, motives, faith, madrasah, Koran, symbol, hadith, namazlik, praise, fate, traditions, people.

Башҡорт яҙыусыларының ижадында дини мотивтарға нигеҙләнеп яҙылған әҫәрҙәр йыш осрай. Быны беҙ XX быуат башында талантлы шағир Ш. Бабич ижадында ла асыҡ күрәбеҙ, быуат аҙағында Башҡортостандың халыҡ шағиры Р. Бикбаев поэзияһында ла күҙәтәбеҙ.

Ш. Бабич мулла улы булған, мәҙрәсәлә белем алған. Ул динде бөтөнләй инҡар итмәй, ижадында дини темаға йыш ҡына мөрәжәғәт итә. Был турала З. Шәрипова бына нимә яҙа: «Бабич та мәҙрәсә мөхитендә тәрбиә-белем алған һәм, ижадсы булараҡ, заманы өсөн нисек кенә алдынғы булмаһын, мәҙрәсә һауаһында өлгөрөп еткән шәхес, шуға күрә уның әҫәрҙәрендә дин йоғонтоһо, шунең материаль кәүҙәләнеше – дини лексиканың муллығы бик тәбиғи» [6, 91].

«Ғәйет көнө» шиғырында автор байрамды мөьминдәрҙе шатландырырлыҡ, фәрештәләрҙе йырлатырлыҡ, ә яуыз ендәрҙе илатырлыҡ итеп йырларға, күңел асырға саҡыра:

Шатлан, мөьмин, бөгөн шатлан – Ғәйет көнө,
Шатлығыңдан иҫер, мөьмин, айыҡ көйө [1, 67].

Р. Бикбаевтың да «Бөгөн ғәйет» тип аталған шиғыры бар, ул иҫтәлектәренә ҡоролған. Автор бала сағында байрамға йыйылған ҡарттарға «таҫтамал һоноп ҡалдым» тип шатлана. Унан һуң «ғәйеттәр ғәйеп һаналған» ваҡыттар килә, шағир кешеләрҙең һаман да бер ни күрмәүҙәренә борсола.

Ш. Бабич борсолоулы уйҙарына яуап тапмағанда, күңеле болоҡһоғанда шиғырҙары аша йыш ҡына Аллаға өндәшә. Мәҫәлән:

Өҙ башымды, эй хоҙайым, был миңә ысын баш тҙгел,

Ах, залим баш, һиндә мәхкүм ҡалды мазлум йәш күңел [1, 63].

Ш. Бабичтың наҙан һәм алдаҡсы муллаларҙан көлөп ижад иткән күп кенә сатирик шиғырҙары билдәле. «Хәҙрәте Сүнчәләй рухына», «Әй, мулла абзый» шиғырҙары шундайҙарҙан:

Әй, мулла абзый, ант итәмен аллаң менән,

Ант итәмен башыңдағы салмаң менән:

Өҫтән былай кеше төҫлө күренһәң дә

Эсең-тышың тулы сеп-сей ялған менән! [1, 199].

Әммә хәҙрәттәрҙең барыһын да ул насар итеп һүрәтләмәй, «Ҡанун тыңлағанда» шиғырында Фараби хәҙрәткә дан йырлай:

Әй, Фараби хәҙрәте, төркөм, ҡаным, нәҫелем, йәнем,

Мәңге онотолмаҫ әҫәрҙән беҙгә ҡалдырҙың ҡанун [1, 93].

Фараби Әбү Насыр Мөхәммәт (870 – 950) Урта Азияла йәшәгән фәйләсүф. Ул боронғо грек фәлсәфәһен Шәреҡтә таратыусыларҙың береһе була, йәндең үлемһеҙлегенә, әхирәттәге тормошҡа ышанмауҙа, ҡыҫҡаһы, аллаһыҙлыҡта ғәйепләп, Фарабиҙы дин әһелдәре эҙәрлекләйҙәр. Ш. Бабич Фарабиҙың музыкаль талантына баш эйә, ҡанун моңона һоҡланыу шиғырҙың башынан аҙағына тиклем дауам итә.

Шағир ижадында *Алла* образы төрлөсә кәүҙәләнеш ала: уны әҙәми зат һүрәтенә индерә, ер кешеһенә хас сифаттар менән билдәй, йәғни материаллаштыра, ҡайһы бер әҫәрҙәрендә, киреһенсә, – илаһи зат итеп һүрәтләй.

Ш. Бабич ҡатмарлы осорҙа йәшәй. Уның Аллаға булған мөнәсәбәте кешелек донъяһындағы реаль хәл-ваҡиғаларға турана-тура бәйле. Беренсе бөтә донъя һуғышы осорондағы ҡанлы һуғыш, илдәге бөлгөнлөк мәлдәрендә ул хатта Аллаға ғәйеп ташлай, асыулана, уға ышанысын юғалта, уның мәрхәмәтлелегенә шикләнә һәм барлығына икеләнә:

Белмәйем,

әллә алла,

әллә иблес

Алдалай?! – тип яҙа автор борсолоп.

Шағир яҙмышының үтә лә ҡырҡыу, борсоулы мәлдәрендә Аллаға ярҙам һорап мөрәжәғәт итә. Тик ул үҙ яҙмышы өсөн түгел, бөтә Башҡортостан халҡы өсөн борсола, уның өҫтөнән ҡан болоттары китеүен теләй:

Раббым, һиңә һығына Башҡортостан,

Ишет мәзлүм башҡорт аһтарын.

Ҡан болото китһен инде өҫтән,

Һалсы рәхмәтеңде, ғаффарым! [1, 276].

Ш. Бабич өсөн аллаға ышаныу – иң тәүҙә рухи таҙалыҡ, фиҙәкәрлек. Уның тарафынан «Алла» төшөнсәһе ғәҙеллек, хаҡлыҡ, изгелек символы булып ҡабул ителә һәм шағир аңында бөтәһен бергә берләштергән һәм күпкә тәрәнерәк һәм киңерәк булған «иман» һүҙенә барып тоташа.

Дини мотивтар шағирҙың мөхәббәт поэзияһында ла осрай, ҡыҙҙарҙы ул Алла менән сағыштыра:

Ҡәләмемә күңел ене ҡағылдырған,

Тиле күңелде үҙ юлына абындырған –

Ике нәмә – әүүәл алла, икенсе ҡыҙ

– Бәндәләрҙе ҡөҙрәтенә табындырған, – тип яҙа ул «Исемдәр баҡсаһында», «Алла һәм ҡыҙ» образдары «матурлыҡ, сафлыҡ» төшөнсәләре аша бергә берләшкәндәр, шуға ла ҡыҙҙарға мөнәсәбәт тә йыш ҡына «Алла» күҙлегенән күрһәтелә [1, 226].

Дин йолаларын үтәү кәрәклеген дә күрһәтә автор. Мосолмандар һәр эште «Бисмилла» әйтеп башларға тейеш, ул шул турала иҫкәртә:

Әйтмәгәс бисмилланы эш уңмай шул,

Әйләнергә башлай кәүҙә лә уң вә һул.

Һәм тамаҡтың төптәре ғыр-ғыр килә,

Болғана ҡулда, ауыҙ мыр-мыр килә [1, 156].

Күреүебеҙсә, Ш. Бабичтың дини мотивлы әҫәрҙәре күберәк шағирҙың күңел торошон күрһәтә.

Р. Бикбаев иһә икенсе заман кешеһе. Ул пионер, комсомол тәрбиәһе алып үҫә, ләкин күңелелендә иманын юғалтмаған. Быны быуаттар аша беҙгә килеп еткән хәҙистәрҙең аҡылдарын йөрәгендә йөрөткән һәм халҡына еткергәнлеге иҫбатлай

2001 йылда «Йөҙ ҙә бер хәҙис» тигән беренсе китап, 2003 йылда икенсеһе, 2006 йылда өсөнсөһө донъя күрә. 2009 йылда башҡорт һәм урыҫ телендә «Өс йөҙ ҙә өс хәҙис. Триста три хадиса» тигән баҫма донъя күрә. Шағирҙың «Һайланма әҫәрҙәр»енең алтынсы томында хәҙистәрҙең дауамы – тағы ла 474 хәҙис баҫылып сыға. Р. Бикбаев барлығы 777 хәҙисте шиғыр формаһына күсереп, башҡорт теленең матурлығын, ҡиммәтен арттырҙы. Уларҙың тәрбиәүи әһәмиәте лә ифрат ҙур, халыҡты тәртипкә, әҙәпкә, иманлы ғүмер кисерергә саҡыралар. Мәҫәлән:

Аллаһты һис ҡыҙыҡтырмаҫ

Малығыҙ менән йәмегеҙ.

Аллаһ өсөн ҡәҙерлеһе –

Күңелегеҙ, ғәмәлегеҙ [2, 168].

«Ватандаш» журналында 2012 йылдың туғыҙынсы номерында «Тыуған еребеҙ – изге намаҙлыҡ» исеме аҫтында Р. Бикбаевтың шағирҙар шәлкеме баҫылып сыҡҡан. Исеменән күреүенсә, был шиғырҙарҙа дини мотивтар күтәрелгән. Шиғырҙарҙан авторҙың ғаиләһендә туғандарының дини кешеләр булыуын күрәбеҙ. Инәһе уға ҡомартҡы итеп намаҙлыҡ, ҡартатаһы тәсбих ҡалдырған. Шағир уларҙы ҡәҙер итеп һаҡлай:

Алға һалһам ошо намаҙлыҡты,

Йәнгә йылы китә өҫтәлеп [2, 165]

Һәм тыуған ерҙе лә намаҙлыҡҡа тиңләй:

Бер уйлаһаң,

Ошо атлап йөрөгән
Тыуған еребеҙ – изге намаҙлыҡ.
Тыуған ергә баҫһам,
Намаҙлыҡҡа
Баҫҡан һымаҡ булам шуға ла [2, 165].

Шағирҙы Стамбулдың мәсеттәре һоҡландыра. Иҫенә төшһә, мәсет манараларһыҙ, аҙан тауышһыҙ үткән бала сағы өсөн үкенә:

Эй үкенес!
Аҙан арбауынан
Башланмаған сабый көндәрем...
Ҡолатылған изге манаралар,
Емерегән мәсет мөнбәре [4, 65]

Р. Бикбаев үҙенең әҫәрҙәрендә дини мотивтарҙы халыҡ яҙмышы, заман, ил, халыҡ, киләсәк алдында яуаплылыҡ проблемаларына бәйләй.

Мәҫәлән, «Ҡөрьән ошо телдә әйтелгән бит» шиғырында:

Ҡөрьән ошо телдә әйтелгән бит –
Ғәрәптәргә кем һуң көнләшмәҫ!?
Аллаһ һүҙе ошо телдә ингән
Аллаһ ошо телдә һөйләшкән, – тип яҙа [2, 165].

Ошонда уҡ һәр телдең «Аллаһ теле икән»е һәм телде ҡәҙерләргә кәрәклеге тураһында иҫкәртә:

Милләттәрҙе туған теле һаҡлар,
Милләт әгәр телен һаҡлаһа [2, 165].

Ғ. Хөсәйенов шағир тураһында бына нимә яҙа: «Һәләте менән Рауил Бикбаев тапҡыр фекерле уйсан шағир. Уны Мифтахетдин Аҡмулла, Шәйехзада Бабичтарҙан килгән көслө поэтик традицияларҙы, беҙҙең заманда уларҙы артабан үҫтереп һәм күрелмәгәнсә байытып ебәргән Мостай Кәрим, Рәми Ғариповтарҙың шиғри мәктәптәрен лайыҡлы дауам иткән халыҡ шиғирҙарыбыҙҙың күренеклеһе итеп тоям» [2, 7]. Был ысынлап та шулай.

Шулай итеп, Ш.Бабич ижадын төплө өйрәнеп, монография сығарған, уның әҫәрҙәрен текстологик йәһәттән эшкәртеп шиғри йыйынтыҡтарын баҫтырған Рауил Бикбаев ижадында дини тематика сағылдырыу мәсьәләләрендә һис шикһеҙ бөйөк Бабич йоғонтоһо ныҡ һиҙелә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Бабич Ш. Шиғырҙар, поэма, эпиграммалар. – Өфө: Китап, 1985. – 400 бит.

2. Бикбаев Р. Тыуған еребеҙ – изге намаҙлыҡ! // Ватандаш. 2012. – № 9. – 165-166-сы бит.

3. Бикбаев Р. Һайланма әҫәрҙәр. 1 том: шиғырҙар, поэмалар. – Өфө: Китап, 2008. – 528 бит.

4. Бикбаев Р. Һайланма әҫәрҙәр. 6 том: шиғырҙар, поэма, хәҙистәр, мәҡәләләр. – Өфө: Китап, 2019. – 544 бит.

5. Хөсәйенов Ғ.Б. Тәрән тамырлы ижад. Баш һүҙ // Һайланма әҫәрҙәр. 1 том. – Өфө: Китап, 2008. – 7-11-се бит.
6. Шәрипова З. Бабич поэзияһында дини символика // Халыҡ шағиры – халыҡ хәтерендә. – Өфө: Китап. 1996. – 90-98-се биттәр.

© ҒәниевФ.Б., Ғәлина Ғ.Ғ., 2023

УДК 372.881.111.1

Жерновкова М.С., учитель английского языка,
МАОУ «Лицей №107»,
руководитель РМО учителей английского языка
Советского района г.Уфа.

DIGITAL PLATFORM FOR LANGUAGE PROTECTION AND PRESERVING CULTURES

Аннотация. Данная статья посвящена цифровой платформе *https://bashlang.ru/*, которая помогает изучать родной (башкирский) язык по современным технологиям. Мы, учителя английского, в рамках полилингвального обучения, пользуемся данной платформой для подготовки уроков интегрированной направленности, пользуемся аудио и видеоматериалом, а также словарями. Ребята активно разыгрывают диалоги, учатся оперировать разной лексикой, строить предложения, говорить правильно.

Annotation. This article is devoted to the digital platform https://bashlang.ru/ that helps to learn the native (Bashkir) language using modern technologies. We use this platform to prepare lessons as multilingual education, use audio and video materials, as well as dictionaries. The children actively act out dialogues, learn to operate with different vocabulary, build sentences, and speak correctly.

Ключевые слова: башкирский язык, лексика, словарь, цифровые технологии, интерактивные упражнения, самостоятельное изучение

Key words: Bashkir, vocabulary, dictionary, digital technology, interactive exercises, self-study

We live in the modern world and you can’t imagine an educated person who doesn’t know any foreign language. But also we are now living on the «smart» planet with continuous development of technology. The knowledge of different languages provides better education to cope up with the fast moving development. It is especially important nowadays. A modern engineer or even a worker deals with instruments and machines from other countries and must be able to read the instructions, which are usually written in English. Computer programs and games, most of Internet pages are also written in English. Science magazines are mostly

published in English and scientific and business conferences are held in English as well. Diplomats and militaries use English to solve their problems.

But in the race of civilizations the world's indigenous languages are under threat of disappearing, with one language dying every two weeks and many more at risk. The revitalization of indigenous languages is essential for ensuring the continuation and transmission of culture, customs and history, but it is also important to address biodiversity loss and climate change.

In the 21st-century, language loss occurs mainly due to a lack of people speaking them. In fact, UNESCO describes endangered languages as those whose speakers have disappeared or shifted to another language – usually the main language of a dominant group. This usually takes the form of parents passing on their native tongue to their children who later on in life use the dominant language of the country they're in to gain socioeconomic advantages or avoid discrimination [3].

Although advances in modern technology are seen as a contributing factor of language loss, technology has been embraced by many developers, philanthropists and linguists in order to help preserve endangered languages across the globe.

With online platforms becoming a destination for language preservation, language learning startups, including *https://bashlang.ru/*, have diversified their product offering to contribute to the preservation process.

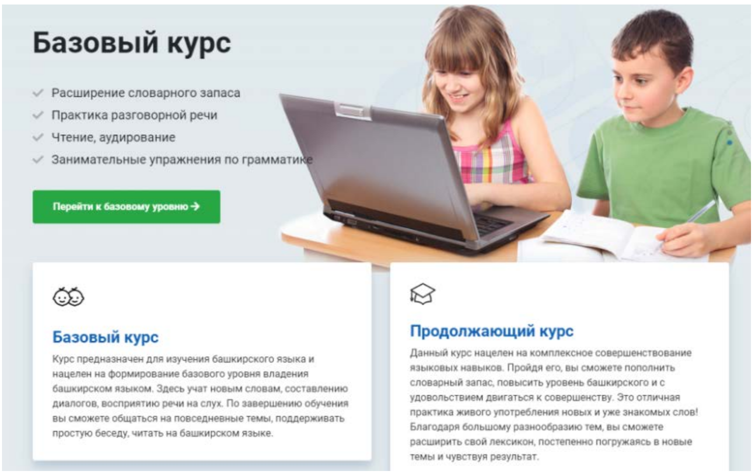

This web-site is devoted to the study of the most common words and phrases of the Bashkir language, grouped by topic for self-study. Words are accompanied by pictures, voice pronunciation and translation into Russian [1].

Let's look at the main list of topics in the Bashkir dictionary there: greetings and polite words, pronouns, family, numbers, time, frequently used verbs, adjectives, adverbs and prepositions, house and flat descriptions, settlements, municipal districts of the Republic of Bashkortostan, cities of the Republic of Bashkortostan, rivers and lakes of Bashkortostan, body parts, description of a person's appearance, studies, professions, seasons, food, vegetables and fruits, clothes, city, transport, domestic animals and birds, wild animals, wild birds, fish and insects, trees and grass.

летчик
осоусы

There are some examples of them:

1. ***Greetings and polite words.***

Һаумыһығыҙ! – Hello!
Хәйерле иртә! – Good morning!
Хәлдәр нисек? – How are you?
Һау булығыҙ! – Good bye!
Тыныс йоҡо! – Good night!
Мөмкинме? – May I?
Танышыуға шатмын! – Nice to meet you!

2. ***Pronouns.***

мин – I
һин – you
ул – he
беҙ – we
һеҙ – you
улар – they
минең – my
һинең – your
уның – his
һис кем – nobody
бер нәмә лә – nothing
был – this
теге – that

я
мин

3. ***Family.***

Әсәй – mother
Атай – father
Олатай – grandfather
Өләсәй – grandmother
Ҡусты – little brother
Һеңле – little sister

прадед
ҡарт олатай/ ҡартай

In addition, there is a visual dictionary that facilitates understanding for elementary school students. Moreover the web-site contains grammatical comments that will help you understand the structure of the Bashkir language and build sentences on your

own. Articles are divided into groups depending on the parts of speech they describe: noun, pronoun, adjective, verb, etc.

But what is important, this platform has online lessons with which you can

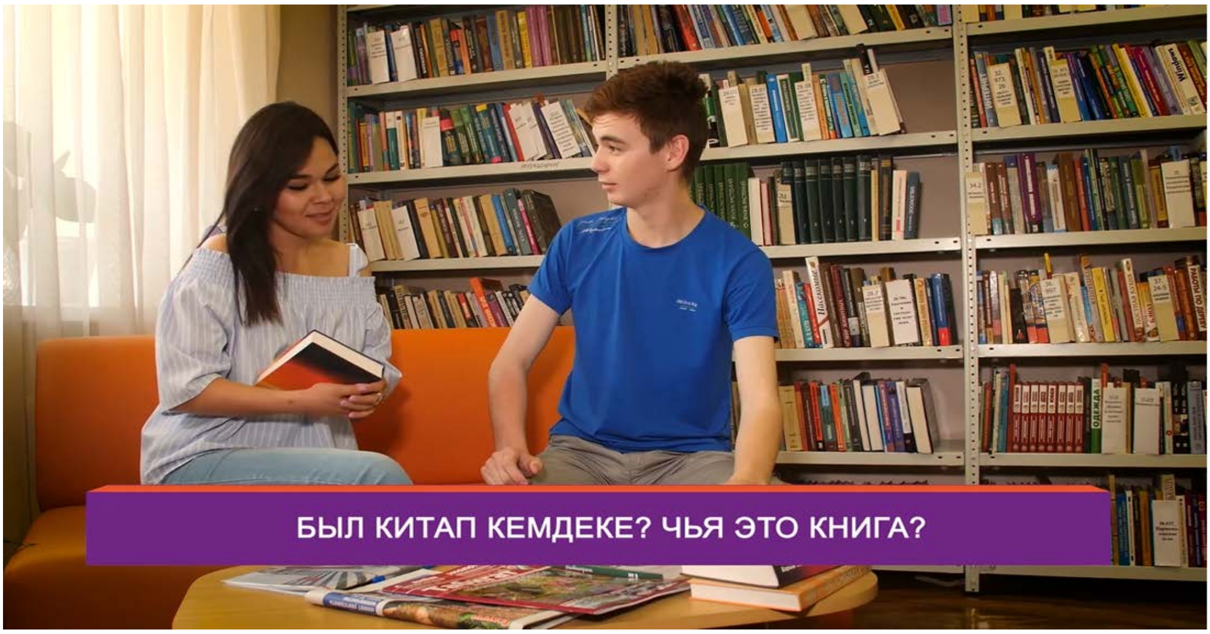

learn the vocabulary and grammar of the Bashkir language through interactive exercises and tests. The main concept of presenting the material is based on linguoculturological, communicative, interactive teaching approaches based on the experience of learning foreign languages. The material is offered in modern interactive forms (info graphics, video, automatic simulator) and included listening, multimedia dictionaries, interactive exercises, speech situations.

To use the web resource, you do not need to install additional programs and applications; it is available both from a PC or a laptop and a mobile device. The material is arranged in such a way that each user can build an individual learning path in accordance with the level of language proficiency. The web resource for self-study of the Bashkir language "Interactive Bashkir" provides invaluable assistance to everyone in mastering the spoken Bashkir language, replenishing their active vocabulary. [3]

If you regularly complete the interactive exercises of each lesson, your result will improve every day! Progress will be reflected in your personal account.

Saving a language isn’t just a matter of recording words or phrases and digitizing them to be held in an online vault. Language is inherently about people, culture and identity. In order to keep a language alive, it needs to be spoken by many, immersed in everyday culture, and actively passed on to future generations.

The internet is ruled by only a handful of dominant languages (such as English, Chinese) and there’s even evidence to suggest that only 5% of languages have a chance of surviving in the digital world. But only time will tell if language activists can truly win the long game of language preservation.

As John Daniel, Assistant Director-General for Education in UNESCO, has written: “Years of research have shown that children who begin their education in

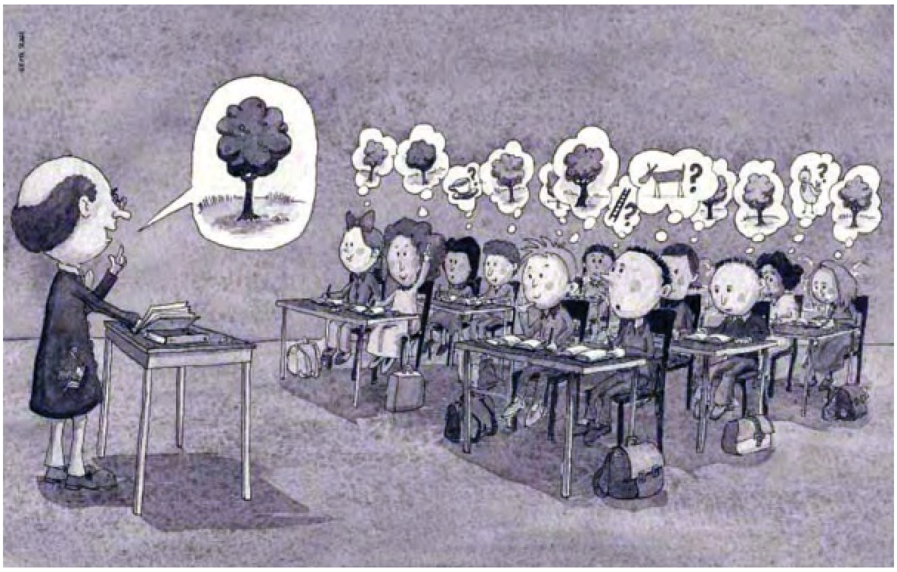

their mother tongue make a better start, and continue to perform better, than those for whom school starts with a new language. The same applies to adults seeking to become literate." (UNESCO 2003a). [4]

As an English teacher, I believe that the introduction of multilingual education has the best effect on the thinking of children, the ability to operate with a variety of vocabulary, teach comparison and analysis, and also helps us teach people who can adequately represent their native republic, their native language on the global scene.

ЛИТЕРАТУРА

1. Интерактивный башкирский [Электронный ресурс] // – Режим доступа: https://basic.bashlang.ru/index.php. – Дата обращения: 13.01.2023.
2. Веб-ресурс для самостоятельного изучения башкирского языка «Интерактивный башкирский» [Электронный ресурс] // Мир родного языка. – Режим доступа: https://bash-mir.ru/posts/718. – Дата обращения: 24.01.2023.
3. Как технологии используются для сохранения исчезающих языков [Электронный ресурс] // Toppan digital language. – Режим доступа: https://toppandigital.com/us/blog-usa/technology-preserve-endangered-languages. – Дата обращения: 24.01.2023.
4. Linguistic diversity and the preservation of endangered languages: A case study from Nepal [Электронный ресурс] // HAL open science. – Режим доступа: https://shs.hal.science/halshs-03083332/document. – Дата обращения: 15.01.2023.

© Жерновкова М.С., 2023

УДК 372.881.1

Zhussupova G.M., master of pedagogy, senior teacher
Niyazbekova A. A., master of philology, senior teacher
Nurbekova G.Zh., master of pedagogy, senior teacher
L.N.Gumilyov Eurasian national university
Astana, Kazakhstan

THE USE OF ETHNO-CULTURAL COMPONENTS IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES

Аннотация. Данная статья посвящена необходимости изучения этнокультурных традиций в образовательном процессе. Представлена актуальность введения этнокультурного образования, понятие этнокультурного компонента, а также показано, что при внедрении этнокультурного компонента в процесс обучения иностранному языку повышается качество образования, повышается мотивация к изучению иностранного языка и расширяются этнокультурные знания обучающихся.

Annotation. This article is devoted to the need to study ethno-cultural traditions in the educational process. The relevance of the introduction of ethno-cultural education, the concept of an ethno-cultural component is presented, and it is also shown that when an ethno-cultural component is introduced into the process of teaching a foreign language, the quality of education increases, motivation to learn a foreign language increases and the ethno-cultural knowledge of students expands.

Ключевые слова: этнокультурное образование, этнокультурные компоненты, этнокультурная личность, история, народные традиции.

Key words: ethno-cultural education, ethno-cultural components, ethno-cultural personality, history, folk traditions.

The issue of ethno-cultural education is considered by many linguists and methodologists. And this is not accidental, because the ethno-cultural component of education means the upbringing of an ethno-cultural personality by means of a foreign language. [1, 134] Language is the most complete indicator of culture. Therefore, when determining the content of training, the question arises about the ethno-cultural component. This foreign language training program, along with the aspect of linguistics, includes an ethno-cultural program through which students can talk about the culture, geography, political situation of the country in which they study and about their native country. Through foreign languages, students can describe facts and phenomena related to local culture, as well as in the framework of real communication they can convey their identity and make it a world culture.

Why does the question of introducing an ethno-cultural and regional component in the teaching of foreign languages arise? This necessity is connected, first of all, with some requirements of modern society - the development of tourism; promotion of cultural ties; strengthening cooperation between educational institutions

of Kazakhstan and other countries; increased migration due to the growth of local ethnic conflicts.

The ethno–cultural component of teaching foreign languages is not only knowledge of the culture and traditions of our state, but also the ability to conduct a "dialogue of civilizations" with representatives of another mentality, another culture through critical thinking. These tasks require students to possess a certain degree of knowledge in history and ethnography, economics and politics, the history of the language, culture and literature of their country.

The problem of university methods of teaching a foreign language is the problem of improving the speech activity of students, including speaking (monologue and dialogic speech) through the use of materials of local ethno-culture. Unfortunately, the educational material does not always contain the necessary ethnic information or cannot fully reflect the material due to the fact that it is rapidly losing its relevance. Therefore, at present there is a need to introduce additional country-specific material reflecting real facts and events in our country and abroad, as well as local history material. The involvement of material reflecting the connection with the actual events contributes to the fact that communication acquires a communicative-motivated character, since the students talk with great interest about what is especially close and understandable to them, they are satisfied that they can speak in a foreign language about events that they care about, about which they are well informed. An integral part of each lesson is the ability to work with a text in a foreign language, it allows you to implement many educational and educational tasks of the lesson.

To introduce an ethno-cultural component into the process of teaching a foreign language, we often use a communicative and situational form. We apply various situations of speech communication, situations with the application of knowledge about the language being studied and about their country. The material is selected about folk traditions and about its famous people, sights of the city of Kazakhstan, etc. On the one hand, it is very interesting and informative, and on the other, it gives students a great opportunity for further creative realization.

For a variety of teaching using the ethno-cultural component, various means are used to activate the language activity of students. As a language warm-up, crosswords, the project method, the method of learning by stations and other various methods are offered for the development of critical thinking and creativity of students.

To increase the motivation of students, we offer small dramatizations, etiquette dialogues on each of the topics studied. Today, during distance learning, it is impossible to do without visual material, such as photographs, slides, book illustrations, video clips and videos, various audio accompaniment.

In our practice, we often use the Wortigel method, the "Thought Map". The Wortigel method is a thinking and creative tool. This method is applicable for collecting and organizing thoughts, for the development of associative thinking, problem solving, etc. Wortigel is a simple technology for recording thoughts, ideas.

The collection of thoughts is fast, associative. In the center of the board, a topic is written, from which the main branches depart, where other keywords are recorded. All other ideas are arranged on the branches of these words. Branches can be painted, decorated, numbered and replaced with drawings, symbols, etc. Wortigel is the performance of the work of one person or group. This method is often used by us to systematize and repeat the material, when collecting the necessary language material, as well as during control. For example, at the initial stage of training, such topics with an ethno-cultural component are offered to create a Wortigel: "My family", "Traditional dish", "Holidays in my native country", "My University", etc. The most interesting topics are "My city", "Sights of my city", "Famous cities of Kazakhstan", "Kazakh traditional dishes", "National clothes", "Holidays and traditions" and much more.

In practice, there are exercises used by sociologists and psychologists. Such tasks are aimed at awareness and actualization of ethnic identity, for example: "Who am I?", "My business card", "Group business card", "My favorite places in my hometown", interviews, unfinished sentences. The purpose of using such exercises is to lead to further discussion and contribute to the development of both speech skills and abilities, as well as awareness of the importance of ethno–cultural values. [2, 24].

Everyone knows that today there are many electronic educational applications that can be used quite effectively in teaching foreign languages. The Learning Apps service is a public Web 2.0 application. This application is designed specifically for additional material in the learning and teaching process using interactive multimedia modules. This service was created by scientists from several European universities: the University of Education Bern (Switzerland), the University of Mainz and the University of Zittau and Goerlitz (Germany) [3]. The Learning Apps application includes several types of templates that can be conditionally divided into educational ones ("Find a pair", "Classification", "Chronological ruler", "Simple order", "Text input", "Sorting pictures", "Quiz with the right to choose an answer", "Fill in the gaps", "Audio/Video content") and educational games ("What? Where? When?", "Guess the puzzle", "Crossword puzzle", "Words from letters", "Horse Racing", "Couples"). The templates of the second group allow you to present educational material in a playful way, which increases interest in learning a foreign language and directs students to a more interesting type of activity for them. Almost all the templates of the Learning Apps service can be filled with video and audio materials, which makes it possible to use more organs of perception of information and visualize it as much as possible.

In conclusion, it should be emphasized that the use of interesting information on ethno-culture in educational and extracurricular activities contributed to the activation of cognitive activity of students and improving the quality of education. Thus, the effectiveness in the training and education of students has improved. Work with the ethno-cultural component in foreign language classes and extracurricular activities has shown that such application needs to be continued, as it significantly

increased motivation to study a foreign language and culture and significantly expanded the ethno-cultural knowledge and ideas of students.

REFERENCES

1. Kurmanaeva D.K. Regional component as a means of multicultural personality development // Herald of L.N. Gumilyov ENU. – Astana, 2008
2. Ilyina N.A. Ethnocultural values and traditions as a factor in the socialization of personality in modern conditions: diss. cand, social sciences. – M., 2003
3. Learningapps.org [Electronic resources]. – Access mode: https://learningapps.org/about.php. – Дата обращения: 19.01.2023.

© Жусупова Г.М., Ниязбекова А.А., Нурбекова Г.Ж., 2023

УДК 1174

Илмөхәмәтов А.Г., филол. ф. канд., доц.
ГАУ ДПО ИРО РБ., Өфө к.

РУХИ-ӘХЛАҠИ ТӘРБИӘ СЫҒАНАҒЫ БУЛАРАҠ ХАЛЫҠ ИЖАДЫ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы этнопедагогики и возможности использования народного творчества в духовно-нравственном воспитании и формирования обучающихся общеобразовательных организаций.

Annotation. The article deals with the issues of ethnopedagogy and the possibility of using folk art in spiritual and moral education and the formation of students of educational organizations.

Ключевые слова: образование, обучение, духовно-нравственное воспитание, этнопедагогика, народное творчество, фольклор, культура, традиции, сказки.

Key words: education, training, spiritual and moral education, ethnopedagogy, folk art, folklore, culture, traditions, fairy tales.

Мәғариф өлкәһендә яңыртылған Федераль белем биреү стандарттарын тормошҡа ашырыу шарттарында мәктәп уҡыусыларына рухи-әхлаҡи тәрбиә биреү көнүҙәк мәсьәләгә әүерелде. Илһөйәрлек, толерантлыҡ, әхлаҡ темалары күтәрелде [ФДББС] Уҡыусыны дөйөм кешелек мәҙәниәтенә ылыҡтырыу аша рухи яҡтан үҫешкән шәхес итеп тәрбиәләүҙе күҙ уңында тотҡан белем биреүҙе гуманлаштырыу методологияһы ла яңы һулыш алды. Шул уңайҙан камертон мәҙәниәт формалаштырыу проблемаһы ла күтәрелеп сыҡты [7, 22].

Белем биреү ойошмаларында рухи яҡтан үҫешкән, толерантлы, илһөйәр шәхес тәрбиәләүҙә халыҡтың традицион мәҙәниәтенә (этномәҙәниәт) нигеҙләнеү – отошло алымдарҙың береһе буларак танылa [4, 55]. Халҡың тарихын, үҙ тамырҙарыңды белеү, халҡыңдың рухи-мәҙәни ҡиммәттәрен һәм

символдарҙы таныу рухи-әхлаҡи тәрбиәле шәхесте тәрбиәләүҙең нигеҙен булдыра, күп мәҙәниәтле һәм күп кимәлле социаль тормошта балаларҙың комфортлы йәшәйешен тәьмин итә.

Һәр халыҡ үҫеп килгән быуында ижтимағи тормошта һәм тәбиғәттә гармониялы йәшәй алған, әҙәп-әхлаҡ яғынан үҙен камиллаштырырға ынтылған, рухи яҡтан үҫешкән шәхестәр итеп күрергә теләй. Ошо маҡсатта быуаттар дауамында халыҡ педагогикаһын тәшкил иткән төрлө тәрбиә саралары тыуҙырған. Халыҡ педагогикаһының йәш быуынды тәрбиәләү өсөн иң бай сығанаҡтарының береһе – ул фольклор – ауыҙ-тел ижады. Фольклор – ул быуаттар дауамында халыҡ тәжрибәһен туплаған халыҡ аҡылы. Тап уның аша үҙенең тормошҡа ҡарашын, донъяны танып белеү үҙенсәлеген сағылдырған. Заман талаптарына яраҡлаштырып шымартып быуаттар буйына фольклор өлгөләре ярҙамында йәш быуынды тәрбиәләгән. Бала әкиәт, йомаҡ образдары аша донъяны танып белә, ҡарһүҙҙәрҙә, легендаларҙа, риүәйәттәрҙә һароуҙарына яуаптар таба, әйтешмәк, тиҙәйткестәр аша телмәрен шымарта, уйындарҙа сыныға, йолалар аша хеҙмәткә өйрәнә, байрамдарҙа эстетик зауығын үҫтерә. Дамир Вәлиев билдәләүенсә, халыҡ ижады – халыҡтың тормошо, уның үткәне, эстетик һәм этик ҡараштары, шулай уҡ идеалдары тураһында бөткөһөҙ мәғлүмәт сығанағы [1, 8].

Бала шәхесен, уның рухи-әхлаҡи сифаттарын тәрбиәләүҙә беҙ был иҫкермәҫ рухи ҡиммәттәргә мөрәжәғәт итә алабыҙ. Халыҡ педагогикаһы өлгөләре бит кешене ғүмере буйы, тыуғанынан алып ҡәбергәсә, оҙата килә.

Халыҡ педагогикаһы, әлбиттә, күп яҡлы һәм бик бай жанрлы. Мәктәптә белем биреү процесында төрлө дәрестәрҙә һәм дәрестән тыш эшмәкәрлектә киң ҡулланырға мөмкин. Ҡайһы бер фольклор өлгөләрен белем биреү процесында файҙаланыу өсөн материаль-техник саралар, махсус бина, йыһаздар, алдан әҙерлек талап ителһә, (мәҫәлән, йола байрамдарын ойоштороу, халыҡ уйындарын үткәреү, бейеү ҡуйыу һ.б.), күпселек фольклор материалын тәрбиә маҡсатында дәрестәрҙә файҙаланыу ауырлыҡ тыуҙырмай. Балалар баҡсаһында, башланғыс кластарҙа дәрестәрҙә балаларҙың телмәрен шымартыу өсөн алғыштар, һөйҙөргөстәр, тиҙәйткестәр, һанамышуҙар, үсекләшеүҙәрҙе ҡулланырға мөкин булһа, әйтештәр менән оҙылып барыусы ябай уйындар ял минуттарын ойоштороуҙа отошло. Мәҫәлән, “бутыр-бутыр бутҡа бешә”, “ун бармаҡ”, “себештәр ни әйтә” уйындары барышында балалар уйынсаҡ иркен шарттарҙа өндәрҙе дөрөҫ әйтергә өйрәнә, лексик берәмектәр үҙләштерә.

Әкиәттәр – хатта ололарға ла ят булмаған тылсымлы донъя. Әкиәт яратмаған бала юҡтыр. Мәктәпкәсә йәштән тәрбиә маҡсатында әкиәттәрҙе киң ҡулланырға мөмкин. Тәү ҡарашҡа ғына, әкиәт киҫкени сюжетлы фантастик әҫәр кеүек, ә ысынында иһә “ әкиәттәрҙә уйҙырма менән ысынбарлыҡ бер бөтөндө тәшкил итә. Унда һүрәтләнгән ваҡиғалар йәки образдар ни хәтле әҙәм ышанмаҫлыҡ булһалар ҙа, әкиәттең нигеҙендә реаль ысынбарлыҡ ята” [3, 246]. Әкиәт – халыҡ ижадының бик боронғо жанры, уларҙа халыҡтың характеры, менталитеты, донъяға ҡарашы сағыла, шуға күрә һәр халыҡтың тик үҙенә генә хас

әкиәттәре була. Әкиәт һәр ваҡыт яҡшылыҡ еңеүе менән тамамланған, изгелек менән яуызлыҡ көрәшенә нигеҙләнгән мауыҡтырғыс сюжетҡа ҡоролған була. Әкиәттәрҙе халыҡтың йәшерен коды тип тә атап булыр ине. Ғәҙәттә балаларҙың әкиәт геройҙарына оҡшарға тырышыуҙарын иҫәпкә алып, халыҡ был геройҙар характерына балаларында күрергә теләгән рухи ҡиммәтәрҙе һалған. Мәҫәлән, "Аҡъял батыр" әкиәтендә мөғжизәләр менән бер рәттән, буласаҡ ир-егеттәр өсөн "ғәмәли кәңәштәр" ҙә бик күп. Бәләкәйҙән үҙеңдә көс, таҫыллыҡ тәрбиәлә, белемгә ынтыл, лайыҡлы тоғро дуҫтар һайла, дуҫтарыңа ышан, дуҫлыҡҡа тоғролоҡ һаҡла, намыҫлы бул һ.б. Мәкер, көнсөллөк, ҡомһоҙлоҡ, нәфсе, үс алыу кеүек хистәрҙән юғарыраҡ булырға, ғәфү итә белергә лә өйрәтә был әкиәт. Шуныһы ҡыҙыҡлы, "Синбад-диңгеҙсе" кеүек донғя әкиәттәренән айырмалы рәүештә, башҡорт әкиәте геройҙары байлыҡҡа, власҡа ынтылмайҙар, ә ябай халыҡҡа ихлас ярҙам итергә ынтылалар, уларҙы яман түрәләрҙән, дейеүҙәрҙән, сығырсыларҙан азат итәләр. Мәҫәлән, шул уҡ Аҡъял батыр батырлыҡтары аша дан-шөһрәткә лә, байлыҡҡа ла, власҡа ла эйә була, ләкин ер аҫты донъяһы халҡын яуыз иргәйелдән ҡотҡарып, батшаһын еңеп, тыныс тормош ҡорғас, төп бурысын үтәне тип һанай һәм үҙ халҡын ярлылыҡтан ҡотҡарырға була байлығын алып, ата-әсәһенә ҡәҙер-хөрмәт күрһәтергә тыуған йортона ашыға. Бында бөйөк филсәфәүи тәрбиә идеяһы йәшеренгән – йәшәү мәғәнәһе байлыҡта һәм власта түгел, ә рухи үҫештә, рухи камиллыҡта. Хәйлә, ялған, мәкер, ғәҙелһеҙлек, байлыҡ, власть, дан-шөһрәт, нәфсе, физик һынауҙар аша үтеп, ғәфү итә белгән, тыуған яғын һөйгән, ата-әсәһен ҡәҙерләгән, игелек эшләргә һәләтле, дуҫлыҡҡа тоғро, илһөйәр кеше булып ҡалыу идеяһы. Был идея халыҡ аҡылын туплаған мәҡәлдәргә һалынған идея менән дә ауаздаш. "Үҙ илең – алтын бишек", "Сит илдә солтан булғансы, үҙ илеңдә олтан бул", "Һыуға үҙәнендә, иргә илендә яҡшы" – бала саҡтан тәрбиәләнгән рухи сифаттар ярҙамында кешегә көнләшмәй, намыҫлы хеҙмәт менән хәләл икмәк табырға, үҙ эштәрең, үҙ батырлыҡтарың, изге эштәрең менән дан ҡаҙанырға өйрәтә улар. Шулай уҡ үҙеңдә төрлө ымһыныуҙарға, нәфсегә, яуызлыҡтарға ҡаршы торорҙай рухи көс тәрбиләргә ҡуша.

Хайуандар тураһындағы әкиәттәрҙә лә "алдашма", "урлашма", "ғәйбәт һөйләмә", "хәрәмләшмә" нәсихәттәре ярылып ята. Хайуандар образдары аша ялғандың фашланыуы, яуызлыҡтың еңелеүе, изгелектең еңеүе, рухи көстөң физик көстән өҫтөнлөгө иҫбатлана.

Халыҡ педагогикаһында хеҙмәт тәрбиәһенә мөһим урын бирелә. "Егет кешегә етмеш төрлө һөнәр ҙә аҙ", "Эшләүең кеше өсөн булғанда ла өйрәнеүең үҙең өсөн" тиелә. Тормошонда кәрәк булыр һөнәрҙәрҙе теләп үҙләштерергә өндәй. Мәҫәлән, "Әминбәк" әкиәтендә герой атаһы күҙлегенән һис кәрәкһеҙ һөнәрҙәргә өйрәнә, әммә бына тап ошо һөнәрҙәр уға тормошонда уңыштарға ирешергә ярҙам итә. Ошонда уҡ, кинәйә лә бар – һөнәр үҙләштерәһең икән, уны камил кимәлдә үҙләштер.

Шулай итеп, уҡыусыларҙы рухи-әхлаҡи тәрбиәләүҙә халыҡ педагогикаһының көслө сараһы буларак фольклор әҫәрҙәрен ҡулланыу отошло алым тип баһаларға мөмкин.

ӘҘӘБИӘТ

1. Валеев Д.Ж. История башкирской философской и общественно-политической мысли. Основные тенденции развития. – Уфа: Китап, 2001. – 352 с.
2. Федераль дәүләт белем биреү стандарты – https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/401333920/
3. Галин С.А. Народной мудрости источник. Толковый словарь башкирского фольклора. – Уфа: Китап, 2007. – 304 с.
4. Чехордуна Е.П. Героический эпос как ресурс духовно-нравственного развития и воспитания личности // Педагогика. № 6, 2012. С. 54-60.
5. Шаваева М.О. Этнопсихологический контекст современного образования // Педагогика. – 2012. – №9. – С. 71-74.
6. Журнал «Ватандаш». – 2009-2012. –. № 1-12.
7. Маджуга А. Г., Воровщиков С. Г., Головнева Е. В., Салимова Р. М. Камертонная культура человека: концептуальные подходы к изучению феномена // Перспективы науки и образования. 2019. № 6 (42). С. 20-30. doi: 10.32744/pse.2019.6.2

© Ильмухаметов А.Г., 2023

УДК 372.8

Иманғолова И.Б., студент
Ғилми етәксеһе: Таһирова С.А., пед. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

ДӘРЕСТӘН ҺУҢҒЫ ЭШМӘКӘРЛЕКТӘ УҠЫУСЫЛАРҘЫҢ ЛИНГВИСТИК БЕЛЕМЕН ҮҪТЕРЕҮ

Аннотация. В статье рассматриваются пути деятельности педагога в процессе формирования лингвистической компетенции обучающегося. В процессе формирования лингвистической компетенции важным является развитие личности обучающегося, его умение использовать знания о системе изучаемого языка. Предлагается система упражнений, направленная на формирование лингвистической компетенции на уроках башкирского языка и литературы.

Annotation. The article discusses the ways of the teacher's activity in the process of forming the linguistic competence of the student. In the process of forming linguistic competence, it is important to develop the student's personality, his ability to use knowledge about the system of the language being studied. A system of exercises aimed at the formation of linguistic competence in the lessons of the Bashkir language and literature is proposed.

Ключевые слова: внеурочная деятельность, лингвистическая компетенция, словари.

Key words: extracurricular activities, linguistic competence, vocabulary.

Башҡорт теле дәрестәрендә дәрестән тыш эшмәкәрлектә лингвистик компетенцияны үҫтереү характерындағы эштәр төрлө темаларҙы үткәндә уңышлы рәүештә ҡулланылырға мөмкин. Һәр тел дәресенең мөһим бер өлөшөн алып торған һүҙлек эштәре шулай уҡ, был ҡарамаҡҡа, лингвистик эш сифатында ҡаралыуы мөмкин.

VI класта программа материалындағы һүҙлек эше үҙе үк лингвистик анализ һыҙаттары менән байытыла ала. Мәҫәлән, дәрестән тыш эштәрҙә лексик төшөнсәләрҙе өйрәнгәндә алып барылған һүҙлек күнекмәләре ижади эштәрҙең мөһим бер өлөшө булып һанала.

Хәҙерге методика ғилемендә һүҙлек эшен алып барыу йүнәлешендә лексик-семантик һәм орфографик характерҙағы күнегеүҙәр системаһын айырып йөрөтәләр. Уларҙы дәрестән тыш эштәрҙә берәй яҙыусының әҫәре нигеҙендә телде өйрәнеү процесында берләштереп алып барыу уңышлы алым булып тора.

Һүҙлек менән эште күҙаллаған семантик күнегеүҙәр системаһы һәм орфографик характерҙағы һүҙлек эше баланың тел шәхесен тәрбиәләү һәм дөрөҫ яҙыу һәләтен тәрбиәләүҙе билдәләй, улар дүрт аспектта бер-береһенә бәйләнә:

1) орфоэпик;

2) лексик-семантик;

3) орфографик;

4) синтаксик;

Башҡорт теле дәрестәрендә һүҙлек эшендәге күнегеүҙәр системаһы ошо дүрт йүнәлештә алып барыла. Төрлө темаларҙы үткәндә уларҙы берләштереп телдең бөтә ҡатламдары буйынса ла белем биреү – уҡытыусының мөһим бурысы.

Әлбиттә, иң тәүҙә уҡыусы һүҙҙең орфоэпик йөҙө менән таныша. Балалар һүҙҙе дөрөҫ әйтергә өйрәнергә тейеш. Орфоэпик һүҙлек эше башланғыс кластарҙа айырыуса ентекле үткәрелә. Айырым һүҙ таҡтаға яҙыла, класс уны берҙәм рәүештә телдән уҡытыусы артынан ҡабатлап әйтергә тейеш.

Лексик-семантик характерҙағы күнегеүҙәр башҡорт телен уҡытыуҙың бөтә мәктәп курсында киң файҙаланыла. Уҡытыусы балалар менән берлектә һүҙҙең лексик мәғәнәһен асыҡлай, тәүҙә балалар үҙ аллы эшләй (был осраҡта уҡытыусы уҡыусыларҙың белемдәренә, танып-белеү эшмәкәрлегенә таянып эш итә) унан һүҙлектәр ҡулланыла. Был осраҡтарҙа “Башҡорт теленең аңлатмалы һүҙлеге”нә мөрәжәғәт итергә мөмкин.

Һүҙең лексик мәғәнәһе өҫтөндә эш түбәндәгесә барырға мөмкин:

1) һүҙҙең этимологияһына төшөнөү;

2) һүҙҙең тамырының мәғәнәһенә мөрәжәғәт итеү һәм уның морфемаһының семантикаһын аңлатыу;

Мәҫәлән, дәрестән тыш лексик төшөнсәләрҙе өйрәнгәндә балаларға һүҙлектәр менән эш итергә өйрәтеү ҡаралған. Шул уҡ ваҡытта, уҡытыусы, айырым яҙыусының ижадына нигеҙләнеп, был тарафта лексик-семантик

характерҙағы һүҙлек эшен тәҡдим итергә мөмкин. Ул һүҙлектән берәй һүҙҙең аңлатмаһын уҡып күрһәтә, унан дәреслеккә бирелгән ҡушымталағы һүҙлекте күрһәтә. Унан уҡыусылар яҙыусының ижад емешенән таныш булмағна һүҙҙәрҙе табып, уларға аңлатма эҙләй.

Уҡытыусы һүҙлектә ниндәй ҙә булһа берәй һүҙҙең аңлатмаһы шул һүҙҙең ҡаршыһына мәҡәлә итеп бирелеүен аңлата. Был иһә аңлатмалы һүҙлек – һүҙҙәр тураһындағы мәҡәләләр йыйынтығын тәшкил итә тигән һүҙ. Миҫал өсөн *булдыклы, ҡуляулыҡ* һүҙҙәренең аңлатмалырын уҡырға. Ҡушымталағы *ҡ* хәрефе менән бирелгән һүҙҙәр тураһындағы мәҡәләләрҙе уҡырға. Был осраҡта уҡытыусы түбәндәге типтағы һорауҙар бирергә мөмкин: һүҙлектәге мәҡәлә ниндәй киҫәктәрҙән тора? һорауҙы түбәндәгесә лә ҡуйырға мөмкин: “Аңлатмалы һүҙлек”тең һүҙ тураһындағы мәҡәләһенән һүҙҙең мәғәнәе һәм килеп сығышы хаҡында нимә белдек? Аңлатмалы һүҙлеккә ниндәй маҡсат менән мөрәжәғәт итәбеҙ.

Артабан лексик характерҙағы күнегеүҙәр эшләү барышында уҡытыусы Ғ.Б. Хөсәйеновтың “Батырҙар ҡиссаһы” (7-се класс) әҫәренә мөрәжәғәт итеп, ундағы таныш түгел һүҙҙәрҙең лексик-семантик асылын асыҡларға өйрәтә. Мәҫәлән, *“тәҡдир”* һүҙенә этимологик күҙәтеү үткәреү ҡаралған. Уҡытыусы балаларҙан был һүҙгә ҡағылышлы белемдәрен һорай. Унан һүҙҙең мәғәнәләрен, синонимдарын табыу буйынса үҙ аллы ижади эш үткәрелә.

Тәҡдир – кешенең күрәсәге, алдағы ғүмер юлының билдәләнеше мәғәнәһендәге ғәрәп һүҙе. Уның синонимдары – *яҙмыш, өлөш, күрәсәк.*

Ижади эш һөҙөмтәһендә был тел берәмегенең мәғәнәһенә төшөнөү уҡыусының тел аңын киңәйтеп кенә ҡалмай, ә абстракт лексиканың бәйле ассоцияларын һәм фекерләү кимәлен дә һүҙлек эше ярҙамында үҫтерергә ярҙам итә.

Һүҙлек эшенә хас лексик-семантик күнегеүҙәр дәрестән тыш эшмәкәрлектә айырыуса киң ҡулланыла.

Балаларға Ғ.Б. Хөсәйеновтың “Батырҙар ҡиссаһы” нигеҙендә айырым һүҙҙәрҙән торған күнегеү бирелә. Уҡыусылар З. Ураҡсиндың “Башҡорт теленең синонимдар һүҙлеге”н файҙаланып, уларҙың бер-нисә синонимын яҙырға тейеш.

Бирелгән һүҙҙәр	Синонимдар
шатлыклы	*ҡыуаныслы, һөйөнөслө;*
матур	*һылыу, зифа;*
бала	*бәпес, бәләкәс, кескәй;*
тағыу	*эләктереү, бәйләү, ҡушыу;*

Шундай уҡ күнегеүҙе антонимдар төшөнсәһен аңлатҡанда ла тәҡдим итергә була.

Дәрестән тыш эшмәкәрлектә бының менән генә һүҙлек эше тамамланмай. Лексик-семантик күнегеүҙәрҙә балының һүҙ мәғәнәһенә төшөндөрөү һәм уны телмәрҙә урынлы ҡулланаырға өйрәтеү айырыуса мөһим. Төрлө һүҙҙәрҙең этимологик мәғәнәһенә төшөнөү лексик-семантик һәм синтаксик йүнәлештәге күнегеүҙәрҙе һүҙлек эшендә актив файҙаланыу мөмкинлектәрен аса. Һәр һүҙҙең

мәғәнәһенә төшөндөргәс, уҡыусыны уны контекста ҡулланыу юлдарына өйрәтергә кәрәк. Был осраҡта балалар төрлө текстарҙы өйрәнгәндә һүҙҙең мәғәнәүи бәйләнештәрен ҡарай, уның урынына синонимдар ҡуллана, тел берәмегенең антонимдарын таба. Һүҙҙе яҙма телмәрҙә ҡулланырға өйрәтеү маҡсатында уҡытыусы тарафынан ижади эштәр, орфографик характерҙағы һүҙлек диктанттары тәҡдим ителә.

Урта кластарҙа ижади һүҙлек эшенең бер алымы булараҡ һүҙгә бөтә яҡлап анализ яһауҙы файҙаланырға мөмкин.

Был эштең төп асылы – айырым бер һүҙҙең фонетик, лексик, грамматик, стилистик һәм башҡа сифаттарын асыҡлау, артабан балаларҙы был тел берәмегенең башҡа һүҙҙәр менән бәйләнешенә төшөндөрөү. Был тел күнекмәләр уҡыусыларға белемде ҡабатлау мөмкинлеген бирә, тел һәм һүҙ тураһындағы белем уларҙың хәтерендә ныҡына бара.

Һәр класҡа өйрәнелгән материалдың күләменә ҡарап һүҙгә дөйөм анализ буйынса күнекмәләрҙең төрлө варианты бирелә. Мәҫәлән, VI класта ул түбәндәгесә булырға мөмкин: һүҙҙең лексик мәғәнәһен билдәләү, һүҙлек буйынса этимологияһын аңлатыу (матур) сифат+исем тибындағы һүҙбәйләнеш төҙөү (*матур өй*); синонимдар табыу (*зифа; һылыу*); һүҙ күсмә мәғәнәлә файҙаланамы? (*матур* һүҙе файҙаланылмай); фонетик анализ; һүҙ төркөмөн билдәләү (*матур* – сифат); һүҙгә составы буйынса анализ (*матур* – тамыр һүҙ); һүҙҙең стилистик сифатын күрһәтеү (ниндәй төр лексикаға ҡарай?);

Уҡытыусы етәкселегендәге эш балаларҙың һүҙгә анализдың төп принциптарына төшөнөүен күрһәткәндән һуң үҙ аллы эштәр тәҡдим итергә була. Был эштте тамамлап уҡыусылар һүҙ тураһында инша яҙа.

Систематик характерҙағы ижади һүҙлек эшен алып барыу башҡорт телен мәктәптә уҡытыу процесында уҡыусыларҙың фәнни анализға булған ҡыҙыҡһыныуҙарын арттыра, уларға һүҙлек запасын байыта, телмәрен үҫтерә.

Шулай итеп, лингвистик компетенцияны үҫтереү күнекмәләре аша уҡыусылар төрлө һүҙ төркөмдәренә ҡараған һүҙҙәргә грамматик анализ яһау уларҙы әҙәби тел миҫалында күрергә өйрәнә. Уҡыусылар лингвистик төшөнсәләрҙең билдәләрен төрлө телмәр ситуацияларында айырырға өйрәнә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Аҙнағолов Р.Ғ. Уҡыусы шәхесен үҫтереүҙең лингводидактик нигеҙҙәре. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1991. – 321 бит.
2. Ғәбитова З.М. Уҡытыу рус телендә алып барылған мәктәптәрҙең 5-се класы өсөн “Башҡорт теле” дәреслегенә методик күрһәтмәләр. – Өфө: Китап, 2003. – 120 бит.
3. Ғәбитова З.М., Таһирова С.А. Башҡорт теле: башҡорт теле дәүләт теле итеп уҡытылған башланғыс һәм урта профессиональ белем биреү учреждениеларының I курс студенттары өсөн. – Өфө: Китап, 2010. – 192 бит.
4. Дәүләтшина М.С. Башҡорт телен уҡытыу методикаһы. – Өфө: Китап, 2010. – 128 бит.

5. Ғәбитова З.М., Усманова М.Ғ. һ.б. Башҡорт теле: Уҡытыу рус телендә алып барылған мәктәптәрҙең 7–се класс уҡыусылары өсөн дәреслек. 3-сө баҫма, яңыртылған. – Өфө: Китап, 2007. – 152 бит.
6. Усманова М.Ғ. һ.б. Башҡорт теле: Уҡытыу рус телендә алып барылған мәктәптәрҙең 5–се класс уҡыусылары өсөн дәреслек 3-сө баҫма. – Өфө: Китап, 2006. – 224 бит.
7. Хисаметдинова Ф.Г., Эрсен-Раш М., Ураксин З.Г. Учим башкирский язык. – Уфа: Китап, 1997. – 192 с.

© Иманғолова И.Б., Таһирова С.А., 2023

УДК 821.512.141

Иргалина И.И., студент
Ғилми етәксеһе: Нәбиуллина Г.М., филол. ф. канд., доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

ФӘРЗӘНӘ АҠБУЛАТОВАНЫҢ БАЛАЛАР ӨСӨН ЯҘҒАН ӘҪӘРҘӘРЕНЕҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ЙӨКМӘТКЕҺЕ

Аннотация. В статье рассмотрена актуальная задача современности – проблема социального сиротства в произведении Ф. Акбулатовой. Сложнейшее явление общества автор раскрывает с помощью переживаний своего маленького героя. В связи с этим, акцент делается на художественную деталь, который углубляет внутреннюю драму мальчика.

Annotation. The article considers the actual task of our time - the problem of social orphanhood in the work of F. Akbulatova. The author reveals the most complex phenomenon of society with the help of the experiences of his little hero. In this regard, the emphasis is on artistic detail that deepens the boy's inner drama.

Ключевые слова: Инсаф, дети, воспитание, любовь, роль мамы в жизни ребёнка, вера в чудо.

Key words: Insaf, children, upbringing, love, mother`s role in a child`s life, faith in a miracle.

Балалар тормошона бағышланған, балаларға уҡыу өсөн тәғәйенләнгән әҫәрҙәр башҡорт балалар әҙәбиәтендә байтаҡ. Бала тәрбиәләү – һәр заман өсөн көнүҙәк мәсьәләләрҙең береһе. Һәҙиә Дәүләтшина, Зәйнәп Биишева, Жәлил Кейекбаев, Мостай Кәрим, Әнүәр Бикчәнтәев, Фәрит Исәнғолов, Динис Бүләков кеүек билдәле яҙыусылар ҙа ваҡытында үҙҙәренең ижадында балалар темаһына ҙур иғтибар бирә. Уларҙың балалар өсөн яҙылған хикәйәләр, экиәттәр, повестарында күтәргән проблемалар бөгөн дә актуаллеген юғалмай.

Улар менән бер рәттән Фәрзәнә Аҡбулатова ла үҙенең бик күп ижад емештәрен балаларға бағышлай, замандың көн ҡаҙағына һуҡҡан мәсьәләләре әҙибә әҫәрҙәрендә сағылыш таба. Уларҙың күбеһе "Аҡбуҙат" журналдарында

баҫылып тора. Беҙҙең ҡарамаҡҡа, иң билдәлеләре – "Дуҫлыҡ", "Тамсыҡай", "Йомроҡай", "Аҡбай мажаралары" һб.

Араларында иғтибарҙы үҙенә йәлеп иткәне, моғайын, "Серле туҫтаҡ" хикәйәһелер. Әҫәрҙә бөгөнгө көндәрҙә лә киң таралған күренеш – атайһыҙ йә әсәйһеҙ ҡалған, йәғни тулы булмаған ғаиләлә тәрбиәләнеүсе балалар проблемаһы, уҫал, яуыз үгәй атаһының ролен башҡарған Әкрәм өсөн үҙ әсәһенән айырым тороусы Инсаф исемле малай хаҡында һүҙ алып барыла. Инсаф үҙенә күрә күңелсәк, ҙур уй-хыялдар менән йәшәүсе үҫмер.

Түбәндәге бәләкәй генә өҙөктә, Зилә исемле персонаждың телмәрендә күңелде ярып үтерлек тетрәндергес һүҙҙәр яңғырай: "Фәрештә күңелле баланы иблискә алмаштырҙың, Гөлзифа. Әсәнән тыуған сабыйҙың күңеле пак була ла һуң? Әкрәм кейәүҙең ошондай сағы булмаған тиһеңме ни? Ҡасан әүерелгән ул иблискә? Эйй-й.... эскелек арҡаһында бер беҙҙең кейәү генәме һуң йәнен шайтанға һатҡан...." [1].

Зиләнең йәне әрнеп тә, күңеле эсенән тетрәнеп яңғыраны был һүҙҙәрҙә хикәйәнең төп идеяһы асыла. Әрнеү эсендә әллә күпме мәғәнә, йәш ҡатындарҙың, уларҙың баларының күҙ йәҙ йәшенең сәбәбсеһе булып ғаилә башлыҡтарының эскелеккә бирелеп китеүе тора. Йәшел йылан менән ағыуланған кеше бөтә ғаиләһен рухи һәм физик ауырлыҡтарға усар итә.

Бала күңеле быяла һауыт кеүек – бер ватылһа йүнәтеп булмай, була ул, тик элекке ҡиәфәтенә ҡайтарып булмай, сөнки ватылған урындары күренәсәк. Бала күңеле менән дә шулай уҡ, бигерәк тә кесе йәштәге балалар өсөн. Әле алһыу, янып торған күҙҙәрҙең нурын ҡабыҙһаң кире ҡайтарыуы бик ауыр була.

Бала кешегә күп кәрәк тә түгел инде, өйҙә йылы аштарын бешереп көткән әсәй кәрәк. Инсаф та шулай, әсәйенең өйгә ҡайтыуын теләй ине, тәҙрә төбөндә көтөп тора ине. Әсәһен һағынып, юҡһынып көтә ине, һөйләр, уртаҡлашыр хәбәрҙәре лә йыйылып киткән ине. Улының һағыныуы ни, әсәһенең хәбәр тыңлау түгел килеп күреп китергә ваҡыты ла юҡ ине.

Инсафтың нисек кенә юҡһыныуын берәүҙә белмәй ине, унең нимәләр кисергәнен ул үҙе генә белә. Барып әсәһен үҙе күрә алмай, сөнки үгәй атаһынан ҡалтырай. Әсәһе быға тиклем саҡырып ала торғайны яндарына, әммә һуңғы арала онотто. Инсаф өсөн яҡын кешеләренең береһе тик өләсәһе генә ине.

Әсәй кеше, бары әсәй инде бала өсөн, Инсаф әсәһен бик тә ярата, ул янда булған мәлдәрҙе иҫенә төшөрөп ала.

Гөлзифа әсәһенән килеп йыш ҡына сынаяҡтар ала, сөнки өйҙәгеләрҙе Әкрәм онтап тора. Шуға күрәлә Инсаф серле туҫтаҡ эшләргә тырыша, унең ышаныуы буйынса серле туҫтаҡ әсәйен ҡайтарырға ярҙам итәсәк.

“Хикәйә һәм повестарһың бер жанр формаһына ғына хас индивидуаль компонеттары булған кеүек, барлыҡ бәләкәй һәм урта жанрҙарға ла хас дөйөм компонеттар ҙа бар. Композицияның ҡайһы бер элементтары, художестволы деталь...” [3, 107]. Серле туҫтаҡ – был әҙәби деталь функцияһын башҡара әҫәрҙә, унең аша баланың проблемаһын образла итеп уҡыусыһына еткерә алған яҙыусы.

Серле туҫтаҡҡа тотоноп мәктәптән һүң ҡайта башланы, сөнки ағас менән эш итеү еңел эш түгел. Инсаф ҡуйманы, серле туҫтаҡты эшләп ҡуйҙы һәм туҫтаҡ әсәһен ҡайтарырына ул ысынлап та ышана. Әсәһенең килеүен ул түҙемһеҙлек менән көтә.

Шулай бер көн әсәһе бал артынан килеп етә һәм Инсаф бүләген сығарып тапшыра. Әсәһенә оҡшай бүләк, алып ҡайтасағын әйткәс, Инсаф аңламай ҡала. Нисек инде алып ҡайта, әсәй минең менән ҡалырға тейеш ине, тигән уйҙар солғап ала уны. Бүләген кире тартып алда, әсәһе лә нимә булғанын аңламай ҡала.

Өләсәһе туҫтаҡты ҡосаҡлап:" Элек бындай һауыттар бик күп була торғайны, магазинда ғына һауыт-һаба күбәйгәс ағас һауыттарҙы онотталар. Ә бит ағас һауыттан тамаҡ күпкә тәмлерәк, үҙебеҙ ҡулланырбыҙ, ҡоротлап һурпа эсербеҙ", - ти.

Әйтелгәндәрҙән күренеүенсә, яҙыусы бында “предмет донъяһынан идея кимәленә күтәрелеү” [4, 13] юлын һайлай. Художестволы деталгә ҙур мәғәнә һалып, әҫәрҙең идеяһын тулыһынса аса.

"Серле туҫтаҡ" хикәйәһе эсендә әсә менән бала араһындағы мөнәсәбәт, бала кешенең борсолоуҙары, йә атайһыҙ, йә әсәйһеҙ ҡалып үгәй атай-әсәй янында тәрбиәләнеүҙәре тураһында һүҙ бара. Инсаф етем бала түгел, уның әсәһе бар, тик үгәй атаһы уны яратмағанға күрә өләсәһендә тәрбиәләнергә мәжбүр. Әсәһе Инсаф тип өҙәлөп бармай, әммә шуға ла ҡарамаҫтан, бала кеше әсәһен ярата һәм өйгә ҡайтыр тип, бер өҙлөкһөҙ көтә.

Беҙҙеңсә, бала кеше һәр ваҡыт бала булып ҡала, ниндәй генә ваҡыт булыуына ҡарамаҫтан. Һәр балаға ата-әсә мөхәббәте, иғтибары кәрәк. Фәрзәнә Аҡбулатова бала күңелен, психологияһын аңлап ижад итә. Бәлки шуға ла кескәй геройҙарыбыҙ беҙҙең күҙ алдына үҙ сифаттары менән ысын образ булып ойоша ала. Инсаф шул тиклем "серле туҫтаҡҡа" ышана, был ышанысын бер ҡасан да юғалтмай.

ӘҘӘБИӘТ

1. Акбулатова, Ф.Ф. Атай икмәге. – Өфө: Китап, 1993. – 144 бит.
2. Йомроҡай. Фәрзәнә Аҡбулатова. Әкиәт [Электронный ресурс]: Аҡбуҙат // Режим доступа: https://akbuzat-rb.ru/articles/ki-t-ilen-s-y-kh-t/2020-10-15/yomro-ay-f-rz-n-a-bulatova-ki-t-1663333. – Дата обращения: 11.01.2023.
3. Нәбиуллина Г.М. 70-90-сы йылдар башҡорт повестары һәм хикәйәләренең поэтикаһы: Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте фәне буйынса уҡыу әсбабы. – Өфө; БДПУ, 2002. – 140 бит.
4. Нәбиуллина Г.М. Рәшит Солтангәрәев прозаһының поэтикаһы: монография. – Өфө; БДПУ, 2007. – 132 бит.

© Иргалина И.И., Нәбиуллина Г.М., 2023

УДК 372.882

Ирғәлина З.А., студент
Ғилми етәксеһе: Ғәлина Ғ.Ғ., филол. ф. канд., доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

БАЙМАҠ РАЙОНЫ ФОЛЬКЛОРЫ ЯРҘАМЫНДА УҠЫУСЫЛАРҘА ЭТНОМӘҘӘНИ КОМПЕТЕНЦИЯЛАР ФОРМАЛАШТЫРЫУ

Аннотация. В статье рассматриваются пути формарования этнокультурной компетенции обучающихся посредством изучения местного фольклора. Отмечается, что локальные легенды и предания способствуют патриотическому воспитанию.

Annotation. The article discusses the ways of forming the ethno-cultural competence of students through the study of local folklore. It is noted that local legends and traditions contribute to patriotic education.

Ключевые слова. этнокультурная компетенция, фольклор, легенды, воспитание

Key words: ethno-cultural competence, folklore, legends, education

Бөгөн, элекке ҡиммәттәр юҡҡа сыҡҡан, яңы әхлаҡи күрһәткестәр эҙләү дәүерендә, йәш быуынды үҙ аллы тормошҡа әҙерләүҙең нигеҙе булып этномәҙәни традицияларҙы нығытыу, компетенциялар формалаштырыу тора. Этномәҙәниәт – теге йәки был этнос вәкилдәренең ижтимағи-мәҙәни үҫеше барышында барлыҡҡа килгән рухи, милли һәм эстетик байлыҡтарының йыйылмаһы, һәр бер халыҡтың быуаттар буйы тупланған бай хазинаһы. Уҡытыуҙа этномәҙәни материалды ҡулланыу – ул үткәнде тергеҙеү, уҡытыу-тәрбиә процесында уҡыусыларҙың белемен, һәләтен һәм оҫталығын үҫтереү, йәмғиәттә үҙ урынын табырҙай шәхес тәрбиәләй алырлыҡ халыҡ педагогикаһы алымдарын индереү ул.

Башҡорт халҡының фольклоры мәҙәниәтебеҙҙең, сәнғәтебеҙҙең бай һәм үҙенсәлекле тармағын тәшкил итә. Унда халҡыбыҙҙың тарихы, традициялары һәм йолалары, фәлсәфәүи ҡараштары, идеялары, тел байлығы сағылыш тапҡан [2, 16]. Ә үҙ халҡыңдың, үҙең тыуған төбәктең мәҙәниәтен һәм тарихын, рухи ҡомартҡыларыбыҙҙы өйрәнмәйенсә, йәш быуында туған теленә һәм иленә һөйөү тәрбиәләү мөмкин түгел. Фольклор әҫәрҙәре, бала күңелендә әҙәплелек, тәүфиҡлылыҡ, намыҫлылыҡ кеүек юғары әхлаҡ сифаттары тәрбиәләүҙә нигеҙ булып тора.

Белем биреүҙең Федераль дәүләт стандартарында ҡабул ителгәнсә, бөгөнгө көндә уҡыусыларҙа белем, оҫталыҡ, күнекмә булдырыу урынына төрлө компетентлыҡтар формалаштырыу ҡаралған. Мәктәпте тамамлаусы йәштәрҙең киләсәге ошо компетентлыҡтарҙың ниндәй дәрәжәлә үҫешкән булыуы менән бәйле.

Дәрестә этномәҙәни компетентлыҡты формалаштырыуҙың төп бурыстары:

– үҙ милләттебеҙгә генә хас тарихи-мәҙәни мираҫыбыҙҙы, милли үҙаңды үҫтереү;

– дөйөм кешелек ҡиммәттәре менән бер рәттән, туған халҡың өсөн генә хас булған ҡиммәттәрҙе үҙләштереү;

– халҡыңдың телен, мәҙәниәтен, әҙәбиәтен, тарихын, традицияларын һәм башҡаларҙы өйрәнеү.

Тимәк, тарихи тамырҙарыбыҙҙы белеп, өйрәнеп, киләсәк быуынға еткереү – беҙҙең мөҡәддәс бурысыбыҙ. Уҡыусыларҙа ата-бабаларҙан тапшырылған аманат өлгөһөндә тәрбиәләргә теләйбеҙ икән, мотлаҡ халыҡ ижадынан оло һабаҡ үрнәктәренә мөрәжәғәт итеү кәрәк.

Уҡыусылар өсөн халыҡ ижады үрнәктәренең тәрбиәүи әһәмиәте баһалап бөткөһөҙ. Халыҡтың әкиәттәре, киң ҡоласлы йырҙары, тәрән фәлсәфәүи йөкмәткеле әйтемдәре, тапҡыр мәҡәлдәре, үҙенсәлекле йомаҡтары йәш быуында этномәҙәни компетенциялар формалаштырыуҙа ҙур роль уйнай. тәрбиәләүҙә Ғалим, әҙәбиәт белгесе Ғ.С. Ҡунафин: «Беренсенән, улар беҙҙе үткән замандарҙа булған һәм бынан һуң бер ҡасан да элек нисек булған шул килеш ҡабатланмаясаҡ ижтимағи мөнәсәбәттәр, тарихи хәл-ваҡиғалар менән таныштыра, икенсенән, унда дөйөм кешелеккә хас булған, уны быуаттар буйына уйландыра, борсой һәм ҡыуандыра килгән идеялар, төшөнсәләр сағылыш таба», – ти. [3, 15].

Әҙәбиәт дәрестәрендә башҡорт халҡының фольклоры өйрәнелә. Халыҡ ижадының бай йөкмәткеле әҫәрҙәре халыҡ тормошон, көнкүрешен, ғөрөф-ғәҙәттәрен, әхлаҡ нормаларын, азатлыҡ өсөн көрәшен, илһөйәрлек һәм халыҡтар дуҫлығы тойғоларын, эстетик ҡараштарын сағылдырып, гармоник үҫешкән шәхесте формалаштырыуға хеҙмәт итәләр. Программала халҡыбыҙҙың данлы тарихына ҡағылышлы, йола-ғәҙәттәре, мифологияһы, тел, музыка, йыр-бейеү, театр жанрҙары ла үрелеп бара. Был жанрҙар халҡыбыҙҙың этник мәҙәниәтен төрлө яҡлап өйрәнеүгә ярҙам итә.

Әммә ерле материалдар, үҙ төбәгеңдең фольклоры балалар күңеленә бик яҡын була, уларҙы ла өйрәнеү кәрәк. Этномәҙәни компетенцияларҙы формалаштырыу милли төбәк компонентын өйрәнеүҙән башлана.

Баймаҡ районы Башҡортостандың иң гүзәл хозур тәбиғәте һәм иҫ киткес талантлы кешеләре менән айырылып торған төбәк. Был төбәктә халыҡ хәтерендә йолалар, ғөрөф-ғәҙәттәр ҙә һаман да ныҡлы һаҡлана, һуңғы ваҡытта ҡайһылары тергеҙелә.

М. Бураҡаева: «Иң мөһиме – үҙ тамырыңдан айырылмау. Тәрбиә эше үҙ тамырың нигеҙендә барырға тейеш. Сөнки төп маҡсатың тамырың тоташҡан халыҡ маҡсаты менән тап килгәндә генә һин үҙеңде юғалтмайһың. Йәшәйештә үҙеңде юғалтмауҙан да ҙурыраҡ ҡаҙаныш юҡ», - тип иҫәпләй [1, 78].

Дәрестәрҙә уҡыусыларҙы үҙебеҙҙең тарих, мәҙәниәт, ғөрөф-ғәҙәттәр менән таныштыра алабыҙ. Райондан һәм ҡаланан сыҡҡан күренекле шәхестәребеҙ менән таныштырып, осрашыуҙар ойошторороға мөмкин.

Уҡыусыларҙың таныпбелеү әүҙемлеген һәм милли үҙаңын үҫтереүгә йүнәлдерелгән эштәр ойошторорға була. Үҙ халҡыңдың мәҙәниәте аша республикала йәшәүсе башҡа халыҡтарҙың тарихына, мәҙәниәтенә, традицияларына ихтирам хисе тәрбиәләнә. Дәрестән тыш эштәр, районда һәм ҡалала үткәрелгән төрлө саралар ҙа балаларҙа этномәҙәни компетенциялар формалаштырыуға йоғонто яһай.

Һуңғы арала республикала Тәбиғәткә бәйле «Нардуған», «Ҡарға бутҡаһы», «Кәкүк сәйе», «Муйыл сәйе», «Япраҡ сәйе» кеүек байрамдар өйрәнелә һәм үткәрелә. Ҡолоҡ мәлдәрендә ямғыр теләүгә сығыуҙар, «Ҡар һыуына барыу», «Ҡатыҡ тәмләшеү», «Кейеҙ баҫыу йолаһы» кеүек байрамдар ҙа тергеҙелә. Баймаҡ районында «Мәргән уҡсы» традицион яндан уҡ атыу буйынса ярыштарҙа ҡатнашыусылар ҙа күбәйҙе. Хатта ошондай төрлө сараларҙа тамашасы булараҡ ҡына ҡатнашыу ҙа, уҡыусылар күңелендә тәрән эҙ ҡалдыра.

Яҡташтарыбыҙ үҙҙәренең бай тарихына, милли мәҙәниәтенә битараф түгел. Беҙҙең Баймаҡта «Ҡурай» музейы бар. Был музей районды ғорурлығы булып тора, унда бай экспонаттар, тарихи ҡомартҡылар туплаған. Ҡурайға өс һәйкәл дә ҡуйылған. Беренсеһе – Төркмән ауылы эргәһендәге Туғажман тауы башында, икенсеһе – Ишмырҙала, өсөнсөһө – республикаға, районға бик күп талантлы йырсылар, бейеүселәр, ҡурайсылар үҫтергән, билдәле шәхестәре менән дан тотҡан Буранбай ауылында. Мотлаҡ рәүештә был музейға, һәйкәлдәргә экскурсияға барыу, өс һәйкәлде күреү кәрәк. Шулай уҡ ошондай экскурсиялар мәлендә башҡорт халыҡ әкиәте «Ҡурай»ҙы һөйләп китһәң дә, әсә һөтөнөң, ҡурай моңоноң ни тиклем әһәмиәткә эйә булғанлығын аңларға мөмкин.

Уҡыусылар менән үҙ яғыңдың фольклор әҫәрҙәрен йыйыу, туплау кеүек тикшереү эштәре лә үткәрергә була. Йыйылған материалдарҙы матбуғат биттәрендә баҫтырып сығарырға, альбомдар эшләргә, интернет биттәрендә сайт йәки төркөмдәрҙә күрһәтергә була. Уҡыусылар бындай тикшереү эштәре менән конференцияларҙа сығыш яһайҙар, конкурстарҙа ҡатнашалар.

Үҙенең тыуған ерен, йәшәгән өйөн, әсәһенең телен яратҡан бала ғына үҙенең тыуған ере менән ғорурлана, уның өсөн яуаплылыҡ хисе тоя ала. Ә ғорур кеше – ирекле шәхес, ул бер ҡасан да дәрәжәһен юғалтмай.

Ә беҙҙең республикабыҙҙа Баймаҡ кеүек ғорурланырлыҡ урындар, тарихи иҫтәлектәр, өлгө алырлыҡ шәхестәр ҙә етерлек.

Ғөмүмән алғанда, халыҡ ижадының һәр бер жанры – иҫ киткес көслө тәрбиә сараһы, тик уны белергә һәм ҡулланырға ғына кәрәк. Халыҡ ижады, йолалары, традициялары менән һуғарылып үҫкән бала киләсәктә рухи яҡтан бай, физик яҡтан камиллашҡан, илебеҙҙең ышаныслы киләсәге булып үҫәсәк.

ӘҘӘБИӘТ

1. Бураҡаева М.С. Арғымаҡ. Күңел донъяһына сәйәхәт. – Өфө: Китап, 2005. – 344 бит.

2. Галин С. Ә. Башҡорт халҡының ауыҙ-тел ижады. - Өфө: Китап,2004. – 392 бит.

3. Юлмөхәмәтов М.Б., Ҡунафин Ғ.С. «Башҡорт әҙәбиәте» дәреслегенә методик ҡулланма. – Өфө: Китап, 2017. – 404 бит.

© Ирғәлина З.А., Ғәлина Ғ.Ғ. 2023

УДК 821

Искужина Г.И., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М.Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к.

БАШҠОРТ ХАЛҠЫНЫҢ ЙОЛАЛАРЫ

Аннотация. Кто изучал традиции и обычай? Какие виды обычай бывают? Обычай одной деревни. Все это рассматривается в данной статье.

Annotation. Who studied traditions and customs? What kind of custom are there? Custom of one village. All this is considered in this article.

Ключевые слова. жанр, обычай, башкирские традиции, башкирское народное творчество, шаль, культура народа, народные обычаи, фольклор.

Key words. genres, customs, Bashkir traditions, Bashkir folk art, shawl, culture of the Bashkir people, folk customs, folklore.

Хәҙерге көндә донъяла бик күп милләт йәшәй. Һәр берхалыҡтың үҙ теле, дине, аш-һыуы, йолалары һәм ғөрөф-ғәҙәттәре бар. Кешеләр борон-борондан тәбиғәт күренештәренә физик һәм физиологик үҙгәрештәргә, ғаиләлә, йәмғиәттә булып яҭкан хәлдәргә үҙҙәре теләгәнсә йоғонто яһарға тырышҡан. Шул ынтылыштар йола күренештәре тыуыуына сәбәп булған. Нимә һуң ул йола? Уның ниндәй төрҙәре бар? Кемдәр уны өйрәнгән?

Борондан алып башҡорт халҡы йолаға нигеҙләнеп йәшәгән, үҫешкән. Хәҙерге көнгә тиклем йәш быуын йолаларға терәнеп йәшәй, улар өсөн ул йәшәү ҡағиҙәләре кеүек. Башҡорт халыҡ ижады китабының I томына мөрәжәғәт итһәк, йола тураһында бына нимә тиелгән: “Ғүмерҙең, йылдың һәр миҙгеле, айы, көнө һәр кемдән билдәле бер ҡағиҙәләрҙең үтәлеүен талап итә. Әҙәмдең һәр аҙымы, хатта ниәт-маҡсаттары ла әүәл-әүәлдән ҡанундарғ аяраҡлаштырылған. Улар бөтә кешегә лә фарыз иҫәпләнгән. Ана шуны йола, йола үтәү, йола атҡарыу тиҙәр”.

Башҡорт халыҡ йолаларына күҙ һалһаҡ, улар йәш быуынды бик күп дөрөҫ нимәгә өйрәтә (Олоно оло ит). Йола йәмғиәтте тотоп торған рухи бағана. Башҡорттар үҙ йолаларын балаларына байлыҡ шикелле тапшырған.

Башҡорт халҡы йолаларға бай. Уларҙы ғилми яҡтан өйрәнеү буйынса байтаҡ эштәр башҡарылған. XX быуаттың баштарынан уҡ башҡорт халыҡ ижады өлгөләрен йыйыу менән шөғөлләнә башлаған М. Буранғолов туй йолаһының йыйылма тасуирламаһын төҙөгән, Ә. Харитонов сеңләүҙәрҙең идея-тематик, поэтик үҙенсәлектәрен, Л. Лебединский уларҙың музыкаль яғын тикшергән. К. Мәргән менән С. Галин башҡорт йолаларының этнографик һәм поэтик асылы хаҡы тураһында эшләгән. Шулай уҡ, Р. Солтангәрәева туй йолаларының тарихи нигеҙен, поэтик репертуарын өйрәнә.

Этнографтар һәм фольклорсылар (П. Богатырев, К. Чистов, Н. Савушкина, Н. Кравцов, А. Новикова, В. Аникин һ.б.) йолаларҙы ғаилә-көнкүреш һәм календарь йолаларға бүлә. Башҡорт халыҡ ижады китабының I томына күҙ һалһаҡ, йолалар өс төркөмгә бүленеп урынлаштырылды:

1. Хөрәфәттәр, боронғо ыҙан йолалары (серле заттарға ышаныу, им-том, арбау, теләктәр һ.б.);

2. Тәбиғәт-ыҙан йолалары, халыҡ байрамдары (ваҡыт миҙгелдәре, тәбиғәт байрамдары, йыйындар; хеҙмәт, кәсеп һәм яу-көрәш йолалары һ.б);

3. Ғаилә-көнкүреш йолалары (тыуым, бала бағыу, бала бәпләү, туй, кешене ҡайтмаҫ юлға оҙатыу).

Электән килгән дебет шәл өмәһен ҡарап китәйек. Ауылдарҙа баҡса, бесән эштәре тамамланғас, көҙҙөң оҙон, кистәрендә шәл эшләр өсөн дебет һуғыу өмәһе башлана. Оло инәйҙәр-апайҙар бер өйҙә йыйылып дебет һуғалар, шул арала бер-береһенә әкиәттәр, төрлө ҡарһүҙҙәр һөйләп аралашалар. Был йола Башҡортостандың Ейәнсура районында бик таралған. Оло апайҙар әйтеүе буйынса был далаларҙа ер-һыу сифаты мамыҡҡа күсә, шуның менән уға йылылыҡ бирә. Был һөнәр балаларына күсә килеп, хәҙерге көнгәсә килеп еткән. Дебет өмәһе менән бергә шәл биҙәге лә йола кеүек килә. Әсәнән ҡыҙға шәл бәйләү техникаһы тапшырыла. Шәлдәге биҙәккә ҡарап ул кемдең икәнен белеп була, сөнки һәр оҫтаның үҙ индивидуаль биҙәге бар.

Дебет шәле башҡорт милли-мәҙәни күренеш. Уға ҡарата йырҙар һәм сәңгелдәк йыры йырлайҙар, риүәйәттәр һөйләйҙәр. Шәл башҡорт халыҡ мәҙәниәтендә генә түгел, өҫ кейем һәм медицинала ла осратып була. Уның йылыһы һыуыҡтан да, ауырыуҙан да ҡотҡара.

Шулай итеп, йолалар – ул кешелек донъяға килгәндән алып уның менән булган йәшәйеш ҡағиҙәләре. Ниндәй генә ваҡыттарҙа йәшәмәһен, кеше йола тураһында онотмай, киреһенсә, “йолалы ил – тәртипле” тип уның менән йәшәй, уны өйрәнә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Башҡорт халыҡ ижады I том. Өфө: Китап, 1954. – 304с.
2. Шәлдәрҙә – күңел биҙәктәре. Башҡортостан. Өфө, 2023.
3. Күгиҙелдә – Шәл бәйләү өмәһе. Һаҡмар. Баймаҡ, 2022.

© Искужина Г.И., Әлибаев З.А., 2023

УДК 37.02

Исламова Ю.Р.,
МОАУ «Полилингвальная многопрофильная школа-интернат», г. Нефтекамск

ФОРМИРОВАНИЕ НРАВСТВЕННЫХ И ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ЧЕРЕЗ ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ТРАДИЦИИ В ПОЛИЛИНГВАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. В статье рассматриваются формы работы, способствующие успешному обучению и воспитанию школьников в традициях татарского народа, пробуждению любви и уважения к родной культуре на уроках татарского языка и литературы в Полилингвальной многопрофильной школе-интернат г. Нефтекамска.

Annotation. The article discusses the forms of work that contribute to the successful education and upbringing of schoolchildren in the traditions of the Tatar people, the awakening of love and respect for their native culture on the example of a multilingual multidisciplinary boarding school in Neftekamsk.

Ключевые слова: воспитание, традиция, культура.

Key words: upbringing, tradition, culture.

Культура народа в каждой её частице, даже самая маленькая деталь играет важную роль и является неким символом. Татарский народ имеет многовековую, своеобразную и яркую культуру. История и культура татарского народа насчитывают столетия.

В богатейшем историко-культурном наследии народов мира особое место принадлежит вековым национальным обычаям, традициям, календарным обрядам, праздникам. Они, являясь яркими образцами духовных достижений и ценностей человечества становятся важной частью традиционной культуры, действующими во всех областях общественной жизни [1].

Значительный вклад в изучение истории и культуры татарского народа внесли К. Насыри, Ш. Марджани, Б.И. Урманче, Н.Ф. Катанов. Среди современных исследователей нужно отметить таких учёных, как Р.К. Уразманову, Д.М. Исхакова, Б.Ф. Султанбекова, Л.А. Харисову и др.

Проблема изучения культуры народа всегда является актуальной. В быстро меняющемся мире каждый день происходят какие-то открытия, появляется что-то новое. Нынешнее поколение детей уже с детства сталкиваются и быстро осваивают новые технологии. Использование этих технологий сильно влияют на культуру народа. Заинтересованность детей в изучении и знаний культуры своего народа теряется, а это значит, что

постепенно исчезает народ. Поэтому изучение истории родного края, его культуры и самобытности является важным.

Любовь к культуре и традициям народа воспитывается с малых лет. Значит, важную роль в сохранении культуры народа, в первую очередь, играет семья, которая из поколения в поколение, воспитывая через традиции и обычаи, передаёт неповторимую культуру своего народа. Поэтому, важно чтобы родители личным примером показывали свою любовь и отношение к своим традициям и культуре. Наблюдая за этим, ребёнок ненавязчиво будет воспитываться в этих традициях и конечно же, проявит заинтересованность к ним.

Помимо семьи ребёнок воспитывается и в обществе. Одним из главных институтов жизни, имеющих большое влияние на воспитание ребёнка, являются детский сад и школа. Роль общеобразовательных учреждений в развитии и воспитании любви и уважения к своей культуре велика. В полилингвальной многопрофильной школе-интернат г. Нефтекамска Республики Башкортостан сохранению и развитию традиций и культуры отводится значительное место. Приоритетным является изучение и сохранение культуры татарского народа, так как родным языком обучающихся школы является татарский язык.

С целью повышения заинтересованности учащихся своей родной культурой, в учреждении проводятся различные тематические мероприятия. Помимо работы воспитательной части школы, в этом направлении активная работа ведётся учителями татарского языка и литературы. В первую очередь, нужно отметить уроки татарского языка и литературы, где с самых первых уроков, начинается закладывание основ знаний культуры народа, приобщение к татарским традициям, воспитание уважения к родному краю, народу, языку, пробуждение любви к ним. Во-вторых, это тематические мероприятия, которые помогают закрепить пройденное на уроках и углубить знания детей о своей культуре. Посредством таких мероприятий расширяется кругозор детей. Учащиеся узнают о каких-либо интересных деталях, связанных с культурой народа, что в свою очередь, повышает любопытство учащихся в этом направлении. В-третьих, в школе организуются календарные праздники татарского народа. В самом начале учебного года в школе проводится праздник урожая – Сумбуля. В праздничной атмосфере учащиеся узнают о истории праздника, происхождении названия, национальных блюдах, знакомятся с истинной традицией празднования сбора урожая у татарского народа.

С началом весны, в школе начинается активная подготовка к одному из самых любимых праздников татар – празднику весеннего равноденствия и начало нового сельскохозяйственного года – Навруза. Навруз праздновали в день весеннего равноденствия 21 марта по солнечному календарю. На празднике учащиеся поют песни на родном языке, играют в народные игры. Вместе со активистами школы организовывается театрализованное представление.

С началом лета, во время летней оздоровительной кампании, для детишек организовывается праздник Сабантуй. Несмотря на масштабность и грандиозность прохождения данного праздника во многих городах, сёлах и деревнях, с традициями данного праздника дети знакомы мало. Поэтому, при подготовке учитываются все детали организации, начиная с истории появления праздника, заканчивая традиционными играми.

Богатое культурное наследие татарского народа никого не оставляет равнодушным. Знание культуры своего народа говорит об уважении к нему, к родному языку, к родному краю и Родине. Именно такое поколение, воспитываясь в духе традиции народа, сохранит его и передаст другим поколениям. Воспитывая в традициях, приобщая к культуре нынешних детей и подростков – мы воспитываем достойное будущее.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шарафутдинов Д.Р. Исторические корни и развитие традиционной культуры татарского народа XIX – начало XXI вв.: автореферат дис. ... доктора исторических наук: 07.00.02 / Казан. гос. ун-т. –Казань, 2004. – 74 с.

© Исламова Ю.Р., 2023

УДК 902.3

Исхужина Г.И., студент
Научный руководитель: Шагапова Г.Р., канд. ист. наук.,
доц. каф. башкирского языка и литературы ФБФ
БГПУ им. М.Акмуллы, г. Уфа

ШЕСТОЙ КОРПУС БГПУ ИМ. М. АКМУЛЛЫ – ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Аннотация. В статье идет речь о корпусе №6 БГПУ им. М. Акмуллы, в котором ныне размещается факультет башкирской филологии. Проанализированы характерные черты здания, являющегося памятником архитектуры XIX века, рассмотрены некоторые внутренние отделочные детали здания.

Annotation. The article deals with the building No. 6 of the BSPU named after M. Akmulla, which now houses the Faculty of Bashkir Philology. The characteristic features of the building, which is an architectural monument of the XIX century, are analyzed, some interior finishing details of the building are considered.

Ключевые слова: БГПУ им. М.Акмуллы**,** факультет башкирской филологии, шестой корпус**,** архитектура, красный кирпичный стиль, эклектика, классицизм.

Key words: BSPU named after M. Akmulla, Faculty of Bashkir Philology, building No. 6, architecture, red brick style, eclecticism, classicism.

Факультет Башкирской филологии стал самостоятельным структурным подразделением Башкирского педагогического института в 1992 году. Первоначально факультет располагался в третьем корпусе вуза по адресу Октябрьской Революции, 3Ак2. В 1998 году факультету было выделено помещение по адресу Октябрьской революции 10. С этого времени факультет башкирской филологии Акмуллинского университета и занимает это здание с изящной кирпичной кладкой, где переплетены элементы эклектики и позднего классицизма [1, 135].

В XIX веке эта усадьба принадлежала известному купцу и крупнейшему землевладельцу Уфимской губернии Е. Чижову и его жене Ираиде Чижовой. Потомственный почетный гражданин Уфы, купец первой гильдии лесопромышленник, которого называли «уфимским Крезом» [1, 134]. Позже, когда Федора Егоровича избрали городским головой, он сдал дом в аренду землемерному училищу; по некоторым другим данным особняк выкупили городские власти, чтобы разместить в нем землемерное училище, переведенное из Оренбурга в Уфу в 1879 году. Училище было знаменитым и востребованным, поскольку был высокий спрос на специалистов-землеустроителей[2]. После революции здание было изъято в пользу советской власти и на протяжении XX века здесь находились школа для сирот, школа для швейников, в годы войны эвакогоспиталь № 1878, а позже – райкомы ВЛКСМ и КПСС. Долгое время в этом здании был расположен Геологический институт[2], и, наконец, с 90-х годов XX века это один из корпусов Башкирского государственного педагогического университета.

Здание землемерного училища было построено приблизительно в 1879-1880-х. годах, оно представляло из себя двухэтажное здание из красного кирпича, причем фасад постройки смотрит на улицу, а к задней части примыкали пристрой и флигель. Ныне университету принадлежит не все здание, несколько лет назад пристрой подвергся пожару, людей, живших в нем, расселили. С тех пор пристрой не используется никоим образом и подвергается разрушению.

Архитектуру здания можно охарактеризовать как эклектический стиль, то есть в нем содержится смесь элементов из предыдущих исторических стилей[3]. На фасаде здания, что смотрит на улицу Октябрьской революции, четко фиксируется центр и два боковых флигеля и этот факт отсылает нас к классицизму. Здание построено из красного кирпича - течение в российской архитектуре второй половины XIX – начала XX веков, который отразил тенденцию создания рационально организованного здания [4]). Здание имеет красивый карниз, подчеркнутый сложной кладкой из кирпича. Необычны окна здания: встречаются полуарочные, прямоугольные окна, небольшие окна. Кирпичем же выложены оконные наличники; особенно акцентируют на себе внимание арочные окна и арочные наличники в центре здания, а стройные ряды пилястр – плоских вертикальных выступов на стене – создают гармонию и завершенность[1. 204 стр.]. По середине здания проходит фигурный пояс,

зрительно делящий здание на две неравные части, причем верхняя выше нижней. Скорее всего, когда-то эти обе части были равными. Толстые стены обеспечивают строению массивность конструкции и основательность, но украшения на фасаде, гармонично сочетающиеся между собой, придают дому изящность и легкость[5].

Во внутренней отделке здания активно использовалась лепнина на потолке, нередко перекрытая навесным потолком, но сохранившаяся местами. В кабинете деканата ФБФ привлекают внимание арочные перекрытия первого этажа, которые, как известно, облегчают нагрузку на стены и распределяют ее более равномерно. Необходимость в таком конструктивном приеме была более чем очевидна, учитывая основательность постройки. В коридоре первого этажа и двух прилегающих кабинетов имеется ниша, в которой, предположительно, находилась печь, и, скорее всего, она отапливала сразу три помещения: коридор и две комнаты. Также представляет интерес чугунная лестница, балясины которой во время недавнего капитального ремонта были очищены от многолетней краски и покрашены в черный цвет. Возможно, что мы имеем дело с конструкцией столетней давности.

Конечно, время не пощадило здание. Есть большая разница между тем, как выглядит корпус сейчас, и каким он был раньше. На фасаде здания утерена часть лепнины, на кровле имелись узорчатые кованые решётки, которые располагались между аттиками. На стене можно было увидеть всю красоту и мастерство кирпичной кладки, которая тоже подвергается влиянию времени.

Изучая историю отдельного здания, мы приходим к выводу, что оно хранит в себе много интересного. Но оно изучено не до конца: остается тайной личность архитектора, годы постройки, история учреждений, в ней находившихся. Важно, что пока не дано описание здания как объекта архитектурного наследия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Егоров П., Чечуха А. Путеводитель по исторической части Уфы. – 2-е изд. – Уфа, 2019. – 209 с.

2. Землемерное училище [Электронный ресурс] // – Режим доступа: https://kulturarb.ru/ru/obrazy-bash-ortostana/pamyatniki-istorii-i-kultury/zemlemernoe-uchilishhe. – Дата обращения: 21.11.2022.

3.Эклектика в архитектуре [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://www.hisour.com/ru/eclecticism-in-architecture-29007/. – Дата обращения: 21.11.2022.

4. Кирпичная архитектура [Электронный ресурс] // Режим доступа: – https://spravochnick.ru/arhitektura_i_stroitelstvo/kirpichnaya_arhitektura/. – Дата обращения :21.11.2022.

5. Землемерное училище: «Каждый при своем» [Электронный ресурс] // – Режим доступа: https://rb7.ru/m/interest/183231. – Дата обращения: 21.11.2022.

© Исхужина Г.И., Шагапова Г.Р., 2023

УДК 801.421=809.434.3

Ишкильдина Л.К., канд. филол. наук, ст. науч. сотр.
ИИЯЛ УФИЦ РАН, г. Уфа

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ФОНЕТИКИ ГОВОРОВ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА И ВНЕДРЕНИЕ ИХ РЕЗУЛЬТАТОВ В СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается актуальность использования современных экспериментальных методов и компьютерных программ при изучении системы фонем башкирского языка и разработке их современных классификаций. Уточненные и дополненные таблицы фонем, а также их подробные фонетические характеристики, внесут большой вклад в обучение башкирскому языку.

Annotation. This article discusses the relevance of the use of modern experimental methods and computer programs in the study of the Bashkir phoneme system and the development of their modern classifications. Updated and supplemented phoneme tables, as well as their detailed phonetic characteristics, will make a great contribution to teaching the Bashkir language.

Ключевые слова: фонетика башкирского языка, экспериментальный метод, метод акустического анализа.

Key words: bashkir phonetics, experimental method, acoustic analysis method.

Фонетика башкирского языка была исследована в работах Н.К. Дмитриева, Дж.Г. Киекбаева, Т.М. Гарипова и др. Проблемы системы гласных и согласных башкирского языка рассматриваются в научных статьях и мнографиях Г.П. Мельникова, Н.Х. Охаревой, Н.С. Уртегешева, Р.Х. Халиковой, Ф.Г. Хисамитдиновой и др. Анализ системы фонем говоров и диалектов башкирского языка содержатся в работах Т.Г. Баишева, М.И. Дильмухаметова, Н.Х. Ишбулатова, Н.Х. Максютовой, С.Ф. Миржановой, У.Ф. Надергулова, А.А. Юлдашева, Х.Г. Юсупова, У.М. Яруллиной и др.

Первые научные классификации системы фонем башкирского языка принадлежат М.М. Билялову и Н.К. Дмитриеву.

В “Таблицах по фонетике башкирского языка” (1928) М.М. Билялов представил 9 гласных звуков: *ạ (а)* (в совр. орфог. *а* – наши уточнения в скобках), *е (ә), ï (ы), і (и), ѳ (о), ӧ (ѳ), и (у), ӥ (ү), ị (е).* Гласные фонемы он классифицирует по принципам нёбности, огубленности и подъему языка (широкие, узкие) [1, 370]. К сожалению автор не указывает рядность гласных.

Н.К. Дмитриев в своем знаменитом труде «Грамматика башкирского языка» (1948) выделяет в башкирском литературном языке одиннадцать гласных фонем: *и, і* (т.е. *е(э) – Авт.*)*, е, ы, ә, а, ү, ѳ, у, ọ, о*. Он отдельно

выделяет *е* и *о* для заимствованных слов, к примеру, *техник, цех, мотор, завод, вагон* и др. Н.К. Дмитриев классифицирует гласные башкирского языка следующим образом: передние (*и, i, е, ү, ө*) и задние (*ы, ә, у, ọ, о*) по ряду; узкие (*и, i, ы, у, ү*) и широкие (*е, ә, ө, а, ọ, о*) по подъему [3].

Дж.Г. Киекбаев (1958) в башкирском литературном языке выделяет двенадцать гласных фонем, из них девять – исконно башкирские: *а, о^{о}, у, ы, ә, е, и, ө, ү,* три – заимствованные: *о, ы^{ч}, э*. Автор делит гласные на передний (*ө, ә, ү, е, э, и*) и задний (*о^{о}, о, а, у, ы, ы^{ч}*) ряды, нижий (*ү, е, э, и, у, ы, ы^{ч}*) и верхний (*ө, ә, о^{о}, о, а*) подъемы [5].

В «Грамматике современного башкирского литературного языка» (1981) под редакторством А.А. Юлдашева в современном башкирском литературном языке выделяются 9 гласных фонем: [а], [о], [у], [ы], [е], [и], [ә], [ө], [ү]. «Гласные башкирского языка в соответствии с законами небного сингармонизма разделяются на две последовательно противопоставленные фонетические группы; передние /и/, /у/, /ө/, /е(э)/, /ә/ и задние /у/, /о/, /ы/, /а/. При этом они образуют корреляты, попарно отличаясь друг от друга главным образом по ряду: /а/ – /ә/, /ы/ – /е/, /о/ – /е/, /у/ – /ү/. В этом отношении особняком стоит лишь непарная передняя фонема /и/» [2, 31]. По подъему гласные деляться на четыре группы: широкие – /ә/, /а/, полуширокие – /о/, /ө/, полуузкие – /е/, /ы/, /у/, узкие – /и/, /ү/.

В учебниках приводятся упрощенные классификации гласных. Например, в учебнике для педучилищ представлена следующая классификация из 9 гласных: передний ряд мягкие – *ә, э (е), и, ө, ү*, задний ряд твердые – *а, о, у, ы*; огубленные – *о, у, ө, ү* и неогубленные – *а, ә, э (е), ы, и* [6]. Обозначения “твердые” и “мягкие” гласные, которые приняты в башкирском языкознание не являются верными. Эти термины передают значения “широкие” и “узкие” гласные соответственно, но и в этом случае допущена ошибка, т. к. гласный *ә* не является узкой.

Как мы видим имеющиеся классификации гласных фонем башкирского языка не единообразны, а больше частью упрощены. В современное время, в эпоху новых технологий и методик, классификация гласных, да и всей фонетической системы башкирского языка, нуждается в уточнении и доработке. Фонетика башкирского языка рассматривалась до сегодняшнего дня практически лишь в фонологическом аспекте с опорой на аудиовизуальное восприятие исследователей. Классификация гласных и согласных башкирского языка на сегодняшний день остается упрощенной, в то время как на современном этапе развития фонетических исследований в мире существуют различные фонетические таблицы, например, таблица МФА, Л.В. Щербы, В.М. Наделяева и др. с более подробным делением гласных и согласных фонем и звуков.

В башкирском языкознание является особо актуальным разработка современной классификации гласных и согласных фонем с их фонетическими вариантами не только в научных, но и в образовательных целях с последующим

введеним их в учебники башкирского языка для школ и вузов. Например, сложно объяснить учащимся и студентам, носителям определенных говоров, чем отличаются звуки и фонемы их говора от аналогичных звуков других говоров, литературного языка и типологически иных языков. К примеру, фонема [а] восточных говоров отличается от той же фонемы южных и северо-западных говоров.

В таныпском говоре по современным экспериментальным данным, полученным методом МРТ (магнитно-резонансное томографирование), было зафиксировано, что фонема [а] реализуется в слове *ал* ‘бери’ в виде гласной «о» (*центральнозаднерядный четвертой ступени отстояния огубленный*) [10, 240-242]. Т.е., обозначаемый ранее исследователями как огубленный гласный «а», на самом деле в некоторых словоформах в данном говоре перешел в «о».

В исследуемом нами караидельском говоре северо-западного диалекта фонема [а] в первых слогах некоторых словоформ также реализуется в виде огубленного «о»: *отай* ‘отец’, *озағы* ‘конец’, *бойрам* ‘праздник’. В других случаях у этого же информанта фонема [а] реализуется как двухкомпонентный одноядерный звук *оа̯*: *моа̯й* ‘жир, масло’, *моа̯л /мал* ‘скот’, *оа̯й* ‘луна’, *оа̯к* ‘белый’ и др. Подобный тип гласных не следует путать с дифтонгами, которые имеют два ядра. Т.е. первый компонент этого сложного звука состоит из *о*-образного звука, второй – *а*-образного, от этого получается специфическое акустическое звучание, называемое в традиционной фонетике огублением. На самом деле огубление или лабиализация – это «выпячивание» губ вперёд и/или придание им округлой формы при артикуляции какого-либо звука. Причем огубленными могут быть и согласные. В экспериментальной фонетике огубленность обозначается знаком круглешка в правом верхнем углу после звука – [а°], [м°]. У этого же диктора зафиксировано нами произношение “обычного” «а»: *ана* ‘вон, там’, *дага* ‘подкова’, *бар* ‘есть’. Таким образом, у одного и того же информанта могут быть несколько вариантов произношения одной фонемы, иногда даже в одном и том же слове в процессе речи. Необходимо отметить, что двухкомпонентный одноядерный звук *оа̯* был зафиксирован нами также в соседнем с караидельским айском говоре восточного диалекта [4].

Объективные характеристики фонем и их аллофонов выявляются и фиксируются экспериментальным путем и с помощью различных акустических программ.

Экспериментальные исследования фонетики башкирского языка в артикуляционном аспекте начались в 2010 году по инициативе тогда еще директора ИИЯЛ УНЦ РАН (ныне ИИЯЛ УФИЦ РАН), доктора филологических наук Ф.Г. Хисамитдиновой, которая организовала сотрудничество с Лабораторией экспериментальной фонетики Института филологии СО РАН (г. Новосибирск). Результатом сотрудничества явилось издание трех «Атласов» (авторы Н.С. Уртегешев, Ф.Г. Хисамитдинова, Л.К. Ишкильдина) [7, 8, 9] по согласным звукам и одного «Атласа» [10] по

гласным звукам диалектов башкирского языка под руководством д.ф.н. ученого-экспериментатора Н.С. Уртегешева. В атласах представлено детальное описание артикуляторных настроек звуков башкирского языка по соматическим данным, полученным методом МРТ (магнитно-резонансная томография). МРТ-метод – один из современных и высокоточных методов инструментального исследования, при котором получают снимки произнесенных звуков, анализируемые в дальнейшим с помощью специальных фонетических методик. Минус данного метода в том, что он является дорогостоящей. В Лаборатории экспериментально-фонетических исследований Института филологии СО РАН используются методики обработки и анлиза статического рентгенографирования, в основном, разработанные В.М. Наделяевым. В последние годы здесь применяются уточненные и дополненные методики Н.С. Уртегешева.

Кроме артикуляторных фонетических исследований, представляющих собой использование специальных инструментов и оборудования, существуют еще и акустическое изучение звуков.

Акустические характеристики звуков анализируются специальными программами, наиболее популярными из которых являются Praat, Speech Analyzer. В наших работах мы также используем данные программы, с помощью которых можно определить различные качественные характеристки звуков (подъем, ряд, способ артикуляции (смычка, щель), звонкость-глухость, интенсивность, длительность, дополнительные характеристики: назализация, фарингализация и др.), позволяющие предтставить их более детальную транскрипцию.

Таким образом, необходимо продолжать углубленные исследования фонетики башкирского языка с использованием современных экспериментальных и компьютерных методов. Это позволит по новому взгянуть на систему фонем башкирского языка и его места в системе тюркских и алтайских языков. Уточненные и дополненные классификации фонем с их основными аллофонами могут быть эффективно использованы в изучении башкирского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Билялов М.М.* Таблицы по фонетике башкирского языка // Записки Коллегии Востоковедов при Азиатском Музее Академии Наук Союза Советских Социалистических Республик. – Том III. – Л., 1928. – С. 369-383.

2. Грамматика современного башкирского литературного языка [Абсалямов З.З., Ахтямов М.Х., Гарипов Т.М. и др.; Отв. ред. А.А. Юлдашев]. – М.: Наука, 1981. – 495 с.

3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М., 2008. – 264 с.

4. Ишкильдина Л.К. Гласный типа «а» в айском говоре восточного диалекта башкирского языка // Академическая гуманитарная наука в XX – начале XXI в.: достижения, тренды и перспективы развития» / отв. ред. З.Я. Рахматуллина. – Уфа: ИИЯЛ УФИЦ РАН, 2022. – С. 265-273.

5. Киекбаев Дж.Г. Фонетика башкирского языка – опыт описательного и сравнительно-исторического исследования. – Уфа, 1958. – 212 с.
6. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. һ.б. Башҡорт теле: Педагогия училищелары өсөн дәреслек. – Өфө: Китап, 1997. – 352 бит.
7. Уртегешев Н.С., Хисамитдинова Ф.Г. Атлас артикуляторных настроек согласных южного диалекта башкирского языка. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2013. – 106 с.
8. Уртегешев Н.С., Хисамитдинова Ф.Г., Ишкильдина Л.К. Атлас артикуляторных настроек согласных восточного диалекта башкирского языка. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 104 с.
9. Уртегешев Н.С., Хисамитдинова Ф.Г., Ишкильдина Л.К. Атлас артикуляторных настроек согласных северо-западного диалекта башкирского языка. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2014. – 114 с.
10. Уртегешев Н.С., Хисамитдинова Ф.Г., Ишкильдина Л.К. Атлас артикуляторных настроек гласных башкирского языка. – Уфа: ИИЯЛ УФИЦ РАН, 2021. – 298 с.

© Ишкильдина Л.К. 2023

УДК 37

Кагарманов И.Ф.,
начальник Управления национального образования
Министерства образования и науки Республики Башкортостан, г.Уфа

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПОЛИЛИНГВАЛЬНОГО И БИЛИЛИНГВАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ БАШКОРТОСТАН

Аннотация. В статье рассматривается тема развития полилингвального и билингвального образования в Республике Башкортостан. Автором проанализированы результаты социальных опросов, даются сведения о реализуемых и будущих проектах в данной сфере образования.

Annotation. The article deals with the topic of the development of multilingual and bilingual education in the Republic of Bashkortostan. The results of social surveys are painted. Information is given about the implemented projects in this field of education and those that are under development.

Ключевые слова: полилингвальное образование, билингвальное образование.

Key words: multilingual education, bilingual education.

В Республике Башкортостан проживают представители более 160 национальностей, говорящих на 150 языках и диалектах.

Как показывают исследования, для большинства населения язык выступает в качестве одного из главных этноконсолидирующих факторов. Так, более половины опрошенных считают, что с людьми их национальности наряду с родной землей, территорией, природой (57,1%) их объединяет язык (53,9%). Далее по значимости идут такие этнокультурные факторы как: «культура» (51,8%), «обычаи, обряды» (42,2%), религия (35,6%).

Несмотря на процессы глобализации, размывающие национальную идентичность народов мира, одновременно порождается потребность в локализации, отмечается рост национального самосознания, усиление культурной дифференциации. Формируется запрос на изучение родного языка и культуры, который необходимо направить в конструктивное русло.

Социологические исследования, проведенные Центром гуманитарных исследований в 2021 году, показали, что большинство населения (58,5%) считает, что у них есть желание и внутренняя потребность в изучении родного языка. 15,8% – что это необходимо по роду деятельности. Но при этом каждый десятый (10,8%) ответил, что у него нет ни желания, ни потребности в изучении своего родного языка.

На вопрос «Что, по Вашему мнению, мешает населению повысить уровень владения своими родными языками?» большинство ответов приходится на варианты «отсутствие желания» (41,1% респондентов), отсутствие этноязыковой среды (29,8%) и несерьезное отношение к предмету со стороны школьников (20,5%). Многие респонденты в числе ответов «другое» называли также широкое распространение русского языка и особенности воспитания в семье – отсутствие заинтересованности у молодых родителей обучать ребенка родному языку. Таким образом, по мнению респондентов, основными препятствиями для изучения родных языков, являются субъективные, то есть те факторы, которые зависят от самого индивида и его ближайшего окружения.

На втором месте в числе препятствий, мешающих изучать родные языки, респонденты называли отсутствие дополнительного образования на родном языке для детей (14,4%), отсутствие достаточного количества интересных культурных мероприятий на родных языках (12,6%), отсутствие современных интерактивных методов обучения (12,1%) – факторы, которые зависят от качества этноязыковой среды, от создаваемых государством возможностей. Также респонденты чаще отмечают недостаточное количество часов, отводимых на изучение родных языков в школах.

На вопрос о том, где должно осуществляться обучение родным языкам, абсолютное большинство ответили «в семье» (84,5%), 56,7% – в школах, 34,1% – в детских садах. Каждый четвертый (26,6%) считает, что человек должен заниматься самообразованием.

Сохранение и развитие государственных языков и родных языков народов, проживающих в Республике Башкортостан, является приоритетной задачей.

В этой связи в республике принят ряд управленческих решений.

Постановлением Правительства Республики Башкортостан в 2018 году принята государственная программа «Сохранение и развитие государственных языков Республики Башкортостан и языков народов Республики Башкортостан» с подпрограммами «Русский язык», «Башкирский язык», «Родные языки».

Учреждены Гранты Главы Республики Башкортостан по сохранению и развитию государственных и родных языков с объемом финансирования 50 миллионов рублей ежегодно.

Практически первыми среди субъектов Российской Федерации принята Концепция преподавания государственных и родных языков народов. Новая Концепция является документом, определяющим приоритетные направления сохранения и развития государственных и родных языков народов Республики Башкортостан.

С 2022-2023 учебного года в общеобразовательных организациях введены обновленные федеральные государственные образовательные стандарты (ФГОС) начального и основного общего образования, утвержденные приказами Министерства просвещения Российской Федерации от 31 мая 2021 года №286, №287. В условиях введения обновленных ФГОС произошли изменения в организации изучения государственных языков республик России. В предметную область «Родной язык и литературное чтение на родном языке (на уровне начального общего образования), «Родной язык и родная литература» (на уровне основного общего образования) включен новый учебный предмет «Родной язык и (или) государственный язык республики Российской Федерации».

В школах Республики Башкортостан возможности для изучения родного языка имеются, все условия созданы. Приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 21 сентября 2022 года № 858 утвержден новый федеральный перечень учебников, куда также включены 36 учебников по башкирскому языку и литературе. Приведены в соответствие с требованиями обновленных ФГОС и одобрены в августе-сентябре 2022 года Федеральным учебно-методическим объединением по общему образованию 10 примерных рабочих программ по башкирскому языку и литературе.

По данным мониторинга 71,01% школьников изучают государственный (башкирский) язык Республики Башкортостан, 96,05% школьников – родные языки, включая родной русский язык. В республике организовано изучение 13 родных языков, из них в системе дошкольного образования – 6, общего образования – 11, дополнительного образования - 9 языков.

Обучение ведется на 6 языках - русском, башкирском, татарском, чувашском, удмуртском, марийском. В 479 общеобразовательных организациях (включая филиалы) реализуется право на получение начального общего и основного общего образования на родном языке, в их числе - 58 национальных гимназий и лицеев.

Приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 30 августа 2022 года №788 Межрегиональная олимпиада по башкирскому языку и литературе включена в Перечень олимпиад и иных интеллектуальных и творческих конкурсов – и это четвертый год подряд. Надо отметить, что и количество участников ежегодно увеличивается (в 2022 году – 1679 чел.). Победителям и призерам межрегиональной олимпиады высшими учебными заведениями, находящимися в Республике Башкортостан, установлены дополнительные баллы в качестве индивидуальных достижений при поступлении на обучение по программам бакалавриата, присуждается Премия Главы Республики Башкортостан.

В 2022 году Министерством просвещения Российской Федерации впервые проведен Всероссийский профессиональный конкурс «Лучший учитель родного языка и родной литературы», среди 69 педагогов страны в пятерку сильнейших вошел учитель башкирского языка лицея №107 г. Уфы Мирас Рашитович Ишдавлетов.

В 2022 году учрежден новый конкурс «Педагог года дошкольной образовательной организации с обучением на родном языке», который помог нам выявить лучших воспитателей по обучению родным языкам детей дошкольного возраста. Сейчас прорабатываем вопрос учреждения премий Главы Республики Башкортостан для победителей данного конкурса.

Также ежегодно проводятся межрегиональный конкурс «Учитель года башкирского языка и литературы», республиканский конкурс «Учитель года Башкортостана» и проводимые в его рамках конкурсы «Учитель года русского языка и литературы», «Учитель года татарского языка и литературы», «Молодой учитель года».

Отрадно, что педагоги Башкортостана становятся победителями всероссийских профессиональных конкурсов. Так, второй год подряд учителя башкирского и русского языков занимают призовые места в Международном мастер-классе учителей родного, в том числе русского, языка.

Республика Башкортостан – многонациональный, поликультурный и полилингвальный регион. В республике последние годы успешно внедряется проект полилингвального образования. Сегодня 4 полилингвальные школы успешно работают, в этом учебном году планируем открытие новых полилингвальных школ в Учалинском и Хайбуллинском районах, перепрофилирование в городах Сибай, Баймак и Мишкинском районе.

Полилингвальное образование в республике реализуется с внедрением обучения наряду с русским и английским родного башкирского, татарского языков. В 2023 году появится полилингвальная школа с обучением на марийском языке, проектируются полилингвальные школы с обучением чувашскому и удмуртскому языкам. Это совершенно новый опыт и для республики, и для страны в целом.

В проекте полилингвального образования важно обеспечить преемственность между детским салом и школой, но и необходимо более

раннее внедрение языковой подготовки детей. В связи с этим, в республике последние 3 года активно внедряется полилингвальное дошкольное образование. В Уфе успешно работает Полилингвальный детский сад №202, а также в 44 дошкольных образовательных организациях открыты полилингвальные группы.

Также прорабатывается вопрос создания Республиканского полилингвального образовательного центра в с. Усмангали Белорецкого района с круглогодичным пребыванием детей с организацией для них профильных смен, языковых и предметных мероприятий.

Идея полилингвального образования стала популярной среди школьников не только полилингвальных, но и многих школ республики. Третий год подряд Республиканской полилингвальной многопрофильной гимназией №1 организуется Полилингвальная олимпиада «АГИДЕЛЬ», цель которой - выявление обучающихся, хорошо владеющих родными и иностранными языками. В олимпиаде принимают участие более 3000 обучающихся, победителям вручаются путевки в мультиязычный лагерь в г. Сочи. Призёры награждаются сертификатами на курсы английского языка МГИМО, планшетами и сертификатами на экскурсию по исторической Уфе.

Нам есть чем поделиться с другими субъектами страны в части полилингвальной модели образования, и поэтому в 2023 году планируем совместно с ФГБОУ ВО БГПУ им. М. Акмуллы провести международный форум на эту тему.

Наша республика – одна из наиболее многонациональных регионов страны. Мы стараемся сохранять нашу историю, беречь наши языки, развивать культуру народов, проживающих одной семьей в нашей республике.

Родной язык – это основа родной культуры, язык дружбы между народами. Но нельзя забывать, что сегодня через родной язык мы сохраняем и развиваем не только культуру, но и формируем национальную идентичность подрастающего поколения.

В республике реализуется уникальный проект «шаймуратовских классов». Распоряжением Главы Республики Башкортостан от 28 марта 2022 года №РГ-80 утвержден Стандарт класса имени Героя Российской Федерации генерал-майора М.М. Шаймуратова. Если первые 3 «шаймуратовских класса» были открыты в 2020 году, то в 2022-2023 учебном году их стало 86. Торжественное посвящение в «шаймуратовцы» прошло в День Республики на Советской площади города Уфы, где был открыт монументальный комплекс, посвященный Минигали Мингазовичу Шаймуратову.

Через национальную идентичность мы формируем общегражданскую позицию каждого гражданина нашей большой страны. Россия – огромная страна, с ее многонациональным составом, разнообразием языков, культур и традиций. И все мы вместе – единая сила, единый народ. И сегодня, как никогда раньше, мы должны быть сильны и едины.

© Кагарманов И.Ф., 2023

УДК 821.512.141

Казакбаева Н.Р.
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к.

РӘМЗИЛӘ ХИСАМЕТДИНОВА ИЖАДЫНДА ФӘЛСӘФӘҮИ ЛИРИКА

Аннотация. Статья посвящена анализу философской лирики в поэзии Рамзили Хисаметдиновой. В настоящее время исследуется литературное наследие поэтессы, создавшей не утратившие актуальности, проанализированы стихи на соответствие тематике.

Annotation. The article is devoted to the analysis of philosophical lyrics in the poetry of Ramzili Hisametdinova. Currently, the literary heritage of the poetess, who created the verse that has not lost its relevance, is being investigated. the verse is analyzed. to match the subject.

Ключевые слова: поэзия, философская лирика, образ, стихотворение.

Key words: poetry, philosophical lyrics, image, poem.

Башҡорт шиғриәте күгендә яҡты йондоҙ булып балҡыған Рәмзилә Хисаметдинова ижады үҙенең нуры менән бөгөн дә уҡыусыларҙы тарта. Шағирәнең ғүмер юлы ҡыҫҡа булһа ла, уның мәғәнә тулы һәм образ яғынан бай фәлсәфәүи лирикаһы уйсан характеры, тормош һәм йәшәү мәғәнәһе тураһында уй-хис менән бүлешеүе яғынан бөгөн дә башҡорт поэзияһының үҙенсәлекле бер бите булып тора.

Башҡорт шиғриәтендә фәлсәфәүи лирика – кеше ғүмеренең мәғәнәһе һәм мәңгелек ҡимматтәр тураһында уй-тойғоларҙы сағылдырыусы шиғриәт [3, 15]. Фәлсәфәүи лирика тип иҫәпләнергә хаҡлы шиғри әҫәрҙең мәғәнәһе, уның нигеҙендә ятыусы фекер әҙәби образға төрөлгән була һәм ул һәр саҡ беренсе уҡыуҙан ғына асылмай. Кеше ниндәйҙер фәлсәфәүи шиғырҙағы фекергә үҙенең тормош тәжрибәһе аша хатта йылдар үткәс кенә төшөнә ала.

Фәлсәфәүи лирикала фекер үҫешенең үҙенсәлектәре тураһында һүҙ алып барғанда, шиғриәттең фән менән бәйләнеше, шағирҙың интуитив тойоу көсө, ғилми зирәклеге мәсьәләләрен дә ситләп үтеү мөмкин түгел.

Рәмзилә Хисаметдинова шиғриәтенә күҙ һалғанда, фәлсәфәүи мотивтарҙың лирик башланғыстар менән ҡатнашып, шиғырҙарҙа лирик герой шәхесенең үҙенсәлекле бер тибын барлыҡҡа килетереүе күҙгә ташлана. Рәмзилә Хисаметдинованың фәлсәфәүи лирикаһында психологизм көслө бер күренеш, сөнки шағирҙың донъяны танып-белеүе, йәшәйеш тураһында уйланыуҙары, кеше ғүмеренең асылы хаҡында уй-фекерҙәре уның рухи-әхлаҡи ҡиммәтәре һәм донъяға ҡарашы аша үткәрелә һәм шиғырҙағы образдарҙа бирелә.

Мәҫәлән:

Һыныр тип тә мине көткәндәр бар,
Һынмағанмын әле, һынмағанмын.

Тыныр тип тә мине көткәндәр бар,
Тынмағанмын, әлдә тынмағанмын [4, 95]

Шуға ла лирик геройҙың уй-кисерештәрен һүрәтләүҙә Рәмзилә Хисаметдинованың фәлсәфәүи лирикаһында символика, абстракт образдар системаһы, ваҡыт-ара сиктәренең буталышы, үлем менән йәшәйеш, аҡыл һәм күңел ҡаршылығы кеүек күренештәрҙе күрергә мөмкин. Әҫәрҙең психологизмы тағы ла фәлсәфәүи лирика өлгөләрендә шағирҙың донъяға ҡарашының "аң ағышы" формаһында бирелеүе, унық бер рухи асыш булараҡ күҙ алдына баҫыуында күренә:

Офоҡта – ҡояш нөктәһе.
«Көн» тигән һөйләм тамам.
Ә мин ҡабат күккә бағам –
тамам түгел, тип табам.
Күтәр башыңды - күрһәнә,
ана, ай - хәс тә өтөр.
Өмөттөң көнө бөтмәгән –
тимәк, көн дауам итер [4, 95].

Рәмзилә Хисаметдинованың фәлсәфәүи лирикаһының тематикаһын өйрәнгәндә бөтә был үҙенсәлектәр тағы ла тәрәнерәк асыла.

Яҙмыш тураһында уйланыуҙар автор әҫәрҙәрендә йыш осрай. Ғүмер бер генә килә, һәм уни нисек тә файҙалыраҡ итеп үткәреү кешенең маҡсаты булырға тейеш. Донъя фанилығы, ғүмер ҡыҫҡалығы ниндәй генә образдар аша бирелмәй.

Шағирә Р. Хисаметдинова үҙенең язмышы – боҙ өҫтөндәге усаҡ, ә ғүмерен насар хәлдәр тураһындағы яҡшы әҫәр менән сағыштыра. Унық шиғырҙарында ғүмер ағышы бындайыраҡ сағылыш ала:

Күмелгем килмәй... Юҡ, килә:
муйындан күмһен эшем;
муйындан күмһен бәхеткә,
шатлыҡҡа һөйгән кешем.

Баш аша күмһен шиғырҙар,
уңыш күмһен баш аша;
башымдан ашһын мәшәҡәт,
әйҙә, булһын тамаша! [4, 112].

Шулай ҙа фәлсәфәүи лирикала Рәмзилә Хисаметдинова үҙенең лирик геройы менән диалогты юғары ҡуя тиер кәрәк. Унық фәлсәфәүи шиғырҙарының төп мотивы – үҙ-үҙең менән аралашыу, күңел хистәренә төрөп, йәшәү һәм көрәш хаҡында уйҙар менән бүлешеү. Ошондай характерҙағы шиғырҙарҙың береһе "Үҙ-үҙеңде еңеү" тип атала:

Кем өмөтлө, тик шул йәшәү табыр,
Шишмәләрҙе табыр – кем түҙә.
Үҙенә күрә бөйөк батырлыҡ ул –

Үҙ –үҙеңде еңә белеү ҙә [4, 118].

Рәмзилә Хисаметдинованың фәлсәфәүи шиғриәтендә тыуған төйәгенә, сал Уралға булған һөйөүе, үҙенә ғүмер бүләк иткән әсәһенә рәхмәте, шулай уҡ бар туғандарына һәм дуҫтарына булған матур хистәре яҡты образдар аша һынландырыла. Шиғырҙарҙағы шатлыҡ һәм моңһоулыҡ, нәфислек һәм ғорурлыҡ кеүек һәм башҡа күп яҡлы матур хистәр бермә-бер үрелеп, авторҙың һутлы теле аша уҡыусы күңеленә бик еңел үтеп инә. Рәмзилә Хисаметдинова бар ижады менән үҙен телебеҙҙе бик яҡшы белеүсе шағир-уҡытыусы итеп күрһәтте.

Р.Хисаметдинова ҙур күләмле мираҫ ҡалдырманы, әммә унын булған тиклем ижады ла шағирәнең талант эйәһе икәнен күрһәтеп тора. Барлығы биш китапҡа һыйған шиғырҙары үҙенең тәрән лиризмы, поэтик теленең һутлылығы, күңел донъяһының эскерһеҙлеге менән киң уҡыусы публикаһының һөйөүен яуланы. Унын фәлсәфәүи лирикаһы үҙенә генә хас мотивтарға эйә, уларҙа лирик геройҙың үҙ-үҙе менән аралашыуы, тормош, яҙмыш, ғүмер мәғәнәһе тураһындағы уйланыуҙары өҫкә сыға. Рәмзилә Хисаметдинованың фәлсәфәүи лирикаһында бер яҡтан ябай ғына шиғри юлдар һәм образдар сағыла, икенсе яҡтан, уларҙа тормош фәһеме, замана һәм унын хаҡында уйланыуҙар ярылып ята. Шуның менән улар башҡорт шиғрриәтенең фәлсәфәүи лирик йүнәлешендә үҙенең лайыҡлы урынын таба.

ӘҘӘБИӘТ

1. Башҡорт әҙәбиәте тарихы. VI том. – Өфө, 1996. – 710 бит.
2. Бикбаев Р. Эволюция современной башкирской поэзии. – М.: Наука, 1991. – 202 с.
3. Әхмәтйәнов К. Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге. – Өфө, 1964. – 289 бит.
4. Хисамтдинова Р. Һандуғас ғүмере: Шиғырҙар. – Өфө: Китап, 2001. – 295 бит.

© Казакбаева Н.Р., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821

Кайко Р.Р., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ Өфө к.

ҮҘ ИКМӘК – ТӘМЛЕРӘК

Аннотация. В данной статье рассматриваются виды предпринимательства в Белокатайском районе и описывается их развитие. Также перечисляются успешные бизнесмены и предприниматели Белокатайского района.

Annotation. This article discusses the types of entrepreneurship in the Belokatai district and describes their development.

Ключевые слова: предпринимательство, предприниматель.
Key words: entrepreneurship, entrepreneur.

Балаҡатай районында эшҡыуарлыҡ. Районда эшҡыуарлыҡтың төп йүнәлештәре: үҫемлекселек, ит һәм һөт йүнәлешле малсылыҡ, шулай уҡ малсылыҡ продукцияһын эшкәртеү. Инвестиция проекттарының күбеһе малсылыҡта һәм эшкәртеүҙә тормошҡа ашырыла.

Әле Балаҡатай районында ауыл хужалығы өлкәһендә 63 предприятие эшләй. Шул иҫәптән, улар-өс ауыл хужалығы етештереү кооперативы (Киров исемендәге, Калинин исемендәге, «Нива-1») һәм өс ҡулланыусылар кооперативы («Йәшелсә+», «Балаҡатай иген культураһы», «Ямаш» ауыл хужалығы етештереү кооперативтары),өс ауыл хужалығы предприятиеһы («Лидер», «Агротех», «Победа»)53 крәҫтиән – фермер хужалығы, шулай уҡ ауыл хужалығы продукцияһын етештереүсе Дыуан күп профилле колледжының Балаҡатай филиалы-өс ауыл хужалығы предприятиеһы («Лидер», «Агротех», «Победа» яуаплылығы сикләнгән йәмғиәттәре). Шулай уҡ был өлкәлә 7461 шәхси ярҙамсы хужалыҡ эшләй.Райондың ауыл хужалығы производствоһында алдынғыларҙың береһе булып ауыл хужалығы производство кооперативы тора.

Сельхозпроизводство Киров исемендәге, директоры – Сергей Владимирович Каев. Хужалыҡтың 4 572 гектар һөрөнтө ере бар, унда йыл һайын иген, ҡуҙаҡлы иген һәм техник культуралар, бер йыллыҡ һәм күп йыллыҡ үләндәр сәселә. 2021 йылда игендең тулайым йыйымы 41,8 мең центнер тәшкил иткән (гектарынан 15,8). Малсылыҡ, атап әйткәндә һөт, ит етештереү хужалыҡ эшмәкәрлегенең тағы бер йүнәлеше булып тора 2021 йыл йомғаҡтары буйынса 85 миллион һумлыҡ продукция етештерелгән. Мал һаны 997 баш тәшкил итә, шул иҫәптән һыйырҙар һаны 500 баш, шуларҙың 400 баш һауын көтөүе. Хеҙмәткәрҙәр һаны 76 кеше. 2020 йылда хужалыҡ 6,6 миллион һумлыҡ төрлө техника һатып алған, шул иҫәптән иген йыйыу Нива-340 комбайны.

1996 йылдан Балаҡатай районында шәхси эшҡыуар Виктор Дремин эшләй, ул шулай уҡ урындағы 60 кешегә эш биргән. Эшҡыуарҙың төрлө ауылдарҙа алты магазины, продукцияһы бөтә район буйлап ташыла торған икмәкханаһы, айына 160 тонна ағас күмере ҡорамалы ҡеүәтенә эйә ағас күмере етештереү цехы һәм халыҡты утын менән тәьмин итеүсе пилорамы бар.

Ғәлләмов Рафаил Ғәфүр улы 2011 йылдың ғинуарынан Балаҡатай районының Яңы Балаҡатай ауылындағы ер аҫты сығанаҡтарынан эсәр һыуҙы етештереү һәм ҡойоу яйға һалынды «Ашхана һыуын ҡойоуҙы ойоштороу» проекты тормошҡа ашырыла башлағандан алып инвестициялар күләме 15 миллион һум тәшкил итте, 12 эш урыны булдырылды.2016 йылдан продукция «Башҡортостан Продукты»республика бренды аҫтында сығарыла. Силәбе өлкәһенең XXIV «АГРО-2017" өлкә агросәнәғәт күргәҙмәһе сиктәрендә продукция сифатының дегустация конкурсында шәхси эшҡыуар Ғәлләмовтың продукцияһы юғары баһа алды.Төбәктәге ҙур агросәнәғәт күргәҙмәһендә

«Балаҡатай» газлы һыуы алтын миҙал яуланы, ә шәхси эшҡыуар Ғәлләмовтан лимонад көмөш миҙалға лайыҡ булды. Һыуҙы етештереүҙән һәм ҡойоуҙан тыш, шәхси эшҡыуар үҫемлекселек, умартасылыҡ менән шөғөлләнә, тупаҫ мал аҙығы әҙерләй, шул иҫәптән район халҡын һатыу өсөн дә.

Николай Никитин 2016 йылда шахси эшҡыуар булараҡ теркәлде.Ә бөгөн ир – егет район халҡын икмәк, бешереү һәм кондитер изделиелары менән тәкдим итә бары 40 төрө бар. 2020 йылда икмәк-ҡаласлыларҙа бизнесмен 800 мең һум самаһы килем алған. Шулай уҡ уның район үҙәгендә һәм Ямаш ауылында магазиндар селтәре бар. Балаҡатай районы ер, урман һәм башҡа тәбиғәт ресурстарына бай. Былар барыһы ла яғыулыҡ һәм төҙөлөш тармағы күҙлегенән генә түгел, туризмды үҫтереү өсөн дә файҙаланырға кәрәк. Райондың рекреацион ресурстары төрлө ял һәм туризм төрҙәрен үҫтереү өсөн бик уңайлы Биләмәлә дүрт эре һәм 30-ға яҡын ваҡ йылға аға. Беҙҙә һирәк осрай торған флора һәм фауна вәкилдәренең йәшәү мөхите бөтөнлөгө һаҡланған ике дәүләт тәбиғәт заказнигы урынлашҡан. Шулай уҡ ауыл хужалығы продукцияһының бай булыуы менән дә маҡтана ала.

ӘҘӘБИӘТ

1. Никитин Николай Викторович [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://sbis.ru/contragents/021001439050. – Дата обращения: 13.01.2023.

2. Галлямов Рафаил Гафурович [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.rusprofile.ru/ip/311022009400042. – Дата обращения: 13.01.2023.

© Кайко Р.Р. , Әлибаев З.А., 2023

УДК 811.512.122

Кемельбекова Э.А., докторант
ЕНУ им. Л. Гумилева, г. Астана
Бухарова Г.Х., д-р филол. наук, проф.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ГЕОМЕТРИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА НОМАДОВ

Аннотация. Данная статья посвящается исследованию геометрических пространственных моделей. В связи с использованием когнитивного анализа, изучением языковой концептуализации мира, описанием языковой картины мира с ее национально-специфическими особенностями интерес к языковым единицам с пространственным значением усилился. Также в статье дается определение понятию «языковая картина мира». В качестве примеров анализируются казахские слова со значением «пространство».

Annotation. This article is devoted to the study of geometric spatial models. Due to the use of cognitive analysis, the study of the linguistic conceptualization of the world, the description of the linguistic picture of the world with its national-specific features, interest in linguistic units with spatial meaning has increased. The

article also defines the concept of "linguistic picture of the world". Kazakh words with the meaning "space" are analyzed as examples.

Ключевые слова: Пространство, языковая картина мира, когнитивно-концептуальный анализ, модификация.

Key words: Space, language picture of the world, cognitive-conceptual analysis, modification.

Когнитивный аспект в лингвистике в частности является ведущим в современном языкознании. Главным результатом исследовательской деятельности лингвистов в этом аспекте можно считать обоснование понятия "языковая картина мира", определение ее специфики как наивной картины мира по отношению к научной. Понятие "наивной картины мира" дает семантике новую интересную возможность. Как известно, картина мира формируется в процессе взаимодействия мира и человека, опосредованного взаимоотношениями языка и мышления. Что касается языковой картины мира то, это целостный, глобальный образ мира, находящий знаковое отображение в системе национального языка и запечатлённый в лексике, фразеологии, грамматике [1, 50]. В современных лингвистических трудах понятие «языковая картина мира» рассматривается:1) *как всё языковое содержание определенного языка*; 2) *как лексико-семантическая система языка;* 3) *как фактор формирования национального восприятия реальности*.

К числу наиболее фундаментальных областей в познании мира относится «категоризация пространства» [2, 85]. Интерес к языковым единицам с пространственным значением усилился в связи с использованием когнитивного анализа, изучением языковой концептуализации мира, описанием языковой картины мира с ее национально-специфическими особенностями. В рамках семантического и когнитивного направления вопросы языковой репрезентации категории пространства рассматриваются в трудах Е.С. Кубряковой, И.М. Кобозевой, Г.Х. Бухаровой, Р.А. Иманалиевой, и др. В башкирском и казахском языкознании эта проблема не стала еще объектом специального исследования, имеются лишь отдельные труды о репрезентации категории пространственности. Так, в диссертации Г.Х. Бухаровой дается когнитивно-концептуальный анализ семантического пространства и смысловой структуры текста башкирского эпоса «Урал-батыр».

Исследователи в области когнитологии полагают, что «...люди осознают пространство не через систему координат, а скорее через отношения, существующие между объектами в пространстве» [2, 95]. Геометрическое пространство, отражающееся в сознании носителя языка, – языковая пространственная модель, предназначенная для концептуализации пространства говорящим, – конкретные реализации языковой пространственной модели – обусловливает возможность ономасиологического подхода к изучению материала. Стоит отметить, что занимаемое пространство, территория, на которой исторически обосновался тот или иной этнос, в

большой мере определяет и особенности его мировосприятия и национального характера. Следовательно, познание и обживание пространства каждым отдельным народом носит национально-специфический характер. В связи с этим для начала необходимо определить объекты пространства, характерные для картины мира кочевников. Как известно важнейшими объектами ландшафта Центральной Азии являются беспредельная степь, переходящая в полупустыню и пустыню, и преграждающие их горы, озера, деревья. Для кочевого казаха пространство – это все, что находится под небом, оно безгранично, широко, раздольно, т. е. пространство – это окружающий мир: *шөл* (пустыня), *алқап* (долина), *шөл дала, дала, шөлейт* (полупустыня), *аланқай* (полянка), *шабындық* [3, 115].

Большой интерес вызывает исследования Э. Шакеновой, где степь представлялась её обитателям как круг, охватывающий степь как целое, как реально существующий мир с человеком в центре. Восприятие мира как гигантского круга лежит в основе эпических представлений кочевников:

«*Где круг кончался земной,*
Где в небо путь уходил...» /
«*Шла пустыня за кругом круг*» [4, 83].

Таким образом, базовая умозрительная пространственная модель представляет собой образ горизонтальной плоскости, что является набором гигантских невидимых концентрических сфер с горизонтальным кругом.

Исследователь А. Кодар фиксирует образ степи как гигантский восьмиугольник, соотносимый с образом круга, в который такой восьмиугольник может вписываться. Он отмечает, что у казахских сказителей– жырау – часто встречается выражение *сегізкиыр шартап – восьмиугольное пространство* [5, 60].

Следующим образом степи является гигантская сфера. Ж.К. Каракузова и М.Ш. Хасанов отмечают, что казах-кочевник воспринимал степь как гигантскую невидимую сферу с представляемым гигантским кругом плоскости степи, который «очерчивается» календарным циклом скотовода. Так, они пишут: «В степи была очевидной природа Божества, имеющего окружность везде, и беспредельность пространства становилась качеством этого божества. Вся земля была для кочевника вращающимся шаром, потому что он кочевал по кругу в семьсот километров от джайляу (летовки) к куздеу (осенней точке откочевки), от куздеу к кыстау (зимнему месту жилья), от *кыстау к көктеу* (весеннему) и от *көктеу* снова к *джайляу*. То есть земная поверхность виделась ее обитателям как Великое Колесо» [6, 96].

Степь казахов имела свою центральную точку. Центром определялось там, где стояла юрта или аул, но постоянные перекочевки передвигали её в пространстве. Круг Земли- Вселенной имел свою центральную точку везде, то есть в каждой точке степи. И в то же время, кружась возле точки круга в семьсот километров, кочевник был далек от неё при каждой перекочевке. Центр как неподвижная и в то же время сменяющаяся в пространстве точка был

понятен казахам горизонты вокруг, но и возвращаясь к нему как к центру вращения [4, 91]. Сама сфера считалась эмблемой вечности и беспредельности. Кочевники понимали смысл этого явления, потому что могли видеть сферу из её центра – пространство, подобное сфере, радиусами расходилось от кочевника в разные стороны, открывая беспредельные горизонты вокруг, но и возвращаясь к нему как к центру вращения. Из этого следует, что константами традиционных пространственных представлений являются: степь как гигантский круг, восьмиугольник, невидимая сфера; тенденции к расширению освоенного пространства; перетекание и «захват» пространства при освоении природного ландшафта; стремление к пространственным перемещениям; восприятие пространственных границ как проницаемых и условных. Таким образом, анализ геометрических пространственных моделей дает возможность рассмотреть семантику языковых единиц. Языковые средства способны передать все свойства геометрического пространства: протяженность, трехмерность, структурированность, континуальность.

Итак, одним из преобразований пространственной семантики является модификация значения геометрического в значения социального пространства. Изучение модификаций, возникшие на основе метафоры, позволило сделать вывод о самодостаточности ассоциаций как основания для образования нового значения. Наличие разнонаправленных мотивационных связей между производящим и производным демонстрирует участие в формировании ассоциативной семантики лексических и словообразовательных механизмов языка и оценивает данную пространственную модель как семантически емкую и потому чрезвычайно важную для языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маслова В. Когнитивная лингвистика. – Мн.: Тетра Системс, 2008. – 272 с.

2. Кубрякова Е. С. О понятиях места, предмета и пространства / Е. С. Кубрякова // Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 1997.

3. Бектурова, Ж. Б. Функционально-семантическое поле «пространство» в русском и казахском языках / Ж. Б. Бектурова // Лингвокультурологическое сопоставление: межвузовский сборник научных статей. – А: АГУ им. Абая, 1999.

4. Шакенова Э. Художественное освоение мира // Кочевники. Эстетика. – А: Ғылым, 1993. – 356 с.

5. Кодар А. Мировоззрение кочевников в свете Степного Знания / А. Кодар // Культурные контексты Казахстана: история и современность; сост. А. Кодар, З. Кодар. – А: Ниса, 1998.

6. Каракузова, Ж. К. Космос казахской культуры / Ж. К. Каракузова, М. Ш. Хасанов // Евразия. – 2001. – № 2.

© Кемельбекова Э.А., Бухарова Г.Х., 2022

УДК 821

Килмөхәмәтова С.С., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к.

ӨЛТӨК ҠАРАҒАСТАР – ЕРЕМ ҠОТО

Аннотация. Одиннадцать волшебных лиственниц, которые расположены в Республике Башкортостан в Абзелиловском районе, являются одними из самых уникальных деревьев мира. Они популярны своими необычными характеристиками. На ряду с этими данными лиственниц существуют множество интересных легенд.

Annotation. Eleven magical larches, that are located in the Republic Bushkortostan, Abzelil district, are one of the most unique trees in the world. They are famous because of their unusual characteristics. Along with amazing appearance and features of the larches, there are plenty of interesting legends about them.

Ключевые слова: деревья, лиственница, легенда, характеристика, ученые, природа.

Key words: tress, larch, legend, character, scientists, nature.

Ғәжәйеп тау-таштары, йылға-шишмәләре, зәңгәр күлдәре, ҡуйы урмандары менән ғорурлана Әбйәлил районы. Уникаль күренештәрҙең береһе, Әбйәлилдең мөғжизәһе, олатайҙар-өләсәйҙәр йәшәгән Ҡужан ауылы өлтөк ҡарағастары менән дан тота. Әйткәндәй, былтыр көҙ был тәбиғәт ҡомарткылары тип һаналған 11 төп өлтөк (бөҙрә) ҡарағастарҙы билдәһеҙ кешеләр олононан ике яҡлап бысҡан ине. Был хәл бөтә республика халҡын шаҡ ҡатырҙы, уникаль ағастарҙы һаҡлап ҡалыу өсөн бөтә халыҡ күтәрелгәйне. Бөгөн 11 төп ҡарағастың унауһы йәшелләнеп ултыра, үкенескә күрә, бер ағас терелә алмаған. Был мөғжизәле ағастарҙың тарихы бик үҙенсәлекле.

Ҡасандыр, меңәр йылдар элек, халыҡ Ҡош юлы буйлап көньяҡтан төньяҡҡа, йәки киреһенсә күсеп йөрөгәнендә ярты юлды үтеүҙәрен бөҙрә ҡарағастарға ҡарап билдәләгәндәр һәм ошонда туҡтап ял итеп киткәндәр, тигән легенда бар. Икенсе төрлө тарихы ла Ҡужан ауылы халҡының хәтерендә йәшәй. Был ерҙәрҙә бик бай кеше йәшәгән. Тирмәләр ҡороп, байлыҡта-байманлыҡта йәшәгән бай матурлыҡ өсөн Австралиянан өлтөк ҡарағастарҙың үҫентеләрен алдырып ултыртҡан, имеш, тип тә һөйләйҙәр. Күрше Силәбе өлкәһенең Магнитогорск ҡалаһынан килгән урыҫтар Библияла был ағастар “ожмах ҡапҡаһы” тип яҙылған, тип тә әйттеләр. Был ҡарағастар меңәр йылдар элек һыу аҫтында үҫкән. Беҙҙең ошо ерҙәрҙе диңгеҙ уратып алған булған һәм был ағастар шул замандан ҡалған, тигән фараз да бар. Уларҙы хәҙер үрсетеп булмаясаҡ, үҫһәләр ҙә, һыу аҫтында ғына үҫәсәктәр, имеш. Өлтөк ҡарағастарҙы оҙаҡ йылдар тәрбиәләгән Абдуллина Клара Хатап ҡыҙы уйлауынса, был

һүҙҙәрҙә дөрөçлөк барҙыр, сөнки Ҡужандың эргәһендә һарыҡсылыҡ комплексы өсөн нигеҙ ҡаҙығанда диңгеҙ ҡабырсаҡтары табылыуы бушҡа түгел.

Клара Хатап ҡыҙы – Рәсәй Федерацияһының мәғариф алдынғыһы, Башҡортостандың атҡаҙанған уҡытыусыһы. Сәғәттәр буйы һөйләй ала ул. Һәр бер үткән көн-тарих бит ул. Абдуллина К.Х. түбәндәге мәғлүмәттәрҙе бәйән итте: “1993 йылда Германиянан ғалимдар килеп, ағастарға йәшел буяу менән номерҙар һуғып, йыуанлыҡтарын үлсәп йөрөп ҡайтҡандар. Бындай ағастар күпләп Австралияла һәм Японияла үçә тигәндәр. Сибай пединституттың биологтары килеп ҡарап, былар – мутанттар, тигән һығымтаға килгәндәр”. Тағы ла, бөҙрә ҡарағастарҙы Башҡортостан юлдаш телевидениеһының «Следопыт» тапшырыуында ла ла төшөргәндәр тине. “Тәбиғәтте һаҡлау – үҙебеҙҙе һаҡлау,”-ти, Клара Хатап ҡыҙы. Атаһы ҡул тейҙермәгән был ҡарағастарға, шуға ла Клара Хатап ҡыҙы һаҡлап, яҡлап ҡалыуҙы ихлас дауам иткән. Ысынлап та, һәр кем ошоға үҙ өлөшөн индерһә, сүп-сар ташлап бысратыуҙы тыйһа, еребеҙ, урмандарыбыҙ, йылға-күлдәребеҙ киләһе быуынға ла етер һәм улар беҙгә рәхмәтле булырҙар ине.

Бөҙрә ҡарағастар башҡа ағастарҙан ныҡ айырылып тора: олоно бер-ике метр бейеклектә тармаҡҡа бүленеп дауам итә, шуға күрә сатыры түңәрәк кеүек. Иç киткес матурҙар. Олоно янында торһаң, йән тыныслығы, ниндәйҙер көс һәм ҡөҙрәт тояһың. Һауаһы ла саф, һиллек... Ишетеп-белеүемсә, ун бер төп ҡарағасты өçтән ҡарағанда, ул күк йөҙөндәге ниндәйҙер йондоҙлоҡто ла хәтерләтә тиҙәр. Ҡарағастар кәртәләнгән, төрлө хайуан һындары, ял итеү өсөн беседкалар ҙа эшләнгән. Янында музейы ла бар: ике бүлмәле бәләкәй өй, һандыҡтар, балаçтар, ағас ижау, көбө, бешкәк, ҡашыҡ, ҡымыҙ мискәһе, һауыт-һабаларҙың ниндәй генәләре юҡ! Бөгөнгө көндә бөтөнләй осратып булмаған әйберҙәр ҙә байтаҡ бында.

Ошо ерҙәребеҙҙе, тәбиғәтебеҙҙе, рухи ҡиммәттәребеҙҙе, тарихыбыҙҙы һаҡларға һәм ҡәҙерләргә кәрәк, тигән уй-фекер бөтәһендә лә йәшәһен ине. Мәғрифәтсе Мөхәмәтсәлим Өмөтбаев әйтәкән: "Аçаба башҡортҡа өс нәмәне белеү мотлаҡ: беренсеһе – үҙеңдең сығышыңды, йәғни үҙ ырыуыңды белеү, икенсеһе – йондоҙҙарҙы исемләп аңлатыу һәм өсөнсөһө - риүәйәттәрҙе һәм өләңдәрҙе белеү", – һүҙҙәргә тоғро ҡалайыҡ.

ӘҘӘБИӘТ

1. Өлтөк ҡарағастар артабан үçеп китерме ...// «Башҡортостан» гәзите. – Өфө, 2020.
2. В Башкирии пытаются спасти уникальные лиственницы, поврежденные вандалами [Электронный ресурс]. // Режим доступа: https://bash.news/amp/news/136781. – Дата обращения: 09.01.2023.
3. Ғаилә архивы.
4. Абдуллина К. Х. көндәлеге.

© Килмөхәмәтова С.С., Әлибаев З.А., 2023

УДК 372.8

Кинзягулова Г.А., студент
Научный руководитель: Тагирова С.А., канд. пед. наук, доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ В КАЗАХСКОМ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Статья посвящена исследованию цветообозначений «чёрный» и «белый» в казахском и башкирском языках. Фразеологические выражения с данными цветообозначениями связаны с культурой, обычаями и мировоззрением народа. В работе представлен сравнительный аспект цветообозначений «ҡара / қара» и «аҡ / ақ», взятых из фразеологических словарей башкирского и казахского языков.

Annotation. The article is devoted to the study of the color meanings "black" and "white" in the Kazakh and Bashkir languages. Phraseological expressions with these color meanings are associated with the culture, customs and worldview of the people. The paper presents a comparative aspect of the color meanings «ҡара / қара» и «аҡ / ақ», taken from the phraseological dictionaries of the Bashkir and Kazakh languages.

Ключевые слова: фразеологическая единица, казахский язык, башкирский язык.

Key words: phraseological unit, Kazakh language, Bashkir language, color terms, cultural aspect.

В лингвистике существует понятие «языковая картина мира». На её формирование влияют язык, история, традиции, воспитание, обучение и другие социальные факторы. Каждый язык имеет особую языковую картину мира. Она может быть представлена «с помощью пространственных, временных, количественных, этических и других параметров» [3, 64]. Одним из значимых факторов языковой картины мира является цветообозначение в языке. Цветообозначения относятся к одному из самых древних пластов лексики любого языка. Человек издавна наделял цвет символическим значением, что отразилось в древних мифах, народных преданиях и сказках. В тюркских языках значения цветов имеют сходства, что облегчает их понимание.

Рассмотрим значения цветов чёрный и белый в башкирских и казахских фразеологизмах. В культурологическом аспекте цветообозначения «*ҡара / қара»* и *«аҡ / ақ»* и в башкирском, и в казахском языке имеют широкую семантику.

А.Н. Кононов в работе «Семантика цветообозначений в тюркских языках» выделяет следующие значения чёрного цвета в тюркских языках: 1) чёрный, тёмный, мрачный, суровый, печальный, несчастный; 2) скот, толпа, народ, войско; 3) суша, земля; 4) холм, сопка, высокий бугор [2, 161]

Также в некоторых устойчивых словосочетаниях чёрный цвет имеет ряд дополнительных значений: 1) большой, крупный, обильный; 2) главный, великий, могучий, сильный; 3) сильный (о ветре, морозе и т.п.); 4) чистый; 5) суша, земля, материк; 6) тёмная (северная) сторона небосклона, север [2, 161-164].

Приведённые значения относятся к производным, так как они возникают в результате семантических сдвигов, происходящих в структуре многозначного слова. Значение слова «*ҡара* / *қара»* ассоциировались у башкир и казахов не только чёрным цветом, но и тяжёлыми жизненными испытаниями, которые выпали на их долю. Как мы знаем, и башкирский, и казахский народы вели кочевой образ жизни. В башкирском языке можно встретить следующие фразеологизмы с данным значением: *«ауыҙға ҡара ҡан тулыу», «баш өҫтөндә ҡара болот ҡуйырыу»* [4, 45]. И в казахском языке наблюдаются такие фразеологизмы: *«аузынан қара қан ағызды», «қара күн»* (трудные времена, букв. темные дни*), «қара күн туды»* (трудные времена, букв. настали темные дни, настал трудные времена*); «қара бәлекет»* (неизбывная беда*), «қара аспанды жауға [суға] алдырды»* (преувеличивать ситуацию) [1, 179].

Следующий смысловой оттенок цветообозначения «*ҡара / қара» –* «злой», «злостный». Данное значение более употребительно и встречается в составе следующих словосочетаний: в башкирском языке: *ҡара хәбәр* (черная весть), *ҡара уй* (черная мысль), *ҡара ниәт* (черные намерения), *ҡара хат* (похоронка); в казахском языке: *«қара ниет»* (черные намерения), *«қара көңіл»* (зловредный).

Также по отношению к человеку со злыми намерениями используются следующие словосочетания: «*ҡара бауыр*» / *«қара бауыр»* (жестокий, с чёрной душой, букв. чёрная печень); *«ҡара йөрәкле»/ «қара жүрек»* (немилосердный, букв. черное сердце); *«ҡара күкрәк» / «көкірегі қара»* (скверный, букв. черная грудь).

Цветообозначение «*ҡара / қара»* выражает значение «осрамлённый», так как чёрный цвет ассоциируется с негативной оценкой. В башкирском языке: *«биткә ҡара яғыу» / «йөҙгә ҡара яғыу»* (позорить), *«йөҙө ҡара»* (человек со злым умыслом, букв. чёрное лицо). В казахском языке: *«қара жер болды», «қара жерге отыртты [қаратты]»* (позорить); *«қара есекке теріс мінгізу»* (навлекать позор) [1, 178]

Чёрный цвет в мировоззрении и у казахов, и у башкир является цветом подземного мира и связан с потусторонними силами. Преисподнюю в башкирском языке переносно называют *«ҡара ер арты» (низ, дно земного мира)*. Отсюда возникает фразеологизм *«ҡара гүргә инеү», «ҡара ер аҫтына инеү» (уйти в мир иной).* А в казахском языке встречаются такие фразеологизмы со значением траура: *«басына қара жамылды (салды)» (быть в трауре, накинуть траурную шаль); «қара киді» (одеться в траур); «қара сорпасын ұрттау» (наткнуться на беду, быть на поминках); «қара жер төсек*

болды» (умер); «қара жердің талысы» (подземный мир); «қара байлады (тікті)», «қаралы үй» (дом,носящий траур).

А теперь рассмотрим цветообозначение «аҡ / ақ» в башкирском и казахском языках. А.Н. Кононов выделяет следующие значения белого цвета: 1) белый; 2) чистый, незапятнанный, невинный, честный, правильный, прекрасный, роскошный, великолепный; 3) сивый (масть лошади); 4) белизна, белок (глаза, яйца); 5) бельмо; 6) молочные продукты [2, 170].

Белый цвет и у башкирского народа, и у казахского народа занимает особое положение в системе цветообозначений. В фольклоре башкирского народа можно встретить примеры обожествления животных белой масти, птиц белого оперения. Например: *мифический конь Аҡбуҙат, аҡкош, аҡ йылан.* «Аҡ / ақ» используется в значении «невинный, незапятнанный, чистый» и выражает внутреннее состояние говорящего, а также обозначает добрые намерения и честность человека. Например, если словосочетания с прилагательным «*кара/ қара» + «ниәт», «йөрәк», «үй»* употреблялось в негативном оттенке, то с сочетанием «аҡ / ақ» – в положительном. В башкирском языке: *«аҡ бәхет»* (светлое будущее), *«аҡ бәхет теләү»* (пожелать добра), *«аҡ күңелле»* (чистосердечный, со светлой душой), *«аҡ юл»* (напутствие человеку в дорогу). В казахском языке: *«ақ жүрек»* (откровенный, букв. белое (чистое) сердце), *«ақ көйлек»* (отзывчивый, добрый, щедрый, букв. белое одеяние), *«ақ көңіл»* (простодушный, букв. белая (чистая) душа).

В значении «веселый, счастливый» цветообозначение *«аҡ / ақ»* часто встречается с существительным *«бәхет / бақыт / счастье»* и образует сочетание *«аҡ бәхет»* (светлое счастье), которое обычно употребляется при поздравлениях, торжествах.

Таким образом, для разграничения хорошего и плохого широко применяются цветообозначения белый и чёрный в башкирском и казахском языках. Фразеологизмы с компонентами «*кара/ қара»* и *«аҡ / ақ»* связаны с мировоззрением, культурой и обычаями того или иного народа. Сравнительный аспект изучения цветообозначений белого и чёрного показал нам, что и в башкирском, жи в казахском языке семантика цветов имеет сходства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 208 с.

2. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник 1975. – М.: Издательсво «Наука», 1978. – 303 с.

3. Файзуллина З.С. Этнокультурные особенности цветообозначения в современном башкирском языке. – Уфа, 2005. – 170 с.

4. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 бит.

5. Ураҡсин З. Ғ. Башҡорт теленең фразеологик һүҙлеге. – Яңыртылған, 2-се баҫма. – Өфө: Китап, 2006 – 344 бит.

© Кинзягулова Г.А., Тагирова С.А., 2023

УДК 372.8

Кинйәголова Г.Ә., студент
Ғилми етәксеһе: Таһирова С.А., пед. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯНЫҢ АСЫЛЫ

Аннотация. В статье рассматривается проблема формирования коммуникативной компетенции, основу которой составляют: языковая, лингвистическая, речевая компетенции и собственно коммуникативные умения в разных сферах и ситуациях общения.

Annotation. The article deals with the problem of the formation of communicative competence, which is based on: linguistic, linguistic, speech competence and proper communicative skills in different spheres and situations of communication.

Ключевые слова: компетенция, коммуникация, социокультурный аспект, культура, речевая ситуация, коммуникативный акт.

Key words: competence, communication, socio-cultural aspect, culture, speech situation.

Хәҙерге заманда уҡыусыларҙа коммуникатив компетенцияны формалаштырыу һәм үҫтереү актуаль проблема булып һанала, сөнки уҡыусыларҙа үҙ фекерҙәрен дөрөҫ еткерә алмауҙары, үҙ-ара аралашыуҙа төрлө ҡаршылыҡтар килеп сығыуы күҙәтелә.

Яңы Федераль дәүләт белем биреү стандарттарында коммуникатив компетенция – ул «уҡыусыларҙың эшмәкәрлеген ойоштороуға һәм ғәмәлгә ашырыуға йүнәлтелгән; тыңлай һәм аңлай белеүҙе, мәғлүмәтте тулы һәм теүәл ҡабул итә һәм тапшыра, үҙеңдең эшмәкәрлегеңде икенселәрҙең эшмәкәрлеге менән сағыштыра белеүҙе үҙ эсенә ала» [2]. Кешегә мәғлүмәтте дөрөҫ интерпретациялау һәм файҙалана белеү кәрәкле.

Беренселәрҙән булып «коммуникатив компетенция» терминын инглиз ғалимы Д. Хаймс ҡулланылышҡа индерә. Коммуникатив компетенцияның асылын ул ошолай билдәләй: «телдең эске ситуатив ҡулланылышыш белеү һәм телмәр эшмәкәрлегендә ҡатнашыу» [2, 31-57].

Ян Ван Эком коммуникатив компетенцияның түбәндәге компоненттарын айыра: 1) лингвистик компетенция (телдең лексикаһын белеү, грамматик ҡағиҙәләрен), 2) социолингвистик компетенция (һөйләмдә дөрөҫ лингвистик форманы һайлау һәм уны коммуникатив акт шартына туры килтереп

ҡулланыу), 3) дискурсив компетенция (аңлай белеү һәм логик фекерләү ҡеүәһен үҫтереү), 4) стратегик компетенция (вербал һәм вербаль булмаған саралар ҡулланыу), 5) социоаль-мәҙәни компетенция (ғөрөф-ғәҙәт, йолалар нормаларын белеү).

Компетенция (лат. competentis – һәләтле) – белем, күнекмәләр һәм оҫталыҡтың берҙәм характеристикаһы булып тора, улар белем алыу барышында, шәхестең төрлө эффектив практик мәсьәләләрҙе һайлауы һәм һайланма проект эшмәкәрлегенә һәләтлелек һәм әҙерлек формаһында формалаша.

Коммуникатив компетенцияны формалаштырыуҙың төп шарты – дәрестә коммуникатив ситуациялар тыуҙырыу.

Уҡыусыларҙа коммуникатив компетенцияны формалаштырыу һәр дәрестә, тәнәфестә, өйҙә, төрлө кластан тыш сараларҙа алып барылырға тейеш.

Коммуникатив компетенция формалаштырыу юлдарына түбәндәгеләрҙе индерергә була:

1. Күнегеүҙәр эшләгән ваҡытта әҙәби әҫәрҙәрҙән алынған текстарҙы ҡулланыу. Был уҡыусының дөрөҫ әҙәби һөйләм телен үҫтереүгә ярҙам итә.

2. Тел һәм әҙәбиәт дәрестәрендә ИКТ ҡулланыу. Был уҡыусыларҙың мотивацияһын үҫтереүгә булышлыҡ итә, танып белеп эшмәкәрлеген үҫтерә.

3. Заманса педагогик технологияларҙы киң ҡулланыу (проектлау методы, проблемалы уҡытыу методы һ.б.).

4. Предмет-ара бәйләнеш булдырыу.

5. Уҡыусыларҙың психологик һәм йәш үҙенсәлектәрен иҫәпкә алыу.

Уҡытыусы эшмәкәрлеге уҡыусылар эшмәкәрлеген ойоштороуҙың оптималь формаларын ҡулланыуға, төрлө алымдар һайлап алыуға йүнәлтелгән.

1) уҡыусыларҙы һөйләү телмәренә өйрәтеү, ә теоретик материл һәм белешмәләр телмәр процесында, тексты анализлау һөҙөмтәһендә барлыҡҡа килә;

2) һөйләү телмәренә өйрәтеү фекерләү ҡеүәһен үҫтереү менән бергә үрелеп бара;

3) уҡыусыларҙың һөйләү телмәренә мотивация тыуҙырыу;

4) һәр дәрестә уҡыу эшмәкәрлегенең дүрт төрө лә ҡатнаша: тыңлап аңлау, уҡыу, яҙыу һәм һөйләү.

«Кем беренсе таный?» уйынын тыңлап аңлауға тәҡдим итергә була. Уҡыусы яратҡан әкиәт геройҙарын һүрәтләй, уларға ҡылыҡһырлама бирә. Ҡалған уҡыусылар ҡайһы әкиәт герой тураһында һүҙ барғанын белергә тейештәр.

«Һүрәт буйынса һөйлә» уйыны диалогик һәм монологик телмәрҙе үҫтереү өсөн. Һәр уҡыусы һүрәт буйынса, эстәлек логикаһын һаҡлап, берәр һөйләм әйтә. Кем иң һуңғы һөйләмде әйтә, шул еңеүсе була.

«Һүҙҙәрҙе тап». Башҡортостан, электростанция кеүек оҙон һүҙҙәр бирелә. «Был һүҙҙә кем күберәк һүҙҙәр таба?» тигән һорау бирелә. Уҡыусылар уларҙы тиҙ генә табып яҙырға тейеш була.

Шулай итеп, коммуникатив компетенция формалаштырыу юлдарын дөрөҫ ойоштороғанда, ул уҡыусыларҙың тел өйрәнеүгә ҡарата мөнәсәбәттәрен ыңғай яҡҡа үҙгәртә, уларҙың телмәрен байыта, ижади фекерләүҙәрен үҫтерә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Hymes D.Y. On communicative competence // Soziolinguistics. Edited by J.B.Pride & J. Holmes – Harmondsworth: Penguin, 1972.
2. Режим доступа: https://fgos.ru/. – Дата обращения: 30.01.2023.
3. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии / Г.К. Селевко. М.; Народное образование, 2013. – 256 с.

© Кинйәғолова Г.Ә, Таһирова С.А., 2023

УДК 371.3 (5Қ)

Конкаева Н.Н., пед. ғыл. магистрі
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау
университеті Көкшетау қ.

Р.МҰҚАНОВАНЫҢ «МӘҢГІЛІК БАЛА БЕЙНЕ» ӘҢГІМЕСІН ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. В статье рассмотрены пути обучения рассказа Р. Мукановой «Мәңгілік бала бейне». Был проведен обзор отзывов ученых-методистов по теме исследования. Рассказ был тщательно проанализирован по содержанию, сюжетной структуре. Определены пути и методы обучения разговора. Были проанализированы методы, продемонстрированы результаты и эффективность.

Annotation. The article discusses the ways of teaching R. Mukanova's story "Mangilik bala beine". A review of the reviews of methodologists on the topic of the study was conducted. The story was carefully analyzed in terms of content, plot structure. The ways and methods of teaching conversation are defined. The methods were analyzed, the results and effectiveness were demonstrated.

Ключевые слова: обновленное образование, функциональная грамотность, обучение рассказа, образ, метод.

Key words: updated education, functional literacy, teaching a story, image, method.

Қазіргі жаңартылған білім беру жүйесінде ақын-жазушылардың шығармаларын танытып, зерттеп оқыту – негізгі міндеттердің бірі. Мектеп жасындағы балалардың атақты қаламгерлердің шығармаларымен танысып, ой қорытып талдап-бағалауы, шығармадан өмір қажетіне жарайтын тәрбие алуы – функционалды сауатты болуының алғышарттарының бірі. Сондықтан дамектеп бағдарламасында берілген қазіргі балалар жазушыларының шығармаларын ойға қонымды, оқу мақсатына сай етіп оқыту маңызды мәселе болып табылады.

Бүгінгі таңда білім беру жүйесіндегі негізгі парадигмалар – антропоцентристік бағыт, гуманистік, когнитивтік, мәдениеттанымдық, функционалды немесе құзыреттілік. Бұл аталған парадигмалар жаһандық білім берудегі тенденциялардың жетіліп дамуымен байланысты. Осы тұрғыдан келгенде, қазіргі білім беру жүйесіндегі жоғарыдағы парадигмаларды өз білім жүйемізге ендіруде әдебиетіміз бен мәдениетімізге үлес қосқан қаламгерлердің туындыларын қоғам сұранысына сай тереңдетіп оқытуды талап етеді.

Осы тұрғыдан келгенде, бүгінде мектеп қабырғасында оқытылып жүрген балалар әңгімелерінде экология, табиғат тақырыбындағы ізденісті көруге болады. Экология, табиғат тақырыбы – өзекті мәселе. А. Алтайдың «Дегелеңдегі қызыл күн», Р. Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» әңгімелерінде қазақ даласын жайлаған полигон зардабы суреттелсе, А.Алтай «Сарытау серісі», «Аютамыр», «Бөкентұмсық», Жаңабай Кемал «Шөлдеген шағала»,Маркиза Базарбайқызы «Су – тазалық», Әбдірайым Толымбек «Қайыңның көз жасы»,Әлібек Файзулллаев «Ақ көбелек», «Ақ қар», «Жаратылысты жете білу»әңгімелерінде табиғат қазынасын қадір тұту, табиғат құбылыстарының әдемілігін түйсіну, бағалау, адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас өрнегін тапқан.

А.Алтайдың «Дегелеңдегі қызыл күн», Р. Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» әңгімелері Семей полигонының адам өміріне, әсіресе жас буын, ұлтымыздың ұрпағына әкелген трагедиясын шынайы суреттеумен ерекшеленеді.

Балалық – адам өмірінің бір кезеңі. Ол өмір бойы бала болып қалуы мүмкін емес. Адамның табиғи болмысына қарама-қайшылық. Бірақ мұндай жағдайдың өмірде кездесетінін және оны тудырған адамдардың өздері екенін Р. Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» әңгімесінде ашып көрсетеді. Мүгедек қыз Ләйлә жан баласына ашпатын сырын, шақпайтын мұңын түнгі Айға ғана ашады, соған ғана қайғы-шерін шертеді. Меңіреу түнде қызға жолығатын қара жамылған әлде бір бейне өзін «Мен адамдар әулетінің рухымын» дейді. Бірақ Ләйлә қыз айналасына сенімсіздікпен қарайды. Себебі өзінің осындай халіне кім кінәлі екенін кімнен сұрарын білмейді. Оның бар арманы «өз жасына лайық қыз болғым келеді. Иә..Иә. Менің де әп-әдемі, нәп-нәзік қыз болғым ке..ле..ді» [1, 4] деген бір ауыз сөзге сыйып тұр. Жырым-жырым болған Қарауыл мен мәңгілік бала бейнесінде қалған Ләйлә тағдыры ұқсас. Екеуі де адамдар ойының құрбаны. Әңгімедегі Қатира мен Құмар бейнесі, олардың мінез-құлқы, дүниетанымы, адам жанына деген мәселеге келгенде бір-біріне кереғар. Қатира қалайда болса Ләйленің жанын ауырта түскісі келеді. «Сөзді қара! Адам емеспіз бе», – дейді!Адам сиқы жоқ кейпіңе неге қарамайсың, Ә?» [1, 7] деген тұста кімнің адам екені өз-өзінен түсінікті. Қатира адам кейпінде болса да, ішкі жан дүниесі адами қасиеттен жұрдай. Ал Ләйлә бұл жағынан одан әлдеқайда жоғары.

Құмар әңгімеде Ләйленің жанын жаралағысы келмей, оған ерекше ілтипт көрсетіп өзін басқа қырынан танытады. Аз уақыт болса да Ләйлә қыз өміріне

жылт еткен үміт отын жағады. Айналасындағы адамдардан тек мүсіркеуді, қорлықты көрген Ләйлә қыз Құмардан бір сәт жылулық тапқандай еді.

Әңгімеде тек қана мүгедек қыздың тағдырын көрсету ғана басты нысана емес. Автор адамдар арасындағы түсінушілік, сыйластықтың, мейірімділіктің жоқтығы, олардың арасын алшақтата түседі, осыдан келіп тіршілікте қатыгездіктің, зұлымдықтың өрісі кеңейе түсетіндігін де көрсеткісі келген. Тіпті апат аймағында небір қиындықты бастарынан кешіріп отырған адамдардың өзі бір-біріне жандары ашымайды. Қатира неге сонша Ләйләға қатыгездікпен қарайды. Оның жанын неге түсінбейді? Бұған жауап Қатираның өзі қатыгездік құрбаны.

Жазушы әңгімеде Айдың суреттелуіне ерекше салмақ салған. Ай бейнесі Ләйле қыздың оңаша сырластын жан иесі ретінде көрінеді. Жалпы ай туралы Ш.Уәлиханов былайша пікір білдірген: «Ай қазақтарда қасиетті планета болып саналған. Қазақтар жаңа айдың туғанын көргенде тәжім етеді. ... қазақтар айды құрметтеп ауызға алды» [2, 182]. Жазушы әңгімесінде Айды қасиет тұту сенімінің елесі бар. Сонымен бірге, айды адамға тән мінез-құлық, іс-әрекетпен бейнелегенде кейіптеу тәсілін қолданған. Айды суреттегенде кейіпкер психологиясына сай қалыпта береді.

Әдебиеттегі образ мәселесі жалпы процеске байланысты. Уақытқа сай қаһарман проблемасы, жасалу жолы да өзгеріп отырады. Тіршілік дүниесіне бала көзімен қарау, болып жатқан оқиғаларды баланың мөлдірдей тап-таза жанымен таразылау – балалар әдебиеті тынысын кеңейткен құбылыс.

Аталған шығарманы жан-жақты талдату арқылы оқушылардың білімі мен білігін, оқу, зерттеу, креативті және сыни ой айтудағдыларын дамыту көзделеді. Мәселен, шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтауда Блум таксономиясының сатыларына сай «Талдап білу», «Миға шабуыл», «Білгенге маржан», «Сұрақтар бұлты», «Суреттер сөйлейді» айдарлары маңызды болып саналады. Соның ішінде «Талдап білу» әдісінің мақсаты –оқушылар әңгіме мәтінін топта бірінен соң бірі дауыстап оқып, бір-бірінің оқылымдарына қысқаша сипаттама береді. Бұл әдістің маңызы – оқушылардың шығарманы жан-жақты рөлге еніп талдауы, шығармашылық және сыни ойлауын қалыптастыруына бағытталған. Әдісте оқушылар әртүрлі рөлге енеді. Олар: талқылаушы, белгілеуші, байланыстырушы, топ шешені, қорытындылаушы. Әр рөлдегі оқушылардың өз қызметтері бар. Мәселен,

Талқылаушы – мазмұны мен тақырыбын талқылайды. Мысалы, әңгімеде Ләйлә қыздың ауыр тағдыры суреттеліп, сондай Ләйләлардың қоғамда барын көрсетеді. Сондай-ақ адамдар арасындағы түсінушілік, сыйластықтың, мейірімділіктің жоқтығы, олардың арасын алшақтата түсетіндігін, осыдан келіп тіршілікте қатыгездіктің, зұлымдықтың өрісі кеңейе беретіндігін де көрсететіндігін анықтай отырып, шығарма мазмұны мен тақырыбына сыни талдау жасайды. Бұл оқушының сараптау, зерттеу дағыдаларын дамытуға бағытталған.

Белгілеуші – мазмұны бойынша сұрақ дайындайды.Сұрақ қою арқылы оқушылар шығармада көтерілген мәселеге қатысты ойын білдіре алады, білімі мен білігін қалыптастыруда маңызы зор. Мысалы, Ләйлә қыздың Аймен сырласуының мәні неде? Автор ұлт трагедиясын қалай суреттеген?

Байланыстырушы – шығарманы тарихи шындықпен байланыстырады. Бұл рөл жоғарыда аталған функционалды сауаттылығын қалыптастыруда маңызы зор. Себебі оқушы өмірде болған оқиға мен шығармадағы көркемдік шындықты сабақтастырады. Мысады, шығарма өмірде орын алған оқиғадан алынып, қазіргі таңда, өкінішке орай, Ләйлә сияқты тағдырлас қыздар бар. Семей полигоны – ядролық сынақ полигондарының бірі. Аталған полигон кесірінен 500 мыңдай адам азап шекті. Сәбилердің кембағал болып өмірге келуі шығарма кейіпкері Ләйләнің жағдайына ұқсайды. Бұл оқушының зерттеу, саралау дағдыларын дамытады.

Топ шешені – көтерілген мәселені «Семей полигонының зардабы әлі жойылған жоқ» деген тақырыппен үндестіреді. Яғни аталған зардаптың шешімін табу, оны тоқтатуда өз ұсыныстары мен ұсыныстарын келтіреді. Бұл дегеніміз – креативті ойлауы мен еркін ой айтуына әсер етеді.

Қорытындылаушы – шығармадағы тұлғалық болмысты гуманистік тұрғыдан талдап қорытындылайды. Шығарманың бүгінгі күнгі өзектіліген тоқтала отырып, маңызына өзіндік баға береді. Шығармада ұлт трагедиясының қалай көрініс тапқанына ой айтады.

«Талдап білу» әдісінің маңызына тоқталсақ, біріншіден, әр оқушының топта бос отырғызбай, өзін тиесілі рөлдерге еніп жұмыс жасай алу дағдысын дамыту; екіншіден, әр рөлдің қызметі арқылы оқушы бойында функционалды сауаттылығын қалыптастыру; үшіншіден, көркем шығарманы жан-жақты, тиянақты тадау жүргізу; төртіншіден, оқу, зерттеу, креативті әрі шыармашылы ойлау дағдыларын дамытуға бағытталады.

Әдіскер-ғалым А.Байтұрсынұлы «Қай әдіс жақсы?» мақаласында: «Әдіс – керекшіліктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай. Мәселен, сауаттану әдісін алсақ, бір жұрттың сауаттау ісіне қолайлы болған әдіс екінші жұрттыңда сауаттау ісіне қолайлы, оларға тиіс деп айтуға болмайды. Екеуінің тілінің заңы, емілесінің жүйесі бірдей болса, біріне қолайлы болған әдіс екіншісіне де қолайлы болуы мүмкін. Егер де тілінің заңы, емлесі немесе әріпінің жүйесі басқа болса, онда біріне жақсы болған сауаттау әдісі екіншісіне де жақсы болады деп ешкім айта алмайды», – дейді [3].

Осы тұрғыдан келгенде, көркем шығармадағы кейіпкер табиғатын жасалу тәсілдері тұрғысынан талдатуоқушының көркем шығармадағы образды түсінуге көмек береді. Сондай әдістердің бірі – **«Кейіпкер портреті»** әдісі. Мақсаты – оқушылар кейіпкерлерге портреттік мінездеме беріп, іс-әрекетіне өзіндік баға беруі. Бұл әдістің маңызы – оқушылардың барлығын оқумен қамтуға мүмкіндік береді әрі жаңаша ойланып, шығармашылықпен жұмыс жасауы бағаланады. Оқушыларға бұл жұмыс түрін жұпта, шағын топтарда

орындатқан тиімді. Кейіпкерлер табиғатын талдауда тура және жанама мінездеудің тиімділігі зор. Тура мінездеуде кейіпкерлердің әр қырынан шығарманы пайдалана отырып, мінезіне, жасына, өзіне сипаттама береді. Ал жанама мінездеуде кейіпкер табиғатын ашатын, авторлық астарлы суреттеуі жазылады. Көбіне оқырман өзі оқи отыра, сол кейіпкердің табиғатын ашады. Мысалы,

Кейіпкер	**Тура мінездеу**	**Жанама мінездеу**
Ләйлә	*...Қолы мен аяғына әлдекімнің көзі түсе қалса, қу жанын қоярға жер таба алмай намыстанып, есі шығатын. Мынау шамадан тыс үлкейіп бара жатқан егде қолдар мен жетілмей қалған аяғына ешкімнің көзі түспесе екен, байқамаса екен деп зар қағатын.* *...Жетілмей қалған сәби бетін жап-жалпақ алақанымен басып алып, жүресінен отыра кетті.*	*...О, жарық Ай, мүсіркеме сен мені. Мен күнәсіз қыз боламын. Сезімім бүтін, ақылым дұрыс. Бірақ мынау тіршілік дүниесінен безінген жұдырықтай жүрегім кек пен қасіретке толы. Мен өзіме адам сияқтымын, басқаларға адам емес адам пейілін тәубаға түсіретін мүгедекпін.*
Қатира	*... ащы тілі сумаңдап, Ләйләның бала жүрегін қып-қызыл қан-жоса етіп тілгілеп, пара-парасын шығарып, түтіп жатыр, түтіп жатыр.*	*...Сосын әлі үйінен шықпаған Ләйләнің сүйегі есіне түскенде әлсіреп, өңі қуарып, бүк түсіп, отыра кетті. Қарауылдың қаралы тобыры осылай қарай бет алыпты, шулап келеді. Қатираның дыбысы шықпады... Біресе алақанын жайып, көптен жәрдем сұрайды. Біресе екі қолын төбесіне қойып, аңырап, босағасына қарай теңселіп құлай береді.*

Аталған әдістің тиімділігі – оқушылар әр кейіпкерге портреттік мінездеме беріп, шығарма мәтінімен жұмыс жасайды.

Қорытындылай келе, Р.Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» әңгімесін оқытуда «Талдап білу», «Кейіпкерлер портреті» әдістерінің тиімділігі зор. Әңгімені оқыту арқылы келесідей нәтижелерге қол жеткізуге болады:

1. Оқушылардың шығарманы сыни талдау дағдысы дамиды;
2. Шығарманы зерттеп, талдап оқуға үйренеді;
3. Шығарманы гуманистік тұрғыдан бағалап, креативті ойлауға машықтанады;
4. Сыни ой айтуға, ойын еркін жеткізуге дағдыланады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мұқанова Р. Мәңгілік бала бейне. – Алматы: 1994.
2. Уалиханов Ш. Таңдамалы.
3. А.Байтұрсынов.Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.

© Конкаева Н.Н., 2023

УДК 811.512.141

Косцова С.А., ст. преп.
СФ УУНиТ, г. Стерлитамак

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ QR-КОДОВ НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. Статья посвящена проблеме использования QR-кодов, в частности на уроках башкирского языка в начальных классах. Дано определение QR-кода и описаны сервисы для его создания. Автором сгенерированы образцы QR-кодов с зашифрованными данными по различным темам учебного предмета башкирский язык в 1-4 классах.

Annotation. The article is devoted to the problem of using QR codes, in particular in the lessons of the Bashkir language in primary classes. The definition of the QR code is given and the services for its creation are described. The author generated samples of QR codes with encrypted data on various topics of the Bashkir language academic subject in grades 1-4.

Ключевые слова: начальная школа, урок башкирского языка, младшие школьники, QR-код.

Key words: elementary school, Bashkir language lesson, junior schoolchildren, QR code.

В настоящее время развитие информационных технологий не стоит на месте. Различные гаджеты прочно вошли в нашу жизнь и стали ее неотъемлемой частью. Нередко бывает, что младшие школьники осведомлены о новинках электронного мира лучше, чем учитель. С одной стороны, это хорошо, а с другой стороны, учителю становится сложнее заинтересовать обучающихся. Подобный расклад вещей держит учителя в постоянном поиске новых идей и форм подачи темы. Результатом одного из таких поисков стало использование QR-кода на уроках башкирского языка в начальной школе.

Н.А. Бурлуцкая отмечает, что под QR-кодом (от англ. Quick Response – быстрый ответ) понимают миниатюрный носитель данных, который хранит текстовую информацию объемом порядка трёх тысяч байт. Эти данные кодируются с помощью специальных программ или сервисов в виде чёрно-белых или цветных квадратов [5, с. 32].

А.Г. Баданов считает, что существуют множество сервисов для генерирования QR-кодов. Например, такие сервисы, как QR coder (http://www.qrcoder.ru); сервис QR code Generator (http://zxing.appspot.com/generator); онлайн-конструктор для создания мобильных решений на базе QR-кодов Creambee (http://creambee.ru/qr-code-generator); сервис QRMania (http://www.colorqrcode.ru); сервис ColorQrCode (http://www.colorqrcode.ru) [1].

С помощью данных сервисов мы создали несколько QR-кодов с зашифрованными данными по различным разделам курса учебного предмета «Государственный (башкирский) язык Республики Башкортостан» для 1-4 классов начального общего образования. Их можно применять на уроках башкирского языка для изучения нового материала, закрепления и углубления знаний младших школьников. Ниже представлены созданные нами образцы QR-кодов.

При знакомстве с государственными символами Республики Башкортостан можно представить информацию о государственном флаге и гербе в виде QR-кода (рис. 1. и рис. 2).

Рис. 1

Рис. 2

На последующем уроке для актуализации знаний младших школьников о пройденном материале учитель может предложить такой вариант карточек с вопросами и соответствующих ответов в виде QR- кодов.

Какое растение изображено на флаге Республики Башкортостан? 1. подсолнух; 2. борщевик; 3. курай.	Проверь себя
Ответ:	

Кто не является автором текста гимна Республики Башкортостан? 1. А.Р. Бикбаев; 2. Ф.Ф. Идрисов; 3. В.Р. Шакур.	Проверь себя
Ответ:	

При рассмотрении с младшими школьниками географических данных Республики Башкортостан мы предлагаем QR-код в виде изображения (рис. 4).

Рис. 3

Мы считаем, что современные информационные технологии помогают сделать любой урок занимательным и интересным. Главное – грамотно использовать их с методической точки зрения. Закодировать можно любую информацию, представленную в различных форматах, например:

- на дополнительную текстовую и графическую информацию по теме;
- расшифровку ответа на вопрос;
- ссылку на видео фрагмент или на аудиозапись;
- ссылку на онлайн-викторину;
- ссылку на интерактивное задание;
- ссылку на совместную презентацию или онлайн-доску и т.д.

Таким образом, можно сказать, что QR-коды глубоко вошли в нашу повседневную жизнь. Использование QR-кода возможно на уроках башкирского языка в начальной школе. Он прост, удобен и интересен в использовании.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баданов А.Г. «QR coder». Интерактивности – Web-сервисы для образования. – Режим доступа: https://sites.google.com/site/badanovweb2/home/qr-coder – Дата обращения: 27.01.2023.

2. Башҡорт теле: уҡытыу рус телендә алып барылған дөйөм белем биреү ойошмаларының 2-се класы өсөн башҡорт телен (дәүләт теле булараҡ) өйрәнеү

өсөн дәреслек. – 2-се баҫма / [Х.А. Толомбаев, М.С. Дәүләтшина, Ф.М. Ғиниәтуллина, Н.Н. Кинйәбаева]. – Өфө: Китап, 2017. – Һүрәттәре менән 148 бит.
3. Башҡорт теле: уҡытыу рус телендә алып барылған дөйөм белем биреү ойошмаларының 3-сө класы өсөн башҡорт телен (дәүләт теле булараҡ) өйрәнеү өсөн уҡыу ҡулланмаһы. – 5-се баҫма / [М.С. Дәүләтшина, Н.Н. Кинйәбаева, Г.М. Садыҡова]. – Өфө: Китап, 2022. – Һүрәттәре менән 124 бит.
4. Башҡорт теле: уҡытыу рус телендә алып барылған дөйөм белем биреү ойошмаларының 4-се класы өсөн башҡорт телен (дәүләт теле булараҡ) өйрәнеү өсөн уҡыу ҡулланмаһы. – 5-се баҫма / [М. С. Дәүләтшина, Н. Н. Кинйәбаева, Г. М. Садыҡова]. – Өфө: Китап, 2022. – Һүрәттәре менән 152 бит.
5. Бурлуцкая Н.А. QR-коды как средство повышения мотивации обучения // Наука и перспективы. – 2016. – № 1. – С. 31-36.
6. Давлетшина М.С. Примерная рабочая программа учебного предмета «Государственный (башкирский) язык Республики Башкортостан» для 1-4 классов начального общего образования. – Уфа, 2022. – 60 с.

© Косцова С.А., 2023

УДК 82

Kuvatova C.Ya.
Valeeva L.F., Senior Lecturer
BSPU n. a. M. Akmulla, Ufa

NATIONAL VIEW OF THE WORLD

Аннотация. В данной статье рассматривается национальный взгляд на мир, который представляет исторический опыт каждой отдельной нации, реализуемый в ощущении самобытности и культурной самобытности народа.

Annotation. This article examines the National view of the world, which represents the historical experience of each individual nation, realized in the sense of identity and cultural identity of the people.

Ключевые слова: мир, национальный взгляд, люди, философия
Key words: world, national view, people, philosophy

The view of the world is a comprehensive, multidimensional, subjective image of the reality, conglomeration of people’s knowledge about actual fact, the result of spiritual activity, that was generated in our minds and social consciousness. The national view of the world represents historical experience of every single nation, realizable in identity and cultural originality sensation of folk. This feeling of sensation mediates in native languages, literature, written discourse and shows up in speaker’s speech.

A national vision of the world presents an exceptional interest absolutely for every researcher, due to impossibility to understand and adopt it. However they

probably need to comprehend such knowledge in process. It is available, because the national view of the World is shaped in the minds of each nation. World’s image is universal and if we submit this subject as a simple stuff, its structure will be similar for many nationalities, but reality is always diverse and it is a fact than we all should remember.

A term «a view of the world» has been used in philosophy for a very long time, though in literature it was introduced very recently. It has started to be used by theorists of literature after G. D. Gachev’s article «The Concept of Cultural Diversity» has seen the world in the middle of 60 of the previous century.

G. D. Gachev writes that for understanding the national artificial logic: «Natoinal and International are united, because of the unity of the history and development of the world literature…».

Explaining the concept of an «artistic picture of the world», Leo Sheyman writes : «Usually, the concept refers to a system of sensory design of representations of reality as a whole, a system oriented in the light of certain value concepts, which is formed in the process of artistic communication through the medium of an image or a complex of interacting images a work, a group of works or an art as a integrity.

For thousands of years of human existence on Earth, millions of books, articles, newspapers, magazines have been written, but they are all unique and inimitable in their own way, thanks to the individual author's vision of life, namely the author's picture of the world. The author's artistic picture of the world, according to M. M. Bakhtin, is a specific form of world perception, which acts as an alternative to the real world and is the result of the author's inner work, his creative activity. The text reflects the inner world of the writer, real or virtual reality. The peculiarities of the author's picture of the world is that the national and individual components are combined. Created by the author is encoded by certain linguistic means, through his intellectual, mental and operational capabilities through the emotional attitude of the author to the characters and heroes, as well as depending on the era in which the author lives and must follow its laws of society.

In the author's artistic picture of the world there are such key moments as: space, time and the storyline, which can be fictional, that is, they are a figment of the imagination, or real, describing some specific episode from a person's life, or contain both those and other characteristics together. The cognitive approach helps us to reconstruct or identify fragments or elements of the content of the author's worldview – concepts. Cognitive linguistics helps us to look at the work of many authors in a new way, because when analyzing literary texts, we can understand not only the specifics of the author's worldview, his conceptual sphere, but also learn in a new way about the conceptual sphere of a certain era from a particular people, of which this writer is a representative.

The sequence of mastering national worldviews in the works of writers of the peoples of Russia will be shown by the example of the work of several national writers, based on the theory proposed by G. Gachev. When analyzing K. Khetagurov's lyrics, one should consider the Cosmos (i.e. images associated with

national nature). Further, after studying the Cosmo-Psycho-Logos, K. Kuliev and Yu. Rytheu, a comparison of the artistic systems of both writers is carried out. It is important to show the specific differences between the artistic systems of different peoples (for example, how the works of Balkar literature differ from the works of Chukchi literature), so that, not limited to what lies on the surface (what is sometimes called national exoticism), to get to deeper layers of works. This can be achieved only if students learn how, with the help of an artistic image, a writer reflects the peculiarities of the psychological makeup of his native people (Psycho-) and the specifics of his thinking (Logos).

National images of the world go deep into the work and are distinguishable only at the level of language. Since the literature of the peoples of Russia is studied in Russian, it is sometimes difficult to determine the national specifics of the region's literatures. This requires in-depth ethnocultural comments that help to understand the national specifics, which are in the sphere of national history, culture, traditions, customs and, of course, in the sphere of national identity.

G.D. Gachev notes that from the integrity of the Cosmo-Psycho-Logos, «the most difficult thing is to understand the Logic of thinking of another people, the national Logos» [16]. Therefore, we will consider it only in relation to other components of this integrity. Arguing about what, in the conditions of integration and assimilation processes taking place in the world, allows an ethnic group to remain itself, G. Gachev writes: «In the course of history, and especially in the XX century, all peoples have become closer and unified in everyday life and thinking and yet, in its core, each nation remains itself as long as the special climate, seasons, landscape, food, ethnic type, language, etc., are preserved, because they continuously nourish and reproduce national storages of being and thinking.»

The linguistic peculiarity of Austen's novel «Pride and Prejudice» is connected with the vertical context, which is reflected in the choice of the writer's vocabulary. According to a significant number of researchers of the writer's work, the reason for popularity is precisely her special manner of presentation, the style of the writer. Austin has an insight into the psychology of heroes, an understanding of human relationships, Austin is able to see even those feelings that do not lie on the surface. She puts a person at the center of her work, puts a special emphasis on him, scientists subtly notice the writer's manner of approaching an internal monologue, she was able to convey an incoherent stream of thoughts in the speech of her characters.

Jane Austen's innovation also lies in the transmission of a peculiar rhythm of speech, built on the same observation of the fragmentary style of the actors. Austen found her own voice. She saw a lot, judged a lot, but she did it very restrained and therefore not in a less convincing manner. She possessed the art of ironic allusion and did it almost perfectly, demonstrating a wide range of uses of the finest irony, a slight smile and even sarcasm. Austin avoids stylistic cliches. Very skillfully uses a rich palette of comedic shades, using the traditions of English dramatic culture. A sense of proportion helps the writer to avoid exaggerations and, even approaching the grotesque, she does not cross the boundaries of the finest irony. Austin is not

characterized by verbose author's digressions reflecting an understanding of reality. The images of the author largely determine the reader's attitude to the values that are approved by the narrator.

At the same time, a few words should be said about regional worldviews. Such regions include the Republic of Bashkortostan with its endless steppes, deep lakes and wonderful forests or North Caucasus, the Volga region, Siberia, and the North. When analyzing national pictures of the world, it can be noticed that certain images are inherent not only to one people belonging to a particular region, but also to other peoples of this region. For example, artistic images: noble and courageous highlander – native village – native people – snow chains – gorge – rocks – can be attributed not only to the Ossetian picture of the world, but also to the pictures of the world of other peoples of the Caucasus.

ЛИТЕРАТУРА

1. Журнал: Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук [1-2];
2. Гачев Г.Д. О национальных картинах мира // Народы Азии и Африки. – 1967. № 1. С. 77.
3. Гачев Г.Д. Национальные образы мира: Космо-Психо-Логос. М., 1995. – С. 11.

© Куватова К.Я., Валеева Л.Ф., 2023

УДК 811.512.141

Куланчин А.Й., филол. ф. канд., өлкән уҡытыусы
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

ӨС МӘҒРИФӘТСЕНЕҢ МӨФТӨЙ ЯНЫНДА БЕР ОСРАШЫУЫ[1]

Аннотация. Статья посвящена встрече трех известных башкирских просветителей М. Акмуллы, Р. Фахретдинова и М. Уметбаева в 1894 году в г.Уфе. Обосновывается идея о том, что достойны упоминания и другие личности, которые принимали участие в этой встрече – муфтий М. Султанов и Х. Усманов.

Annotation. The article is devoted to the meeting of three famous Bashkir educators M. Akmulla, R. Fakhretdinov and M. Umetbaev in 1894 in Ufa. The idea is substantiated that other personalities who took part in this meeting, Mufti M. Sultanov and Kh. Usmanov, are worthy of mention.

Ключевые слова: просветительство, медресе, муфтий, образование.

Key words: enlightenment, madrasah, mufti, education.

[1] статья подготовлена в рамках гранта «Исламский педагогический Ренессанс: методология, теория и практика формирования» по направлению «Методологические и прикладные аспекты гуманитарных исследований» БГПУ им. М. Акмуллы.

Билдәле башҡорт мәғрифәтсеһе һәм шағиры Мифтахетдин Аҡмулла иҫтәлегенә Өфө ҡалаһындағы Башҡорт дәүләт педагогия университетына уның исеме бирелгән. Замандаштарының хәтирәләре буйынса, Аҡмулла үҙе Өфө ҡалаһында бер тапҡыр ғына була. 1894 йылда Аҡмулла, үҙ ғаиләһе мәсьәләләрен хәл итеү өсөн, Өфөлә урынлашҡан Диниә назаратына килә. Уның был сәфәре тураһында Ризаитдин Фәхретдинов үҙенең "Аҫар"ында телгә ала. Был осорҙа Ризаитдин Фәхретдинов Диниә назаратында ҡазый вазифаһын башҡарған була һәм Аҡмулланың ғаилә мәсьәләһен дә ул ҡарай. Ошо ваҡытта ике мәшһүр мәғрифәтсе бер-береһе менән яҡындан таныша. Риза ҡазый Аҡмулла хөрмәтенә сәй табыны ойоштороу теләге менән мөфтөй Мөхәмәдйәр Солтановҡа мөрәжәғәт итә. Мөфтөй был тәҡдимде хуплай, һәм күркәм бер сәй табыны уҙа. Был табында телгә алынған Мифтахетдин Аҡмулла, Ризаитдин Фәхретдинов һәм Мөхәмәдйәр Солтанов менән билдәле мәғрифәтсе Мөхәмтсәлим Өмөтбаев та ҡатнаша. Был осорҙа Мөхәмәтсәлим Өмөтбаев Диниә назаратында тәржемәсе булып эшләгән. Ризаитдин Фәхретдинов яҙыуынса, уны был мәжлескә, күрәһең, мөфтөй саҡырған була. Беҙҙең фекеребеҙсә, был мәжлестә тағы ла бер шәхес ҡатнашҡан булырға тейеш. Ризаитдин Фәхретдинов «Аҫар» хеҙмәтендә былай тип яҙа: «Беҙ барғанда мөфтөй янында сәй мәжлесендә Хәйрулла ахунд берлә Мөхәмәтсәлим Өмөтбай бар ине. Былар саҡырылып килгән булырҙар» [1, 210]. Бында Өфө ҡалаһындағы «Ғосмания» мәҙрәсәһенә нигеҙ һалыусы булараҡ билдәле Хәйрулла Ғосманов тураһында һүҙ барырға тейеш. Шулай итеп, 1894 йылда Өфө ҡалаһында тәүге һәм һуңғы тапҡыр билдәле өс башҡорт мәғрифәтселәре Мифтахетдин Аҡмулла, Мөхәмәтсәлим Өмөтбаев һәм Ризаитдин Фәхретдинов осраша. Был осрашыуҙы ойоштороусы мөфтөй Мөхәмәдйәр Солтановтың тыуыуына быйыл 185 йыл була. Ул, сығышы менән башҡорт дворяндары Солтановтар нәҫеленән булып, Өфө губернаһы Минзәлә өйәҙе Мәстей ауылында тыуа. Башҡорттар араһынан Ырымбур мосолман диниә назаратында тәүге мөфтөй булып һанала. Мөхәмәдйәр Солтановтың нәҫеле башҡорт булыуын йәнә лә уның улы Искәндәр Солтановтың эшмәкәрлеге лә раҫлай. Искәндәр Солтанов Башҡортостан автономияһы өсөн көрәштә әүҙем ҡатнаша. 1917 йылда Каруанһарайҙа үткән 3-сө Дөйөм Башҡорт ҡоролтайында автономияның кесе парламентына ағза итеп һайлана. 1918 йылда Башҡорт хөкүмәтенең юридик бүлеген етәкләй. Уның икенсе улы Арыҫлангәрәй ҡатыны менән бергә хәйриә эшмәкәрлеге менән шөғөлләнә, Өфө ярлы мосолмандары Мөтәүәллиәт комитетына нигеҙ һалыусыларҙың береһе була. Ҡатыны менән етем ҡыҙҙар өсөн бушлай мәктәп аса, унда тәрбиәләнеүселәрҙе мосолман уҡытыусылары уҡыта. Арыҫлангәрәйҙең ҡатыны Мәрйәм Солтанованың исеме Башҡортостан Республикаһы мосолмандарының Диниә назараты ҡарамағындағы Ислам колледжына бирелгән.

Шулай уҡ ошо осрашыуҙа ҡатнашҡан Хәйрулла Ғосмановҡа килгәндә, ул тарихҡа Өфө ҡалаһында аслыған "Ғосмания" мәҙрәсәһенә нигеҙ һалыусы

булараҡ ингән. Хәйрулла Ғосманов мәҙрәсәне тәүҙә Беренсе йәмиғ мәсет янында аса, аҙаҡ уҡыу йорто өсөн айырым бина төҙөтөлә. Был уҡыу йортонда билдәле "Ғәлиә" мәҙрәсәһенә нигеҙ һалыусы Зыя Камали ла белем ала. Шулай уҡ "Ғосмания"ла Әхмәтзәки Вәлиди "Төрки халыҡтар тарихы"н уҡыта. Хәйрулла Ғосманов үҙе үлгәндән һуң, мәҙрәсә менән билдәле башҡорт дин әһеле Йыһангир Абыҙгилдин идара итә, һәм уҡыу йорто нигеҙ һалыусыһы хөрмәтенә "Ғосмания" тип атала башлай. "Ғосмания" мәҙрәсәһе бинаһы 80-се йылдарҙа Башҡорт дәүләт педагогия институтының уҡыу корпусы булып хеҙмәт итә.

Шулай итеп, 1894 йылда булған осрашыуҙа Башҡортостанда, башҡорт һәм бүтән төрки халыҡтары араһында мәғрифәтселек идеяларын таратыусы ҙур шәхестәр осраша. Улар аҙаҡ та ошо осрашыуҙы һәр саҡ йылы һүҙҙәр менән иҫкә алыр булған. Ғалим Р.Ф. Исламов үҙенең хеҙмәтендә Аҡмулланы яҡындан белгән Дусмаил Ҡасҡынбаевтың ошондай һүҙҙәрен килтерә: «Үҙенең Өфөгә барып, мөфтөй илә ҡазыйҙарға күрешкәнлеген һәм уларҙың хөснө илтифатын тәхсин итеп ултырҙы» [1, 240]. Ризаитдин Фәхретдинов был осрашыу тураһында былай тип яҙа: "Мөфтөй хәҙрәттең ҡыҙыҡ табып вә хозурланып ултырыуы ваҡытын ошо мәжлестән башҡа ла күргәнемде хәтерләмәйем. Ошо сәғәттән һуң үҙем дә былдай бер күңелле мәжлескә осраманым. Былдай ваҡыттарҙың ҡәҙерҙәре беленмәгән" [2, 166]. Ҡыҙғанысҡа күрә, был осрашыу Аҡмулланың Өфөгә тәүге һәм һуңғы килеүе була.

ӘҘӘБИӘТ

1. Мифтахетдин Акмулла: тормош юлы һәм ижаты / төз., фәнни мөх. Р.Ф. Исламов. – Казан: Рухият, 2022. – 520 бит.
2. Ризаитдин Фәхретдинов. Һайланма әҫәрҙәр / текстологик эштәрҙе башҡарыусы, төҙөүсе, баш һүҙ авторы, аңлатмалар биреүсе филология фәндәре кандидаты Миңлеғәли Нәҙерғолов. – Өфө: Китап, 2009. – 304 бит.

© Куланчин А.Й., 2023

УДК 811. 512.141

Курбонов Н.Х., магистрант
Толомбаев В.З., филол. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

ҠЫЛЫМДЫ ӨЙРӘНГӘНДӘ УҠЫУСЫЛАРҘЫҢ ФУНКЦИОНАЛЬ СТИЛИСТИК ГРАМОТАЛЫЛЫҒЫН ФОРМАЛАШТЫРЫУ

Аннотация. В статье рассматривается методы формирования стилистических умений и навыков учащихся при изучении глагола в башкирском языке, эффективность методических приемов, обеспечивающих изучение выразительных возможностей глагола, и результативность описываемой методики.

Annotation. The article discusses the methods of forming the stylistic skills of students in the study of the verb in the Bashkir language, the effectiveness of methodological techniques that ensure the study of the expressive possibilities of the verb, and the effectiveness of the described methodology.

Ключевые слова: глагол, стилистические умения и навыки, функционально-стилистический подход, речевая деятельность.

Key words: verb, stylistic skills, functional-stylistic approach, speech activity.

Професор Р.Ғ. Аҙнағолов үҙенең хеҙмәттәрендә: «Дәреслектәргә ингән тел саралары фән, статистика, ғилемдәр тупланмаһы рәүешендә генә өйрәнелмәһен ине», – тип яҙа [1,5]. Унын фекеренсә, бала зиһененә уй, хәтеренә мәғәнә һалыу мөһим. Шуға күрә туған тел саралары һөйләм йә булмаһа текст эсендә, шул һөйләмдең, текстың башҡа киҫәктәре, берәмектәре менән тығыҙ бәйләнештә өйрәнелергә тейеш. Ысынлап та, бөгөнгө көндә тел берәмектәрен танып белеүҙән бигерәк, уларҙы телмәрҙә дөрөҫ ҡулланырға өйрәтеү, йәғни уҡыусыларҙа тел компетенцияһын формалаштырыу фарыздыр. Һуңғы ваҡытта грамматика уҡытыуҙың кәрәклеге-кәрәкмәгәнлеге тураһында һүҙ ҡуҙғытыусылар ҙа осрай. Әлбиттә, грамматика закондарын аңлатмай тороп, телгә өйрәтеү мөмкин түгел. Был осраҡта лексика, морфология, синтаксис кеүек ҡатмарлы тел кимәлдәрен өйрәнеүҙе функциональ-стилистик нигеҙҙә алып барыу отошлораҡ.

Телде функциональ-стилистик нигеҙҙә өйрәнеү, асылда – уҡыусыларҙы тел берәмектәренең телмәрҙәге ҡулланылышы, уларҙың төрлө мәғәнә төҫмөрҙәрен белдереү үҙенсәлектәре менән таныштырыуҙы һәм ошо арҡылы балала төрлө коммуникатив шарттарға, ситуацияларға, жанрҙарға ярашлы тел берәмектәрен урынлы, дөрөҫ итеп ҡуллана белеү һәләтен формалаштырыуҙы күҙ уңында тота.

Тел сараларын функциональ-стилистик аспектта өйрәнеү хәҙерге методика фәнендә нигеҙләнгән, күп ғалимдарҙың хеҙмәттәрендә яҡтыртылған булыуға ҡарамаҫтан, башҡорт телен уҡытыу практикаһында уға әллә ни әһәмиәт бирелмәй. Төрлө грамматик категорияларҙы өйрәнеү һаман ялҡыткыс формаль планда бара, мәҫәлән, килештәрҙе, һорауҙар ҡуйып, ҡылымдың йүнәлеш формаларын ялғауҙарына ҡарап танырға өйрәтәбеҙ, ә уларҙың грамматик функцияһы, мәғәнә үҙенсәлеге, стилистик ҡулланылышы иғтибарҙан ситтә ҡала килә. Шул нигеҙҙә, балаларҙың телмәрендә грамматик формалар дөрөҫ ҡулланылмай, семантик, стилистик яҡтан хаталы һөйләмдәр барлыҡҡа килә. Әгәр ҙә, «Юлдаш»та радиоуйын алып барыусы еңеүсегә автойыуыу үҙәгенә барып, автомобилен <u>йыуып</u> ҡайтырға тәкдим итә икән, был дикторҙың йөкмәтеү йүнәлешен белмәүҙе түгел, ә унын ҡулланылышына әһәмиәт бирмәүҙе күрһәтә. Тапшырыу алып барыусы ҡылымдың йүнәлеш категорияһы булыуын да, унын форма төрҙәрен дә беләлер, әлбиттә, әммә ул формаларҙы урынлы, дөрөҫ итеп ҡулланырға кәрәклегенә генә әһәмиәт биреп етмәйҙер.

Һүҙ төркөмдәрен функциональ-стилистик нигеҙҙә өйрәнеүҙә беҙ стилистик йүнәлешле, тел берәмектәренең функциональ үҙенсәлектәрен тойомлауға, танып белеүгә йүнәлтелгән эш төрҙәрен күҙ уңында тоторға тейешбеҙ. Морфология дәрестәре уҡыусыны теге йәки был текст төҙөүҙә кәрәкле тел сараларын һайлау закондары менән таныштырырға мөмкинлек бирә. Уҡыусыларҙың морфология өлкәһендәге белеме мотлаҡ телмәр эшмәкәрлегендә ҡулланылыш табырға тейеш, бының өсөн дәрестәрҙә теге йәки был грамматик күренештең булыу-булмауын билдәләү, уны танырға өйрәтеү менән генә сикләнмәйенсә, уларҙың конкрет телмәрҙәге ҡулланылышын, мәғәнәүи төҫмөрҙәрен билдәләү, анализлау шарт.

Түбәндә бирелгән Рәшит Солтангәрәевтың «Хамбал» хикәйәһенән алынған миҫалдарҙан күренеүенсә, ҡылым формалары айырым бер лексик, грамматик мәғәнә белдереүҙән бигерәк, күпкә киңерәк функцияға эйә.

Миҫалдар:

*Оло малай ялтанды ла тағы **тороп йүгерҙе** (Р.Солтангәрәев «Хамбал»). Улар Хамбалды яҡын уҡ ебәрҙеләр, алданылар, ҡарт **сабып килеп етте** лә, һуғырға тип, сыбығын күтәргәйне генә, малайҙар, тантаналы **шарҡылдашып**, ярлауға **һикерҙеләр** (Р.Солтангәрәев «Хамбал»). Йоҡлап ятҡан әҙәм балалары урындарынан **һикерешеп торҙолар** ҙа тәҙрәләренә һарылдылар (Р.Солтангәрәев «Хамбал»). Бала-сағаның ҡурҡып ҡасыуы һыбайлыны **ярһытып** ебәрҙе шикелле, теге, дошманына ташланған атлы ҡаҙаҡ шикелле, атын уңлы-һуллы сыбыҡлап **саба башланы** (Р.Солтангәрәев «Хамбал»). Ә бала-саға, иҙәнгә **һибелгән** борсаҡ шикелле, **йүгерешә** (Р.Солтангәрәев «Хамбал»). Шунан самалап та тормайынса тирәккә барып һарылдылар ҙа, тараҡан шикелле, юғары **үрмәләп менеп киттеләр** (Р.Солтангәрәев «Хамбал»). Ул ғына ла түгел, ярлау ситенә еткәс, ҡон **ҡайтарырға** булдылар – үҙҙәре артынан **ажғырып сабып килгән** ҡурҡыныс ҡартҡа ҡарап **һөрәнләргә тотондолар** (Р.Солтангәрәев «Хамбал»).*

Был миҫалдарҙа интенсивлыҡ, киҫкен ситуация, ҡыҙыу барған хәл-ваҡиғалар бер юлы ҡылымдың семантик, лексик-грамматик, грамматик категориялары аша реалләшә һәм йәнле булып, уҡыусының күҙ алдына килеп баҫа. Бында ҡылым формаларының роле ҙур, ҡылымдың күләм, заман, йүнәлеш категориялары синтезы берҙәй экспрессив функция үтәй.

Түбәндәге миҫалда ҡылымдың йөкмәтеү йүнәлеше образ тыуҙырыу функцияһын үтәй: *Хаммат ҡарт гел генә һыбай йөрөй, эйәренә бөксәйеп ултырып ала ла ташып торған аҡай күҙҙәре менән тирә-яҡҡа ҡарангылап бара. Башын бормай, тик **күҙҙәрен генә йүгертә** (Р.Солтангәрәев «Хамбал»).*

Тәбиғәт күренештәрен һүрәтләү өсөн ҡулланылған хәрәкәт ҡылымдарының күләм категорияһы формалары: Шул убаның ҡаҡ түбәһендә япа-яңғыҙ тирәк үҫә, ә тирәк түбөнән тиерлек урғып шишмә **сығып ята** (Р.Солтангәрәев «Хамбал»). Әллә күк көмбәҙе **ҡолап төшкәнме**? (Р.Солтангәрәев «Хамбал») һ.б.

Ҡылымдың төрлө семантик, лексик-грамматик һәм грамматик категория формалары бер ни тиклем комизм тыуҙырыуҙа ла әүҙем ҡулланыла:

Эт тигәнең бүре булып сыҡты – табандары көнгә әйләнеп бөткән ун бер-ун ике йәшлек малайҙар, ҡыҙҙар йәлп иттереп ерҙә ятҡан усмаларын эләктерҙеләр ҙә, шырт ҡамылдан балтырҙарын һыҙыртып, төрлө яҡҡа ***һыпырттылар*** *(Р.Солтангәрәев «Хамбал»). Әммә йонсоу бейә малайҙың сырылдауын әҙәмгә һанаманы, хәйер, малайҙарҙың хәҙер Хамбалда ҡайғылары юҡ, усмаларын эләктерҙеләр ҙә йырғанаҡ яғына* ***ысҡындылар*** *(Р.Солтангәрәев «Хамбал»). Шыйыҡ сыбыҡ килеште буғай үҙҙәренә,* ***эй йүгерәләр***, ***эй йүгерәләр***, *хатта бәләкәсе сатанлауын да онотто! (Р.Солтангәрәев «Хамбал»).*

Малайҙар шулай һөрәнләй, үҙҙәре ауыҙҙарын ҡыйшайтып тегене үсекләй, урындарында ***һикергеләй***. *Ҡарттар шым ғына ситкә* ***тая һала*** *(Р.Солтангәрәев «Хамбал»).*

Ғөмүмән, ҡылым үҙенең лексик-семантик, лексик-грамматик һәм грамматик формаларға бай булыуы, ҡатмарлылығы һәм ҡулланылыу киңлеге менән башҡа һүҙ төркөмдәренән шаҡтай ныҡ айырыла. Быының менән бергә, ҡылым сикләнмәгән экспрессив һәм эмотив көскә лә эйә. Шуның өсөн дә ул тормошто һәр яклап үҫештә, хәрәкәттә һүрәтләүгә мөмкинлек бирә. Элек-электән билдәле яҙыусылар әҫәрҙәрендәге хәл-ваҡиғаларҙы, тәбиғәт күренештәрен, геройҙарҙың холоҡ-фиғелен, уй-кисерештәрен, эшмәкәрлеген, яҙмышын, башҡаларға булған мөнәсәбәттәрен киң һәм ентекле тасуирлауҙа ҡылымдың мөмкинлеген киң ҡулланғандар. А.Н. Толстой: «Хәрәкәт һәм уны сағылдырыу, йәғни ҡылым тел нигеҙен тәшкил итә. Фразаға яраҡлы берҙәр-бер дөрөҫ ҡылым һайлау – фразаны хәрәкәткә килтереү тигән һүҙ», - тип билдәләп үтә. Әҫәрҙәрҙә сағылдырылған бөтә нәмә, күренеш, хәл-ваҡиға, кешеләр, уларҙың ҡылыҡтары, эшмәкәрлектәре, характер һыҙаттары динамикала, хәрәкәттә һүрәтләгәндә генә «йәнләнә».

Һәр телдең грамматик формаларын функциональ-стилистик нигеҙҙә өйрәнеүҙең лингводидактик әһәмиәте көслө. Тел сараларын стилистик нигеҙҙә өйрәнеү – уҡыусыларҙы тел берәмектәренең телмәрҙәге ҡулланылышы, уларҙың төрлө мәғәнә төҫмөрҙәрен белдереү үҙенсәлектәре менән таныштырыуҙы һәм ошо арҡылы балала төрлө коммуникатив шарттарға, ситуацияларға, жанрҙарға ярашлы тел берәмектәрен урынлы, дөрөҫ итеп ҡуллана белеү һәләтен формалаштырыуҙы күҙ уңында тота.

Грамматика өлкәһендәге стилистик күнегеүҙәрҙең асылы шунан тора:

– улар балаларға билдәле грамматик стилдәр тураһында белем бирә, тел сараларын көндәлек аралашыуҙа дөрөҫ һәм урынлы ҡулланырға өйрәтә;

– тел сараларының функциональ-стилистик һәм грамматик-стилистик үҙенсәлектәрен танырға өйрәтә;

– тел сараларының синоним варианттарын төрлө стилдәрҙә ҡулланыу күнекмәләрен бирә;

– ҡылымдың төрлө формаларын файҙаланыу үҙенсәлектәре менән таныштыра;

– ҡылымдың йүнәлеш формаларын ҡулланып, төрлө стилдә һөйләмдәр һәм текстар төҙөргә, уларҙы стилистик яҡтан камиллаштырырға өйрәтә.

Грамматика буйынса эш уҡыусыларға үҙ белемдәрен һөйләү һәм яҙыу телмәрендә файҙаланыу күнекмәләре бирергә тейеш. Дәрестә һүҙҙәрҙең үҙгәреү, һөйләмдә үҙ-ара бәйләнеү ҡағиҙәләренән тыш, теге йәки был ҡағиҙәне ҡулланыу, ҡылым формаларының синоним варианттарын телмәрҙә бер үк йөкмәткене биреү үҙенсәлектәре һәм ҡылымдың йүнәлеш формалары ҡулланылып яһалған синоним конструкцияларҙың мәғәнәүи һәм стилистик үҙенсәлектәренән сығып эш итеү законлылыҡтары ла өйрәнелә. Бындай типтағы эштәр уҡыусыларҙың орфографик, грамматик, стилистик грамоталылығын күтәрә, уларҙың телмәрен камиллаштыра.

ӘҘӘБИӘТ

1. Аҙнағолов Р.F. Хәҙерге дәрес: уҡыу ҡулланмаһы. Үҙгәрешле, икенсе баҫма. – Өфө: БашДУ, 2011. – 155 бит.

2. Толомбаев В.З., Ғарипова И.И., Фәхриева Ф.Р. Профессор М.В. Зәйнуллин һәм һүҙ төркөмдәрен функциональ-стилистик аспектта өйрәнеү мәсьәләһе // Современная филология: проблемы и перспективы: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной Году башкирского языка, 85-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора, академика АН РБ З.Г. Ураксина и 85-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора, академика АН РБ М.В. Зайнуллина.– Уфа, 2020. – 492 с.

© Курбонов Н.Х., Тулумбаев В.З., 2023

УДК 821

Кәримова Н.Н., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к.

КҮБӘЛӘК ЫРЫУЫНЫҢ ЕР-ҺЫУ АТАМАЛАРЫ

Аннотация. В данной статье описываются история происхождения названий гор, рек, болот и т.п., история рода Кубеляк Абзелиловского района и связанные с ними легенды.

Annotation. This article describes the history of the origin of the names of mountains, rivers, swamps, etc., the history of the Kubalyak family of the Abzelilovsky district and related legends.

Ключевые слова: род, легенда, река, болото, гора, история рода.

Key words: genus, legend, river, swamp, mountain, history of the genus.

Күбәләк ырыуы ер-һыу атамалары араһында бик ҡыҙыҡлылары бар. Уның һәр бер ташы, йылғаһы, тауы үҙ тарихын һөйләп торған кеүек. Үҙ ерҙәрен күҙ ҡараһындай һаҡлаған, ер-һыу өсөн көрәшкән, яу сапҡан, ҡан ҡойған. Бына инде беҙ ата-бабаларыбыҙҙан ҡалған изге ҡомартҡыларҙың хужаһы булараҡ, еребеҙҙең тарихын өйрәнергә, уны яратырға һәм һаҡларға тигән бурыс беҙҙең алдыбыҙҙа тора. Ә бит әлеге көндәрҙә ауылдағы таҙа һыулы шишмә-йылғалар, ғорур тауҙар, ошондай геүләп торған тормоштоң бер ҙур өлөшөн алып тора.

Күбәләк ырыуының ҡыҙыҡлы ер-һыу атамалары: Байым – Өйташ, Сусҡа һаҙы, Балтабай, Мунса һаҙы, Тирәк араһы, Кесе Ҡыҙыл, Соңғорҙоҡ һ.б.

Аһылай – Ҡолдобай, Янсыҡты, Өскөл, Мәрйәүлгән, Һайыҫҡан, Кесерткән,Ҡабыҫта, Ямангир, Нәлбикәташ, Кәбәнташ һ.б.

Рәхмәт – Мөхәббәт һаҙы, Һыуһар ҡойоһо, Тайбатҡан, Киләй, Ҡантүбә, Ҡутан

Яйҡар – Бисура һаҙы, Хәсрәт урамы, Әбей ҡойоһо, Әүлиә түбәһе һ.б.

Туйыш – Хәспи төбәге, Иҫке йорт, Төлкөтау, Ҡараташ, Ҡәҙермәт, Ҡалмаҡ һ.б.

Мораҡай – Бәлә, Кәзәосҡан, Ямантау, Көркәк тауы һ.б.

Атамалар иҫ китмәле күп, бөтәһен дә һанап бөтөрлөк түгел. улар ябай ғына атама түгел, һәр ҡайһыһы үҙенсә ҡыҙыҡлы ла, ғибрәтле лә булған тарих бәйән итә икән. Яҡын тирәләге ауылдарҙа күлдәр, йылғалар, шишмәләр ҙә етерлек кенә. Шуларҙың иң ҙурҙарының береһе: Кесе Ҡыҙыл йылғаһы. Йылға Белорет районы Мөхәмәт ауылынан баш ала, Әбйәлил районы территорияһы буйлап ағып, Силәбе өлкәһендә Яйыҡ йылғаһына барып ҡоя. Элек тулы һыулы, балыҡлы булған йылғаның йылдан-йыл һыуы кәмей. Тирә-яғы ла йәмһеҙләнә бара. Сөнки йылғаның ҡәҙере киткән, уны таҙартып тормағас һыуы бысраҡ, эргә тирәһендәге ағастары ҡырҡылып бөтөп барғанғамы, һыуы ла һай ғына булып ҡалған.

Шулай уҡ билдәлелек яулап өлгөргән күл – Ҡолдобай. Был исем ҡайҙан килеп сыҡҡан һуң?

Борон, ҡолдар булған ваҡытта йәшәгән, ти бер бай. Уның аттары өйөр-өйөр икән. Ул бер ҡасан да ҡолдарын ашатмаған, кейендермәгән. Бына яҙ еткән. Уның ерен һыу баҫҡан.

Бай шунда тороп ҡалған. Ул күпме генә “Ҡотҡарығыҙ!”, - тип ҡысҡырмаһын, ҡолдары уға ярҙамға бармаған. Бай шунда ятып үлгән. Шунан бирле ул күлде Ҡолдобай исеме менән Ҡолдобай күле тип йөрөтә башлағандар.

Был һоҡландырғыс күл Аһылай ауылында урынлашҡан. Был ауылда Ҡолдобай күле генә тугел, ә башҡа күлдәр ҙә бар (Өскүл, Янсыҡты). Ауылдың өс күле бар ,шуның өсөн дә яҡын тирәләге ауылдар, был ауылды "Өскүл" ауылы тип тә йөрөтәләр. Ауыл бөтө яҡтан да ҙур-ҙур тауҙар, урмандар менән уратылып алынған. Әммә әлеге ваҡытта күл эргәһендә ҙур төҙөлөштәр бара, күл эргәһендә йорттар төҙөлә. Матур ҙа ул, тик киләсәктә күл эргәһендә кәйеф-сара ҡороу урыны булып ҡалмаҫтыр бәлки.

Ҡыҙыҡлы ер-һыу атамаларына һәм уларҙың тарихтарына килгәндә.

Мәрйәүлгән.

Бер ваҡыт Күсәк исемле был тауҙа күрше урыҫ ауылының (Тайһары) бер мәрйәһе килеп аҙаша. Ул ҡатын алмашаланып йөрөгән була. Оҙаҡ ҡына йөрөй торғас, мәрйә шунда үлеп ҡала. Һуңынан уның уландары әсәһен килеп таба, тау башына тәре ҡатып ҡуялар. Ауыл кешеләре шунан һуң, Күсәк тауын Мәрйәүлгән тип йөрөтә башлай.

Бисура һаҙы.

Яйҡар ауылында ошондай исемле муйыллыҡ бар. Кантондар заманында был ауылға бер писарь эш менән килгән. Байтаҡ ваҡыт бында йәшәгән, ауылдың тәбиғәтен, кешеләрен үҙ иткән. Ҡайтыр ваҡыты еткәс, иҫтәлеккә тип, юл ашаһына күп итеп муйыл ағастары ултырта. Ағастар үҫкән, кешеләр муйыллыҡты үҙ телдәренә яраҡлаштырып Бисыр һаҙы тип атай башлайҙар. Тора-бара был һаҙ Бисура һаҙы булып киткән.

Алдар йылғаһы.

Был кескәй генә йылға Үтәсыҡ тауы араһынан килеп сыға ла Ҡыҙыл йылғаһына барып тоташа. Был йылғаның исеме есеменә тура килә: алдаҡсы йылға. Сөнки яҙғыһын, йә ямғыр яуһа, йылға иҫ китмәле таша, ә йәйгеһен бөтөнләй юғала.

Бетте түбә.

Байым ауылынан Яйҡарға табан киткән юлда Бетте түбә бар.Был ҡыҙыҡ атама ҡайҙан килеп сыҡҡан һуң? Борон ауыр замандар булған: кешеләр аслы-туҡлы йәшәгән, өҫтәренә кейергә лә булмаған. Һәм ошондай ауыр ваҡыттарҙа бала-сағаның бетләп китеүе лә ғәжәп күренеш булмаған. Йәйгеһен күмәк кешеләр бергәләшеп бесәндән ҡайтып килгәндәр. Ә инде алдағы бәләкәй генә түбәлә емешкә тип сыҡҡан бер әбей биҙрәһен ултыртҡан да, ҡыҙының башын тубығына һалып бетен сүпләй икән. Кешеләр ҡыҙыҡ күреп: ”Был түбәлә бет үрсей инде хәҙер,” - тип көлөшкәндәр. Һәм ошо ваҡиғанан һуң, был түбәгә Бетле түбә (ерле һөйләш буйынса Бетте түбә) атамаһы йәбешкән.

Хәсрәт урамы.

Яйҡар ауылында ошондай исемле урам бар. Был урам төпкөл, әммә бик матур ерҙә, ҡайындар араһында. Ә ниңә “Хәсрәт” тигәндәр һуң был урамды? Элегерәк бер уҫал ҡатын улы һәм килене менән бергә йәшәгән. Ҡәйнә килененә бер ҙә көн күрһәтмәгән. Шунан улар өй һалып башҡа сығырға булғандар. Килене уҫал ҡәйнәнән ҡасып өйҙө алыҫҡа, түбә ашаһына һалдыртҡан, ти. Яңы өйгә сыҡҡас, килендең күңеле йомшап китеп, ҡәйнәһен ҡунаҡҡа саҡырған. Ҡәйнә ҡунаҡ булып ҡайтырға сыҡһа, көн буранлап киткән. Ҡәйнә ҡайта алмай тағы 3 көн ятҡан, ти. Шунан ул: “эй, килеп етеп булмай, килһәң, ҡайтып булмай! Бына ҡайҙа ул, хәсрәт!”- тигән ти. Бына шунан һуң ҡалған был урам исеме. Хәҙер был матур урам ҙурайғандан ҙурая.

Ҡупыев төбәге.

Ғәбдин ауылы янында Ҡупыев төбәге бар. Революциянан алда был ауылға үҙенең дүрт ҡыҙын эйәртеп бер урыҫ байы килеп йәшәй башлай. Был Верхнеуральскийҙан Копьев тигән кеше була. Ул Ҡыҙыл йылғаһы ярында һыу

тирмәне төҙөтә. Революцияға тиклем ул ошо тирмәндә он һалдырта, ләкин революция башланғас та, тирмәнен боҙҙортоп, үҙ яғына ҡайтып китә. Шулай ҙа, уның тирмәне ултырған урынды ауыл халҡы һаман да Ҡупыев төбәге тип йөрөтә.

Дөйөм алғында, ер-һыу атамалары тураһындағы риүәйәттәре һәм легендалары ла, ҡиммәттәрен һис юғалтмай торған аҫыл мираҫ, беҙҙе оло быуын менән бәйләүсе изге сығанаҡ ул. Ә инде был сығанаҡ тәү сиратта беҙгә, үҫеп килеүсе быуынға кәрәк.

ӘҘӘБИӘТ

1. Гончарова Г. И. Имя отчей земли. – Уфа: Китап, 2011 . – С. 111-120.

2. Ҡульяҙмалар: Мөъмин Янһарин, Бәхтиәр Мансуров, Рәшиҙә Гайнуллина (Һаҡланған ере: Аһылай төп дөйөм белем биреү мәктәбе)

3. Башҡорт мәҙәниәте. Дәреслек. – Өфө: Китап, 2007.

© Кәримова Н.Н., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821

Ҡазыева С.Г., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М.Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к.

БАШҠОРТ УМАРТАСЫЛЫҒЫ ҺӘМ УНЫҢ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы о возникновении бортничества среди башкирского народа, о качестве бортевого меда, этапах изучения бурзянской бортевой пчелы. Также приводятся доводы о необходимости расширения территории заповедника "Шульган-Таш" для сохранения бурзянской бортевой пчелы. Статья может использоваться в качестве информационного материала для научных работников, специалистов в области экологии, охраны природы, студентов биологических и сельскохозяйственных специальностей вузов.

Annotation. This article discusses the issues of the emergence of bee-keeping among the Bashkir people, the quality of the honey bee, the stages of studying the Burzyan bee bee. There are also arguments about the need to expand the territory of the Shulgan-Tash Nature Reserve to preserve the Burzyan bee. The article can be used as an informational material for researchers, specialists in the field of ecology, nature protection, students of biological and agricultural specialties of universities.

Ключевые слова: пчеловодство, Республика Башкортостан, бурзянская бортевая пчела, качество бортевого меда, Шульган-Таш, история пчеловодства.

Key words: beekeeping, Republic of Bashkortostan, Burzyansk bee, quality of honey bee, Shulgan-Tash, history of beekeeping.

1. Умартасылыҡтың ҡыҫҡаса тарихы

Ерҙә бал ҡорттарының барлыҡҡа килеүе тураһында аныҡ мәғлүмәттәр юҡ, һәр хәлдә, улар теркәлмәгән. Бал ҡорттарының ташҡа әйләнгән ҡалдыҡтары аҡбур осоро ҡатламдарында табылған, һәм уларҙың йәше бер нисә миллион йыл менән иҫәпләнә. Иң ышанысл ы ҡаяға төшөрөлгән һүрәттәрҙең йәше бал артынан 10 мең йылдан ашыу тәшкил итә. Испанияның Валенсия һәм Альбест провинцияһында бал табылған фреска фрагменттары табылған. Көнсығыш Европа биләмәһендә, атап әйткәндә, Хәҙерге Рәсәйҙең Европа өлөшөндә бал ҡорттары сигенеүсе боҙлоҡ артынан 10 мең йыл самаһы элек икенсел күсеп ултырыу һөҙөмтәһендә барлыҡҡа килгән. Улар Бында Балҡан аша үтеп ингән, ә төньяҡ өлкәләргә – Үҙәк Европа аша.

Урман умартасылығы тәжрибәһен башҡорттар шартлы рәүештә бахмут тип аталған фин-уғыр ҡәбиләләренән үҙләштергән, тип иҫәпләнә. Башҡорттарҙың был кәсепте үҙләштереүенә, унда айырым камиллыҡҡа өлгәшеүенә һәм беҙҙең көндәргә тиклем һаҡланыуына бер нисә фактор булышлыҡ итә. Тәү сиратта, был Башҡортостан община ерҙәрендә XIX быуат аҙағындағы Рәсәй Урман хеҙмәтенең норматив хоҡуҡи акттарын тормошҡа ашырыуҙың ҡыйынлығы. Был акттар менән ҡаҙна урмандарында солоҡсолоҡ тыйыла, ул урман янғындары сығанағы булараҡ ҡарала. Икенсе фактор – ул башҡорт халҡының менталитет үҙенсәлектәре,уға табыныу, ҡыйыулыҡ һәм оҫталыҡ, эшҡыуарлыҡҡа һаҡсыл мөнәсәбәт хас. Өсөнсөһө – Мәскәү университеты профессорҙары Г.А. Кожевниковтың борт бал ҡортона ҡыҙыҡһыныуы.

Тарихи сығанаҡтарҙан күренеүенсә, Ассирияла умартасылыҡ быға са булмаған сәскә атҡан. Улар бал ҡорто ғаиләһе менән тауыш ярҙамында идара итә алған. Билдәле бер тембрҙа һәм тауыш көсөндә күс умартаны ташлап китергә йәки ҡабат уға ҡайтырға мәжбүр итә.

2. Башҡорттар араһында солоҡсолоҡ

"Башҡорт" этнонимының барлыҡҡа килеүе буйынса төрлө ҡараштар бар. Легендаларҙың береһе буйынса мифик бүре бохаранан килгән ерҙәрҙе эҙләп бүрене ҡаршы алған һәм уның ярҙамында Уралда тыуған илен тапҡан башҡорттарҙың юлбашсыһы сифатында сығыш яһаған. Шул уҡ ваҡытта этнонимдың әһәмиәте "баш бүре", "бүре-вожак" тип тәржемә ителә. Күп тарихсылар шундай фекерҙә.

"Ҡорт" һүҙенең аҙаҡҡы өлөшө" бал ҡорто", "төп бал ҡорто", "бал ҡорто инә ҡорто" йәки "баш умартасы" мәғәнәһендә этноним тип аңлатылған версия ла популяр. Был осраҡта өҫтәмә дәлил сифатында башҡорттарҙың традицион шөғөлдәренең береһен – умартасылыҡты күрһәтәләр.

Башҡорттарҙың антропологик һәм этник составы бик ҡатмарлы һәм беҙҙең көндәргә тиклем һаҡланған этник төркөмдәр араһында диалект һәм мәҙәни-көнкүреш айырмалыҡтары һиҙелә. Әммә мәҙәни-көнкүреш һәм тел яҡынлығы әлегә этник үҙаңдың формалашыуына һәм дөйөм этнонимдың барлыҡҡа килеүенә килтермәй.

Тарихсыларҙың иң популяр версияһы буйынса, Кама, Ағиҙел һәм Өфө йылғалары араһында солоҡсолоҡ б.э. V - VI быуаттарында шартлы рәүештә Бахмутин тип аталған урындағы фин-уғыр ҡәбиләләрендә барлыҡҡа килгән. Дөйөм алғанда, бахмут мәҙәниәте комплекслы хужалыҡ алып барған ултыраҡ урман мәҙәниәте булараҡ характерлана,унда төп ролде малсылыҡ һәм игенселек, һунарсылыҡ һәм балыҡсылыҡ уйнай. Күп һанлы һәм төрлө эш ҡоралдары үҫешкән һөнәр тураһында һөйләй. Был осорға солоҡсолоҡ һөнәр булараҡ барлыҡҡа килә лә инде.

Солоҡсолоҡ менән тау башҡорттары әүҙем шөғөлләнгән. XV быуат башында бөрйән ҡәбиләләре тау-урман зонаһына, Нөгөш һәм Ағиҙел йылғаларының үрге ағымына күсенә башлай, унда тәүге ауылдар барлыҡҡа килә. Башҡорт ҡәбиләләренең алыҫ күсмә тормош рәүешенә күсеүен көньяҡ Уралдың тау-урман зонаһында солоҡсолоҡ барлыҡҡа килеүе тип иҫәпләргә мөмкин. Был бик кәрәкле шарт, сөнки солоҡтар билдәле беренной бәйләй. Көньяҡ Уралда тау-металлургия сәнәғәтенең интенсив үҫеше периодында аҫабалар солоҡло участкаларҙы һаҡлаған һәм,завод төҙөлөшө өсөн ер биреп, солоҡ ағастарын һаҡлау шарттары һәм бал йыйыу хоҡуғы тураһында һөйләшкән.

Солоҡ умартасылығы Башҡортостандың тау-урман зонаһында бөгөнгө көнгә тиклем һаҡланған күпселек был төбәктең тәбиғәт комплекстарын үҙләштереүҙең уңайһыҙлығы арҡаһында.

3. Солоҡ балының сифаты тураһында

Солоҡ балы – Башҡортостандың уникаль тәбиғәте шарттарында булдырылған юғары ҡиммәтле аҙыҡ-түлек. Был балдың хуш еҫе,тәме, дауалау һәм диетик үҙенсәлектәре айырым әһәмиәткә эйә. Шулай килеп сыҡты әлеге ваҡытта солоҡ балы Башҡортостан Республикаһының Бөрйән административ районы сиктәрендә, Шулай уҡ Белорет, Ишембай һәм Мәләүез райондары биләмәләрендә етештерелә. Рәсәйҙең һәм донъяның башҡа төбәктәрендә солоҡ умартасылығы традициялары юғалтылған йәки башланғыс хәлдә.

Солоҡ балы ҡайһы бер күрһәткестәр буйынса рамлы умарталарҙың балынан отошло айырыла. Ул, ғәҙәттә, асыҡ көрән төҫтә, балауыҙ һәм һитә менән туйындырылған. Солоҡ балының айырыуса ҡиммәте өлгөрөүгә, күп миҡдарҙа микроэлементтарға, зарарлы ҡушылмалар булмауға ҡайтып ҡала.

Балдың сифатын билдәләгәндә органолептик ысул менән аромат объектив күрһәткес булып иҫәпләнә. Ул көсһөҙ, көслө, ағымлы, нескә, һәйбәт йәки насар еҫле булыуы мөмкин. Балдың тәме балдың тәмен тойоу өсөн нигеҙ була ала. Бал тәме стандарт буйынса татлы, тәмле, сит тәмһеҙ булырға тейеш. Тәбиғи сәскә балының тәме татлы һәм ауыҙ ҡыуышлығының лайлалы тиресәһен ҡуҙғыта, шул уҡ ваҡытта төрлө көсөргәнешлек һиҙелә. Тәме балды бракка сығарғанда объектив күрһәткес булып тора.

4. Башҡортостанда хәҙерге умартасылыҡ тураһында

Бал ҡорто ерҙә кешегә ҡарағанда иртәрәк барлыҡҡа килгән. Ғалимдар фаразлауынса, был хәл 200 миллион йыл элек булған. Тәбиғәт кешегә бал ҡорто

менән дуҫлыҡҡа юл асҡан. Боронғо бөжәк үҙен ҡулға өйрәтергә мөмкинлек бирә, һәм кеше һәр ваҡыт иң изге ризыҡ – бал ала.

Бөгөн бал ҡорттары бөтә донъя буйлап үрсетелә. Балды һәр илдә яраталар. Әммә башҡортостанда бал – аҙыҡ-түлеккә ҡарағанда, ә умартасы һөнәренә ҡарағанда күберәк. Умартасылыҡ – төп халыҡтың үҙенсәлекле мәҙәниәтенең бер өлөшө. Республика символына әүерелгән башҡорт балы һәм башҡорт бал ҡорто – матди ғына түгел, рухи ҡиммәттәрҙе лә, юғары кимәлдә әхлаҡи төшөнсәләрҙе лә үлсәне.

Бал ҡорттары менән генетик ғалимдар, селекционерҙар, биологтар эшләй һәм уларҙы өйрәнә. Умартасылыҡ тармағының координациялау үҙәге булараҡ Башҡортостан умартасылыҡ һәм апитерапия буйынса ғилми-тикшеренеү үҙәге дәүләт бюджет учреждениеһы булараҡ ойошторолған. Умартасылыҡ Продукцияһын етештереүселәрҙең Һәм эшкәртеүселәрҙең төбәк-ара ассоциацияһына бер нисә шәхси фирма Һәм умартасы-фермерҙар, уңышлы эшләүсе, эшкәртеүсе Һәм умарталыҡ Продукцияһын һатыусы берләште, "Башҡортостан Умартасылары" йәмәғәт ойошмаһы эшләп килә. Республика райондарында һәүәҫкәр умартасылар йәмғиәттәре ойошторолған. Рәсәйҙә умартасылыҡ инвентары етештереү буйынса берҙән-бер завод эшләй, яһалма балауыҙ етештереүсе производство бар.

Умартасылыҡ күп кенә ауыл мәктәптәрендә, һөнәри лицейҙарҙа, колледждарҙа, техникумда уҡытыла. Һөнәре буйынса юғары белемде Башҡорт дәүләт аграр университетында алырға мөмкин.

Бөрйән солоҡ балы Роспатенттың 2011 йылдың 27 октябрендәге 122/1-се тауар урынының исемен файҙаланыу хоҡуғына таныҡлығы менән яҡланған. 2012 йылда ул "Рәсәйҙең 100 иң яҡшы тауары" конкурсы лауреаты булды. Бөрйән солоҡ бал ҡорто ла патент менән яҡланған. Рәсәйҙең дәүләт селекция ҡаҙаныштары реестрына ул урта рус тоҡомоноң тоҡом тибы булараҡ индерелгән.

5. "Шүлгәнташ" ҡурсаулығы биләмәһен киңәйтеү - Бөрйән солоҡ бал ҡортон һаҡлап ҡалыуҙың ышаныслы юлдарының береһе

"Шүлгәнташ" – Рәсәйҙең иң бәләкәй ҡурсаулыҡтарының береһе. Уның майҙаны ни бары 225 квадрат километр. Ул уҙған быуат уртаһында, дөрөҫөрәге, 1958 йылда, Башҡорт дәүләт ҡурсаулығы филиалы булараҡ ойошторолған. 1986 йылда үҙаллылыҡ ала. 2012 йылда ЮНЕСКО-ның "Башҡортостан Уралы" комплекслы биосфера резерваты составына инде

"Шүлгәнташ" тәүтормош кешеһенең һүрәттәре ярҙамында бөтә донъяға билдәле булды. Уларҙы ҡурсаулыҡтың бер мәмерйәһендә тапҡандар. Был картиналар галереяһына яҡынса 17 мең йыл. Таш быуаттың таш полотноларында мамонттар, аттар, башҡа хайуандар, серле геометрик фигуралар һәм башҡа бик күп нәмәләр төшөрөлгән.

Әммә ҡурсаулыҡ боронғо ҡаяға төшөрөлгән һүрәттәргә түгел, ә бында йәшәгән ҡара солоҡ бал ҡорто тыуыуына бурыслы.

"Шүлгән-таш" ҡурсаулығы, сағыштырмаса боҙолмаған мөхит менән тотороҡло айырым һаҡланған тәбиғәт биләмәһе булараҡ,майҙаның арттырыу шарттарында төп функцияларҙы гармониялы үтәргә, шул иҫәптән Башҡортостан Республикаһының милли символы булараҡ ҡабул ителгән уникаль мәҙәни-тарихи мираҫ объекттарын һаҡларға һәләтле.

Нөгөш менән Үрек араһында экологик яҡтан ҡиммәтле боронғо япраҡлы урмандар булыуын иҫәпкә алып, тәбиғәтте һаҡлау нормативтарын иҫәпкә алып, "Шүлгәнташ" ҡурсаулығы биләмәһен 36,6 мең гектарға киңәйтергә тәҡдим ителә. һөҙөмтәлә уның майҙаны 59,1 мең гектарға тиклем артасаҡ, был айырым һаҡланған тәбиғәт биләмәләре күләмен арттырыуға булышлыҡ итәсәк ландшафт кимәле, Бөрйән солоҡ ҡорто популяцияһына ғына түгел, ә Бында тейелмәгән Көньяҡ уралдағы киң япраҡлы урмандарға ҡарата бөтә биологик төрлөлөктө көйләү һәм һаҡлау процестарын тотоу мөмкинлеге.

Бал һынауҙарын үткәргәндән һуң, солоҡ балының хуш еҫле һәм тәмле булыуын билдәләнеләр, был, атап әйткәндә, редукциялаусы шәкәрҙәрҙең күп булыуына һәм диастаз һаны юғары булыуына, киреһенсә, сахароза һәм һыуҙың сағыштырмаса аҙ булыуына, уртаса әселеккә бәйле. Солоҡ балы айырыуса өлгөргәнлеге, һеркәһе һәм микроэлементтары күп булыуы, зарарлы ҡушылмаларҙың бөтөнләй булмауы менән айырылып тора.

Бөрйән солоҡ ҡорто Башҡортостан республикаһының ғына түгел, Рәсәйҙең дә милли ҡаҙанышы булып тора, шуға күрә солоҡ бал ҡорттарының биологик, хужалыҡ өсөн файҙалы, этологик билдәләрен, селекция-тоҡомсолоҡ күрһәткестәрен, экологик йәшәү шарттарын, бал ҡорттары ғаиләләренең үрсеү, күсенеү һәм һаҡланыу күрһәткестәренә йоғонто яһаусы яһалма торлаҡ параметрҙарын өйрәнеү теоретик позицияларҙан тыш, умартасылыҡ практикаһы өсөн дә мөһим әһәмиәткә эйә.

Тәбиғәтте һаҡлау нормативтарын иҫәпкә алып, "Шүлгәнташ" ҡурсаулығы биләмәһен 36,6 мең гектарға киңәйтергә тәҡдим ителә. Һөҙөмтәлә уның майҙаны 59,1 мең гектарға тиклем артасаҡ, был айырым һаҡланған тәбиғәт биләмәләре күләмен кимәленә тиклем арттырыуға, Көньяҡ Урал урмандарының биологик төрлөлөгөн көйләү һәм һаҡлау процестарын тотоу мөмкинлегенә, һис шикһеҙ, бөрйән солоҡ популяцияһына булышлыҡ итәсәк бал ҡорттары.

ӘҘӘБИӘТ

1. Юмагужин Ф.Г. История и современное состояние Бурзянской бортевой пчелы – изд-во Гилем, 2010 – С.12-15.
2. Вахитов Р. Ш. Пчелы и люди – Уфа, 1992 – 228 с. илл.
3. Косарев М.Н. Пчела: о башкирской бортевой пчеле. Уфа: Инеш, 2015. – 120с.

© Ҡазыева С.Г., Әлибаев З.А., 2023

УДК 8

Ҡарасова З.Н.,
Сибай гимназия – интернатының
башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы
г. Сибай

БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ ДАЛЬТОН ТЕХНОЛОГИЯҺЫ ҠУЛЛАНЫУҘЫҢ ЭФФЕКТИВ АЛЫМДАРЫ (ИННОВАЦИОН ЭШ ТӘЖРИБӘҺЕНӘН)

Аннотация. Дальтон – это город в США, где впервые была создана такая школа. Отсюда и произошло название. Американский педагог Хален Паркерхерст, изучив положение дел в школах, пришла к заключению о том, сто в них осуществляется насильственное обучение, подавляющее естественное желание детей свободно высказывать свои мысли, задавать вопросы, играть. Поэтому она поставила своей задачей найти новые подходы организации жизнедеятельности детей в общеобразовательном процессе. Паркерхерст разработала «Лабораторный план», имеющий своей целью научить детей жить в социуме, развивать ум, тело и дух. В основе технологии «Лабораторного плана» лежала идея объединения деятельности учителя и учащихся по достижению индивидуализированных целей обучения.

Сущность принципов технологии.

Annotation. Dalton is a city in the USA where such a school was first established. Hence the name. American educator Halen Parkerhurst, having studied the situation in schools, came to the conclusion that forced education is carried out in them, suppressing the natural desire of children to freely express their thoughts, ask questions, and play.

Ключевые слова: свобода , самостоятельность, сотрудничество.

Key words: freedom, independence, cooperation.

Бөгөн белем биреү системаһы, мәғариф өлкәһендәге үҙгәрештәр дәрестәргә яңы талаптар ҡуя. Улар Федераль дәүләт белем биреү стандарттарында асыҡ сағылыш таба, башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәре лә заман менән бергә үҫешә, камиллаша. Шуға күрә, уҡыусының һәләтен асыу,юғары технологиялы, конкурентлы тормошҡа әҙер шәхес тәрбиәләү төп маҡсаттарҙың береһе.

Ә хәҙерге заман уҡытыусыһының, бигерәк тә башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһының, төп проблемаһы нимәлә һуң?

Беренсенән, балалар әҙәби әҫәрҙәр уҡымай! Ә ниңә уҡыһын ул? Информация былай ҙа етерлек кеүек: радио-телевидение, интернет селтәре һ.б. Ә икенсе проблема мөһимлеге буйынса тәүгеһенән ҡалышмай: балалар үҙ-ара аралаша, аңлаша белмәй. Шул уҡ СМС- сервистар, телефондар, скайп-бәйләнештәр заманы кешеләрҙе бер-береһенән алыҫлаштырҙы, матур итеп

аралашыу, бер-берендә тыңлай, ишетә, аңлай белеү һәләттәрен юкка сығарып бара.

Ошо проблемалар тураһында уйланыуҙар, эҙләнеүҙәр беҙҙе Дальтон технологияһы элементтарын ҡулланыуға алып килде. Дальтон – Америкалағы ҡала, бында беренсе тапҡыр ошо технологияға ҡоролған мәктәп төҙөлә. Ә хәҙерге көндә Рәсәйҙә был технология менән Мәскәү, С. Петербург ҡалаларында бер нисә мәктәп эшләй.

Америка педагогы Хелен Паркерхерст, мәктәптәрҙең эш алымын өйрәнеп, күп осраҡта мәктәптәрҙә балаларҙы мәжбүри уҡытыу бара, тигән һығымтаға килгән. Был технологияның актуаллеге нимәлә һуң? Ни өсөн ошо технологияның элементтарын ҡулланып уҡытыуҙы беҙ отошло тип һанайым.

Беренсенән, Дальтон технологияһы баланың шәхси психологик үҙенсәлегенә иғтибар итә, икенсенән, уҡыусының коммуникатив компетентлығын үҫтерә. Ә өсөнсөнән, белем алыу эшмәкәрлегендә әүҙемлек һәм яуаплылыҡ тойғолары тәрбиәләй.

Шулай уҡ был технологияның ыңғай яҡтарының береһе белем алыу процесында көсөргәнеш кәмеүе, сөнки һәр бала үҙенә индивидуаль эш темпы һайлай. Шуның һөҙөмтәһендә – уҡыуға ҡыҙыҡһыныу арта.

Дальтон технологияһын ҡулланғанда, уҡытыусының роле лә үҙгәрә. Ул берҙән-бер белем сығанағы булыуҙан туҡтай. Бала үҙ аллы уҡырға, уҡығанын аңларға өйрәнә.

Дальтон технологияһының **маҡсаты**:

- баланың индивидуаль үҫешенә булышлыҡ итеү, уның йәмғиәттә йәшәү тәжрибәһен булдырыу, уҡыу, белем алыу эшмәкәрлегендә үҙаллылыҡ тәрбиәләү.

Бурыстары:

1. Әҙәби әҫәр уҡырға йәлеп итеү.
2. Уҡыусыларҙы эҙләнеү эшенә ылыҡтырыу.
3. Үҙ-ара аралашыу мәҙәниәтен үҫтереү, толерантлыҡ тәрбиәләү.
4. Аудитория алдында сығыш яһарға өйрәтеү.

Беҙ Дальтон технологияһының элементтарын ҡулланып, 7-се йыл эшләйбеҙ. Был технология түбәндәге **принциптарға** нигеҙләнеп эшләүҙе талап итә:

1) ирекле булыу принцибы;
2) үҙаллылыҡ принцибы;
3) хеҙмәттәшлек принцибы;

Был принциптарҙы тормошҡа ашырыу өсөн беҙҙең интернат системаһы бик уңайлы, балалар янында һәр саҡ уҡытыусы йәки тәрбиәсе була, тәрбиәсе, китапханасы консультант ролен үтәй.

Ирекле булыу, тимәк, уҡыусы эш формаларын, эш темпын, белем алыу сығанаҡтарын, бергәләп эшләү өсөн партнерын үҙе һайлай.

Үҙаллылыҡ принцибы – уҡыусы үҙ аллы алған белем кимәленә һәм шул белеме өсөн яуаплы булыуҙы аңлата.

Хеҙмәттәшлек принцибы буйынса уҡыусы белем алыуҙың формаһын үҙе һайлай: индивидуаль, парлы, бәләкәй төркөмдәрҙә эшләү мөмкинлеге була.

Уҡыусы ярҙам һорап, кемгә теләй, шуға: үҙенең класташына, уҡытыусыға, тәрбиәсегә килә ала. Ә ярҙам итеү килеп тыуған һорауҙарға яуапты ҡайҙан һәм нисек эҙләргә икәнен күрһәтеүҙе аңлата.

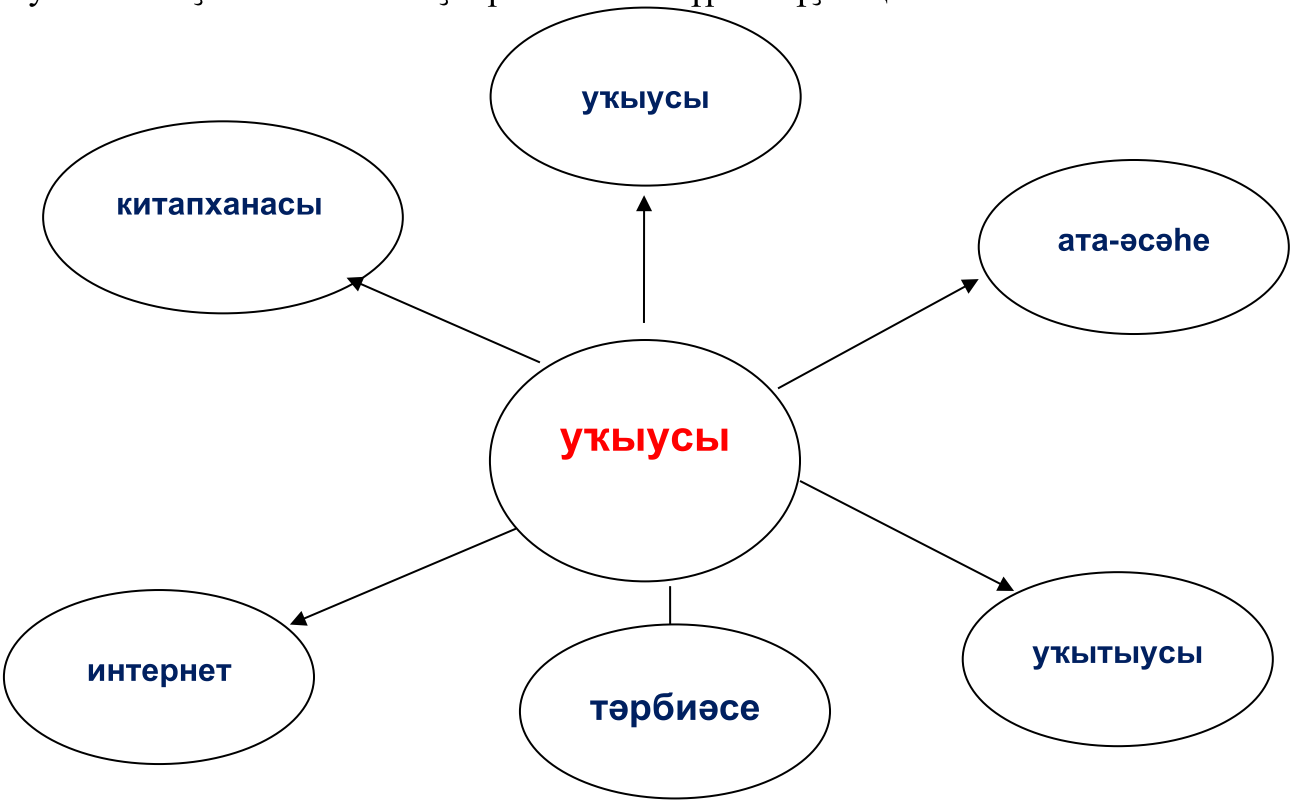

Был технология Дальтон-план аша тормошҡа ашырыла. Календарь – тематик планда һәр яҙыусыға бер Дальтон – дәрес ҡаралған. Шулай итеп, 10-сы класта бөтәһе 12 Дальтон дәрес планлаштырылған.

Дальтон-пландың компоненттары:

1. Эштәр биреү;
2. Лаборатория – дәрес;
3. “Өй”.

1.Биремдәр йәки үҙ аллы эштәр.

Уҡыусыларға төрлө кимәлдәге һорауҙар (йәки эштәр) бирелә. Ошо этапта **технологик карта** ҡулланыу отошло (ҡушымта №1, №2 №3). Мин ул эштәрҙе 3 кимәлдә әҙерләйем:

– түбән (ябай) – еңел һорауҙар, уртаса кимәлдәге уҡыусыға.
– уртаса – үҙ аллы эшләй алған бала өсөн
– юғары – һәләтле уҡыусыға тәғәйенләнә.

Уҡыусылар үҙ мөмкинлектәренә ҡарап, төрлө кимәлдәге һорауҙарҙы үҙ аллы һайлайҙар.Хәҙер минең уҡыусыларым түбән кимәлдәге эштәрҙе бөтөнләй һайламайҙар, уларҙа уҡыуға ынтылыш артты. Артабан – үҙ аллы эш: һорауҙарға яуап эҙләү этабы башлана. Түбәндәге **хәтернамә** буйынса эшләйҙәр. Ул һәр береһендә бар.

Хәтернамә

1. Тема буйынса эш алғас алғас, ваҡытыңды көндәргә дөрөҫ бүл (Ниндәй эште ҡасан үтәйһең?). Уҡыусының индивидуаль план картаһы(ҡушымта №4)

2. Үҙеңә партнерҙар һайла.

3. Эште яҡшы итеп уҡы, уның маҡсатын аңла.

4. Ваҡытыңды әрәм итмә, бер нәмәне лә һуңға ҡалдырма.

5. Уҡытыусы менән кәңәшләш, иптәштәрең менән үҙ-ара аралашып эшлә: уларҙа ла һинекенә оҡшаш заданиелар булыуы мөмкин. Башҡаларҙан һора, үҙең дә аңлат. Аңлатҡан һайын үҙең дә яҡшыраҡ төшөнөрһөң.

6. Китапханала эшлә, белешмәләр ҡуллан. Әҫәрҙе бик яҡшы итеп уҡып сыҡ.

7. Эште тапшырыу формаһын үҙең һайла: реферат, телдән яуап, сығыш, презентация һ.б.

Үҙ аллы эш ваҡытында бала китаптар, һүҙлектәр, төрлө сығанаҡтар менән эшләргә өйрәнә. Иң беренсе сиратта ул әҙәби әҫәрҙе уҡый. Шунан эҙмә-эҙлекле рәүештә әҫәрҙе анализларға, образдарға характеристика бирергә, төрлө сығыштар әҙерләргә өйрәнә.

2. Лаборатория. Унда балалар эшләнгән эштәр буйынса отчет бирәләр, үҙ аллы эштә килеп сыҡҡан һорауҙар буйынса дискуссия үткәрәләр. Лаборатория: отчет-дәрес, коллектив дәрес, контроль тест, пресс-конференция, эссе һәм башҡа формалар ҙа була. Бындай дәрестәр бик мөһим роль уйнай: мин үҙаллылыҡ процессына ҡамасауламай ғына эшкә йүнәлеш биреүсе булам. Үҙемдең журналымда кластың һәм һәр баланың эше ниндәй кимәлдә барыуын билдәләйем. (ҡушымта №5,) Дәрес ваҡытында балаларҙың белемдәрен тикшереү өсөн уҡыусының **индивидуаль маршрут картаһын** ҡулланыу уңайлы. (ҡушымта № 6,7) Бында бер үк эш төрлө йүнәлештә бирелгән.

3. «Өй» этабында балаға өй шарттарына яҡын уңайлы эш урыны булдырыла. Беҙҙең интернатта һәр баланың үҙ урыны, шулай уҡ иркен китапхана, уҡыу залы, ял итеү бүлмәләре бар. Уҡыусыларға уҡырға, белем алырға бөтә шарттар, мөмкинселектәр бар. Ошо этапта алда әйтелгән эштәрҙе үтәйҙәр.

Шулай итеп, Дальтон технологияһын ҡулланып, 3-сө йыл эшләү осоронда уҡыусыларым ярайһы уҡ уңыштарға өлгәште: китапханаға ҙур теләк менән йөрөй башланылар. 8-се класта – 50 % бала китап уҡыһа, 9-сы класта – 75%, ә 10-сы класта – 83% барып етте (диаграмма). Күптәр әҙәби китаптар алып уҡыйҙар, ҡала китапханаһына ла йөрөйҙәр. Уҡыусылар үҙ-ара хеҙмәттәшлек итергә, аралашырға өйрәнделәр. Дальтон технологияһы белем сифатын күтәреүгә лә ыңғай йоғонто яһай. Шулай уҡ балалар үҙ аллы белем алырға, сығышт яһарға өйрәнделәр. Был технология менән эшләүемде артабан дауам итәсәкмен. Миҫал өсөн ошо ҡушымта килтерелде.(Ҡушымта №1)

Ҡушымта №1

Юғары баһа өсөн

№	**Әҙерлек өсөн эштәр**	**Эш төрҙәре**	**Сығанаҡтар**
1	«Ҡарлуғас» драмаһын уҡырға, йөкмәткеһен үҙләштерергә	Уҡырға	«Әҙәбиәт» 10 кл. Хрестоматия
2	«Ҡарлуғас» драмаһы тәү тапҡыр ҡайҙа,ҡасан ҡуйыла?	Дәфтәргә яҙырға	М. Хәмиҙуллина “Б.Бикбай ижады”
3	Драманың нисә варианты бар?	Телдән әҙерләнергә	М. Хәмиҙуллина “Б.Бикбай ижады”
4	Драмаға анализ: 1.Драмала сағылдырылған тарихи осорға характеристика бир. 2.Темаһы 3.Драманың идеяһын асҡан урындарҙы табып билдәлә. 4.Төп конфликт 5.Образдар системаһы -Ҡарлуғас менән Шатмораттың фольклорҙа прообраздары кем? - башҡорт ҡатын –ҡыҙҙарының героик образын тыуҙырыу теләген Б.Бикбайҙа кем уята? -драмала телгә алынған тарихи шәхестәр? 6. Драманың тел үҙенсәлектәре: - мәҡәл-әйтемдәр - сағыштырыу - метафора - йырҙар 7.Әһәмиәте - ер һатыу проблемаһы менән ихтилалдың бәйләнешен аңлатырға; - ер проблемаһының бөгөн дә актуаль булыуы.	Дәфтәргә яҙырға Телдән әҙерләнергә Миҫалдарҙы дәфтәргә яҙырға Диспутҡа әҙерләнергә	«Әҙәбиәт»10 кл Дәреслек «Йәшлек», «Киске Өфө» гәзиттәренән мәҡәләләр

ӘҘӘБИӘТ

1. Гусева Е.Ю. Дальтон-план как инновационный подход к преподаванию русского языка // «Наука и школа», 2014. – №6. – С. 38-39.
2. Жигалова, М.П. Современные педагогические технологии. // Традиционное и новаторское в преподавании литературы в школе и вузе. Ч. 1 – Брест, 2002.
3. Левитес Д.Г. Практика обучения: современные образовательные технологии. – Мурманск, 1997.
4. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е. С. Полат. – М., 1999
5. Окунев А. А. Как учить не уча. – Спб., 1996.

© Ҡарасова З.Н., 2023

УДК 821

Ҡорманаева А.З., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М.Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

ӘБЙӘЛИЛ РАЙОНЫНЫҢ ЛЕГЕНДАЛАРЫ ҺӘМ РИҮӘЙӘТТӘРЕ

Аннотация: Легенды и предания Абзелиловского района и важность их сохранения.

Annotation. Legends of the Abzelilovsky district and the importance of their preservation.

Ключевые слова: легенда, нравственное богатство, башкирское народное творчество.

Key words: legend, moral wealth, bashkir folk art.

Әбйәлил районы – легендаларға һәм риүәйәттәргә бай. Уларҙа башҡорт халҡының үткәне, көн-күреше, рухи байлығы, ижады сағыла. Матур тәбиғәткә бәйле, быуындан-быуынға килеп еткән бик күп легендалар бар. Уларҙы миңә өләсәйем – Кусимова Әминә Барый ҡыҙы һөйләне, һәм башҡорт халыҡ ижады китабының мәғлүмәттәре менән тулыландырҙым. Шул легендалар, риүәйәттәр менән таныштырып үткем килә.

Ҡыҙҙар ҡырсыны

Һомғол ҡыҙҙар йыйылғандай, баҫыу уртаһында өйөлөшөп үҫкән ҡайындар тирә-яҡҡа матурлыҡ өҫтәй, йәм бирә. Ауылдан яҡын баҫыу ситендәге оло юл янында урынлашҡан был урман бушҡа ғына "ҡыҙҙар ҡырсыны" тип аталмаған. Был урманда ҡыҙҙар киске уйынға йыйылғандар. Туйҙың иң мөһим йолаһы – ҡыҙ йәшереү бында атҡарылған. Нисә быуын тарихын, уй-кисерештәрен һаҡлаған матур урман, хәҙерге ваҡытта ҡороп барыуы күңелде әрнетә.

Сарғыэлгән

Ауыл янындағы болондо үткәс, Керәкә һаҙы бар. Уның ауыл янына етәрәк бер урынының үҙенең ҡыҙыклы исеме бар "Сарғыэлгән". Уның тарихы ябай ғына. Бер юлсы шул ташта ултырып ял иткән һәм аяғындағы сарығын сисеп шул ташҡа киптерергә ултыртҡан. Ни өсөндөр ул аяҡ кейемен онотоп ҡалдыра. Шунан бирле был таш шул исемде йөрөтә. Сарыҡ – иләнмәгән тиренән эшләнгән аяҡ кейеме. Көндәлек тормошта байрамдарға кейгәндәр.

Өлтөк ҡарағастар

Әбйәлилдә мөғжизәле өлтөк ҡарағастар бар. Көҙгөһөн билдәһеҙ кешеләр был тәбиғәт ҡомартҡыларының олононан ике яҡлап бысып кит кәйне. Әлеге хәл бөтә республиканы шаҡ ҡатырғайны, уларҙы һаҡлап ҡалыу өсөн бар халыҡ күтә релгәйне. Был мөғжизәле ағас тарҙың тарихы бик үҙенсәлекле. Ҡасандыр, меңәр йылдар элек, халыҡ ҡош юлы буйлап көньяктан төньяҡҡа йәки

киреһенсә күсеп йөрөгәнендә ярты юлды үтеү ҙәрен бөҙрә ҡарағастарға ҡарап билдә ләгән һәм ошонда туҡтап, ял итеп киткән, тигән легенда бар.

Икенсе төрлө тарихы ла Ҡужан ауылы халҡының хәтерендә тороп ҡалған. Был ерҙәрҙә бер бай йәшә гән. Тирмәләр ҡороп,байлыҡта-байманлыҡта йәшәгән был кеше матурлыҡ өсөн Австралиянан өлтөк ҡарағастарҙың үҫентеләрен алдырып ултыртҡан, имеш, тип тә һөйләйҙәр. Күрше Силәбе өлкә һенең Магнитогорск ҡала һынан килгән урыҫтар: «Библияла был ағастар «ожмах ҡап ҡаһы», тип яҙылған», тип тә әйттеләр.

Бындай ҡарағастар меңәр йылдар элек һыу аҫтында үҫкән. Беҙҙең ошо ерҙәрҙе диңгеҙ уратып алған булған, һәм улар шул замандан ҡалған, тигән фараз да бар. Бөгөн 11 төп ҡара ғастың унауһы йәшелләнеп ултыра. Ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы, бер ағас терелә алмаған.

Яҡтыкүл

Борон Яҡтыкүлгә ҡараған тау биттәре тас ҡарағай урман булған. Башҡорттар рус дәүләтенә ҡушылғас, бер ваҡыт күлдец ситенә генә рус баярҙары йорт һалдыра башлаған. Рөхсәтһеҙ-ниһеҙ ҡылаиыуҙарына был тирәлә йәшәгән башҡорттарҙың асыуы килгән. Берҙән-бер көндө башҡорттар: «Былай эстән генә янып йөрөүҙән ни файҙа, ер китә бит», – тип йыйылышып кәңәшләшкәндәр ҙә тегеләрҙе фиран туҙҙырғандар. Ҡасҡаны ҡасып ҡотолған. Ҡасып өлгөрә алмағандарын үлтереп бөтәләр ҙә өйҙәренә ут төртәләр. Янғын бик көслө була. Тау буйындағы ҡарағастар ҙа янып бөтәләр. Тауҙың түше ҡап-ҡара булып ҡала. Аҙаҡтан күлдә балыҡсылап йөрөүселәр яр ситендә бер мунсалың ғына имен ҡалыуын күрәләр. Урыҫтарҙан күрмәксе, уны баня тип йөрөткәндәр. Күлдең исеме лә Банное озеро булып киткән. Күлдең иҫке исеме лә бар. Уны элек Мауыҙлы күле тип йөрөткәндәр. Ни өсөн шулай аталған, берәү ҙә әйтә алмаған, Яҡтыкүл исеме һуңғы осорҙа ғына бирелгән .

Мауыҙлы

Яҡтыкүлде элек халыҡ Мауыҙлы күл тип йөрөтә ине. Ул күл борон ҡара урман менән уратылған булған. Күлдең эйәһе – ялмауыҙы булған. Был яман мәскәй күлде өйрөлтөп йөрөткән. Күлтә януар, ҡош-ҡорт килергә ҡурҡҡан, һыу эсергә, килгән береһен асыулы сағында йотоп .алып торған. Хатта күл өҫләп һауанан осоп барған ҡошто ла тартып алған, тиҙәр. Шуға эйәле был күлде Мауыҙлы күл тип атағандар. Урыҫтар Банное озеро тиҙәр. Бында элек ниндәйҙер яу ваҡытында бер урыҫ ғәскәре туҡталып, мунса һалып, йыуынып киткән. Мунсаһы тороп ҡалған. Шунан урыҫтар Банное озеро тип исем ҡушҡандар. Хәҙер яңыса исем ҡуштылар: Яҡтыкүл тиҙәр. Уныһын күл һыуының тоноҡ булыуынан әйтәләрҙер инде. Күл һыуы бик тоноҡ, төбө үтә күренеп ята. Көндөҙ төбө лә яп-яҡты.

Тоҙлокүл

Был легендала бай ҡыҙы ғашыҡ булған ярлы егеткә ,ләкин унын атаһы уларҙың мөхәббәтенә ҡаршы була. Шуға улар икәүләп ҡасырға мәжбүр булғандар. Уларҙы атаһының хеҙмәтселәре баҫтырып барып тоталар, һәм ҡыҙының һөйгәнен ултерәләр. Егет ҡолаған ерҙә , уба килеп сыға . Шул убала

ҡыҙҙың әсе күҙ йәштәренән күл барлыҡҡа килә. Ул күл Мулдаҡ кул тип атала. Уның хәҙерге мәлдә һыуы тоҙло һәм шифалы.

Был легендаларҙы беҙ киләсәк быуынға еткерер өсөн яҙып, һөйләп, тарихҡа ҡалдырырға бурыслыбыҙ. Сөнки башҡорт халҡы үҙ тарихын, тәбиғәтен хаҡларға һәм яратырға тейеш.

ӘҘӘБИӘТ

1. Нәҙершина Л.Ф. Башҡорт халыҡ ижады: риүәйәттәр, легендалар. Икенсе том . – Өфө: «Китап», 1997. – 440 бит.

© Ҡорманаева А.З., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821

Ҡотлобаева А.Р., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М.Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

ҒАИЛӘ ҠИММӘТТӘРЕНЕҢ БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕНДӘ САҒЫЛЫШЫ

Аннотация. В нашей жизни семья играет важную роль, потому что у каждого человека должно быть место, где он почувствует любовь, заботу и тепло в душе. Но, к сожалению, сейчас многие утратили понятие «семейные ценности», не дорожат, пренебрегают ими. И поэтому многие писатели, поэты раскрывают проблему сохранения семейных ценностей в своих произведениях. С этой целью проанализированы произведения Мустая Карима и Зайнаб Биишевой.

Annotation. In our life, the family occupies an important place, because every person should have a place where he will feel love, care and warmth in his soul. But, unfortunately, now many have lost these values, do not value them, neglect them. That is why many writers and poets reveal the problem of preserving family values in their works. For this purpose, the works of Mustai Karim and Zainab Biisheva are analyzed

Ключевые слова: герой, писатель, мысль, повесть, произведение, образ, проблема, роман, семейные ценности.

Key words: hero, writer, thought, novel, work, image, problem, piece, family values.

Ғаилә ҡиммәттәренә, һис шикһеҙ, иң беренсе, мөхәббәт, тоғролоҡ, яуаплылыҡ, ғаилә ағзаларының бер-береһенә яҡшы, ихтирамлы мөнәсәбәте, балаларының ата-әсәһенә изгелекле мөғәләмәһе, үҙ-ара татыулыҡ, яуаплылыҡ һәм хәстәрләү, зарарлы ғәҙәттәрҙән азат булыу, сәләмәт тормош алып барыуы инә. Туғандар араһындағы мөнәсәбәттәр, шул ҡиммәттәрҙе һаҡлауҙа ҙур роль уйнай, ә инде тап улар бер-береһе менән нисек мөғәләмә итә. Сөнки иң ауыр

минуттарҙа, ата-әсә эш менән мәшғүл булғанда, бер туған ҡусты йәки һеңле эргәлә булып ярҙам ҡулын һуҙа ала.

Ошо ҡиммәттәр ябай кеше өсөн иң мөһим булырға тейештер. Әммә, үкенескә ҡаршы, күптәр быны һанға һуҡмайҙар. Был бик актуаль проблема. Сөнки ғаилә элек-электән кеше тормошонда ҙур урын биләй. Ошо проблеманы асыҡлау, ғаилә ҡиммәттәрен һаҡлау өсөн бик күп хеҙмәттәр яҙылған. Төрлө быуын яҙыусыларының, шағирҙарының ижад иткән әҫәрҙәрендә,йәғни ижад емештәрендә, ошо ҡиммәттәр нигеҙ булып торалар.

«Беҙҙең өйҙөң йәме» повесында туғанлыҡ, үҙ-ара мөнәсәбәт,бер-береңә хөрмәт, ихласлыҡ ярылып ята. Ҡәрҙәштәрҙең мөнәсәбәттәрен сағылдырған әҫәрҙәге бер мәлде иҫкә төшөрөргә теләйем. Йәмил өйҙә булған саҡта, әсәһе Оксана исемле һеңлеһен алып килә, улынан Оксанаға сисенергә ярҙам итеүен һорай. Малай шунда уҡ Оксананы ҡосаҡлап, унан пальто ала. Йәмил һеңлеһенә уйынсыҡтар күрһәтә башлай, ләкин Оксана, башын түбән эйеп, өндәшмәй генә тора. Быға Йәмил, яҙ еткәс, уға әкиәттәге малайҙың йәшерелгән хазинаһын бүләк итәсәген әйтә. Көслө дауыл өсөн ҡапыл тәҙрә төбөндә шартлау яңғыраны. Оксана: «Ой!», «Ҡас тиҙерәк, Йәмил, ҡас, ана фашист килгән тышта! Ишетәһеңме, мылтыҡ ата бит! Ул уҫал! Ҡас тиҙерәк!». Йәмил, уйлап та тормай, мылтығын сығарып һеңлеһенә фашист атыуын түгел, ә ел булыуын аңлата. «Беләһеңме, Оксана, мин бар саҡта һин ҡурҡма, йәме?»,- тип һылыуын йыуата ул. Ағай менән һеңле араһында ошондай мөнәсәбәттәр булырға тейеш тип уйлайым.

Шундай уҡ мөнәсәбәт Зәйнәб Биишеваның «Кәмһетелгәндәр» романында сағыла:

«Сәрбиямал:

– Абау!.. Ҡәһәр һуҡҡыры! Тешең серегере!..– тип эҫе ҡарғанып Емеште иҙәнгә атып бәрҙе. Бының артынса һикереп тороп, тибеп тә ебәрәйем тигәндә, Бибеш, араға ташланып, һеңлеһе Емеште үҙ тәне менән ҡапланы. Сәрбиямалдың бейек үксәле ҡара итеге уның тап биленә тура килде. Ләкин был тупаҫ, ҡырағай ҡыланышҡа йөрәге һыҙлаған Бибеш ауыртыуҙы тойманы ла. Емеште күтәреп һөйә-йыуата тышҡа алып сығып китте. Йәнеш менән Иштуған да унын, артынан эйәрҙе. Уларға хәҙер был шыҡһыҙ үгәй әсәй түгел, кескәй туғандарын шулай ыҙаларға юл ҡуйып торған аталары ла ҡапыл ят, сит кеше һымаҡ тойолоп китте. Улар, аласыҡҡа инеп, был яңы ауыр тойғонан оҙаҡ ваҡыт телһеҙ ҡалып ултырҙылар. Ә өйҙә йәш ҡатын пыр туҙҙы».

Бында автор туғандарҙың бер-береһе өсөн борсолғандарын, яҡлағандарын күрһәтә. Романда өлкәндәр генә түгел, ә кеселәре лә ағай-апайҙарын йәлләйҙәр һәм нисек кенә булһа ла ҡыйын ваҡытта ярҙам ҡулын һуҙырға тырышалар. Шулай итеп, Емеш апаһын йәлләп ярҙам иткән өсөн табандары ҡанағансы һалҡын тышта ялан аяҡ тора: «– Йәнеш, бар утын әбин! Мейес яҡ! Күрмәйһеңме ни, көн кисләп килә!– тип екеренде Сәрбиямал. – Үҙем алып инәм, апай! – тине Емеш. Сәрбиямалдың яуабын да көтмәй, бер ҡат күлдәктән, ялан аяҡ, ялан баш көйө тышҡа, ялан кәртәгә йүгерҙе», «Ләкин Емеш хәҙер ул

турала түгел, өшөгән апаһына әҙ генә булһа ла йылынырға мөмкинлек биреү тураһында ғына уйланы».

Мостай Кәрим дә, Зәйнәб Биишева ла үҙҙәренең әҫәрҙәрендә бер туғандар араһындағы мөнәсәбәттәрен, бер-береһе хаҡында хәстәрлеген, ауыр ваҡытта ярҙам итеүҙәрен һәм яҡлауҙарын, бер-береһенә терәк булыуҙарын күрһәтте. Ғаилә ҡиммәттәре проблемаһына бағышланған башҡа күп төрлө әҫәрҙәр ҙә бар, әммә бергә үҫкән туғандар араһындағы ғаилә ҡиммәттәр проблемаһын был иҫ киткес әҫәрҙәрҙә күрергә мөмкин. Сөнки иң яҡын кешеләребеҙҙең береһе – бала саҡтан бергә үҫкән, төрлө ваҡыттарҙа гел янда булған беҙҙең ағайҙар һәм апайҙар.

ӘҘӘБИӘТ

1. Кәримов М.С. Беҙҙең өйҙөң йәм. Радость нашего дома: повесть/ Мостай Кәрим; [В.А. Осееваның рус теленә тәржемәһе.]. – Өфө: Китап, 2014. – 192 бит.

2. Биишева Зәйнәб. Кәмһетелгәндәр. Роман. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1990. – 432 бит.

3. Шакирова Р.М., Моталов А.Ғ. Сәләмәт бала. – Өфө: Белая река, 2013. – 120 бит.

© Ҡотлобаева А.Р., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821

Ҡотлоғәләмов Р.К., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

НӘБИ ТАРИХЫ – ИЛЕМ ТАРИХЫ

Аннотация. В этой статье рассказывается о том, как создавалась деревня Набиево, кто участвовал в это и когда произошло событие. А так же происхождение и род каждой фамилии жителей деревни.

Annotation. This article describes how the village of Nabievo was created, who participated in it and when the event occurred. As well as the origin of the genus of each surname of the villagers.

Ключевые слова: деревня, род, фамилия.

Key words: village, genus, surname.

Нәби ауылы бик матур урында, Ағиҙел йылғаһының ике яҡ ярында урынлашҡан. Тәүҙә кешеләр йылғаның һул яҡ ярында ғына йәшәгәндәр, һуңынан уң яҡ ярына ла күскәндәр. Ауылда өйҙәр һаны артҡан, тик ауылдың исеме булмаған. Бер мәл 6-сы, 9-сы кантондарҙың попечителе Иван Иванович Филатов ошо ауылға килеп сыҡҡан. Ауыл исемһеҙ икәнен белеп ҡалып, уға исем бирергә булған. Тиҫтер малайҙарҙы йыйып, уларҙы йүгертеп, ярыш үткәргән. Нәбиулла исемле малай беренсе килгән. Шунан алып, ауыл уның

исеме менән йөрөтөлә башлай. (Хисмәтуллин Зиннурҙан яҙылып алынды. Уға Хәйрулла олатаһы һөйләгән).

Тарих фәндәре кандидаты Әнүәр Зәкир улы Әсфәндиәров ауылдың барлыҡҡа килеү тарихын түбәндәгесә аңлата.

Йәүгәзе йылғаһы буйындағы утарҙарҙы Байназарҙар ауылға әйләндергән. Ауылға беренсе булып Нәбиулла Мәрәсов (1787 йылғы) күскән. Аҙаҡтан уның улдары: Әсәтулла, Ғәлиулла, Зиннәтулла һәм Хисмәтулла, ҡустылары Фәтҡулла һәм Рәхмәтулла ла.

1848 йылда Филатов ауылда булған. Ул өйҙәрҙең бер-береһенән 10-15 сажин алыҫлыҡта тороуын, ә ихаталарҙың араһында янғын хәүефһеҙлеге өсөн 12 сажин (24 метр) буш йылға, күл һәм йырын буйҙарында урынлашҡанын күҙәткән.

1845 йылда башҡорттарға ағас әҙерлеге, ишле ғаиләләргә икешәр өй төҙөргә бойорған. Яңы өйҙәр иҙәндән түбә таҡтаһына тиклем кәмендә өс метр бейеклектә, урам яҡ стенаһынан ике-өс тәҙрәле булырға тейеш булған. Бынан тыш, сыуал урынына мейес ултыртҡандар, сөнки сыуалға утын күп киткән һәм күҙҙәр өсөн төтөнө зарарлы булған.

Филатов ауылдарҙы ҡарап сығып, тиҙ арала ҡапҡалар эшләүен талап иткән. Ауыл барлыҡҡа килгәндә унда тик ун ғына өй булған, ә 1920 йылда өйҙәрҙең һаны етмеш туғыҙға еткән.

Нәби ауылы халҡы ҡарағай-ҡыпсаҡ ырыуына ҡарай. Ағасы – ҡарағай, ҡошо – ҡарсыға, тамғаһы – даға.

Ауылда йәшәгән кешеләр бер-нисә араға бүленә. Иң киң таралғаны – «Һатыбалдар». Уларҙың килеп сығыу тарихы түбәндәгесә. Ҡәнзәфәр исемле кешенең ике улы булған. Тик уның ир балалары оҙаҡ йәшәмәгән икән... Шуға күрә, ир бала донъяға килгәс, уны тәҙрә аша һатҡандар, шунан был бала үлмәй, үҫеп ир еткән. Был хәлдән һуң таралған кешеләр «Һатыбалдар» араһы тип йөрөтөлә Ә икенсе ир бала тыуғас та уны һауытҡа (этаяҡҡа) һалып, эт алдына биргәндәр. Эт балаға теймәгән. Был кешеләрҙән таралған заттарҙы «Эталмаҫтар» тип йөрөтәләр. Был араға Ҡотлоғәләмовтар инә.

Бынан тыш, ауылда «Ҡара табандар» араһы бар. Был араға Хисаметдиновтар, Мөфтәхетдиновтар инә.

Йәнсуриндарҙы «Һаҫыҡ бесәй» араһы тип йөрөтәләр, сөнки улар «Ҡара табандар» ҙан гел көлгәндәр. Быға яуап итеп, Йәнсуриндар йәйләүгә киткәс, «Ҡара табандар» улар йәшәгән өйгә үлгән бесәй таратҡандар. Йәйләүҙән ҡайтҡансы улар һаҫыған. Исем шунан килеп сыҡҡан да инде.

Абҙайҙар араһын икенсе төрлө «Йәшел кәртүктәр» араһы тип йөрөтәләр. Ул араға Теләүбаевтар инә, ә «Көҙәндәр» араһына – Сөләймәновтар, Туҡтамышевтар.

Ауылда, Ағиҙелдең уң яҡ ярында мәсет төҙөлгән. Уны 1914 йылда халыҡтан йыйылған аҡсаға Ғәзитулла исемле кеше төҙөткән. Мәсет ҙур, бейек манаралы булған. Яҙлы-көҙлө, Ағиҙел аша юл өҙөлгән мәлдә, ауылдың һул яғында, Теләүбаев Ғимадисламдарҙың өйө урынына биш намаҙлыҡ йорт

төҙөлгән. Ауыл кешеләре намаҙға шунда йөрөгән. Шулай итеп, ауылда ике мәсет булған. Мөһим ауыл мәсьәләләрен хәл итеү өсөн халыҡ мәсет янына йыйылған. Ул мәсет 1936 йылға тиклем ултырған. Һуңынан уҡытыусы Ҡөнәфин Хисаметдин етәкселегендә, мәсеттең манараһын алып ташлағандар. Йортон мәктәп иткәндәр, ә 1965 йылдарҙа иҫкергән йорттарын емергәндәр һәм утын итеп яҡҡандар. Ауылда указлы мулла итеп Мораҙым ауылынан килгән Үтәбаев Мәхмүтдин тигән кешене ҡуйғандар.

Ауылда халыҡты хеҙмәтләндереү өсөн Йәүгәзе йылғаһы буйында һыу тирмене ҡорғандар. Уны 1915 йылда Фәтҡуллин Ғүмәр исемле кеше төҙөткән. Ауыл халҡы тирмәндән он алған. Хаҡы килтерелгән ашлыҡҡа ҡарап алынған, ул «кәрсе» тип аталған. Тирмән 1928 йылға тиклем эшләгән. Әле лә Йәүгәзе йылғаһы буйында быуылған быуа эҙҙәре һаҡланып ҡалған.

Һуңынан 1939 йылдарҙа «Маяҡ» колхозы Айыуҙы йылғаһында тирмән төҙөткән. Ул тирмән 1957 йылға тиклем эшләгән.

Әлеге ваҡытта Нәбилә 400-500 кеше йәшәй. Ауылды матур бер мәсет биҙәй, төп урамдарына асфальт һалынды. Байҡаш һәм Ҡуян ауылдарында, Ағиҙел йылғаһы аша йөрөгән еңел машиналар өсөн күпер төҙөлдө, унан башҡа аҫмалы күпер ҙә бар. Киләһе йылдарҙа яңы мәктәп төҙөләсәк.

© Ҡотлоғәләмов Р.К., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821

Ҡотлоюлова Р.К., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕНДӘ ТОРАТАУ ОБРАЗЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема образа горы Торатау в произведения башкирской литературы. Особое внимание уделено проблеме, которая была актуальна несколько лет назад, идея разработки горы Торатау Башкирской Содовой компанией.

Annotation. This article discusses the problem of the image of Mount Toratau in the works of Bashkir literature. Special attention is paid to the problem that has been relevant for several years, the idea of developing the Toratau Mountain by the Bashkir Soda Company.

Ключевые слова: Туратау, литература, башкир, производство, идея, автор, стих, поэма, Стерлитамак, книга.

Keywords: Tratau, literature, Bashkir, processing, idea, author, poem, Sterlitamak, book.

Торатау (шәжәрәләрҙә Тураҡ тағ) – Стәрлетамаҡ ҡалаһынан көнсығышта ҡалҡып торған һоҡланғыс тауҙарҙың береһе. Икенсе Шихан тип тә атайҙар.

Торатау – Юрматы ырыуының изге тауы. Борон Торатау эргәһендә «Туғарсалған» күле янында йөрөү тыйылған. Ул урындарҙа дини йолалар

үткәрелгән. Легендаларҙа әйтелеүенсә, Торатау мәмерйәләренең береһенә Диафетты (ул һылыуҡай булған) ҡаты бәғерле атаһы бикләп ҡуйған. Сөнки ул урыҫ сардарҙары менән ҡасмаҡсы булған. Мәмерйә ҡапҡаһын ҙур йылан һаҡлаған.

Сталин хакимлыҡ иткән осорҙа тау итәгендә "ГУЛАГ"тың бер зонаһы булған, унда рецидивист ҡатындар тотолған. Әлеге ваҡытта бараҡтарҙың диуарҙары һаҡланып ҡалған.

Торатауға арналған бик күп әҙәби әҫәрҙәр, поэмалар, шиғырҙар баҫтырып сығарылды: Әмир Әминев "Бер кәмәлә", Рауил Бикбаев "Һыуһаным-һыуҙар бирегеҙ", Яҡуп Ҡолмой "Ҡайтһам, Торатауым ҡаршы ала", "Торатауға", Рәшит Шәкүр "Тауҙар тауы-Торатау", Ғәлиә Кәлимуллина "Торатау рухы", Тамара Юлдашева "Торатау".

Эшкәртеү тураһында әйткәндәй, XX быуаттың уртаһынан алып шихандарҙв Башҡортостан сода компанияһы ошо идеяны алып килә.

Рауил Бикбаевтың "Һыуһаным – һыуҙар бирегеҙ" поэмаһының сюжеты – геройҙың Башҡортостан буйлап сәйәхәте. Төп герой Торатау түбәһен менеп ҡарай. Стәрлетамаҡ ҡалаһындағы завод мөрйәләре күренә, егет уларға ғәжәпләнеп ҡарай:

Хәүеф-һорауҙарҙың өнөн тыҡтыҡ:
Былдай ҡеүәт Европала юҡтыр!
Барыһы һәйбәт! Һис бер бәлә юҡ!
Стәрленән төтөн, йылға булып,
Туғайыңа һылаша, Һеләүек!
Баллы йүкәләргә ағыу һибеп,
Алыҫ армыттарға ҡағыла.
Сал Уралдың сабыр йөҙкәйенә
Ағыу яуа, һөрөм яғыла.

Шулай уҡ был поэмала Рауил Бикбаев сода компанияһы шихандарҙы эшкәртеү тураһында үҙ һүҙендә тороуын күрһәтә. Әммә поэмала ябай халыҡ ҡына түгел, ә уҡымышлы кешеләр ошо идеяға ҡаршы булалар:

Беҙҙең генә китеү китеүме ни -
Ер йөҙөнһән тауар китһәләр.

Әмир Әминевтың "Бер кәмәлә" повесында төп герой бер үҙе һунарсылыҡ, балыҡ тотоу ҡағиҙәләрен боҙған кешеләр менән һуғыша. Китаптағы һатлыҡ йәндәр, тыуған ерҙе ташлаған кешеләр улемгә дусар булалар. Улар үҙҙәренең телен оноталар,ололарҙы хөрмәт итмәйҙәр. Был повесть милли тамырҙарҙы, ата-бабаларҙы, тарихты онотмауы тураһында.

Торатау – изге ер. Бында кешеләр ауыр ваҡыттарҙа килеп тауҙан ярҙам һорайҙар, көс йыялар, ял итәләр, уйҙарын бер итеп йыялар. Кешеләр алыҫ яҡтарҙа йөрөп, тыуған еренә, Торатауына, һағынып ҡайталар. Тап шул турала Яҡуп Ҡолмойҙың "Ҡайтһам, Торатауым ҡаршы ала", Тамара Юлдашеваның "Торатау" шиғырҙарында яҙылған.

Ҡайһы бер яҙыусылар Торатауҙы иң бөйөк тау тип һынайҙар. Мәҫәлән, Рәшит Шәкүр "Таузар тауы – Торатау" шиғырында тап шулай итеп Торатау образын күрһәткән. Ә Ғәлиә Кәлимуллина "Торатау рухы" шиғырында, үҙенең рухын был тау менән сағыштыра.

Мин – Торатау!
Рухым Күккә ашҡан,
Йыһан, бына, баш осомда ғына.
Тын алышын уның белгең килһә,
Таштарыма ят та – Ерҙе тыңла…

Шулай итеп, быңдай һығымта эшләп була: элекке әҙәбиәттә Торатау тарихтың шаһиты булып һүрәтләнгән, ә элеге фольклорҙа һәм әҙәбиәттә (фәнни йәки художестволы) Торатау образы уны бөтөрөү янауы менән бәйле.

ӘҘӘБИӘТ

1. Ханнанова З.М. Мин – башҡорт, тип танышығыҙ...: шиғырҙар, поэма/ Зөлфиә Ханнанова. – Өфө: Китап, 2018. – 224 бит.

2. Ғәлиә Кәлимуллинаның интернет селтәрендә ижады. [Электронный ресус] // Режим доступа: https://vk.com/public178411593. – Дата обращения: 10.01.2023.

3. Торатау тауы тураһында «Википедия»ла. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Тратау. – Дата обращения: 14.01.2023.

© Ҡотлоюлова Р.К., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821

Ҡыҙрасова Н.А., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М.Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

АЙЫУ ҠОҘОҒОНОҢ ҠУРАЙЫ

Аннотация. На просторах не только Башкортостана, но и нашей огромной страны и за ее пределами божественные напевы курая из Медвежьего колодца завораживают значителное количество людей. Многие известные личности в том числе и знаменитые кураисты радовались кураю из Медвежьего колодца в подарок. Богатство малой родины – это то чем действительно стоит гордиться!

Annotation. In the vastness not only of Bashkortostan, but also of our vast country and beyond, the divine melodies of the kurai from the Bear Well fascinate a significant number of people. Many famous personalities, including famous kuraists, rejoiced at the kurai from the Bear Well as a gift. The wealth of small homeland is something to be really proud of!

Ключевые слова: курай, родные края, природа, музыкальные инструменты, передача воспоминаний, искусство, Башкортостан, деревня.

Key words: kurai, native lands, nature, musical instruments, transmission of memories, art, Bashkortostan, village.

Тыуған ауылым Әбеш Хәйбулла районының иң матур, иң илаһи берөлөшөндә урынлашҡан. Киң даланың иркенлектәренә күҙ талдырып килә торғас, йәшел бөҙрә урманлы, бейек ҡая ташлы Шайтантау биләмәләренә килеп инәһең. Бында күңел ял итә, саф урман һауаһын һулап тын иркенәйә, офоҡтағы зәңгәр тауҙарҙы айҡап, сылтырап аҡкан терегөмөштәй Һаҡмарҙы күреп күҙ ҡыуана. Асылыр мәлен, өйрәнер балаһын көтөп, күпме серҙәр һаҡлай ул, ғәзиз тыуған төйәккәйем! Бына ошо тойғо мине әленән-әле ҡырҙарға алып сыға, тауҙарға алып менә, йылға-күл буйҙарын буйлата. Әсәйем география уҡытыусыһы булғанға күрә лә, бала саҡтан мине тыуған тәбиғәтебеҙҙең матурлығын күрергә, һакларға өйрәтте. Әле башланғыс класс уҡыусыһы булып ҡына, мин тыуған төйәгемдең матурлығын, уның ҡабатланмаç үҙенсәлекле үçемлектәр һәм хайуандар донъяһын тасуирлаусы тәүге фәнни- ғәмәли эшемде Сибай ҡалаһында яҡлап сығыш яһағаным хәтерҙә. Артабан был эшемде киңәйтә, тулыландыра барып, тыуған яҡтарымдың үҙенсәлекле урындарын тәрәнерәк итеп өйрәнеп, 5-се класта уҡығанда Өфө ҡалаһында сығыш яһаным. “Шайтантау заказнигы буйлап сәйәхәт” исемле был эшем республика кимәлендә еңеүсе булып сығыуы ҡыуандырҙы һәм ҡанатландырҙы. 6-сы кластан алып Ҡасим Дәүләткилдиев исемендәге республика һынлы сәнғәт гимназия-интернатында уҡыһам да, мин каникул ваҡытында тыуған ауылыма ҡайтып, илһам алыр, көс туплар өсөн тыуған яғым ҡырҙары буйлап йөрөп әйләнәм. Картиналарым өсөн эскиздар, һыҙмалар эшләйем. Ә тәбиғәт иç киткес матур. Һәр тауҙың, һәр болондоң, йылға, күлдең үҙ атамаһы, үҙ тарихы бар. Мин ҙур ғорурлыҡ менән беҙҙең ауыл эргәһендә генә урынлашҡан Айыу ҡоҙоғо тип аталған урын тураһында һәр саҡ һөйләйем. Һаҡмар йылғаһының арьяғында ҡуйы урманлы бейек тауҙың үҙәнендә урынлашҡан был серле лә, шомло ла урын башҡаса аталырға мөмкин дә түгел шул. Унда айыуҙар батшалыҡ итә. Ер-һыу атамалары тарихын күп белгән ҡартатайым Сәлим Нурый улы мин тыуғанда юҡ ине инде. Әммә әсәйем миңә һәр саҡ, “Ҡартатайың бына шулай һөйләй торғайны”-тип, төрлө хикмәтле лә, мажаралы ла тарихтар менән таныштыра ине. Әсәйем Айыу ҡоҙоғо яғына емеш тирергә барырға ниәтләнһә, ҡартатайым уны һәр саҡ иçкәрткән: “Ҡыҙым, яңғыҙ-ярпы йөрөмә, сейәлек, баланлыҡтан бигерәк, айыулыҡ ул ерҙәр!”-ти.

Айыулы ҡоҙоҡтоң ғорурланып һөйләй торғаны баланлыҡ, сейәлек кенә түгел. Моңло ҡурай, хатта иң моңло ҡурай төбәге ул! Эйе, эйе, уны мин түгел, ә мәшһүр ҡурайсы Ишмулла Дилмөхәмәтов әйткән! Ул йыл да, алыç араларҙы яҡын итеп Өфөнән килеп, ошо ерҙең ҡурайын бер ҡосаҡ итеп йыйып алған. “Был ерҙең ҡурайы кеүек моңло ҡурай бүтән бер ҡайҙа ла юҡ,”-тигән. Нәҡ Айыу ҡоҙоғо ҡурайҙары менән ул Париж, Токио халҡын таң ҡалдырып, һыҙҙырып башҡорт көйҙәрен уйнаған. Нисек ғорурланмайһың! Нисек шундай ғәжәйеп ҡурай кеүек моң сығанағы үçкән урман-ҡырҙарыңды яратмайһың

инде! Был хаҡта мин ауылыбыҙҙың арҙаҡлы ҡурайсыһы, бик күп халыҡ йырҙарын белеүсе, башҡарыусы Камил Ниғмәтйән улы Илембәтовтан һораштым. Ул йыл да Айыу ҡоҙоғона барып, ҡурай алып ҡайта. Беҙ мәктәптә уҡығанда бөтә малайҙарға ла эшләп бирер ине ул. Һәм үҙе уҡытҡан башҡорт теле һәм әҙәбиәте, Башҡортостан мәҙәниәте дәрестәре нәҡ ҡурай моңо менән башланыр ине: үҙе уйнай, уҡыусылары уйнай, оҙон көйҙәр дәртле көйҙәргә күсеп, рух аҙығы, күңел күтәренкелеге алып, парта артына таралышыр инек. Камил олатай уҡытҡан осорҙарҙа ҡурай уйнай белмәгән бер генә малай ҙа булманы мәктәптә. Тәнәфестәрҙә йүгереп шашып йөрөмәнек беҙ, малайҙар ҡурайҙа уйнарға өйрәнер ине, ә беҙ ҡыҙҙар, уларҙы тыңлай торғайныҡ. Бына ниндәй тормош дәресе алып үҫтек беҙ.

Айыу ҡоҙоғоноң ҡурайҙарын бүләккә алып ҡыуанған бик күп шәхестәрҙе беләм. Башҡортостандың ғына түгел, ҙур илебеҙҙең киңлектәрендә нәҡ Айыу ҡоҙоғо ҡурайынан ағылған илаһи моңдар күптәрҙең һағышын баҫалыр. Бына шулай, моңдо шифалы бүләк итеп тараҡан төбәктең балаһы мин.

ӘҘӘБИӘТ

1. Башҡортостан. – Өфө, 2014.
2. Амангильдина Х. География Хайбуллинского района, 1990.

© Ҡыҙрасова Н.А., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821

Ҡыуатова К.Я., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

САЛИХОВТЫҢ ТОРМОШ СЕРҘӘРЕ

Аннотация. Великая Отечественная война оставила след в семье каждого гражданина России. Данная статья является словом памяти моему прадеду – Салихову Губайдулле Зарифовичу.

Annotation. The Second World War left a mark on the family of every citizen of Russia. This article is a word of memory to my great-grandfather – Salikhov Gubaidulla Zarifovich.

Ключевые слова: война, командир, младший лейтенант, герой, товарищ, плен, стихи, Родина.

Key words: war, commander, sublieutenant, hero, fellow, captive, poems, Motherland.

Бөйөк Ватан һуғышы тамамланыуына бына инде тулы 76 йыл булһа ла, кешеләрҙең күңел яралары һаман да уңалмай әле. Быуындар алмашынып тора, көндән-көн был ваҡиғаларҙы үҙ күҙҙәре менән күргәндәр, бөтөн ауырлыҡтарҙы кисереп сыҡҡандар әҙәйә бара. Шуға ҡарамаҫтан был афәт, кешеләрҙең

ыҙалыҡтары, тыуған илебеҙҙе һаҡлаусыларҙың батырлыҡтары һис кенә лә онотолмай.

Бөгөнгө көндә йәш быуын Бөйөк Ватан һуғышы тураһында ишетеп кенә белә. Шул осор тураһында күп кинофильмдар төшөрөлгән, йырҙар һәм шиҙырҙар яҙылған. Ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы тарихты тулыһынса әйтеп бирә алған материалдар бик һирәк кенә осрай, әммә тап шундай яҙма сығанаҡтарҙың береһен миңә лә күреү бәхете тейҙе.

Сабый саҡтан уҡ ҡәрсәйем (өләсәйем) беҙгә уҙенең атаһы тураһында бик күп һөйләй торғайны. Ул ваҡытта беҙ эле йәш бала булыу сәбәпле, бәлки, күп нәмәне аңлап та етмәгәндербеҙ, әммә үҫә килә барыһына тулыһынса төшөндөк. Шуға ла инде ҡарт ҡартатайыбыҙҙың йәшәйешен дә, холҡон да, донъяға ҡарашын һәм хатта гел генә яратып йырлаған уҡытыусы тураһындағы йырын да бик яҡшы беләбеҙ.

Сәлихов Ғөбәйҙулла Зариф улы 1914 йылдың 23 августында Ырымбур губернаһы Орск өйәҙе Үҫәргән олоҫо Бикташ ауылы (хәҙерге Ырымбур өлкәһе Ҡыуандыҡ районы Аҡбулат ауылында) ярлы крәҫтиән ғаиләһендә донъяға килгән. 1921 йылда, аслыҡ ваҡытында, атаһы вафат була һәм шул уҡ йылда, ғаиләләренә ярҙам булһын өсөн, ҡарт ҡартатайымды Йылайыр кантоны Үрге Назар ауылында йәшәгән туғандары үҙҙәренә йәшәргә алалар. 1927 йылда Ғөбәй Зариф улы Сабатар ауылына мәктәпкә уҡырға китә. 18 йәшендә колхоз уны Башҡорт АССР-ы «Һаҡмар» совхозына ветеринарҙар курсын үтергә ебәрә. 1933 йылда ул Ленин коммунистар партияһы йәштәр ойошмаһына ҡушыла, Сабатар ауылында һатыусы булып эшләй.

Ҡарт ҡартатайым һәр саҡ белемгә ынтылып, киләсәккә ҙур маҡсаттар менән йәшәгән. Ул алдынғы ҡарашлы, иҫ киткес зирәк, үҙ заманына тура килмәгән уникаль кеше. Үҫмер сағында уҡ урыҫ телендә таҙа һөйләшер булған, ул ваҡытта ижад иткән күп яҙыусы һәм шағирҙарҙың әҫәрҙәрен яттан белгән. Шулай уҡ тарих, әҙәбиәт менән ҡыҙыҡһынған. Ул ваҡытта хатта байҙарҙың балалары һирәк кенә мәҙрәсәнән һуң уҡыуҙарын дауам иткәндәр, әммә Ғөбәй Зариф улы ғилем тауына артабан менер өсөн 1935 йылда Ырымбур ҡалаһындағы Ҡарауан-Һарайға өс йылға уҡырға инә, нимес телен ятлап ала, шул уҡ ваҡытта башҡа төрлө һөнәрҙәрҙе лә үҙләштерә. Финансист курстарын үтә һәм Ейәнсура районында оло инспектор, һуңғараҡ «Ҡыҙыл-Таң» колхозында иҫәп белгесе булып эшләй.

Донъялар тыныс тормау сәбәпле, 1939 йылдың йәйендә ҡартатайым Тоцк ҡалаһында урынлашҡан офицерҙар мәктәбенә ебәрелә, унан бер йыл алда ул хәрби әҙерлек үтә. Сығышы менән ярлы крәҫтиән ғаиләһенән булыуы һис тә туҡтатмай уны, ул артабан бейек үрҙәр яулай, уҙен тик яҡшы яҡтан, һәр эштә профессионал итеп күрһәтә.

1939 йылдың 26 ноябрендә Советтар Союзы менән Финляндия араһында мөнәсәбәттәр боҙола һәм Совет-Фин һуғышы башланып китә. Яуға сыҡҡан ике ил һалдаттары ла ҡарһыҙ ҡышҡы һыуыҡта интегә – был хаҡта Карл Густав Эмиль Маннергейм уҙенең мемуарҙарында яҙа. Ҡартатайым һуғышҡа 1940

йылдың 8 ғинуарында алына һәм Саратов өлкәһе Петровск ҡалаһында 17-се запас полкында хеҙмәт итә, Эстония, Латвия, Литва илдәрен ирекләндереүҙә ҡатнаша. Шул уҡ йылдың сентябрь айында демобилизациялауға эләгә һәм тыуған ауылына ҡайтып колхозда бухгалтер булып эш башлай. Был ваҡытҡа инде уның кәләше Маһинур менән ике балаһы булған була. Ҡартатайым яңы йортҡа кусеп, бәхетле ғаилә ҡороп йәшәргә хыяллана, һәм тап шул хыял уға һуғыш яланында ятып ҡалырға ирек бирмәй.

Ил тыныслығы күбеһенсә батшаларҙың ҡулында. Нисек кенә ябай кеше уҙ яйына йәшәргә тырышмаһын, Тыуған ер ярҙам һорап оран һалһа, ил балаһы ҡорал тотоп яуға торасаҡ, үҙен намыҫлы тип һанаған әҙәмдең башҡа ҡарары ла, ҡасырға уйы ла юҡ.

1941 йылдың 22 июнендә Германия ғәскәрҙәре илебеҙгә баҫып инәләр. Ҡартатайым тәжрибәле кеше булараҡ 30 июнь Саратов өлкәһе Вольск ҡалаһындағы хәрби-химик училещеһына курсант булып алына. Уны тамалағас, Ғөбәй Зариф улына кесе лейтенант дәрәжәһе бирелә. Үҙенең көндәлегендә ул былай тип яҙа: «Әҙер офицерҙарҙы подразделенияларға булгәндә, 55 кешене взвод командиры итеп 12-се батальонға алдылар, улар араһында мин дә бар инем. Мин бында 1942 йылдың апреленә тиклем хеҙмәт иттем, яугирҙарҙы фронтҡа әҙерләнем. Тикшереү үткәндә шәхси составтың яҡшы әҙерлеге өсөн рәхмәт хаты алдым, был яңылыҡ шулай уҡ полк гәзитендә сыҡҡан мәкәләлә билдәләнде».

Ҡартатайым юҡҡа ғына командир булып китмәгән. Уның аҡыллы кәңәштәре һәм һабаҡтары, моғайын, куп кешенең ғүмерен ҡотҡарғандыр, ҡотолғоһоҙ хәлдә яңы һулыш биргәндер. Көндәлегендәге яҙыуы буйынса ул хатта ант бирә. «2 май көнө, фронтҡа китер алдынан, миңә ҙур һәм яуаплы ҡарар ҡабул итергә тура килде. Ҡайҙа ғына барып эләкһәм дә (фронтҡа, дошман тылына, әсирлеккә) Тыуған ил хаҡына, дошманды еңеү өсөн, һис бер нимәгә ҡарамай аҙаҡҡаса көрәшергә, үҙ эшемде еренә еткергәнсә башҡарырға һүҙ бирҙем. Быны раҫлап, үҙемдең ҡушаматым (Губанов) аҫтына мин ҡултамғамды ҡуйҙым.»

1942 йылдың июль айында ҡартатайым Воронеж фронтына барып эләгә. Был ерҙәрҙә аҙналап ҡаты яуҙар бара. Үҙ яғынан һалдаттар бер ниндәй ярҙам көтөп ала алмайҙар, ә дошман көслө ҡоралдары, бер туҡтауһыҙ авиация һөжүме менән баҫып килгәс, отряд ҡамалып ҡала. 5-11 июль араһында Ғөбәйҙулла Зариф улы контузия ала һәм фашист ҡапҡанына эләгә...

Көндәлектән алынған яҙма: «Ҡулға алғас, беҙҙе көнбайышҡа ҡыуҙылар. Касторна станцияһына килтереп һарайға яптылар. Йәйге эҫелә унда бик ауыр. Палачтар аҙыҡ та, хатта эсергә һыу ҙа бирмәй инеләр. Бандай шарттарҙа беҙҙе 6-7 көн тотҡандан һуң, бикле вагондарҙа артабан алып киттеләр. Бәләкәй генә урында әсирҙәр бик күп булғас, хатта ултырырға ла мөмкинлек юҡ, етмәһә танауға бәреп ингән һаҫыҡ еҫ сыға. Арып-талып бөткән һалдаттар берәм-берәм үлә башланылар, әҙерәк булһа ла хәлдәре ҡалғандар иптәштәренең, дуҫтарының мәйеттәрендә ултырып килдәр. Бер аҙ үткәс Житомир ҡалаһына (Украина)

килеп еттек. Лагерҙың махсус мөйөшөнә ҡыуып индереп колоннаға бишәр кеше теҙелергә мәжбүр иттеләр. Һуңынан ултырырға һәм баш кейемен сисергә ҡуштылар. Шул саҡ беҙ башкиҫәрҙәрҙең һәр бер аҙымын күҙәттек, пулемет атырын көттөк, әммә улар һәр береһенә бер үк һорау бирә башланылар

- “Йуден?”, “Иудаты?”.

Бына палачтар минең янға ла килеп еттеләр: “Һин йәһудме?”-тип өндәштеләр.

Мин баҫтым да:

- “Юҡ, мин башҡорт,”- тип урыҫ телендә яуап ҡайтарҙым”.

Берсә ышанманылар, сөнки сәсем сөм ҡара һәм бөҙрә ине ул саҡ. Бер кеше яныма килеп Мөхәммәт пәйғәмбәр кем булыуын һораны, белгәнемде әйттем. Минән ары киттеләр...»

Концентрацион лагерҙың тәртибе бик ҡырыҫ була. Көн һайын иртәнге аштан һуң, 2-3 сәғәт сүкәйеп йөрөргә ҡушҡандар. Астан, хәлһеҙлектән интеккән әсирҙәрҙе палачтар резина ҡамсылар менән туҡмар булғандар. Берәү «яман эш» ҡылып ғәйепле булһа, уны тимер-сәнскеле сымдар өҫтөнән шыуыштырғандар. Көн һайын башы киткән кешеләрҙе атып үлтерәләр. Аслыҡ, тиф, дизентерия лагерь эсендә ҡайнай. Ашарға серек картуфты тары йәки ҡарабойҙай ҡабығы менән бутап бирәләр. Ҡыҫҡаса әйткәндә – кешелекһеҙлектең юғары кимәленә етеүе.

1942 йылдың октябрь айында ҡартатайым Седлице (Польша) ҡалаһындағы лагерға барып эләгә. Ул көндәлегендә яҙа: «Бында мин Ырымбурҙан үҙемдең яҡташым, Татарстан шағиры Муса Йәлил менән таныштым. Мөмкинлек булғанда уның 6 шиғырын үҙемә яҙып алдым һәм бөгөнгө көндә уларҙы үҙемдә һаҡлайым («Дустым хисы», «Дустыма», «Сойгэн дустым», «Озатып калучы», «Туган ил сулары» һәм «Картлык»).

«1943 йылдың апрелендә беҙҙе Польшалағы Радом ҡалаһына ҡыуып килтерҙеләр. Яҡташым, гел бергә йөрөгән дуҫым инженер-химик Т.Карпенко Седлицела ҡалды, уның менән хушлашыу бик ауыр, сөнки икәүләп ут-һыу кисеп сыҡтыҡ, бар ауырлыҡтарҙы бергә үткәрҙек. Был лагерҙа мин 15 ай булдым. 1944 йылдың 20 июлендә мине һәм тағы ла 6 кешене ҡулға алдылар, яңы иптәшем менән бергә эләктек беҙ унда. Бер нисә көн бикләп тоттолар, обыск яһанылар, һуңынан Берлиндағы булған төрмәгә тыҡтылар». Германияла был ваҡытта Гитлерға ҡаршы сығыусылар була, ҡаршылыҡ күрһәткән ойошмалар килеп сыға башлай. Шуға күрә үҙҙәренә ҡурҡыныс тыуҙырған кешеләрҙе ҡалған әсирҙәрҙән алыҫ тоторға булалар, ҡартатайым тап шулар араһына инә. Бер ай артыҡ төрмәлә ултырғандан һуң уны Венаға (Австрия) «Венайзин» лагерына күсерәләр. Берлин да, Вена ла был көндәрҙә бомбардировкаларға дусар ителә, шуға ла көн һайын әсирҙәрҙе һаҡсылар менән ҡалаға сығарып урам таҙартырға ҡушалар. Ҡартатайым яҙа: «Барыбыҙ ҙа Советтар Союзы еңеү көнөнә яҡынлашҡанын белә инек, тышҡа сығарһалар юрамал ялҡауланып, бер эште әллә нисә тапҡыр яйлап эшләп, ҡайһы саҡ бөтөнләй боҙоп китә торғайныҡ. Янғындар һүндерергә, ауған вагондарҙы кире

тимер юлға ҡуйырға, килеп сыҡһа бомбаларҙы зарарһыҙландырыға палачтар беҙгә ҡуша инеләр.»

Ғөбәй Зариф улының концлагерҙарҙағы һуңғы туҡталышы Дунай йылғаһы буйындағы Ленце ҡалаһы була. Ул унда 1945 йылдың 5 майына тиклем була. Сәғәт көндөҙгө 2-лә Америка танктары тимер сымдарҙы өҙөп инә, ҡартатайым тыуған иленә ҡайта.

Советтар Союзы яугиры өсөн әсирлеккә эләгеү хурлыҡ тип һаналған. Ятып ҡалғансы, атып ҡал тигәндәй, ҡулға алыныуға ҡарағанда, кубеһенсә үлемгә улар өҫтөнлөк бирер булғандар. Ҡыҙғаныска ҡаршы пленда булһаң, тимәк һин һатлыҡ йән тип һаналғанһың... Тап шул уҡ ҡайғы ҡартатайымды ла урап үтмәгән. 3 йылдан һуң, ҡот осҡос ваҡиғаларҙы күреп ҡайтҡас, уны төрмәгә ултырталар. Ғөбәй ҡартайҙың уҡымышлы булыуы, нимес телендә таҙа һөйләшеүе барыһын да шиккә килтерә, шуның өҫтәүенә концентрацион лагерҙа булған,етмәһә тере ҡайтҡан! Төрмәлә бик оҙаҡ тикшереүҙәр бара, әммә тиҙҙән (1946 й.) ул тыуған ауылы, өс балаһы, ике тапҡыр уны һуғышҡа оҙатҡан ҡатынына әйләнеп ҡайта. Уға кесе лейтенант исемен ҡайтаралар, Коммунистар партияһынан сығармайҙар.

Һуғыштан һуң Ғөбәйҙулла Зариф улы Сәлихов колхозда бухгалтер булып эшләй. Ҡарт өләсәйем менән улар 7 бала үҫтергәндәр, һәр береһенә юғары белем биргәндәр. Кинйә улдары философия фәндәре докторы Сәлихов Ғафур Ғөбәйҙулла улы яҙа: «Атайым нимес телендә таҙа һөйләшә торғайны, концлагерҙарҙа йыш ҡына әсирҙәр файҙаһына тәржемә иткән, ғүмерҙәрен ҡотҡарған. Үҙенә оҡшамаһа ла, беҙ белһен тип һуғыш тураһында бик күп һөйләй торғайны. Ғөмүмән, ул бик күп нәмә белә торғайны, әйтерһең дә киләсәктә нимә булырын күргән. Хәҙер инде бөтөн әйткәндәре ысын барлыҡҡа тап килә. Ләкин ул заманда уға бик ышанмағандар, әммә ул барыбер яҡты киләсәккә өмөт итә ине һәм һәр саҡ: «Һеҙ минең менән ғорурланасаҡһығыҙ әле! »- тип әйтә торғайны...»

Ҡартатайым 1973 йылдың май айында автоһәләкәттә фажиғәле вафат булған. Үҙенән һуң ул күп йылдар буйына һаҡлап тотҡан ҡиммәтле мираҫын балалары, ейәндәре, хатта бүләләренә ҡалдырған.

2007 йылдың көҙөндә, Сәлиховтар ғаиләһенең иҫке йортон һүткән саҡта, өй башында күн портфель табалар. Уның эсендә фотоһүрәттәре, көндәлектәр һәм ҡасандыр Муса Йәлилдең үҙенән яҙып алған 6 шиғыры ятҡан була.

Муса Йәлил плендан үҙенең 3 дәфтәрен биреп ебәрә. Береһен 1946 йылда Татарстан яҙыусылар союзына әсирлектә булған Ниғмәт Тереғолов ҡайтара. Икенсе «Моабит дәфтәре» Бельгия кешеһе Андре Тиммерманста табыла. Өсөнсөһөн Ғаббас Шәрипов алып килгәне билдәле. Әммә Тереғолов та, Шәрипов та ҡайтыуҙары менән төрмәгә эләгә. Ниғмәт шунда уҡ улеп китә, ә Ғаббас 10 йыл зинданда үткәргәндән һуң, Волгоградта ҡала.

1946 йылдың ғинуарында Турция гражданы Казим Миршан тағы ла бер дәфтәрҙе Италиялағы Советтар Союзы илселегенә ебәрә. Шиғырҙар йыйынтығы Мәскәүгә әйләнеп ҡайта, ләкин шунда уҡ юғала.

Ҡартайым менән ҡайтҡан һәм быға тиклем бер кем дә белмәгән Муса Йәлилдең шиғырҙары тураһында һүҙ сыҡҡас, ҙур бәхәстәр, тикшеренеүҙәр башлана. Һөҙөмтәлә, уларҙы 2015 йылдың 28 августа Ҡазан ҡалаһындағы «Камал» театрында «Пар канатлар» радиопередачаһы уҙенең 25 йыллыҡ юбилейына арналған тамашаһында тәү тапҡыр уҡып ишеттерҙе. Был шиғырҙар бөтөн Европаны урап, шағирҙың тыуған еренә тик ҡартатайым ярҙамында ғына ҡайтып етә.

Үҙ донъябыҙ тик үҙебеҙҙең ҡулдарҙа. Туғанлыҡ сылбырҙарын белеү, ата-бабаларыбыҙҙың ҡомартҡыһын телдән-телгә еткереү, 21-се быуат кешеһенә бик мөһим. Тормошобоҙ яҡты, күгебеҙ аяҙ, илебеҙ тыныс булһын өсөн, беҙ тарихыбыҙҙы онотмаҫҡа, ғаилә ҡиммәттәрен , киләсәк быуындарға еткерергә тейешбеҙ!

ӘҘӘБИӘТ

1. Солдаты Победы – вы навеки в памяти народной!, БГУ. – Уфа, 2015.
2. Яны Вакыт. – 2016. – №5.
3. Кызыл тан. – 2015. – №89-90.
4. Абсалямов А. Избранные произведения, т. 5. – Казань, 2009. – 520 с.
5. Наше достояние, август, 2015.
6. Наше достояние, сентябрь, 2015.
7. Наше достояние, январь, 2016.

© Ҡыуатова К.Я., Әлибаев З.А., 2023

УДК 372.88

Мостаева Р.М.,
Өфө ҡалаһының милли
мәғариф бүлеге методисы

«БАШ ҠАЛАНЫҢ БАШҠОРТ ТЕЛЕ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТЕ ЙЫЛ УҠЫТЫУСЫҺЫ – 2023»

Аннотация. В данной статье говорится об особенностях организации конкурса «Учитель года башкирского языка и и литературы столицы Башкортостан». Автором дан подробный анализ и конкретные методические рекомендации по их организации.

Annotation. This article talks about the peculiarities of the organization of the competition "Teacher of the Year of the Bashkir language and literature of the capital of Bashkortostan". The author gives a detailed analysis and specific methodological recommendations for their organization.

Ключевые слова: конкурс, учитель года, башкирский язык и литература.

Key words: competition, teacher of the year, Bashkir language and literature.

Уҡытыусы –
Ниндәй гүзәл исем!
Кеше итеп
Һине әҙерләй.
Тормоштоң ул
Көрәшсеһе итә,
Кескенәнән
Һөйә, кәҙерләй [1, 10]

(Рәми Ғарипов)

Күптән инде матур йолаға әүерелгән «Баш ҡаланың башҡорт теле һәм әҙәбиәте йыл уҡытыусыһы» ҡала конкурсы 2004 йылдан башлап үткәрелә. Ошо ваҡыт эсендә был конкурста баш ҡаланың 1200-ҙән ашыу башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы ҡатнашып үҙ көстәрен һынап ҡараны. Ҡатнашыусыларҙың етәүһе конкурстың төбәк-ара этабында еңеүсе, ун етеһе лауреат булды.

Бәйгенең талаптары йылдан-йыл яңынан-яңы үҙгәрештәр кисерә бара. Шулай ҙа уҡытыусының төп күрһәткесе ул – дәрес.

«Дәрес - ҡыҙыҡһыныусанлыҡ һәм әхләҡи инаныуҙар факелын тоҡандырыусы осҡон», - тип яҙған В.А. Сухомлинский [2, 119]. Һәр ваҡыттағыса быйылғы конкурста күрһәтелгән башҡорт теле әҙәбиәте дәрестәрендә лә башҡорт халҡының тарихына, мәҙәниәтенә һәм йолаларына, көнкүрешенә һәм ғөрөф-ғәҙәттәренә баҫым яһалды. Уҡытыусылар дәрестә виртуаль Miro таҡтаһы менән таныштырҙы, Wordwall, инофон ҡушымталары, мультимедиалы презентациялар күрһәтелде.

Быйылғы конкурста 13 конкурсант ҡатнаша, уларҙың өсәүһе йәш уҡытыусылар, улар «Педагогик өмөт» номинацияһында көс һынаша. Конкурста ҡаҙаҡ егетенең дә ҡатнашыуы бәйгебеҙгә мәртәбә өҫтәй. Сағынбек Ильяс Жарҡымбек улы Башҡорт дәүләт педагогия университетының аспирантураһында уҡый, Киров районының 9-сы мәктәбендә башҡорт телен уҡыта. Уны төрки телдәренә булған ҡыҙыҡһыныуы Ҡаҙағстандан Башҡортостанға алып килә. Ильяс Жарҡымбек улының дәрестәре яңы технологиялар менән байытылып бик ҡыҙыҡ үтә. Йырларға яратҡан уҡытыусы дәрестәрендә йырлап та, бейеп тә ебәрә. Уҡыусыларҙың башҡорт теленә ҡарата ҡыҙыҡһыныуҙары арта.

Беренсе тур ике конкурс һынауын үҙ эсенә ала: «Педагогик эшмәкәрлектең визит карточкаһы» һәм «Дәрес». Был конкурс һынауының маҡсаты: конкурсантҡа уҡытыу өлкәһендә методик компетентлығын һәм үҙ тәжрибәһен күрһәтә белеүе менән берлектә уҡыусыларға нисек тәрбиә биреүен дә асыҡлау.

Икенсе тур ике конкурс һынауын үҙ эсенә ала: «Ситуатив мәсьәләне хәл итеү» һәм «Оҫталыҡ дәресе». Тәҡдим ителгән педагогик хәлде анализлай алыу, уны педагогик мәсьәләгә әйләндерә һәм хәл итеү юлдарын тәҡдим итә белеү оҫталығын күрһәтеү – конкурстың төп маҡсаты булып тора.

Өсөнсө тур һынауҙарына конкурстың ике тур йомғаҡтары буйынса иң күп балдар йыйған ҡатнашыусылар сығарыла:

- 7 башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы: Әхмәдйәнова Фидания Тәфкил ҡыҙы «94-се лицей»; Бикташева Альбина Фәрит ҡыҙы «М. Исҡужин исемендәге 136-сы башҡорт лицейы», Вәлиева Идалия Роберт ҡыҙы «48-се башҡорт лицейы», Вәлиуллина Гөлшат Радик ҡыҙы 24-се мәктәп, Ильясова Ләйсән Рафат ҡыҙы «161-се лицей», Нәбиева Гөлназ Рәис ҡыҙы «52-се лицей», Сирбаева Яҙгөл Айрат ҡыҙы «Айырым фәндәрҙе тәрәнәйтеп өйрәнеүсе 114-се белем биреү үҙәге».

- «Педагогик өмөт» номинацияһында ҡатнашҡан 2 башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы: Сағынбек Ильяс Жарҡымбек улы 9-сы мәктәп, Шаһабетдинова Элиза Тимур ҡыҙы 124-се мәктәп.

Өсөнсө тур «Түңәрәк өҫтәл» конкурс һынауын үҙ эсенә ала. Конкурс һынауының маҡсаты: лидерлыҡ потенциалын асыу, мәғарифты үҫтереүҙең стратегик йүнәлештәрен аңлауҙы күрһәтеү һәм педагогтар йәмәғәтселегенә мәғарифтың көнүҙәк мәсьәләләрен конструктив хәл итеүҙә үҙ ҡараштарын белдереү.

Һәр ваҡыттағыса быйыл да мәртәбәле конкурста ҡатнашыусы конкурсанттарҙың сығыштарын компетентлы жюри баһаланы. Уның составына М. Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университеты кафедра доценты Хәбибуллина Зөләйхә Әхмәт ҡыҙы, Өфө фән һәм технологиялар университеты кафедра доценты Ҡарабаев Мөнир Иҙел улы, Рәсәй Фәндәр академияһы Өфө федераль тикшеренеү үҙәгенең Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты ғалимдары Йәғәфәрова Гөлназ Нурфәйез ҡыҙы менән Хөсәйенова Гөлнур Рауил ҡыҙы, «Бөтә донъя башҡорттары ҡоролтайы (конгресы)» аппараты етәксеһе Баянов Рөстәм Сәлим улы, «Бөтә донъя башҡорттары ҡоролтайы (конгресы)» йәмәғәт ойошмаларының халыҡ-ара берлеге ҡарамағындағы Өфө ҡалаһы ҡала округының ата-әсәләр комиссияһы рәйесе Ҡолтаев Рәмил Наил улы, Өфө ҡалаһы ҡала округы хакимиәтенең мәғариф идаралығы баш белгесе Торопҡолов Вильдан Ринат улы, уҙған йылдарҙағы профессиональ конкурс еңеүсеһе Ғәзизова Әлфиә Рәүеф ҡыҙы. Конкурс жюриһы рәйесе – республиканың «Башҡортостан уҡытыусыһы» журналының баш мөхәррире Салауат Ғайса улы Кәримов.

Бөтә һөҙөмтәләр конкурсты ябыу тантанаһында 2023 йылдың 14 февралендә иғлан ителә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Ғарипов Р.Й. Әҫәрҙәр. Өс томда, I том. Шиғырҙар, поэмалар. – Өфө: Башҡортостан «Китап» нәшриәте, 1996. – 448 бит.

2. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. — Киев: Радянська школа, 1974. – 119 бит.

© Мостаева Р.М., 2023

УДК 811. 512.141

Мөхәмәҙиев Н.И., студент
Толомбаев В.З., филол. ф. канд., доц.
М.Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к.

БАШҠОРТ РЕКЛАМА ТЕЛЕНДӘ МӨНӘСӘБӘТ ҺҮҘҘӘРҘЕҢ ФУНКЦИОНАЛЬ-СТИЛИСТИК ПОТЕНЦИАЛЫ

Аннотация. В статье исследованы функция и стилистические особенности модальных слов в башкирском рекламном дискурсе. В результате анализа рекламных текстов, систематизированы разряды модальных слов по частотности употребления и выражаемому ими значению. Выявлена их стилистическая окрашенность.

Annotation. The article examines the function and stylistic features of modal words in Bashkir advertising discourse. As a result of the analysis of advertising texts, the categories of modal words are systematized according to the frequency of use and the meaning expressed by them. Their stylistic coloring is revealed.

Ключевые слова: модальные слова, разряды, язык рекламы, стилистическая окраска.

Key words: modal words, categories, advertising language, stylistic coloring.

Хәҙерге лингвистикала реклама текстарын һәм уның телен өйрәнеү ҙур ҡыҙыҡһыныу тыуҙыра, был билдәле, сөнки глобалләшеү шарттарында хәҙерге йәмғиәткә уның йоғонтоһо айырыуса ҙур. Һуңғы йылдарҙа Рәсәйҙәге реклама көнбайыш рекламаһы йоғонтоһонда ҡәтғи үҙгәрештәр кисерҙе, яңы статус алды һәм йәмғиәттә һиҙелерлек мәҙәни күренешкә әүерелде. Рекламаның хәҙерге заман кешеһенең тормош-көнкүрешенә йоғонтоһо киң, ул һатып алыуҙарҙы стимуллаштырыуҙан алып, йәшәү рәүешен һәм донъяға ҡарашты формалаштырыуға тиклемге диапазонды тәшкил итәлер. Сит ил һәм Рәсәй ғалимдарының рекламаға һәм уның теленә ҡыҙыҡһыныуы кәмемәй.

Шул рәүешле, был мәҡәләлә ҡаралған проблеманың актуаллеге реклама теленең милли үҙенсәлеген өйрәнеүҙең перспективалылығы һәм мөһимлеге, илдәге иҡтисади, сәйәси һәм социаль хәлдең үҙгәреүе шарттарында реклама тексының был мәҙәни киңлеккә лингвистик феномен булараҡ яраҡлашыу проблемалары, шулай уҡ махсус функциональ феномен булараҡ реклама теленең коммуникатив, прагматик, когнитив характеристикаларын асыҡлау зарурлығы менән билдәләнә.

Хәҙерге осорҙа ижад ителгән реклама текстары туған телебеҙҙе байытыу һәм уның биһәктәрен уҡыусыларға еткереүсе күркәм өлгөләр. Реклама телендә беҙ тел менән маҡсатлы һәм оҫта эш итеү рәүешен күрәбеҙ. Уны өйрәнеүселәр рекламаның төрлө тел күренештәренә ифрат бай булыуын күрһәтә. Ысынлап та, быҙдай текстар телендә беҙ һүҙ төркөмдәрен ҡулланып, төрлө мәғәнәләр белдереү образ тыуҙырыу үҙенсәлектәрен тоябыҙ.

Тикшереү эшендә хәҙерге башҡорт рекламаһы материалында мөнәсәбәт һүҙҙәрҙең функциональ потенциалы үҙәккә алынды. Һүҙ төркөмө булараҡ мөнәсәбәт һүҙҙәр башҡорт теленең синтаксик һәм морфологик төҙөлөшө, стилистик ҡоролошо өсөн бик ҡыҙыҡлы мәсьәлә.

Мөнәсәбәт һүҙҙәр тип һөйләүсенең һөйләмдә әйтелгән фекер менән объектив ысынбарлыҡ араһындағы бәйләнешкә реаллек һәм реаль түгеллек күҙлегенән булған мөнәсәбәтен белдереүсе һүҙҙәргә әйтәләр [3, 59]. Икенсе төрлө әйткәндә, мөнәсәбәт һүҙҙәр ысынбарлыҡта булған хәл-ваҡиғаны раҫлауҙы, дөрөҫләүҙе йәки инҡар итеүҙе, ул ваҡиғаның булыу-булмауы асыҡ түгеллеген һәм икеләнеүҙе, шулай уҡ теге йәки был эш-хәлдәрҙең башҡарылыуы хаҡында фараз итеүҙе, кәрәклекте һәм тейешлекте белдерәләр.

Хәҙерге көндә “Юлдаш”, “БСТ” радио- һәм телеканалдарында һәм гәзит-журнал сайттарында, биттәрендә сыҡҡан реклама текстарында мөнәсәбәт һүҙҙәрҙең ҡулланылышына анализ үткәрелде. Реклама телендә мөнәсәбәт һүҙҙәрҙең төрлө мәғәнә төркөмдәрен осратып була. Улар рекламаға хас телмәр ситуацияларында ҡулланылып, төрлө мәғәнә төркөмдәренә ҡараған мөнәсәбәт һүҙҙәрҙе туплай. Бигерәк тә, раҫлауҙы-дөрөҫләүҙе, кире ҡағыуҙы-инҡар итеүҙе, кәрәклек-тейешлекте, саҡырыуҙы, өндәүҙе белдереүсе һүҙҙәр күпләп ҡулланыла.

Раҫлау һәм кире ҡағыуҙы белдереүсе мөнәсәбәт һүҙҙәр төркөмө реклама телендә байтаҡ. Был төркөмсәгә түбәндәге мөнәсәбәт һүҙҙәр инә: *эйе, бар, әлбиттә, ысынлап, ысынлап та, ысындан, ысындан да, дөрөҫ, билдәле, һис шикһеҙ, һис һүҙһеҙ, асылда, яҡшы, ярай* һ.б.

Был төркөм мөнәсәбәт һүҙҙәр һөйләмдә бирелгән уй-фекерҙең ысынбарлыҡтағы факттарға, эш-хәлдәргә тап килеүен, уларҙың реаль булыуын дөрөҫләүҙе, раҫлауҙы белдерәләр.

Ысынлап (ысынлап та), ысындан (ысындан да) инеш мөнәсәбәт һүҙҙәре шулай уҡ һөйләмдә бирелгән уй-фекерҙең ысынбарлыҡтағы факттарҙың, хәл-ваҡиғаларҙың реаль булыуын, тап килеүен белдерә. Был мөнәсәбәт һүҙҙәр шулай уҡ әйтелгән фекергә баҫым яһау өсөн ҡулланылып, хуплау рәүешендә әйтелә. Миҫал:

– Баяр ҡатынын ниңә рәнйеттең, йүнһеҙ бәндә?

– Ғәйеплемен, бик үкенәм!

– Нимә!? Үкенәһең имеш?! Бар, йүгер Динмика автоүҙәгенә! Унда 130 мең һумға еткән файҙа менән ҡышҡы резиналарҙы бүләккә биреү һәм иҫке автомобилде баҙар хаҡына тапшырыу шарты менән яңы автомобилдәр теҙелеп тора! Бар! Машинаның иң матурын һайла ла, бүләк ит!

*– **Ысынлап та,** һуң булғансы автомобиль алып ҡалайым әле. Батша юҡты һөйләмәҫ ул!*

Акция 31-се декабрьгә тиклем ғәмәлдә. Тулыраҡ мәғлүмәт һатыусы-консультанттарҙа. Адресы: Мәләүез ҡалаһы, Ленин урамы, 34. Телефон: 8-800-250-10-98. Кредит Совкомбанктан (“Юлдаш” радиоканалынан).

***Эйе** мөнәсәбәт һүҙе һөйләмдә әйтелгән фактты дөрөҫләүҙе белдерә. Миҫалдар: **Эйе**, һеҙ тап ошо ташламаға лайыҡлы! “Зевс” матурлыҡ салонына рәхим итегеҙ! (“Юлдаш” радиоканалы).*

Түгел мөнәсәбәт һүҙе башҡорт әҙәби теленең бөтә жанрҙарында ла актив ҡулланыла. Был мөнәсәбәт һүҙ, башлыса, ҡушма хәбәр составында килә һәм һөйләмдә бирелгән уй-фекерҙе инҡар итә. Миҫалдар: *Бөгөн ни эшләргә тип аптырап ултыраһы **түгел**. Хоккей һеҙҙе көтә. “Салауат Юлаев” сираттағы плей-офф уйындарында Ҡазандың “Аҡ барс” командаһы менән осраша. Ашығығыҙ, билеттар һанаулы. белешмә өсөн телефондар: 8 (347) 274-74-88 («Юлдаш» радиоканалы).*

Раҫлау, инҡар итеү мөнәсәбәт һүҙҙәре реклама телендә уҡыусыны ҡырҡа әйтеү аша һиҫкәндереү, экспрессия маҡсатында ҡулланыла. Был алым ярҙамында текст авторҙары кешене нимәнелер эшләргә өндәй, уның кәйефһеҙ сағын кире ҡаға, ял итергә саҡыра, һөйләм конструкцияһында үҙҙәре яһаған тәкдимдең дөрөҫлөгөн иҫбатлау мәғәнәһен бирә.

Хәҙерге башҡорт телендә үҙенсәлекле мөнәсәбәт формалары рәтенә тейеш һәм кәрәк мөнәсәбәт һүҙҙәре ҡушылып яһалған күп һанлы аналитик конструкциялар ҡарай. Был башҡорт реклама телендә лә актив урын алған.

Тейеш һәм ***кәрәк*** мөнәсәбәт һүҙҙәре башҡорт реклама дискурсында үҙҙәренең бик актив ҡулланылыуҙары һәм грамматик үҙенсәлеге менән башҡа мөнәсәбәт һүҙҙәрҙән айырылып тора.

Тейеш мөнәсәбәт һүҙе хәбәр функцияһында яңғыҙ ҡулланылмай, һәр ваҡыт аналитик конструкция составында була. Үҙенең грамматик тәбиғәте менән тейеш мөнәсәбәт һүҙе ҡылымға яҡын тора. Уға ярҙамлыҡ ҡылымдар эйәреү нигеҙендә һөйкәлеш һәм заман формалары яһала. Тейеш мөнәсәбәт һүҙе уртаҡ ҡылым менән бергә аналитик мөнәсәбәт конструкция барлыҡҡа килтерә. Был мөнәсәбәт конструкция зат, заман һәм һөйкәлеш категориялары менән үҙгәрә.

Был мөнәсәбәт конструкцияның төп мәғәнәһе ниндәй ҙә булһа хәл-ваҡиғаның, эш-хәрәкәттең булырға тейешлеген белдереүгә ҡайтып ҡала. Һөйләүсе шәхес һәм, ғөмүмән, һәр бер кеше үҙен теге йәки был эште башҡарырға бурыслы тип һанай. Был мөнәсәбәт мәғәнә инфинитив+тейеш формаһы менән ҡәтғи рәүештә хәбәр ителә.

Миҫалдар: *Һеҙ матур итеп ял итергә теләйһегеҙме? Һеҙ уға лайыҡлы! Отпуск – ғаиләгеҙ һәм яҡындарығыҙ менән яҡшы ял итеп алыу ваҡыты, һеҙҙе бер кем дә борсомаҫҡа тейеш! “Урал батыр” турагентлығы – һеҙҙең өсөн! Өфө Ҡалаһы, Зорге урамы, 47-се һанлы йорт. телефондар: 8-937-821-12-23 (“Юлдаш” йыр-моң каналы).*

Үрҙә килтерелгән миҫалда инфинитив+тейеш мөнәсәбәт конструкцияһы төрлө заман формаһында хәбәр функцияһын үтәп килгән. Был формалар һөйләүсенең теге йәки был эште эшләргә тейеш икәнлеккә ныҡ ышаныуын, эшләргә кәрәк һанауын белдерә.

Тейеш мөнәсәбәт һүҙе, башлыса, *-ырға, -ергә* аффикслы инфинитив формалары менән мөнәсәбәт конструкция барлыҡҡа килтерә. Инфинитив функцияһын үтәгән *-ыу, -еү* аффикслы исем ҡылым һәм тейеш мөнәсәбәт һүҙенән төҙөлгән конструкция һирәк осрай, ә *-маҡ, -мәк* аффикслы форма менән тейеш мөнәсәбәт һүҙе бөтөнләй ҡулланылмай.

Кәрәк һәм тейеш мөнәсәбәт һүҙҙәренең мәғәнә үҙенсәлеген проф. Н. К. Дмитриев түбәндәгесә аңлата: «Кәрәк һәм тейеш һүҙҙәренең араһында мәғәнә айырымлығы бар, был айырмалыҡ немец телендәге мөнәсәбәт ҡылымдар араһындағы айырманы хәтерләтә» [1, 189]. *Кәрәк* мөнәсәбәт һүҙе *тейеш* мөнәсәбәт һүҙенән айырмалы рәүештә хәбәр функцияһында үҙаллы ҡулланыла ала.

Миҫал: *Ҡышҡы һыуыҡтарҙа йәйҙе һағынаһығыҙмы? Йылылыҡҡа теләйһегеҙме? Быны һеҙ беҙгә килергә* ***тейешһегеҙ****! "Зевс Трэвел" – беҙҙең агентлыҡ сит илгә сәйәхәттәр өсөн путевкалар тәҡдим итә. Диңгеҙ яры һеҙҙе көтә. Рәхим итегеҙ. Беҙҙең адрес: Өфө ҡалаһы, Коммунистик урам, 65 һанлы йорт. Шылтыратығыҙ. 256-49-74. («Юлдаш» радиоканалы)*

Кәрәк мөнәсәбәт һүҙе үҙаллы торғанда ла йәғни синтетик формала һәм бул ярҙамлыҡ ҡылымы менән дә, бөтә һөйкәлеш һәм заман аффикстарын ҡабул итеп, ҡылым функцияһын үтәп йөрөй.

Кәрәк мөнәсәбәт һүҙенең юҡлыҡ формаһы түгел мөнәсәбәт һүҙе эйәреп тә яһала: *кәрәкмәй – кәрәк түгел, кәрәкмәне – кәрәк булманы – кәрәк түгел ине* һ. б.

Юғарыла әйтелгәнсә, ***кәрәк*** мөнәсәбәт һүҙе атрибутив функцияла актив ҡулланыла. Мәҫәлән, кәрәк кеше, кәрәк әйбер, кәрәк эш, кәрәк һүҙ, кәрәк әҙәбиәт һ. б. Әммә был һүҙҙең активлығы *-лы, -һыҙ* яһаусы аффикстарын ҡабул иткәндә бермә-бер арта: *кәрәкле китап, кәрәкле тауар, кәрәкле кеше, кәрәкле шарт, кәрәкһеҙ мәшәҡәт, кәрәкһеҙ әйбер* һ. б.

Шулай итеп, мөнәсәбәт һүҙҙәрҙең тап ошо төрҙәрен алыуыбыҙ уларҙың реклама телендә йыш осрауы, ҡалған типтағы мөнәсәбәт мәғәнәһен белдереүсе берәмектәрҙең быңдай текстарҙа ҡулланылмауы менән аңлатыла. Дөйөмләштереп әйткәндә, тикшерелгән мөнәсәбәт һүҙҙәрҙең төп функцияһы – рекламаның экспрессив йөкмәткеһен булдырыу, модаль мәғәнәләр аша ҡуллыныусыла тауарҙы алырға, йәки, ниндәй ҙә булһа сараға барырға теләк уятыу, мотивация тыуҙырыу.

Реклама телендә раҫлау, кәрәклек-тейешлек, өндәү мәғәнәләрен белдереүсе һүҙҙәр ярҙамында төҙөлгән һөйләмдәр үҙенсәлекле роль уйнай. Улар реклама төбәлгән аудиторияның уй-кисерештәренә йоғонто яһау, уларҙа ниндәй ҙә булһа уй-ниәт, теләк тыуҙырыу функцияһын башҡаралар. Рекламала был осраҡта монологик телмәр ситуацияларында йыш осрай.

Тимәк, реклама телендә үҙенсәлекле грамматик берәмек – мөнәсәбәт һүҙҙәр урынлы ҡулланыла. Уның мәғәнә биҙәктәре башҡорт теленең төрлө функциональ мөмкинлектәрен аса, уны биҙәү өлгөһө булып хеҙмәт итә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Дмитриев Н. К. Башҡорт теленең грамматикаһы. – Өфө, 2008. – 300 бит.

2. Толомбаев В.З., Ғарипова И.И., Фәхриева Ф.Р. Профессор М.В. Зәйнуллин һәм һүҙ төркөмдәрен функциональ-стилистик аспектта өйрәнеү мәсьәләһе // Современная филология: проблемы и перспективы: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной Году башкирского языка, 85-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора, академика АН РБ З.Г. Ураксина и 85-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора, академика АН РБ М.В. Зайнуллина.– Уфа, 2020. – 492 с.

3. Башҡорт теле грамматикаһы: 3 томда. Т. II: Морфология / [Яуаплы мөхәррире Х. В. Солтанбаева]. – Өфө: Китап, 2018. – 312 бит.

© Мөхәмәҙиев Н.И., Толомбаев В.З., 2023

УДК 821

Мөхәмәтдинова Э.Ж., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

ЕР-ҺЫУ АТАМАЛАРЫНДА ХАЛЫҠ ТАРИХЫ

Аннотация. В Белорецком районе, богатом на леса и самом большом районе республики Башкортостан, находится деревня Уткалево. Несмотря на маленькую площадь территории, она хранит в себе много топонимики. В данной статье я описала происхождение гор, полей, рек моей родной деревни и то, как они связаны с историей народа.

Annotation. The village of Utkalevo is located in Beloretsk district, rich in forests and the largest district of the Republic of Bashkortostan. Despite the small area of the territory, it stores a lot of toponymy. In this article I described the origin of the mountains, fields, rivers of my native village and how they are connected with the history of the people.

Ключевые слова: район, деревня, краеведение, топонимика, происхождение, площадь, легенда, история, гора, река.

Key words: district, village, local lore, toponymy, origin, area, legend, history, mountain, river.

Ишембәт

Беҙҙең Рәз тауы артында Ишембәт исемле йылға бар. Элек был йылғаның исеме булмаған. Шул йылға, был йылға, тип кенә йөрөткәндәр. Бер көн ҡойоп ямғыр яуа, йылға ташып, ярҙарынан сыға, халыҡ уның аша сыға алмай аптырана. Шул саҡ Ишембәт исемле һалдат хеҙмәттән ҡайтып килгән була. Атының береһенә һыбай менеп, икенсеһенең йүгәнен биленә бәйләп, йылға

арьяғына сыҡмаҡсы була. Ҡарттар: “Һин, Ишембәт, юҡ менән булма, йылға ташҡан, ул-был булып ҡуймаһын”, ти. Ә Ишембәт: “Диңгеҙҙә балыҡ үлмәгәнде, йылғала мин үлмәм әле”, тип шаярта ла уны кисеп сығырға була. Тик йылға уны аттары менән бергә ағыҙып алып китә. Шунан бирле йылға Ишембәт исемле булып ҡала.

Аҡыл тауы

Аҡыл тауына Аҡкол исемле ҡарт килеп ултырған. Уны, Ҡатай ырыуынан булған, тиҙәр. Ултырған ере – тау башы. Бар тирә-яҡ асыҡ күренә. Шишмә лә алыҫ түгел, мал өсөн дә уңайлы − өй артында ғына ҡуйы урман. Йәнә ауылда йәшәгән Ҡатай ырыуы менән тамъяндар һыйышмаған. Бәлки, шуғалыр ҙа ҡарт ҡасып, тау башында төпләнгәндер. Ғүмер буйы дошманлашып, һуғышып йәшәп булмай, ҡасандыр быға нөктә ҡуйырға, дуҫлыҡ урынлаштырырға кәрәк бит. Ауылдың ырыу башлыҡтары тау башында йыйылып, кәңәш ҡора. Шунан башлана ла инде уларҙың дуҫлығы. Бер ырыу икенсеһенә ҡыҙҙар бирә, икенселәре кәләш ала. Аҡыл тауының тарихы шулайыраҡ.

Әтәс тауы

Граждандар һуғышы ваҡытында ауылда аҡтар ҙа, ҡыҙылдар яғында ҡатнашҡан кешеләр ҙә була. Бер ҡарттың ике улы була. Береһе аҡтар яғында булһа, икенсеһе − ҡыҙылдарҙа. Әлеге тауҙа алыш барғанда ҡыҙылдарҙа йөрөгән егет аҡтар яғында булған ҡустыһын атып үлтерә. Атылған егеттең исеме Әсәт була. Тәүҙә тау «Әсәт тауы» тип йөрөтөлә, тора-бара тау Әтәс тауына күсә. Бәлки, әйтеүе еңелерәк булғандыр.

Йәнбикә шишмәһе

Шишмә тау-таш араһынан урғылып аҡмай. Ул урман эсендәге бәләкәй генә аҡландан башлана. Ауыл халҡы унан һыу алып эсә − ҡыҙҙар көйәнтәләп һыу ташый, егеттәр ҡыҙ күҙләй бара. Ғашиҡтар урыны тиергә мөмкин. Бер көн Йәнбикә исемле ҡыҙҙы атаһы икенсе кешегә, хәлле бер байға, кейәүгә бирмәксе була. Ҡыҙҙың үҙенең яратҡан егете була. Ул бик ҡайғыра, яратҡан кешеһенә хыянат итмәҫкә ҡарар итә, ғашиҡтар осрашып йөрөгән ергә барып аҫылына. Шишмә, шулай итеп, Йәнбикә исемен ала.

Ҡасып килгән

Революциянан һуң ҡасаҡтар бик күп булған. Улар араһында төркмәндәр ҙә була. Ошо ялан ситендә тәүгә туҡтағандар, ағып ятҡан шишмәһен оҡшатҡандар. Тора-бара төркмәндәр Үткәл халҡына ҡушыла. Тәүге туҡталышты Ҡасып килгән тип йөрөтә башлайҙар.

Ҡаҙаҡ үлеге

«Туҡмаҡ йылға» баҫыуының үрге яғында Ҡаҙаҡ үлеге яланы бар. Уның тарихы былайыраҡ. Революциянан һуң аслыҡ башлана. Илдә аслыҡ, яланғаслыҡ, тормош наҡыҫ саҡ. Ҡаҙаҡ милләтле кеше ошо яланда астан үлә. Уның кәүҙәһе табылған ерҙе тап шулай атап йөрөтә башлайҙар

Ҡалмаҡкол – (Ҡармаҡкол)

Тауҙан 60-сы йылдарҙа боронғо һалдат кейеме, тимер колчуга табылған. Өфөлә музейҙа һаҡлана, Ҡалмыҡ ҡоло булғандыр, тигән фараз бар. Шуға күрә,

һалдат кейемдәрен тапҡан тауҙы – Ҡалмаҡҡол йәки Ҡармаҡҡол тип атай башлағандар.

© Мөхәмәтдинова Э.Ж., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821

Мөхәмәтова Н.А., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

ЛЕГЕНДАЛАРҘА АУЫЛЫМ ТАРИХЫ

Аннотация. В данной статье написаны легенды о происхождении гор и скал Хайбуллинского района деревни Большеабишево.

Annotation. This article contains legends about the origin of the mountains and rocks of the Khaibullinsky district of the village of Bolsheabishevo.

Ключевые слова: история, легенда, деревня.

Key words: history, legend, village.

Халҡыбыҙҙың тарихын, легендаларын һаҡлап ҡалыу маҡсатынан сығып мин үҙҙемдең мәкәләмде тәкдим итәм. Был эшем йәмғиәт өсөн файҙалы темаларҙың береһе тип уйлайым, сөнки уҙ еренең тарихын белмәгән кешеләр бар. Был мәҡәлә башҡаларға ғына түгел, минең үҙемә лә фәһем килтерҙе, сөнки мин ошо мәкәләне яҙғанда үҙемдең яратҡан ауылымдың тарихын белдем.

Гүзәл Башҡортостаныбыҙҙың көньяғында урынлашкан Хәйбулла районы. Аҡъяр ауылы уның үҙәге. Аҡъяр ауылынан 60 саҡырым алыҫлыҡта Оло Әбеш ауылы урынлашҡан. Әбеш ауылының тәбиғәте үҙенсәлекле, шуға ла унда Шайтантау ҡурсаулығы билдәләнгән. Ауылдың эргәһенән генә бормаланып Һаҡмар йылғаһы аға. Аулыбыҙ бик йәмле, күркәм, кешеләре егәрле, алсаҡ. Кем генә ҡунаҡка киһә лә тәбиғәтенә лә, кешеләренә лә һоҡланмайынса ҡайтмай. Әбеш ауылының тағы иң күркәм матурлығы булып тора ауылды уратып алған тауҙар. Улар – Шайтантау, Сирмештау, Ҡарасүра ҡаяһы, Үлектәр түше, Барапал.

Хәҙер мин һеҙгә шул тауҙарҙың легендаларын яҙып үтәм.

Шайтантау легендаһы

Шайтантауы битләүҙәрендә башҡорт һәм ҡаҙаҡ биләмәләре араһында сик үтәкән. Йыш ҡына бында ошо төрки ҡәбиләләр араһында яу булап торған. Легенда буйынса ҡаҙаҡ егете шойтас ҡәбиләләре менән был урында Башҡорт ғәскәре Нага-хан менән алыша. Аяҡтары мәжүси булған хан, еңеү яулар өсөн, ҡара аллаларға – шайтанға доға ҡылған. Мосолман Шойтас аллаға яҡты көс һәм ышанысты кәүҙәләндерә. Тигеҙ булмаған алышта Ул Нага-хан уҡынан һәләк була, әммә үҙенең үлеме менән ҡәрҙәштәрҙе һуғышта үҙ азатлығын яҡларға дәртләндерә: "Ҡаҙаҡтар ҡорал менән бирешмәй. Туғандарым-ҡаҙаҡтар, мин үләм, әммә һеҙҙе тыуған яҡтарымдан дошманды ҡыуырға саҡырам». Ҡаҙаҡтар

был алышта еңәләр һәм яуыз юлбашсы наги – хан һәләк була. Был тау Дзяутюбе-Яугир тауы, йәки шайтан-тау тип атала башлай, сөнки бында аҡ һәм ҡара көстәр араһындағы алыш була. Был тау герой Шойтас менән бергә һәләк булған яугирҙәрҙе ерләү урыны була.

Сирмештау легендаһы

Халҡыбыҙҙың батыр уландары ғына түгел, батыр ҡыҙҙары ла булған. Вәзәм аулында бер ғаиләлә ике ҡыҙ тыуа, уларға Ураҙбикә, Наҙбикә тип исем кушалар. Береһенән-береһе һылыу был ҡыҙҙар зирәк тә, батыр ҙа булып үҫәләр. Һыбай бик оҫта йөрөгәндәр, ҡулдарынан уҡ-һаҙаҡ төшмәгән. Үҫә төшкәс һунарға ла йөрөйҙәр, хатта айыу-бүре алған саҡтары ла була. Берҙән-бер көндө аулды яу баҫа, тыныслыҡ бөтә. Ураҙбикә менән Наҙбикә, ауыл егеттәре, ҡарттары менән кәңәшләшеп, баҫкынсылырға ҡаршы көрәшкә сығалар. Дошмандар тауҙа ағас араларында йәшенеп яталар. Ураҙбикә менән Наҙбикә ауылдың ир-егеттәре менән дошмандарға ҡаршы яу асалар һәм уларҙы еңәләр, ләкин Ураҙбикә лә, Наҙбикә лә, ҡаты яраланып, һәләк булалар. Был батыр кыҙҙырыҙы ҙурлап, Алтыш йылғыһы аҡкан тау битенә ерләйҙәр, ул тауға Ураҙьикә, Наҙбикә тип исем ҡушалар, ауылға яу асҡан сирмеш халҡы йәшенеп ятҡан тау Сирмеш тауы тип йөрөтөлә башлай.

Ҡарасура ҡаяһы легендаһы

Бер көн аңғармҫтан Әбеш ауылына баҫҡынсылар ябырыла. Халыҡтың мал-мөлкәтен талап, ҡаршылаҡ күрһәткән бик күп ирҙәрҙе юҡ итеп, күптәрен үҙҙәренә ҡол итеү маҡсаты менән ҡул-аяҡтарын бәйләп, иртә таңдан юлға сығырға ҡарар итәләр, ауылда тирә-яҡка даны таралған көслө лә, мәргән дә Ҡарарсура исемле батыр барлығын барымтасылар белмәй.

Дошмандарҙың хаяһыҙлығынан нәфрәте йөрәгенә һыймаған Ҡарасура батыр, Һаҡмарҙы аша сығып, баҫҡынсылар үтә торған юлға яҡын тау битендәге ҡая ташы янында уҡ башаҡтарын үткерләп, ҡанлы көрәшкә әҙерләнә. Ҡулдары бәйләнеп, ат ҡойороғона тағылған ирҙәрҙе, ҡото осоп илашҡан балаларҙы, дошмандарҙан типкесләнеп саҡ атлап килгән хәлһеҙ ҡатын-ҡыҙҙарҙы, улар артынан ҡыуып килгән малдарҙы күргәс, батырҙың йөрәге ярһып, үс-нәфрәте ҡайнап, ҡая ташы аҫтына әҙерләп ҡуйған уҡ-һаҙағын ҡулыны ала һәм мәргән егет иң алдан килгән дошманды юҡ итә. Шулай итеп берәм-берәм баҫҡынсыларҙы ауҙарғандан һуң ауылының халҡын ҡотҡара, батыр егет артабан да ауылын, ауылдаштарын ҡурсалап йәшәй. Халыҡ, батырға хөрмәт йөҙөнән, теге ҡая ташты «Ҡарасура» тип йөрөтә башлайҙар.

Үлектәр түше легендаһы

Борон ауылдарҙа врачтар булмай, халыҡтың бар дауаһы Ҡөрьән аят-сүрәләр уҡып өшкөрөү һәм төрлө үләндәр була. Бер заман ауылда холера ауырыуы тарала, уның микробы әгәр килеп эләкһә, кеше таң атыуға бер төн эсендә йән бирә. Үлеләрҙе тәрбиәләп күмеп тә өлгөрөп булмай, бер соҡорға күмергә мәжбүр булулар.

Ауыл халҡы ни ҡылырға белмәй, Һаҡмар аша сығып, тау түшенә ҡыуыш ҡороп йәшәй башлай һәм тиҙ генә арала әрем ҡайнатып, шуның менән ҡойоноп,

әрем һыуы эсеп тере ҡалалар. Үлгәндәрҙе шунда ерләҙәр һәм ул тауҙы «Үлектәр түше» тип йөрөтәләр.

Барапал тауы легендаһы

Борон бер урыҫтың аты булған. Ул үҙенең атын тау артына ебәргән. Шул ат йөрөй-йөрөй тау аръяғындығы Һаҡмар йылғаһына барып төшкән. Урыҫ атын тапмағас: “Пропал”, - тигән. Шунан инде тау «Барапал тау» тип йөрөтөлә.

Шулай итеп, беҙ үҙебеҙҙең легендаларыбыҙҙы белергә тейешбеҙ, сөнки легендалар беҙҙең тарихты күрһәтә. Ә тарих белмәгән кешенең киләсәге юҡ.

ӘҘӘБИӘТ

1. Ибраһимова Ғ. Бала саҡ хәтирәләре: шиғырҙар, хикәйәләр – Сибай: БР ДУП “Башҡортостан Республикаһы” нәшриәт йорто филиалы, 2018. – 120 бит.

© Мөхәмәтова Н.А., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821

Мухамедьянов А.И., студент
Научный руководитель: Алибаев З.А., канд. филол. наук, доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

НЕВИНОВНЫЙ УБИЙЦА

Аннотация. Человек сталкивается с этими факторами всю свою жизнь, что создает из него кого-то. В бедной среде одаренный человек может потерять свои способности, обычный человек может добиться высокого успеха благодаря хорошим впечатлениям в нужный момент. Нет плохих людей, есть неудачливые обстоятельства, которые их сформировали.

Annotation. A person faces these factors all his life, whichcreates someone out of him. In a poor environment, a gifted person canlose their abilities, and an ordinary person can achieve high success thanksto good impressions at the right moment. There are no bad people, thereareunfortunatecircumstances thathave shapedthem.

Ключевые слова. генетическая предрасположенность, окружение, сензитивные периоды, нормы правил, стихийные механизмы формирования личности, механизм идентификации, социальные роли и т.д.

Key words. genetic predisposition, environment, sensitive periods, norms ofrules, spontaneous mechanisms of personality formation, identificationmechanism, social roles, etc.

Отрывки с книги Ю.Б. Гиппенрейтер «Введение в общую психологию»: «Личность формируется благодаря жизни человека в обществе. В ходе деятельности человек вступает в отношения с другими людьми, и эти отношения становятся образующим его личность. Каждая личность с определенного момента начинает вносить вклад в жизнь общества или отдельных людей. Человека можно считать личностью, если в его мотивах существует иерархия, а именно если он способен преодолевать собственные непосредственные побуждения ради чего-то другого. Личность, как и все специфически человеческое в психике человека формируется путем усвоения,

или присвоения, индивидом общественно-выработанного опыта. Перейдем к стихийным механизмам формирования личности. У ребенка есть потребность в общение, и это появляется в раннем возрасте ее настоятельности силе. Ребенок хочет быть с матерью – говорить о ней, играть и т.д. Но у него нет непосредственного побуждения быть вежливым. Однако мать ласково и настойчиво это требует. Требования ее освещены для ребенка личностным смыслом, ибо они напрямую связаны с предметом потребности – контактом с матерью. Сначала он выполняет для общения с матерью, но в дальнейшем помогать будет без этих мотив, когда будет получать положительные эмоции от людей которым он помог. Но если общение со взрослым идет плохо, приносит огорчения, то весь этот механизм не работает, новые мотивы у ребенка не происходят. Перейдем к механизму идентификации. В дошкольный период дети подражают родителям во всем: в манерах речи, интонации, одежде, занятиях. Пример со слов А.С. Макаренко:

«Не думайте, что вы воспитываете ребенка только тогда, когда с ним разговариваете, или поучаете его, или приказываете ему. Вы воспитываете его в каждый момент вашей жизни, даже тогда, когда вас нет дома. Как вы одеваетесь, как вы разговариваете с другими людьми и о других людях, как вы радуетесь или печалитесь, как вы обращаетесь с друзьями и с врагами, как вы смеетесь, читаете газету – все это имеет для ребенка большое значение. Малейшие изменения в тоне ребенок видит или чувствует, все повороты вашей мысли доходят до него невидимыми путями, вы их не замечаете. А если дома вы грубы, или хвастливы, или пьянствуете, а еще хуже, если вы оскорбляете мать, вам уже не нужно думать о воспитании: вы уже воспитываете ваших детей, и воспитываете плохо, и никакие самые лучшие советы и методы вам не помогут».

Воспитание приносит плоды только в том случае, если оно проходит в правильном эмоциональном тонусе, требовательность и доброта, дает положительный результат.

На возрастных этапах расширяется круг общения, из которого выбирается образец – объект идентификации. И при неправильном воспитании ребенка, конечно, он будет брать пример с негативного человека. Правила игры и поведение будут совершенно другими.

Социальная роль очень похожа на идентичность. Когда человек станет врачом, он будет вести себя по-другому, так как у врачей принято нести ответственность до конца бороться за жизнь пациента.

Изначально человек полностью примет образ врача, его поведение, эмоции, когда вести в разных ситуациях, но и в конечном счете характер. Вы также можете сказать о солдате, что впервые ему нужно подумать о других. Если личность слаба, то шанс вхождения в роль будет высоким. Человек может начать удовлетворять свои потребности, если он духовно развит.

© Мухамедьянов А.И., Алибаев З.А., 2023

УДК 811.512.141

Мухамедьянова А.Р., студент
Научный руководитель: Исхаков А.Р.,
канд. физ.-мат. наук, доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ЦИФРОВИЗАЦИЯ В СИСТЕМЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие цифровизации, проблемы цифровизации в системе филологического образования, способах их решения. Также в статье рассмотрены возможности цифровых технологий в развитии башкирского языка. Идеи появления новых цифровых технологий, которые помогут в развитии филологических наук.

Annotation. This article discusses the problems of digitalization in the system of philological education, ways to solve them. The article also considers the possibilities of digital technologies in the development of the Bashkir language. Ideas for the emergence of new digital technologies that will help in the development of philological sciences.

Ключевые слова: цифровизация, образование, филологическое образование, цифровые технологии, новые технологии.

Keywords: digitalization, education, philological education, digital technologies, new technologies.

Как вы уже знаете, наш с вами мир переживает глобальные изменения в разных областях нашей жизни.Каждый человек в этом мире постоянно совершает новые открытия, создает что-то новое. В наше время благодаря интернету открыты много возможностей,с помощью цифровизации появились много новых систем, программ. Развитие цифровизации происходит не только в одной сфере, но и в разных отраслях.

Цифровизация – это внедрение современных цифровых технологий в различные сферы жизни и производства. Главное преимущество цифровизации состоит в повышении производительности предприятия посредством сокращения времени, необходимого для разработки нового продукта, выпуска его на рынок и поставка потребителю, а также в оптимизации ресурсов компании, что повышает эффективность ее работы в целом. На производстве цифровизация помогает снижению повседневной рутины, организации и контролю процессов и обеспечению безопасности.

Филологическое образование – это совокупность наук, изучающих культуру народа, выраженную в языке и литературном творчестве.Сейчас же большинство обучающиеся переходят к дистанционному обучению, Современный этап цифровизации в образовании заключается в погружении всех его имеющихся субъектов в цифровую образовательную среду.

В настоящее время востребованной технологией является технология «мобильное обучение», которая дает возможность использовать учебную информацию, учебный материал с персональных социальных устройств, таких как: ноутбук, планшет, компьютер. Также широко распространены такие образовательные технологии, как онлайн обучение, онлайн курсы, видеоуроки и онлайн репетиторство. Их проводят вузы, школы или отдельные субъекты образовательного процесса для всех обучающихся. Такие новые образовательные технологии как массовые учебные дистанционные образовательные курсы дают возможность студентам учиться в любое время и в любом удобном для них формате и форме. Цифровизация образования – это не только видеоуроки, презентации, электронные задания, это возможность подключения к всемирной сети, к разным источникам, к популярным издательствам учебников.

Сейчас многие обучающиеся изучают языки с помощью разных платформ, развивающих игр, видеоуроков. Итак, поговорим о развитии башкирского языка благодаря цифровых технологий. В наше время IT-разработчики делают много новых открытий для развития нашего языка: переводят русские мультфильмы на башкирский, проводят онлайн уроки для изучения башкирского языка. Например,по новостям мы узнали,что уфимский программист Айгиз Кунафин разрабатывает проект аналога Алисы от Яндекс и Маруси от ВКонтакте. Благодаря ему, в ближайшее время жители нашей республики смогут разговаривать с умной колонкой местной разработки. Отличительная особенность этой системы в том, что колонка будет отвечать на башкирском языке. Һомай, именно так будет называться башкирская колонка, запрограммирована так, чтобы выдавать короткий и точный ответ на заданные вопросы.

Мы с нашим преподавателем информационно-коммуникационных технологий, кандидатом физико-математических наук, доцентом кафедры информационных технологий, Алмазом Раилевичем Исхаковым, решили создать игру на башкирском языке. На башкирском языке для изучения башкирского языка уже существуют игры разного вида, такие как: «Әлләсе», «IQБалаБаш”, “Хәйләкәр төлкө”, «Сәләм”, «Башҡортса һүҙлек». Эти приложения помогают изучать башкирские буквы, их правильные произношения, значения этих слов. Перед нами стоит задача: создание игры на башкирском языке с помощью технологии виртуальной реальности. Эти технологии используются для виртуальных путешествий, ознакомления с другими культурами и при изучении другого языка. Есть три вида систем виртуальной реальности:

- обычная виртуальная реальность, благодаря такому виду виртуальной реальности обучающиеся погружаются или взаимодействуют с виртуальным миром с помощью специальной программы.

- дополненная реальность, в котором происходит накладка на генерируемую компьютером информацию сверху на изображения реального мира.

- смешанная реальность, здесь реальный мир связан с виртуальным, и они связаны между собой.

Игра будет в форме квеста с пошаговыми заданиями в виде смешанной виртуальной реальности. Человек полностью погружается в виртуальный мир и чувствует себя внутри него. Условно будет взято место, например, обычный деревенский дом с повседневными предметами быта. Возможно будет 100 предметов. Игрок заходит в дом и видит там эти объекты: стол, ковер, стул и т.д Нажимает на какой-нибудь объект и высвечиваются варианты названия этого объекта на башкирском языке. Игрок должен будет правильно отгадать название этого предмета, например, өҫтәл и др. Пошагово будет много разных заданий. Игрок в процессе игры будет получать задания и выполнять их. Персонаж, которым будет сам игрок,тоесть обучающийся, будет в башкирской одежде. За каждое выполненное задание игрок получает призы и возможность идти дальше за следующими заданиями. Такая игра научит детей и взрослых новым словам повседневного значения и их правильному произношению. Проект планируется совершенствоваться благодаря сотрудничеству студентов факультета башкирской филологии и студентов факультета физики, математики, цифровых и нанотехнологий. Наша задача будет придумать содержание игры, а задача студентов другого факультета создание данной программы игры.

Таким образом, цифровая интернет-среда становится неотъемлемой частью нашей жизни, облегчая многие процессы. Каждое новое поколение все глубже погружено в цифровую среду. И образовательным системам уже сейчас приходится приспосабливаться к повседневным привычкам учеников. А многие эти привычки – цифровые.

ЛИТЕРАТУРА

1. Д. Мошелла Путеводитель по цифровому будущему. – М.: 2020. – 25 с.

2. Андреев А.А. Роль и проблемы преподавателя в среде e-Learning. Высшее образование в России. 2010. № 8-9: 41 – 44 с.

© Мухамедьянова А.Р., Исхаков А.Р., 2023

УДК 372.882

Набиуллина Г.М., канд. филол. наук, доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

О БАЯЗИТОВОЙ Р.Р.

Аннотация. В статье раскрывается жизнь, трудовая деятельность, награды и достижения Баязитовой Р.Р. Отмечается, что она внесла большой вклад в развитие международных и всероссийских связей факультета башкирской филологии, университета в целом.

Annotation. The article reveals the life, work and achievements of R.R. Bayazitova. It is noted that she made a great contribution to the development of international and All-Russian relations of the Faculty of Bashkir Philology, the university as a whole.

Ключевые слова: Баязитова Р.Р., трудовая деятельность, награды и достиджения.

Key words: Bayazitova R.R., career, awards and achievements

Баязитова Розалия Рафкатовна родилась 20 апреля 1973 года в селе Шигаево Белорецкого района БАССР. Она является кандидатом исторических наук (2006), доцентом (2010), старшим научным сотрудником отдела этнологии Ордена Знак Почета Института истории, языка и литературы Уфимского федерального исследовательского центра Российской академии наук (ИИЯЛ УФИЦ РАН).

Окончила Белорецкое педагогическое училище (1991), Башкирский государственный педагогический институт (1995), заочную аспирантуру УНЦ РАН (2005). После окончания вуза работала в Башкирском государственном педагогическом институте (в 2000 г. БГПИ переименован в Башкирский государственный педагогический университет, в 2006 г. присвоено имя М. Акмуллы) старшим лаборантом (1996–1999), ассистентом (1999–2005), старшим преподавателем (2007–2008), доцентом (2008–2020), старшим научным сотрудником (2020–2021). С 2013 г. по 2020 г. руководила магистерской программой по направлению подготовки 44.04.01 – Педагогическое образование (уровень магистратуры), направленность (профиль) «Этнофольклорное образование», с 2018 г. по 2020 г. – 44.04.01 – Педагогическое образование (уровень магистратуры), направленность (профиль) «Этнопедагогика».

В период работы заместителем декана по научной работе Розалия Рафкатовна внесла весомый вклад в развитие международных и всероссийских связей факультета башкирской филологии, университета в целом. Она была инициатором заключения договоров о научном и творческом сотрудничестве с Евразийским национальным университетом им. Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана), Актюбинским государственным университетом им. К. Жубанова (Республика Казахстан, Актюбинск), Горно-Алтайским государственным университетом (Республика Алтай, Горно-Алтайск) и др. В

рамках договоров о сотрудничестве проводила научные стажировки студентов и преподавателей, круглые столы и т.п.

С 2021 года работает старшим научным сотрудником отдела этнологии ИИЯЛ УФИЦ РАН.

Научные труды Розалии Рафкатовны посвящены традиционной материальной и духовной культуре, традиционному этикету башкир. Она участвовала в более 15 фольклорно-этнографических экспедициях по Республике Башкортостан (2000–2019), Самарской, Саратовской областях Российской Федерации (2017), Республике Казахстан (2017). Руководила грантами Республики Башкортостан молодым ученым и молодежным научным коллективам «Традиционный семейный этикет башкир» (2008), РГНФ – «Урал: история, экономика, культура»: «Традиционный семейный этикет тюрков Урало-Поволжья» (2010–2011) и «Семантика и прагматика традиционного этикета в фольклоре башкир» (2013–2014), в четырех грантах выступила исполнителем.

Розалия Рафкатовна является автором более 120 научных публикаций, в том числе: Традиционный семейный этикет башкир. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2007. – 176 с.; Этнография народов Башкортостана. Учебник для студентов высших учебных заведений, обучающихся по гуманитарным специальностям и направлениям подготовки /в соавт. с Мурзабулатовым М.В. – Уфа: из-во БГПУ, 2012. – 118 с.; Семья и традиционный этикет башкир // Башкиры / Отв. ред. Р.Г. Кузеев, Е.С. Данилко; Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, Институт этнологических исследований им. Р.Г. Кузеева УНЦ РАН, Институт истории, языка и литературы УНЦ РАН. – М.: Наука, 2015. – С. 329–337 (в соавт. с Мурзабулатовым М.В.); Выдающиеся просветители Евразии [Текст] / Сост. Р.Р. Баязитова. – 2-е изд., доп. – Воронеж: Изд-во АртПринт, 2020. – 347 с.

Так же она удостоена таких почетных званий и награды, как «Лучший ассистент БГПУ» (2004); Премия и Диплом главы Администрации городского округа город Уфа Республики Башкортостан за вклад в развитие и пропаганду родных языков Республики Башкортостан (2007); Золотой знак отличия «Юность, Наука, Культура» за заслуги в деле привлечения детей и молодёжи к научному творчеству, сохранение и приумножение интеллектуального потенциала России (Москва, 2010); «Отличник образования Республики Башкортостан» (2013); «Лучший доцент БГПУ им. М. Акмуллы» (2019); Почетная грамота УФИЦ РАН (2022).

Имеет Благодарственные письма Федерального агентства по делам молодежи (2016); Полномочного представительства РБ при Президенте РФ (2016); Горно-Алтайского государственного университета Республики Алтай (2010, 2016); Управления образования Администрации ГО г. Уфа РБ (2016); Министерства образования РБ (2015); Курултая РБ (2010) и др.

© Набиуллина Г.М., 2023

УДК 811.512.141

Нигаматова А.А., аспирант
БГПУ им.М.Акмуллы, г.Уфа

ЛЕКСИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «ЙӘШ» - «ВОЗРАСТ» В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ В СРАВНИТЕЛЬНОМ ПЛАНЕ С ДАННЫМИ ДРУГИХ РОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ РЕГИОНА.

Аннотация. В данной статье рассматриваются выделенные в процессе классификации и последующей этногенетической интерпретации односложные корневые основы, относящиеся к семантическому полю «йәш» - «возраст». Материал башкирских, татарских, чувашских диалектов и говоров представлен в стандартной кириллической графике, корни дублируются в латинице.

Annotation. In this article are considered monosyllabic bases, that were underliened in the processof classification and the next ethnogenetic interpretation. They belong to the semantic field "йәш" - "age". The material of bashkir, tatar, chuvash dialects and speech is presented in the standard cyrillic duplicated in Cyrillic.

Ключевые слова: понятие “возраст”; семантика; башкирский язык; диалект; основа; значение.

Key words: concept of “age”; semantics; Bashkir language; dialect; root; meaning.

В качестве лексемы, обозначающей исчисление жизни людей, основополагающей принято считать основу ***–ЙӘШ- (-jaš-)*** в значении «возраст, жизнь». Она встречается как в орхонских, так и в большинстве других письменных памятников. В современных языках и диалектах основа встречается практически без изменений: *йәш* б. лит., *яшь* т.лит. и т.д. В этимологическом словаре алтайских языков отмечаются следующие основы: PTurk. **jāĺ* «возраст; год»: старотюркск. *jaš* (основа отмечена также и в уйгурском языке); каракалпакский *jaš*; турецкий *jaš;* гагаузский *jaš*; азербайджанский *jaš*; туркменский *jāš*; узбекский *jɔš*; уйгурский *jaš*; крымско-татарский *jaš*; киргизский *ǯaš*; казахский *žas*; каракалпакский *žas*; кумыкский *jaš*; ногайский *jas*; хакасский *čas*; шорский *čaš*; чувашский *śol;* якутский *sās*. Основа хорошо прослеживается и в монгольских основах: PMong. **na-su(n)* «возраст, год жизни»): западномонгольский *nasu(n)*, бурятский *naha(n)*; калмыкский *nasn* [3, 961]. В говорах башкирского языка наблюдаются следующие единицы, содержащие указанный корень: аргаяшск., миасск., айскиск. *йәшбикә* «молодая жена»; миасск., кизильск., ик-сакм. *йәшет* «ровесник»; аргаяшск., сальз. *йәштәк* «сверстник»; гайн. *йәшулан* «новорожденный»; средн. *йәшүҫтермә* «молодежь» [1, 133]. Сравн.: чувашский язык: *ешĕл* [6, 35].

Непосредственно с семантическим полем *йәш* «возраст» взаимодействует понятия «время», «отрезки времени», «сезоны». Общетюркской корневой основой типа СГС (согласная-гласная-согласная), обозначающей отрезки времени является ***–САҠ- (cia:k).*** Примечательно, что она не встречается в трудах Махмуда Кашгари или в произведении «Кутагду Билиг» («Благодатные знания»). Эта корневая основа начинает фиксироваться только в XV веке в ряде чагатайских источников [4, 67-68]. Любопытна также монгольская параллель ****cag*** - «время, период, срок, возраст». Не исключено, что основа может выступать затемненным компонентом в маньчжурской лексеме ***ciksin*** «взрослый, совершеннолетний, возмужавший человек». В языках и говорах рассматриваемого региона корень зафиксирован в качестве одного из составных компонентов лексем, описывающих возраст: башк. *бала саҡ* «детство», *бала-сағa* «детвора», кизильск. *сағына йетеү* «стать совершеннолетним» [1, 266].

Показательной основой можно считать также корень ***-ӘСӘ/АСА/ӘКӘ- (ača)*** – в общем значении «старший мужчина или женщина, мать, сестра отца, старшая женщина»: уйгурский *ača*; татарский *aǯa, aǯi, ɛǯi*; татарский (мишарский диалект) *azɨj, ɛzi*; башкирский литературный *äsä;* киргизский *ačaj, aǯa*; кумыкский *aǯaj, ečiw*; хакасский aǯa; чувашский aźa «отец, родитель»; якутский *ehe* «дед»; долганский *ehe* «дед» [3, 272]. Эта основа обращает на себя внимание и тем, что обладает значительным числом значений (главным образом, терминами родства, страшинства), впрочем, довольно близкими по смыслу. Так в башкирском литературном языке основа употребляется как «мать, мама». В башкирских диалектах зафиксированы следующие лексемы с данным корнем: средн. *әзәй* «бабушка, женщина преклонного возраста», гайн. *әкәй* «бабушка», аргаяшск. *әкәй* «старший брат», [1, 424] миасск. *әсә* «пчелиная матка», средн. *әсәй* «повивальная бабка» [1, 426].

Основа ***-ДАМ/ЙАМ (jAm)*** – с семантическим значением «старый, изношенный, плохой»: алтайская основа **dam-**; древнетюркская *jAman;* турецкий *jaman;* азербайджанский *jaman;* уйгурский *jaman;* татарский *jaman;* башкирский *jaman;* киргизский *ǯaman;* казахский *žaman;* каракалпакский *žaman;* кумыкский *jaman* [3, 463]. Обращает на себя внимание тот факт, что в башкирском литературном языке и в большинстве диалектов указанная основа употребляется в значении «плохой» и довольно условно может быть коррелировано с понятием возраста.

Основа ***-ҠАР-*** (-qar-) – распространенный односложный корень со значением «старый, возрастной, слабый, черствый». Встречается не только в тюркских языках (турецкий *karɨ, kart*; гагаузский *qarɨ*; азербайджанский *Garɨ, Gart* «старуха»; узбекский *qari-*; уйгурский *qeri*; татарский *qarɨ, qart*; башкирский *qarɨ, qart*; киргизский *qarɨ, qart*; казахский *qarɨ ~ qɛri, qart*; каракалпакский *qarɨ, ɣarrɨ*; кумыкский *qart*; хакасский *kirə, kirə*; якутский *kɨrɨj;* долганский *kɨrɨ*), но и в монгольских: *kari-, *kar-si-* в значении «стареть, слабеть» [3, 672]. По-видимому, сюда можно отнести и башкирское *ҡарсыҡ*

«старуха». Отметим, что основа встречается в первых тюркских памятников, в том числе и в адъективном значении по отношению к диким и домашним животным [4, 85]. Составная диалектная лексема *карт карый* (демск., сакмарск. говоры) и литературная *карт-коро* [1, 190] содержат в обоих компонентах рассматриваемый нами корень и употребляется в языке в исходном значении «пожилые люди, люди преклонного возраста, старики».

-КЕН/КИН (-ken-) – корневая основа несет в себе смысловое значение «молодой». Башкирское *кинйә* «младший сын/поздний ребенок» может быть сопоставлен с древнетюркской основой **gEnč* [5, 145] и с монгольскими формами **kenǯe* «поздний урожай, поздний ребенок». Сравн.: бурятский *xenze;* калмыцкий *kenzә* [3, 664]. В башкирской традиции термин по своей социальной нагрузке очень близок к социально-бытовому титулу. По видимому связь с обычаем минората позволило термину *кинйә* перейти в разряд антропонимов: *Кинйә* [4, 658]. Примечательно, что это личное имя распространено в Центральной Азии, Урало-Поволжье, Малой Азии и Предкавказье.

Широкое распространение в исследуемом нами семантическом поле получила еще одна основа ***–АҒА/АҠА- (-aqa-)***. В прототунгусском она указывает на возраст человека и имеет форму **ak- / *kaka* «зрелый мужчина, старший брат): эвенкийский *akā, akin*, мансийск. *xaxa*, нанайский. *ā* [7, 23-24].

Аналогичное значение сохраняется в монгольских параллелях. Протомонгольская форма **aka* «старший брат», восточномонгольская: *aqa,* хакасский *ax; axaj* «старшая тетя», бурятский *axa*, калмыкский *axә.*

Древнетюркская основа также полностью тождественна по значению ****(i)āka*** «старший брат; старший дядя; отец; дедушка, почтительное обращение к старшему члену семьи мужского пола». Сравн.: турецкий. *aɣa*, гагаузский *aɣa*, азербайдж. *aɣa*, туркменский *āGa*, узбекский *эɣa*, уйгурский *aɣa,* крымскотатарский *aqa, aɣa*, татарский литературный *aɣa*, башкирский литературный *aɣaj*, киргизский *aɣa*, казахский *aɣa*, каракалпакский *aɣa,* кумыкский *aɣa*, ногайский *aɣa*, уйгурский (южное наречие) *aqa*, ойротский *aqa* «отец», якутский *aɣa* «отец», хакасский *aɣa* «дед, старший в семье».

Данный корень встречается в литературных памятниках. Так, он фигурирует в нескольких рукописях «Огуз-наме» (XIV-XV вв.) в форме *aqa* [ЭСАЯ 2003, 281]. Г. Рамстедт указывал, что основу можно смело причислять к так называемым «лепетным» выражениям общего тюркско-монгольского (шире алтайского) лексического фонда [4, 292].

Нами также зафиксирована основа ***–ОЛО- (-olo-)*** указывающая на «старшинство» может быть определена как корень типа ГСГ: башк. литерат. *олатай* «дед, дедушка», кумыкский *ullu-ata* «дед». Сложное образование лексем с этим компонентом может свидетельствовать о более позднем этапе их развития.

В «Сравнительно-исторической грамматики тюркских языков» дается описание односложной корневой основы типа СГС ***–ЙЕГ- (jeg)*** в общем значении «юноша, молодой человек» [4, 301-302]. Считается, что производной

формой его является тюркское ***jEgit* / **jigit*** «юноша, храбрец»: древнеуйгурский *jigit*, турецкий *jijit*, гагаузский *īt*, азербайджанский *igit*, туркменский *jigit*, узбекский *jigit*, уйгурский *jigit*, крымскотатарский *igit*, татарский *jeget*, башкирский *jeget*, киргизский *ǯigit*, казахский *žigit*, кабардино-балкарский *ǯigit*, *zigit*, каракалпакский *žigit*, кумыкский *jigit, igit*, ногайский *jigit*, уйгурский (южное наречие*) jigit, jigɨt, jɨgɨt*, тофаларский *ńīt* [3, 1509].

Корневая основа типа СГС ***–БАЛ- (-bal-)*** со значениями «малолетний, ребенок, рождаться, появляться на свет» прослеживается не только в тюркских языках и их говорах: тунгусская основа ****baldi-*** употребляется в значении «рождать(ся)», к примеру: эвенк. *baldi-*, мансийск. *banǯi-*; мансийск. (южный диал.) *banǯi-, banǯə* [7, 69-70].

Древнетюркские вариации ****bāla, *bāl-dïŕ, *bāla-pan*** имеют несколько сходных значений, непосредственно связанных с понятием возраста: «молодое животное, птенец, ребенок, младшая сестра жены, младший родственник. Рассмотрим некоторые из них: башкирский *bala, baldɨδ* «младшая сестра жены», *belekej*, турецкий *bala, baldɨz, balaban* «сокол», гагаузский *baldɨsqa*, азербайджанский *bala, balaG, baldɨz*, туркменский *bāla, bāldɨz*, узбекский *bɔla, bɔldiz, palapan*, уйгурский *bala*, крымско-татарский *bala*, baldɨz, татарский *bala, baldɨz*, киргизский *bala*, казахский *bala, baldɨz, balapan*, каракалпакский *bala, baldɨz, кумыкский* *bala*, ногайский *bala, baldɨz*, уйгурский (южное наречие) *mɨla*, хакасский *pala, pastɨ*, шорский *pala, pastɨ* , ойротский *bala, passɨ*, чувашский *poldъr*, якутский *balɨs,* долганский *balɨs* [3, 326].

-*БАЛ*- наиболее часто встречающаяся форма, которая употребляется во многих тюркских памятниках, в говорах. В башкирских, татарских диалектах массово встречается как составной компонент более сложных лексических единиц: гайн. *балағас* «маленький, небольшой», демск. *балабесәй* «котёнок», средн. *балағош* «молодой пчелиный рой», аргаяшск. *балапан* «младенец», кизильск. *балайан* «средний птенец ястреба» [1, 37], крящен. *бала-бута, бала-бак҆ра* «дети, ребята» [2, 98].

- АПА- (- apa/aba-) основа фонологического типа ГСГ. В тюркских языках обозначает старшего родственника, чаще всего старшей сестры [4, 311, 655].

Таким образом, подавляющее большинство выявленных нами при помощи классификации лексики в рамках когнитивных сфер корневых основ представляют собой устойчивые односложные конструкции типов СГС (согласная-гласная-согласная), ГСГ (гласная-согласная-гласная) и их вариаций. Башкирские диалектные понятийного поля *йәш* «возраст» практически полностью тождественны древнетюркским основам, имеют значительные совпадения с монгольскими и тунгусскими корнями.

ЛИТЕРАТУРА

1. ДСБЯ – Диалектологический словарь башкирского языка / М.И. Дильмухаметов, Э.Ф. Ишбердин, Н.Х. Максютова, У.Ф. Надергулов, С.Г. Сабирьянова, Г.Г. Гареева – Уфа: Китап, 2002 – 432 с.

2. БСДТЯ - Большой диалектологический словарь татарского языка = Татар теленең зүр диалектологик сүзлеге : ок. 40 000 единиц / сост. Ф. С. Баязитова [и др.]. – Казань: Татарское книжное издательство, 2009. – 839 с.
3. ЭСАЯ – Этимологический словарь алтайских языков - An Etymological dictionary of the Altaic languages (S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak). Vol. 1-3. – Leiden, 2003. – 2096 p.
4. СИГТЯ 2001 – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика: 2-е издание. М.: Наука, 2001. – 822 с.
5. ДТС - Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969 – 676 с.
6. ЧРРЧ - Скворцов М.И., Скворцова А.В. Чувашско-русский и русско-чувашский словарь. – Изд. 6-е, стереотип. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2012. – 432 с.
7. ТМС I - Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков: Материалы к этимологическому словарю. В 2-х томах / Отв. ред. В. И. Цинциус. Т. I. - Л.: Наука, 1975. – 672 с.

© Нигаматова А.А., 2023

УДК 81.33

Орел А.Р., студент
Научный руководитель: Султакаева Р.А.,
канд. филол. наук, доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ПУТИ ИЗУЧЕНИЯ ЗАИМСТВОВАНИЙ НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛЕ

Аннотация. В данной статье решаются вопросы изучения иноязычных заимствований в школьном курсе башкирского языка. Проблемы изучения заимствований в программе башкирского языка для средних школ остается малоизученной. На этой основе нами предложены пути решения методических вопросов обучения школьников определению лексических групп иноязычной лексики, их происхождения и особенностей функционирования в различных стилях литературного языка.

Annotation. This article addresses the issues of studying foreign borrowings in the school course of the Bashkir language. The problem of studying borrowings in the Bashkir language curriculum for secondary schools remains poorly understood. On this basis, we have proposed ways to solve methodological issues of teaching schoolchildren the definition of lexical groups of foreign vocabulary, their origin and features of functioning in various styles of the literary language.

Ключевые слова: лексика, иноязычные слова, заимствования, современный башкирский язык, методика обучения

Key words: vocabulary, foreign words, borrowings, modern Bashkir language, teaching methods

Изучение лексики – важнейший момент в формирования языковой личности учащихся в школьном курсе башкирского языка. Без знаний словарного состава, норм их употребления, навыков использования слова в устной и письменной речи исходя из закономерностей образования, происхождения данной лексемы невозможно представить коммуникативную компетенцию обучающихся.

Изучение раздела «Лексика» на уроках башкирского языка подразумевают активное знакомство детей с понятиями и теоретическими основами словарного состава башкирского языка. К окончанию средних классов учащиеся должны знать структуру лексического состава, историю его формирования, сегодняшнее состояние [3, 41]. Важнейшая составляющая работы в данном направлении – обучение детей навыкам определения иноязычного слова, анализа его происхождения, работы со словарем при изучении заимствованного пласта башкирского языка.

Однако, несмотря на немалое количество учебно-методических пособий («Методические материалы к учебнику «Родной башкирский язык. 5 класс» В.Ш. Псянчина, «Методическое пособие к учебнику «Родной язык» для 5-9 классов башкирских школ» З.М. Габитовой и Р.М. Мухаметовой, Р.Р. Аюпова и др.) вопросы изучения заимствованной лексики башкирского языка в школьном курсе остается нераскрытыми.

По определению проф. Э.Ф. Ишбердина, «заимствованные слова — это лексическая единицы, заимствованные из других языков в результате историко-культурных контактов» [1, 38].

Понятием иноязычного слова, особенностями его определения учащиеся знакомятся в 5 классе. В разделе «Лексика» в рамках 1-2 занятий невозможно знакомить детей всем богатством заимствованных пластов словарном составе башкирского языка. В учебнике В.Ш. Псянчина, Ю.В. Псянчина, З.М. Габитовой «Башкирский язык» для 5 класса заимствованные слова не рассматриваются как отдельная тема, учащиеся знакомятся с данным понятием поверхностно в рамках учебной программы 3-4 классов в рамках раздела «Лексика» (учебники Ф.Ш. Сынбулатовой). Таким образом, вплоть до 10 класса школьники обладают лишь общими представлениями о процессах заимствования в башкирском языке.

В современном башкирском языке исследователи Дж. Киекбаев, Г.Г. Кагарманов, М.Х. Ахтямов, Э.Ф. Ишбердин выделяют следующие пласты заимствованной лексики:

1) Заимствования из монгольского языка;
2) Персидские заимствования;
3) Арабские заимствования;
4) Заимствования из русского языка;

5) Заимствования из западноевропейских языков [1, 36-45; 2, 54-61].

Учитывая богатство заимствованной лексики, учителю башкирского языка требуется применение эффективных и целенаправленных приемов обучения для достижения лингводидактических целей обучения.

В первую очередь, учащиеся знакомятся с понятием иноязычных слов в словарном составе башкирского языка. Для этого учителю необходимо использовать мультимедийные презентации и возможности проектора. На экран выводится определение иноязычных слов: «Заимствования – это иноязычные слова, попавшие в башкирский язык в результате культурно-исторических контактов народов» [1, 38].

Далее учащиеся в ходе практической работы самостоятельно должны раскрыть теоретическое понятие на практических примерах. Для этого, используя методические пособия, повседневную речь, они приводят примеры иноязычных слов. Учитель в этом случае, опираясь на возможности проблемной технологии обучения, создает учебную задачу, которая состоит из нескольких этапов, требующих самостоятельного решения учащихся:

1. Найдите заимствованные из другого языка слова.

2. Определите их происхождение, опираясь на свой языковой опыт и знания.

3. Покажите особенности функционирования иноязычного слова в современном литературном языке.

В процессе работы по изучению заимствований важную роль играет использование словарей, освещающих различные лексические слои языка. Современная методика преподавания башкирского языка при организации работы со словарем требует применения следующих основных принципов:

1) работа со словарем играет важную роль в развитии мировоззрения ребенка, его личности, подготовка учащегося к практической деятельности;

2) основой работы над словарем является разъяснение учащемуся значения заимствованных слов, глубокое выявление значений определённых языковых единиц, ознакомление детей с лексическим богатством и стилистическими возможностями языка;

3) анализ значения заимствованных слов должен проводиться на современном башкирском языке исходя из их употребления, в отдельных случаях. Например, при изучении раздела “Лексика” языковые единицы могут рассматриваться и в историческом аспекте;

4) учитель обязан систематически организовывать работу над словарем в процессе изучения заимствований [2, 51].

Работа над заимствованной лексикой невозможна без исторического экскурса взаимоотношений башкир с другими народами. В ходе обучения определению древнейших пластов иноязычных заимствований, как фарсизмы или арабизмы, учащиеся намеренно вводятся учителем в проблемные ситуации, которые предполагают решение следующих вопросов:

1). Какие арабские слова вы знаете? Откуда они произошли? Например: *мәғрифәт (образование), иман (вера), хәкикәт (истина).* Проводится исторический экскурс о принятии башкирами ислама и др.);

2). Откуда в башкирском языке появились фарсизмы? (используя интернет-ресурсы, дети приводят конкретные примеры башкиро-персидских языковых контактов, слушают интересные лингвистические гипотезы индоиранского происхождения ономастического пласта в башкирском языке).

В целях формирования коммуникативных навыков обучающихся, их можно разделить на разные группы и поручить им находить заимствования из литературных, публицистических, религиозных текстов. Например, каждая из групп работает над текстами произведений писателя, относящихся к разным литературным жанрам. Дополнительно к таким видам работ в соответствии с целями урока могут быть предложены следующие задания:

1. Сгруппировать найденные заимствований по лексико-семантическому принципу;

2. Объяснить значения каждого слова, этимологии, истории заимствования, используя «Словарь башкирского языка» (М., 1993);

3. Составление данными словами миниатюрных текстов.

Итак, в изучении иноязычной лексики башкирского языка в средней школе учителю важно опирать на новые технологии обучения, использовать потенциал коммуникативного подхода, опираясь на самостоятельную деятельность обучающихся. По нашему мнению, именно в этом случае возможно систематическое усвоение школьниками заимствованной лексики в речевой деятельности. В результате изучения заимствованной лексики обогащается словарный запас школьников, формируется необходимая для развития коммуникативной компетенции лексический минимум в речи учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ишбирҙин Э.Ф. Историческое развитие башкирского литературного языка. – Уфа: 1986. – 241 с.

2. Ҡаһарманов Ғ.Ғ. Башҡорт теле лексикаһы һәм терминологияһы. Стәрлетамаҡ: СДПИ, 2002. – 242 бит.

3. Псянчин В.Ш. Родной язык. 5 класс. – Уфа: Китап, 2017. – 298 с.

4. Рабочая программа составлена на основании примерной образовательной программы по предмету «Родной (башкирский) язык и литература» для 1-4 классов общеобразовательных организаций с русским языком обучения. Сост. З.Г. Нафикова. – Уфа: Китап, 2017. – 48 с.

5. Словарь башкирского языка: в 2 т. Авт. И.М. Агишев и др. - М.: Рус. яз., 1993. – 1760 с.

© Орел А.Р., Султакаева Р.А., 2023

УДК 372.8

Псянчина М.Т., магистрант
Научный руководитель: Тагирова С.А.,
канд. пед. наук, доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ БАШКИРСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦ НА УРОКАХ РОДНОГО И ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ШКОЛАХ

Аннотация. в статье рассматривается сопоставительный анализ башкирских и английских пословиц как один из методов, применяемых на уроках родного и иностранного языка в школах. Представлены конкретные примеры анализа народных изречений двух народов, опирающиеся на различия в языковых картинах мира башкир и англичан.

Annotation. the article discusses the comparative analysis of Bashkir and English proverbs as one of the methods used in the lessons of native and foreign languages in schools. Specific examples of the analysis of the folk sayings of the two peoples are presented, based on the differences in the linguistic worldviews of Bashkirs and Englishmen.

Ключевые слова: методика преподавания башкирского языка, методика преподавания английского языка, пословицы, башкирские пословицы, английские пословицы, сопоставительный анализ.

Key words: methods of teaching the Bashkir language, methods of teaching English, proverbs, Bashkir proverbs, English proverbs, comparative analysis.

В настоящем времени знание как минимум двух языков становится нормой: на приёме на работу, в путешествиях и в целом в жизни. Образование, соответственно, должно шагать в ногу со временем и удовлетворять потребности общества в таких знаниях. Касается это и уроков родного и иностранного языка, где, несомненно, должны быть образцы устного народного творчества, которые смогут дать представление о культуре того или иного народа.

Пословицы – это устойчивое выражение, выражающее в краткой форме мысль, проверенную житейским опытом [1, 163]. Они отличаются лаконичностью и в то же время содержательностью, чем и являются отличным материалом для педагогов.

Изучение башкирских пословиц непосредственно связано с многочисленными экспедициями учёных-фольклористов в различные районы Республики Башкортостан и соседние субъекты Российской Федерации. Здесь можно назвать фамилии таких деятелей науки, как К.Мэргэн, С.Мирас, Г.Амантай, Ф.Надыршина, М.Надыргулов и других [2, 7].

Говоря об изучении английских поговорок, можно назвать такие фамилии как Редраут Р.,Уиттинг К, Стефанович Г.А., A. Fox, N. Barley и др. Пословицы как одно из средств на уроках иностранного языка были рассмотрены в научных работах Афанасьевой Т.Ю., Палей О.И., Майка И.Р. и др.

Применение пословиц как и башкирских, так и английских необходимо рассматривать прежде всего в сопоставительном плане, где проводится грамматический и лексико-этномологический анализ образцов устного народного творчества [3, 142]. Так как пословицы являются отражением именно культуры народа, его обычаев, традиций и мировоззрения в целом, важно также делать акцент на сходные и отличающиеся черты, о чем будет сказано далее.

Приведем пример нескольких выражений на башкирском и английских языках с последующим анализом:

«Ат ысҡынһа, тотоп була, һүҙ ысҡынһа, тотоп булмай» («Если лошадь высвободится, поймать можно, если слово – нельзя»)

«Spoken words are like flown birds: neither can be recalled» («Сказанные слова как улетевшие птицы: ни тех, ни других не вернуть»)

В данном случае пословицы подходят по смыслу, однако используются разные слова для того, чтобы описать невовремя сказанное слово. Если у башкирского варианта есть некая аналогия с таким животным как лошадь, то в английском варианте это птицы.

Необходимо сделать акцент именно на выборе именно лошади в башкирском варианте пословицы, так как это является важным аспектом в мировоззрении башкир. Если у англичан лошадь была больше как тягловым животным, которое служило в большей степени на полях, то у башкир она являлась спутником егета и его верным помощником в военных походах. Из кожи коня выполнялась посуда, предметы быта и оружия, из молока кобылиц изготавливался напиток кумыс и т.д. [5, 256] Это всё заключает в себе мысль, что лошадь являлась ключевым животным в житие башкир, что в свою очередь и отразилось в их языковой картине.

Говоря о грамматической составляющей выше перечисленных пословиц, нужно упомянуть, что в башкирском варианте употребляется придаточное предложения условия, в то время как в английской пословице используется сравнение.

Рассмотрим следующий пример:

«Бүренән ҡурҡҡан урманға бармаған» («Боявшийся волков не ходил в лес»);

«There are no forests without jackals» («Нет лесов без шакалов»).

В данном случае и первая, и вторая пословица подходят по смыслу, однако, как и в прерыдущем примере, есть различия между лексической наполненностью выражений. Если в башкирском варианте мы видим название такого животного, как волк, то в английском это шакалы. Это объясняется тем, что в башкирской картине мира волк является злым хищником, внушающим

страх [3, 25]. Это также может объясняться тем, что волк является частым обитателем лесов в местах проживания башкир, и, основываясь на этом, можно считать это определяющим фактором в выборе именно этого животного, а не какого-либо другого.

В английской картине мира шакалы занимают то же самое место, что и волки, но они более распространены в местах проживаниях англоговорящих народов, чем и объясняется выбором данного животного.

Грамматическая составляющая данных пословиц также может быть основой для сравнения: сифат ҡылым (причастие) в башкирском варианте и конструкция There is/There are в английском варианте.

Таким образом, сопоставляя пословицы по одному смыслу на обоих языках можно выявить схожести и различия. Это и является базой для формирования знаниевой базы о культурах башкирского и английского народов и их языковой картины мира. Данный сопоставительный анализ рекомендуется к применению как и на уроках родного, так и на уроках иностранного языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Афанасьева Т.Ю. Методическая ценность английских пословиц и поговорок в обучении иностранному языку // Наука. Искусство. Культура. – 2017. – №3 (15). – С. 163-167.

2. Башҡорт халыҡ ижады. Мәҡәлдәр һәм әйтемдәр [Текст] / яу. мөх. З.Ғ. Ураҡсин; баш мөх. Ә. Сөләймәнов; төҙ. Ф. Нәҙершина. X том.– Өфө: Китап, 2006.– 544 бит.

3. Бухарова Г.Х., Исхакова Ф.А. Символика зоонима бүре (волк) в башкирской лингвокультуре // МНИЖ. – 2017. – №12-1 (66). – С. 22-25.

4. Мосина М.А., Барсукова Е.В. Использование пословиц и поговорок на уроке английского языка // Проблемы романо-германской филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков. – 2014. – №10. – С. 142-146

5. Руденко С.И. Башкиры: историко-этнографические очерки: с изменениями и дополнениями. – Уфа: Китап, 2018. – 373 с.

© Псянчина М.Т., Тагирова С.А., 2023

УДК 811.512.141

Рахматуллина Д.Д., студент
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ОРГАНИЗАЦИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ БАШКИРСКОМУ ЯЗЫКУ УЧАЩИХСЯ-БИЛИНГВОВ

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы преподавания башкирского языка учащимся-билингвам, предлагаются примеры

продуктивных заданий. Необходимость разработки эффективных приемов и методов обучения башкирскому языку определяется современными тенденциями в образовании, в том числе компетентностным подходом.

Annotation. The article discusses topical issues of teaching the Bashkir language to bilingual students and offers examples of productive tasks. The need to develop effective techniques and methods of teaching the Bashkir language is determined by modern trends in education, including the competence approach.

Ключевые слова: билингвизм как многоаспектная проблема, компетентностный подход, взаимодействие языковых систем, типичные ошибки в речи учащихся-билингвов.

Key words: bilingualism as a multidimensional problem, competence approach, interaction of language systems, typical mistakes in the speech of bilingual students.

Башкортостан – многонациональная, полиязычная, многоконфессиональная республика. Башкирский язык согласно Закону «О языках народов Республики Башкортостан» (1999 г.) имеет статус государственного наряду с русским: «Государственными языками Республики Башкортостан на всей территории являются башкирский и русский языки: башкирский язык как язык башкирской нации, реализовавший свое право на самоопределение, русский язык как государственный язык Российской Федерации». Данное положение в последующем было закреплено в Конституции Республики Башкортостан: «Государственными языками Республики Башкортостан являются башкирский и русский языки»

Билингвизм, будучи многоаспектной проблемой, является предметом изучения различных наук. Он изучается в лингвистике, психолингвистике, социальной психологии, является исследовательским предметом социологии. Вопросам билингвизма посвящено немало научных трудов (Л. А. Булаховский, Е. М. Верещагин, А. Д. Швейцер, Л. Т. Масенко и др.).

Для учителей башкирского языка и литературы билингвизм представляет собой особый интерес, так как он нередко становится причиной возникновения специфического рода речевых ошибок, обусловленных особенностями взаимодействия языковых систем. Как правило, билингвы коммуникабельны, они достаточно свободно говорят, но испытывают затруднения в написании слов, в правильном произношении.

В целом, одна из главных проблем, с которой сталкивается учащийся-билингв – это воссоздание некоторой новой картины мира, отличной от той, которая есть в его родном языке.

Как отмечает Саяхова Л.Г., «билингвизм как явление межкультурной коммуникации представляет несомненный интерес как для лингвистов, так и для преподавателей в полилингвокультурном пространстве, от которых в значительной степени зависит эффективность практики межкультурной коммуникации. Основой формирования билингвальной языковой личности, как отмечают исследователи, является диалог языков и культур, т.е. учет реалий

культур, специфики понятийного членения мира, особенностей коннотаций, ключевых слов-концептов, символов, образной системы как способов выражения родной культуры и культуры другого народа» [3, 140].

В речи билингва, владеющего двумя языками, не только происходит взаимодействие языковых систем, но и проявляется присутствие двух различных культур, что, бесспорно, обогащает коммуникационный процесс.

Таким образом, билингвы аккумулируют языковые и культурные знания и транслируют их в процессе общения, формируя комплексное восприятие и отражение картины мира двух различных культур» [2, 92].

Исследователи этого явления отмечают, «при рассмотрении характера взаимодействия языковых систем у двуязычного индивида представляется возможным проведение аналогии между соотношением житейских и научных понятий в его сознании, с одной стороны, и взаимодействием систем родного и иностранного языков – с другой. Как правило, непосредственная связь речи с мышлением на двух языках возможна лишь в том случае, когда овладение вторым языком вызвано потребностью в коммуникации и происходит в естественных условиях, т.е. в окружении носителей данного языка» [4, 211].

С какими трудностями сталкивается ученик-билингв при изучении башкирского языка?

Во-первых, следует помнить, что и среди билингвов есть разные дети. Для одних лингвистические задачи даются легко, другим – сложнее (как впрочем, и ученикам, для которых башкирский родной).

Во-вторых, нередко на уроках башкирского языка при выполнении даже самых несложных устных и письменных заданий, в языковом сознании билингвов проходит целый ряд этапов. Когда ребёнок выбирает единицы того или другого языка в зависимости от уровня владения ими, происходит смешение систем, упрощение слов, несознательное избегание произнесения сложных конструкций.

В-третьих, не секрет, что нередко из семьи учащегося-билингва идет установка, что родной язык богаче, эмоциональнее, а башкирский язык нужен «только для школы».

Какие существуют объективные причины, которые влияют на успеваемость по башкирскому языку и литературе у билингва? Как правило, родной язык нужен общения с родственниками, друзьями. Второй, башкирский – для получения оценок, знаний по предмету «башкирский язык». Часто ни на одном из языков ребёнок не умеет грамотно писать. Как ни странно, даже находясь в «домашней» языковой среде, при устном общении с родными у ребенка пропадает необходимость правильно писать на своем родном языке. На уроках башкирского языка он пишет в силу своих лингвистических способностей. Важно помнить, что языковые барьеры может помочь преодолеть работа с логопедами.

Можно выявить типичные ошибки в написании слов у билингвов:

- путается в написании специфических согласных звуков

башкирского языка: «һ», «ç», «ҙ», «ҡ», «ғ», «ң» и специфических гласных звуков: «ә», «ү», «ө»;

- ошибки в построении предложения (порядок слов в башкирском предложении обычно таков: определения и подлежащие располагаются в начале, затем – обстоятельства, дополнения, а сказуемое, как правило, ставится в конце предложения);
- опускаются знаки препинания;
- относит всех живых существ к одушевленной категории (местоимение *кем* ‘кто’ употребляется только для наименования человека, а *ни, нимә* ‘что’ – для названий всех остальных живых существ, предметов и явлений. В башкирском языке одушевленность и неодушевленность, а также категория рода не имеют морфологических форм);
- трудности в написании сложных слов (*билбау – пояс (бил – поясница, талия и бау – веревка); аҡҡош – лебедь (аҡ – белый и ҡош – птица*) и т.д.)

Как видим, в силу объективных причин, работа учителя башкирского языка и литературы над формированием языковой компетенции у учащихся - билингвов, осложняется. Хотим привести некоторые примеры продуктивных заданий, которые способствуют решению этой задачи. Напомним, что продуктивные задания – это задания, результат выполнения которых (ответ на вопрос) не содержится в учебнике в готовом, легко воспроизводимом виде, а в тексте или иллюстрациях есть подсказки, помогающие их выполнить.

«Такие задания изменяют организацию традиционного урока. Их назначение – включить учащихся в решение «жизненной» проблемной задачи. Во-первых, продуктивное задание – это деятельностное задание; во-вторых, оно моделирует практическую, жизненную ситуацию; в-третьих, оно строится на актуальном для учащихся материале; в-четвёртых, его структура задаётся особыми элементами: стимул (погружает в контекст задания, мотивирует на выполнение); задачная формулировка (указывает на деятельность, необходимую для выполнения задания); источник (содержит информацию, необходимую для успешного выполнения задания, акцент делается на формирование самостоятельности); инструмент проверки (задаёт способы и критерии оценивания результата)» [1, 28]. Продуктивные задания удачно вписываются в концепцию системно- деятельностного подхода в образовании.

1) Вопросно-ответная работа. Конечно, это одна из стандартных форм работы учителя. Но важно помнить, что при работе с билингвам не следует использовать вопросы закрытого типа (предполагающие однозначный ответ), а желательно моделировать речевую ситуацию. Например, разыгрывание сценки. *«Меня пригласили на день рождения - Мине тыуған көнгә саҡырҙылар»*. Здесь ученик учится отвечать на вопросы, учитывая коммуникативную ситуацию. Эффективна работа «вопрос-ответ» с использование карточек. Важно помнить, что нередко ученику-билингву сложно согласовывать окончание прилагательных и существительных. Поэтому простые вопросы нередко играют

существенную роль. Например, задание соотнести существительные и прилагательные согласно роду для ученика билингва достаточно важны, тогда как ученику, для которого башкирский является родным, они нередко и вовсе не нужны.

2) Деформация высказываний или целого текста производится учителем или составителем учебных материалов путем предварительного удаления из них языковых единиц либо нарушения логического порядка в связном тексте и предъявления его в виде разрозненных фрагментов. Прием восстановления реализуется учащимися в следующих видах упражнений: заполнение пропусков, дополнение, перегруппировка.

3) Приемы моделирования, игровой ситуации согласно новому стандарту, должны активно использоваться на уроках. Например, урок пресс-конференция или защита работы *«Этимология слова - Һүҙҙен килеп сығышы»*. Урок проходит в нетрадиционной форме – пресс-конференция. *«Журналисты»* берут интервью у исследователей башкирского языка. Несколько учеников (один из которых билингв) заранее получают домашнее задание подготовить сообщение, создать презентацию, иллюстрирующую историю происхождения выбранных ими слов. Здесь ученику-билингву еще и предоставляется возможность познакомиться и историей башкирского языка.

4) Метод проекта, который может охватить и внеурочную деятельность ученика. Например, составить *«Толково-сравнительный словарь - Аңлатмалы-сағыштырма һүҙлек»*. Ученик сопоставляет одно и то же слово, но на разных языках. В словарных статьях можно не только указывать это слово на двух языках, но и указать сферу употребления слова, его грамматические и морфологические признаки и т.д. Если учитель башкирского языка является еще классным руководителем, можно предложить ребенку-билингву приготовить презентацию о культуре, традициях или праздниках своего народа.

5) Привлечение ученика к научно-исследовательской деятельности – одна из важных составляющих в деятельности ученика. Почему же не придумать интересные темы для билингвов! К выполнению таких работ могут активно привлекаться родители. Примерные темы – *«Слова-цветообозначения в русском и башкирском языках», «История моего имени/фамилии», «Имя существительное в русском и башкирском языке»*

Основная задача учителя-предметника – создать для ребенка ситуацию успеха. Учителю-словеснику нужно найти такой индивидуальный подход, чтобы ученик-билингв ни в коем случае не стеснялся своей «двуязычности», чтобы он мог задавать вопросы, какими бы глупыми они не казались для других учеников. Помогают формировать языковую компетенцию у таких учащихся и продуктивные задания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон о языках народов Республики Башкортостан (1999). Уфа. 17 с.
2. Искужина Н.Г. (2014) Двуязычие в городах Республики Башкортостан

(социолингвистический аспект). Уфа: РИЦ Баш ГУ. 252 с.

3. Конституция Республики Башкортостан (2009). – Уфа: ИП Поляковский Ю.И. 40 с.

4. Саяхова Л.Г. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация: учеб. пособие / Л. Г. Саяхова. − Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. − 140 с.

5. Корнилов О.А. (2003) Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд. М.: ЧеРо. 290 с.

© Рахматуллина Д.Д., 2023

УДК 811.512.141

Рахматуллина С.Х.,
заведующий отделом национального образования
МБОУ ДО «НИМЦ» ГО г. Уфа
Шарафутдинова З.Т., методист отдела
национального образования
МБОУ ДО «НИМЦ» ГО г. Уфа

ИЗУЧЕНИЕ РОДНЫХ ЯЗЫКОВ НАРОДОВ РБ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ ГОРОДА УФЫ

Аннотация. В данной статье рассаматривается тема изучения родных языков народов РБ в системе образования города Уфы. Изучение языка содействует его сохранению и развитию, обеспечивая будущее народа. Но не всегда есть возможность создания школ или классов, где велось бы преподавание родного языка.

Annotation. This article examines the topic of studying the native languages of the Narolds of the Republic of Belarus in the education system of the city of Ufa. The study of the language contributes to its preservation and development, ensuring the future of the people. But it is not always possible to create schools or classes where the native language would be taught.

Ключевые слова: язык, народы, многонациональность, учитель, образование.

Key words: language, peoples, multinational, teacher, education.

Главной задачей и ориентиром всех образовательных организаций столицы – воспитание личности ребенка с опорой на родной язык и национальную культуру. В городе Уфе сложилась система образовательных учреждений, в которой бережно сохраняются и развиваются родные языки народов Республики Башкортостан.

Многие семьи с детьми дошкольного возраста проявляют заинтересованность в посещении ребенком национального детского сада или детского сада, в котором есть группы с изучением родных языков. Ежегодно мы наблюдаем рост спроса на дошкольные места в этих группах. В Уфе

функционируют 14 национальных детских садов (10 – башкирских, 4 – татарских). В 200 дошкольных образовательных организациях организовано изучение родных языков. Более 6 500 дошкольников изучают башкирский язык, около 1 800 – татарский язык.

Для соблюдения принципа преемственности «детский сад – школа» в 24 детских садах реализуется проект «Полилингвальные детские сады». В них обучение проходит с погружением детей в трилингвальную языковую среду (русский, башкирский, английский).

На сегодняшний день в образовательных организациях города обучаются представители более 80 национальностей. Обучение ведется на русском, башкирском, татарском языках. Продолжают свою деятельность 10 национальных гимназий и лицеев, в которых обучаются на родном языке более 6 500 детей.

Во всех школах города Уфы организовано изучение 4-х родных языков – русского, башкирского, татарского, немецкого. (на слайде сколько детей какой язык изучают – русский – 113 222, башкирский – 13 935, татарский – 6 280, немецкий – 400). Государственный (башкирский) язык Республики Башкортостан изучают 105 610 обучающихся, что составляет 79 % от общего количества детей.

Изучение языка содействует его сохранению и развитию, обеспечивая будущее народа. Но не всегда есть возможность создания школ или классов, где велось бы преподавание родного языка. Когда в столице Башкортостана возникла потребность в изучении родных языков, в декабре 1992 года на основании постановлений Администрации города Уфы по инициативе национальных диаспор и родительской общественности начали открываться национальные воскресные школы.

Сегодня в городе функционируют 9 воскресных школ и 4 национальных отдела в учреждениях дополнительного образования: 3 татарские, 2 чувашские, 2 украинские, башкирская, марийская, армянская, еврейская, немецкая, и польская, в которых обучаются 3625 детей. Функционирование национальных воскресных школ, где изучаются 9 родных языков, является уникальной моделью национального образования столицы.

Обучение ведется по 4-м направлениям: образовательное, художественно-эстетическое, физкультурно

оздоровительное, культурологическое. В учебные планы национальных

воскресных школ входят предметы, предусматривающие не только изучение родного языка, но и ознакомление с традициями и культурой народа. Педагоги стремятся помочь детям осознать свои корни, сохранить и приумножить культурное и духовное наследие своих предков, проявить собственные интеллектуальные и художественные способности.

Обучающиеся национальных воскресных школ активно участвуют в городских и республиканских мероприятиях. Таких как Республиканский слет

национальных воскресных школ, День города, День Республики Башкортостан, День народного единства, День национального костюма и другие.

Для привлечения обучающихся и реализации их прав на изучение родных языков воскресные школы работают в тесном сотрудничестве с национальными общественными организациями. Совместно с ними воскресные школы проводят плодотворную работу по реализации Государственной программы «Укрепление единства российской нации и этнокультурное развитие народов в Республике Башкортостан».

Все образовательные организации уделяют особое внимание истории поколений, возрождению народных традиций. Ежегодно проходят «Шэжэрэ байрам», «Сабантуй», конкурс исполнителей колыбельных песен «Бишек йыры», мероприятия, посвященные Дню национального костюма, Международному Дню родного языка, Дню башкирского языка. Такие праздники не только сближают детей и родителей, но и воспитывают чувство гордости за свою республику, свой город, семью.

Своеобразным образовательным брендом Уфы стал городской конкурс «Здравствуй, здравствуй, сказка!», который проводится с 2010 года. В конкурсе юных сказочников принимают участие все желающие, начиная с 2-летнего возраста, которые владеют башкирским языком, а также фольклорные коллективы образовательных учреждений. Участники на башкирском языке рассказывают сказки народов мира и инсценируют их. Проходя через отборочные туры районного, городского уровней, мероприятие завершается гала-туром на сцене ведущих театров Уфы.

Современность ежедневно ставит новые вопросы, связанные с сохранением и развитием родных языков. И, чтобы эти вызовы принять, необходимо уделять постоянное внимание созданию условий для реализации данного направления. Формирование навыков общения на родном языке невозможно без его практического использования. Поэтому подготовка педагогов, совершенствование их умения развивать у детей мотивацию говорить на родных языках – важная задача системы муниципального образования.

Учителя родных языков столицы ежегодно входят в число лучших педагогов республики и страны по итогам профессиональных конкурсов.

В прошедшем учебном году учитель башкирского языка и литературы Уфимской общеобразовательной школы-интерната с первоначальной летной подготовкой им. М.Г. Гареева Фатхитдинова Фаниля Асхатовна стала победителем Всероссийского мастер-класса учителей родного языка – 2021.

Воспитатель МАДОУ «Башкирский детский сад № 308» Гибадуллина Рашида Рахимовна – лауреат республиканского конкурса «Педагог года дошкольной образовательной организации с обучением на родном языке». Она представит республику Башкортостан во Всероссийском мастер-классе учителей родного, в том числе русского языка.

С 11 по 18 сентября 2022 года в Ставропольском крае прошел Всероссийский профессиональный конкурс «Лучший учитель родного языка и родной литературы», который объединил педагогов из 68 регионов Российской Федерации. Участниками конкурса стали носители более 60 родных языков. Нашу республику достойно представил победитель Межрегионального конкурса «Учитель года башкирского языка и литературы – 2022», учитель МБОУ «Лицей № 107» ГО г. Уфа РБ Ищдавлетов Мирас Рашитович.

Конкурс состоял из следующих туров:

– заочный тур: конкурсное испытание «Медиавизитка»;

– очный тур состоял из конкурсных испытаний «Методическая мастерская», «Урок», «Классный час», «Мастер-класс».

По итогам конкурсных испытаний Мирас Рашитович стал лауреатом первого Всероссийского профессионального конкурса и вошел в 5-ку сильнейших учителей страны. Также по итогам онлайн голосования за медиавизитку конкурсанта на странице конкурса в социальной сети «Вконтакте» Мирас Ищдавлетов признан победителем.

Жизнь в многонациональном городе невозможна без приобщения учащихся к культуре, обычаям и ценностям населяющих его народов. Мы ведем постоянную работу над созданием такой языковой и культурной среды, чтобы наши дети имели возможность в семье, в детском саду и в школе говорить на родном языке, знали и старались сохранять исторические корни и традиции своих народов.

© Рахматуллина С.Х.,Шарафутдинова З.Т., 2023

УДК 373.5.

Рәхимова Э.Ф., филол. ф. канд., доц.
БР Мәғарифте үҫтереү институты, Өфө к.

БАШҠОРТ ТЕЛЕ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ КРЕАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРҘЫ ҮҪТЕРЕҮ

Аннотация. В статье обосновывается необходимость формирования креативной компетенции у учащихся на уроках башкирского языка и литературы; приводится список умений, входящих в состав данной компетенции; раскрываются основные положения методики обучения говорению с использованием креативных приемов и заданий.

Annotation. The article substantiates the need for the formation of creative competence among students in the lessons of the Bashkir language and literature; provides a list of skills included in this competence; reveals the main provisions of the methodology of teaching speaking using creative techniques and tasks.

Ключевые слова: креативная компетенция, башкирский язык и литература, качество обучения.

Key words: creative competence, Bashkir language and literature, quality of education.

Хәҙерге ваҡытта Рәсәйҙә яңы белем биреү стандарттарына ярашлы уҡытыу системаһына үҙгәрештәр индерелә. 2023-2024 уҡыу йылында Башҡортостан Республикаһының бөтә дөйөм белем биреү ойошмаларына I кластан IX класҡа тиклем дөйөм башланғыс һәм төп белем биреү яңыртылған федераль дәүләт белем биреү стандарттары кертелә. Бөгөнгө көн уҡытыусы һәр яҡлап тәрән белемле һәм профессиональ компетенциялы, киң мәғлүмәтле булғанда ғына, заманға лайыҡлы, ижади фекерләүсе, юғары зауыҡлы шәхес тәрбиәләй ала.

Заманса белем биреүҙә уҡыу сифатын күтәреү өсөн, традицион технологияларҙы өҫтәмә алымдар менән тулыландырырға кәрәк. Белем биреүҙең төп маҡсаты – уҡыусыға белем биреү менән берлектә был белемдәрҙе тормошта ижади ҡулланырға өйрәтеү, ә уҡытыусыларҙың төп маҡсаты – белем сифаты менән идара итеү өсөн төрлө алымдар ҡулланып, киләсәктә илдең ысын хужалары булырлыҡ белемле, аҡыллы бала тәрбиәләү.

Яңыртылған стандарттар уҡыусыларҙы төрлө эшкә йәлеп итеү аша уларҙың фекерләүен, һөйләүен телмәрен, рухи үҫешен тәьмин итеү бурысын ҡуя. Уҡытыусылар уҡыусыларға әҙер белем бирергә түгел, ә белемде уҡыусыларҙың үҙҙәренән эҙләтеп таптырыу алымдарын күҙ уңында тотоп эшләргә, алған белемдәрҙе тормошта ҡуллана белергә өйрәтергә тейеш. Шул ваҡытта ғына беҙҙең уҡыусылар яңы тормош шарттарына яраҡлашҡан, дөйөм мәҙәни үҫешкә ирешкән, үҙ фекере булған һәм йәмғиәткә файҙалы шәхестәр булып үҫәсәк.

Хәҙерге заманда функциональ грамоталылыҡ формалаштырыу өҫтөнлөклө маҡсаттарҙың береһе булып тора. Ул, һис шикһеҙ, белем биреүҙәге инновацион ҡараштарға таянып эшләүҙе талап итә.

Яңы шарттарҙа уҡыу процесы “өҙлөкһөҙ белем алыу” концепцияһын бойомға ашырыуға ҡоролған. Тиҙ үҙгәреүсән йәмғиәттә функциональ грамоталылыҡ кешеләрҙең социаль, мәҙәни, ижтимағи эшмәкәрлегенең, шулай уҡ бер өҙлөкһөҙ белем алыуҙың төп базаһына әйләнде. Функциональ грамоталылыҡ, йәғни уҡыусының алған белемдәрен тормошта ҡулланырға өйрәтеү – киң мәғәнәле төшөнсә, ул уҡыу, математик, тәбиғи-фәнни, финанс яҡтан грамоталылыҡты, креатив фекерләүҙе, глобаль компетенцияларҙы үҙ эсенә ала.

Шуларҙың береһе – креатив фекерләү ҙур әһәмиәткә эйә.

Эшебеҙҙең маҡсаты булып башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә креатив (ижади) компетенцияны формалаштырыу мөмкинлектәрен асыу тора. Креатив фекерләү күнекмәләре, ғалимдар раҫлауынса, уҡытыу һөҙөмтәлелеген, уҡыу сифатын һәм үҙ аллы эшләү мөмкинлеген арттыра. Был технологияның актуаллеге шунда: а) белем биреүҙә формализмдан һәм авторитар стилдән ҡотолоу; б) уҡыусының ижади потенциалын үҫтереү өсөн шарттар тыуҙырыу.

Креатив йәки телдең ижади мөмкинлектәре хаҡында телселәр күптән ҡыҙыҡһына. Иң беренселәрҙән булып рус ғалимдарынан телдең поэтик функцияһын Р. Якобсон [5], В. Шкловский [3, 11-13] көндәлек ваҡиғаларға, әйберҙәргә, эшкә яңыса ҡараш ташларға, тип яҙып сыҡҡан. Шулай уҡ А.А. Леонтьев, Н.И. Жинкин, А.Л. Лурия, М. Р. Львов, Г.А. Цукерман, К.П. Зайцева, Н.Н. Макарова, Т.П. Сальников, В. А. Кустарев, О.В. Кубасов, Н.В. Кузьмин, М.И. Лисин, Н.В. Клюев, Ю.В. Касаткин, Л.В. Королькова, В.А. Козырев, Е.А. Овсянникова, Н.А. Песняева, О.С. Саломатова һәм башҡа ғалимдарҙың күп кенә ғилми хеҙмәттәре донъя күрҙе. Шуға ҡарамаҫтан был өлкәлә башҡорт теле һәм әҙәбиәте буйынса айырым хеҙмәттәр юҡ тиерлек.

Креативлыҡ хәҙерге көндә әҙәби әҫәрҙәр миҫалында ғына түгел, ә СМИ, реклама текстары, теле- һәм радиотапшырыуҙарҙың миҫалында ла өйрәнелә [1, 2008; 2, 2005; 4, 2007].

Креатив компетенцияларға тәжрибәнән үҙеңә файҙа алыу, килеп тыуған мәсьәләне хәл итеүҙе яңыса сисеү, хәҙерге һәм элекке ваҡиғаларҙың бәйләнешен асыу, төрлө проблемаларҙы сискәндә алған белемдәрҙе ҡулланыу, үҙеңде ышаныслы тотоуҙы индерергә мөмкин.

Креатив фекерләү үҫтереү алымының төрлө ысулдары бар: “кәрзин” ысулы, инсерт, синквейн, “алтын эшләпә” ысулы, дидактик уйындар, төркөмдәрҙә эш ойошторoу, терәк конспект, паузалар яһап ҡуйыу. Был ысулдарҙың һәр бер дәрестә ҡулланыу кәрәкмәй, сөнки һәр бер дәрестең үҙенсәлеге бар. Уҡытыусы ошо алымдарҙың, дәрестең темаһына ҡарап, иң отошлоларын ғына һайлап ала.

Креатив (ижади) алымдарға драматизациялау, ассоциациялау, проблемалы ситуациялар, мейене штурмлау кеүек алымдар ҙа инә.

Креатив алымдарҙы ҡулланыуға бер нисә миҫал ҡарап китәйек. Был алымдарҙы бигерәк тә башҡорт телен дәүләт теле булараҡ уҡыған уҡыусыларға тәҡдим итергә була. Программаның йөкмәткеһен үҙләштереүгә ҡуйылған талаптарҙа аралашыуҙың төрлө ситуатив шарттарын һаҡлап, башҡорт телендә диалог ҡора белеү, үҙенә ҡарата бирелгән һорауға яуап ҡайтара белеү, үҙенең уй-фекерен әңгәмәсеһенә тулыһынса еткереү бирелгән. Шуға күрә креатив алымдарҙы ҡулланып, балаларға, тормош менән бәйләп, ситуатив биремдәр эшләтеп, дәрестәр үткәреү күпкә отошло.

Мәҫәлән, класс 2 төркөмгә бүленә, секретарь һайлана, уҡытыусы проблемалы һорау йә тема бирә, уҡыусылар ошо мәсьәләне сисеү, теманы асыу өсөн 1-2 минутта идеяларын яҙып бирә. Бында башҡа һыйырлыҡ булмаған идеяларҙы ла ҡарап китергә кәрәк (“Башҡорт телен һаҡлау”, “Бай һәм бәхетле булыу”, “Ауылдарҙы һаҡлап ҡалыу”, “Нисек яҡшы йәшәргә”, “Имтиханды нисек яҡшы тапшырырға” һ.б.). Аҙаҡ бөтә әйтелгән идея, тәҡдимдәрҙән иң продуктивтарын билдәләп үтелә.

Дәрестә үтелгән һүҙҙәрҙе нығытыу, ҡабатлау, тормошта, көндәлектә ҡулланыу өсөн, йомғаҡлау дәрестәрендә ҡыҙыҡлы ситуатив күнегеүҙәр тәҡдим итеү отошло буласаҡ. Мәҫәлән, “Транспорт” темаһын үткәндә ошондай

ситуацияны бирергә була: «Һеҙ автобуста ҡайтып киләһегеҙ. Кондуктор һеҙгә: “Юл хаҡын түләгеҙ!” – тип әйтә. Ә һеҙҙең аҡсағыҙ юҡ. Аҡсағыҙ төшөп ҡалған. Һеҙ нимә эшләрһегеҙ?». Бында төрлө варианттар әйтелергә мөмкин: автобустан төшөп ҡалыу, аҡса юҡ икәнегеҙҙе кондукторға әйтеү, икенсе кешеләрҙән һорап тороу һәм башҡалар. “Магазинда” темаһын йомғаҡлағанда уҡыусыларға бер нисә проблемалы ситуация бирергә мөмкин: а) Һинең бер купюралы 1000 аҡсаң бар, һиңә бер һауыт һыу ғына алырға кәрәк, ләкин кассала ваҡлыҡ аҡса юҡ, һин нимә эшләр инең. Яҡында башҡа магазин юҡ; б) Һеҙ магазинда әйбер алғанда банканы төшөрөп ватаһығыҙ. Һеҙ ни әйтерһегеҙ? һ.б.

Ошондай биремдәр балаларҙа дәрескә ҡыҙыҡһындырыу тыуҙыра, бала үҙенең фекерен әйтергә тырыша, активлаша, килеп сыҡҡан ситуациянан сығыу юлын эҙләй.

Креатив фекерләүгә йүнәлтелгән эш төрҙәренең структураһы мотивация, өйрәтеү (кәрәк булһа) өлөшөнән һәм төрлө аспекттағы компетентлыҡты тикшереүгә йүнәлтелгән һорауҙарҙан тора.

Яуаптар ҙа төрлө формала булырға тейеш: яҙма – бер нисә һүҙҙән алып (мәҫәлән, һүрәтте исемләү йә фәнни һорауға яуап ҡайтарыу) ҡыҫҡа текстҡа тиклем (мәҫәлән, хикәйәне тамамлап ҡуйыу йә проект эшен ҡыҫҡаса аңлатыу); визуаль саралар ярҙамында яуаптар (мәҫәлән, плакат, лозунгылар яҙыу, бирелгән формалар ярҙамында һүрәттәр төҙөү) һәм башҡалар. Мәҫәлән: балаларға “Минең мәктәбем (колледжым)” темаһына һөйләмдәр йә бәләкәй хикәйә төҙөткәндә, 100 йылдан мәктәбегеҙҙе ниндәйерәк итеп күрәһегеҙ тигән һорау ҙа ҡуйырға була.

Юғары кластарҙа проект эштәре уңышлы алымдарҙан һанала. Шулай уҡ дәрестәрҙә инсерт (креатив фекерләү технологияһының алымы) алымын ҡулланыу, стратсессия үткәреү ҙә отошло.

Шулай итеп, креатив фекерләү үҫтереү алымдары уҡыусы алдында тыуған төрлө проблемаларҙы хәл итергә өйрәтә. Был технологияның нигеҙендә стандарт булмаған фекерләү, ирекле күҙаллау, ҡатмарлы мәсьәләләрҙең яңы сиселешен табыу һәм ижади эшсәнлек ята. Дәрестә уҡытыусы ғына педагогик мәсьәләне ижади яҡтан сисергә тейеш түгел, уҡыусы ла был процеста актив ҡатнашыусы ролен үтәргә тейеш. Беҙ бөгөнгө көндә дәрестең коммуникатив йүнәлешен көсәйтәбеҙ: дәрестә хеҙмәттәшлек мөхите булдырыу, эшлекле партнерҙар аралашыуы, үҙ-ара контроль, ярҙамлашыу формалаштырыу беренсе планға сыға.

ӘҘӘБИӘТ

1. Радбиль Т.Б. «Инновационные процессы в лексике и грамматике русского языка Интернета» // Croatica et Slavica Ladertina IV. – 2008. – № 4. – С. 237-244.

2. Ремчукова Е.Н. Креативный потенциал русской грамматики. – Москва, 2005.

3. Шкловский В. О теории прозы. – Москва, 1929.

4. Эпштейн М. «О творческом потенциале русского языка» [Электронный ресурс] // Журнал «Знамя». – 2007. – №3. Режим доступа: http://magazines.russ.ru/snamia/2007/3/ep18-pr.html. – Дата обращения: 30.01.2023.

5. Якобсон. Р. «Лингвистика и поэтика». Структурализм: «за» и «против». – Москва, 1975. – Режим доступа: http://philologos.narod.ru/classics/jakobson-lp.htm. – Дата обращения: 30.01.2023.

© Рахимова Э.Ф., 2023

УДК 159.9

Рысқұлова А.Ә., магистр соц.наук,
Бтеналина А.Р., студент,
Бітімбаева Г.Ж., студент,
Данабай А.Е., студент
Баишев Университет, г. Актобе

АРТ-ТЕРАПИЯ ТЕХНИКАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ПСИХОЭМОЦИЯЛЫҚ САУЛЫҚТЫ РЕТТЕУДЕГІ МАҢЫЗЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается, что становление умного человека связано с развитием интернационального языка образов - резьбы по камням, танцев, пантомимики, жестов, жестов. Искусство как средство коммуникации, своеобразный, эмоциональный язык возникло с целью общения. Древние образы Арт-терапии сохранились в архиакических формах искусства – в народном творчестве. Здесь прослеживается базирование на символическом языке "коллективного бессознательного". Человек, склонный к меткам, бессознательно использовал их в религии и подобном изобразительном искусстве, воссоздавая знаки окружающих предметов и форм.

Annotation. This article considers that the formation of an intelligent person is associated with the development of an international language of images - stone carving, dancing, pantomime, gestures, gestures. Art as a means of communication, a kind of emotional language arose for the purpose of communication. Ancient images of Art Therapy have been preserved in archaic art forms – in folk art. Here we can trace the basing on the symbolic language of the "collective unconscious". A person prone to labels unconsciously used them in religion and similar visual arts, recreating the signs of surrounding objects and forms.

Ключевые слова: творчество, язык, терапия, человек, образ.

Key words: creativity, language, therapy, person, image.

Ақылды адамның қалыптасуы бейнелердің интернационалды тілі - тастарды қашап жазу, би, пантомимика, ым-ишара, жесттердің дамуымен байланысты. Өнер коммуникация құралы, өзіндік, эмоционалды тіл ретінде

қарым-қатынас мақсатында пайда болды. Арт-терапияның көне бейнелері өнердің архиакалық формаларында – халық шығармашылығында сақталған. Бұл жерде «ұжымдық бейсаналылықтың» символикалық тіліне негізделу байқалады. Белгілеуге бейім адам, бейсаналы түрде айналадағы заттар мен формалар белгілерін қайта жасай отырып, оларды дінде және сол сияқты бейнелеу өнерінде пайдаланды. Емдік-коррекциялық және профилактикалық жұмыстағы дербес бағыт ретіндегі терең тамырларына карамастан, арт-терапия бірнеше он жылдар даму есебінде. Оның дамуы үшін жағдайлар XX ғасырдың аяғында, балалық және примитивті өнерге қызығушылықпен қатар пайда бола бастады. Шарттылық шеңберінде тұрақтала алмайтын эмоциялардың ашық түрде көрінуі, аудиторияның суретші кәсіптілігіне беретін шынайы бағасы емес, шығармашылықтың өзі болып табылады және өнер үшінде, арт-терапия үшін де маңызды болып табылады.

«Арт-терапия» термині (art – өнер, art therapy – өнер терапиясы) адамның психо-эмоцмоналды күйін көрсету мақсатында серпінді бейнелі шығармашылықпен емделуді білдіреді. Ең алғаш рет бұл терминді Адриан Хилл 1938 жылы шипажайларда өзінің құрт ауруына ұшырағандарды бейнелеу шығармашылығымен емдеу сабақтарын сипаттауда пайдаланды. Содан кейін бұл термин өнер терапиясы сабақтарының барлық түрлеріне қолданыла бастады (музыкотерапия, драматерапия, би терапиясы және т.с.с.) [1].

Арт-терапияға кереметтей анықтама беру күрделі, өйткені ол белгілі бір мөлшерде маманның теориялық түсініктеріне және практикалық іс-әрекеті саласына, қандай да бір елдегі арт-терапияға тән модельдерге және олардың даму деңгейіне байланысты. Арт-терапияны түсіну бойынша түрлі пікірлерді қарастырайық. Эдит Крамер пікірінше, көрсетуге, ішкі қақтығыстарды қайтадан бастан кешіруге және нәтижесінде оларды шешуге мүмкіндік беретін ең алдымен көркемдік шығарма процесінің «шипалық» мүмкіндіктері есебінен тиімді нәтижеге қол жеткізу мүмкін болады. Адриан Хилл бейнелеу әрекетінің шыпалық мүмкіндіктерін ең алдымен «ауыр мазасызданулардан» пациенттің көңілін бөлу мүмкіндіктерімен байланыстырады. Маргарет Наумбург пайымдауынша, көркемдік сабақтар нәтижесінде адам өз қорқыныштарын еркін көрсету қабілеттеріне күмәндануды жеңеді, өзінің бейсаналылығымен жанасады және олармен бейнелердің тілінде олармен сөйлеседі. Өзіндік ішкі әлем мазмұнын көрсету арқылы адам өз мәселелерін жеңе алады [2].

Осылайша, ғалымдардың бірқатары, көркемдік шығарма психотерапевтке клиентпен тығыз қатынас орнатуға көмектеседі және осылай оның мазасыздануын анықтай алады, екіншілері- көркемдік шығарманың шипалы ықпал етуіне клиенттің көңілін бөлу және жағымды ахуал жасау арқылы қол жеткізуге болады, үшіншілері- ол өздігінен оның сезімдерін шығаруға қабілетті және деструктивті тендециялардың шығуына мүмкіндік береді деп түйіндейді [3].

Арт-терапияға қатысты бірнеше көзқарастардың болуы орынды. Сонымен қатар арт-терапевтік бейнелеу жұмысы түрлі материалдардың кең мөлшерде

таңдалуын қарастырады. Бояулар, қаламдар, түрлі-түсті борлар мен қатар журналдар, түрлі-түсті қағаздар, құм және т.б заттар жиі қолданылады. Проза немесе поэзия терапиясының «механизмі» мынадай, яғни ұяң адамға өлең, әңгіме түрінде өз мазасыздануын сипаттауға мүмкіндік береді, бұл уақытта ол басқа бір кейіпкер артына жасырынып, айтып жатқаны өзіне қатыссыз ретінде болады [4].

Музыканың адамға ықпалы үш деңгейде жүреді - вибрациялы, эмоционалды және рухани. Дұрыс таңдалған әуен адамға жағымды ықпал етеді. Мысалы, анасы баласын әлдилей отырып, шипалық күші бойынша салыстыруға келмейтін, ұйқыға жетелейтін, оның қорғаныстық тежелуін тудырады. Музыкалық қолдау сабақтары процедураның шипалық эффектісін жоғарылатады. Акушерлер босану процесінің белгілі бір кезеңдерінде музыка қолданады.

Табиғаты бойынша өнер терапиясы жан-жақты. Ол адамның ішкі күшінің ашылуымен байланысты және көптеген мүмкіндіктер береді:

- өзіңдегі кездейсоқтықты дамыту және зейін, есте сақтау, ойлау (когнитивті дағдылар) процесстерін жетілдіру;
- өзгеше тұрғыда өзіңнің өмірлік тәжірибеңді зерттеу;
- экзотикалық деңгейде қарым-қатынасқа түсуге үйрену (бейнелеу, қозғалыс, дыбыстық құралдар);
- өзін көрсету барысында өзіңді және басқаларды қанағаттандыру;
- құнды әлеуметтік дағдыларды дамыту (топтық жұмыста);
- жаңа рөлдерді игеру және тұлғаның латентті қасиеттерін көрсету, сонымен қатар өзіндік мінез-құлық өзгерісінің айналадағыларға қалай ықпал етуін бақылау;
- тұлғалық дараланууды нығайтуға жетелейтін өзіндік бағаны көтеру;
- шешім қабылдау дағдыларын дамыту;
- босаңсу, жағымсыз ойлар мен сезімдерді шығарып тастау;
- бейнелеу өнерімен айналысу және шығармашылыққа деген өзіндік қабілетті жүзеге асыру; [5].

Арт-терапия бойынша қазіргі зерттеулерді талдау бұл әдістің емдік мақсатта қолдануға болатынын дәлелдеуді қарастыруға мүкіндік береді. Ол:

1) әлеуметтік қолайлы түрде агрессивті сезімдердің көрінуі үшін мүмкіндік береді. Сурет салу, жапсырма немес бояулармен жұмыс қысымды қауіпсіз шешу тәсілдері болып табылады.

2) терапиядағы процесті үдетеді. Бейсаналы қақтығыстар және мазасызданулар вербалды психотерапиядағы сөйлеуге қарағанда, көру бейнелері көмегімен жеңіл көрінеді.

3) терапия процесінде диагностикалық жұмыстарға негіз болады. Шығармашылық өнімді пациент теріске шығара алмайды. Шығармашылық жұмыс стилі терапевтке көптеген мәлімет береді, өз өнімін өңдеуге автор елеулі үлесін қосады.

4) жойылмайды деген сезімдер және ойлармен жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Кейде вербалды емес құрал интенсивті сезімдер мен сенімдерді анықтайтын және түсіндіретін жалғыз құрал болады.

5) терапевтік өзара қарым-қатынасты нығайтуға көмектеседі. Топ мүшелерінің көркем шығармашылықтарында элементтердің сәйкес келуі эмпатиялар мен жағымды сезімдер дамуын үдетуі мүмкін.

6) ішкі бақылау және реттілік сезімдерінің пайда болуына негіз болады. Сурет салу, жапсырма, бояулармен жұмыс формалар мен түстерді ұйымдастыруға жетелейді.

7) сезімдерге көңіл бөлуді дамытады және күшейтеді. Өнер көру және кинестетикалық түйсіктерді айқындауға және олармен эксперимент жүргізуге мүмкіндік беретін шығармашылық нәтижесінде пайда болады.

8) өзіндік тұлғалық құндылық сезімін күшейтеді, шығармашылық құзырлылықты көтереді [6].

Жасырын іскерліктерді айқындау және дамыту нәтижесінде пайда болатын қанағаттану арт-терапияның қосалқы нәтижесі болып табылады. Арт терапия тиімділігін аталған көрсеткіштерді қоса отырып анықтауда, топтық жұмыста шығармашылық тәсілдерді ерекшелеу қажет, сонымен қатар терең фантазиялау мен қиялдауға, топ мүшелері арасындағы қақтығыстарды шешуге және үйлесімділікке жетуге көмектеседі [7].

Эдит Крамер бойынша, өнердің әрбір шығармасы мотивтер арасындағы қандай да бір қақтығысты сипаттайды. Көркем шығарма біздің қиялымызға символикалық форма береді, нәтижесінде қандай да бір мөлшерде біз олардан арыла аламыз.

Психоаналитикалық теорияны толықтай қолдамайтын психотерапевттер пайымдауларынша, фрейдтің сублимация концепциясы шектен тыс шектеулі. Олардың пікірлерінше, шығармашылық көрініс мотивтері басылып қалатын либидо күшінің туындысы ретінде емес, тұлғаның автономды, бөлінбейтін бөлімі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Арт-терапия тобын басқарушы топты қажетті материалдармен қамтамасыз етіп және көркемдік шығармашылықты ынталандыру үшін максимум иілгіштік танытады. Түрлі-түсті қаламдар, қыш, ағаш, тас, мата қиындылары, қағаз сияқты қарапайым заттар пайдаланылады. Кейде топ мүшелері өздерін қызықтыратын басқа да заттар алып келулері мүмкін: жағалау құмы және ағаш қабығы. Бөлменің іші қозғалыс және шулы ойындар ойнау үшін ыңғайлы болуы керек. Шығармашылыққа негіз болу үшін, басшы мүмкіндігінше байқалмайтындай болуы керек. Қатысушылардың толығымен өз сезімдеріне берілуі байқалып отырады [8].

Арт-терапиямен айналысатын терапевттің суретші болуы міндетті емес. Оның көркемдік шығарма мәселелеріне қызығушылығы, патопсихология және топтық динамика саласындағы білімдері маңыздырақ. Арт-терапияның процедуралық аспектілері басшының теориялық және кәсіби дайындығына және топ қызметтеріне байланысты. Бастапқыда топтық терапия аурухана

жағдайындағы тұйық индивидуумдармен жұмыс түрі ретінде басталды. Пациенттер басқа пациенттер шығармашылықтарына қызығушылық білдіріп, қарым-қатынасқа бейімдірек бола бастаған. Бүгінде кейбір пациенттер арт-терапия сабақтарына қызығушылықтарын білдіреді, оған ұмтылады да, себебі шығармашылық өзіндік көріністегі шектеуді сезінеді. Мысалы, невроз жағдайында пациенттер өздерін мөлшерден тыс ақылды етуге және өздерін шектен тыс бақылауға бейім. Кездейсоқ сурет салу және жапсырма жасаумен айналыса отырып, олар өздерінің ригидті қорғаныстарын жоя алады. Шизифрениктермен жұмыс жасау барысында арттерапевттер олардың позитивті «мен-концепциясының» қалыптасуын қолдауға ұмтылады. Түрлі адамдар топтарын жоспарлы ұсталыққа немесе суретшілікке мұқият үйретуге қарағанда, көркемдік іс-әрекет терапиясын кездейсоқ деп атауға болады. Өнер терапиясымен айналысатын зерттеушілер, көркемдік қабілеттердің терапевтік құралы ретінде көркемдік қабілеттердің немесе пациенттерді арнайы дайындаудың қажеті жоқ екенімен келіседі.

Өнер терапиясы үшін психика ерекшелігін көрсететін процестің өзі маңызды болып келеді. Жетекші топ мүшелерінің ішкі мазасызданулары көріністерін мадақтап отырады және шығармашылық қабілеттерінің мәнсіздігіне мазасызданбайды [9].

Карл Юнг пайымдауынша, қиял және шығармашылық адам болмысының қозғаушы күштері болып табылады. Шығармашылық процестегі фантазияның рөлін Юнг келесіше сипаттады: тек суретші ғана емес, сонымен қатар кез-келген шығармашыл адам, өзінің барлық жетістіктері үшін өз фантазиясына міндетті. Балаға тән және сол сияқты үйлеспейтін жұмыс түрлеріне тән ойын, фантазияның динамикалық принципі болып табылады. Ешқандай да шығармашылық процесс өздігінен туындамайды және аталған ойын фантазиясыз өз бетінше бола алмайды. Осындай, яғни субъектінің саналы түрде оған ықпал етуге талпынбастан өз фантазиясы дамуын бақылауы сияқты шығармашылық процесті белгілеуде Юнг «белсенді қиял» терминін пайдаланды.

Өнер терапиясында фантазияны кездейсоқ қолдану мысалдары ретінде шимақтар суретін салу бойынша жаттығулар қызмет етуі мүмкін. Қатысушылар ешқандай жоспарсыз бірнеше уақыт ішінде қағаздан қолдарын үзбестен қисық сызықтар суретін салады. Бұл жаттығудың мақсаты- қатысушыға кездейсоқ өз сезімдерін білдіруге мүмкіндік беру. Жаттығуды орындау мөлшері бойынша қатысушы психикасының бейсаналы компоненттері байқалады. Содан кейін қатысушы бірнеше уақыт аралығында суретіне мұқият қарап, пайда болған көру бейнелері қандай да бір оқиғалар, объектілер немесе санасындағы кейіпкерлерді сезінуге көмектесу мүмкіндіктерін түсінуге ұмтылады.

Арт-терапия процесі балаға өз мәселелерін сезінуге, сонымен қатар оларды шешудің түрлі жолдарын табуға мүмкіндік береді. Сурет салу қиял, ойлаудың жан-жақты дамуына ықпал етеді. Шын мәнінде сурет салуды ұнататын балалар басқа балаларға қарағанда, қиялдауы бойынша, сезімдерін

және пікірлерін білдіруде ерекшеленіп тұрады. Олар өздерін қандай да бір адамның немесе сурет кейіпкерлерінің орнына қойып оған деген өз қарым-қатынасын еркін білдіре алады. Сурет сала отырып, бала өз сезімдері және мазасызданулары, ниеттері мен армандарын білдіреді, түрлі жағдайлардағы қарым-қатынастарын қайта жасайды және жағымсыз, жарақаттайтын бейнелермен үрейсіз жұмыс жасайды.

Суретке бейнелеу барысында қорқынышты қайтадан сезіну оның жарақаттаушы әсерін әлсіретеді. Өзін жағымды, күшті және өзіне сенімді кейіпкерлермен теңестіре келе, бала зұлымдықпен күреседі: жақындарын қорғайды, жауларын жеңеді. Бұл жерде күштілік, батырлық, зорлық және зұлымдыққа қарсы тұру сияқты әрекеттер ғана көрініс табады, ал әлсіздікке, өзін қорғай алмауға орын жоқ. Сурет салу барысында рахаттану, қуану, тіпті ызалану эмоциялары қатар жүреді, ал қорқыныш пен мұңаю сезімдерінің болуы мүмкін емес.

Сурет салу өз мүмкіндіктерін жүзеге асыру, өзара қарым-қатынастарды және эмоциялар көріністерін модельдеу тәсілі ретінде байқалады. Бұл белсенді түрде салып отырған баланы еш нәрседен қорықпайтынын білдірмейді, онда қорқыныштың пайда болу ықтималдылығы төмендейді.

Қорқыныштардың табысты жойылуы олардың даму себептері мен ерекшеліктерін білуге байланысты. Қорқыныштардың даму механизмдері мотивацияланған құрылым жасай отырып өзара үйлеседі. Балалардың сезімдерін және ниеттерін, олардың ішкі әлемін түсіну, сонымен қатар ата-аналарының жағымды үлгі болуы қорқыныштарды табысты жеңу үшін қажетті алғышарттар тудырады. Қорыққаны үшін баланы жазалауға, ұрысуға және айыптауға болмайды, өйткені ол барлық жағынан оның өзіндік сезіміне және ішкі және сыртқы қауіптерге қарсы тұруға қабілеттілігі үшін жауапты болатын ата-аналарына тәуелді. Сурет салу арқылы ең алдымен қиял арқылы туындаған, яғни ешқашан да болмаған, бірақ бала түсінігі бойынша болуы мүмкін қорқыныштарды жоюға болады. Содан кейін ертеректе болған және қазіргі уақытта бала жадында эмоционалды із қалдырған шынайы жарақаттайтын оқиғаларға негізделген қорқыныштар жойылады. Сонымен қатар баланың суреттерінен қандай да бір оқиғалардың жақын арада болғанын байқауға болады, мысалы, иттің тістеуі, өрт, жалғыз қалуы т.с.с. Этикалық тұрғыда баладан ата-аналарының өмірден кетуімен байланысты қорқынышты бейнелеуді сұрануға болмайды [10].

Сурет салу процесінде кейбір қорқыныштар жандануынан қорқудың қажеті жоқ, өйткені бұл оларды толығымен жою жағдайы болып табылады. Ал олардың бала психикасында сақталуы өте қауіпті, өйткені олар кез-келген сәтте айқын көрініс беруі мүмкін. Кез-келген жаста, бала өзінің сәтсіздіктері үшін алдын-ала мазасыздану күйінде, қандай да бір нәрсені дұрыс емес жасау қорқынышы сурет салу үшін психологиялық кедергі болуы мүмкін. Сонымен қатар, арт-терапевтің мақсаты баланы сурет салуға үйрету емес, арт-

терапияның негізгі міндеті шығармашылық арқылы өзіндік танымын және өзіндік тұжырымын дамыту және оның адаптациялық қабілеттерін көтеру [10].

Сонымен, психоэмоциялық саулықты реттеуде арттерапия техникасының маңызы және ғылыми-теориялық негіздері талданды. Психокоррекциялық және профилактикалық жұмыстағы дербес бағыт ретінде терең тамырлануына қарамастан, арт-терапияның бірнеше ондаған жылдар бойы даму үстінде болғаны баяндалды. Арттерапия адамның психо-эмоцмоналды күйін көрсету мақсатында серпінді бейнелі шығармашылықпен емделуді білдіреді. Арт-терапия кәсіби іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде психотерапиямен тығыз байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Медведева Е.А., Левченко И.Ю., Комиссарова Л.Н., Добровольская Т.А. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании. М.: Издательский центр «Академия», 2011. – 246 с.

2. Мак Нифф Ш. Целостное восприятие арт-терапии // Исцеляющее искусство: журнал арт-терапии. 2005. Том 8, №1, С.10-23.

3. Сьюзан Коган «Оздоровление звуковым и изобразительным искусством». Москва, 2010. – 96с.

4. Уэлсби К. Часть целого: арт-терапия в школе // Арт-терапия. Хрестоматия (под ред. А. И. Копытина А. И.). СПб.: Питер, 2011. – 465с.

5. Боронска Т. Оборотень и ринг. Изучение бессознательных процессов с помощью метафор // Практикум по арт-терапии (под ред. А.Копытина). СПб.: Питер, 2000. – 351с.

6. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М., 2011. – 326с.

7. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк: Кн. для учителя. М.: Просвещение,1991. – 269с.

8. Воробьева Д.И. Гармония развития. Интегрированная программа интеллектуального, художественного и творческого развития личности дошкольника. СПб.: Детство-пресс, 2013. – 126с.

9. Выготский Л. С. История развития высших психических функций. // Выготский Л. С. Сбор. Соч. В 6 т. М.,1993. – 369с.

10. Ирвуд Ч., Федорко М., Хольцман Э., Монтанари Л., Сильвер Р. Диагностика агрессивности на основе использования теста «Нарисуй историю»//Исцеляющее искусство: журнал арт-терапии. 2005. Т 7, №3, С.51-64.

© Рысқұлова А.Ә., Бтеналина А.Р., Бітімбаева Г.Ж., Данабай А.Е., 2023

УДК 821.512.

Рыҫҡолова Р.Ш., магистрант
Ғилми етәксеһе: Хәбибуллина З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ,Өфө к.

БАЯЗИТ БИКБАЙҘЫҢ «ҠАРЛУҒАС» ДРАМАҺЫНДА ИҪКЕРГӘН ҺҮҘҘӘР

Аннотация. В статье рассматриваются устаревшие слова, упортебляемы в драме Баязита Бикбая «Карлугас». Анализ языка драмы позволил автору выявить наличие в нем множества архаизмов и историзмов, которых автор употребил для передачи исторических событий XVIII века.

Annotation. The article deals with obsolete words used in Bayazit Bikbay's drama "Karlugas". An analysis of the language of the drama allowed the author to reveal the presence in it of many archaisms and historicisms, which the author used to convey the historical events of the 18th century.

Ключевые слова: башкирский язык, лексика, устаревшие слова, архаизмы, историзмы.

Key words: Bashkir language, vocabulary, obsolete words, archaisms, historicisms.

Лексика тип ниндәй ҙә булһа конкрет бер телдең һүҙлек составын атайҙар. Ә телдең һүҙлек составы туҡтауһыҙ үҙгәреп тора. Уның артыуы, камиллашыуы һәм йөкмәтке яғынан байыуы йәмғиәттең, фәндең, техниканың һәм мәҙәниәттең алға китеүе менән бәйләнгән. Һүҙлек составының байыуы, стилистик саралараҙың күбәйеүе, үҙ сиратында, телдең дөйөм камиллашыуына сәбәп була. Лексикала бөтә тарихи үҫеш процестары ла сағыла. Бер предметтар, күренештәр, төшөнсәләр, билдәләр тормошта күптән булып, уларҙы атаусы һүҙҙәр халыҡ тарафынан әле лә актив ҡулланыла: *атай, әсәй, ат, баш, бер, кеше, тоҙ.* Заманалар үҙгәреү менән, ҡайһы бер предметтар, төшөнсәләр ҡулланылмай башлай, шуға күрә улар тәүҙә халыҡтың көнкүрешенән, һуңынан теленән бөтөнләй тиерлек төшөп ҡала. Былар иҫкергән һүҙҙәр рәтенә керә: *байбисә, тархан, кантон, көбө, ҡарындыҡ.* Икенсе бер предметтар, төшөнсәләр төрлө сәбәптәр арҡаһында юғала, пассив ҡулланыла. Юғалған предметтар, төшөнсәләр менән бергә һүҙҙәр ҙә актив ҡулланылыштан сыға. Ҡайһы бер күренештәрҙе, предметтарҙы аңлатҡан исемдәр икенсе һүҙҙәр менән алмаштырыла: *ҡантар – ноябрь, мәркәз – үҙәк. Бөтөнләй онотолған төшөнсәләр генә үҙ исемдәре менән юғалырға мөмкин.*

Яңы һүҙҙәрҙең практик ҡулланылышҡа инеп нығыуы, һүҙҙәрҙең, иҫкереп, төшөп ҡалыуы оҙайлы процесс булғанлыҡтан, билдәле бер осорҙа һәм хәҙер ҙә һүҙлек составында актив һәм пассив һүҙҙәр йәнәш йәшәй. Актив һүҙлек составына көндәлек тормоштағы, ошо телдә һөйләшеүселәргә таныш һәм ғәҙәти һаналған, иҫкергәнлек билдәләре лә, яңылыҡ төҫмөрҙәре лә һиҙелмәй

торған хәҙерге һүҙҙәр инә. Унда халыҡта йыш ҡулланыла торған һүҙҙәр ҙә, халыҡтың теге йәки был төркөмө генә ҡуллана торған сикләнгән сфералы һүҙҙәр ҙә инә[1, 56].

Башҡорт телендә иҫкергән һүҙҙәр бер төрлө түгел. Боронғораҡ заманда телдә йыш ҡулланылған һүҙҙәрҙең ҡайһыларын хәҙерге быуын бөтөнләй тиерлек аңламай: *ут – үлән, бетек – яҙыу, зәмин – ерлек.*

Ҡайһы бер иҫкергән һүҙҙәр актив ҡулланыштан пассив ҡулланышҡа күсә *(кантон, хан, батша, талаҡ*), ә ҡайһылары, киреһенсә, яңынан телдә ҡулланыла башлай (*мулла, намаҙ, ураҙа*).

Был мәҡәләлә Баязит Бикбайҙың “Ҡарлуғас” драмаһында ҡулланылған иҫкергән һүҙҙәрҙе тикшерәбеҙ. Баязит Бикбай “Ҡарлуғас” драмаһында Пугачев ихтилалы темаһына мөрәжәғәт итә. Әҫәр XVIII быуаттың икенсе яртыһында шул ваҡиғалар башланыр алдынан башҡорт халҡының ниндәй хәлдә йәшәүен һәм халыҡты был ихтилалға алып килгән сәбәптәрҙе асып бирә. Автор законһыҙ ер һатыу һәм тартып алыу, һалымдарҙың күтәрелеүе, байлыҡ артынан ҡыуыу кеүек проблемаларҙы күтәрә [2].

Был осорҙа Башҡортостан инде ике быуат буйы Рус дәүләте составында була. Рәсәйҙең хакимлығы хеҙмәтсән халыҡ өҫтөнән бығаса булған иҙеүҙе тағы ла көсәйтә: феодаль иҙеү өҫтөнә милли иҙеү өҫтәй. Күтәрә алмаҫлыҡ һалымдар халыҡ елкәһенә ауыр йөк булып ята. Бер төркөм байҙар, халыҡты ерһеҙ, һыуһыҙ ҡалдырып, уны тәбиғәт байлыҡтарынан файҙаланыуҙан мәхрүм иткән. Яҙыусы быны Ырыҫҡол образында күрһәтә. Тәбиғәт байлыҡтарын файҙаланыу хоҡуғынан мәхрүм ителгән Ырыҫҡол ғаиләһе аслыҡҡа дусар ителә. Кеше талаусы йыртҡыс чиновниктар, һалым түләмәгән өсөн, уның ғаиләһен бар булған әйберҙәрен талап сығып китәләр.

Крайҙы колонизациялау һөҙөмтәһендә башҡорт ерҙәрен талау тағы ла оятһыҙыраҡ төҫ ала һәм халыҡты хәйерселектең һуңғы сигенә килтереп еткерә. Автор хаҡлыҡ йөрәгендә иҙеүсе синыфтарға ҡаршы тороу тойғоһоноң нисек ихтилалға алып килеүен оҫта асып бирә.

Драманың иң сағыу халыҡ образын тыуҙырыусыларҙан беренсе урында Шатморат һәм Ҡарлуғас тора. Шатморат көрәшеүсе массаның башында тора һәм уның менән бергә әҫәрҙең героик характерын тәшкил итә.Уның образында халыҡтың батырлыҡ, тоғролоҡ һәм азатлыҡ көрәшендә үҙ-үҙеңде аямау кеүек иң яҡшы сифаттары тупланған. Халыҡ бәхете өсөн көрәштә Шатморат яңғыҙ түгел, ул халыҡҡа таяна һәм унан көс ала.

Ҡарлуғас образы лирик планда асыла. Ул халыҡ рухының бөйөклөгөн, көсөн һәм гүзәллеген, уның азатлыҡҡа һәм бәхеткә ынтылыуын сағылдыра.

Халыҡ вәкилдәре образдары аша яҙыусы халыҡ күңеленең сафлығын һәм гүзәллеген, уның көсөн, ҡеүәтен сағылдыра. Ниндәй генә ауырлыҡтар булмаһын халыҡ берҙәм, тыуған ерен һөйөп, ҡәҙерләп, яҡлап йәшәргә тейеш.

Баязит Бикбай үҙ әҫәрҙәрендә туған тел хазинаһындағы тел-һүрәтләү сараларын оҫта файҙалана, һүҙҙең тәмен тойоп, ҡөҙрәтен белеп, онотолмаҫ сағыу образдар тыуҙырырға ирешә. Яҙыусының “Ҡарлуғас” драмаһы лексик

байлығы, морофологик төрлөлөгө, синтаксик конструкцияларҙың варианттары күп булыуы менән айырылып тора. Әҫәрҙә уңышлы сағыштырыуҙарҙы, эпитеттарҙы, бай синонимдар теҙмәһен, яҙыусы телмәренә хас индивидуаль-стилистик метафораларҙы, тапҡыр мәҡәл - әйтемдәрҙе, фразеологик берәмектәрҙе осратырға мөмкин. Әҫәр 1773 йылда барған ваҡиғаларҙы һүрәтләй. Автор тарафынан иҫкергән һүҙҙәр йыш ҡулланылған [2].

Башҡорттар, башҡа күп халыҡтар кеүек, һауыт-һабаны элек үҙҙәре етештергән. Ниндәй генә ерҙә йәшәүенә ҡарамаҫтан, бигерәк тә ҡымыҙ, айран яһау, һаҡлау өсөн ҡулланылғандарын эшкәртелгән тиренән теккәндәр. Бындай һауыт-һаба сифаты яғынан айырылған, оҙаҡ хеҙмәт иткән, уларҙа ашамлыҡ-эсемлектәрҙе оҙаҡ ваҡытҡа һаҡларға мөмкин булған. Мәҫәлән:

Тәгәс - алдырҙан бәләкәй аш һауыты; туҫтаҡ. *Ҙур тәгәс. Ағас тәгәс. Тимер тәгәс. Ҡыҙҙар, тәгәстәрегеҙ тулды, йырланығыҙ, бейенегеҙ, күңелегеҙ булды, әйҙәгеҙ, ҡайтһаҡ та ярай.*

Көрәгә - ҡымыҙ, бал, буҙа кеүек эсемлекте табынға ултыртыу өсөн ағастан йәки тиренән яһаған күнәк ҙурлығындағы һауыт. *Көрәгә ябыуы. Семәрле көрәгә. Үҙе торған дан менән, көрәгә тулы бал менән.*

Һаба. Башҡорттар элек тире һауыт тегер өсөн төрлө йорт хайуандары: ат, һыйыр, үгеҙ, һарыҡ, быҙау, кәзә тиреләрен, ә Башҡортостандың көньяҡ өлөшөндә хатта дөйә тиреһен дә ҡулланғандар. Шулар араһында йылҡы тиреһенә өҫтөнлөк бирелгән, һауыт яһау өсөн тиренең бөтә өлөшө лә файҙаланылған: баш тиреһе, муйын, аяҡ тиреләре; ә кәүҙә өлөшөнөң тиреһе ҙур һауыттар тегеү өсөн уңайлы булған. Һауыттар, тире малдың ҡайһы өлөшөнән алынған булған, шул формала тегелгән. Ҡымыҙ эшләү һәм һаҡлау өсөн мал тиреһенең кәүҙә өлөшөнән ҙур итеп тегелгән һауыт һаба тип атала, уға 6-12 күнәк бейә һөтө һыйған, һабалағы ҡымыҙ менән йөҙ кешене туйҙырып булған. XIX быуат аҙағына һаба ҡулланыуҙан сыға башлай. Шуныһы мөһим: күпләп йылҡы тотоусы башҡа төрки һәм монгол халыҡтары кеүек, башҡорт халҡында ла ат изге йән тип иҫәпләнгән, һәм һабаны тик ат тиреһенән генә теккәндәр. Һаба үҙе лә ырыу, түбә, араны берләштереүсе, тыуған ергә, ырыуға тоғролоҡ символы булып хеҙмәт иткән, изгелек мәғәнәһен сағылдырған. *Һаба* термины йылҡысылыҡ менән шөғөлләнеүсе ҡайһы бер төрки халыҡтар теленә лә хас, мәҫәлән, ҡаҙаҡ, ҡырғыҙ, тува һ.б телдәрҙә бар. Мәҫәлән: *Һауһа, һаба тултыра,*

Алдына алып ултыра.

Туҫтаҡ алдырҙан бәләкәй аш һауытын белдерә. Алдырҙан айырмаһы шунда: әгәр алдыр табын уртаһына берәү ултыртылһа, тәгәс, туҫтаҡ һәр кемгә бирелгән. Был бәләкәй һауыттарға ҡымыҙ, айран һалыу менән бергә, уларҙы ҡаймаҡ, төрлө тәм-том ултыртыу өсөн дә ҡулланғандар. Тәгәс һүҙе диалекттарҙа сынаяҡ өҫтө, иген йәки башҡа нәмә һалыу өсөн үреп йә ҡабыҡтан тегеп эшләнгән оҙонса ҙур һауыт. Туҫтаҡ ҡайһы бер һөйләштәрҙә каса мәғәнәһендә лә ҡулланыла. Мәҫәлән: *Бер туҫтаҡ әсе ҡатыҡ өсөн әллә нимәләр ишетеп ҡайтам.*

Ялғаш - оҙонса сөм һауыт. *Ағас ялғаш. Тимер ялғаш. Эйе, экиәттәге әбей менән бабай һымаҡ, яр башында ярыҡ ялғашҡа ҡарап ҡалдыҡ.*

Ҡама тун - (тире тун) - тиренән теккән ҡышҡы өҫ кейеме. Баса тун. Бүре тун. Бәрән тун. Илтер тун. Йорон тун. Күрпә тун. Ҡама тун. Тейен тун. Тире тун. Төлкө тун. Тышлы тун. Башҡорт халҡында ир-ат тундары тура бесемле, ҡатын-ҡыҙҙар өсөн билле, ултыртма яғалы итеп тегелгән. Тышлап та, ике яғы ла мехлы итеп тә, дупланған тиренән дә етештерәләр. Башлыса һарыҡ, һирәклэп кәзә, йылҡы, дөйә тиреһен ҡулланғандар; бүре, төлкө, ҡуян, тейен тиреһенән тегелгән тундар юғары баһаланған. Ирҙәр туны ҡушаҡ менән бәйләп, ҡайһы берҙә 1– 2 төймә менән эләктереп кейелгән. Ҡатын-ҡыҙ тунын эстә ҡалдырып тегелгән бау менән бәйләп, төймәгә эләктереп кейгән. Билле ҡыҫҡа тундар ҙа булған. Көндәлеккә лә, байрамдарға ла кейегәндәр. Мәҫәлән: *Атаңа ат бирермен, Әсәңә ҡама тун.*

Сымылдыҡ - сатыр һымаҡ итеп ҡорола торған урын, түшәк шаршауы. *Ебәк сымылдыҡ. Ҡыҙыл сымылдыҡ. Сәңгелдәк сымылдығы. Сымылдыҡты асыу. Сымылдыҡты төшөрөү. Әҙерләнек үҙеңә Йомшаҡ урын, сымылдыҡ*

Аршын (рус. аршин) – метрик системаны индергәнгә тиклем ҡулланылан 0,711 метра тиң оҙонлоҡ үлсәү берәмеге. Мәҫәлән: *Аҙаҡ ул-был булмаһын өсөн, урманға тейешле хаҡтан тыш, ун тюк аршынылы тауар, йөҙ баш шәкәр, ике әрйә таҡта сәй бирәм.*

Дисәтинә - гектарҙың 1,09 өлөшөнә тиң булған (2400 кв. сажинға тигеҙ) метрик системаға ҡәҙәр ҡулланылған элекке ер үлсәү берәмеге. Өс дисәтинә ер. Бер дисәтинә арыш. *Бына шул йөҙ дисәтинә тигәнме инде?*

Әрйә - нимәлер һалып һаҡлар өсөн таҡтанан, ҡабыҡтан дүрткелләп яһаған ҙур ҡумта, йәшник.

Межа - ерҙе бүлгән сик; ыҙан. *Межа үткәреү. Межа ярыу.*

Межауайҙар - ерҙе межалар менән бүлеү, сиген билдәләүсе кеше. *Ҡайҙа, межауайҙар бүлә башлаһындар.*

Баяр - Мәскәү Русында (башта бүләк, аҙағыраҡ мираҫ итеп бирелә торған) юғары дәрәжә һәм шул дәрәжәләге кеше. 2. Боронғо Руста һәм Мәскәү дәүләтендә эре ер биләүсе, юғары ҡатлам феодалдарҙың вәкиле; алпауыт. *Бына, баяр Садовский, һиңә төбәкләнгән оло урман ошо була инде.*

Старшина - волость старшинаһы 1861 йылғы реформанан һуң төҙөлгән дөйөм крәҫтиән идаралығындағы вазифалы кеше. *Яҡшы, старшина, бик яҡшы...*

Түрә - Рәсми урынға баш итеп ҡуйылған кеше. Иҫәнғол ҙур түрә булһа ла, бер ҙә ябай халыҡтан ситләшмәгән. *Яҡуп түрә ни әйтте, беҙгә шул – закун.*

Купчий ҡағыҙы - купчий ҡағыҙы революцияға тиклемге Рәсәйҙә: ер, ҡаралды кеүек мөлкәтте һатыу-алыу хаҡында төҙөлгән, нотариус тарафынан раҫланған килешеү ҡағыҙы. *Инде купчий ҡағыҙға ҡул ҡуйһаҡ та ярай торғандыр.*

Бөгәсә - бөгөн төндә. *Ҡуй, ҡуй инде, бөгәсә төштәрем дә буталып бөткәйне.*

Баструк - төрмә. *Ул баструк тигәндәре, моғайын, беҙҙең тормошобоҙҙан хәтәр түгелдер.*

Мыртыш- Ныҡ һаран, һыҡмыр. Мыртыш кеше. *Гөлбәҙәрҙең атаһы һаранлыҡ менән даны сыҡҡан мыртыш ине.*

Яһаҡ - Батша Рәсәйендә Волга буйы һәм Себер халыҡтарынан Рус дәүләте файҙаһына йыйылған һалым. *Беҙ яһағын да түләйбеҙ, төрлө йыйымдарын да бирәбеҙ.*

Пүнәтәй - тентеү яһағанда, мөлкәтте яҙғанда һ. б. власть органдары тарафынан ситтән ҡатнаштырылған кеше; шаһит. *Йә, бына пүнәтәйҙәр алдында әйт, бурыстарыңды түләйһеңме, юҡмы*?

Һөргөн - ғәйепләнгән кешене алыҫ төпкөлгә ебәреү язаһы һәм шул язаны үткәргән урын. *Халыҡты элек ҡотортҡаның өсөн бирелгән биш йыл һөргөн аҙ булдымы һиңә?*

Шулай итеп, XVIII быуаттың икенсе яртыһында башҡорт халҡының ниндәй хәлдә йәшәүен күрһәтеү өсөн Баязит Бикбай әҫәрендә иҫкергән һүҙҙәр ҡуллана.

ӘҘӘБИӘТ

1. Ҡаһарманов F.F. Башҡорт теленең лексикаһы һәм терминологияһы. – Стәрлетамаҡ, 2002. – 242 бит.

2. Башҡорт теленең һүҙлеге. 1 том. – М., 1993. – 345 бит.

3. Башҡорт теленең һүҙлеге. II том. – М., 1993. – 412 бит.

4. Баязит Бикбай. Ер: Шиғырҙар, поэма, повесть, драмалар: – Өфө: Китап, 2009. – 280 бит.

5. Кейекбаев Ж.F. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. – Өфө, 2002. – 264 бит.

6. Әхтәмов М.Х. Хәҙерге башҡорт теле: Лексикология. Фразеология. Лексикография. – Өфө, 2002.

© Рыҫҡолова Р.Ш., Хәбибуллина З.А., 2023

УДК 811.512.141

Сабирова Г.А., студент
Fилми етәксеһе: Хөсәйенова Л.М., филол. ф. д-ры, проф.
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

ҺҮРӘТЛӘҮ САРАЛАРЫНЫҢ СТИЛИСТИК ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ (ӘСХӘЛ ӘХМӘТКУЖА ӘҪӘРҘӘРЕ МИҪАЛЫНДА)

Аннотация. В данной статье рассматриваются Стилистические особенности средств выразительности на примере произведений Асхаля Ахметкужи. Следовательно, средствами выразительности называют конкретные приемы языка, особенно поэтической речи, образно раскрывающие

содержание литературного произведения. Такие средства, как сравнение, эпитет, метафора, по сути, составляют маленькие, но важные единицы образности. Как было выявлено, успешное использование изобразительных средств очень важно для писателей. Изобразительные средства обогащают язык произведения. Чем талантливее автор – тем богаче изобразительные средства в произведении.

Annotation. This article discusses the stylistic features of the means of expression on the example of the works of Askhal Akhmetkuzha. Consequently, the means of expression are called specific language techniques, especially poetic speech, figuratively revealing the content of a literary work. Such means as comparison, epithet, metaphor, in fact, constitute small but important units of imagery. As it was revealed, the successful use of visual media is very important for writers. Visual means enrich the language of the work. The more talented the author is, the richer the visual means in the work.

Ключевые слова: башкирское языкознание, стилистика, стиль, языковые единицы, изобразительные средства.

Key words: Bashkir linguistics, stylistics, style, linguistic units, visual means.

Ассоциатив һүрәтләү саралары – поэтиканың иң мөһим тармағы.Ләкин уларҙың тәбиғәтенә төшөнөүҙе еңеләйтеү өсөн, тәүҙә һүҙҙең күп мәғәнәлегенә туҡталып үтеү урынлы булыр.

Төп йөкмәткеһе менән бер рәттән һүҙҙең башҡа төрлө мәғәнәләрҙә лә ҡулланыла алыу үҙенсәлеге *һүҙҙең күп мәғәнәлеге* тип атала. Поэтик телмәрҙә берәй һүҙҙең, шул һүҙ тарафынан белдерелгән әйбер йәки күренештең үҙенсәлеге икенсе бер һүҙҙең айырым бер мәғәнәһе менән ҡылыҡһырланырға мөмкин. Бындай осраҡтарҙа һүҙҙең *күсмә мәғәнәлә ҡулланылыуы* тип йөрөтәләр.

Һүҙҙең үҙ йөкмәткеһендә ҡулланылыуы менән күсмә мәғәнәлә файҙаланыуы араһындағы айырманы белеү әҙәбиәтте өйрәнеүселәр өсөн бик мөһим.

К. Әхмәтйәнов фекеренсә, һүҙҙең күп мәғәнәлеге, унның күсмә мәғәнәлә ҡулланыуы – поэтик образлылыҡты анығыраҡ аңларға ярҙам итеүсе мөһим күренештәрҙең береһе. Һүрәтләү сараларының, бигерәк тә уларҙың төп өлөшөн тәшкил итеүсе троптарҙың, нигеҙендә тап ана шул күп мәғәнәллек ята ла. Образлы ассоциация, поэтик фекерҙең нескәлектәре унан башҡа бөтөнләй мөмкин булмаҫ ине [5, 46].

Һүҙҙең күсмә мәғәнәһенә нигеҙләнгән һүрәтләү сараларының бөтә күркен, ошо рәүешле, ике әйбер араһындағы образлы бәйләнеш тәьмин итә. Шуға күрә уларҙы, бер һүҙҙән торған әҙәби берәмектәрҙән айырыу өсөн, ассоциатив һүрәтләү саралары йәки троптар тип атайҙар.

Троп – һүҙҙәрҙе һәм фразаларҙы күсмә мәғәнәлә ҡулланыу. Хәҙер троптарҙы берәм-берәм ҡарап үтәйек.

Иң тәүҙә *сағыштырыу* алымын ҡарап үтәйек, сөнки был һүрәтләү сараһын ҡулланмаған башҡорт яҙыусыһы, шағиры юҡ тиерлек.

Предмет, эш-хәрәкәт, күренеш, процесс, хәл-ваҡиғаларҙы образлы итеп күҙ алдына баҫтырыу өсөн уларҙың бүтән нәмәләргә, ҡош-ҡорт, хайуандарға йәки кешеләргә оҡшатылыуын белдергән һүрәтләү сараһы *сағыштырыу* тип атала.

Сағыштырыу төрлөсә була: йәнһеҙ әйберҙәр йәнле нәмәләргә оҡшатыла, сағыштырыла, икенсе осраҡта, киреһенсә, йәнле предметтар менән кешеләр йәнһеҙ нәмәләргә оҡшатыла, сағыштырыла. Бынан тыш, Ғ.Ғ. Сәйетбатталов, был алымды абстракт һәм конкрет сағыштырыуҙарға бүлә [4, 93].

Әсхәл Әхмәтҡужа әҫәрҙәре нигеҙендә миҫалдарҙы ҡарап үтәйек:

1) Сабый һымаҡ илап,
Һарығаткай... ("Һарығат")

2) Балаһын юйған әсә кеүек,
Йәнем
Һабышмаҫ та ине һарыға... ("Һарығат")

3) *Йәйғор һымаҡ* күркәм халайыҡтар
Һоҡланыуға ғына, аһ, лайыҡтар! ("Тере тамсы")

4) Йә, *йыртҡыстай,* олоп ҡуя,
Йә, *сабый кеүек,* илай... *("Пушкин")*

5)Йә, аҙашкан юлсы һымаҡ.("Пушкин")

Шулай итеп, сағыштырыуҙар Ә. Әхмәтҡужа ижадында киң ҡулланыла, уларҙың әҫәрҙәрен байыта, образлылығын, художестволығын арттыра.

Метафора – полисемияның киң таралған, иң продуктив төрө һанала. Ул төрлө предметтарҙың төҫтәре, формалары, хәрәкәт үҙенсәлектәре оҡшашлығы нигеҙендә яһалғанын әйтә. Әгәр ниндәйҙер предметтар, күренештәр үҙ-ара оҡшаш икән, йыш ҡына улар бер үк һүҙ менән атала. Метафора, шулай итеп, - атамаларҙың оҡшашлыҡ буйынса күсереше ул.

1) *Бәхет ҡошо* хаҡында;
Йырла: нисек бер ҡыҙ һыуға
Барған йәйҙең таңында... *("Пушкин")*

2) Ботаҡтарың *ал гәрәбә* микән,
Гөл гәрәбә микән һырыған?! ... ("Һарығат")

3) Йәшлек китабымдың яҡты бите –
Алыҫтарҙа ҡалды Көрмәнкәй... ("Көрмәнкәй ауылы хәтирәһе").

4) Офоҡтарҙа *ҡояш тоҫмаллап:*
Шиғырҙа мин *ярһып һыбай саптым,*
Толпар *ялын үрҙем таҫмалап.*
Икебеҙ ҙә *хис йомғағы* инек!
(Наҙ йомғағы ине кәләштәр!) ("Көрмәнкәй ауылы хәтирәһе").

Ҡайһы бер метафоралар йәнле әйберҙәргә, хайуандарға, кешеләргә хас хәл, хәрәкәттәр ярҙамында тәбиғәттәге төрлө процесстарҙы белдерә, ә метафораларҙың икенселәрендә кешеләрҙең уй-тойғо, эске кисерештәренә бәйле булған хәрәкәт, процестар йәнһеҙ предметтар хәрәкәте, тәбиғәттәге төрлө процестар аша аңлатыла.

Метонимия метафоранан айырылмалы рәүештә, әйберҙәрҙең оҡшашлығына түгел, ә уларҙың бер-береһенә ҡарата булған мәғәнәүи мөнәсәбетенә (йәнәшлек принцибына) нигеҙләнә. Берәй әйберҙе, күренеште йәки төшөнсәне метонимия, ғәҙәттә, мәғәнәһе яғынан уға тығыҙ бәйләнештә булған икенсе бер нәмә исем менән атай. Әйберҙең логик күҙлектән ҡарағандағы ысын исемен уның поэтик атамаһы менән алмаштыра. Метонимия әйберҙәрҙең мөмкин булған атамалары араһынан иң ҡыҫҡаһын һайлай.

1) Күкрәгем *моңға тулғанға.*

Йәшәйем тик һин булғанға... ("Һин – минең һыңар ҡанатым")

2) Күрмәкәйҙе заман күрһәтә:

Көрмәнкәйҙең *күркәмлеген өтөп,*

*Утлы күмерҙәрҙә көйрәтә ("*Көрмәнкәй ауылы хәтирәһе").

Йәнләндереү – әйберҙәрҙең үҙ-ара оҡшашлығына нигеҙләнгән троптарҙың береһе, автор унда тере заттарға хас булған эш-хәрәкәтте, сифатты, уй-тойғоларҙы тәбиғәт күренештәренә, йәнһеҙ әйберҙәргә йәки абстракт төшөнсәләргә күсерә:

1) Күк йөҙөн буран томалай,

Ҡарҙы борҡотоп тулай; ("Пушкин")

2) Йәиһә туҙған ҡыйыҡтың

Һаламын гөпөлдәтә.. .("Пушкин")

3) Тәҙрәне дөңкөлдәтә... ("Пушкин")

4) Күк йөҙөн буран томалай.

Ҡарҙы борҡотоп тулай... ("Пушкин")

5) *Дәүләттәре йәшнәй* бәрәкәттә... ("Тере тамсы")

6) *Ҡурай көйләр, башҡорт теле һөйләр!* ("Тере тамсы")

7) Башҡорт халыҡ йырынан

Гәрәбә ҡаш беләҙектәр кейеп,

Гәрәбә ҡуш мунсаҡ таҡҡан да..

Аҙашыпмы йүгерә аҡланда?

Етәкләшеп йөрөһә һарығат... ("Һарығат")

8) Өмөт-хыял беҙҙе елкендерҙе..("Көрмәнкәй ауылы хәтирәһе").

9) Тормош әммә беҙҙән талап итә,

Мең-мең һорау биреп,

Мең яуап. Мең талапҡа –

Бер ғүмер ҙә аҙҙыр... "Көрмәнкәй ауылы хәтирәһе").

Ҡабатлауҙар хәҙерге башҡорт әҙәбиәтендә актив ҡулланыла һәм телмәргә эмоциональ биҙәк биреп кенә ҡалмай, әйтеләһе фекерҙе көсәйтә, үтемлерәк итә.

1) *Бәләкәс* кенә эште лә

Һанама һин бәләгә,

Бәләкәй ҡармаҡҡа ҡай саҡ

Өлкән балыҡ эләгә (Парсалар)

2) *Сит* яҡтарға ҡылам сәйәхәттәр,

Сит ҡитғалар күрәм: нәҡ йәннәттәр! ("Тере тамсы")
Ниндәй йәмле,
Ниндәй тәмле өндәр:
Һары ла ғына *һары* Һарығат!
3) Ал г*әрәбә,* гөл *гәрәбә...* ("Һарығат")
4) Һин – минең һыңар ҡанатым,
Осалмайым *һинән башҡа,*
Ҡолайым мин *һинән башҡа*
Гел упҡынға, *гелән* аҫҡа. ("Һин – минең һыңар ҡанатым")
5) Һин – минең һыңар ҡанатым
Мин осам тик *һин булғанға,*
Йәшәйем тик *һин булғанға...* ("Һин – минең һыңар ҡанатым")
6) *Һин булғанға – мин бер* былбыл
Зәңгәр талдар араһында.
Һин булғанға – мин бер бөркөт
Зәңгәр таңдар аръяғында. ("Һин – минең һыңар ҡанатым")
7) Еләк йыйҙыҡ, йыйҙыҡ ҡарағат ("Көрмәнкәй ауылы хәтирәһе").

Шулай итеп, Әсхәл Әхмәтҡужа әҫәрҙәре нигеҙендә беҙ һүрәтләү сараларын ҡарап сыҡтыҡ. Әлбиттә, улар күберәк, беҙ инде әҫәрҙәрҙә йышыраҡ ҡулланылғандары тураһында ғына яҙҙыҡ. Һүрәтләү саралары тасуир ителә торған предмет, кеше, процесс, хәл-ваҡиғаларҙың образлылығын көсәйтеүҙә, уларҙың уҡыусыға булған тәьҫирен арттырыуҙа ҙур роль уйнай. Уларһыҙ әҫәрҙең теле ярлы, ҡоро булыр ине.

ӘҘӘБИӘТ

1. Головин, Б. Н. Введение в языкознание. Учебное пособие для филологических специальностей университетов и педагогических институтов / Б. Н. Головин. - М.: «Высшая школа», 1977. - 110 с.
2. Псәнчин, В. Ш. Телмәр мәҙәниәте нигеҙҙәре / В. Ш. Псәнчин - Өфө: Китап, 2004. – 184 бит.
3. Псәнчин, В. Ш. Телдең күркәмлек саралары. Уҡытыусылар өсөн ҡулланма / В.Ш.Псәнчин. – Өфө: Башҡортостан “Китап” нәшриәте, 1984. – 98 бит.
4. Сәйетбатталов, Ғ. Ғ. Башҡорт теле. Том III. Стилистика / Ғ. Ғ. Сәйетбатталов - Өфө: Китап, 2007. - 440 бит.
5. Әхмәтйәнов, К.Ә. Әҙәбиәт теорияһы. - Үҙгәрешле 3-сө баҫма. / К.Ә. Әхмәтйәнов - Өфө: Китап, 2003. - 392 бит.

© Сабирова Г.А., Хөсәйенова Л.М., 2023

УДК 821.512.145

Сабитова А.Р., студент
Гилми етәксеһе: Хәлиуллина А.Г., филол. ф. канд, доц..
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

МӨХӘММӘТ МӘҺДИЕВНЕҢ “БЕЗ – КЫРЫК БЕРЕНЧЕ ЕЛ БАЛАЛАРЫ” ПОВЕСТЕНДА УКЫТУЧЫЛАРНЫҢ ШӘХЕС ТӘРБИЯЛӘҮДӘГЕ РОЛЕ

Аннотация. В данной статье проанализированы образы учителей, представленных в повести «Мы – дети сорок первого года» Мухаммета Магдеева. Определена степень влияния личности учителя на формирование личности учеников, воспитании в них человеческих качеств. Проанализирована духовная, эмоциональная связь между учителем и учеником.

Annotation. This article analyzes the images of teachers presented in the story "We are the children of the forty–first year" by Mukhammet Magdeev. The degree of influence of the teacher's personality on the formation of the personality of students, the education of human qualities in them is determined. The spiritual, emotional connection between a teacher and a student is analyzed.

Ключевые слова: образ учителя, галерея образов, герой, характер, проза.

Key words: teacher's image, image gallery, hero, character, prose.

Татар әдәбиятында укытучы шәхесен, аның җәмгыятьтәге урынын чагылдыруның билгеле бер традицияләре бар. Чөнки татар җәмгыяте һәрвакыт белемле кешене зурлады, тарихның нинди генә авыр вакытларында да белемгә омтылучы халык буларак танылу алды. Повесть һәм романнарда, иң беренче чиратта, укымышлылык һәм әхлаклылык белән янәшә мөгаллимнең лидерлык сыйфаты калку итеп күрсәтелде. Укыту, тәрбия бирү темасы һәм остаз образы әдәбиятта мәңгелек темалар дип санарга мөмкин. Иң кирәкле һөнәрләр рәтендә булган абруйлы һөнәр бүгенге чорда тагын да әһәмиятле була килә. Чорлар уза, белем бирү системасына һәм белем бирүче кешегә таләпләр үзгәрә, ләкин һәрвакыт укытучы мәгариф структурасында иң мөһим элемент булып тора. Нәкъ укытучы киләчәк буынны формалаштыра, укучыга дөнья үзгәрешләренә ияләшергә булыша. Укытучының әдәби образы да әлеге шактый зур теманың актуальлеген дәлилли.

Әдәбиятта уку-укыту мәсьәләләре XIX йөзнең икенче яртысында ныклап формалаша. Шул чордан алып әлеге көнгә кадәр бу тема иҗат мәйданчыгыннан төшми. Әмма әдәбиятта укытуга бәйле проблемаларны яктырту, мөгаллим образларын тудыру да берөзелексез генә бармый. Монда шулай ук төрле чигенешләр, үзгәрешләр күзәтергә мөмкин. Әйтеп үтәргә кирәк, мәсәлән, үткән гасырның алтмышынчы-җитмешенче елларын. Бу чорда фән-техниканың үсеше башланды. Дөрес, каләм ияләребез педагогларның шәхес тәрбияләүдә зур роль

уйнауларын элек тә истә тотканнар. Ләкин дөнья үзгәрүе, кешелекнең алгарышы белән укытучыларга тагын да зуррак вазыйфалар йөкләнә. Беренче планга милләтпәрвәр, патриот, гомумән бөтен яктан да камил булган кеше тәрбияләүне үзенең гражданлык бурычы итеп санаган укытучы образлары килеп баса (Г. Бәширов «Туган ягым – яшел бишек», Ибраһим Гази «Онытылмас еллар» һ.б.).

Гомерләрен укытучылык эшенә багышланган язучыларыбыз иҗатында бу һөнәр ияләренә игътибар аеруча зур. Әлеге әдипләрнең әсәрләре үтә тормышчан була, чөнки язучы иҗатында үзе белгәнне чагылдыра. Билгеле бер өлкәдә балыктай йөзеп, шул өлкә соңынан иҗади хезмәткә нигез булса, бу, һичшиксез, уңышка ирешү дигәнне аңлата. Гомерен башта – мәктәптә, аннан университетта укыту эшендә уздырган әдип Мөхәммәт Мәһдиевнең «Без – кырык беренче ел балалары» повестенә аерым бер игътибар белән тукталу дөрес булыр.

Бер карауга әсәр гап-гади телле, үтә җиңел язылган һәм бер сулышта укыла кебек. Дөрес, язылуына һәм кабул ителүенә килгәндә, ул чынлап та җиңел. Әмма гади булып тоелганы – бер төрле пәрдә генә. Әсәрне уку барышында язучының шул кадәр җор, үткен теллелегенә инанасың. Ул тиешле урында фразеологизм кулланып, геройның нинди дә булса сыйфатын көчәйтеп җибәрә, кирәк урында юмор өсти, ә кайчак сарказм да оста куллана.

Повестьта төп урынны педагогия училищесы укучыларының көндәлек тормышы алып тора. Автор авыл мөгаллиме, укучылар тормышы аша Бөек Ватан сугышы китергән ачы кайгыларны, авырлыкларны сурәтли. Бу әсәр безнең күз алдыбызга гади укытучы һөнәрен генә түгел, ә тылда калган бөтен халыкның сугыш чорындагы хезмәтен бастыра. Укытучы ул – баласына белемне тиеш дәрәҗәдә бирә алмаганы өчен, төннәрен йокламаучы, аның тәртипсезлеге өчен көенүче, аны кеше итүдә үз өлешен күреп сөенүче. Укытучы ул – баланың гына түгел, авылның, илнең дә тәрбиячесе. Повесть нигезендә нәкъ шушындый фикерләр ята.

Мөхәммәт Мәһдиев тудырган укытучы образлары халыкка якын. Монда укучыларны дер калтыратканны да, бер карашы белән күңелгә май һәм бал салганы да бар. Күп кенә училище хезмәткәрләре берьюлы берничә вазыйфа башкаралар (рус теле укытучысы – завуч, рәсем укытучысы – урман хуҗалыгының почта җитәкчесе, зоология укытучысы – училищеның хуҗалык мөдире). Сугыш, күрәсең, үз таләпләрен ураштыра. Әмма шулай булса да, аларның һәрберсе үз эшен җиренә җиткереп, вөҗданлы башкара. Чөнки илдәге вакыйгаларга карамастан төп максат шул ук кала – яшь буынны белемле итү, аны аякка бастыру.

Биредәге бурычларны үтәү җиңел түгел – моны һәркем белә. Ә сугыш барганда бу максат тагын да катлаулана, чөнки яшүсмер егетләрнең берсенең дә парта астында китап укып утырасы килми, аларның уенда Ватан саклау. Тәртип урнаштыру, белемгә кызыксыну уяту, рухи дөньяны камилләштерү кебек мәсьәләләрне чынга ашыру өчен М. Мәһдиевнең укытучылары төрле

ысуллар кулланалар. Аларның һәрберсенең үз алымнары, махсус кораллары бар. Автор бу яктан укытучы образларын төгәл итеп сурәтләп бирә, һәр герой өчен нәтиҗәдә психологик портрет тудыра.

Мәсәлән, рус теле укытучысы Мәскәүдән килгән татар Хәлил Фәтхиевич, интеллигент, үтә укымышлы, тыйнак тәрбияле һәм җыйнак кеше. Аның аеруча пөхтә һәм ипле булуын киләсе юлларда күрәбез: “Күзлекле кеше, кесәсеннән саплы зур тарак алып, озын чәчләрен рәтләде. Аннары күзлеген салып, аны ап-ак кулъяулык белән озаклап сөртте” [2: 2]. Укучылар аны бик яратып, якыннан кабул итеп бетермиләр. Чөнки алар хатын-кыз укыткан мәктәпләрдән җыелганнар, ныклы таләпкә өйрәнмәгәннәр. Тик Мәскәү татары аларны, язудагы хаталарына төрттереп, аларны төзәттереп, кулга ала. Аның дәресендә чебен очкан тавыш та ишетелми, ә укучылар исә, дөньяларын онытып, әдәбиятка гашыйк булган укытучының бәрхеттәй тавышын тыңлыйлар. Таләпчән, төз гәүдәле укытучы беренче карашка коры һәм шәфкатьсез булып тоелса да, бу беренчед тәэсир соңыннан кире кагыла. Ул егет һәм кызлар өчен хөрмәтле остазга, мәрхәмәтле, киң күңелле иптәшкә әйләнә.

Укучылар белән бер дулкында булган педагогларның берсе итеп география укытучысын аерырга мөмкин. Монда логик яктан да бик аңлаешлы, чөнки ул әсәрдә сүз барган курсның җитәкчесе буларак та китерелә. “Ул сөйләгәндә бөтен дөньяңны онытасың: ул сине Африка чүлләрендә эсселәтә, Патогониядән Утлы җир утрауларына алып чыга, Һиндстан джунглиларында адаштыра. Ул сөйләгәндә дәреснең үткәнен сизми дә каласың” [2: 40]. Яшь буынга якын, аларны һәрвакыт аңлаучы, уртак тел таба белүче географ укучыларның мәхәббәтен күптән яулаган. Күп кенә очракта ул нинди дә булса мәзәк сөйли, дәресне дә китаптагыча түгел, ә кызыклы мисаллар белән аңлатып бирә.

Тарих укытучысы Галиев абый шулай ук укучылар белән беррәттән булырга тырыша. Язучы укытучы белән таныштыруның беренче юлларында ук аның үзенчәлекле портретын тудыра: «Тарихчы – күркә! Андагы горур кыяфәт, андагы каш җыерулар, бугаз уйнатып төрле тавышлар чыгарулар, эрелек! Янына килергә куркырсың дип әйтер идең... буе кечкенә. Сөзәм дигән сыерга Ходай мөгез бирмәгән, ди. Андагы шәп җөмләләр!» Тарих укытучысын мыскыл итеп көлсәләр дә, үз җаен табып, көлүчеләргә тиешле җәза бирә: “Тарихчы Әлтафины борынгы Перикл заманындагыча җәзалады: башта остракизм турында укып килергә өй эше бирде дә, шуны сөйләтеп, остракизм законы буенча Әлтафины Афинадан – класстан сөрде. Ике дәрес шулай кертмәде. Аннан Әлтафига урта гасырлар тарихыннан эш бирде” [2: 83]. Гаделлек сөюче, училище укучыларының күңелен күрүче, көчле характерлы укытучы кебек тасвирлый аны М.Мәһдиев. Төшенкелеккә бирелмичә, җыр-моңга бай концертлар, сәхнә эшләре белән авыл халкын сөендергәне дә нәкъ шушы Галиев инде.

Училищеда укыган егет һәм кызлар өчен тагын бер ягымлы, киң күңелле укытучы – татар теле мөгаллимәсе Рабига апа. Автор аның турында бик әз генә

язса да, ул бары тик уңай яктан гына сурәтләнә. Хәтта дәресенә соңга калып килүчеләрне, йоклап утыручыларны да ул әрләми. Аның өчен иң мөһиме – дәресне белсеннәр.

Училищедагы тагын бер педагог – җыр укытучысы – эвакуация вакытында бу авылга кайткан латыш хатыны. Автор бу геройга бик күп игътибар бирми, әмма әсәрдә ул көчле рухлы, түземле итеп тәкъдим ителә. Моңа без киләсе юлларда инанабыз: “Салкыннан күгәреп туңган укытучы тагын пианино клавишаларына басты. Ул бер латыш коммунистының хатыны, аның иреннән өченче ел инде хат килми. Кырык беренче елда бу хатын эвакуация белән монда кайткан һәм юка пальто, юка кара ботинка белән кыш уздыра” [2: 67].

Шактый кыен, куркыныч елларда юмор кулланып тәрбия һәм белем бирә алу үзе бер көчле сыйфат итеп санала. Әмма бөтен укытучы да андый була алмый. Повестьнең бер өлеш мөгаллимәләре киресенчә бик кырыс, усал һәм аеруча таләпчән итеп сурәтләнә. Шул исәптән немец теле укытучысына игътибарны юнәлтергә кирәк. Язучы аның портретын төшергәндә үк характерын ачыклап бирә төсле: “нечкә аяклы, чандыр яңаклы, шүрәле бармагыдай нәзек озын бармаклы ир уртасы бер кеше” [2: 26]. Тавышы чинауга якын, һәр әйткән сүзе чарт-чорт килеп тора. Ә аның сары төстә сатин күлмәк киеп йөрүен берничә тапкыр кабатлау шулай ук укучы күңелендә тулаем бер образ тудырырга ярдәм итә. Монда немец телен фашист армиясе белән тиңләштереп карау да мөһим урын алып тора.

Укучыларның мәхәббәтен яулый алмаучылар рәтендә шулай ук зоология укытучысы Исмәгыйль агай тора. Иске карашлы, консерватив фикер йөретүче педагогның дәресен дә бик күңелле кабул итмиләр. Җитмәсә, үзен мыскыл итеп үзара көлешәләр дә: “Әлтафи сөйләнеп яткан иде: имеш, зоология укытучысына корчаңгы йоккан, шуңа күрә дәрес вакытында сәгатен караган булып бер кашынып ала икән” [2: 9]. Әсәр ахырында Исмәгыйль агайның мәкерле булуы да ачыклана: ул директорга барып Зарифуллин турында белгәнен-белмәгәнен сөйләп, тавыш куптара. Әлеге бәрелеш нәтиҗәсендә рус теле укытучысы эштән куыла.

Гомумән алганда М. Мәһдиев тасвирлаган укытучыларның уртак якларын күрергә була. Алар үз көчләренә ышанучан, көчле ихтыярлы, тирән белемле мөгаллимләр. Укыту мәсьәләсендә дә барысы да халыкчан, гади дә һәм шул ук вакытта мавыктыргыч та. Минемчә, автор нәкъ шушы геройлар аша үзенең хис-кичерешләрен безгә җиткергәндер.

Әсәрнең стилистикасына килгәндә, монда сурәтләү чаралары, фразеологизмнар, юмор, гади сөйләм сүзләре шактый күп кулланылган. Синекдоха алымы (ике пыяла безне гипнозлагандай итте, сары күлмәк исә безгә бүтән бәйләнмәде, озын бармак класс өстенә таба очты һ.б.), фразеологик әйтемнәр (ярага тоз сала, тормышка аяк баскан җирем, менә дигән рәссам һ.б.) аеруча күзгә ташлана. Алар язучыга геройның портретын тасвирлау, эчке дөньясын ачу, вакыйга-күренешләрне чагылдыруга ярдәм итә, әсәр теленең

халыкчанлыгын, гадилеген, аһәңле яңгырашын тәэмин итә. Әлеге тел коралларын автор бик оста куллана, шунлыктан аның сөйләме җанлы, күңелгә ятышлы булып яңгырый.

Мөхәммәт Мәһдиевның “Без – 41 нче ел балалары” повесте – бер тында укыла торган әсәр. Монда күп еллар төрле әдипләр чагылдырган Бөек Ватан сугышы темасы гына түгел, ә шушы чорның гади халкы, укытучылар язмышы сурәтләнгән. Мөхәммәт Мәһдиев бу әсәрендә тормышның каршылыкларына һәм кыенлыкларына карамыйча көрәшергә чакыра, гомернең һәр мизгеленнән ямь һәм тәм табып яшәргә, куйган максатларга ирешергә, туган якны яратырга өнди.

Мөхәммәт Мәһдиев – уникаль телле, үзенчәлекле стильле сүз остасы. Аның әсәрләре бер үк вакытта гади дә, катлаулы да. Аңа гына хас булган тел-бизәкләү чараларын кулланып, ул укучыны үзенең иҗат дөньясына алып керә, геройлар белән бергә сюжет юлын үтәргә мәҗбүр итә. Шагыйрь Ренат Харис сүзләре буенча: Ул җырчы иде. Ул җырларның нечкә күңел белән генә тоеп була торган эчкәреге серләрен белә иде һәм шул серләрдән үзенең роман, повестьларын язганда да бик оста файдалана иде [4, 29]. Без анализлаган әсәрдә дә язучының моңлы күңелле, милли җанлы икәненә берничә кат төшенәбез.

ЛИТЕРАТУРА

1. Курбатов Х.Р. Сүз сәнгате: татар теленең лингвистик стилистикасы һәм поэтикасы. – Казан: Мәгариф, 2002. – 199 бит.

2. Мәһдиев М. Без – кырык беренче ел балалары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. – 158 бит.

3. Галиәхмәтова В.И. Казан арты-бай тарихлы һәм мәдәниятле як (Мөхәммәт Мәһдиевнең “Без – кырык беренче ел балалары” әсәрендәге фразеологик әйтелмәләрне һәм синекдохаларны төркемләү) [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://infourok.ru/nauchnaya-rabota-na-temumhmmt-mdievne-bez-kirik-berenche-el-balalari-srendge-frazeologik-ytelmlrne-m-sinekdohalarni-trkeml-1506691.html. – Дата обращения: 20.11.2022.

4. Мөхәммәт Мәһдиев. Язучы турында замандашлары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 144 бит.

© Сабитова А.Р., Хәлиуллина А.Г., 2023

УДК 811.512.141

Сабитова И.И., учитель башкирского языка
МОАП "Полилингвальная многопрофильная
школа-интернат" ПМШИ, г. Нефтекамск

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА ПОЛИЛИНГВАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПОЛИЭТНИЧЕСКОМ СОЦИУМЕ

Аннотация. В статье рассмотрена тема полилингвального обучения. Раскрыт вопрос о роли языка в формировании национального духовного сознания, важности культуроведческого и этнокультурного аспектов в обучении.

Annotation. The article discusses the topic of multilingual learning. The question of the role of language in the formation of national spiritual consciousness, the importance of cultural and ethno-cultural aspects in teaching is revealed.

Ключевые слова: полилингвальное обучение, язык, двуязычия, многоязычия.

Key words: multilingual learning, language, bilingualism, multilingualism.

Современная социальная среда насыщена культурным многообразием и на всем мировом полиэтническом пространстве очень актуальна проблема интеграции поликультурного и полилингвального образования, которая постепенно завоевывает мировое образовательное пространство.

В глобализирующемся мире значительно возрастает роль гуманитарного образования, обеспечивающего, прежде всего, владение родным и неродными языками, языковой доступ человека к национальной и мировой культуре, позволяющие «непосредственно ощутить свою принадлежность к мировой истории и одновременно глубже понять свою национальную культурно-историческую уникальность»

Проблемы двуязычия и многоязычия изучаются в различных аспектах психологами, этнографами, историками, филологами, учеными многих специальностей. В наше время невозможно представить себе, что где-то еще существуют страны, люди которых владеют только одним языком. В процессе овладения языком человек не только приобретает языковые навыки, но и воспитывается. Поэтому обучение языку должно составлять сердцевину всего процесса воспитания и быть нацелено на формирование лингвистики человека средствами языка. Изучать язык – значит, изучать и культуру его народа. Ведь язык и культура неразделимы и друг без друга не существуют. У каждого народа своя культура, свой язык.

Начало XX века характеризуется, как известно, тенденцией к глобализации экономической жизни мирового сообщества и процессами становления единой информационно-технологической системы, что делает мир

более взаимосвязанным и углубляет интеграционные процессы. Основными проводниками международного сотрудничества являются иностранные языки.

В Европе признана самоценность инновационной деятельности любых языков как неотъемлемой части цивилизации, общего культурного наследия народов. Чем шире и крепче фундамент образования, чем богаче познание об окружающем мире, тем люди более терпимы. Значит, многоязычное образование востребовано.

Концепция многоязычного образования предполагает становление многоязычной личности при определенном отборе содержания, принципов обучения, разработке специальной технологии с использованием многоязычных разговорников, словарей и учебно-методической литературы.

Интегративные процессы в социально-экономической и политической сферах жизни современного общества определили основную цель учебно-воспитательного процесса – подготовка школьников к жизни в демократическом, поликультурном государстве. Поэтому основной задачей современной школы нового типа является обучение школьников многоязычию, так как именно от способности владения башкирским, русским и иностранным языками будет зависеть как личная, так и профессиональная карьера граждан нового тысячелетия.

Башкортостан – многонациональная страна с разноязычным населением. Знание языков полезно не только для отдельных личностей, но и для всего общества. Чем больше языков знают люди, тем больше вместе с языком они познают историю, обычаи и традиции, культуру этих народов. И это способствует международным культурным, экономическим связям, что, безусловно, ведет к улучшению в целом всей ситуации в стране. Реалии нашей современности все больше убеждают нас в необходимости овладения уже в школьных стенах башкирским, русским и одним из иностранных языков. Усиление международных контактов, повышение интереса к изучению языков привело к активизации межкультурного общения, что делает чрезвычайно актуальной проблему соотношения языка и культуры, как в национальном, так и на межнациональном уровне. В условиях кардинальных изменений в жизни нашего общества, радикальных перемен в области образовании особую остроту приобретает проблема филологического образования. Целями обучения языкам является формирование духовно богатой, высоконравственной, образованной личности, ориентированной на приоритеты национальных ценностей при уважении к ценностям других цивилизаций, сознающей свою ответственность перед обществом в целом, перед каждым ее членом, перед окружающей его живой природой, адаптирующейся к изменяющимся условиям жизни, активно готовой влиять на них для достижения общественного прогресса. При обучении языку мы должны формировать личность как носитель языка с ее этно-, социо-, психологическим особенностями, способную ощущать язык как высший дар, как национальную и общечеловеческую ценность.

Актуализацией культурно-гуманистической сути образования, ролью языка в формировании национального духовного сознания определяется важность культуроведческого и этнокультурного аспектов в обучении. Поэтому необходимо включение в школьные курсы национально-культурного компонента, изучения языка в контексте национальной культуры.

Процесс обучения русскому, башкирскому и иностранному языкам должен иметь личностно-ориентированную направленность. Это значит, что в центре системы обучения предмету должен быть поставлен ученик, его мотивы, потребности, интересы. Умение определять мотивы и потребности учащихся, осуществлять индивидуальный, дифференцированный подход, выбирать адекватные технологии обучения, способствующие становлению личности, позволит изменить традиционный подход обучению языкам. Суть данного подхода в максимальной передаче инициативы учения самому ученику. Сконцентрированный на ученике подход к обучению способствует не только развитию идеи коммуникативного обучения, но и более легкой интеграции выпускника в систему образования. Модернизация школьного полилингвального и поликультурного образования, воспитания в полиэтническом информационно-коммуникативном пространстве Республики Башкортостан имеет следствием формирование функциональной грамотности языковой личности. Нужна система языкового образования, где не должно делиться обучение родному языку, языку межнационального общения и иностранным языкам. Их следует преподавать и изучать взаимосвязано и параллельно, то есть создавать полилингвистические системы обучения, что будет способствовать развитию языковых способностей. Языковое образование входит в систему гуманитарного образования, сутью которого является изучение человека в его отношении к миру. Государственный язык, русский язык, английский и немецкий языки обогащают учащихся не только новыми знаниями, но и новым творческим опытом. В процессе изучения этих языков изучается и культура разных народов. Познание мира, обычаев передается в языках, и очень важно знать языки, чтобы не было препятствий при общении представителей разных народов.

Сегодня ни одна страна мира на международной арене не может более оставаться в языковой изоляции, вынуждена использовать иностранные языки. По мнению специалистов ЮНЕСКО, минимальное количество языков, которыми должен владеть человек в третьем тысячелетии, будет не менее трех языков.

Роль башкирского языка, как государственного, приобретает особую значимость в связи с образованием суверенной Республики Башкортостан, вступления ее в международное сообщество, установлением культурных связей нашего государства с зарубежными странами. Поиск активных форм обучения, способствующих совершенствованию практического владения башкирским языком, является важнейшей задачей преподавателя. При изучении темы «Моя Родина –Башкортостан» проигрываем ситуации: Представьте, что Вы –

Президент Республики Башкортостан. Что вы сделаете для того, чтобы страна стала процветающей? Вы – посол Республики Башкортостан в Великобритании (США, Канаде). С чего начнете работу? Какие вопросы вынесете на повестку работы саммита в Уфе? Модуль «Англоязычные страны» требует от студентов хорошего знания материалов страноведения: Встреча Королевы Великобритании Елизаветы II с Президентом РК в Букингемском Дворце. Башкирско-британские взаимоотношения. Открытие посольства США в Уфе. Официальный визит канцлера Германии А. Меркель в Башкортостан: «Башкортостан – ключевой партнер Германии». Встреча Р.Ф.Хабирова с губернатором Канады и т. д. С уверенностью можем сказать, что такая работа дает ученикам возможность отлично знать страноведческий материал, учит следить за свежими политическими событиями, происходящими в жизни стран изучаемых языков, усиливает у них интерес к изучению башкирского языка.

© Сабитова И.И., 2023

УДК 81367

Сагынбек И.Ж., аспирант
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ПРИДАТОЧНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ В БАШКИРСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье рассматриваются функционально-семантические особенности грамматических форм сложноподчиненных предложений с придаточными дополнительными в контрастивном аспекте. Приводятся результаты сравнительно-сопоставительного изучения структурно-семантических особенностей сложноподчиненных предложений с придаточными дополнительными в башкирском и казахском языках.

Annotation. The article discusses the functional and semantic features of grammatical forms as part of a compound sentence with additional subordinate clauses. The results of a comparative study of the structural and semantic features of a compound sentence with additional subordinate clauses in the Bashkir and Kazakh languages are presented.

Ключевые слова: Тюркология, грамматика, синтаксис, сложноподчиненное предложение, придаточное предложение дополнительное.

Key words: turkology, grammar, syntax, compound sentence with additional subordinate clauses, the Bashkir language, the Kazakh language

Исследование языков в сопоставительном плане позволяет глубже проникнуть в особенности каждого языка, чем это возможно при изучении одного отдельно взятого языка. При этом исследователь имеет возможность

выявить и описать те особенности сопоставляемых языков, которые могут ускользать от его внимания при одном внутреннем изучении языка.

Системные изучения сложноподчиненных предложений в казахском и башкирском языках до сих пор не предпринимались. В этой связи надо отметить, что в лингвистике, по сравнению с фонетическими, лексическими, морфологическими средствами, сопоставление синтаксических средств мало распространено. В этом плане в сфере синтаксиса предстоит разработать эффективную методику сопоставления синтаксических структур не только в целях выяснения тождеств и различий между сравниваемыми единицами двух разных языков, но и для их дальнейшего теоретического осмысления и объяснения.

На сегодняшний день синтаксический строй башкирского и казахского языков в классическом плане достаточно изучены.

В башкирском языкознании сложноподчиненные предложения исследовались и исследуются такими учеными, как С. Галиев, К.З. Ахмеров, Г.Г. Саитбатталов, Д.С. Тикеев, А.М. Азнабаев, Л.Х. Самситова и др. Исследования по данной теме отражены в работах таких казахских ученых, как А. Байтурсынов, Х.К. Жубанов, Н.Т. Сауранбай, С.А. Аманжолов, М.Б. Балакаев, Х.М. Есенов, К.К. Садирова и др.

В башкирском языке **дополнительные** придаточные **предложения** поясняют модальные слова *шуға (этому), шуны (это), шуның (этим),* которые являются дополнениями в главном предложении. «Дополительные предложения отвечают на вопросы дополнения, которое является придаточной частью, но между ними есть отличие: у дополнительного придаточного предложения есть подлежащее и сказуемое», – отмечает профессор Г.Г. Саитбатталова и выделяет 11 видов дополнительных придаточных предложений [Саитбатталов, 1997: 271].

В казахском языке дополнительные предложения встречаются в работах А. Байтурсынулы, Н. Сауранбаева как *толықтауыш бағыныңқы сөйлем*. А. Байтурсынулы в своей работе *«Тіл-құрал»,* в пример приводит предложения *«Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аларсың/ Ояла ни күрһәң, осҡанда шуны алырһың.* ‘Что увидишь в гнезде, то будешь делать при полете’; *Кім жалқау болса, жоқтық соған жолдас/Кем ялҡау булһа, шуға юҡлыҡ юлдаш була.* ‘Если кто ленивый, ему бедность будет товарищем’». Ученый отмечает, что придаточное дополнительное отвечает на вопросы: *«кімді/кемде?(кого?)», «кімге/кемгә?(кому?)», «нені/нимәне?(чего?)», «неге/ниңә?(чему?)»* [Байтурсынов, 2009: 164]. Однако, с течением времени придаточное дополнительное теряет место в казахском языкознании. Несмотря на это мы определили несколько форм дополнительного предложения по схожей структуре и семантике. Например:

1. Сказуемое дополнительного предложения выражается причастием прошедшего времени в дательном падеже или именем действия. Такие дополнительные предложения бывают собранными, по смыслу тесно связны с

главным предложением, стоят рядом или близко с поясняющим словом, поэтому между ними не ставятся знаки препинания. Например: башк.: *Мин Зөһрәгә өйләнгәнгә алты ай ваҡыт үтеп тә китте* (Д. Исламов); каз.: *Мен Зухраға үйленгеніме алты ай уақыт өтті де кетті.* 'Прошло-промчалось шесть месяцев, как я женился на Зухре'.

2. Сказуемое дополнительного предложения выражается причастием прошедшего времени в винительном падеже. Знаки препинания не ставятся. Например: башк.: *Дәүләтҡол уҡып ҡайтҡанды Әлимә бөтә хәрефтәре менән ятлап ала торғайны* (Д. Юлтый); каз.: *Дәулетқұл оқып қайтқанды Әлимә әріптеріне шейін жаттап алатын еді.* 'То что учил Давлеткул, Алима выучивала до каждой буквы'.

3. Функцию сказуемого придаточного предложения синтетического типа выполняют причастия в форме исходного падежа. Например, башк: *Тормош беҙ уйлағандан рәхимһеҙерәк шул* (Н. Мусин); каз.: *Өмір біз ойлағаннан рақымсызырақ екен.* 'Жизнь беспощаднее, чем мы думали'.

4. Дополнительное предложение, связаное с главным предложением с помощью интонации. В главном предложении не дается прямое дополнение, в роли сказуемого часто выступают непереходные глаголы. После главного предложения ставится двоеточие. Например: башк.: *Күңелем һиҙеп тора: гармун моңо бер Аҡйондоҙ өсөн генә һибелә* (М. Кәрим); каз.: *Көңілім сезеді: гармон әуені бір Ақжұлдыз үшін ғана себіледі.* 'Чувствуюет душа: мелодия гармони льется только для Акюндуз'.

5. Главное предложение дополнительного предложения определяет местоимение *шуға/соған (этому),* выраженное как дополнение. Если главное предложение стоит вначале, то после него ставится двоеточие. Если дополнительное предложение вначале, ставится запятая. Например: башк.: *Фәһим тағы ла шуға шатлана, уның менән бергә Шәрифулла ағаһы ла бара* (Ф. Исәнғолов); каз.: *Фаһим тағы да соған қуанады, онымен бірге Шарифулла ағасы да барады.* 'Фагим еще обрадовался этому, с ним вместе пойдет и его брат Шарифулла'.

6. Главное предложение определяет слово *шуны/соны (этого),* которое выступает в роли дополнения. Например: *Хәҡиҡәт шуны талап итә: беҙ үҙебеҙгә йәшәү йәме биргән йәмғиәткә ҡул һелтәп ҡарарға тейеш түгелбеҙ* (Н. Иҙелбай); каз.: *Ақиқат соны талап етеді: біз өзімізге жақсы өмір сыйлаған ортаға қол сілтемеуге тиіспіз* .'Истина требует (этого): мы не должны отмахиваться от общества, которое дает нам хорошую жизнь'.

7. Главное предложение определяет модельное слово *шунан/содан (от этого),* которое выступает в роли дополнения. Между предложениями ставится двоеточие. Например: башк.: *Ауыл халҡының киң күңеллелеге шунан да күренә: олоһо ла, кесеһе лә урамда осраған таныш булмаған кешегә лә сәләм биреп үҙалар* («Ағиҙел» жур.); каз.: *Ауыл халқының көңілдері кең екендігі содан да белгілі: үлкені де, кішісі де көшеде кездескен таныс емес адаммен амандасып өтеді.* 'Широкую душу деревенского народа можно заметить от этого: и

пожилые и молодые здороваются даже с незнакомым человеком встретившегося по дороге ’.

8. Главное предложение определяет модальное слово *шунда/сонда (в этом),* которое выступает в роли дополнения. Между предложениями ставится двоеточие. Например: башк.: *Туй мәжлесенең иң ҡыҙығы шунда булды: йәштәрҙең бейеүҙәрен ҡарап ултырғас Ғафури ағай ҙа дәртләнеп китте* (М. Тажи); каз.: *Тойдың ең қызығы сонда болды: жастардың биін қарап отырып Ғафур ағай да жалындап кетті.* ‘Самое интересное праздника было в этом: наблюдая за танцем молодых и Гафур агай раззадорился’.

9. Главное предложение определяет слова *шуның менән/сонымен, шуныһы менән/сонысымен (этим)*, которые выражены как дополнение. Придаточное предложение поясняет главную мысль, чаще встречается после главного предложения. Ставится двоеточие. Например: башк.: *Ҡудашев иптәштең яҙмышы беҙҙең бөтәбеҙгә лә тағы ла шуныһы менән ҡәҙерле: ул фронтта ҡаты яраланғандан һуң егерме ете йыл инде постелдан тора алмайынса ята* (Ә. Бикчәнтәев); каз.: *Құдашев жолдастың тағдыры біздің барлығымызға да тағы сонысымен қымбат: ол фронтта ауыр жараланғаннан соң ендігі жиырма жеті жыл төсектен тұра алмай жатыр.* ‘Судьба товарища Кудашева дорога для нас этим: после получения тяжелой травмы на фронте он уже двадцать седьмой год лежит в постели’.

10. Главное предложение определяет слова *шул турала/сол туралы, шул хаҡта/сол жайлы (об этом),* выраженные как дополнение. Если главное предложение стоит вначале, то после него ставится двоеточие. Если дополнительное предложение вначале ставится – дефис. Например: башк.: *Башҡорттар артабан нисек йәшәргә тейеш – шул турала фекер туплау фарыздыр/Шул турала фекер туплау фарыздыр: башҡорттар артабан нисек йәшәргә тейеш* (Ғ. Хисамов); каз.: *Башқұрттар одан ары қалай өмір сүру керек – сол туралы ойлану парыз/Сол туралы ойлану парыз: башқұрттар одан ары қалай өмір сүру керек.* ‘Как дальше должны жить башкиры – вот об этом нужно думать’.

11. Главное предложение определяет сказеумое, выраженное глаголом, главное предложение связано послелогом *тип/деп* и находится перед послелогом. Например: башк.: *Мин, әле беҙҙең Эйек йылғаһын быуып, гидроэлектр станцияһы эшләнәсәк икән, тип ишеттем* (З. Биишева); каз.: *Мен, қазір біздің Иік өзенін бөгеп, су электр станциясы тұрғызылады екен, деп естідім.* ‘Я слышал так, сейчас нашу реку Ик запружат, построют гидроэлектрстанцию’.

Таким образом, дополнительные придаточные предложения в башкирском и казахском языке бывают синтетической, аналитической и аналитическо-синтетической формы, встречаются в начале и середине предложения, между предложениями ставятся запятая, двоеточие и дефис. В результате детального изучения структурно-семантических особенностей дополнительных придаточных предложений башкирского и казахского языков

пришли к выводу, что синтаксис сложного предложения обоих языков изучен достаточно полно, однако нужно ввести в научный оборот дополнительные придаточные предложения в казахском языке, которые имеются в башкирском языке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев А.З. Сложноподчиненные предложения в современном азербайджанском языке: Автореф. дисс. докт. филол. наук. – Баку, 1963. – 137 с.
2. Азирки заман уйғур тили.../Казак ССР пәнләр академияси. Отдел уйгуроведения. – Алмута: Казак ССР «Наука» нәшрияти, 1966. – 456 с.
3. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка, – М.: «Наука», 1972. – 345 с.
4. Алпаров Г.Х., Атнагулов С.С. Грамматика. – Казан: Татсосиздат, 1934. – С. 45.
5. Ахматов И.Х. Синтаксис карачаево-балкарского языка: Учебное пособие для студентов. – Нальчик: КБГУ, 1987. – 138 с.
6. **Байтұрсынұлы А.** Тіл – құрал. – Алматы: «Сардар» баспасы, 2009. – 348 б.
7. Бирабасова М.А. Сложноподчиненное предложение в современном ногайском языке: Автореф. дисс…канд. филол. наук. – Карачаевск, 2003. – 140 с.
8. Зәкиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. Синтаксис. Университет һәм пединститутларың татар теле һәм әдәбияты бүлеге студентлары өчен кулланма. / М.З. Зәкиев. – Казан: КГУ, 1958. – 242 с.
9. Иванова А.М. Сложноподчиненное предложение в чувашском и русском языках: Опыт сравнительно-сопоставительного исследованиятем: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Чебоксары, 2003.
10. Каримова А.М. Придаточные предложения в татарском языке: Автореф. дисс. канд. филол. Наук / А.М. Каримова. – Казань, 1954. – С. 12-13.
11. Керимов И.А., Абдуллаева А.З. Къумукъ тил. Синтаксис. VIII-IX класлар учун дарслыкъ. – Магьачкъала, 2001. – 157 с.
12. Қордабаев Т.Р. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисы (оқу құралы). 2-ші басылым. – Алматы: «Санат», 1995. – 176 б.
13. Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. – М.: Academia, 2003. – 347 с.
14. Покровская Л.А. Синтаксис современного гагаузского языка (предложение). – Санкт-Петербург: Комрат, 1999. – 85 с.
15. Прокопьева А.К. Сложные предложения в текстах якутской художественной литературы: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Якутск, 2013. – 213 с.
16. Садирова К.Қ. Түркі тілдері синтаксисының зерттелуі :монография / К.Қ. Садирова / жауапты ред. Ж.А. Манкеева. – Алматы: Үш қиян, 2013. – 86 б.

17. Сәйетбатталов, Ғ.Ғ. Башҡорт теле. Ҡушма һөйләм синтаксисы. Т. 2/ Ғ. Ғ. Сәйетбатталов. – Өфө: Китап, 2002. – 432 б.
18. Сәмиғуллина Л.Л. Башҡорт теленең ҡушма һөйләм синтаксисы: Уҡыу ҡулланмаһы. – Стәрлетамаҡ: Стәрлетамаҡ дәүләт педагогия институты, 2003. – 65 б.
19. Сәмситова, Л.Х. Хәҙерге башҡорт теле. Ҡушма һөйләм синтаксисы: курс программаһы: программа / Л.Х. Сәмситова. – Өфө: Вагант, 2005. – 32 б.
20. Сәмситова, Л.Х. Башҡорт теле. Ҡушма һөйләм синтаксисы: уҡытыу туған (башҡорт) телендә алып барылған дөйөм белем биреү ойошмаларының 8-се класы өсөн дәреслек / Л.Х. Сәмситова, С.А. Таһирова, Э.Ф. Рәхимова, Т.М. Исламова. – Өфө: Китап, 2020. – 208 б.
21. Әхмәр Ҡ.З. Башҡорт теле грамматикаһы. II киҫәк. Синтаксис. – Өфө: Башгосиздат, 1948. –203с.

© Сагынбек И.Ж., 2023

УДК 159.922.73

Сактаганов Б.К., PhD, доцент
Дәукеева А.С., студент
Жалғасова Д.С., студент
Баишев Университет, г. Актобе

КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ АГРЕССИВТІЛІГІНІҢ КӨРІНУ СЕБЕПТЕРІ МЕН СПЕЦИФИКАСЫ

Аннотация. В статье рассмотрена тема агресии у детей. Указаны все возможные причины, особенности, а также профилактика и коррекция.

Annotation. The article discusses the topic of aggression in children. All possible causes, features, as well as prevention and correction are indicated.

Ключевые слова: агрессия, психология.

Key words: aggression, psychology.

Қазіргі кездегі бала агрессиясы біздің өмір жағдайымыздың бүгінгі өзекті мәселесі, ол нақты психологиялық ерекшеліктерді қозғайды, ол баланы қоршаған адамдарға ғана тиесілі болмай (ата-аналары, тәрбиешілер, мұғалімдер, құрбылары), баланың өзіне және қоршаған ортамен қарым-қатынасында елеулі қиыншылықтар тудырады. Агрессия бала дамуында сәтсіздіктерге әкеліп соқтырады. Лонгитюдің зерттеу нәтижесінің көрсеткіші бойынша агрессивтілік қажетінше нақты, уақытына қарай мүмкіндіктері мол, бала кезіндегі агрессия біртіндеп орта буындағы жасөспірім кезінде бекем әлеуметтік немесе антиәлеуметтік әрекетке ауысуы мүмкін. 8 жасар балалардың өзгешілігі агрессиялы әрекеттердің жоғары деңгейде болуы және әлеуметтік байланыстан қашқақтауы, ары қарай оқу іс-әрекетінде қиыншылықтарға

кездеседі, мектепте үлгерімі төмен, интелектуалды дамуы төмен деңгейде, бейімделуі нашар болуы мүмкін. Бала жастағы агрессивтілік оның өзін қоршаған шындықпен қатынасынан емес, оның бүкіл жан-жақты тұлғалық дамуын анықтайды. Бала агрессиясын зерттеуге арналған, алғашқы зерттеу біздің елімізде 20-30 жылдары өткізілді, бұл проблема сол күйі бүтіндей ашылмай, бала дамуы педагогикалық зерттеу негізінде өткізіледі. Осы кездерде бала психологиясы өзінің алдына қойған міндеті: бала психикасына әсер ететін әдістер өңдеу, балаға тәрбие және тәрбиенің артықтығы жайында. Бала тәрбиесі мен дамуына жағымды тәсілдер ізденуге, жеке тұлғаның қасиеттеріне диагностика жасауына, интеллектің даму деңгейіне көбірек көңіл бөлінді, сондай-ақ тұлға дамуында ауытқу қиындықтары , агрессивтілікпен ішкі қаупін зерттеу мүмкіндіктеріне де көңіл бөлінді [1].

Балаларда агрессивтіліктің негізгі себептері: балалар үшін әлеуметтік қоршаған орта мәнді роль атқарады, ендеше балалардың агрессивті мінез-құлық себептерін олардың құрбылары мен тұлғааралық қатынастарында, сонымен қатар ол үшін референтті болып саналатын топта қабылданған әлеуметтік нормалар типтерінен іздеу керек.

Бала кездегі мінез-құлықтың бұзылуы және агрессиялықтың негізгі себептері, психикалық зақымданулар, отбасы тәрбиесіндегі кемшіліктер, мінездің акцентуациясы, әр түрлі конфликтілермен байланысты болады. Балалардағы жаңа бағыттағы қалыптасулар, қарым-қатынас деңгейінің өсуіне байланысты өзіндік сананың өсуі, ата-анамен, ересектермен, құрбы-құрдастарымен қатынастарын күрделендіреді. Балалық шақтың ішкі қарама-қайшық аумағы және оның үлкендерге қарсы сипаттары, өзара әрекеттері балаларға қатты әсер етеді. Бала үшін барынша тезірек ересек адамның статусын жаулап алуға тырысу, өз бетінше тез тәуелсіздікке жету жағдайы ерекше болады. Өзінің даму кезеңін басынан кешіріп жүрген көп бөлігінде, мінез-құлықтың екі түрі қалыптасады:

1. Бірінші типтегі балада өзінің жеке позициясын сақтау үшін қоршаған ортамен өзара әрекетін (қалыптастыруға) өзгертуге тырысады. Мысалы: олардағы негативизмді, карсылық мінезді, қарсыласуды және шектен шығу сияқты сапаларды айтуға болады.

2. Екінші типтегі бала микроортаның кері әсерімен ерекшеленеді, себебі қоршаған ортамен мінез-құлықтың қатынас эталоны, әлі қалыптаспайды. Осының нәтижесінде өзіне, басқаларға деген қатынастарда сарапшыл емес, өзара қарым-қатынастың жағымсыз жағын норма ретінде қабылдайды. Нәтижесінде мінез-құлық бағдардың қалыптасуынан балалар өзінің дамуын өзгертуге тырысады, алайда мінез-құлықтық бағдардың жеткіліксіз даму себебінен мақсатқа жетудің адекватты құралын таба алмайды. Сондықтан олардың динамикалық тенденциялары негізінен мазмұнды, мағыналылығынан басым болады. Балалардың бейімділігі немесе соларға тән мінез-құлықта мағына құрастыру процесінің мотивтерімен байланысы, қоғамдық жағымды мақсаттары мен баланың әлеуметтік мәнді мінез-құлықтың идеологияларының

арасындағы арақатынастардың бұзылуына әкеліп соғады. Бала кезде мінездің кейбір бітістері өмір тәжірибесімен үйлеспейді, сауатты басқару үшін әр баланың тәрбиесін және жеке тұлғалық ерекшелігін, эмоциялық-мотивациялық сферасындағы қажеттіліктің қалыптасу деңгейінің бағыттылығын ескеру керек [2].

«Қиын» балаларда жалған құндылық, қоғамға қарсылық көрсететін терең тұлғалық өзгерістер байқалады. Бала-бұл сананың өзіне бағытталу кезеңі, өзін тану психологиялық құнды құрылым ретінде өзіндік жетілуге жағдай жасайды.

Бала кезде тұлғаның қарқынды мінез-құлықтық санасының қалыптасуы, моральдық-этикалық мінез-құлық нормаларын игеру,өзінің мінез құлқында пайда болған бағалық пайымдау жүйесіне жетекшілік ете бастайды. Міне, сондықтанда мінез-құлықтың қалыптасу процесінде пайда болған өзіндік бағалау жағдайлары баланың тұлғалық құрылымына тәуелді болады. Бала кезде өзіндік сананың ерекшеліктері, яғни тұлғаның өзіндік бағалауды басқарудың негізгі жетекшісі компоненттері, өзбеттілік дәрежесі, әртүрлі және қоғамдағы күрделі өзара байланыстар жүйесіндегі адамдармен қарым-қатынастағы тұлғаның тәуелсіздігін анықтайды.

Бастауыш мектеп жасындағы балаларда агрессия проблемасының орнауында «агрессия» және «агрессивтілік» түсінігін айырып, ажырата білу қажет: бірінші түсінік биологиялық заңдылық рамкасында тереңдетіле калдырылады, осыған орай бір топ адамның болмаса бір адамның агрессивтілік әрекетінің әлеуметтік көпшілік тарихи жағдайы анықталады.[3]

Балалардың агрессивті мінез-құлқы мен өзіндік бағалауының өзара байланысы*:* Балалардың агрессивті мінез-құлқымен өзіндік бағалауының арасында туындайтын өзара байланысты зерттеу өте маңызды. Өзіндік бағалау процесі субьектінің агрессивтілігін шешу детерминантына ие болады. Өзіндік бағалау деңгейі ішкі нормативті стандартты реттеп отырады. Егер әділетсіз шабуыл жасасаса, яғни субъектінің ар-намысына тисе, онда агрессия балалардың өзінің ар-намысын қорғауға бағытталады.

И. А. Фурманов балалардың агрессивті әрекет-қылығын екі формаға бөліп қарастырды:

1**. Әлеуметтендірілген**. Әдетте, балада психикалық ауытқулар болмайды, оларда әрекет-қылық регуляциясының моральды және еріктік деңгейі төмен, қасиет-сапалары тұрақсыз, әлеумттік нормаларды елемеу, өзін-өі басқару дәрежесінің төмендігі. Олар агрессияны өздеріне зейін аударту мақсатында (айғайлайды, қатты ұрсысады, киімдерін шашады) пайдаланады. Зейінді аудартып алғаннан кейін олар басылып, мұндай қылығын қояды.

2. **Әлеуметтендірілмеген**. Әдетте, бала белгілі бір негативті эмоционалды күймен байланысты психикалық ауытқумен сырқаттанады. Агрессия психикаға зақым келтіретін ситуацияға жауап түрінде пайда болады. Мұндай балалар мазасыз, импульсивті, эмоционалды болып келеді [4].

Балалар мен жеткіншектер агрессиясының ерекшеліктері:

1. Агрессияның құрбандары - әдетте жақын адамдар: туыс адамдар, достар. Бұл өзіндік бір «өзін-өзі жоққа шығару» феномені болып табылады. Себебі мұндай әрекеттер адам болмысының өмірлік негізіболып табылатын туыстық байланыстың үзілуі.

2. Баланың барлығы агрессивті болмайды. Кей балалар жағдайы төмен жанұяда тәрбиеленгенімен, көбінесе керісінше жағдайы бар, қамқоры мол жанұя да аз емес.

3. Агрессия ешбір себепсіз жиі туындайды. Агрессивті балада өзін-өзі басқару дамымай, ол мынадай теріс айналымға түседі:

Агрессивті балалардың отбасы ерекшеліктері, 1. Агрессивті баланың жанұясында ата-аналармен бала арасындағы эмоционалды байланыс бұзылған. Әсіресе әке мен ұл баласы арасында. Ата-ана бір-біріне жаушыл сезімде және бір-бірінің қызығулары мен құндылықтары үйлеспейді. Баланың конфликттілігінің және жаушылдығының күшеюі Агрессивті әрекет-қылық Ересектер жағынан басқарудың артуы Баланың өзін-өзі басқаруының әлсізденуі. 2. Әке жиі түрде өзі агрессивті әрекет-қылығының моделін демонстрациялайды, ортаға салады. Сонымен қатар өз балаларының бойындағы агрессивті тенденцияларды жақтап-қостайды, қолпаштайды. 3. Агрессивті балалардың аналары балаға талап қоймайды. Олардың әлеуметтік құндылықтарына селқос қарайды. Баланың үй шаруасында міндеттері болмайды. 4. Агрессивті ата-ананың балаларында өз әрекет-қылығы мен тәрбиелеу бір-біріне қарсылас келеді. Әдетте, өте қатал әке және тым жұмсақ ана, нәтижесінде балада оппозицияның әрекет-қылығтың моделі қалыптасады.

Ол тікелей қршаған ортада байқалады. 5. Агрессивті балалардың ата-аналары қолданатын негізгі тәрбиелік шаралар мынадай:

- Денені жарақаттау;
- Қауіп төндірулер;
- Түрлі қолдауларда шектілік;
- Баланы жиі изоляцияда ұстау;
- Түрлі шектеулерді енгізу, қолдаудың болмауы;
- Белгілі бір іс жағдайында сүйіспеншіліктен саналы түрде айыру.

6. Агрессивті балалардың ата-аналары өз балаларының деструктивті әрекет-қылығының себептерін түсінуге ұмтылыстың болмауы. Оның эмоционалдық дүниесіне селқостық көзқараста болу [5].

Агрессия ұғымын көптеген зерттеушілер тұлғаның қасиеті және мінез-құлықтың ерекше формасы деп анықтайды. Мінез-құлықтың агрессивті әр түрлі формалары жарамды болсын, мейлі әлеуметтік жарамсыз болсын индивидтермен өзара әрекетте қалыптасады. Көптеген балалардың проблемді жағдайға тап келуінің басты себебі коммуникация мен қарым-қатынастағы базалық әлеуметтік ептіліктердің жеткіліксіздігімен байланысты.

Өзінің әлеуметтік үйрену теориясында А.Бандура агрессивті мінез-құлықты талдаудың үш кезеңін бөліп көрсетті: 1) әрекеттерді меңгеру тәсілдері; 2) олардың көрінуіне себеп болатын факторлар; 3) солар бекітілетін жағдайлар.

Сонымен қатар мұндағы тағы бір маңызды жағдай кері байланысты алу мүмкіндігі, қоршағандардың ойын интерпретациялау. Ситуациялық факторлар үлкен рөл атқарған сайын әлеуметтік сипаттағы агрессивті мінез-құлыққа үйрену процесі де соғұрлым үлкен мәнге ие болады.

Әлеуметтік үйренудің когнитивті- бихевиористік концепциясы тұрғысынан (А.Бандура) социализация процесі индивид өмір сүретін қоғам мен сонда қабылданған әдеттегі жауап реакцияларының дамуымен байланысты. Когнитивті-бихевиористік концепция шеңберінде жеткіншіктердегі агрессияны әлеуметтік үйренудің нәтижесі деп қарастыруға болады. Агрессиялы мінез-құлықты бекіту мен даму негізін ата-аналар баланы алғашқы жылдарда қалай тәрбиелегенде және кейінгі кеш кезеңдерде, атап айтқанда, жеткіншек кезеңіне байланысты іздестіру керек [6].

Агрессивті мінез-құлықтың қалыптасуына әсер ететін шартсыз факторлардың бірі - жанұядағы қатынас. Көптеген шет елдік зерттеулер көрсеткендей агрессивті балалардың ата-аналары физикалық жазаларды қолдануға бейім болған және бір-бірімен келісушілік болмаған, балаларға жек көрушілік қатынаспен және эмоциялық суықтықпен қараған. Балалардағы агрессивтілікті зерттей келе жанұяның 3 вариантын сипаттайды:

1)Ата-анасының біреуі агрессивті болғандықтан және агрессивтілік және қылмыстық тенденцияны туындадатын күрделі конфликтер себебінен бала агрессивті болады.

2) Ата-анасының ешқайсысы агрессивті болмайды. Ата –аналары агрессивті емес, балаларын қатал жазалаушы және жанұялық конфликт аз болған, бірақ балалар физикалық жазалауға ұшырайды.

3) Баланың агрессивті мінез-құлқына шектен тыс қамқоршылық жанұяның ішінде бекітіледі. Тек осының салдарынан бала нақты сол агрессивті мінез-құлықтың жағымсыз жақтарының басымдылығын таразылауға үйренеді. Сонымен қатар ата-ана жағынан агрессивті мінез-құлықтың шектен тыс болуы да зиян болады. Бала міндетті түрде өзінің ашу ызасын ішіне жинауға мәжбүр болған жағдайда оның агрессивті сезімдері соғұрлым күшейе түседі. Қатал жазалау жаңа фрустрацияларға әкеледі. Яғни сол жағдайлардан шығар жол таппаған кезде жаңа агрессивті сезімдерге әкеледі. Егер бұл қайталанатын болса, негативті шиеленісті іздеу ретінде қарастырылатын мінез-құлықтың моделі қалыптасады. Жасырын агрессивтілік болған жағдайда балада мазасыздану және жайсыздық (дискомфорт) пайда болады. Агрессивті мінез-құлыққа анасының және әкесінің ашуын көтере алмаған жағдайда және фрустрацияға жауап бере алмаған кезде балада мазасыздану жоғарылай бастайды. Агрессивтілік туралы Сирстің ойы қисық сызықты түрде көрсетілген болатын. Бұл тұжырымды И.Г.Морозова да (1993) ұстанады. Оның пікірінше, просоциалды жағымды жанұяда өскен балаларға ашық түрде өзінің агрессивтілігін қанағаттандыруға шек қойған жағдайда, яғни асоциалды жеткіншектерге тән сана астындағы комплекстерді қанағаттандырудағы

агрессивті садистік фантазиялау негізіндегі стереотиптегі формаға айналуы мүмкін [7].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. – СПб., 2001 – стр 38-55.
2. Левитов Н. Д. Психическое состояние агрессии. // Вопросы психологии. – 1972.
3. Бандура А. , Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Москва – 1999.
4. Фурманов И. А. Интегративная психологическая коррекция агрессивного поведения подростков. // М. – 1996.
5. Фурманов И. А. Агрессивность и ее проявление. Минск. –1994.
6. Психология подростка. Учебник. Под ред. А.А. Реана – СПб.: «прайм-ЕВРО-ЗНАК». – 2003г.
7. Аликина Н.В. Особености агрессивного поведения несовершеннолетних и основы его профилактики.// Метод. Рекомендации. Киев. – 1991.

© Сактаганов Б.К., Дәукеева А. С., Жалғасова Д.С., 2023

УДК 159.922.736

Сақтағанов Б.К., PhD, доцент
Касымкулова А.К., студент
Құлынбетова А.Д., студент
Баишев Университет, г. Актобе

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. В статье рассмотрена тема подросткового возраста школьников. Побробно расписаны все виды изменений в организме и в психике детей в этот период взросления.

Annotation. The article deals with the topic of adolescence of schoolchildren. All kinds of changes in the body in the psyche of children during this period of growing up are described in detail.

Ключевые слова: психология, подростки, подросковый период.

Key words: psychology, adolescents, adolescence.

Жасөспірімдер жасы-балалар мен ересектер арасындағы онтогенетикалық даму сатысы (11-12-16-17 жас), ол жыныстық жетілумен және ересек өмірге енумен байланысты сапалы өзгерістермен сипатталады [1]. Біз жеке тұлғаның дамуы тек туа біткен ерекшеліктерімен ғана емес, әлеуметтік жағдайлармен ғана емес, жасөспірімдік жаста өзіндік сананың дамуымен қалыптасатын ішкі позициямен анықталады. Еуропалық өркениеттегі қоғамның жас стратификациясы жасөспірімдер жасын ересектер мәдениетіне кірудің жеке

кезеңі ретінде бөліп көрсетті. Жасөспірімдер жасы тарихи және әлеуметтік шарттылығы бар мәдениеттің қалыптасуы болып табылады. Тұлғаның дамуында жасөспірімдер кезеңі тұрақты шек жоқ және мәдениеттің дамуымен үлкен жасқа қарай жылжиды.

Жасөспірімдер адамның мәдениетке саналы және мақсатты түрде енуінің ықтимал мүмкіндігімен сипатталады. Ж. Пиаже теориясына сәйкес, жасөспірімнің когнитивті дамуының ерекшелігі формальды операциялар деңгейінде ойлауды дамыту болып табылады. "Жас жігіт-бұл өзін нағыз адаммен байланыстырмай, барлық салаларда, атап айтқанда өзекті сәтке қатысы жоқ мәселелерде оңай сезініп, теорияны құрастыратын жеке тұлға"[2].

Жасөспірімнің формальды операциялар деңгейінде ойлауы болжам қалыптастыру, тексеру және бағалау қабілетін талап етеді,яғни ол қоршаған ортаны және осы әлемде өзін тануға қабілетті. Жасөспірімдердің зияткерлік қабілеті ересек адамның интеллектісіне ұқсас.Жасөспірімнің ересектерден ойлауының принципті айырмашылығы олардың өмірлік және интеллектуалдық тәжірибесінен аздығы. Шындықты танудың зерттеу принципін меңгеру жасөспірімнің мәдениет кеңістігіне кіруінің бір жолы болуы мүмкін. Бұл кезеңде индивидтің жоғары қозуы, импульсивтілігі бар, оған жиі танылмаған, жыныстық тартылу жатады. Жасөспірімдік жастағы психикалық дамудың негізгі желісі жаңа, әлі де тұрақсыз, өзіндік сана–сезімнің қалыптасуы, МЕН-тұжырымдаманың өзгеруі, өзін және өз мүмкіндіктерін түсінуге тырысу болып табылады. Бұл жаста аналитикалық–синтетикалық қызметтің күрделі формаларының қалыптасуы, дерексіз, теориялық ойлаудың қалыптасуы орын алады. Жасөспірімнің ерекше "жасөспірімдер" қауымдастығына жататындығы сезімінің маңызы бар, оның құндылығы өзіндік адамгершілік бағалаулар үшін негіз болып табылады[3].

Жасөспірімдердің жас ерекшелігіне тән өзіндік сана – сезімді қалыптастырады. Оның сипаты өздеріне тән, басқа адамдарға қарағанда, қасиеттерге ие тұлға ретінде өзін тану қабілеті мен қажеттілігінің пайда болуы. Осы кезеңде жасөспірім ақпаратты белсенді түрде жариялай бастайды. Жасөспірімнің өз артықшылықтары мен әлсіздігі бар. Бір жағынан, жасөспірім ересек адамға қарағанда аз дәрежеде әлеуметтік жауапкершілік жүйесіне енгізілген, оның аз жалпы мәдени қырлығы бар,ол қолданыстағы нормативтік жүйелерді қабылдауға немесе қабылдамауға неғұрлым еркін. Жасөспірімдердің жеке басы дамуының аса-маңызды факторы оның өзінің ауқымды әлеуметтік белсенділігі: ол белгілі бір үлгілер мен игіліктерді игеруге, үлкендермен және жолдастарымен өзіне қарым-қатынас орнатуға бағытталды. Жасөспірімдердің дамуының алуан түрлі көріністерімен елеулі айырмашылықтары: бет-пішіні мен мүдделері әлі балаға ұқсас ер балалар да бар, сонымен қатар ересектер өмірінің қайсыбір жақтарына ортақтасқан өте ересек балалар да бар, өздігінен білім алып жүрген «интеллектуалдар» да бар, бірақ сонымен қатар оқу материалдарының өзін өздігінен игере білмейтін жасөспірімдер де бар, болашаққа деген жоспары айқын емес мектеп оқушылары да бар, ал болашақ

мамандығына саналы түрде даярлана бастағандар да бар, кейбір қыз балалалардың бар ойлағаны сән қуу мен ер балалар ғана, басқалары бұған онша мән бермейді, кейбір балалар үйінде нағыз қолқанат жәрдемшілер болса, енді біреулер тұрмыстағы қарапайым жұмыстарға да ебі жоқ болып келеді. Жасөспірімдік кезең қиын әрі сыналатын кезең деп саналады. Бұлай бағалау осы уақытта болатын көптеген сапалық өзгерістерге байланысты, бұл өзгерістер кейде баланың бұрынғы ерекшіліктерін, қарым-қатынастарын түбірінен өзгертетін сипатта болады.

Жасөспірімдердің дамуындағы биологиялық фактор проблемасы баланың организімінде нақ осы шақта биологиялық толысу жолына түбегейлі өзгерістердің болуынан туындайды. Дене күшінің дамуында жаңа кезең басталып, жыныстық жетілу процессі өрістейді.

Организімнің қайта құрылуы эндокриндік жүйедегі өзгерістерден басталады. Олардың қызметі жасөспірімдердің организмінде көптеген өзгерістер, соның ішінде неғұрлым анық көрінетін өзгерістер туғызады. Бойдың ұзаруы, салмақ қосу, кеуде шеңберінің өсуі жасөспірімдік шақтағы дене толысуының өзіне тән жағдайлары, бұлар "күрт өсу" деген ерекше терминмен белгіленеді. Осының нәтижесінде жасөспірімдердің пішіні өзгереді. Дененің пропорциясы ересек адамға жақындайды. Бас сүйегінің жедел өсуі нәтижесінде де бет әлпеті де өзгереді.

Ағзаның қайта құрылуы жасөспірімдердің ішкі жағдайларына, әсерлеріне, көңіл-күйіне әсер етіп, оның жалпы қимыл-қозғалысының белсенділігінің, енжарлауының негізі болады [4].

Жасөспірімдердің ағзасында болатын елеулі өзгерістер ұзақ уақыт бойы осы кезеңдегі ерекшіліктері мен дамуының сыналу құбылыстарының биологиялық шарттастығы туралы әр түрлі теорияларға негіз болады. Мұндай ұғым біздің ғасырымыздың алғашқы ширегінде үстем болды. Биогенетикалық универсализмнің негізін салушылар С. Халл мен З.Фрейд болды. Олар жасөспірімдердің дағдарысы мен өзіне тән ерекшіліктері комплексін биологиялық шарттастығы себепті болмай қоймайтын әрі универсал құбылыс деп санады [5].

Биогенетикалық универсализм теорияларына американ антропологтары күшті соққы берді. Антропологтардың зерттеулерінде жасөспірімдік кезеңнің ұзақтығы әр түрлі болуы және бірнеше оймен шектелуі мүмкін екені анықталды.

Антрополог Р. Бенедикт балалықтан ересектікке өтудің екі типін бөліп көрсетті.Олар: үздіксіз және баланың балалық шағында оқып үйренгенімен ересектің рөлін жүзеге асыру үшін қажетті іс-әрекет тәсілдері мен түсініктер арасында үзілістер болатын типі [6].

Жасөспірімдік шақты антропологтардың пайымдауы бойынша бала өзінің қоғамдағы орнына жетер жолда болатын, оның ересектердің қоғамдық өміріне өтуі жүзеге асатын кезең деп қарастырды. Бұл идеяны дамытуда американыдық ғалым К. Левиннің еңбегі ерекше орын алады [7].

Жасөспірімдік кезеңдегі «дағдарысты» түсіндіруде теориялық ой-пікірдің дамуы ол кезеңнің көріністері мен өтуінің ерекшіліктері өмірі мен дамуының нақты әлеуметтік жағдайларымен, оның ересек адамдар дүниесіндегі қорытындылардың біртіндеп жинақталуы болды.

Әлеуметтік ересектіктің дамуы негізінде баланың ересектер қоғамында оның толық та тең құқылы мүшесі болып өмір сүруге деген даярлығы қалыптасады. Жасөспірімдік шақтың басында балалар сырт пішіні жағынан да мінез-құлқы жағынан да ересектерге ұқсамайды. Олар әлі де көп ойнап, көп жүгіреді алысып-жұлысып, тентектіктер жасайды, өз дегендерін істеп, байыз таппайды, көбінесе ұшқалақ, ынта білдіріп ден қоюы да біреуді жақсы көруі қарым-қатынасы да тұрақсыз басқаның ықпалына тез көнгіш болады. Алайда балалығы қаз-қалпында болып көрінетін сырт көрінісі алдамшы болады да оның сыртында жаңаның қалыптасуының маңызды процестері жүріп жатады. Жасөспірімдер көп жағынан әлі бала болып жүріп, елеусіз есейеді. Ересектің қалыптасу процесі көзге бірден түспейді. Оның көріністері мен нышандары әр сипатты және сан алуан. Кіші жастағы мектеп оқушысымен салыстырғанда жасөспірімдер жаңаның көп болуының нақ өзі оның балалықтан арыла бастағанын көрсетеді.

Жасөспірімдердің жеке басындағы басты және өзіне тән жаңа құрылым оның өзі туралы енді бала емеспін дейтін түсініктің пайда болуы болады. Ол өзін ересекпін деп сезіне бастайды, ересек болуға және өзіне жұрттың осылай деп қарауына ұмтылады. Ересектік сезім деп аталатын бұл ерекшеліктің өзіне тән белгісі оларды өзін балалар қатарынан шықтым деп санайды, бірақ төңірегіндегілер менің ересек болғанымды таныса деген қажетсіну бар болғанымен онда шынайы, толық ересектікті сезіну болмайды.

Осы жас кезеңінің ерекшеліктерін ата-аналар, мектеп мұғалімдері, сынып жетекшісі, басқа да жеткіншектің айналасындағылар жақсы түсінетін болса, барынша төзімдік көрсетіп, түсінушілік білдірсе, балалар жас қиындығын оңайырақ көтереді.

Сонымен, жасөспірімдік жастың ерекшеліктері:

- барлық нәрсені өз бетімен орындап, үлкендердің қамқорлығы мен ақыл-кеңесінен құтылғысы келеді;
- үйге берілген тапсырмаларды жаттап алмастан өз сөзімен түсінікті етіп айтуға тырысады;
- үлкендерге сын көзбен қарап, олардың айтқанын сынап-мінеп, кей кезде өрескіл мінез көрсетуі, жеткіншек істі игеру жағынан әлі бала болса, ал талап қою жағынан ересек, өз мүмкіншілігін жоғары бағалап, бәрін өзі істей алатындай сезінуі;

Жасөспірімдік шаққа аяқ басқан баланың жеке басының қалыптасуындағы түбегейлі өзгерістер сана-сезімнің дамуындағы сапалық өзгеріспен анықталады. Осының арқасында бала мен ортаның арасындағы бұрынғы қатынас өзгереді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Асеев В.Г. Возрастная психология: учебное пособие – Иркутск: 1992–359 с.
2. Кон И.С. Психодиагностика подросткового периода. М.: Просвещение, 1991. – 255 с.
3. Корсанов Н.К. Психология подростка. – М.: Агар, 1997. – 304 с.
4. Куинджи М.Н., Поленова М.А. Влияние школы на состояние здоровья, формирование подростковой функции девочек-подростков //Школа здоровья. – 1995. – № 4.
5. Матвеева О.А. Помощь в адаптации в средней школе: психолого-педагогическое сопровождение VI-VII классов// Психология, наука и образование. 2001. – № 4., – 47 с.
6. Мухина Т.М. Жасерекшелік психологиясы. – Алматы: 1999.
7. Прихжан А.Ш. Проблема подросткового кризиса. – Санкт-Петербург, 2000.

© Сактаганов Б.К., Касымкулова А.К., Құлынбетова А.Д., 2023

УДК 81.33

Салихова А.А., магистрант
Научный руководитель: Хусаинова Л.М.,
д-р филол. наук, проф.
БГПУ им. Акмуллы, г.Уфа

НАУЧНОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ГЛАГОЛОВ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статья посвящена изучению возможностей цифровых технологий при изучении глаголов башкирского языка в системе среднего общего образования. В ходе исследования приведены методические рекомендации по использованию цифровых технологий в обучении школьников категориям глагола как части речи башкирского языка, приемы использования интерактивных технических средств на уроках в средних классах.

Annotation. The article is devoted to the study of the possibilities of digital technologies in the study of Bashkir verbs in the system of secondary general education. In the course of the study, methodological recommendations on the use of digital technologies in teaching schoolchildren the categories of the verb as part of the speech of the Bashkir language, techniques for using interactive technical means in lessons in middle classes are given.

Ключевые слова: общее образование, башкирский язык, цифровые технологии, глагол, методические рекомендации

Key words: general education, Bashkir language, digital technologies, verb, methodological recommendations

Сегодня в структуре среднего общего образования нет более важной задачи, чем совершенствование преподавания башкирского языка в условиях новых образовательных стандартов нового поколения. Оно предполагает работу над усилением интереса к предмету и повышение его ценности среди других дисциплин. Это невозможно без внедрения последних достижений педагогики в систему преподавания башкирского языка и адаптации предмета к информационным запросам современных детей. Только выполнение этих условий помогут достичь основных задач преподавания языка, привить школьникам любовь к обучению на уроках по данной дисциплине.

Современные цифровые технологии создали колоссальные возможности в сфере образования. Эти изменения требуют от учителя инновационного творческого подхода, применения информационно-коммуникативных средств, современной системно-деятельностной организации урока.

Большое значение в реализации инновационного подхода к урокам башкирского языка имеет использование современных образовательных ресурсов – цифровых технологий, обеспечивающих освоение образовательных стандартов. В исследованиях цифровые образовательные технологии определяются как «инновационный способ организации обучения, основанный на опоре в электронные технические средства, обеспечивающих наглядность» [1, 33-34]. Основной задачей использования цифровых технологий является повышение качества, эффективности уроков, а также формирование информационных компетенций школьников [1, 34].

Цифровые образовательные технологии на уроках башкирского языка способствуют усвоению обучающимися грамматических знаний по теме «Глагол». Как известно, учащиеся испытывают трудности в изучении системы башкирского глагола ввиду сложности его грамматических категорий, функционирования большого количества его форм в различных стилях литературного языка, многочисленных способах образования. Поэтому, учителю башкирского языка на уроках необходимо использовать современные цифровые технологии не только для наглядности, но и систематической работы над грамматическими знаниями учащихся и повышения мотивации обучения.

Учебный материал на уроках башкирского языка во время изучения темы «Глагол» с использованием цифровых технологий интересен детям и воспринимается всеми органами их чувств (зрение, слух, механическая память).

Занятия по теме «Глагол» с использованием цифровых образовательных ресурсов делятся на два вида:

1) уроки с использованием цифровых образовательных ресурсов в демонстративном порядке (в данном случае на учительском столе имеется один компьютер, с помощью которого можно давать больше информации при интерпретации нового теоретического материала (например, по таким темам раздела «Глагол», как «Наклонения глагола», «Времена глагола»), показывать

медафайлы, другие наглядные графические материалы – схемы образования башкирских глаголов, их лексико-семантические группы и др.);

2) Уроки с индивидуальной работой учащихся цифровыми образовательными ресурсами (занятия проводятся в компьютерном классе; компьютер присутствует у каждого ученика).

На таких занятиях могут применяться следующие виды работ:

– использование электронного словаря для усвоения лексического состава башкирских глаголов;

– нанесение графических моделей на программные модули компьютера глагола для запоминания основных грамматических знаний;

– моделирование слов и предложений на компьютере с последующих проверкой;

– прочтение лекции по теме «Глагол» с помощью мультимедийного проектора;

– проверка грамматических знаний по теме «Глагол» с помощью компьютерных тестов;

– применение интерактивных досок для объяснения программного материала и демонстрации текстов в ходе закрепления пройденной темы [3, с. 25].

Использование цифровых технологий на уроках по теме «Глагол» повышает эффективность урока, позволяет сократить время на изучение теоретического материала, позволяет вести индивидуальную самостоятельную работу учащихся с последующей проверкой учебных действий с помощью программного модуля. Мы приходим к выводу, что цифровые образовательные технологии необходимо внедрять в систему обучения башкирскому языку как перспективное средство в формировании грамматических знаний учащихся по частям речи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акимова О.Б., Щербин М.Д. Цифровая трансформация образования: своевременность учебно-познавательной самостоятельности обучающихся // Инновационные проекты и программы в образовании. 2018. №1. С. 27-34.

2. Габитова З.М. Примерные программы по башкирскому для 5-9, 10-11 классов башкирских школ. – Уфа: Китап, 2016. – 49 с.

3. Полат Е. С., Бухаркина М. Ю., Моисеева М. В., Петров А. Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - М.: МГУ, 2018. – 204 с.

©Салихова А.А., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 811.512.141

Саляхова З.И., д-р филол. наук, проф.
Стерлитамакского филиала УУНиТ

РОДНАЯ КУЛЬТУРА КАК ОСНОВА ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация. Статья посвящена патриотическому воспитанию подрастающего поколения. Рассматриваются вопросы наследия истории и культуры как средсво воспитания.

Annotation. The article is devoted to the patriotic education of the younger generation. The issues of the heritage of history and culture as a medium of education are considered.

Ключевые слова: башкирский народ, воспитание, обучающиеся.

Key words: bashkir people, education, students.

В Законе Российской Федерации «Об образовании» выдвинуты такие принципы образовательной политики, как: воспитание гражданственности, трудолюбия, уважения к правам и свободам человека, любви к окружающей природе, Родине, семье; единство федерального культурного и образовательного пространства; защита и развитие системы образования национальных культур, региональных культурных традиций и особенностей в условиях многонационального государства. В Национальной доктрине образования в Российской Федерации (2000 г.) подчеркивается, что система образования призвана обеспечить: историческую преемственность поколений, сохранение, распространение и развитие национальной культуры, воспитание бережного отношения к историческому и культурному наследию народов России; воспитание патриотов России, граждан правового, демократического государства, способных к социализации в условиях гражданского общества, уважающих права и свободы личности, обладающих высокой нравственностью.

Всеобъемлющий характер воспитания гражданственности, охватывающего все стороны жизни человека, предполагает поиск средств, способных гармонично и целостно воздействовать на личность.

Важным источником воспитания подрастающего поколения, в том числе и патриотического воспитания, является национальная культура. Приобщение подрастающего поколения к тому богатству, каким испокон веков владел народ, является одной из важных задач современного обучения и воспитания. Только усвоив свои национальные ценности, можно понять идеалы, сокровенные мысли убеждения, культуру, душу и самосознание других народов. Сложившаяся в течение веков система патриотического воспитания башкир основана на опыте народа и мудрости поколений, пронизана общечеловеческими ценностями. Об этом свидетельствуют башкирские пословицы и поговорки: Батыр тыуһа – ил бәхете, ямғыр яуһа – ер бәхете

'Рождение батыра – счастье страны, дождь – счастье земли'. Егет – ил күрке, ҡыҙ – өй күрке 'Джигит – украшение страны, девушка – украшение дома'. Ил ҡәҙерен белмәгән – башын юғалтҡан, Ер ҡәҙерен белмәгән – ашын юғалтҡан 'Кто не ценит Родину – теряет голову, кто не ценит землю – теряет пищу'. Ил төҫө – алтын бишек 'Родина – золотая колыбель'. Ил яҙмышы – ир яҙмышы 'Судьба Родины – судьба мужчины'. Иле бар батыр хур булмаҫ, батыр бар ил хур булмаҫ 'Если у батыра есть Родина, то него есть опора, если у Родины есть батыр, то у нее есть опора '. Иле барҙың көнө бар 'У кого есть Родина – у того есть будущее'. Иле барҙың теле бар 'У кого есть Родина – у того есть язык'. Иле ныҡтың биле ныҡ 'Крепкая Родина – крепкая спина'. Ир ҡәҙере ил менән 'Мужчине дорога Родина'. Ир-егет ил көҙгөһө 'Мужчина – зеркало Родины'. Таянма биленә, таян иленә 'Не опирайся на поясницу, опирайся на Родину'. Илен һөйгән ир булыр 'Настоящий мужчина любит Родину'. Үҙ илем – алтын бишегем 'Своя Родина – золотая колыбель'. Атайыңдың ғына улы булма, халҡыңдың да улы бул 'Не будь сыном только своего отца, будь сыном народа'.

Как известно, патриотическое воспитание направлено на решение следующих задач воспитания личности:

1) привитие глубокого уважения к национальному наследию, традициям, обычаям, культуре, конфессиям;
2) формирование чувства гордости за свою страну;
3) воспитание в духе национального взаимодействия, дружелюбия, единства, интернационализма, миролюбия;
4) развитие ценностного отношения к природе, формирования в потребности в защите окружающей нас природной среды;
5) воспитание уважения защитнику отечества, воину;
6) формирование морально-психологической и физической готовности к выполнению ими обязанности по защите своей Родины.

Уникальное наследие устного народного творчества, богатая история и культура дают возможность создать благоприятные условия для осуществления вышеперечисленных задач воспитания личности. В башкирском фольклоре ярко представлены нравственные и эстетические представления народов (добро и зло, жестокость и милосердие, любовь и ненависть, дружба и предательство, гармония и дисгармония), которые выступают одним из основных лейтмотивов в характеристике взаимоотношений между людьми, народами, ценностями, в отношении людей к традициям и обычаям народа. Через фольклор из поколения к поколению передавались правила обучения и воспитания детей: советы и наставления, заповеди-запреты, заповеди-разрешения, рекомендации, наставления, поучения, своды нравственных правил. Творчество башкирского народа является фундаментом при воспитании и приобщении подрастающего поколения к низменным ценностям народа, как патриотизм, любовь к Родине, своему Отечеству, готовность к ее защите, приумножение ее богатства. Например, в эпосе «Урал батыр» имеются такие слова-наставления:

Уландарым, һеҙгә әйтәм: 'Сыновья мои, к вам слово мое:

Мин әрсегән еремдә	На землях, что очистил я,
Кешегә байман табығыҙ;	Счастье найдите для людей;
Яуҙа булһа, баш булып,	Будет битва – возглавьте [войска],
Кешегә ил ҡороғоҙ,	Благоустройте страну для людей,
Данлы батыр булығыҙ...	Славными батырами станьте вы…'

(Из эпоса «Урал батыр»).

Один из самых образованных представителей своего времени, яркая личность с передовыми взглядами Ризаитдин Фахретдинов внес большой вклад в воспитание подрастающего поколения и просвещение народа. Уникальным трудом по башкирской педагогике является произведение «Наставление», состоящее из трех книг, где автор изложил свои педагогические взгляды по вопросам воспитания. В книге “Ололарға нәсихәт” (“Наставления для взрослых”) Ризаитдин Фахретдинов дал ряд рекомендаций, касающихся патриотического воспитания: “Күге аҫтында йәшәгән, һауаларын еҫкәгән, һыуын эскән, икмәген ашаған Ватаныгыҙҙы нык һөйөгәҙ, уның исемен бөйөк итеү өсөн тырышығыҙ” 'Любите Родину, под небом которой вы живете, дышите воздухом, пьете воду, едите хлеб, старайтесь возвеличить ее имя', “Ватан – кешеләрҙең хөрмәте һәм һәр кем алдында ғорурланырлыҡ хазина. Шуға күрә Ватан өсөн малығыҙҙы ҡыҙғанмағыҙ һәм көстәрегеҙҙе аямағыҙ. Ватан хаҡында быңдай фиҙакәрлек күрһәтмәгән кеше унда йәшәргә лайыҡ түгел” 'Родина – это сокровище, которым можно гордиться и уважать. Не жалейте ни своих сил, ни богатства для Родины. Человек, который не готов идти на жертвы, не достоин жить там'. По мнению ученого-просветителя, любовь к Родине начинается с любви к своему народу. Он призывал любить свой народ так же, как любят родителей и близких. По мнению Р.Фахретдинова, счастлив тот человек, который горячо любит страну, служит Родине и своему народу. Написанные более ста лет тому назад слова, сохранили глубокий смысл, актуальность, свое воспитательное значение по настоящее время.

Сегодня образование составляет задачу государственной важности. Воспитание любви к Родине, гражданственности, социальной культуры, осуществляется в целостном педагогическом процессе. Такая задача ставится не только в учебном процессе, но и во внеучебной работе. Путями патриотического воспитания во внеучебное время являются изучение истории и культуры народа, его традиций, обычаев, обрядов. Патриотическую направленность имеют регулярно организованные национальные праздники, экскурсии и походы, посещение исторических и художественных музеев, в том числе музеев великих деятелей культуры – художников, писателей, артистов республики, встречи с интересными людьми, особенно с ветеранами Великой Отечественной войны и труда, бесед, диспутов, круглых столов, литературных обзоров и т.д.

Педагог как гражданин своей страны обязан осуществлять развитие духовного и нравственного уровня общества, стремиться к улучшению морально-политических условий жизни страны, способствовать внедрению в

сознание подрастающего поколения дух патриотизма, дружбы народов и веротерпимости, равенства и справедливости, чувства долга, чести и совести. Уникальное наследие башкирской народной культуры дает возможность создать благоприятные условия для осуществления вышеперечисленных задач воспитания личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Фәхретдинов Ризаитдин. Нәсихәттәр // Тәржемәсеһе һәм төҙөүсеһе Ә.Ғ. Сәлихов. – Өфө: Ғилем, 2003. – 104 бит.
2. “Урал батыр”. Башҡорт халыҡ эпосы. – Өфө: Китап, 2005. – 296 с.

© Саляхова З.И., 2023

УДК 81 366

Саматова Ж.М., магистр
Какимова Д.М., магистр
ЗКИТУ, г.Уральск

ФОРМА СЛОВА «ЗА + ТВОРИТЕЛЬНЫЙ ПАДЕЖ» С ПРОСТРАНСТВЕННЫМ ЗНАЧЕНИЕМ И ЕЁ ЭКВИВАЛЕНТЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье рассматривается использование слова "За+творительный падеж" со значением времени и его эквиваленты на казахском языке. Синтаксема как минимальная синтаксическая единица предложения приобретает статус его составной части. Функция синтаксемы в предложении рассматривается с двух точек зрения: с точки зрения связи или с точки зрения позиции неопределенных членов предложения.

Annotation. The article discusses the use of the word "For + creative case" with the meaning of time and its equivalents in the Kazakh language. The syntaxeme as the minimal syntactic unit of a sentence acquires the status of its component part. The function of the syntaxeme in a sentence is considered from two points of view: from the point of view of communication or from the point of view of the position of the indefinite members of the sentence.

Ключевые слова: Синтаксема, словарная форма, послелог, вспомогательные имена

Key words: Syntaxeme, dictionary form, postposition, auxiliary names

Форма слова (синтаксема) как минимальная синтаксическая единица предложения приобретает статус его компонента. Сами же предложения с точки зрения организации и членения представляют собой комбинации форм слов. При этом функционирование форм слов в предложении рассматривается с двух позиций: либо с позиций связей, либо с позиций второстепенных членов

предложения. Первая точка зрения напрямую связана с проблемой признания или непризнания второстепенных членов предложения.

Вопрос о второстепенных членах предложения в русской грамматике до сих пор не решён. В учении о второстепенных членах предложения выделяются два основных направления: рассмотрение второстепенных членов по значению и по виду синтаксической связи с другими словами.

И в том и другом случае выделяются в качестве второстепенных членов определения, дополнения и обстоятельства, но основания для такого выделения имеются разные, и потому один и тот же член предложения при разных подходах к классификации второстепенных членов определяется по-разному.

В работах В. А. Белошапковой все члены предложения классифицируются на участвующие и не участвующие в создании предикативной основы предложения.

Различие между главным членом односоставного предложения и сказуемым – в дистрибуции: главный член односоставного предложения – абсолютное определяемое предложение, сказуемое же связано с подлежащим.

Иную точку зрения на второстепенные члены предложения высказывает Н.Ю.Шведова, которая объединяет их в группу «распространяющих членов», относящихся к уровню словосочетания [1, 412]. На этом основании формы слова определяются исходя из их позиций в словосочетании – присловной или неприсловной. Соответственно формы слова могут функционировать как главный член предложения или детерминант (неприсловная связь) либо как компонент словосочетания с различными значениями: объектным, определительным, обстоятельственным, восполняющим (присловная связь).

Детерминанты рассматриваются как самостоятельные распространители, относящиеся ко всему предложению в целом, не связанные формально ни с одной словоформой в составе предложения [4, 89].

Г. А. Золотова определяет синтаксему с точки зрения формы, значения и функции. С позиции функционирования словоформа имеет следующие характеристики: 1) самостоятельное, изолированное употребление единицы; 2) употребление единицы в качестве компонента предложения; 3) присловное употребление единицы в качестве компонента словосочетания (или сочетания слов) [3,4].

И, наконец, ещё один важный аспект изучения функционирования предложно-падежных форм отметил В. В. Виноградов. Исследование конститутивных единиц русского языка подтверждает его мысль о том, что имена существительные служат в русском языке основой большей части синтаксических конструкций. Именные, а не глагольные синтаксемы оказались «главным ключом к синтаксическому механизму русского языка» [1,19].

Анализ функций формы слова в ***творительном падеже*** с предлогом ***«за»*** и их эквивалентов в казахском языке будет проводиться с этих позиций.

Словоформа ***«за + творительный падеж»*** способна функционировать в неприсловной связи, выступая в качестве главных членов простого предложения, либо в присловной, являясь компонентом словосочетания.

Форма слова ***«за + творительный падеж»*** может выполнять функцию детерминанта, который является распространителем предложения и относится по характеру и по связи ко всему предложению в целом. Детерминант присоединяется к предложению любого грамматического состава, как распространённому, так и нераспространённому, к любому высказыванию.

I. В заголовках:

За городом (Н. А. Некрасов); ***За рубежом*** (М. Е. Салтыков-Щедрин).

II. В неприсловных конструкциях в функции детерминанта:

За Каргинской*… густо плавали присевшие на отдых казарки; Ему отчётливо видно было, как шли первые две цепи, а* ***за ними… разворачивалась*** *в цепь чёрная походная колонна* (М. А. Шолохов).

III. В функции сказуемого:

Отец-то ***за Доном*** (М. А. Шолохов).

IV. В функции присловного распространителя:

Казачьи цепи ***лежали*** *в ста саженях* ***за Каргинской****…; Прохор* ***сходил*** *в хату* ***за водой; За такими*** *угрожаемыми* ***местами надо*** *дюже* ***наблюдать****, особенно ночьми…* (М. А. Шолохов).

Иначе обстоит дело в казахском языке.

Основные значения синтаксических единиц, в том числе и формы слова, в русском и казахском языке совпадают, но существенно различаются в типах связи слов в предложении и словосочетании. Связи между словами в казахском и русском языках осуществляются различными средствами, которые не всегда совпадают, что обусловлено особенностями строя агглютинативного казахского и флективного русского языков [6, 96-98].

В казахском языке категории индоевропейских предлогов в функциональном плане могут соответствовать послелоги, служебные имена и аффиксы падежей (например, для пространственных падежей - аффиксы исходного, дательно-направительного и местного) [2, 28-29].

Служебные имена уточняют и конкретизируют выражаемые падежными аффиксами пространственные, временные и иные отношения, представляя собой названия частей, общих для многих предметов: ***үст, бет, төбе, аст, түп, іш, сырт*** и др. [6, 13].

Послелоги и служебные слова казахского языка имеют широкий спектр значений: пространственное (***шейін, дейін, қарай, таман, жуық, әрі, бері***), временное (***салым, кезде, шақты, сәтте, мәзетте, әзірде, бетте, бойда, сайын, соң, кейін, әрі, бері*** и др.), причинное (***үшін, жөнінде, туралы, жайында, арқасында*** и др.), целевое (***бола, үшін, жөнінде, туралы, жайында***), меры и предела (***шақты, шамалы, қаралы, сайым, жақын, жуық, таяу, тарта, астам***) и др. и в основном соответствуют предлогам русского

языка: ***кейін – после*** (***сабақтан кейін – после урока***), ***қарай – к, по направлению к*** (***дүкенге қарай – к магазину)*** и т. п.

В функции заголовка синтаксема лексически ограничена. В русском языке могут употребляться имена предметно-пространственного значения:

За утёсом – Қырдан соң (В. Я. Брюсов); ***За поворотом – Бұрылыстан кейін*** (Б. Л. Пастернак).

В этой позиции в казахском языке используются конструкции, включающие существительные в форме исходного падежа (***шығыс септік***) и послелоги ***соң, кейін.***

Широко употребляется синтаксема ***«за + творительный падеж»*** в функции распространителя (детерминанта) двусоставных и односоставных предложений:

1) двусоставных:

...Ей (Аксинье) хотелось... пойти по грязи, бездорожно, туда, где ***за*** широким ***логом*** сказочно зеленело, сливаясь с туманной далью, озимое поле... – *Оған ертегідей қалын* ***алқаптың аржағымен*** *шектескен көкжиекпен, балшық жерлермен жүргісі келді*; ***За окном*** сияло полуденное солнце. ***– Терезе сыртында*** *күн жарқырап тұр.*

При сопоставлении способов передачи на казахский язык синтаксемы ***«за + творительный падеж»*** в функции детерминанта в двусоставных предложениях могут употребляться разные формы:

1) конструкции со служебным словом ***арты*** в форме исходного падежа (***шығыс септік***) ***артынан*** и в форме местного падежа (***жатыс септік***) ***артында*** употребляются при глаголах со значением движения, перемещения и пребывания в пространстве (***подъехать, стоять, идти***):

Ночью ***за Великокняжеской*** *подъехали трое вооружённых калмыков, быков угнали…- Түнде* ***Великокняж артынан*** *уш қарулы қалмақтар келіп, өгіздерді айдап кетті*; ***За кручей*** *Емельяновой спины шла бледная Елизавета. - Емельянның кең* ***жауырыны артынан*** *солғын тартқан Елизавета көрінді*; *«Где же вы его искали? – Это, браток, аж* ***за Фетисовой балкой»***.- *«Сіз оны қайдан іздедіңіз? – ол, ағай,* ***Фетисті арқалықтың артында*** *тұр».*

2) конструкции со служебным словом ***арғы жағы*** (***аржағы***) в форме местного падежа (***жатыс септік***) ***арғы жағында*** (***аржағында***) и в форме исходного падежа (***шығыс септік***) ***арғы жағынан*** (***аржағынан***). Употребляются при глаголах со значением состояния (***томиться, палить, темнеть, садиться*** (солнце), ***раздаваться***):

За чертой*, не всходя, томилось солнце.* ***Көкжиектің арғы жағында*** *күн жасырынып тұрды*; ***За хутором Сетраковым*** *в степи рядами вытянулись повозки с брезентовыми будками. Сетраковтың қора –* ***қопсысының аржағынан*** *аттар шауып келе жатырды*; *Где-то* ***за Доном*** *синё вилась молния…-* ***Донның арғы жағында*** *көгеріп найзағай ойнады.*

2) односоставных:

а) неопределённо-личных:

На выгоне ***за хутором*** *стали упрашивать начальника конвоя, чтобы разрешил напиться* (М. А. Шолохов). ***Хутор сыртындағы*** *жайылымның дала құдығын көріп, олар конвой бастығынан су ішуге рұқсат беруін өтініп, жалына бастады.*

б) безличных:

За окном *темнеет, на месяц наплыло облако*; ***За хутором Мельниковым Вёшенской станицы*** *Фомину искусным маневром удалось обмануть противников...* (М. А. Шолохов); ***За окно****м на пустыре уже ничего нельзя было различить* (А. А. Фадеев).

в) номинативных:

За поездом *рудым шлейфом дым*; *А* ***за валами гребней, за серой дорогой*** - сказкой голубая приветливая страна и Аксиньина, в позднем, мятежном цвету, любовь на придачу; ***За палисадником*** *– на деревьях нежный бахромчатый иней*; ***За водокачкой*** *– перекличка голосов, басовитая команда* (М. А. Шолохов).

В конструкциях казахского языка, выражающих пространственное значение, форма слова (существительное) может употребляться в: 1) исходном (***шығыс септік***), 2) родительном (***ілік септік***) и 3) именительном (***атау септік***) падежах.

Исходный падеж выражается посредством окончаний ***–дан, -ден, -тан, -тен, -нан, -нен*** и употребляется при полузнаменательных, вспомогательных глаголах:

За окнами *стояло зарево звёздной ночи.* - ***Терезеден*** *жұлдызды түннің жарық сәулесі түсіп тұрды*; ***За хутором*** *далеко протянулась бурая, поблекшая осенняя степь. –* ***Хутордан әрі*** *қыйырмен ұштасып, бурылданып солғын тартқан күзгі дала жатыр* (М. А. Шолохов).

Синтаксема ***«за + творительный падеж»*** широко представлена в функции присловного распространителя - обстоятельства места. Связь в данном случае может быть обязательной и необязательной:

Захватили *его наши* ***за Шумилинской*** (М. А. Шолохов). *Біздің кісілер оны* ***Шумилинскаяның аржағында қолға түсіріпті*** - связь необязательная;

Рота протоптала, звякая манерками, и ***скрылась за ольховой зарослью*** (М. А. Шолохов) – связь необязательная.

При словах другой семантики связь слабая, и таких словосочетаний большинство: ***сидеть за столом, бежать за телегой, догнать за околицей, лежать за шкафом, стоять за домом, остановиться за углом*** и т. д. В подобных словосочетаниях при отдельных глаголах совмещаются пространственное и объектное значения:

Завитушками ***заплясала*** *люлюкающая* ***за кормой*** *вода; «Трави!..» – ружейным выстрелом* ***гукнул за*** *буерачной* ***хребтиной*** *крик; Путано-тяжек был шаг его, будто* ***нёс за плечами*** *непосильную кладь…; ...Пехота цепью* ***легла за ветряком...***; *...Мишка… тронул быков,* ***пошёл за сеялкой;*** *Постараюсь* ***за Донцом*** *тебя разыскать*; *Дуняшка* ***сидела за прялкой;***

…Только ветер ***шумел за Доном*** *в лесу* (М. А. Шолохов); *Строгая немецкая экономия* ***царствовала за*** *его* ***столом…;*** *Императрица* ***сидела за*** *своим* ***туалетом***; *Чтоб я* ***стал*** *без тебя* ***сидеть за каменной стеною***! (А. С. Пушкин).

Сравним: *Дуняшка* ***ұршық иріп отыр еді;*** *…Тек* ***Доның аржағындағы*** *орман ішінде* ***жел ғана уілдеді*** (пер. Х. Есенжанова); *Архип взял свечку из рук барина,* ***отыскал за печкою*** *фонарь…* (А. С. Пушкин). - *Архип бариннің қолынан шырақты алып,* ***пештің артынан*** *фонарды* ***тауып алды****…* (пер. Х. Узденбаева).

В казахском языке в подобных конструкциях используется, как правило, служебные слова ***аржағында, аржағындағы, артында, жанында, қасында*** в сочетании с именем существительным в именительном и родительном падежах:

1) со служебными словами ***аржағындағы***, ***аржағында***:

…Выправившись на гребень, отчётливо ***увидел*** *постройки и молочный разлив травы* ***за ними****. - … Кыр басына шығып, салынған үйжайларды,* ***олардың аржағындағы*** *сүттей селеу шөптің кең жазығын анық* ***көрді;*** *Выстрелы глухо* ***захлопали*** *где-то* ***за станицей****... -* ***Станицаның аржағында*** *бір жерден…*(М. А. Шолохов).

2) со служебным словом ***қасында***:

Григорий ***сидел за столом****. - Григорий* ***стол қасында отыр еді;...Ели за столом*** *похлёбку. -* ***...Стол қасында*** *ботка* ***жеп отыр еді;*** *Иван Алексеевич в распахнутой ватной теплушке* ***сидел за письменным столом.*** *– Үстіне мақталы сырмағын желбегей киген Иван Алексеевич* ***жазу столының қасында отыр*** *екен* (М. А. Шолохов).

Как следует из примеров, форма слова в творительном падеже (***столом, домом, деревом*** и под.) при переводе с учётом специфики порядка слов в предложениях казахского языка всегда находится в препозиции:

Позади, ***за Доном****, на розовом костре зари величаво и безмолвно сгорали леса, луговины, озёра, плешины полян. - Артта,* ***Донның арғы бетінде****, таңның кырмызы кызыл шапағына шомылған ормандар, шал-ғыидар, көлдер, тоғай арасындағы алаңдар лаулаған өрт ішінде шалкып, үнсіз жанып жаткан тәрізді керінеді; Справа,* ***за*** *туманно очерченной* ***впадиной*** *лога жемчужно-улыбчиво* ***белела*** *полоска Жирова пруда. – Оң жақта,* ***сайдың*** *мұнарта бейнеленген құламасының* ***аржағында*** *Жиров тоганының айдыны маржандай боп, күлім қағып, ағараңдап жатты.*

При переводе синтаксема ***«за + творительный падеж»*** с пространственным значением опускается и заменяется на именную словоформу (***земля старообрядческого кладбища***) с определительным значением.

В именных словосочетаниях создаётся определительное значение с оттенком пространственного:

Троекуров… по большей части был ***в походах за границами****…*; У окошка за особым столом сидел секретарь с ***пером за ухом****…* (А. С. Пушкин).

Словоформа ***«за + творительный падеж»*** в этом случае выступает в функции определения.

Таким образом, в реализации пространственного значения участвуют послелоги ***соң, кейін*** и служебные имена ***арты*** в форме исходного (***артынан***) и местного (***артында***) падежей, ***аржағы*** в форме местного (***аржағында***) и исходного (***аржағынан***) падежей, ***арғы бетінде*** в форме местного падежа, ***қасында***, ***жанында***, ***сыртында*** в форме местного падежа.

Результаты проведенного анализа могут быть использованы в школьном и вузовском преподавании русского и казахского языков, в практике обучения переводу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Русская грамматика / Под. ред. Шведовой Н. Ю., Лопатина В. В. – М.: Русский язык, 1990. – 639 с.
2. Исаев С., Нуркина Г. Сопоставительная типология казахского и русского языков. – Алматы, 1996. – 38 с.
3. Золотова Г. А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского языка. - М.: Наука, 1988. - 439 с.
4. Жигалин Н. С. Предлоги в синтаксических формах слова// Вестник ЗКГУ. – 2001. – №3. – С. 120.
5. Кадыркулова Ф. Д. Средства связи словосочетания // Вестник КНУ им. Аль-Фараби. Филологическая серия. –2009. – № 5. – 6. – С. 162. –165.
6. Исенгалиева В. А. Служебные имена и послелоги в казахском языке. – Алматы, 1957. – 99 с.

© Саматова Ж.М., Какимова Д.М., 2023

УДК 811.161.1

Симонова А.А.,
учитель русского языка и литературы
МАОУ «Образовательный Центр №5 г. Челябинска»
г.Челябинск

ПРОГРАММНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЗАНЯТИЙ ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация: В данной статье представлено описание оптимального программного обеспечения занятий в рамках внеурочной деятельности по русскому языку с применением инновационных технологий: VR\AR технологии, интерактивный пол, LED-доска.

Annotation: This article presents a description of the optimal software for classes in the framework of extracurricular activities in the Russian language using innovative technologies: VR \ AR technologies, interactive floor, LED-board.

Ключевые слова: цифровое образовательное пространство, VR\AR технологии, интерактивный пол, LED-доска.

Key words: digital educational space, VR\AR technologies, interactive floor, LED board.

Русский язык – один из мировых языков. Согласно Конституции РФ на всей территории страны именно «русский язык» является языком государствообразующего народа. Именно поэтому в процессе изучение современного русского языка важно учитывать цифровое использование данного языка среди носителей.

Так, в 2017 году было проведено исследование, согласно которому «русский язык» занимал восьмое место по распространенности в интернет пространстве, насчитывая более 104,5 млн пользователей. Именно поэтому данный предмет необходимо знать каждому участнику образовательного процесса, проживающего на территории Российской Федерации. Таким образом, для преподавателя появляется задача: привить обучающимся любовь к изучению языка путем использования увлекательных форм на таких этапах занятия, как объяснение и контроль полученного материал.

В процессе решения данной задачи преподавателю необходимо использовать интерактивные средства обучения. В рамках учебного школьного процесса современное техническое оснащение позволяет преподавателю использовать следующие интерактивные средства обучения: технологии AR и VR реальности, интерактивный пол и интерактивная доска. Поговорим о каждом из вариантов подробнее.

В современной практике существует множество вариантов применения **технологий AR** и **VR** реальности − начиная с виртуальных туров на школьных уроках истории до обучения профессиональным компетенциям специалистов разного уровня и профиля при помощи виртуальной симуляции. Реальность современного общества диктует все более высокую степень скорости внедрения и профессионального освоения, новейших информационно-коммуникационных технологий.

Следует отметить определенные общие преимущества использования данных технологий в процессе обучения, а именно наглядность, безопасность, вовлечение, фокусировка, возможность проведения виртуальных уроков.

Использование современных технологий предполагает модернизацию всего учебного процесса, целью которого будет адаптация использования новых возможностей не только в процессе усвоения необходимых теоретических данных, но и в рамках практического усвоения полученного материала.

Для работы с **AR/VR технологиями** помимо сайтов и программ можно использовать приложения, которые упрощают изучение языка: виртуальные социальные сети, образовательные платформы, игры.

Инструментарием виртуальной реальности является совокупность аппаратных (компьютер, шлем, очки) и программных (операционная система, обучающие программы, игры, кинотеатры и др.) средств, обеспечивающих погружение в сконструированную среду.

Следует выделить две наиболее популярных формы работы на уроках русского языка с использованием **AR/VR-технологий**: ролевые игры и виртуальные экскурсии.

Так, например, в рамках изучения языка преподаватель в процессе проведения урока может использовать культуроведческий подход для достижения поставленных целей. В таком случае **AR/VR-технологии** помогают преподавателю создать широкий культуроведческий фон путем применения экстралингвистического материала о городах, промыслах, исторических личностях и событиях, которые с ними связаны и т.п. в виде подготовленных заранее изображений, панорам, видео- и аудиоматериалов, воспроизводимых при помощи необходимых инструментов данных программ.

Ролевая игра с использованием виртуальной реальности, как один из вариантов формы занятия, позволяет вывести на совершенно иной уровень данный процесс, делая его в несколько раз эффективнее. Например, класс может перенестись на Красную площадь в Москве, останавливаясь у достопримечательностей и знакомясь с историческими событиями своей родины.

Для реализации данных форм работы можно использовать ряд специальных программ.

Говоря об отечественных проектах в сфере использования VR-технологий в процессе образования стоит выделить платформу **vAcademia** – виртуальное пространство, в котором у обучающихся появляется возможность, находясь в любой точке мира, посетить занятие, используя образ «аватара».

В Томском государственном университете проводилось экспериментальное использование данного продукта в учебном процессе. Оценивание пользовательских характеристик системы с точки зрения преподавателя показало средний уровень (3 балла из 5) удовлетворенности по большинству критериев.

Но, говоря о преимуществах программы, большинство обучающихся выделило тот факт, что общение с использованием цифрового образа («аваторов») является комфортным, так как невербальная коммуникация, которая образуется в процессе, формирует состояние защищенности и спокойствия, в отличие от реального видео.

Образовательный эффект в данном пространстве зависит напрямую от форм работы, предлагаемых преподавателем. Поэтому встраивание технологии виртуальной реальности в образовательный процесс будет эффективным только при работе с интерактивными формами и методами как, например, ролевая игра или экскурсия.

Создание цифровой образовательной среды предполагает не только внедрение новых форм работы, но и использование популярных методов с применением различных технологий. К примеру, викторина является популярным приемом среди преподавателей, так как помимо реализации образовательных целей данный формат работы способствует формированию благоприятных условий для раскрытия личностного потенциала обучающихся.

Проведение данной формы работы также возможно с применением такой технологии как «**интерактивный пол**», который при помощи определенной программы объединяет несколько видов оборудования. То есть **инструментарием интерактивного пола** является программа, проектор, управляющий компьютерный модуль, звуковая система, система видео-датчиков и датчиков глубины – всё это единая интерактивная система, проецирующая изображение на полу и специализированном ковре.

Программа при помощи всех систем обрабатывает изображение, распознавая при этом цвет, глубину и форму дидактических материалов, которые задействованы в различных режимах уже готового или специально загруженного преподавателем материала.

В России существует достаточно разработчиков программ, но одним из самых доступных является компания-производитель «Interactive Project». Разработчики данной компании создали серию интерактивных развивающих программ по основным направлениям развития детей (ФГОС ДОО).

Программы имеют несколько образовательных блоков, а также доступный интерфейс, адаптированный для использования устройств с сенсорными экранами.

Стоит отметить, что вследствие работы интерактивной системы создается видеоизображение, которое в реальном времени реагирует на различные виды действий, то есть отвечает на любой контакт с поверхностью: взмах рук, движение ног, приседания, прыжки и т.д. Данные возможности зависят от набора проекций и опций, которые позволяют создать цифровую среду.

Важно отметить, что интерактивный пол можно применять не только в рамках внеурочной деятельности, но и на переменах, установив автоматический таймер, позволяющий включаться в определенное время и работать также по определенному таймингу. Также данная технология позволяет устраивать индивидуальные и командные (от 2 до 4 участников) соревнования, так как программное обеспечение интерактивного пола позволяет делить проекцию на части, учитывая форматы деятельности обучающихся.

Помимо данной технологии способствовать созданию цифровой образовательной среды может LED-доска, которая позволит преподавателю работать как в режиме офлайн, так и онлайн.

Данный формат доски позволяет преподавателю эффективно доносить информацию: не перекрывать материал на доске, не терять контакт с аудиторией в процессе написания графического материала.

В Северно-Западном университете и Государственном университете Сан-Диего в лекционных аудиториях классную доску заменили на световую панель, в которую попадает свет при помощи светодиодной ленты и влияет лишь на нанесенную ранее информацию при помощи флуоресцентных маркеров. Так как стекло прозрачное преподавателя видно также как информацию в высоком разрешении. Единственная проблема, с которой сталкивается преподаватель, – это отображение почерка. Решением данного аспекта является использование камеры и проекции изображения на экран в цифровом виде при помощи проектора.

Как следствие наиболее эффективным использованием данной технологии будет являться применение в онлайн формате. Так, в процессе проведения урока русского языка через сеть Интернет преподаватель может использовать данную доску, например:

• для наглядной демонстрации синтаксического разбора предложений и выполнения заданий с использованием различных цветов для выделения необходимой информации;

• проводя словарно-семантическую работу: на доску выводится проекция группы слов, этимология, лексическое значение;

• для работы с текстовым материалом;

• для самостоятельной работы при выполнении грамматических и лексических заданий;

• для проверки по представленному ранее материалу домашнего задания и т.д.

В рамках офлайн взаимодействия преподавателя и обучающихся применение LED-доски также возможно в формате внеурочной деятельности. Например, проведение «урока-конференции».

Урок-конференция может быть реализован в качестве открытого мероприятия. К таким занятиям необходима дополнительная подготовка: обучающиеся занимаются проектно-исследовательской работой и представляют результат своей деятельности. А использование LED-доски позволяет участникам конференции развить навыки двигательной, сенсорной и эстетической сфер, так как представление результатов проделанной работы выходит за рамки традиционной защиты рефератов, докладов и пр.

Также в рамках внеурочной деятельности преподаватель вместе с обучающимися может готовить и записывать на камеру открытые мастер-классы, с целью популяризации изучения русского языка среди молодежи.

Таким образом, применение перечисленных выше технологий позволяет цифровой образовательной среде выйти за рамки школы: обучающиеся, создав подобные продукты на внеурочных занятиях, оставят собственный цифровой след на просторах сети Интернет.

© Симонова А.А., 2023

УДК 811.161.1

Синенко Л.В., преподаватель русского языка и литературы, г. Оренбург

ЦИФРОВИЗАЦИЯ В СИСТЕМЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы актуального применения информационных образовательных технологий в практике использования в средних специальных образовательных учреждений. На примере использования в области образования рассматриваются особенности использования информационных технологий в филологическом образовании. Предлагаются эффективные пути использования цифровых технологий на уроке русского языкаи литературы.

Annotation. The article raises the issues of the actual application of information educational technologies in the practice of use in college. Using the example of use in the field of education, the features of the use of information technologies in philological education are considered. Effective ways of using digital technologies in the Russian language and literature lesson are proposed.

Ключевые слова: информационные технологии, электронно-цифровая среда, образование, инновации.

Key words: information technologies, electronic and digital environment, education, innovation.

Изменения при переходе от индустриального к постиндустриальному этапу развития затрагивает все сферы человеческой жизни, включая культурную, научную и образовательную.

Глобальная цифровизация кардинально меняет требования к филологам, IT-специалистам и рождает новые образовательные программы. Как пересекаются эти "параллельные" на первый взгляд профессии и зачем гуманитарию изучать большие данные, а программисту – русский язык?

Метапредметность в гуманитарных, цифровых и естественно-научных сферах плотно закрепилась в нашей жизни. Инновации коснулись всех профессий и рынка, где уже сегодня можно наблюдать дефицит необходимых специалистов, например, гуманитариев, владеющих цифровыми компетенциями.

Тренд на объединение цифры и гуманитарных наук ярко прослеживается в России и других странах. Так, в "Атласе новых профессий", который был разработан с помощью экспертов со всего мира, большинство специальностей связаны с компетенциями в сфере IT. Например, тексты для умных колонок пишут профессиональные филологи и писатели. И это то, чего не хватает людям с техническими знаниями.

В современном мире инноваций, актуальность применения информационных технологий в образовании растет с каждым днем. Это обусловлено высокими требованиями, которые предъявляются к качеству подготовки молодых специалистов, а также с усложнением технологических и иных процессов практической деятельности.

Информационные образовательные технологии – это организация процесса обучения, выстроенная на качественно иных принципах, средствах, методах и позволяющая достигать наивысших образовательных эффектов, характеризуемых усвоением максимального объема знаний, развитием творческой активности, приобретением практических навыков и умений.

На сегодняшний день цель информатизации общества – создание гибридного интегрального интеллекта всей цивилизации, способного предъявить и управлять развитием человечества. Образовательная система в таком обществе должна быть системой опережающей. Переход от консервативной образовательной системы к опережающей должен базироваться на опережающем формировании информационного пространства Российского образования и широком использовании информационных технологий.

Информационно-методические условия реализации основной образовательной программы общего образования должны обеспечиваться современной информационно-образовательной средой, которая включает: комплекс информационных образовательных ресурсов, в том числе цифровые образовательные ресурсы.

Как же развивается филологическое образование в условиях электронно-цифровой среды в Оренбургской области?

В Оренбургской области роль русского языка особенно велика: в условиях многоязычной культуры, успешно выполняя функцию языка межнационального общения, русский язык стал своеобразным мостом, соединяющим между собой национальные культуры и открывающим им выход на мировую арену. Важнейшей задачей изучения русского языка в условиях многоязычия является развитие связной речи студентов, обусловленное принципом коммуникативной направленности обучения, а также необходимостью практического овладения языком как средством общения.

Для проектирования процесса обучения русскому языку и литературе в условиях современной социокультурной среды в контексте ФГОС в колледже каждый предметник создает предметную «Дорожную карту». Такую карту я создала для своей 104 группы. Это дает возможность до начала учебного года целенаправленно запланировать свою работу, используя электронно-цифровую среду. Благодаря этой работе, которая проводится систематически, развивается интерес к изучению русского языка. Классные часы, конференции, диспуты, викторины, конкурсы на лучшего чтеца и лучшее сочинение, выпуск литературных газет, вечера художественной самодеятельности, лекции,

олимпиады – всё это способствует решению задач по овладению студентами русским языком.

Организуя непосредственно сам урок с использованием ИКТ, я планирую как фронтальную, так и самостоятельную работу, сочетаю задания на компьютере с обсуждением и общением со студентами, стараюсь оперативно реагировать на изменение педагогических ситуаций, возникающих в ходе учебно-воспитательного процесса.

Компьютерные тесты, предназначенные для контроля усвоения знаний студентов, использую на этапе закрепления и повторения.

На уроках литературы студенты выполняют задания творческого характера. Сами оформляют сборники стихов любимых поэтов с использованием технологий обработки информации исследовательского характера, создают проекты. Вместе с ними мы проводим комплексный анализ произведения.

Например, при изучении «Легенды о Данко» из рассказа «Старуха Изергиль» А.М. Горького студенты, просмотрев фильм о Данко, сами сумели разделить его на пять частей и передать музыку, цвет, настроение и тему каждой части. Здесь затрагиваются все аспекты личностных, метапредметных и предметных компетенций, подлежащих формированию и развитию на уроке.

При компьютерной демонстрации мультимедийного урока или отдельной его части я стараюсь управлять темпом подачи материала, акцентировать внимание группы на наиболее важных моментах, повторении и разъяснении непонятных положений, чтобы в дальнейшем они могли свободно излагать свои мысли. Студенты в тетрадях делают пометки, выписки, цитаты, составляют конспект излагаемого материала. У них, таким образом, формируются учебно-информационные умения и навыки.

Как видим, электронно-цифровая среда является самым надежным помощником для филолога в школе, она опережает все другие формы образовательной системы.

Отвечая на вопрос «Какова роль филологии как науки в эпоху цифровизации?», Ольга Ирисханова, проректор по науке Московского государственного лингвистического университета, говорит: «Могу с уверенностью сказать, что филология не потерялась и не растерялась в цифровом мире. Более того, мне кажется, что роль филологии и гуманитарных наук в целом в условиях цифровизации возрастает, хотя это утверждение и противоречит, на первый взгляд, наблюдаемой сегодня «моде» на технические и естественные науки. Прежде всего, существует два понимания филологии: узкое и широкое. В первом случае под филологией подразумевается, главным образом, изучение текстов в проекции к культуре, в том числе культуре понимания слова. То есть в данном случае филология – это скорее очень глубокая интерпретация текстов с учетом культурно-исторического контекста. Сейчас, однако, все большее распространение получает второе, более широкое, понимание филологии, при котором она становится зонтичным названием для

целого ряда гуманитарных дисциплин, связанных с изучением любых языков, языковых явлений, текстов, речи. Этой тенденции на расширение отвечают и официальные документы: не случайно новая номенклатура научных специальностей, утвержденная Минобрнауки РФ в феврале 2021 года, связывает с филологией как литературоведение, классическую филологию и фольклористику, так и когнитивные исследования языка, медиакоммуникацию и журналистику, не говоря уже о лингвистике, которая традиционно исследует современные языки России и зарубежных стран. Расширенное понимание филологии открывает перед этой областью знаний новые возможности и роли, которые она уже реализует применительно к цифровой среде».

Все эти факты говорят об устойчивости инновационной деятельности.

Эффективность реализации современной электронной образовательной среды проявляется в повышении качества образования за счет эффективного использования современных педагогических технологий и ИКТ, обеспечении доступа преподавателей и студентов к информационным ресурсам, наличие информационной культуры педагогов и обучающихся, повышение их уровня общеобразовательной и профессиональной подготовки в области современных информационных технологий, осознание педагогами своей новой роли в современной школе, постоянное повышение уровня компетентности в овладении и использовании новых технологий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антонова Д.А., Оспенникова Е.В., Спирин Е.В. Цифровая трансформация системы образования. Проектирование ресурсов для современной цифровой учебной среды как одно из ее основных направлений // Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия: Информационные компьютерные технологии в образовании. 2018. № 14. С. 5–37. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-transformatsiya-sistemyobrazovaniya-proektirovanie-resursov-dlya-sovremennoy-tsifrovoy-uchebnoysredy-kak-odno-iz-ee – Дата обращения: 23.01.2023.

2. Буцык С.В. «Цифровое» поколение в образовательной системе российского региона: проблемы и пути решения // Открытое образование. 2019. № 1. С. 27–33. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovoe-pokolenie-vobrazovatelnoy-sisteme-rossiyskogo-regiona-problemy-i-puti-resheniya – Дата обращения: 23.01.2023.

3. Мухин О.И. Формирование таланта в эпоху цифровизации. Модель обучения одаренных и талантливых учащихся // Вестник Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета. Серия: Информационные компьютерные технологии в образовании. 2017. № 13. С. 19–33. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-talanta-v-epohutsifrovizatsii-model-obucheniya-odarennyh-i-talantlivyh-uchaschihsya. – Дата обращения: 27.01.2023.

4. Нестерова Р.Г. Перспективы развития информационных образовательных технологий в аспекте международного сотрудничества вузов // Мир педагогики и психологии: международно-практический журнал. – Нижний Новгород. – 2016. – № 3. – С. 20-24.
5. Уваров А.Ю. Модель цифровой школы и цифровая трансформация образования. // Исследователь/Researcher. 2019. №1-2 (25-26). – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/model-tsifrovoy-shkoly-i-tsifrovayatransformatsiya-obrazovaniya. – Дата обращения: 29.01.2023.

© Синенко Л.В., 2023

УДК 821

Солтанова Н.И., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф.канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

МИЛЛИ БЕЙЕҮҘӘРҘӘ ХАЛЫҠ ТАРИХЫ

Аннотация. Статья посвящена изучению башкирских народных танцев. Первые танцы были связаны с наивными представлениями человека о судьбе, труде, окружающем мире. Башкирские народные тацы отражают историю, культуру башкир. В качестве примера использованы история происхождения башкирских народных танцев “Баик”, “Черная курица”, “Три брата”.

Annotation. The article is devoted to the study of Bashkir folk dances. The first dances were associated with a person's naive ideas about fate, work, and the world around them. Bashkir folk dances reflect the history and culture of Bashkirs. As an example, the history of Bashkir folk dances “Baik”, “Black Chicken”, “Three brothers” is used.

Ключевые слова: башкирские народные танцы, хореография, мелодия, история танца, башкирская культура.

Key words: Bashkir folk dances, choreography, melody, dance history, Bashkir culture.

Нагаева Л.И. “Башкирская народная хореография” китабында 19-сы быуат аҙағында – 20-се быуат башында башҡорт халҡының бейеүҙәре, шулай уҡ байрамдар һәм йолалар ваҡытында төрлө сәбәптәр буйынса ижтимағи, ғаилә тормошоноң башҡарылыусы заманса бейеүҙәр урын алған. Китаптың төп өлөшө - 1973 йылда теркәлгән тасуирлама 1991 йылда - хореографик материал. Тасуирлама совет сәнғәт ғилеме, фольклорсы, этнохореографтарҙың тәжрибәһенә таяна. Һәр айырым бейеүҙең тасуирламаһы хәрәкәттәрҙең, һүҙлек тексының, ҡулланылған атрибуттарҙың характеристикаһын күҙ уңында тота. Бейеүҙе анализлағанда ҡатнашыусыларҙың иҫәбе, енесе, уларҙы берләштереү

алымдары, киңлектә урынлаштырыу иҫәпкә алынған. Бейеүҙәрҙең кинетограммалары, нота миҫалдары, бейеү терминдары һүҙлеге килтерелә.

Сәнғәт төрө булараҡ бейеү кешенең шатлығын һәм һоҡланыуын, ҡайғыһын һәм башҡа хистәрен сағылдыра. Ул үҙенсәлекле саралар - хәрәкәт, ым-ишара, мимика, төрлө эш-хәрәкәт имитацияһы менән бирелә. Бейеү үҙенсәлекле тел булараҡ һүҙҙән алдараҡ барлыҡҡа килде. Тәүге бейеүҙәр кешенең яҙмышы, хеҙмәте, тирә-яҡ донъя тураһында бер ҡатлы фекерҙәре менән бәйле була. Быуаттар буйына халыҡ бейеүе формалары барлыҡҡа килгән. Һәр дәүер бейеү телен үҫтереүгә үҙ өлөшөн индерҙе.

Башҡорт бейеүҙәренең дөйөм характеристикаһы

Башҡорттарҙа бейеү иң популяр төрҙәренең береһе булып тора. Унда хужалыҡ тормошо, боронғо инаныуҙар менән бәйле, көнкүреш үҙенсәлектәре тығыҙыраҡ сағылыш тапҡан. Элек бейеүҙәр төрлө байрамдарҙа, һунар, хәрби һәм башҡа йолаларҙа билдәле бер функциялар башҡарған. Белеүебеҙсә, эпик әҫәрҙәр, әкиәттәр драматик пантомимдарҙа, бейеүҙәрҙә уйнатылды. Башҡорттарҙың хореография сәнғәте халыҡтың хеҙмәт һәм көнкүреш характерына бәйле була. Бейеүҙәрҙә хужалыҡ тормошоноң үҙенсәлектәре, тирә-яҡ тәбиғәтте образлы аңлау, йәнлектәрҙең, ҡоштарҙың, хайуандарҙың ҡылыҡтарын бик яҡшы белеү сағылыш тапҡан.

Башҡорт хореографияһының айырыуса үҫешкән формаларына яңғыҙ бейеүҙәр эйә. Тап ошо бейеүҙәр башҡорт хореографияһының үҙенсәлеген сағылдыра. Яңғыҙ бейеүҙәрҙең тематикаһы төрлө: һунар, көтөүсе, хәрби, эпик, туй, уйын. Дуэт бейеү-ярыштары ла киң таралған, уларҙа башҡарыусылар бер-береһе менән яһалма рәүештә ярышҡан. Трионың бейеүҙәре «Өс мөйөш», «Өс таған» тип атала. Бәләкәй формалағы бейеүҙәргә «Дүрт мөйөш» кеүек бейеүҙәр ҙә ҡарай.

Розалия Солтангәрәева “Танцевальный фольклор башкир” китабында бейеүҙәрҙе биш ҙур төркөмгә бүлгән:

1) йола бейеүҙәре (яңғыҙ);
2) йола бейеүҙәре (күмәк);
3) әйтемләп бейеүҙәр;
4) уйынлы бейеүҙәр (күмәк);
5) уйынлы бейеүҙәр (яңғыҙ).

“Байыҡ”

Риүәйәт буйынса, «Байыҡ» бейеүе 1812 йылғы Ватан һуғышынан еңеп ҡайтҡан башҡорт яугир-еңеүселәренә бағышланған Байыҡ Айҙар исеме менән бәйле.

Тәүҙә бейеү героик-эпик характерҙа була һәм шиғриәт, музыка, драма һәм пантомиманы үҙ эсенә ала. Байыҡ сәсән башҡарғандан һуң был бейеү, эпос менән бәйләнешен юғалтып, үҙ аллы жанрға айырылып сыҡты. Профессиональ сәхнәгә бейеүҙең үҙенсәлекле версияһын тыуҙырған Ғ.Ғ.Ушанов башҡарыуында XX-се быуаттың XXX-сы йылдарында сыға. Әлеге ваҡытта

бейеүҙең бер нисә варианты бар, әммә оло йәштәгеләрҙең оптимизмын юғалтмаған өлкән йәштәге ирҙең образын булдырыу һәр ваҡыт дауам итә.

XVIII-се быуатта бейеү йыр менән башҡарыла, ә XIX-сы быуат аҙағында бейеүҙәрҙә яңы хәрәкәттәр, образдар барлыҡҡа килә. Уларға марш аҙымы, «намыҫты биреү», бойороҡтоң үтәлешенә әҙерлек билдәһе итеп үксә менән һуғыу кеүек хәрәкәттәр үтеп инә. Был хәрәкәттәр рус армияһының хәрби көнкүреше менән бәйле. Бейеүҙең характеры ла яйлап үҙгәрә. Хәрби походтарҙан ҡайтҡан башҡорттар бейеүҙәрҙә һәм йырҙарҙа ауылдаштарына үҙҙәренең батырлыҡтары һәм хәрби алыштары тураһында һөйләне. Был хикәйәләр ҡабатлана, ауылдаштарҙың күҙ йәштәрен һәм шатлығын тыуҙыра.

Элекке батырҙар, уларҙың кәүҙә хәрәкәттәре, егет ҡыҙҙы кәүҙәләндергән һайын нығыраҡ көлкөләләнә барҙы. Ниһайәт, был хикәйәләр үҙенсәлекле бейеү формаһына әйләнде. Шулай итеп өлкән йәштәге башҡарыусыларға беркетелгән тарихи йөкмәткеле импровизацияланған хикәйә-бейеү барлыҡҡа килә. Бейеү аҡрынлап боронғо эпик йырҙар менән бәйләнешен юғалта. Киреһенсә, унда көйләп әйтелеүсе комик дүрт шиғырҙар, төрлө үткер аҡыллы репликалар, күңелле имеш-мимештәр өҫтөнлөк итә башлаған. «Байыҡ»ты башҡарыусы иһә даими шаяртҡан.

Хәҙерге заманда «Байыҡ» бейеүе хәрби батырлыҡтар хаҡында үҙенең ролен юғалта һәм халыҡ сәнғәте булараҡ ҡына һаҡланып ҡала.

«Ҡара тауыҡ»

Бейеү тарихы көнкүреш ваҡиғаға бәйле. Бер заман ярлы кеше тауыҡлы була ла байығыу тураһында хыялдарға бирелә. «Тауыҡ миңә ярты йөҙ йомортҡа һалып бирһә, унан утыҙлаған себеш сыҡһа, уларҙың һәр береһе иллеләгән йомортҡа һалһа, уларҙың һәр береһе утыҙлаған себеш сығарһа, байығыр инем», – тип уйлай ул. Өйөнә ҡайтыу менән ул тауығын баҫырға ултырта. Әммә бер аҙҙан тауыҡ тигәне әтәс булып ҡысҡырып ебәрмәһенме! Алтын йомортҡалар көткән тауығы әтәс булып сыҡҡас, уны һуйып бешереүҙән башҡа сара ҡалмай. Шулай итеп, ярлының байығыу хаҡындағы хыялдары юҡҡа сыға.

«Ҡара тауыҡ» пьесаһын дәртле бейеү көйө аса. Мең себеш тураһында хәйерсе хыялы ине был. Көтмәгәндә бейеү ҡырҡыу диссонанс яңғыраған әтәс йыры менән өҙөлә. Был - ярлының барлыҡ иллюзияларының емерелеүе.

Ләкин был пьесаның икенсе төрлө интерпретацияһы ла бар. 1976 йылда Йәүҙәт Бикбирҙиндың талантлы бейеүсеһе өсөн ошо хореографик миниатюраны ҡуйған Йәнғәли Вәхитов был пьесаның мәғәнәһе бер аҙ боҙолған тип иҫәпләгән. Үҙ эшендә Йәнғәли Вәхитов халыҡ бейеүҙәренең ныҡлығын һаҡлау принциптарын күҙ уңында тота, башҡорт халыҡ бейеүҙәренең "тәбиғәткә оҡшашлыҡ" принцибын һаҡлай. Бейеүҙәрҙең күп элементтары тәбиғәтте һәм тирә-яҡ мөхитте һүрәтләй. Ул тарихты өйрәнә, мәғәнәне эҙләй, әҫәрҙең образына төшөнә. Бейеүҙә әҫәрҙең «төп геройы» - ярлы түгел, ә әтәс, тип һанаған ҡуйыусы.

Йәүҙәт Бикбирҙин һүҙҙәренсә, бейеү ҡуйғанда Йәнғәли Арыҫлан улы ҡош хәрәкәтен күсереүгә түгел, ә «батыр»ҙың килеп тыуған хәлдә үҙен лайыҡлы

тотоуын билдәләгән бейеү элементтарына, хәлде өйрәнеүгә, танып белеүгә баҫым яһаған.

«Өс таған»

Башҡорттарҙың боронғо хөрәфәттәрен һәм йолаларын сағылдырған күмәк ҡатын-ҡыҙҙар бейеүе.

Бейеү тарихы Башҡорттарҙың боронғо мифологияһына нигеҙләнгән бик боронғо бейеү. Уның тарихы быуаттар төпкөлөндә ята. «Бейеү өс быуын кешеләренең берҙәмлеген сағылдырыуҙан тыш, сменаны, быуындарҙың тергеҙелеүен символлаштыра. Бейеүҙең мифологик тамырҙары кешелектең тыуыуы һәм үлеме культы менән бәйле. Бейеүҙең нигеҙендә өҙлөкһөҙ тормош хәрәкәте сағыла».

Бейеү тарихы буйынса тағы бер версия. «Был бейеүҙең тамырҙары башҡорттарҙың боронғо күренешенең үҙенсәлеген сағылдырған ышаныуға бәйле. Башҡорттар малды иртә яҙҙа яланға сығарыр алдынан (башҡорттарҙа ғына түгел, башҡа бик күп халыҡтарҙа ла ошо йола башҡарылған) уны һаҡлау һәм таҙартыу маҡсатында ут аша үткәргән. Мал өс яҡтан тороусы өс кеше араһынан, уттар ҡағылмаған килеш, факел тоҡандырып үтергә тейеш булған. Шулай итеп, малды таҙартыу йолаһы башҡарылған. Факелды өс яҡлап тоҡандырыу сәбәбе өс һанлы тылсымлы көскә ҡайтып ҡала. Һуңынан был йоланың үҙенсәлеге ниндәйҙер кимәлдә "Треножник" бейеүендә лә сағылыш таба. Тәңре аллаһына (ҡояшҡа) табыныу, уға байлыҡ, малдарҙы арттырыу, уның именлеге теләп мөрәжәғәт итеү бейеүҙең төп мәғәнәләренең береһе булып тора». (Р. Ә. Солтангәрәева, филология фәндәре докторы)

Быуаттар дауамында башҡорт халҡы үҙенсәлекле хореография сәнғәтен булдырған. Ул быуындан быуынға тапшырыла килә, шуға күрә беҙгә оҡшатып хеҙмәт, йола, туй бейеүҙәрен башҡарырға тура килә. Башҡорттарҙың халыҡ хореографик ижады үҫеше етештереү характерына, көнкүреш үҙенсәлектәренә, төбәктең тәбиғи-географик шарттарына бәйле була. Күп быуаттар дауамында бейеү камиллашты, яңы образдар һәм формалар менән байыны. Башҡорт хореографияһының нигеҙендә хеҙмәт практикаһы ята. Ир-егеттәрҙең дә, ҡатын-ҡыҙҙарҙың да бейеүҙәрендә боронғо башҡорттарҙың малсылыҡ көнкүреше сағылдырылған. Үҙләштерелгән бейеүҙәр присяжныйҙар менән башҡарылды, был башҡорт халыҡ хореографияһына хас түгел. Йырҙар пакеты, речитатив репликалар, башҡарыу манераһы яңғыҙ ир-егеттәр бейеүенең уйнау характерына баҫым яһаны. Бейеү сәнғәтендә халыҡтың тормошто үҙгәртеү, яҡты киләсәк тураһындағы хыялдарын сағылдырған прогрессив башланғыс йәшәүен дауам итә. Артыҡлыҡ, наҙанлыҡ шарттарында халыҡ изгелектең көсөнә, тәбиғәттә лә, йәмәғәт тормошонда ла яуызлыҡты еңеүгә ышаныу сағылдырылған йырҙар, әкиәттәр, бейеүҙәр ижад итә.

Һәр бер бейеү үҙенең көйө, хәрәкәттәре буйынса оло мәғәнәгә эйә. Уларҙы өйрәнеү, халыҡҡа еткереү - һәр замандың бурысы.

ӘҘӘБИӘТ

1. Нагаева Л. И. Башкирская народная хореография – Уфа: Башк. «Китап», 1995.– 144 с.

2. Библиотека нематериального культурного наследия Республики Башкортостан [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://kitaplong.ru/. – Дата обращения: 11.01.2023

© Солтанова Н.И., Әлибаев З.А., 2023

УДК 81.23

Сәхәүтдинов А.Ш., студент
Солтакаева Р.А., филол. ф.канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

ЭТНОМӘҘӘНИ БЕЛЕМ БИРЕҮҘӘ БАШҠОРТ ХАЛЫҠ ӘКИӘТТӘРЕНЕҢ РОЛЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль башкирских народных сказок в этнокультурном образовании.

Annotation. This article examines the role of Bashkir folk tales in ethno-cultural education.

Ключевые слова: этнокультурное образование, башкирские народные сказки, этнопедагогика, нравственное воспитание.

Key words: ethnocultural education, Bashkir folk tales, ethnopedagogy, moral education.

Этномәҙәниәт – этнос вәкилдәренең ижтимағи-мәҙәни үҫеше барышында барлыҡҡа килгән матди, рухи, милли һәм эстетик байлыҡтарының тарихи йыйылмаһы, һәр бер халыҡтың быуаттар буйы тупланған рухи хазинаһы. Уҡытыу һәм тәрбиә эшен этномәҙәни нигеҙҙә ойоштороу халыҡтың көнкүрешен, тәрбиә алымдарын, ғөрөф-ғәҙәттәрен дәрестә һәм дәрестән тыш сараларҙа мотлаҡ ҡулланып, уҡыусыларҙа туған телгә, үҙ халҡыңдың мәҙәниәтенә, традицияларына һөйөү, бергә йәшәгән халыҡтарға ихтирам тәрбиәләү тигәнде аңлата [7, 1].

Этномәҙәни белем биреү – ул мәҙәниәтте, телде, тарихты, рухи ҡиммәттәрҙе формалаштырыу процесында ҡулланылған педагогик процесс.

Һуңғы йылдарҙа Рәсәй һәм Башҡортостан мәғариф системаһы донъя мәғариф киңлегенә инеү йүнәлешендә ҙур үҙгәрештәр кисерә. Уларҙың асылы «заманса уҡытыу» (яңыса белем биреү) төшөнсәһе менән бәйле. Бөгөн яңыса уҡытыу – заман талабы. Ул үҙ сиратында заманса яңы технологиялар ҡулланыуға иғтибарҙы йүнәлтә. Һуңғы ваҡытта мәғариф өлкәһендә барған үҙгәрештәр уҡытыу һәм тәрбиә эшен этномәҙәни нигеҙҙә ойоштороуҙы төп йүнәлеш итеп билдәләү кәрәклеген асыҡланы [7, 3]. Был аңлашыла ла.

Этномәҙәни белем биреү өлкәһенә һуңғы ваҡытта ғалимдарҙың, педагогтарҙың индергән өлөшө байтаҡ. Рус ғалимдары араһынан, бигерәк тә, Г.Н. Волковтың, Т.В. Поштареваның, И.А. Морозовтың, О.Н. Степанованың, ҡаҙаҡ тел ғилемендә А.С. Магауованың, татар тел ғилемендә Р.Х. Шәймарҙановтың, ә башҡорт тел ғилемендә В.И. Баймурзинаның, К.Ш. Әхиәровтың, Х.Х. Баймурзиндың хеҙмәттәре әһәмиәтле.

Халыҡ педагогикаһының төп маҡсаты – ауыҙ-тел ижады, халыҡ йолалары, байрамдары аша тәрбиәләү, белем биреү тора. Бында ырыу, халыҡ, милләт тарихы, көнкүреш тәжрибәһе, үҙаң, милли мәҙәниәт, милли рух кеүек тәрән мәғәнәле төшөнсәләр инә [1, 52].

Быуаттар буйына һыналған методика халыҡ педагогикаһының бай йөкмәткеһен айырым өйрәнеүҙе талап итә. Шулай итеп, яңы фән тармағы барлыҡҡа килә. Күренекле ғалим Г.Н. Волков был фәнде этнопедагогика тип атай һәм был исем башҡа ғалимдар тарафынан ҡабул ителә [6, 168].

Тимәк, этнопедагогика – балаларҙы тәрбиәләү өлкәһендәге халыҡ тәжрибәһен, уларҙың донъяға ҡарашын, көнкүрешен, ғаилә, ырыу, ҡәбилә, халыҡ педагогикаһын өйрәнеүсе фән.

Этномәҙәни белем биреүҙә башҡорт халыҡ әкиәттәренең роле әйтеп бөтөргөһөҙ ҙур әһәмиәткә эйә. Әкиәттәр нигеҙендә бала фекер йөрөтөргә лә, яҡшы менән яманды, изгелек менән яуыздыҡты айырырға ла өйрәнә, милли мәҙәниәт, тарих тураһында мәғлүмәт туплай, белемен үҫтерә, туған телдең байлығын үҙләштерә. Әкиәт уҡыусыларҙы башҡорт халҡының йолалары, ғөрөф-ғәҙәттәре менән таныштыра.

Әкиәттәрҙә йышыраҡ тормош коллизияларының һәм ауырлыҡтарҙың ыңғай һөҙөмтәһе күҙәтелә, әкиәт геройҙары азатлыҡ яулай һәм кешелек дәрәжәһен һаҡлай, һәр ваҡыт яҡшылыҡ яуызлыҡты еңә. Был, әлбиттә, балала изгелек, ғәҙеллек тойғоһон формалаштыра. Характерҙың, күңелдең был сифаттары оптимизм, тирә-яҡ ысынбарлыҡ картинаһын образлы ҡабул итеү, милли характерҙағы типик күренештәрҙең нигеҙе булып тора. Һис шикһеҙ, традицион әкиәттәр балаларҙың рухи-әхлаҡи мәҙәниәтен формалаштырыуҙың, уларҙың этномәҙәни үҫешенең мөһим сараһы булып тора.

Әкиәт – үҙендә ниндәйҙер мөғжизә, мәғлүмәт һаҡлаған тарих. Һәр баланың күңеленә хуш килгән моң. Ул баланың тормошона бик иртә инә һәм күңел асып ҡына ҡалмай, ә эстетик, әхлаҡи, аҡыл йәһәтенән дә уны үҫтерә. Әкиәттән уның әҙәбиәт донъяһы, кеше мөнәсәбәттәре донъяһы һәм тирә-яҡ донъя менән танышыуы башлана. Әкиәттәр балаларға шиғри көс бирә.күп яҡлы геройҙарының образы, шул уҡ ваҡытта хыял өсөн киңлек ҡалдыра [47: 12]

Башҡорт халыҡ әкиәттәренең стилен, поэтикаһын һәм тел-стиль үҙенсәлектәрен өйрәнеүгә әҙәбиәт ғилемендә Ә.М. Сөләймәновтың [10, 196., Г.Р. Хөсәйенованың [12, 247] хеҙмәттәре айырыуса баһаға лайыҡ булһа, тел ғилемендә Г.Ғ. Ҡолһаринаның «Башҡорт халыҡ әкиәттәренең теле һәм стиле» темаһына яҙылған кандидатлыҡ диссертацияһы әһәмиәтле [8, 165].

Билдәле булыуынса, йөкмәткеһенән сығып, башҡорт халыҡ әкиәттәрен бер нисә төркөмгә бүлеп йөрөтәләр. «Башҡорт халыҡ ижады»ның 18 томлы баҫмаһында, мәҫәлән, улар түбәндәге төркөмдәргә бүлеп урынлаштырылған: хайуандар тураһындағы әкиәттәр, тылсымлы әкиәттәр, батырҙар тураһындағы әкиәттәр, тормош-көнкүреш әкиәттәре.

Уҡыусыларға этномәҙәни белем биреү өлкәһендә башҡорт халыҡ әкиәттәре ғәйәт ҙур роль уйнай. Башҡорт халҡының тормош-көнкүреше, мәҙәниәте, донъяға ҡарашы, ғөмүмән, милли һыҙаты «Төлкө менән әтәс», «Иблис төлкө», «Ҡаҙ бешереп, ашамай ҡалыу», «Хәйләкәр итексе» кеүек хайуандар һәм тормош-көнкүреш әкиәттәрендә асыҡ күренә. Уларҙа халҡыбыҙҙың милли аш-һыутемаһынаы, йолалары, ғөрөф-ғәҙәттәре сағылыш таба.

Ошо күҙлектән сығып ҡарағанда, уҡыусыларға этномәҙәни белем биреүҙә әкиәттәрҙе түбәндәге төрҙәргә бүлеп ҡарарға була:

1. Башҡорт халҡының милли йолаларын, халыҡтың әхлаҡи-этик нормаларын сағылдырыусы әкиәттәр;
2. Башҡорт халҡының көнкүрешен, шөғөлөн сағылдырыусы әкиәттәр;
3. Зирәклек, тапҡырлыҡ, отҡорлоҡ кеүек һыҙаттарҙы асыҡлаусы әкиәттәр;
4. Башҡорттарҙың милли аш-һыуын, йолаларын сағылдырыусы әкиәттәр;

Тәүге төргә «Айыу һәм бал ҡорттары», «Рәхмәтле айыу», «Йомарт ҡуян», «Ҡуян һәм арыҫлан», «Әғзәм», « Ерәнсә сәсәндең кәләш алғаны» кеүек хайуандар тураһындағы һәм тормош-көнкүреш әкиәттәрен индерергә мөмкин. Әкиәт батырҙары араһында шундай әхлаҡи-этик ҡағиҙә тотороҡло күҙәтелә: кесе олоно оло тип белә, оло ололоғона барып, кесенең фекере менән иҫәпләшә. «Яңғыҙаҡ батыр» әкиәтендә Яңғыҙаҡтың ҡайтыу юлында осраған батша сиреүе аҫҡан майҙанға килгәс, улы: «Атай, миңә батырҙар менән көрәшергә рөхсәт ит!» – тип, атаһынан рөхсәт алғас ҡына көс һынаша. Оморҙаҡ батырҙың бер батырҙан еңелеүен күреп, улы йүгереп килеп етә лә унан көрәшергә рөхсәт һорай. Үҙ сиратында Оморҙаҡтың улының улы ла, үҙ атаһы рөхсәт иткәс кенә, дейеүҙәр батшаһының батыры менән көрәшергә тотона. Атанан рөхсәт һорауҙа уны улының ни хәтлем ныҡ хөрмәт итеүе лә, үҙен уның алдында кеселекле тотоуы ла, ауыр саҡта, бөтә ҡыйынлыҡты үҙенә алып, уны ҡурсаларға әҙер тороуы ла һүҙһеҙ аңлашылмалы итеп бирелә. Шул ыңғайҙан, нотоҡ уҡып тормаҫтан, тыңлаусы күңеленә һүҙһеҙ генә этнопедагогиканың бер аҫыл ҡануны ла, ата менән ул араһында дөрөҫ мөнәсәбәт урынлаштырыуға ирешеүҙе нәсихәт итеүсе идея ла күндерелә. Ошо яҡтан ҡарағанда, рөхсәт һорау күренешенең диалог рәүешендә бирелеүе айырыуса тәрбиәүи әһәмиәткә эйә [10, 63] .

Башҡорт халҡының шөғөлө, көнкүреше, һөнәргә, ғилемгә эйә булыуы, «Ҡамыр малай», «Яҡшы ҡатын яман ирҙе әҙәм итә», «Ҡурайсы», «Әминбәк», «Әлмирйән» кеүек әкиәттәрҙә асыҡ күренә. Һөнәргә, ғилемгә эйә булыу новеллистик әкиәттәрҙә аҡыллылыҡ, зирәклек тип баһалана. «Өс ауыҙ һүҙ»,

«Ата васыяты» кеүек әкиәттәрҙә герой аҡыллы һүҙҙең мәғәнәһенә төшөнеүҙә ҡыйынлыҡ кисерһә, «Әминбәк» әкиәтендә һөнәр, ғилем алыу юлында төп образ Әминбәк ауырлыҡтар күрә. «Ишәк, эт, бесәй, әтәс» әкиәтендә персонаждарҙың үҙ-ара: «Шәһәргә артислыҡҡа китеп барабыҙ. Мине лә эйәртегеҙ», «Әйҙә! Ниндәй һәнәрең бар? Мин бик шәп итеп мыяулай беләм», тип диалог ҡороуы ла башҡорт халҡының һөнәр алыуға булған ынтылышын күрһәтә. «Ҡыҙ көн һайын уҡ, ян эшләй, йәнлектәр ата, шул йәнлектәрҙең тиреһен һуйып алып киптерә, ти», - тип һөйләнелә «Яҡшы ҡатын яман ирҙе әҙәм итә» әкиәтендә. Әкиәт тексынан ғына күренеүенсә, халыҡтың элек-электән йәшәү рәүеше, тормош-көнкүреше сағыла. Ошо әкиәт ярҙамында ғына уҡыусыларға башҡорт халҡының көн итмеше хаҡында мәғлүмәт бирергә була, уларҙың этнопедагогик белемен үҫтерергә мөмкинселек бирә.

Зирәклек, тапҡырлыҡ, отҡорлоҡ кеүек һыҙаттарҙы асыҡлаусы әкиәттәр рәтенә «Лоҡман Хәким», «Аҡыллы ҡарт менән иҫәр батша» тибындағы әкиәттәрҙе индерергә була. Был әкиәттәрҙә аҡыллылыҡты иҫбатлап, конфликтты хәл итеүҙең иң таралған сараһы – тапҡыр һүҙ. «Тапҡыр һүҙ йә йомаҡ, йомаҡҡа тартым кинәйә, мәҡәл кеүек төрлө осраҡҡа ярамалы формала, йә, тураһын әйтеп, фаш иткәс, аҙаҡ кире ҡайырып, ҡаты әйтелгәнде йомшартып ҡуйыу рәүешендә була» [10, 45]. Ә.М. Сөләймәнов зирәктәр тураһындағы әкиәттәргә айырым туҡталып шуларҙы билдәләй: «Аҡыллылыҡ, геройҙың һүҙенән бик, ҡайһы бер әкиәттәрҙә ғәмәлдәре аша асыла. Эш-хәрәкәттең һөҙөмтәһенә юлыҡмайынса, антагонист уның асылы хаҡында бер ни ҙә белмәй. «Ҡурай тураһында әкиәт»тә әсә, үҙенең һөтөнә баҫып бешерелгән өшәне батшаға ашаттырыуы арҡаһында, сәсҡырғырҙың әсәһе шул яуыз хакимды, йола буйынса, үҙенең улы хисабына индерә. Һөҙөмтәлә улы үлемдән ҡотола. Төптәнерәк төпсөгәндә, бында әсә һөтөнөң ҡөҙрәтенә инаныу, уны олоҡлау сағылыуына төшөнөргә була» [10, 70]. Башҡорт халҡында, ғөмүмән, аҡыллылыҡ, зирәклек тураһында әкиәттәр бихисап. Был үҙ сиратында уҡыусыларҙы этномәҙәни, этнопедагогик йәһәттән тәрбиәләүгә ҙур өлөш индерә.

Башҡорттарҙың милли аш-һыуын, биҙәүестәрен, ғөрөф-ғәҙәттәрен, йолаларын белеү – үҙе үк этномәҙәни йүнәлештә белем биреүҙең бер үҙенсәлеге булып тора. «Әтәс менән Ғәлләметдин», «Тауыҡ менән төйлөгән» әкиәттәрендә шундай юлдар бар: «Сүплектә йөрөй-йөрөй, ти, был, тибенеп, йөрөй торғас бер мату-у-ур ҡашмау табып алған», « Төйлөгән үҙенең ҡотһоҙ тырнаҡтары менән тауыҡ муйынынан муйынсаны тартып алырға иткәйне, муйынсаның ебе өҙөлөп, мәрйендәре сәселде лә китте, ти». Ҡашмау, муйынса, мәрйен кеүек терминдары аша ҡатын-ҡыҙҙарҙың биҙәүес әйберҙәре хаҡында мәғлүмәт бирергә мөмкин.

Хайуандар тураһындағы әкиәттәрҙә йыш ҡына бал, картуф, май, бутҡа, ҡоймаҡ кеүек милли ризыҡтар ҡулланыла. Мәҫәлән: «Тауыҡ себешенә: - Бар һин тапсыҡ алып ин, ә мин бутҡа бешерәйем, - тигән» («Алдаҡсы себеш»), «Бер сысҡан балаһы урамда уйнап ҡайтҡан да әсәһенә өндәшкән: - Әсәй, ҡоймаҡ ашағым килә » («Сысҡан һәм уның балаһы»), «Айыу бал яратҡан. Балһыҙ

йәшәй ҙә алмаған» («Айыу менән бал ҡорттары»), «Йә, дусҡайҙарым! Бер аҙ май алып инеп, картуф ҡурырға кәрәк, - тигән» («Етем төлкө»). Күрһәтелгән әкиәттәр нигеҙендә башҡорт халҡының элек-электән ниндәй ризыҡтар менән туҡланыуы, уларҙың нисек әҙерләнеүе тураһында беләалабыҙ.

Һамаҡлау, йырлау, көйләү – башҡорт халҡының һүҙ сәнғәте тарихында бик борондан урын алған күренеш. Әкиттәрҙә һамаҡлау шулай уҡ йыш урын ала. Персонаждарҙың бере-береһенә һамаҡлап өндәшеүҙәре лә этнопедагогик йүнәлештең отошло бер алымы булып тора. Улар түбәндәге әкиәттәрҙә бик ҡулланыла: «Бетүгеҙ», «Дүрт дуҫ», «Ҡурсаҡ ҡатын», « Бүре менән кәзә», «Кәзә менән убыр» һ.б. Миҫалдар:

Әбей менән бабай
Ғыр-ғыр йоҡлай,
Яндарында бер бәпес
һикереп төшөп уйнай. («Бүре менән кәзә»);
Туғыҙ бүре - тунлыҡ,
Ҡырҙа төлкө - ҡыйыулыҡ.
Туғыҙ бүре – тунлыҡ,
Ҡырҙа төлкө - ҡыйыулыҡ. («Дүрт дуҫ»);
Әкес-тәкес башыңа
Түбәтәй бәйләп бирмәнем.
Кәкре-бөкрө аяғыңа
Бәшәй носки бәйләп бирмәнем. («Ҡурсаҡ ҡатын»);
Ҡырҙан, ҡырҙан мин килдем,
Ҡыр емеше мин тирҙем.
Өйҙән өйгә мин йөрөнөм,
Өй емеше мин тирҙем.
Кәзә балам, ишек ас! («Кәзә менән убыр»)

Шулай итеп, башҡорт халыҡ әкиәттәре этномәҙәни белем биреүҙә ҙур роль уйнай. Әкиәттәр уҡыусыларҙы ата-бабаларыбыҙҙың йолалары, ғөрөф-ғәҙәте, көнкүреш эшмәкәрлеге менән таныштыра, шулай уҡ, кемгә ышанырға, ярҙам күтәргә, ә кемде, кереһенсә, урап үтергә аҡыл өйрәтә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Ахияров К.Ш. Народная педагогика и современная школа – Уфа: БашГПУ, 2000. – 328 с.
2. Баймурзина В.И. Этнопедагогика: Учебное пособие для вуза. – Стерлитамак: Стерлитамакский филиал, 2019. – 258 с.
3. Башҡорт халыҡ ижады. 11-се том. Новеллистик әкиәттәр. Ответственный редактор – А. Сулейманов, комментарии – Л. Бараг, А. Сулейманов. – Өфө: Китап, 2008 – 568 бит.
4. Башҡорт халыҡ ижады. Хайуандар тураһында әкиәттәр. XIII том / Төҙ., баш һүҙ, аңлатмалар авт. Г.Р. Хөсәйенова. Өфө: Китап, 2009 – 200 бит.

5. Башҡорт халыҡ ижады: Әкиәттәр. 1-се китап./ Төҙ. М.Х.Минһажетдинов, Ә.И.Харисов; Яуаплы ред. Н.Т.Зарипов. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1976 – 12 бит.
6. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 1999. - 168 с.
7. Ғәҙелшина А.У. Башҡорт теле дәрестәрендә уҡыусыларҙың этномәҙәни компетентлығын формалаштырыу юлдары [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://nsportal.ru/shkola/inostrannye-yazyki/drugie yazyki/library/2021/01/22/metodik-tema-bashkort-tele-drestrend. – Дата обращения: 12.01.2023.
8. Кульсарина Г.Г. Язык и стиль башкирских народных сказок: Дис. ... канд. филол. наук: Уфа, 2004. – 165 с.
9. Магауова А.С. Этнопедагогика в системе профессиональной подготовки специалистов / А.С. Магауова. – Алматы: Казак университеті, 2020. – 145 с.
10. Сөләймәнов Ә.М. Башҡорт халҡының ҡарһүҙе: филология факультеты студенттары һәм әҙәбиәт, мәҙәниәт уҡытыусыларына тәғәйен уҡыу ҡулланмаһы. Беренсе киҫәк. – Өфө: БДПУ нәшриәте «Вагант», 2011. – 196 бит.
11. Шәймәрданов Р.Х., Хужиәхмәтов Ә.Н. Татар милли педагогикасы. Казан, 2007 – 399 бит.
12. Хусаинова Г.Р. Поэтика башкирских народных волшебных сказок: Формулы в сравнительном освещении и сохраняемость сказки во времени / отв. ред. В.М.Гацак. – М.: Наука, 2000. –247 с.

© Сәхәүтдинов А.Ш. Солтаҡаева Р.А., 2023

УДК 821.512.141

Султангареева Р.А., д-р филол. наук
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

КОНЬ – ВРЕМЯ В БАШКИРСКОМ ЭПОСЕ «АКХАК КОЛА (ХРОМОЙ САВРАСЫЙ)»: СПЕЦИФИКА ОТОБРАЖЕНИЯ

Аннотация. В статье впервые исследуется эпос «Акхак кола» в семантическом, мифоритуальном, мифолингвистическом аспектах. Тенгрианское божество Коня персонифицировано и особо активно в башкирских эпических сказаниях «Урал-батыр», «Акбузат», «Кара-юрга», «Акхак-кола» («Хромой Саврасый» На основе комплексного анализа изучены особенности мифосимволов эпоса «Акхак-кола», замыслы утерявших первичное значение эпизодов и установлены эпизоды первичного архаичного пласта, восходящего к астрально-календарным мифам, реконструированы мифологемы «конь-Время», «конь-звезда», «охотник-Солнце», расшифрованы замыслы сакральных образов Судьбы (нареченной невесты), Коня, также

семиотика языка, вещих сновидений. Художественные символы эпоса «Акхак кола» вбирают идеи единства человеческого и животного миров, а сюжетные коды проецируют архаические ритуалы жертвоприношения коней-«ашвамедха» и связаны с движениями небесных светил.

Annotation. The article studies "Akhak kola" epos for the first time in semantic, mythological and mytholinguistic aspects. Using comprehensive analysis, the article explores the features of symbols that have lost their primary meaning and the features of the primary archaic text, which goes back to the astral calendar myths. Also, the mythologems "horse-Time", "horse-Star", "hunter-Sun" are reconstructed, the plans of the sacred images of Fate, the Horse, the semiotics of language, prophetic dreams are decoded.

Ключевые слова: эпос, культ коня, эпическая символика, миф, ритуалы, жертвоприношения коней, космогония, персонификация времени, сновидения.

Key words: epos, horse cult, epic symbolism, horse sacrifice, cosmology, personification of time, dreams.

Мифологические, идейно-функциональные, поэтико-стилевые особенности башкирского эпоса «Акхак Кола» («Хромой Саврасый») освещены в трудах А.С. Мирбадалевой, М.М. Сагитова, А.И. Харисова, А.Н. Киреева, С.А. Галина, А.М. Сулейманова, Р.Ф. Рязяпова и др. В трудах отмечаются переходные периоды от охотничьих к скотоводческим традициям, отображение культа чудеснорожденного коня, появление классовых отношений и т.д. Раскрытие мифологических кодов, неисследованных пластов эпической системы символов с позиций нового прочтения с применением семиотического, мифоритуального анализов дает более древние проекции эпоса. Крупный, синкретичный жанр башкирского фольклора вмещает древнейшие артефакты и ментефакты, сакрализованные информации в виде архаических кодов.

Среди 12 тенгри-божеств числился у башкир и тенгри Коня. Знаковое место и активная персонификация Коня в эпосах «Урал-батыр», «Акбузат», «Акхак-кола», «Кара-юрга» – свидетельство архаичного пласта сложения произведений и метафоризации отношений Конь-Человек, участвующих в строительстве мира. Во всех версиях и вариантах эпоса «Акхак кола» центральное место занимает перечисление мастей лошадей. Мотив этот ранее расценивался как «фольклорно-этнографические достоверности и знания народа о множестве различительных признаках домашних животных» [6 БХИ, 1998]. Однако мифосемантический анализ дает глубинную семантику эпического кода. Итак, по сюжету, хозяин обнаруживает пропажу коней, а его досаду и тревогу передают перечисления разномастных коней:

Ҡарлуғас ботло ҡара ат юҡ,	Нет вороного, Ноги, как у ласточки,
Күгәрсен түш күк ат юҡ,	Нет серого с голубиной грудью,
(С) Һыбай ҡашҡа кир ат юҡ,	Нет мухортого со светлым пятном на лбу,
Йондоҙ ҡашҡа һары ат юҡ,	Нет желто-серого со звездой на лбу,

Йәйек ҡойроҡ бейә юҡ! Нет кобылы с распущенным хвостом.
[6, 239]

Описания и перечисления коней создают ритм, цикличность и системность чего-либо. Традиционный прием восходит к мифологизации коней, к древним нормам опознавательной роли животных и их особых символических функций. В традициях древних хуннов масти лошадей обозначали стороны света, одномастность коней выступала в качестве цветового признака воинского соединения [13, 167]. Аналогичные цветообозначения сторон света мастью лошадей в боевых действиях имелись у башкир [15, 185]. Рудименты архаичных соответствий мастей коней и стихий проецируются в обряде встречи первого грома, когда каждая сторона представляется в живых образах коней [4, 161]; [5, 130].

Обряд встречи Неба (*Күк килеү*) – один из самых ярких ритуалов башкирского тенгрианского мировоззрения. Весенний первый гром встречали, бренча уздечками, громко подражали ржанию коня, ударяли об землю вожжами, покатывались по земле. В это время скандировали заклички «Корайт, Небо мое! Приди, Небо мое! С Урала приди – корова молочной будет! Со степей приди – кобыла молочной будет! Из земли – рыжего коня дай! С неба – синего коня дай!» Обряд с выраженной «конной символикой» обнаруживает параллели с обычаями саха-якутов, алтайцев. Космогоническая символика коней, также связь масти и Времени (конь – время года, направление, сторона света, статус героя) обозначена у древних тюрков и сюнну: синий (синий, мышастой масти) конь – восток, весна – утро; красный конь – юг – лето - полдень; белый конь – запад – осень - ветер; вороной конь – север – зима - полночь [12, 84]. В эпосе «Акхак Кола» перечисление хозяином 12 мастей пропавших лошадей ясно выдает символику двенадцати месяцев года и направлений сторон света. В чудесном рождении, облике, поведении Коня Акхака заложены идеи персонификации и периодичности Времени: «как только наступает срок, кобыла жеребится в озере под водой» [6, 226], а появление жеребенка олицетворяет начало нового цикла («кобыла с жеребенком выходит из озера»). Так, в перечислении пропавших мастей коней в башкирском эпосе Акхак-Кола группируется древнейшая информация о годовом цикле, понятия о символах передвижений звезд (имеют место и проекции культа предков, мифологемы «конь-время-человек»). Отсюда разномастность коней в эпосе согласуется с родоплеменной, также календарной символикой (уход одного времени и рождение нового). Уход коней в эпосе маркирует порядок, замысел последовательного движения. Воинское назначение коней – более поздняя, следующая за бытовыми функциями ступень использования коней.

Конь как символ и знак статуса богатыря обнаруживает параллели в традициях сибирских тюрков. В эпосе «Могучий Эр» Соготох «богатырь Бэргэн владеет черным конем» [11, 319], а в мифах действуют «племена абаасы, имеющие рыжих коней» [12, 109-115]. Связь Рода и Коня, статуса Батыра и его

Коня – активно разработанные в сказках, легендах, эпосе, песнях и обычаях башкир. Мотив проецирует архаичную схему антропогенетических воззрений, культовых традиций башкир как: противостояние Конь – Человек – приручение Коня –кровнородственная близость и родство, неразделимость.

Священность Хромого коня в эпосе «Акхак-кола» задана в самом названии эпоса и последовательно развивается в линии текста. Хромота как отличительный признак мифологических существ, обозначена в греческой мифологии: хромой бог Гефест, Зевс, хромавший после борьбы с Тифоном, Эдип с опухшей хромой ногой, а «в дохристианскую эпоху Баба-яга была одноногой богиней смерти, в первобытную эпоху змеей. Змеиного происхождения были все одноногие и хромые боги» [8, 185]. В сюжетах казахских легенд, также в башкирском эпосе вожак стада – всегда Хромой конь. Хромота – признак отношения к потустороннему миру, духам. Отсюда необъяснимы сверхъестественная сила и способности Акхак-Колы, священного коня (кобылы): так, табун (символизирует Род, Время) следует за ним, конь видит сны о будущем, обладает человеческой речью (диалоги с егетом представляют формы контакта двух разных миров). Увечье, полученное Акхак-Колой с момента рождения, выхода из озера Шульген (из колодца) и хромота также маркируют связь коня с потусторонним миром, его необычайность. В казахских легендах, в башкирском эпосе хромой конь обладает магической силой: он владеет человеческой речью, чувствами (выражает обиду, гнев, тревожится за увиденные сны). Несмотря на свой физический недостаток, бежит быстрее других коней. На протяжении нескольких веков передачи эпоса сказителями удерживаются сведения о необыкновенности и исключительности Акхак-Колы: несмотря на хромоту, у него чрезвычайно изящная поступь: во время скачек «даже немного не разливается кумыс в посуде, который находится на голове всадника» [6, 241]. Символичен мотив «конь-предок» в характеристике Акхак Колы: «Кеше телен белгән кеүек һәр ваҡыт боролоп ҡарай» [6, 241.] – ‘Как будто знает язык человеческий, всегда оборачивается’. Пение, человеческая речь коня – знаковые черты как в якутском [14, 143], так и башкирском эпосах. Акхак Кола говорит с героем только на песенном языке, а волосатость акцентирует особую силу и магию: «Глаза закрывали густые волосы, сползали широкие черные гривы, а большой хвост касался земли» [6, 229]. Так, священность и исключительность Хромого саврасого мотивирована во внешнем облике, поступках, закрепляя в его образе идеи архетипа Времени и проекции мифологемы «конь – предок»,отражающей реинкарнацию умершего в животном.

Основные мифосемантические коды эпоса «Акхак Кола» – это уход (побег) табуна (символика исчезновения звезд, фазы времени и наступление безвременья), охота на коней сына хозяина (борьба и установка победы), встреча героя в новом пространстве с женой. Она, т.е. образ нареченной охотника несет символику Судьбы, также дневной, утренней звезды. Эпизод нарушения клятвы (ант), данной коню юношей олицетворяет испытание героя и

переход его в небытие, смерть. Вещие сны, предсказания (формы контактов с иными мирами), охота и массовое убиение табуна коней (отголосок сезонных и погребальных жертвоприношений), смерть героя (окончание временного цикла) – это сложная конструкция эпоса дает его архаичный пласт. Отсюда вся фабула эпоса строится как символическая передача информации о рождении и уходе старого времени, поступков человека во времени, испытании-постижении жизни через призму отношений к предкам (тотемам), покровителям и получении заслуженного ответа (наказание за нарушение клятвы). Первооснова архаичного эпоса восходит к десакрализации мифов «конь − символ времени – звезда – первопредок», «конь – сторона света», «священный конь-дух покровителя», «конь – творец Вселенной». Фрагментарный анализ (на примере одного эпоса) показывает, что эпос и эпические сказания, мифы, сказки, легенды космогонические мифы – это в целом рожденные на фоне тенгрианского мровоззрения сюжеты. Метафоризация фабул, мотивов, отдельных ритуалов, бытовые наполнения – следующий этап в сложении эпоса, фольклорных произведений.

Мотив сна в эпосе сакрализован, несет информации о будущей Судьбе. В эпосе «Акхак кола» в отгадке дается подтекст для выбора судьбы Герою и Коню: увидев дурные сны, егет спрашивает девушку, а Акхак с просьбой разгадать свой сон обращается к табуну. В обоих случаях вещие сны разгадываются не к добру и нарушается запрет несведущим «сновидцам» все произносить пророческие слова (в данном тексте – предвещающие гибель героя) Толкование снов у башкир – сакральный акт, т.к. неверная разгадка символики знамений способна разрушить судьбу. В якутском олонхо обнаруживаются параллели с башкирскими эпическими сновидениями и они, как и предзнаменования, «содержат информацию о будущем, выполняет прогностическую функцию» [7, 128]. Компонент сна – универсальный код в эпосотворчестве, легендарном и сказочном фольклоре всех народов. Сновидение – не просто художественный прием, оно являет одно из самых ярких свидетельств сложной, многоемкой творческой деятельности сказителя. Неординарная по природе своей личность соединял в художественное целое огромное поле информации в состоянии глубокой отвлеченности и обращения к подсознательным механизмам. В текстах сон дейстует как свидетельство первичного символизма мышления древнего человека и потому предоставляет глубинную форму чувственно-эмоционального осознания, что было в начале сложения эпоса. Сюжеты снов дают логичную аргументацию предопределенности событий, предначертанности Судьбы культурных героев.Сон – древний эпический код сюжетообразования и связан с состоянием сказительского сознания, чувствами, творческими вдохновениями. Многие сказители творили или импровизировали эпос в состоянии особого вдохновения, отвлеченности. Эта тема требует особого исследования.

Разномастность и одномастность – составляющий компонент традиций жертвоприношений коней. Обида Акхака за избиения (мотив устойчив во всех

вариантах эпоса) имеет глубокий подтекст. Оправдывая свой побег, Акхак говорит: «*Ҡаҡ ҡаҙыҡҡа бәйләйһеҙ, Ҡабырғамды һайлайһығыҙ!*» [6, 224] – ‘Привязываете на сухой столб, ребра мои считаете’. Эти признания Акхак колы Человеку о своей обиде за привязывания к коновязи (ҡаҙыҡ) и избиение исследователи интерпретировали по прямой речи коня, считая, что побег случился из-за жестокого обращения с конем. Однако таковое не соответствует быту башкир, логике сюжета, также не может быть объяснено с этических позиций, т.е. со «слов» животного. Литературоведческий подход неприемлем в расшифровке эпической символики. Побег не «связан с жестоким обращением хозяина к животному» т.к. это противоречит природе башкира-скотовода. Обида животного, выведенная в свое время как «традиционная форма выражения основной мысли произведения» [10, 46] может расшифровываться на фоне древних обычаев пыток и жертвоприношений коней. Привязывания к колу, растягивания за четыре ноги, ломания позвоночника, вбивание в копыта желез и т.д. имели место в архаичных обрядах жертвоприношений, когда посвящали Небу и божествам небесного ранга (Солнце, Луна, заря) коней светлой масти (сивой, голубой), верхнему божеству Кудаю-белой [12, 168], стихиям природы, горам предназначали более темной масти: гнедые, бурые [12, 170, 171].

Проецируются реалии космогонических воззрений: так, движения звезд, планет издревле осознавались в мифах в образе коней, привязанных к Железному колу «Тимер ҡаҙыҡ» («Полярная звезда») [3, 17]. Самая яркая Звезда эта – традиционный символ небесной коновязи в мифологии тюрков, по этой звезде ориентировались в пространстве и времени предки; к ней «привязаны» Харат и Бузат. Путь и символ звезды Етегэн («Большая Медведица») мифологизированы в образах «двух коней, вечно скачущих от преследования волков» [3, 382-384]. В побеге коней (эпос «Акхак кола»), отрыве их от коновязи (ҡаҙыҡ), о которой поет саврасый, возможно содержится олицетворение осенних (жертвоприношения коней совершались преимущественно в осенний период солнцестояния) сезонных изменений. Этот отрыв согласуется с идеями о желанной свободе, а в астральном плане – временем исчезновения с видимости звезд на небе.

Идея жертвоприношения коня имеет глубинные .мифозамыслы .Хунну совершали обряд жертвоприношения в честь неба земли и своих духов по обычаю три раза в год в храме Лун-цы(лун-дракон) в 1,5,9 месяцы в день Сюй. Это самый большой праздник на 5 месяце-примерно конец мая и начало июня [1, с.199] Утерянный на протяжении времен сюжетный замысел убегания табуна реконструируется тким образом, на основе полного совпадения с архитектоникой ритуалов кровавых жертвоприношений – ашвамедхи. «Стремящийся обрести потомство царь отпускает на свободу коня, а сам вместе с войском шел вслед за конем, покоряя всех встречающихся на пути народов. Поход продолжался в течение года. Этот годичный период представлял введение в ритуал ашвамедхи. После этого сооружалось специальное

ритуальное строение, обращенное на восток. Внутри размещались очаги для трех ритуальных огней; к востоку ставили большой алтарь с очагом в виде птицы; в центре этого очага находился «пуп вселенной». После этого выбирался конь определенной масти и приносился в жертву (иногда лишь условно, символически)» [2, 170]. Таким образом жертвенный конь приносится главному божеству в облике дерева во имя продолжения Рода.

Таковые общности обрядов разных народов имеют единые корни тенгрианского почитания коня, который в мифологии выступает священным божеством-символом умирания и воскрешения . Архаичные ритуалы имеют все соответствия в сюжете эпоса «Акхак Кола», а эпос представляется как художественное переосмысление жертвенного ритуала: хозяин пускает на волю коня (в ритуале *ашвамедха* также), но следит за местонахождением (в эпосе – охотник-жених следует за конем), через год – другой находит, охотится и происходит массовое убиение коней. Массовость и многочисленность жертвоприношений (убиений коней) – универсальные формы контактов с потусторонним миром, умилостивлений духов и связаны с почитанием коней как переносчиков душ усопших.

На основе фрагментарного анализа идейно-функциональных, мифосемантических соответствий ритуалов и эпоса, погребальных,жертвенных обрядов и символики сюжета, засыслов сновидений, передвижений Коня и Человека выясняется, что «Акхак кола» – в первоначале сложения это схематическое построение астрально-календарных периодов жизни мироздания. В дальнейшей эволюции в эпосе отобразилась художественная трансляция архаичного ритуала ашвамедха(массовое убийство – жертвоприношение коней во имя процветания Природы), в перечислениях мастей коней содержится метафора хронологизации фаз времени (уход разного возраста и мастей коней в определенное время, погоня и охота, убиение табуна во имя воскрешения Природы и благ Рода) и сакрализации клятвенного Слова (Ант).Бытовые эпизоды (описания жизни деревни, побег табуна,поиски, встреча с нареченной невестой и т.д.) внесены в процессе многовекового творческого вклада сэсэнов, создавая оригинальную художественную фабулу сказания. Эпос представляется десакрализацией первородных мифов о «коне-Времени», «коне-первопредке», «коне-Вселенной» и “человеке-солнце”(передвижения охотника, встреча с Судьбой и возвращение героя на изначальный локус бытия). Думается, мы расшифровываем пласт праэпоса, символа-текста и руководства, который некогда мог быть прочитан и воспроизведен(исполнен) только посвященными людьми . Календарно-астральная функция текста, культ прирученного Коня с течением времени, согласно фольклорным и эпосотворческим традициям, обретают сюжетные наполнения, модификации социально-бытового значения, особенности стилевых, ярких поэтико-образных решений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев Н.А. Общее в ранних формах якутов и тувинцев //Этнография народов Алтая и Зап.Сибири. – Нов-ск: Наука,1978. – 199 с.

2. Аджигалиев С. И. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана. – Алматы: Гылым, 1994. – 259 с.

3. Башкирское народное творчество. Предания и легенды / Сост., авт. вст. ст. и коммент. Ф. А. Надршина. – Уфа: Китап, 1987. – 574 с.

4. Башкирское народное творчество. Обрядовый фольклор / Сост., авт. вст. ст. и коммент. Р. А. Султангареева, А. М. Сулейманов. – Уфа: Китап, 2010. – 592 с.

5. Башҡорт халыҡ ижады. Йола фольклоры. / Төҙ., баш һүҙ, коммент. Авт. Ә. М. Сөләймәнов, Р. Ә. Солтангәрәева. – Өфө, 1995. 1 т. – 556 б.

7. Башҡорт халыҡ ижады. Эпос / Төҙ. Ә. М. Сөләймәнов, баш һүҙ авт. М. М. Сәғитов. – Өфө: Китап, 1998. Т.3. – 448 б.

8. Лаушкин К. Баба-Яга и одноногие боги // Фольклор и этнография. – Л.: Наука, 1970. – С. 181-186.

9. Максютова Н. Х. Башкирская космонимия // Ономастика Поволжья. Т. 3. – Уфа, 1973. - С. 382–384.

10. Мирбадалева А. С. Башкирский народный эпос. Предисловие // Башкирский народный эпос. – М.: Наука, 1977. – 519 с.

11. Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. Предания, легенды и мифы саха (якутов). – Н-ск: Наука, 1995. – 395 с.

12. Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. Якутский героический эпос. – Н-ск: Наука, 1996. – 437 с.

13. Потапов Л. П. Конь в верованиях и эпосе народов Саяно-Алтая // Фольклор и этнография: связи фольклора с древними представлениями и обрядами. – Л.: Наука, 1977. – С. 163-172.

14. Решетникова А. П. Фонд сюжетных мотивов и музыка олонхо в этнографическом контексте. – Якутск: Бичик, 2005. – 404 с.

15. Руденко С. И. Культура населения Центрального Алтая и скифское время. – М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1960. – 360 с.

© Султангареева Р. А., 2023

УДК 821

Сәлимов Д.Д., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

ОЛАТАЙЫМДЫҢ ХӘРБИ ЮЛЫ

Аннотация. В Великой Отечественной войне участвовали множество мужчин, защищавших свою родину. Среди них был мой прадед – Суендыков

Абдурахман Латыпович. В данной статье я рассказываю о его жизни и боевом пути, полном опасных испытаний и великих подвигов.

Annotation. Many men who defended their homeland participated in the Great Patriotic War. Among them was my great-grandfather – Suendykov Abdurakhman Latypovich. In this article, I talk about his life and his combat path, full of dangerous trials and great feats.

Ключевые слова: Война, подвиг, герой, награда, семья, жизнь, орден, полк, доблесть, отвага.

Key words: War, heroic deed, hero, reward, family, life, medal, regiment, valor, courage.

Был мәҡәләнең нигеҙе булып 7 класта уҡығанда үткәрелгән тикшеренеү тора. Тикшеренеү барышында йорт архивы, фотоһүрәттәр, Интернет селтәре ресурстары архивы, награда ҡағыҙҙары, бүләкләү тураһында бойороҡтар өйрәнелде, туғандарҙың хикәйәләре, Бөйөк Ватан һуғышы геройҙары тураһында китаптар, «СССР ордендары һәм миҙалдары» китабы, географик карталар иғтибарға алынды. Шулай итеп, тотонайыҡ.

Олатайым Суендыҡов Абдурахман Латип улы 1918 йылда Башҡорт АССР-ында, Көйөргәҙе р-нында тыуған.

Башҡорттарҙың милләте буйынса. Ул атайым яғынан әсәйемдең олатаһы.

Уның атаһы Суендыҡов Латип мулла дәрәжәһен йөрөткән. Уның әсәһе Сәрбикәмал (Туҡай ҡыҙында) мулла ҡыҙы булған. Кейәүгә уны 12 йәшендә биргәндәр. Ул Латиптың бишенсе ҡатыны ине. Улар йәш буйынса бик ҙур айырма кисергән. Суендыковтар ғаиләһе ул ваҡытта хәлле тип иҫәпләнгән, сөнки Латиптың йылҡы өйөрө һәм һыйыр көтөүе булған. Олатайым Абдурахман Суендыков ошо никахтан тыуған.

Туҡаевтар ғаиләһе лә бай булған. Сәрбикәмал ағайҙарының Өфөлә магазиндары булған. Береһенең ит кибете, икенсеһенең – тәм-том һалынған кибете, ә өсөнсөһөнең туҡыу кибете булған.

30-сы йылдар башында Суендыков Латип вафат була һәм Абдурахман әсәһе менән яңғыҙы ҡала. Нәҫел-ырыуының имениеһын һәм тамырҙарын юғалтмаҫ өсөн, уны Туҡаев исемле тол иргә кейәүгә биргәндәр. Сәрбикәмалдың алыҫ туғаны ине ул. Уның ҡатыны вафат булған, һәм ул ҡыҙы Кәримә менән ҡалған. Абдурахман менән Кәримә бер йәш тирәһе булған һәм бала саҡта бергә уйнаған. Туҡайҙар ғаиләһендә тағы ике ҡыҙ тыуа. Абдурахман был ваҡытта Өфөләге һөнәрселек училищеһында уҡый.

1936 йылда уларҙың ғаиләһен һөргөнгә ебәргәндәр. Улар ҡыҙҙары менән, ҡыҙылармеецтарҙан йәшенеп, ҡаса. Иртә яҙҙа улар Ағиҙел йылғаһы аша сығыр булған. Ат һәм арба ауырлығы аҫтында боҙ ярыла һәм барыһы ла боҙло һыуға эләгә. Бәләкәй ҡыҙҙар боҙ аҫтына китә, ә Сәрбикәмал, уның ире һәм Кәримде аҫрауға алған ҡыҙы йөҙөп сыҡа. Был осорҙа репрессиялар һәм аслыҡ хөкөм һөргән ине. Улар Урта Азияға күсеп китә.

Өфө һөнәрселек училищеһын ҡыҙыл дипломға тамамлағас, Абдурахман Суендыҡов Тажикстанға әсәһенә һәм үгәй атаһына күсә.

1939-1947 йылдарҙа ул Ҡыҙыл Һәм Совет Армияһы сафында хеҙмәт итә.

1947 йылда Тажикстанға ҡайтҡас, ул минең өләсәйем Ғирфанова Суфия ханымға (1920 йылдың 25 апреле – 1985 йылдың 9 октябре) өйләнә. Ул Татарстан Республикаһының Балтас районы Ципья ауылында тыуған. Дүшәнбе ҡалаһында рус теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы булып эшләгән. Азан désинститутын тамамлағандан һуң ул Урта Азияға юллама буйынса эләгә. Унда ул тажик һәм үзбәк балаларын рус теленә өйрәткән.

Улар 1951 йылда өйләнешкән. Уларҙың ике улы Фәрит (1953 йылда) һәм Шамил (1955 йылда) − олатайым.

Олатайым Суендыков Абдурахман Латип улы 1960 йылда вафат булған. Уны Тажик АССР-ының Орджоникидзеабад ҡалаһында ерләйҙәр. Бөгөн ул Вахдат ҡалаһы. Суфия өләсәһе шунан һуң кейәүгә сыҡмаған. Ул ике ул тәрбиәләп үҫтергән. Ире Абдрахман вафатынан һуң 11 йыл самаһы Сәрбикә ҡәйнәһе менән йәшәй.

Һуғыш юлы һәм олатайымдың наградалары

1939 йылда минең ҡартатайым Суендыков Абдурахман Латип улы Урта Азиянан хәрби хеҙмәткә саҡырыла. Һәм ошо уҡ йылда Рус-Фин һуғышында (1940 йылдың 30 ноябре - 13 мартында) ҡатнаша. Унда ул кавалерист булып хеҙмәт иткән. Ошо һуғыштан һуң уны танк ғәскәрҙәренең кесе офицерҙары курсына ебәрәләр. Уларҙы тамамлағас, кесе лейтенант званиеһын ала.

1941 - 1945 йылдарҙа олатайым фашистик Германияға ҡаршы Бөйөк Ватан һуғышында ҡатнашҡан. Унда ул 76-сы төҙөлөш идаралығы командиры була. Был үҙйөрөшлө артиллерия ҡулайламаһы пехотаға еңел штурмлау ҡоралы ролендә ут ярҙамы күрһәтеү өсөн тәғәйенләнгән була.

Олатайым Курск дуғаһында һәм Сталинград һуғышында һуғышҡан. Яуҙа ҡатнашҡаны өсөн ул орден-миҙалдар менән бүләкләнә, атап әйткәндә:

- Ҡыҙыл йондоҙ ордены (1944 йылдың 06 июле);
- Икенсе дәрәжә Ватан һуғышы ордены (1944 йылдың 18 октябре);
- Икенсе дәрәжә Ватан һуғышы ордены (1945 йылдың 20 ғинуары);
- Беренсе дәрәжә Ватан һуғышы ордены (1945 йылдың 25 апреле).

Ул да ҡаһарманлыҡ өсөн миҙал, Германияны еңгән һәм Кёнигсбергты алған өсөн миҙалдар менән бүләкләнгән. Кёнигсбергты ҡулға алғандан һуң, Сталиндың бойороғо буйынса уларҙы Суворов һәм Александр Невский орденлы 927-се үҙйөрөшлө-артиллериялы кавалерия полкы эшелондарға тейәй һәм, ҡытайҙарға һәм корейҙарға Япония армияһына ҡаршы ярҙамға, Маньчжурияға оҙата.

1945 - 1947 йылдарҙа ҡартатайым Ҡытайҙы Японияның Квантун армияһынан азат итеүҙә ҡатнашҡан. Япония армияһы штабын әсирлеккә алғаны өсөн, ул Александр Невский ордены һәм Японияны еңгәне өсөн миҙал менән наградлана. Тыуған иленә намыҫлы хеҙмәт иткәне өсөн ул «Советтар Союзы Геройы» исеменә лайыҡ булды. Ул Порт-Артурҙа һуғышты тамамлай

Суендыков Абдурахман Латип Улы фронттан 2 төркөм инвалиды булып ҡайта, өлкән лейтенант, СУ-76 батареяһы командиры.

© Сәлимов Д.Д., Әлибаев. З. А., 2023

УДК 821

Тахаутдинова И.И., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд.,доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

ЙЫЛАН ЫРЫУЫ ХАЛҠЫНЫҢ ТӨП ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. Анализ биологических данных генофонда башкирского народа. Теоретический материал о происхождении рода Йылан. Расселение рода на различных территориях РФ.

Annotation. Analysis of biological data of the gene pool of the Bashkir people. Theoretical material on the origin of the genus Finale. Settlement of the genus in various territories of the Russian Federation.

Ключевые слова: Башкиры, республика, Юрматы, потомки, Еланы, Кыр-Елан, Шежере, нация, род.

Key words: Bashkirs, republic, Jurmats, offspring, Elan, shezhere, national, genus.

Элек-электән күптәр башҡорттарҙың ете ырыуы бар тип иҫәпләй. Тап уларҙы республика гербындағы ете ҡурай сәскәһе кәүҙәләндерә. Әммә был, тарихты белмәү һәм һәр кем ҡуллана алырлыҡ мәғлүмәт сығанаҡтарының булмауы һөҙөмтәһе булараҡ, дөрөҫ түгел. Тарихи яҡтан ҙур биләмәлә йәшәгән башҡорттар илленән кәм булмаған төрлө ырыуҙың үҙенсәлекле берләшеүен сағылдыра. Һәр береһенең үҙ һөйләше, диалекты, антропологияһы, йолалары һәм ғәҙәттәре бар. 2013 йылда «УРАЛ» хәйриә фондының финанс ярҙамы менән тарихсы Салауат Хәмиҙуллин етәкселегендәге «Шәжәрә» Башҡортостандың тарихи мираҫын өйрәнеү үҙәге «Башҡорт ырыуҙары тарихы»н баҫтырыу буйынса үҙенсәлекле проектты тормошҡа ашыра башланы. Бөгөнгө көнгә 44 башҡорт ырыуы тураһында китаптар донъя күргән. Шулай итеп, тарихта юғалған һәм юғалған ҡәбиләләрҙе иҫәпләмәгәндә, башҡорттарҙың 49 ырыуы бар.

Башҡорттар – Башҡортостандың төп халҡы. Ул әле һаман төрлө халыҡтарҙың ҡушылыуынан барлыҡҡа килгән бик күп ырыуҙарҙан тора. Шуныһы ҡыҙыҡ: башҡорттарҙың генофонды – ирҙәр һәм мтДНК буйынса күп төрлөлөккә эйә булған төрлө туған булмаған ҡәбиләләр ҡатнашмаһынан ғибәрәт. Башҡорттар – Евразиялағы өс төрки халыҡтың береһе (ҡырғыҙҙар һәм сыуаштар менән бергә), уларҙың һинд-европа гаплотөркөмдәре (яҡынса 47%) һәм 27% ашыуыраҡ өҫтөнлөк итә. Е-хромосомалы гаплотөркөм менән

йышлығы буйынса өсөнсө урында фин-уғыр көйөнсә тора (20% тирәһе). Башҡорттар араһында, ҡайһы берҙәре айырым ырыуҙарында йәки ландарҙа өҫтөнлөк итеүенә ҡарамаҫтан, башҡа ир-егеттәр - хромосома гаплотөркөмдәре лә аҙыраҡ йышлыҡта таралған: J2, J1, C, O, E1b, G2a, G1, L, I1, I2, T.

Ғалимдар фекеренсә, был башҡорт ырыуҙарының атамалары венгрҙар составында Византия тарихсылары теркәгән «дьярмат» һәм «енё» этнонимдарына оҡшаш. Франция короле вәкиле һәм атай легаты Башҡортостанды «Бөйөк Венгрия» тип атаған, сөнки Европа венгрҙарының ата-бабалары тап уларҙың фекере буйынса йәшәгән Юрматы ауылдары Башҡортостан Республикаһының үҙәк һәм көньяҡ-көнбайыш өлөшөндә урынлашҡан йәнәйҙәр ауылдары – тарихи Башҡортостандың төньяҡ-көнбайышында. Йәнәй ауылдарының күпселеге 1920 йылда Татар АССР-ына килеп эләгә Юрматылар араһынан бик күп геройҙар сыҡты. Мәҫәлән, Килмәк Нурышев - 1735-1740 йылдарҙағы башҡорт ихтилалы етәкселәренең береһе. Ул Вологда драгун полкын еңгән һәм генерал Румянцев отрядын саҡ ҡыйратмаған. Уның батырлыҡтары тураһындағы дан меңәрләгән саҡрымға таралды.Юрматы башҡорттары XX быуат башындағы башҡорт милли хәрәкәтендә ҡатнашыусыларҙың иң күптәрен бирҙе. Улар араһында - беренсе башҡорт кавалерия полкы командиры Әмир Карамышев Изге Яҙмала ҡасандыр юрматы ҡәбиләһе составына ингән ҡайҙар араһынан башҡорт милли хәрәкәте лидеры һәм Башҡорт Республикаһына нигеҙ һалыусы Әхмәтзәки Вәлиди барлыҡҡа килгән Юрматылар Ватанды һәм халыҡтың рухи ҡиммәттәрен һаҡлауҙы изге бурыс тип һанаған.

Минең нәҫелем йыландарҙан сыҡҡан, шуға күрә улар хаҡында һөйләйәсәкмен. Йылан ҡәбиләһе – төрки-монгол сығышлы ҡәбилә. Кай ҡәбиләһенең тарихы беҙҙең эраның башында Манчжурия яландарында башлана. Ҡытай яҙмаларында «хи» халҡы тураһында һүҙ бара. Хи (яҙыла) – хай (ишетелә)- ҡай – йылан – берүк халыҡ. Был халыҡ һунарсылыҡ иткән, тирмәләрҙә йәшәгән, ғәскәрҙәре биш полктан торған, полкты иркин етәкләгән, игенселек менән шөғөлләнгән, бик оҫта уҡсылар, саңғыла шул тиклем шәп йөрөгәндәр, улар артынан етеп булмай, тигән мәғлүмәт бар. Алтынсы быуатта ҡай ҡәбиләһе төрки кағанатынан еңелә, ә 712 йылда үҙҙәре, киреһенсә, ҡытайҙарҙы еңәләр.

Ҡытай хроникалары ҡыдан хәкүмәте тарихы тураһында бәйән итә. X-сы быуатта ҡыдандәр Төньяҡ Ҡытайҙы баҫып ала. Башҡорт ҡатай ырыуы – ҡыдандәр нәҫеленән. Ҡатайҙар –ҡай ҡәбиләһенең иң яҡын ҡәрҙәштәре.

Йыландар – иң боронғо төрки ҡәбиләләренең береһе. Уларҙың беренсе мең йылдың икенсе яртыһында Римға һөжүм итеүе тураһында әрмән яҙыусыһы Матвей Эдесс (XII быуат) яҙып ҡалдырған. Һуңынан йылан халҡы «ерәнсәслеләр» илен баҫып ала. Һары, ерән сәсле тип кыпсаҡтарҙы (урыҫса половцы – полома-солома) атайҙар. Ошо һәм башҡа эре процестарҙың башында йылан (ҡай) ҡәбиләһе торған. Ғалимдарҙың фекеренсә, тип яҙа проф. Янғужин Р. З. йыландарҙың тарихы беҙҙең эраға тиклем өсөнсө быуатҡа ҡайтып ҡала.

Данлыҡлы ҡәбилә яңы эраның беренсе йыллығының аҙағында уҡ башҡорт этносын тулыландыра.

Түбәнге Ағиҙел башҡорттар ҡәбиләләрендә этноним төркөмдәре көньяҡ башҡорттары менән этник нигеҙенең уртаҡлығын, күп осраҡта бөтә башҡорт ҡәбиләләренең боронғо ваҡыттан үҙ-ара бәйләнештә булыуҙарын иҫбатлай. Мәҫәлән, көньяҡ-көнсығыштың тау этнонимы йәнәйҙәрҙә һәм йыландарҙа бар.

Кузеев Р.Ғ. тарафынан бик күп тамғалар өйрәнелгән. Барлығы 900 тамға табылған. Тикшеренеү эштәре төньяҡ һәм Түбәнге Ағиҙел ҡәбиләләренең уртаҡлығын күрһәтә. Түбәнге Ағиҙел башҡорттары тамғалары араһында ҡыпсаҡ (ҡара-ҡыпсаҡ) тамғалары барлығы асыҡланды. Шулай уҡ Үҫәргән тамғалары, ҡаршин ырыу араһынан башҡа, барыһында ла бар (110 тамға).

Йылан һәм ҡырғыҙ ҡәбиләләре тарихы урта быуаттарҙа ҡыпсаҡ конфедерацияһы сиктәрендә Дәшт-и-Ҡыпсаҡта үҫешкән булһа кәрәк. XIII–XIV быуаттарҙа күп һанлы Дәшт-и-Ҡыпсаҡ ҡәбиләләре Урал алдына юл тоталар. Көслө миграция юлдары Башҡортостанға башҡа ҡәбиләләрҙе лә алып килә.

Йыландар –Ағиҙел үҙәнендә көн күреүсе ҡырғыҙҙар, каңлыларҙың күршеләре, улар һәм ҡыпсаҡтар менән миграция ваҡытынан алып һәм Дәшт-и-Ҡыпсаҡ дәүеренә тиклемге тормоштары менән дә бәйле. Йылан ырыу араларының ҡайһы бер ҡыпсаҡ этнонимиялары был ырыу XIII–XIV быуаттарҙа ҡыпсаҡ ҡәбиләһенең бер өлөшө булыуы мөмкинлеген иҫбатлай ала. Кузеев Р.Ғ. 1953 йылда бер йылан ырыуы ҡартының: беҙ йылан – ҡыпсаҡтары, тигән һүҙҙәрен иҫкә төшөрә.

13-14-се быуаттарҙа Йылан ырыуы башҡорттары Баҙы йылғаһы үҙәндәренә, Ағиҙел һәм Тере Танып йылғаларының түбәнге ағымына, Ыҡ һәм Сөн йылғаларының үрге ағымына күсеп ултыра. Бында улар Байлар, Бүләр, Гәрә, Йәлдәк, Йәнәй, Ҡырғыҙ, Таҙ, Ыуаныш исемле башҡорт ырыуҙары менән күрше була.

Йылан ырыуы, үҙ сиратында, Иҙел-Йылан, Ҡыр-Йылан, Эске-Йылан ырыуҙарына бүленә. Хәҙер Йылан ырыуы башҡорттары Башҡортостандың Борай, Дүртөйлө, Илеш, Йәрмәкәй, Саҡмағош, Туймазы, Шаран һәм Яңауыл райондарында, шулай уҡ Татарстандың Баулы районында йәшәй.

ӘҘӘБИӘТ

1. История башкирских родов. Елан. Том 9. Часть 1 / С. И. Хамидуллин, Ю. М. Юсупов, Р. Р. Асылгужин, Р. Р. Шайхеев, И. Р. Саитбатталов, В. Г. Волков, А. А. Каримов, А. М. Зайнуллин, Ф. Ф. Гайсина, Р. М. Рыскулов, А. Я. Гумерова, Г. Ю. Галеева, Г. Д. Султанова. – Уфа: ГУП РБ Уфимский полиграфкомбинат, 2015. – 720 с.: илл.

2. История башкирских родов. Елан. Том 9. Часть 2 / С. И. Хамидуллин, Ю. М. Юсупов, Р. Р. Асылгужин, Р. Р. Шайхеев, И. Р. Саитбатталов, В. Г. Волков, А. А. Каримов, А. М. Зайнуллин, Ф. Ф. Гайсина, Р. М. Рыскулов, А. Я.

Гумерова, Г. Ю. Галеева, Г. Д. Султанова.– Уфа: ГУП РБ Уфимский полиграфкомбинат, 2015. – 720 с. – ISBN 978-5-85051-637-6. (рус.).

© Тахаутдинова И. И., Әлибаев З.А., 2023

УДК 372.88.

Таһирова С.А., пед. ф. канд., доц.
М.Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

БАШҠОРТ ТЕЛЕ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТЕН УҠЫТЫУ МЕТОДИКАҺЫН ҮҪТЕРЕҮҘӘ АҠМУЛЛА УНИВЕРСИТЕТЫНЫҢ РОЛЕ

Аннотация. В данной статье говорится о роли Акмуллинского университета в развитии методики обучения башкирского языка и литературы в Республике Башкортостан. Автор подчеркивает,что профессорско-преподавательский состав факультета, с самого начала его создания, вносит весомый вклад в развитие как башкирского языка и литературы,так и методик их преподавания. Проанализирована научно-методическая деятельность кафедры башкирского языка и литературы и сделаны определенные выводы.

Annotation. This article talks about the role of Akmulla University in the development of teaching methods of the Bashkir language and literature in the Republic of Bashkortostan. The author emphasizes that the teaching staff of the faculty, from the very beginning of its creation, makes a significant contribution to the development of both the Bashkir language and literature, and methods of teaching them. The scientific and methodological activity of the Department of Bashkir language and literature is analyzed and certain conclusions are made.

Ключевые слова: башкирский язык и литература, Акмуллинский университет, методика обучения.

Key words: Bashkir language and literature, Akmola University, teaching methods.

М.Аҡмулла исемендәге Башҡорт дәүләт педагогия университеты Башҡортостан Республикаһы һәм Рәсәйҙең башҡа төбәктәре өсөн алдынғы ҡарашлы, юғары профессиональ белемле уҡытыусылылар әҙерләүсе республикалағы берҙән-бер педагогик вуз. Бөгөнгө көндә Аҡмулла 6 институт һәм 4 факультетта, 1 колледжда 130-ҙан ашыу урта профессиональ,бакалавриат,специалитет,магистратура,аспирантура,докторанту рала белем биреү программалары буйынса белгестәр әҙерләнә. Милли мәғариф өсөн белгестәр әҙерләүгә университеттың башҡорт филологияһы факультеты тос өлөш индерә. 30 йыллыҡ тарихы булған башҡорт филологияһы факультеты тарихы 1980 йылда асылған дөйөм тел ғилеме кафедраһына барып тоташа. Унының нигеҙендә ике үҙ аллы: дөйөм тел ғилеме һәм башҡорт филологияһы кафедралары булдырыла.Факультет асылғанға тиклем һәм асылыу осоронда билдәле ғалимдар араһында күренекле ғалим-методистар, шулай уҡ методика

өлкәһендә лә актив эшмәкәрлек алып барған уҡытыусыларҙың булыуы тәүге йылдарҙан уҡ вузда юғары әҙерлекле уҡытыусылар әҙерләүгә мөмкинлектәр аса. Улар араһында К.З. Закирйәновты, З.З. Әбсәләмовты, В.И. Хажинды, Ф.Ғ. Хисамитдинованы һ.б. билдәләргә мөмкин. [1, 137]

1992 йылда айырым факультет булып үҫеп сыҡкан кафедра яңы йүнәлештәр аса, факультетҡа яңы юғары квалификациялы белгестәр саҡырыла. Яңы асылған йүнәлештәр, икенсе профиль буларак индерелгән яңы сит телдәр уҡыу пландарын яңыртыуҙы,башҡорт телен белгән сит тел уҡытыусыларын табыуҙы, уларҙың профессиональ үҫешен хәстәрләүҙе, практикалар өсөн базалар булдырыуҙы талап итә.Ә.Х. Вильданов, Р.Х. Ниғмәтуллин, Р.Ғ. Таһирова, Р.А. Сиражитдиновтар факультетта башҡорт телен уҡытыу методикаһы һәм башҡорт әҙәбиәтен уҡытыу методикаһы дәрестәрендә студенттарҙы уҡытыусылыҡ һөнәренә уңышлы әҙерләй. Был осор студенттарына педагогик практикаларҙың беренсе курстан уҡ башланыуы,ҙур курстарҙа уларҙың 4-6 ай булыуы ла бик файҙалы була. күп кенә студенттар районддарҙа хеҙмәт кенәгәһе астырып. үҙҙәренең педагогик эшмәкәрлеген башлай.

1990 йылдар тарихта социаль – сәйәси ваҡиғаларға бай булыуы менән билдәле. Тап шул йылдарҙа республикала күпләп милли гимназиялар асыла, рус мәктәптәрендә белем алған балалар үҙ туған телдәрен төплө өйрәнеү мөмкинлеге ала. “Хәҙерге шарттарҙа башҡорт телен уҡытыу” концепцияһы төҙөп раҫлана (Төҙөүсеһе-проф.Хисамитдинова Ф.Ғ.) [2, 54] Концепцияла уҡытыусылар әҙерләү,программалар һәм дәреслектәр яҙыу,милли башҡорт мәктәбендә йәки башҡорт мәктәбе булмағандарында балаларға телде өйрәтеү кеүек проблемаларҙы хәл итеүҙә башҡорттарҙың тел йәһәтенән өс төркөмгә бүленеүен иҫәпкә алыу мөһимлеге һыҙыҡ өҫтөнә алына [3, 33]. Ошолар менән бәйле факультеттың сығарылыш студенттары ғына түгел, көндөҙгө бүлектә уҡып йөрөгән студенттар ҙа, Өфө мәктәптәрендә башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы булып эш башлай. Факультетҡа башҡорттар күпләп йәшәгән күрше өлкәләрҙән махсус йүнәлтмә менән күпләп студенттар ҡабул ителә. Шуныһы иғтибарға лайыҡ: бөгөнгө көндә башҡа региондарҙа, күрше республикала уңышлы эшләп йөрөгән башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыларының күбеһе тап ошо осорҙа Башҡорт дәүләт педагогия институтын тамамлаған. Факультетты тамамлаған ғаиләле йәш уҡытыусылар, ҡыҙҙар, егеттәр йүнәлтмә менән республиканың төньяҡ-көнбайыш ҡала һәм районддарына китә. Был йылдарҙа туған телдәрҙе өйрәнеүгә, һаҡлауға һәм үҫтереүгә 1999 йылдың февралендә ҡабул ителгән “Башҡортостан Республикаһы халыҡтары телдәре тураһында” Закон нигеҙ булып тора.

Башҡорт теле һәм әҙәбиәте методикаларына иғтибар менән бер рәттән факультетта рус телен, сит телдәрҙе (инглиз, немец, төрөк телдәре) методикаларын уҡытыуға ла иғтибар ҙур була. Инглиз теле методикаһын оҙаҡ йылдар Башҡортостандың милли мәктәптәре өсөн дәреслектәр төҙөгән күренекле ғалим-методист М.Ә. Хәсәнов алып бара. 1997 йылда факультетта

лингвистик фәндәрҙе уҡытыу методикаһы кафедраһын асыу тағы ла ҙурыраҡ маҡсаттар ҡуйырға мөмкинлектәр аса. Кафедра мөдире профессор Р.В.Әлмөхәмәтов,доцент Д.Ғ. Шәриповалар милли мәктәптәрҙә рус телен уҡытыу методикаһы, Р.Ғ. Таһирова,М.С. Дәүләтшина, Р.М. Ураҡсина башҡорт телен уҡытыу методикаһынан уҡыта. Кафедрала башҡорт һәм рус телен уҡытыу методикалары асыла,тәүге аспиранттар ҡабул ителә.

2006-2007 уҡыу йылынан башҡорт теле дөйөм урта белем биреү, башланғыс һәм профессиональ белем биреү учреждениеларында дәүләт теле булараҡ уҡытыла башлай. Быға нигеҙ булып 2005 йылдың 28 сентябрендә БР Дәүләт Йыйылышы-Ҡоролтай ҡабул иткән Башҡортостан Республикаһының “Мәғариф тураһындағы” Законының 7-се статьяһына өҫтәлмәләр индереү тора. Башҡорт теле аҙнаһына ике сәғәт менән 2-9-сы кластарҙа, 1 сәғәт менән 1, 10, 11-се кластарҙа өйрәтелә башлай. Былар бөтәһе лә үҙ сиратында күпләп белгестәр әҙерләүҙе, башҡорт теленән яңы методик әҙәбиәт, дәреслектәр, ҡулланмалар эшләүҙе талап итә. 2006 йылда Башҡорт дәүләт педагогия университетында дәүләт программаларын тормошҡа ашырыуға йүнәлтелгән дәүләт телдәрен өйрәтеү лингвометодик үҙәге асыла. Уның директоры итеп доцент Р.Г. Дәүләтбаева билдәләнә. Лингвистик фәндәрҙе уҡытыу методикаһы, башҡорт теле кафедраһы ағзаларының күбеһе үҙәктә лә ең һыҙғанып эшләй. Башҡорт теленән альтернатив дәреслектәр, башҡорт телен башлап өйрәнеүселәр өсөн ҡулланмалар төҙөлә, инновацион майҙансыҡтар булдырыла, даими конференция,семинарҙар уҙғарыла. Шул уҡ ваҡыта факультет уҡытыусылары Башҡортостан Республикаһының мәғариф һәм фән менән берлектә мәктәп, колледждар өсөн башҡорт теле һәм әҙәбиәтенән дәреслектәр, белем биреү концепциялары төҙөү эшендә лә ҡатнаша. Был өлкәлә М.С. Дәүләтшина, Ә.Х. Вилданов, Э.Ф. Рәхимова, Л.Х. Сәмситова, С.А. Таһирова, Л.С. Балапанова уңышлы эшләй.

Бөгөн дә Аҡмулла университетының башҡорт теле һәм әҙәбиәте кафедраһы республика һәм ил мәғарифы өсөн юғары квалификациялы кадрҙар әҙерләү менән бер рәттән, башҡорт телен, әҙәбиәтен һаҡлау, өйрәнеү, үҫтереү һәм таратыу өлкәһендә тырышып хеҙмәт итә.

Педагогик вуз булараҡ төп маҡсат – юғары квалификациялы уҡытыусылар әҙерләү. Бөгөнгө көндә Рәсәйҙең барлыҡ педагогик вуздары «Ядро высшего педагогического образования» тип аталған методик тәҡдимдәргә ярашлы, унда күрһәтелгән программаларҙың йөкмәтке һәм структураһы талаптарына нигеҙләнеп, уҡытыусы-практиктарҙы әҙерләй. Ундағы талаптарға ярашлы педагогик вуз тамалаған йәш уҡытыусының һөнәри компетентлығын формалаштырыуға ҙур иғтибар бирелә. Уҡыу пландарына ярашлы студент-бакалаврҙар, мәҫәлән, “Башҡорт теле һәм әҙәбиәтен уҡытыу”, “Башҡорт теле һәм әҙәбиәтен уҡытыуҙа цифрлы технологиялар ҡулланыу”, “Уҡытыу рус телендә алып барылған мәктәптәрҙә башҡорт телен уҡытыу” кеүек методик предметтарҙы өс йыл дауамында өйрәнә, практикаға күп иғтибар һәм ваҡыт бүленә, курс эше, һәр студенттың вузды тамамлағанда яҙып,

яҡларға тейешле сығарылыш квалификация эшенең кәмендә бер бүлеге методика менән бәйле булыуы ла мотлаҡ талап булып тора. Педагогия университеты тамамлаған белгестең төп өҫтөнлөгө – ул йәмғиәттең ҡайһы өлкәһендә лә әһәмиәтле булған оҫталыҡҡа – дөрөҫ аралаша белеү, башҡаларҙы дөйөм эшмәкәрлеккә йәлеп итә белеү һәләтенә эйә булып сығыуы.

Башҡорт теле һәм әҙәбиәте кафедраһында 5.9.5. Рус теле. Рәсәй Федерацияһы халыҡтары телдәре (башҡорт теле) һәм 5.8.2. Белем һәм тәрбиә биреү теорияһы һәм методикаһы йүнәлештәре буйынса биш аспирант белем ала. 2023 йылда 5.9.1. Рус әҙәбиәте һәм Рәсәй Федерацияһы халыҡтары әҙәбиәте (башҡорт әҙәбиәте) йүнәлеше буйынса аспирантураға ҡабул итеү планлаштырыла.

Аҡмулла университетының Педагогик белем биреү йүнәлеше студенттары барыһы ла «Башҡорт теле» курсын, бөтә институт, факультеттарының да 1-се курс студенттары «Акмулловедение» (2021 йылдан) дисцилинаһын өйрәнәләр. Был фәндәрҙе өйрәтеү башҡорт теле һәм әҙәбиәте кафедраһының тәжрибәле уҡытыусыларына йөкмәтелгән. Улар ҙа буласаҡ уҡытыусыларҙың дөйөм үҫеш кимәлен һәм профессиональ оҫталыҡтарын байытыуға йүнәлтелгән.

Һуңғы йылдарҙа башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусылары тарафынан башҡорт теле, әҙәбиәте, мәҙәниәтен байытыу маҡсатында байтаҡ проекттар тормошҡа ашырылды. Был өлкәлә «Башҡортостан Республикаһы халыҡтарының туған һәм дәүләт телдәрен һаҡлау,үҫтереү» программаһы, Башҡортостан Республикаһы Башлығының дәүләт телдәрен һәм республика халыҡтары телдәрен һаҡлауға һәм үҫтереүгә йүнәлтелгән гранттары конкурсы сиктәрендә «Башҡорт телен дистанцион өйрәнеү Халыҡ-ара системаһы», «Беҙ үҙебеҙ - башҡорттар!», «“**Остаз” балалар баҡсаһы**. тәрбиәсеһе оҫтаханаһы”» һәм башҡа проекттарҙы айырып билдәләргә мөмкин.Башҡорт теле һәм әҙәбиәте кафедраһы уҡытыусы-ғалимдары бөгөн дә Башҡортостан Республикаһының мәғариф һәм фән министрлығы менән тығыҙ бәйләнештә белем биреү системаһының төрлө баҫҡыстары өсөн уҡытыу-методик комплекстары төҙөү, уларҙы рецензиялау,уҡыусылар һәм уҡытыусылар өсөн саралар ойоштороу, күрше региондарҙа эшләүсе башҡорт теле уҡытыусыларына фәнни- методик ярҙам күрһәтеү өлкәһендә тырышып эшләй. Башҡорт филологияһы факультетында һуңғы йылдарҙа асылған яңы программалар,тәҡдим ителгән квалификация күтәреү һәм башҡа төрлө курстар ҙа уҡытыусыларҙың һөнәри оҫталығын арттырыуға йүнәлтелгән.

Шулай итеп, Аҡмулла университеты башҡорт теле һәм әҙәбиәте фәнен үҫтереү менән бер рәттән,уларҙы һаҡлау,халыҡҡа таратыу,киләсәк быуынға еткереү һәм юғары квалификациялы уҡытыусы-практиктарҙы әҙерләү һәм уларға даими фәнни- методик ярҙам күрһәтеү өлкәһендә ҙур эш алып бара.

ӘҘӘБИӘТ

1. Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы: 50 лет созидания – Уфа: Лето, 2017. – 296 с.

2. Тагирова С.А. Башҡорт телен уҡытыу методикаһы фәненең тарихы // Гуманистическое наследие просветителей народов Евразии в культуре и образовании. Материалы XI – Международной научно-практической конференции. – 2017. – С. 52-55.

3. Хисамитдинова Ф.Ғ.Хәҙерге шарттарҙа башҡорт телен уҡытыу концепцияһы-Йыйынтыҡ: Суверенитет:башҡорт теле һәм әҙәбиәтен өйрәнеүҙең көнүҙәк мәсьәләләре. – Өфө, 1995. – 33-сө бит.

© Таһирова С.А., 2023

УДК 37:372.882-372.893

Твердова И.В., учитель русского языка и литературы
МБОУ Школа №13, г. Самара

РАСКРЫТИЕ ОБРАЗА ПЕТРА 1 В ПОЭМЕ А.С. ПУШКИНА «МЕДНЫЙ ВСАДНИК» НА ИНТЕГРИРОВАННОМ УРОКЕ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, ИСТОРИИ, ФИЗИКИ И ГЕОГРАФИИ

Аннотация. Прошло уже более 3-х столетий, а интерес к петровской эпохе не ослабевает. Почему. В данной статье представлена разработка урока литературы по поэме А.С. Пушкина «Медный всадник». Основное место в ней заняла технология интегрированного обучения, которая позволяет раскрыть образ Петра 1 еще и с точки зрения истории, а также проанализировать события, описываемые в поэме с помощью физики и географии.

Annotation. Abstract: More than 3 centuries have passed, and interest in the Petrine era has not weakened. Why. This article presents the development of a literature lesson on A.S. Pushkin's poem "The Bronze Horseman". The main place in it was taken by the technology of integrated learning, which allows you to reveal the image of Peter 1 also from the point of view of history, as well as to analyze the events described in the poem with the help of physics and geography.

Ключевые слова: Петр 1, отечественная история и литература.

Key words: Peter 1, Russian history and literature.

Интегрированный урок – это особый тип урока, который объединяет в себе обучение одновременно по нескольким дисциплинам при изучении одного понятия, темы или явления.

Каковы же задачи интегрированного урока?

Обучающая: приобретение системных качественных знаний по предметам.

Развивающая: разностороннее развитие личности школьников, усиление мировоззренческой направленности познавательных интересов.

Воспитательная: расширение круга интересов, воспитание стойкого представления о взаимосвязи науки и искусства, формирование целостного представления о мире, всеобщих Законах Вселенной.

Ребёнок, как участник интегрированного урока, должен:

- уметь находить и использовать информацию, используя различные источники;
- иметь навыки критического рассмотрения и осмысления полученной информации;
- делать собственные выводы на основе полученной информации, уметь вступать в дискуссию;
- уметь выслушивать других и принимать во внимание их аргументированные выводы.

Сегодня качество знаний определяется тем, как этими знаниями пользуется ученик. Форма проведения интегрированных уроков нестандартна, увлекательна. Использование различных видов работы поддерживает внимание учеников на высоком уровне, что позволяет говорить о развивающей эффективности таких уроков. Они снимают утомляемость, перенапряжение учащихся за счёт переключения на разнообразные виды деятельности, повышают познавательный интерес.

Обратимся к последовательному типу интеграции на примере урока в 7 классе поэме А.С. Пушкина «Медный всадник».

Вместе с учителем истории мы определяем общие цели урока: показать историческую роль Петра 1, научить сравнивать взгляды писателей и историков, делать выводы; развивать навыки сопоставительного анализа; воспитывать учащихся на примере Петра, гордиться своей страной, приобщая их к архивным материалам, литературным и историческим источникам.

По типу данный урок представляет собой урок формирования новых знаний.

Фронтальная беседа по вопросам под руководством учителя истории и рассказ об имени Петра, данный учителем литературы, подготовили учащихся к формулировке темы урока. Дальнейшее сотрудничество на уроке при анализе поэмы с учителем истории значительно повышает его содержательный и операционный уровень. Мы рассматриваем события поэмы с точки зрения исторических фактов.

Например,

Учитель истории: – С какими событиями в истории нашей страны связаны эти даты?

- 1703 год?
- 27 июня 1709 года?
- 27 июля 1714 года?

Ученики:– В 1703 году на берегах реки Невы основан город Санкт-Петербург. Полтавская битва. 27 июня 1709 год. Гангутское сражение. 27 июля 1714 год.

Учитель истории: – А с каким человеком они ассоциируются? (*Ответы учеников).*

Учитель истории: – Петр Первый – яркая популярная личность не только в истории России, но и в мировой. Так считает Н.И. Павленко, наш современник-исследователь эпохи Петра. Если бы среди исторических деятелей проводился конкурс, то в номинации «Самая популярная историческая личность», Петр Первый без сомнения был бы среди лидеров. В историографии эпоха Петра Великого трактуется крайне противоречиво.

Учитель литературы: – Пётр – имя греческое по происхождению, в переводе на русский язык означает «камень». Это будто о Петре Великом. Человек необыкновенной силы, он владел многими ремёслами: плотника, слесаря, столяра, фельдшера, кузнеца, переводчика, бухгалтера, картографа, штурмана, кораблестроителя, артиллериста. Людей ценил не по знатности и богатству, а по таланту и заслугам. Многие авторы русской литературы обращались сэтому образу, одним из них был А.С. Пушкин. Ребята, мы с вами читали произведение А.С Пушкина «Медный всадник»? «Медный всадник» считается одним из самых ярких и необычных произведений в творчестве Пушкина. Споры вокруг него не утихают до сих пор. Например, один из них: кто является главным героем поэмы? А как вы считаете? Почему?

Таким образом, осуществляется переход к анализу произведения и к тому, что одним из героев поэмы является Петербург, а, следовательно, и Петр1.

Я как учитель литературы провожу выборочное чтение отрывков поэмы. Во время урока мы анализируем образы Евгения, Петербурга, Медного всадника, как хранителя города.

На сравнительно-обобщающем уровне обсуждение проблемных вопросов проходит внутри учебной группы.

Мы с учителем истории выступаем в роли консультантов у обучающихся, а затем включаемся в дискуссию, которая создаёт условия обратной связи, предпосылки для развития встречных усилий, взаимопонимания и взаимодействия.

Второй тип интеграционных связей на этихуроках представляет параллельную связь литературы и другого учебного предмета, например географии и физики, и некоторых видов искусства, которые изучаются синхронно на каждом из этапов урока.

Учитель географии объясняет ребята природу наводнений в Петербурге, учитель физики рассказывает о причинах этого явления. Все это проходит параллельно с обращением к тексту поэмы и картинам Бенуа.

Например.

Учитель литературы: – Черная полоса разорвала мрачное небо, темнота, стремящаяся ввысь, вертикаль собора, рождают ощущение трагедии. Чувством ужаса охвачена фигура убегающего Евгения. Как неумолимый рок, настигающий свою жертву, изображается медный всадник. Огромная тень и

сама скульптура изображают страшную пасть, готовую поглотить малого человека – Евгения. В кульминационный момент трагедии, когда Евгений бежит от скачущего за ним громадного исполина – памятника Петру, живописец изображает город темными, мрачными красками. Иллюстрации Бенуа к поэме Пушкина по сей день остаются непревзойденными. Обратите внимание также на эту картину. На ней изображено наводнение на Сенной площади. Страх и отчаянье скользят буквально в каждом штрихе. На первом плане мы видим маленького ребенка. Вообще, дети в возрасте семи лет считаются ангелами, и гибель невинной души лишний раз подчеркивает демоническую сущность города, построенного на костях. На втором плане мы видим гроб, наполовину погруженный в воду. Как вы думаете, откуда он здесь?

Ученики: – Во время наводнений размывало кладбища.

Учитель географии: – Вы знаете, какие водные артерии проходят через Санкт – Петербург? Река Нева и Финский залив. Сколько русел у Невы и как они называются?

Ученик: − У Невы три русла: Малая Нева, Большая Нева и Большая Невка, от которой также отходят Средняя Невка и Малая Невка.

Учитель географии: – Как вы думаете, какие природные катаклизмы наиболее часто случаются в Санкт-Петербурге? Ответы учеников.

Учитель физики: – Если рассматривать данную ситуацию с физической точки зрения, то Финский залив и Нева являются сообщающимися сосудами. Вам, скорее всего, знаком этот термин. А вы можете объяснить его?

Ученики: − Сообщающиеся сосуды соединены между собой в нижней части. В сообщающихся сосудах любой формы однородная жидкость устанавливается на одинаковом уровне.

Учитель литературы: – А теперь давайте снова вернемся к поэме «Медный всадник». Как Пушкин относится к личности Петра, основателя Петербурга? Ответы учеников.

Постепенно урок переходит в дискуссию о роли Петра 1 как исторического деятеля. Учителям литературы и истории остается лишь подвести итоги дискуссии и вместе ребятами сделать выводы, что образ Петра 1 противоречив и сложен. С одной стороны, Петр дан в поэме как великий государственный деятель, что находит у Пушкина понимание и поддержку. Но прогрессивный смысл его строительства оборачивается в условиях самодержавного государства гибелью бедного, простого человека, имеющего право на счастье. Петр сделал великое и нужное дело, но при этом пострадали невинные частные люди, что А.С.Пушкин в поэме «Медный всадник» исследует жизненные закономерности, жизнь с ее проблемами и конфликтами. Человек исследуется с позиций социальных и исторических – как частица исторического процесса. Пушкин вскрывает сложные, противоречивые отношения человека и истории, человека и государства, человека и условий, в которых он живет.

Следовательно, внедрение разноуровневой интеграции в педагогическую практику убеждает в том, что сами идеи интеграции в совершенствовании учебно-воспитательной функции очень плодотворны.

Во-первых, знания, полученные на интегрированных уроках, приобретают системность, становятся обобщёнными, комплексными.

Во-вторых, усиливается мировоззренческая направленность познавательных интересов учащихся, более эффективно формируется их убеждённость и достигается всестороннее развитие личности.

В-третьих, интегрированный урок создаёт атмосферу сотрудничества и поиска, побуждает к диалогу, способствует формированию у учащихся образного мышления.

В-четвёртых, интегрированные уроки демонстрируют учащимся единство процессов, происходящих в окружающем нас мире, позволяют им видеть взаимозависимость различных наук.

ЛИТЕРАТУРА

1. Костомаров Н. Н. Русская история в жизнеописании её главнейших деятелей / Н. Н. Костомаров 4 изд,. – Москва: Просвещение, том 3, 1997.

2. Энциклопедия Аванта «История России и её ближайших соседей» – Москва: Аванта, часть 1, 1999.

3. А.Я. Эсалнек. Основы литературоведения. Анализ романного текста. – М.: Флинта, 2012. – 184 с.

4. Б.В. Томашевский. Краткий курс поэтики. – М.: КДУ, 2010. – 192 с.

5. В.Г. Дмитриев. Скрывшие свое имя. – М.: Наука, 1977. – 312 с.

6. В.Г. Авсеенко. История города С.-Петербурга в лицах и картинках. 1703-1903. Исторический очерк. – М.: Сотис, 1995. – 240 с

7. В.Н. Топоров, М.Н. Муравьев. В. Н. Топоров. Из истории русской литературы. Том 2. Русская литература второй половины XVIII века. М. Н. Муравьев. Введение в творческое наследие. Книга 1. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 912 с.

8. В.С. Жидков, К.Б. Соколов. Культурная политика России: теория и история. Учебное пособие для высшей школы. – М.: Академический Проект, 2001. – 592 с.

9. Даниил Аль. Истории из истории. От Вещего Олега до Петра Великого. – М.: Лицей, 1997. – 176 с.

10. Я.В. Погребная. Сравнительно-историческое литературоведение. – М.: Флинта, 2011. – 84 с.

11. Вестник истории, литературы, искусства. Альманах, №3, 2006. – М.: Собрание, Наука, 2006. – 600 с.

12. Вестник истории, литературы, искусства. Т. 1. – М.: 2005. – 512 с.

13. Вестник истории, литературы, искусства. Том 1. – М.: ИНИОН РАН, Собрание, Наука, 2005. – 560 с.

© Твердова И.В., 2023

УДК 82:821.512.

Тиллебаев С.А., д-р филол. наук, проф.
КНУ им. Жусупа Баласагына
Кыргызская Республика

О НЕОКОНЧЕННОЙ ПОВЕСТИ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА "ЗОЛОТО И СНЕГ"

Аннотация. В статье рассказывается о неоконнченной повести классика советской литературы Чингиза Айтматова "Золото и снег", которая была издана после смерти великого писателя. Сюжет и художественные образы произведения анализируются, с одной стороны, в неотрывной связи общественной и политической жизни Советского Союза и суверенной Кыргызской Республики. С другой стороны, в контексте других знаменитых произведений самого мастера слова.

Annotation. The article tells about the unfinished story of the classic of Soviet literature Chingiz Aitmatov "Gold and Snow", which was published after the death of the great writer. The plot and artistic images of the work are analyzed, on the one hand, in the inseparable connection between the social and political life of the Soviet Union and the sovereign Kyrgyz Republic. On the other hand, in the context of other famous works of the master of the word.

Ключевые слова: художник, автобиография, рукопись, роман, писатель, архив, произведение, исследователи, исторический роман, пьеса, литературном еженедельник, семейный архив.

Keywords: artist, autobiography, manuscript, novel, writer, archive, work, researchers, historical novel, play, literary weekly, family archive.

Улуу калемгерден калган, алтынга тете бул көркөм мурастын кийинки бөлүмчөсү өзү менен чогуу окушкан осоавиахимчилер менен бирге, алардын алдыңкы сабында бараткан Батайга, тагырак айтканда, Батай минип бараткан тору атка, Качанак деген ысымдуу кара жал кашка торуга *("белолобый... гнедун черногривый...")* арналган. Батайдын:

"– Оймо! Оймо! Я вернус. Жди меня! Пошлю Качанака!"– деген сөзүнүн маанисине арналган.

"...под конец суровой зимы 41 года в Жувалинской степи появился однажды вольный конь – гонец с фронта", – деп [1, 89]. башталат бул бөлүмчө. Маалымат үчүн айтып койчу нерсе, бул жерде Казакстандын Түштүк-Чыгышындагы Жамбул облусуна караштуу Жували районунун талаалары жөнүндө сөз болуп жатат. Бир караган адамга чабарман кашка тору төрт тарабы кыбыла болуп, көзү көргөн тарапка учуп, күйүп бараткандай таасир калтырар эле. Майдандан келаткан бул чабарман аттын чаап келаткан ээси турмак башына салынган чылбыр, жүгөн дегенден да эч нерсеси жок болчу. *"Поистине, как с неба явился..."* – деп жазат калемгер. Ушуга удаа эле кийинки

бетте: *“Ведь у лощади тоже бывает своя судьба, и, подчас, не от мира сего...”* – деп да айтат. [1, 91].

Ооба, асмандан түшкөн, көл түбүнөн чыккан аттар, канаты бар күлүктөр, пенде баласы сыяктуу эле өзүмдүк тагдырга, болгондо да бу жашоодо, бу турмушта кездешпеген тагдырга ээ канаттуу тулпарлар тууралуу уламыш сөздөр, аңыз кептер, ар түрдүү афсаналар оголе көп эмеспи. Дүйнөлүк көркөм дөөлөттөргө көз жүгүртсөк, анда, албетте, эң эле биринчи болуп атактуу Пегас – Посейдондон Медуза төрөгөн Пегас – көз алдыбызга тартылат...

Дегеле канаттуу жылкы баласы тууралуу уламыштар бардык элдерде бар. Түркмөндөрдө алардын ахалтекин тукумундагы аттары – дүйнөдөгү жылкы баласынын эң мыкты тукумдарынын бири, Раймалы ырчыга *“түркмөндөрдөн бир чоң тойдо тартуу болуп келген”,* Раймалы ырчынын *“жанына шерик жалгыз аты ахалтекин Сарала”* [2, 252] – тууралуу “асмандагы айгырдан туулган” деген да, “деңиздеги жапайы айгырдан туулган” деген да уламыштары сакталып калган.

Башкортостанда Кичи деп аталган райондун гербинде бул элдин “Урал-батыр” эпосундагы Акбузаттын сүрөтү түшүрүлгөн, тагыраак айтканда, дүпүйгөн чоң дарак (бу дүйнөнүн символу) менен дарак жанында сол бутун бир аз көтөрүп турган канаттуу тулпардын – Акбузаттын – сүрөтү тартылган.

Ал эми жалпы түрк тилдүү элдердин дээрлик баарында айтылган “Алпамыш” эпосунун өзбектердеги вариантында андагы Байчибар күлүк мындайча сүрөттөлөт:

Два крыла в своих подмышках он таит, –
Знай, что в три аршина каждое крыло,
Даже с половиной! И, как снег, бело.
По небу парить он может на крылях,
Быстролетных птиц обгонит в облаках.
Этот конь – совсем особенный тулпар! ж.б.

Мындай аттар тууралуу маалыматтарды кыргыз калкы да элдик эпосторунда, ар түрдүү көркөм баяндарында, ал турсун, тоо бетиндеги таштарга чегилген петроглифтеринде да сактап келишкен.

Канаттуу күлүктөр дегенде эле эсибизге “Манастагы” калмактын ханы Коңурбайдын Алгарасы келет. Манасчылар да ар качандан бир качан:

Коңурбайдын кара аты,
Кара атынын бар экен
Капталында канаты, – деп баяндашат. [3, 172].

Ал эми жаралышын жан билбес, туулушу туңгуюк сыр болгон – жазуучунун сөзү менен айтканда *“...как с неба...” “...не от мира сего”* болгон – тулпарлардын бири тууралуу улуу эпосубузда момундайча айтылат:

Туудум деген эне жок,
Туудурган айгыр ата жок,
Тунук кайып баласы
Тайбуурулду мингизип... [3, 164].

Ошондой эле дүйнө жүзүндөгү эң байыркы, тагырак айтканда, биздин заманга чейинки III, II, I миң жылдыктарга таандык болгон Саймалы-Таш сүрөт-жазмасы (петроглифтери) менен азыркы Араван районундагы Дулдул-Ата сүрөт-элестеринде тартылган канаттуу аттар, "андагы үйүр айгыр абал, анын ритуалдык калыбы" [4, 95] кыргыз жергесинде жашап өткөн тээ байыркы Даван өлкөсүнүн канаттуу тулпарлары кыргыздарда жылкы культу эң байыркы мезгилдерде эле өкүм сүргөнүн далилдеп турат. "Манас", "Эр Төштүк" эпосторунда сөз болгон сопол куйрук, сом туяк күлүктөр" [4, 97] тууралуу, "мындай күлүк элестери байыркылардын Саймалы-Таш сүрөт-жазмасында кеңири учурай" тургандыгы жөнүндө [4. 99] чыгаан тилчи-окумуштуу Лутфилла Жусупакматов өзүнүн "Саймалы-Таш сүрөт-жазма сырлары" деген эң сонун эмгегинде терең изилдөөлөрдү жүргүзүп, кеңири баяндап берген...

Жогоруда биз асмандан түшкөн, көл түбүнөн чыккан аттар, канаты бар күлүктөр, пенде баласы сыяктуу эле өзүмдүк тагдырга, болгондо да бу жашоодо, бу турмушта кездешпеген тагдырга ээ канаттуу тулпарлар тууралуу уламыш сөздөр, аңыз кептер, ар түрдүү афсаналар оголе көп экени тууралуу жөндөн жөн эле кеп салган жокпуз. Байыртан келе жаткан ошол уламыштардын баарын бириктирип турган эң башкы нерсе – ТУЛПАРЛАРДЫН КЕЛБЕТ СЫНЫ жөнүндөгү баяндоолор. Дүйнөнүн бардык элдеринин уламыштарына дыкат сересеп салган адам ал баяндарда жылкы баласынын сүрөттөлүшү дээрлик окшош экендигин байкабай койбойт. Жылкы баласынын ИДЕАЛДУУ КЕЛБЕТИ дүйнөнүн бардык элдеринин түшүнүгүндө окшош, ал турсун бирдей экендигине көзү жетет.

Анан, албетте, дүйнөлүк көркөм казынаны казып үйрөнгөн улуу талант Чыңгыз Айтматовдун жылкы баласын, анын өзгөчө түрү болгон сайкүлүктөр менен тулпарларды – "сопол куйрук, сом туяк күлүктөрдү" – сүрөттөөсү жылкы баласынын ошол ИДЕАЛДУУ КЕЛБЕТИНЕ үндөш, жакын, ал турсун окшош болуусу турулуу иш эмеспи. Чынында эле биз Батыштан Чыгышка учуп-күйүп келе жаткан Качанактын жазуучу тарабынан сүрөттөлгөн момундай кыска, бирок, так, таамай, элестүү, образдуу тартылган портретине туш болобуз:

"Телостроением лошадь напоминала гончую собаку – широкогрудую, узкобедрую, дальнебегающую. ...гнедун был красив и статен..." [1, 91].

Албетте, мындай керемет жаныбарды кандай адам жамандыкка кыйсын!..

Мына ошол "кайып баласы Тайбуурулдун", Тогуз-Тородогу Саймалы-Таштагы таш бетине, Араван районундагы Дулдул-Ата сүрөт-элестеринде чегилген канаттуу аттардын, Даван өлкөсүнүн канаттуу тулпарларынын тукумунан болгон Качанак деп аталган кашка тору *"...бежал не останавливаясь, держа путь сам по себе, шел то рысью, то снова переходил со скача на дорожный трот, путь держал откуда-то издали, и судя по всему, направлялся в сторону Таласского нагорья, пятнисто белевшему полузаснеженными отрогами на востоке, за рекой, за глинистыми размывами поймы, за правобережными сопками веками глядевшими в степь... Туда и следовал конь, к тем вздымавшимся вдали горам"* [1, 90].

Мына ушундай автордук баяндоолордон кийин окурман ээн талаа, эрме чөлдө бирде жай, бирде төрт туягынан чаң ызгыта учуп-күйүп калаткан бул кара жал кашка тору *("белолобый... гнедун черногривый...")* алыскы Батыштагы кан күйгөн алаамат согуш талаасынан *("Далеко позади остались поля сражении, горяшие дома, ухающая и стонущая от взрывов земля, крики и стоны людей... все это позади..."* [1, 90] сапар тартып келе жаткан, ээси Батайдын адам билбес аманатын алып келе жаткан, "– *Оймо! Оймо! Я вернус. Жди меня! Пошлю Качанака!"* – деп кыйкыра кол булгалап майданга кеткен Батайдан салам-дубай алып келе жаткан, ээси менен бирге Батышка кеткен жолду унутпай, кайра ошол жол менен жылдыз санап, Күн карап *("...мчал, не сводя с пути...")* Таласка келе жаткан Качанак деген ысымдуу күлүк экенинене эми ар бир окурмандын көзү жетет. Ал турсун, мунарык тартып көрүнгөн алыскы тоо чокулары Качанак менен чогуу окурмандын да көзүнөн уча баштайт. Ошончо алыстан аман келаткан Качанак күлүк бачымырак, тезирек, эсен-соо Таласка жетсе экен деп окурман да сарсанаага түшүп , ар түрдүү ой жан дүйнөсүн алай-дүлөй кыла баштайт. Кылымдардан бери асман тирей бой керип, тээ алыстан казактын учу-кыйырсыз талаасына көз салып турган Талас тоолору боз мунарык боло көзгө көрүнүп калган учурда, танапташ Жували талааларына келип калган кезде Качанак тулпар аман болсо экен, көзү сук адамга, жолу кандуу кашабага кабылбаса экен деп сарсанаага түшө баштайт окурман. Анткени – окурмандын мындай абалга түшүшүнүн башкы себеби – окуянын сүрөттөлүшү улуу калемгердин калеминен өзгөчө маанайда, психологиялык жактан өзгөчө бир ички чыңалууда көркөм баяндалган.

Ээн талаа, эрме чөлдө бирде жай, бирде төрт туягынан чаң ызгыта учуп-күйүп калаткан бул кара жал кашка торуга *("белолобый... гнедун черногривый...")* кайдан-жайдан экени белгисиз *("...невесть откуда...")* эки карга туш болду. Кан күйгөн Батыштан жылдыз санап, Күн карап келаткан Качанак тулпарга какылдаган бул түгөй каргалар, албеттее, жолтоо боло алышпайт эле. Бирок, *"...они долго летели следом, нагло каркая, мотая головами и переглядываясь, зыркая очами от напирающего возбуждения, летели то рядом с конем, то с боков, то в обгон, то над головой, почти задевая крылями конские уши... А может быть, нужда была какая – опевещать кого, смотрите мол, глядите, что происходит в нашей степи: скачет куда-то беспризорная лошадь, а куда и зачем? Кто его знает, а что если у ворон расчёт был какой-то, свой расчёт..."* [1, 92]. Ушинтип, каргалар менен жарыша чуркаган кара жал кашка тору *("белолобый... гнедун черногривый...")* батып бараткан күндүн кыйгач тийген нурунан улам ак мөңгүсү андан бетер жалтырап көздөн учкан Талас тоолоруна улам жакындап келе жатты.

Бирок, казактын учу-кыйырсыз ээн талаасында эш тутар ээси жок, караан болор киши жок учуп-күйүп келе жаткан кара жал кашка торуну *("белолобый... гнедун черногривый...")* чоң кырсык күтүп турду. *"И тому следовало было быть. Не зря каркали вороны, совсем не зря..."* – деп [4, 93] жазат жазуучу.

“Первыми заметили бегущего гнедуна в призрачной дымке ранних сумерек пятеро голодных волков...” [1, 94] Чынында эле булар ачка бөрүлөр эле, ачкалыгы ушунчалык эле, кокус алдыларынан мылтык атылса да эч нерседен тайбай кол сала турган абалга жетип калышкан ач карышкырлар болчу. Ал эми

кара жал кашка тору *(“белолобый... гнедун черногривый...”)* болсо бул учурда тоо этегиндеги дөңсөлөр менен кең талааны бөлүп турган дайраны карай бет алып, ага жакындап бараткан болчу. Ал эми ач карышкырлар, күлүктүн тер аралаш жытына андан бетер ичтейи ачылган ач карышкырлар болсо жер менен жер болуп жылып, капысынан капталдан чыгып, Качанак тулпарды дарыяга жеткире койбой кайра талааны карай үркүтүп, ээн талаа, эрме чөлдө аны кууп жүрүп, акыры чарчатып, алдан-күчтөн кетирип, суй жыгылтып максаттарына жетүү болчу. Дал ошондой болду. Жер менен жер болуп жапыс өскөн жапан дарактардын арасынан чыга калган карышкырлардан үрккөн кара жал кашка тору *(“белолобый... гнедун черногривый...”)* чынында эле – карышкырлардын ойлогону ишке ашып – түптүз болгон талаага бурулуп учуп жөнөдү. Бирок, анча алыс кеткен жок. Айбан да болсо өзүн өзү сактоо инстинкти ойгонуп, кайра жаадай болуп ийиле оңго тартып, көздөрү чоктой болуп келаткан карышкырларды жандай жаа огундай сызып учту жаныбар. *“А волки гнались следом, не позволяя удалиться лошади, и пока не в силах догнать её. Их было пятеро, серых из звериного рода, – летящих над землей в яростной жажде настичь добычу, вцепиться в прыжке ей в глотку, в паха, завалить бьющуюся в судорогах жертву и давясь живой горячей плотью, рвать в бешенном ослеплении еще живое тело лощади, нажраться, кроваво нажраться, до отвала нажраться, только нажраться”.* [1, 95 – 96].

Күн болсо уясына батып баратты. Бул кара жал кашка тору *(“белолобый... гнедун черногривый...”)* үчүн коркунучтун коштоочусу эле – караңгыда кокус мүдүрүлүп кетсечи... Албетте, күндүн уясына батып баратышына улуу калемгер, сөз жок, символикалуу да маани сыйдырган...

Бирок, шашпайлы. Сөз нугу ирети менен болсун.

Куугун-жарыш уланып баратты. Тоо этегиндеги дөңсөлөр менен кең талааны бөлүп турган дайрага улам жакындап баратты Качанак тулпар. Дайрага жетсе, көбүктөнүп агып жаткан суруга боюн урса, агым менен кошо сүзүп, аркы жээкке чыгып кетсе...

Карышкырлар да бар күчү менен кууп келатышты. Бирок, октой учуп бараткан тулпарды дайрага жеткирбей алкымдан алып сулатууга болгон үмүттөрү улам өчүп бараткандай...

“И тут, откуда-то спереди, выскочили ещё трое волков...” Жазуучунун таамай белгилөөсү боюнча айтчу болсок: *“Это был роковой случай”.* Ушинтип, Качанак тулпардын жолун үч карышкыр тозсо, беш бөрү артынан келатты. Кара жал кашка тору *(“белолобый... гнедун черногривый...”)* чукул бурулганга үлгүрдү да, жер менен жер болуп сызып, жар жакка учуп жөнөдү. Карышкырлар да сая түшүп, эми Качанак тулпарды бучкактай келатышты. Бирок, кашка тору жаныбар ушунчалык бир жанын оозуна тиштеп учуп жөнөдү

дейсиң, бөрүлөрдүн үйүрү кайрадан артта калып калгандай... Алдыдагы жар куткаруучу сыйкырдай туюлду Качанак тулпарга. Жаа огундай учуп келаткан бойдон күү менен бул чоң жардан секирип өтүп кетиш керек. Куйрук улаш кууган ач карышкырлар бул аңдан секирүүгө, албетте, батынышпайт. Алар жарды айланып келишкенче Качанак тулпар кууса жеткис жерге узап кеткен болбойбу...

Кара жал кашка торунун *(“белолобый... гнедун черногривый...”)* бул секиригин калемгер “*великий судьбоносный прыжок”* деп атайт. Албетте, кыргыз окурмандары бул сыяктуу тагдыр чечер улуу секириктин бир мисалын билишет. Ал чынында эле жеке бир баатырдын эмес атпай журттун тагдыры менен бекем чырмалышкан тагдыр чечер секирик болгон. Ата Журт, анын эркиндиги үчүн башын канжыгага байлаган баатырынан ажыраткан, жамы журттун башына каран түн түшүргөн болчу ал секирик. Эстеген сайын каңырыкты түтөткөн, окуган сайын көздөн жаш агызган секирик эле Койкүрөң аттын ал секириги.

Кош аңдан алыс түйүлүп,
Койкүрөңдүн бели үзүлүп [5, 113]
очорулуп барып жатып калган секирик эле.
Эгер ошондо Курманбек баатырдын мингени Койкүрөң эмес
Алты ай минсе талбаган,
Соорусу тоонун сеңирдей,
Теке жоомарт Телтору ат [5, 112]
болгондочу. Ал тагдыр чечер секирик башкача бүтмөк...

Эпостогу Койкүрөң аттын секириги сыяктуу эле кара жал кашка торунун *(“белолобый... гнедун черногривый...”)* тагдыр чечер бул секиригин да Чыңгыз Айтматов өз калеми аркылуу кандай кагазга түшүрсө, дал ошондой турушунда окубасак болбос. Улуу жазуучу минтип жазат:

“...не всякий конь пошел бы на такой перелет через овраг, а он шел неотвратимо уверенно, точно бы был натренирован на такие прыжки. Оставалось немного, совсем немного до оврага и теперь, ни остановиться, ни повернуть... Оставалось мгновение... Оставалось сделать в то мгновение великий судьбоносный прыжок через ров. Жувалинская земля выдала в ту секунду всю свою силу – подбросила коня в высь! Прыжок! Звездолобый завис в могучем прыжке, вытянув голову, шею, ноги, как птица, сложившая крылья в полет, и в следующую секунду распрамляя ноги, звездолобый, опустился на другом конце пропасти. Прыжок чудесно удался, но тут же под ним неожиданно рухнул край оврага. Огромная глыба обрыва пошла оползнем вниз, увлекая за собой в яму судорожно застывшего в оцепенении тело коня. Последнее, что увидел звездолобый – край резко опрокинувшегося сумеречного неба и так же резко обнажившуюся глиной и влагой мокрую стену оврага”. [1, 97 – 98].

Өмүр менен өлүмдүн жарышы, казактын ээн талаа, эрме чөлүн кудум жер титиреген учурдагыдай дүңгүрөткөн жарыш *(“...жувалинская земля*

стремительно уходила из-под копыт, содрогалась и гудела, как бывало при землятрясениях и ветер свистел в прижатых ушах...”), кандуу куугун мына ушундайча соңуна чыкты. Бул учурда жар түбү аң караңгы тартып, күн болсо уясына батты. Кара жал кашка торуну *(“белолобый... гнедун черногривый...”)* болсо эки үйүр ач карышкыр *“...пожирали заживо”* – тирүүлөй тытып жеди. Тэ-э алскы Батыштагы кан күйгөн алаамат согуш талаасынан *(“Далеко позади остались поля сражении, горяшие дома, ухающая и стонущая от взрывов земля, крики и стоны людей... все это позади...”* [1, 90] сапар тартып келе жаткан, ээси Батайдын: “– *Оймо! Оймо! Я вернус. Жди меня! Пошлю Качанака!”* – деп кыйкыра кол булгалап майданга кеткен Батайдын адам билбес аманатын алып келе жаткан, эч ким билбес салам-дубайын алып келе жаткан, ээси менен бирге Батышка кеткен жолду унутпай, кайра ошол жол менен жылдыз санап, Күн карап *(“...мчал, не сводя с пути...”)* келе жаткан Качанак деген ысымдуу күлүктүн көрөр күнү, ичер суусу ушинтип Талас тоолору мунарык тартып көрүнүп калганда, барар айылына, аманатты тапшырар адамына жетүүгө – эпикалык чен-өлчөм менен айтканда – бир аттам жер калганда түгөндү...

Качанак тулпарды тирүлөй тытып жеген *(“...пожирали заживо”)* бөрүлөрдүн ичинде карып калган канчык карышкыр бар эле. Жаш, күчтүү бөрүлөр бул байкушту аттын эттүү, жумшак жерлерине жолотпой кубалап жатышты. Акыры тулпардын сөөктүү мойну тийгенине ыраазы болуп, *(“кул моюн жейт, моюн жебесе союл жейт”*дегендей*)* тоскоол болгон жалды ары-бери силкип, жулкулдатып моюнду жеп кирди. *“В какой-то момент волчица судорожно дернулась и взвизгнула – ей что-то попало на зуб, в пасти у неё оказалось* ***нечто жесткое, совершенно несъедобное, что-то твердое как камень, продолговатое и холодное.*** *Этот странный предмет, попавшийся на зуб, поранил волчице зуб и нёбо точно бы гвоздём, и она тотчас же выплюнула эту чужеродную штуку и взрычала люто”*[1, 99]. Астыларын сызган биз – С.Т.**)**. Алды сызылган сөз айкаштарын улуу калемгер ар түрдүү варианттарда дагы эки жолу окурмандарга сунуштайт.

Биринчи жолу Качанак тулпар карышкырларга жем болгон күндүн эртеси Жували талаасында учуп жүргөн каркылдаган карга аттуунун баарысы жар түбүнө келип, кечкурункудан калган-каткан сөөк-сактарды чокуп жүрүшкөндө, бир карга тазкаралардын жанынан *“...успела стащить* ***...что-то поблескивающее,*** *думала – косточка какая, однако, это оказалось* ***что-то непонятное, твердое, холодное, куцее, несъедобное...”*** [1, 100]. Астыларын сызган биз – С.Т.**)**.

Экинчи ирет көп жылдар өткөндөн кийин да, бир кездеги бийик жар жамгырдын, кардын, анан да шамалдуу күндөрдүн таасиринен улам көрүнүшүн өзгөртүп, терең жар эмес жайык коктуча болуп калган кезде да бул жылгачада ***“...что-то продолговатое, непонятное, поблескивающее валялось там среди костей многие годы”*** деп [1, 101]. Астыларын сызган биз – С.Т.**)** баяндайт автор.

Окурмандардын да бул ***“непонятное, твердое, холодное, куцее, несъедобное... продолговатое, поблескивающее”*** буюмга болгон кызыгуусу артат. Ар кандай жоромол ойлор пайда болот. Бирок, калемгер бул буюмдун сырын ачууга шашпайт. “Кылым карытар бир күн” романындагы Абуталиб эл ичинен жазып жүргөн баяндар эмне жөнүндө экендигин да шашпай, сюжеттин ички өнүгүүсүнүн ылайыгына жараша гана кийин-кийин, алгач маңкурт жөнүндөгү, андан бир топтон соң Раймалы менен Бегимайдын армандуу махабаты жөнүндөгү терең маанилүү, түбөлүктүү проблемалар сыйдырылган уламштарды сунуш кылгандай, бул жерде да шашпайт, ***“непонятное, твердое, холодное, куцее, несъедобное... продолговатое, непонятное, поблескивающее”*** буюмдун сырын шарт эле ача салганга ашыкпайт...

Арадан дагы көп-көп жылдар өткөн соң *(“...через многие годы и годы, счет которым был никому не ведом...”)* жадыраган жаз күндөрүнүн биринде “Джувалы” совхозунун чабаны бир короо коюн жайып, оттотуп жүрүп, “Үч терең” – “Три рвы” – деген баягы аң болгон жарга келди. *“...обрушившиеся, оплывшие рвы за многие годы претерпели такие изменения, что можно сказать, сохранилось только название бывших оврагов”.* [1, 102]**.** *“Почти у самых ног он увидел на земле* ***странный предмет, напоминавший гильзу от стрелькового оружия...*** *Полюбопытствовал удивленно – откуда она здесь –* ***пулеметная гильза”*** [1, 102]. Мына, окурманым, көрсө, бул патрон экен, болгондо да мылтыктын эмес пулеметтун чоң патрону экен! *“Горлышко гильзы было плотно сплющено, как бы смято, ударом чего-то тяжелого. ...И ещё, гилза была обкручена в основании обрывком медной проволоки, точно бы её прикрепляли к чему-то таким способом или привязывали”* [1, 103]**.** Албетте, бул патрон кара жал кашка тору *(“белолобый... гнедун черногривый...”)* Качанак күлүктүн жалына байланган патрон экендигин окурман жазбай түшүндү.

Алгач “дат баскан бул патронду эмне кылмак элем” деп ыргытып жиберген чабан, бир аз баскан соң кайра кайрылып келип, ар качан жанында алып жүргөн бүктөмө бычагы менен патронду ачып көрдү. Бир тиктегенде эч нерсе жок сыяктанган патрондун түбүн үңүлө караса, кылдаттык менен салынган кагаз көрүндү. Патрондон өтө акырындык менен чыгарып, бүктөмүн жазды. *“То была записка, а вернее, письмо, написанное химическим карандашом. Такими карандашами писали когда-то ещё до войны”* [1, 104].

Улуу калемгердин алтындын кертими сыяктуу бүтпөй калган бул повестинин ушул жерине келгенде “Кыргыз жери” деп аталган өлбөс-өчпөс ырдын автору, А.А.Фадеев атындагы алтын медалдын ээси, көйкашка акын Түмөнбай Байзаковдун “Патрондогу каттар” деп аталган поэмасы эсибизге түшөт. “Паризат” дастанынан кийин эле акынга зор аброй алып келген, өз учурунда кызуу сөздүн объектисине айланган “Патрондогу каттар” поэмасы эсибизге түшөт. Поэмадагы окуялар ретроспективдүү баяндоо иретинде берилип, согуш ардагери арадан алда канча көп жылдар өткөн соң өзү бир кезде согушкан Брест чебине келип, кан күйгөн согуш жылдарында узун-туура траншеялар менен окоптор казылып, тамтыгы чыккан талааны араласа,

Окоптор жок.

Кара буудай көйкөлөт! [6, 347].

(“...обрушившиеся, оплывшие рвы за многие годы претерпели такие изменения, что можно сказать, сохранилось только название бывших оврагов”).

Сылтый баскан ардагер талаа четиндеги чоң дарактын саясында эс алып олтуруп, дарактын сөңгөгүндө чоң көңдөй бар экенин, ал көңдөйдө согуштагы жоокердин жанынан түшпөй жүрчү буюмдардын бири болгон эски солдат челеги жатканын көрүп, акырын алып караса, ичинде стакан, стакан ичине салынган төрт-беш патрон, алардын ичинде дыкаттап салынган каттар болот. Ар бир патрондун ичиндеги катта айтылган окуялар поэманын ар бир бабынын сюжетин түзүп, залкар акын Түмөнбай Байзаковдун мындан тупатуура элүү жыл (жарым кылым) мурда жазылган “Патрондогу каттар” деп аталган поэмасынындагы Санар менен Анардын армандуу махабатын *(“Анар күтөт* ***бул дүйнөдө*** *Санарын, // Санар күтөт* ***ал дүйнөдө*** *Анарын”. Астыларын сызган биз – С.А.)* баяндап турат...

Ал эми Батай менен Оймонун 41-жылдын жылдыздуу жайында башталган баёо, тунук, аруу махабатын баяндоодон нук алган, алтындын сыныгындай болуп бүтпөй калган бул повесттеги патрондогу кат эмне жөнүндө болушу мүмкүн? Эмне үчүн “Жували” совхозунун чабаны катты баары жокту унутуп калып окуп чыкты?

“Он принялся удивленно читать, читал с большим трудом и усердием, отключившись от всего на свете, забыв об отаре, пасшейся вокруг, читал слова и строки вслух, прочитывал и снова читал сначала, чтобы понять, что к чему и чем больше вчитывался, тем больше удивлялся, пораженный произошедшим случаем. Он то и дело замирал вдруг, оглядывался по сторонам, точно бы не веря тому, где он находится и что открывалось ему в тот день”. [1, 104]. “Жували” совхозунун чабанын мына ушундай туңгуюк абалга, үйүнө эртерек жетип, очок боюна олтуруп, ысынгысын гана келтирген абалга туш кылган кат өз ичине кандай сырларды катып турушу ыктымал эле? Албетте, бул сырлардын түйүнүн бүгүн эч ким чече албайт...

Он жылдар өткөн соң тээ жаш кезинде жазылган “Бетме-бетке“ кайра кайрылып, акыл-парасаты, чыгармачылык тажрыйбасы толуп турган бийиктиктен кайра карап, повестти дагы да көркүнө чыгарган эпизоддор менен толуктап жазгандай; бир топ убакыттан кийин “Кылым карытар бир күнгө” кайра кайрылып, тоталитардык бийликтин темир капканынан бошонгон соң, көздү жапкан темир томого алынып, бийикке шаңшып учкан бүркүттөй абалга туш болгон соң романды “Чыңгызхандын ак булуту” деп аталган керемет бир көркөм баян менен толуктагандай, “Алтын жана кар” деп аталган бүтпөй калган бул повестине улуу жазуучу эми эч качан кайра кайрыла албайт...

Ал эми “Жували” совхозунун чабаны таап алган пулеметтун чоң патронуна катылган катта “момундай окуялар айтылышы мүмкүн, тигиндей окуялар баяндалышы ыктымал” деп ар түрдүү божомолдорду айтуунун өзү

бүгүнкү биз үчүн эч бир адепке сыйбайт. Бул сырдын учугу 2008-жылдын 10-июнь күнү – улуу жазуучу акка моюн сунган күнү – үзүлгөн...

Жыйынтыктап айтканда, кеменгер жазуучубуздун алтындын сыныгындай болуп бүтпөй калган бул повести өткөн кылымдын 90-жылдарынын экинчи жарымында жазылып, мезгилдик жактан дээрлик жарым кылымдык аралыкты өзүнө камтуу менен ушу бүгүн да кыргыз элинин арманы менен үмүтүнө айланып олтурган Ала-Тоо койнундагы алтын кендерин өздөштүрүүнүн өтө оор маселелерине арналгандыгы менен баалуу. Арийне, дал ошол бүтпөй калган абалынан улам повестте бир катар суроолордун жооптору айтылбай калган, кыйла меселелердин түйүнү чечилбей калган, сюжеттик линиялар аягына чыкпай калган.

Бирок, биз үчүн, улуу калемгердин артында калган урпактары үчүн, Чыңгыз Айтматовдун калеминен жаралган бүтүндөй бир чыгарма гана эмес – бүтпөй калса да – ар бир сүйлөм да баалуу жана аруу дүйнө болуп эсептелет. “Алтын жана кардын” кымбаттыгы да дал мына ушунда.

АДАБИЯТ

1. Чынгыз Айтматов. Смерч. (Киноповесть). Золото и снег. (Неоконченная повесть). – Б.: “Турар”, 2019. (Комментарии Папана Дуйшенбаева). (Мындан ары тексттин ичинде беттерин гана көрсөтүп кетебиз).
2. Чыңгыз Айтматов. Кылым карытар бир күн. Роман. – К-те: Айтматов Ч. III томдон турган чыгармалар жыйнагы. III том. Роман, аңгемелер. Ф.: Кыргызстан, 1983.
3. Манас. Эпос. (Саякбай Каралаевдин варианты боюнча). 2-китеп. – Ф.: Кыргызстан, 1986.
4. Лутфилла Жусупакматов. Саймалы-Таш сүрөт-жазма сырлары. 1-китеп – Б.: Илим, 1998. – 210 с.
5. Курманбек. Эпос. (К.Акиевдин айтуусу боюнча). – К-те: Курманбек. Жаныш, Байыш. Эпостор. (Басмага даярдаган Сапарбек Закиров) – Б.: Кыргызстан, 1970.
6. Түмөнбай Байзаков. Патрондогу каттар. Поэма. – К-те: Байзаков Т. Тандалмалар: Ырлар, дастандар. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 304 с.

© Тиллебаев С.А., 2023

УДК 811.512.122, 366:373.13

Тойбазарова Н.А., канд. пед. наук, проф.
Айтхожаева Ж.У., студент
Аманова М.Х., студент
Аралбаева А.К., студент
Әділханова Н.Е., студент
Баишев Университет, г. Актобе

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ АЯСЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. При изучении предмета «казахский язык» в начальных классах по обновленной образовательной программе предусмотрено 4 вида речевой деятельности (аудирование, произношение, чтение, письмо), которые способствуют совершенствованию навыков общения на разговорном и письменном языках, развитию функциональной грамотности в чтении и письме. Об этом пишется в данной статье.

Annotation. When studying the subject "Kazakh language" in primary classes, according to the updated educational program, 4 types of speech activity are provided (listening, pronunciation, reading, writing), which contribute to improving communication skills in spoken and written languages, the development of functional literacy in reading and writing. This is written in this article.

Ключевые слова: образовательная программа, обучение казахскому языку, чтение, письмо, функциональная грамотность.

Keywords: educational program, teaching the Kazakh language, reading, writing, functional literacy.

Қазақ тілі – бастауыш сынып оқушыларының ана тілі. Профессор Б.Хасанов «Ана тілі – ата мұра» деген кітабында былай дейді: «Ана тілі дегеніміз күллі тіл атаулыдан ішкі құрылыс ерекшелігімен дараланатын, белгілі бір халықпен нақты кеңістікте тарихи бірге жасап, оның төл мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз ұластырушы, сол халық адамдарына (жас, жыныс, сенім, кәсіп, әлеуметтік жағдай айырмасына қарамай) түгелдей және жан-жақты қызмет ететін ұлтішілік қатынас құралы» [1]. Сондықтан да қазақ тілі – бастауыш сынып оқушылары үшін көп қырлы, мол сырлы ерекше пән болуы тиіс. Мәселе – қазақ тілі грамматикасының негізгі ұғымдарын жалаң жаттап алмай, саналылықпен ұғындыруда.

А.Байтұрсынұлы бастауыш сынып оқушыларына әріптерді үйретіп болған соң қазақ тілі курсын меңгерту әдістемесін жасады. А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы туралы арнайы зерттеген А.Қыдыршаевтың зерттеуінде бұл мәселе кең түрде қарастырылған [2].

А.Байтұрсынұлы өзінің «Тіл – құрал» деп атаған оқу кітабын елге етене таныс қылу мақсатында біраз түсініктеме береді: «Тіл – құрал» деген аты

қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, өйткені бұл – қазақта бұрын болмаған жаңа зат... «Тіл – құрал» үш жылға бөлінгенде, бірінші жылда оқытуға ұйғарғанымыз: сөйлеу мен сөйлемді айыру, сөз бен сөздің буынын айыру, қазақ тіліндегі дыбыстар һәм оларға арналған харіфтер; қазақ сөзіне жазылатын харіфтер турасындағы ережелер, қазақ тіліндегі сөздердің тұлғалары. Бірінші жылға үйретуге осы жеткілікті болар; үйткені «Тіл – құралдағы» заттар қазақша һәм арабша алифбалардағы харіфтерді балалар үйреніп болғаннан кейін үйретіледі. Балаларға көп үйретем деп, асығып, шала-шарпы үйретуден, аз да болса, анықтап нық үйрету абзал. Әсіресе, бірінші жыл оқылатын «Тіл – құралы» тіл білімінің негізі болғандықтан нық үйретулерге керек [3].

Осындағы «нық үйретулерге керек» деген сөздер – грамматиканы оқытудың көздейтін мақсаты. Яғни оқушының ана тілінде сауатты ойлай, оқи, жаза білетін дәрежеге көтерілуі үшін грамматиканың негіздерін нық үйрету керек.

Ал енді сол нық үйретудің түрлі жолдары бар десек те, неліктен осы кезге дейін теориялық білім беру мәселесі мен оқушылардың практикалық білік-дағдыларын дамыту туралы мәселелер бірікпей, бірімен екіншісі қарама-қайшылықта келе береді?

Өйткені теориялық білімнің практикалық қолданыста сенімді құралға айналуы – арнайы оқыту барысында ғана қалыптасатын машық-дағдының арқасында ғана мүмкін болады.

Оқу дегеннің өзі де соған саяды. Теориялық білімі терең болғанымен, соны өмірде іске асыра алмау – көп кездеседі. Ол жағдайдың себебі де жаңағыда, яғни теориялық білімді практикалық құралға айналдыру үшін оған арнайы түрде игеру, машықтану, дағдылану керек.

Мемлекетіміздің білім мазмұнын жаңартудағы мақсаттарының бірі – әлемдік білім кеңістігінде жинақталған жетістіктерді меңгере отырып, сапалы өзгерістерді қамтамасыз етуге үлес қоса алатын, рухани салауатты, кәсіби құзыретті және өмірлік маңызды құндылықтарды терең түсіне білетін мәдениетті жеке тұлға тәрбиелеу. Ол үшін осындай тұлғаны тәрбиелейтін мектеп үнемі құбылып тұратын әлемде табысты болуға қабілетті адамға негіз салуға тырысуы қажет. Осыған байланысты жылдам өзгеретін әлемде оқушыларды оқытуға неғұрлым бағытталған білім беру модельдерін әзірлеу үшін орта білім саласындағы үздік отандық және халықаралық тәжірибені зерделеу нәтижесінде білім мазмұны жаңартылып, мектеп тәжірибесіне оқытудың жаңаша әдістері мен технологиялары, бағалаудың объективті жүйесі енгізілуде [4].

Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АКТ-ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, топта, жұппен жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді

және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) қарастырады. Жаңартылған білім беру бағдарламасының тағы бір ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі және табиғи тәсіл «өмірмен байланыс» ұғымына негізделуі [8].

Білім мазмұнын жаңартудағы мұғалімнің негізгі ұстанымы – білімнің жаңа үлгісін жасап, оқушыларға белгілі бір көлемдегі білім мен білік, дағдыларын меңгерту, оқу материалын қаншалықты меңгергенін бақылаудың сан түрлі жаңа әдіс-тәсілдерін іздестіру, жаңа технологияларды сабақта тиімді пайдалана білу.

Әйгілі зерттеуші Л.С.Выготский: «Дәстүрлі оқыту бала дамуына тек қондырғы болып, дамуға стихиялы әсер етсе, яғни, «дамудың соңында жүрсе», жаңаша оқыту – «дамытуды өзімен бірге ала жүреді», − деген болатын [5]. Яғни жаңартылған білім беру бағдарламасы да баланың дамуына оң әсер етері анық. Жаңаша оқыту технологияларды тиімді пайдалану мұғалімнің мақсатына жеткізер бірден-бір ұтымды жол болмақ.

Білім мазмұнын жаңарту аясында бастауыш сыныптарға арналған қазақ тілі пәнінің оқу бағдарламасының ерекшеліктеріне тоқталайық.

«Қазақ тілі» пәні – білім беру бағдарламасындағы жалпы білімнің негізін құрайтын аса маңызды пәндердің бірі болып табылады.

«Қазақ тілі» пәнінің маңыздылығы оқушыларды қазақ тілінде оқуға, жазуға, тыңдауға және өз ойын еркін, дұрыс жеткізе білуге үйретуімен, мектепте оқытылатын басқа да пәндерді меңгерту құралы болуымен айқындалады. Өйткені, оқушының тілдік дағдылардың барлық түрін жетік меңгеруі және кез келген басқа пәнді игеруі, негізінен, қазақ тілін білу деңгейіне байланысты.

«Қазақ тілі» пәнінің басты бағыты – тіл арқылы оқушының ақыл-ой қабілеті мен тілдік эстетикалық талғамының дамуына, тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына, коммуникативтік дағдыларының жетілуіне және шыңдалуына іргетас қалай отырып, өздігінен білім алуына мүдделілік туғызу [6].

«Қазақ тілі» пәнін оқытуда негізгі басымдылық коммуникативтік дағдыларды, сөйлеу әрекетінің төрт түрін – тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылымды меңгертуге, ауызекі және жазба тілде қарым-қатынас жасау дағдыларын жетілдіруге, оқудағы және жазудағы функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталады.

«Қазақ тілі» пәнін оқу барысында оқушылар әлем туралы, жалпы адамзат туралы білім алады, қоршаған ортаны тану, әр түрлі мәселелерге деген көзқарасын дәлелдеу құралы ретінде тілдің және әдеби мұраның құндылығын ұғынады.

«Қазақ тілі» пәні оқушылардың оқу және болашақ кәсіптік әрекетінде коммуникативтік білік-дағдыларын орынды қолдана отырып, жылдам өзгеріп жатқан өмірге бейімделе алуына, өз пікірін білдіру және дәлелдеу үшін әр түрлі

ақпарат көздері мен қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды пайдалана білуіне көмектеседі.

«Қазақ тілі» пәні бағдарламасының мақсаты – тілдің функционалдық және коммуникативтік қызметі арқылы қоғамдық-әлеуметтік ортада тілдік қатынасты жүзеге асыратын жеке тұлғаны дамытуға мүмкіндік жасау.

«Қазақ тілі» пәнінің негізгі міндеттері:

- тілдік ойлауы мен сөйлеу әрекетінің түрлерін (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) дамыту;
- тілдік материалды (фонетика, лексика, грамматика, орфография) игеруін қамтамасыз ете отырып, тілдік-коммуникативтік білігі мен дағдыларын дамытуға ынталандыру;
- түрлі қарым-қатынас жағдаяттарында сөйлеу этикеттерін қолдану;
- тыңдағанын, оқығанын, түсінгенін, ойлағанын ауызша және жазбаша жоспарлай алуға, әсерлі және жинақы түрде бере білуге, талдау, салыстыру, жинақтау, бағалауға дағдыландыру;
- оқушыларды тілдік дағдыларды игеру арқылы сыни ойлау мен жазуға жетелеу;
- мәтіннің құрылымын, тақырыбын, тілдік және баяндау ерекшеліктерін талдап, мәтінге интерпретация жасау арқылы ойларын ауызша, жазбаша еркін жеткізу дағдысын қалыптастыру;
- тілдік дағдыларды әлеуметтік-тұрмыстық ортада еркін қолдана білуге жетелеу;
- оқушылардың қазақ тіліне деген қызығушылығын арттыра отырып, тілдің маңыздылығы мен эстетикалық құндылығын сезіндіру арқылы тілді құрметтеу және мақтаныш сезімдерін қалыптастыру;
- құрмет, ашықтық, азаматтық жауапкершілік және қазақстандық патриотизм құндылықтарын қалыптастыру, өмір бойы білім алуға баулу [6].

Оқу бағдарламасының мазмұны оқушының тіл туралы білімін толықтырып, игерген тілдік дағдыларын әлеуметтік ортада қарым-қатынас құралы ретінде қолдануын қамтамасыз етеді.

«Қазақ тілі» пәні бағдарламасы [6]:

- тілдің ерекшеліктері, оның элементтері мен тілдік қызметі жөнінде жалпы мағлұмат алуға;
- сөздік қор мен грамматиканы пайдалану арқылы коммуникативтік, оқу, әлеуметтік-тұрмыстық, ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілігін қалыптастыруға;
- өмірде қажетті тілдік дағдыларды игеруіне көмектеседі.

ҚР жалпы білім беру ұйымдары (мектеп, гимназия, лицей, т.б.) «*білім алу жолдарын білетін*», өз бетімен білім алуға ұмтылатын, шешім қабылдауға қабілетті, ынталы, қызығушылығы мен жауапкершілігі жоғары, өзіне сенімді, өзінің және өзгенің іс-әрекетіне талдау жасай алатын жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған қағиданы ұстанады.

Оқушылардың бойында бұл қасиеттерді қалыптастыруда бастауыш

сынып мұғалімдері түрлі педагогикалық технологияларды қолдана алады. Атап айтқанда, олар:

- оқытудың коммуникативтік (қарым-қатынастық) тәсілдемесі (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым);
- зерттеушілік тәсілдеме (оқушылар «не білемін, нені білгім келеді, нені үйрендім» тұрғысынан өз әрекетін талдауға үйренеді);
- жүйелі-әрекеттік тәсілдеме;
- дамыта оқыту технологиясы (оқушылар оқу әрекетінің тәсілдерін игеріп, өзінің іс-әрекетін жоспарлау және басқару жолын үйренеді);
- дифференциациялап оқыту технологиясы (оқушыларды қабілеті, мүмкіндігі, ерекшелігіне қарай оқыту) [7].

Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша бастауыш сыныпта «Қазақ тілі» пәнін оқытуда қолданылатын интербелсенді оқыту әдістері төмендегідей сұрыпталады:

- мұғалім мен оқушының «субъект-субъектілік» дидактикалық қатынаста білім іздеу үдерісіне бірдей енуі;
- оқу проблемаларын шешу барысында мұғалім мен оқушының ынтымақтасқан шығармашылық ізденіс әдістерін қолдану; оқу проблемаларын шешудің әдіс-тәсілдерін оқушыларға дамыта оқыту ұстанымына сай жолмен құру және көрсету;
- оқушының жеке пікірін тыңдау, олардың бұрын меңгерген білімдері мен қалыптасқан түсініктерін әрі қарай дамыту;
- ойын әдісі;
- «оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау» арқылы қолдау жасау;
- сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамыту;
- ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді қолдану арқылы оқушылардың қазақ тіліне деген қызығушылығын арттыру;
- тәжірибелік, шығармашылық оқу әрекеттеріне (түрлі шығармашылық жұмыстар жасау) ынталандыру;
- оқушылардың білімін жүйелілікпен мониторингілеу;
- оқушыларды зерттеушілік әрекетке және зерттеушілікке негізделген белсенді оқуға ынталандыру;
- оқушыларға алдын ала берілетін түрлі стильдегі жазба мәтіндердің үлгісін қолдану (мұғалім алдын ала модельдер мен үлгілер береді);
- оқушылардың оқу әрекетін жеке, топтық және ұжымдық формада ұйымдастыру (оқушылар бірін-бірі өзара оқытуға, бірін-бірі бағалауға, пікір алмасуға, т.б. үйренеді);
- оқыту барысында «не білемін? не білгім келеді? нені үйрендім?» түріндегі кері байланысты жүзеге асыру.

Басты назар білімге емес, сол білімді қолдану үдерісіне аударылады. Оқушылардың білім алу барысындағы табыстылығы мен алдағы қадамдарын анықтау үшін оқытудың нақты мақсаттары мен табыс критерийлерін алдын ала белгілеу керек.

Қазақ тілі пәнін оқыту ерекшеліктерінің бірі - оқушылар сөйлеу әрекетінің түрлі формаларын қолдана отырып, өз пікірін еркін білдіре алу. Оқыту үдерісінде оқушылардың сыныптастарымен, мұғалімдерімен және көпшілікпен ауызша және жазбаша қарым-қатынаста тілді сауатты пайдалануын мадақтап отыру қажет.

Бастауыш сыныптарда «Қазақ тілі» пәнін оқытуда сөйлеу әрекетінің 4 түрі қарастырылады. Тыңдалым мен айтылым әрекеттерін дамытуға ықпал ететін төмендегідей тапсырма үлгілерін ұсынуға болады:

- тыңдалған материалды түсіну және сұрақтарға жауап бере білу;
- мәтінді қайталап тыңдағанда негізгі ойға назар аудару;
- тыңдау барысында тірек сөздерді анықтау;
- тыңдалған мәтін бойынша сұрақтар қою;
- тыңдалған мәтіннің жоспарын құру;
- сұхбат алу және нәтижесі бойынша ауызша есеп беру;
- берілген тақырыптар бойынша пікірталас ұйымдастыру;
- мәтіннің кейбір тұстарын ым-ишарамен көрсету;

берілген тақырып бойынша диалог құрастыру.

«Қазақ тілі» пәнінен оқылым әрекетін дамытуға ықпал ететін тапсырма үлгілері төмендегідей болуы мүмкін:

- мәтіннің негізгі ойы мен бөлімдерін анықтай отырып оқу;
- оқу түрлерін және стратегияларды («Топтау», «Түртіп алу», «Ойлану», «Жұпта талқылау», «Болжау», «Салыстыру» (Венн диаграммасы), «ЖИГСО», Түртіп алу (INSERT), семантикалық карта) қолдану;
- ақпаратты табу үшін оқу, қызығып оқу және өз көзқарасын айту үшін оқу;
- интернет ресурстарымен жұмыс (тақырып мазмұны бойынша презентациялар, жобалар дайындау);
- әдебиетпен жұмыс (сұхбатқа сұрақтар мен жауаптар дайындау).

«Қазақ тілі» пәнінен жазылым әрекетін дамытуға ықпал ететін тапсырма үлгілері:

- оқушыларға таныс ертегі, әңгіме, өлеңдердің ішінен бір-екеуін жаздыру;
- сөздердің орфографиясын меңгертуге арналған тапсырмалар;
- тілдік тақырыптар аясында шағырмашылық тапсырмалар (ребус, пиктограмма, сөзжұмбақ, сәйкестендіру және толықтыру тест тапсырмалары, т.с.с.) құрастырып жазу;
- тыңдалған және оқылған мәтіннен немесе көрген фильмінен алған әсерін жазу;
- мәтіндегі қиын сөздерден сөздік құрастырып жазу;
- мәтініндегі оқиғаны өз көзқарасымен өзгертіп аяқтап жазу;
- ақпаратты суреттер мен диаграмма арқылы беру;
- сұхбатқа жазбаша сұрақтар дайындау.

Қорыта айтқанда жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша

бастауыш сыныпта «Қазақ тілі» пәнін оқытуда жоғарыда атап өткендей сөйлеу әрекетінің 4 түрі (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) қарастырылып, ауызекі және жазба тілде қарым-қатынас жасау дағдыларын жетілдіруге, оқудағы және жазудағы функционалдық сауаттылығын дамытуға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Хасанов Б. Ана тілі – ата мұра. – Алматы, 1992. 272 бет.
2. Қыдыршаев А. А.Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. – Орал, 2002. – 528 бет.
3. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. 142-143 бет.
4. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669#z12. – Дата обращения: 10.01.2023.
5. Л.С.Выготский Дидактические очерки. – Алма-Ата: Мектеп, 1964
6. Бастауыш білім берудің жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламалары. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://nao.kz/loader/fromorg/2/25?lang=kz. – Дата обращения: 10.01.2023.
7. Тойбазарова Н.А. Бастауыш сыныпта қазақ тілін дамыта оқытудың теориясы және практикасы. Монография. – Ақтөбе, 2019. – 152 бет.
8. Тойбазарова Н.А. Жаңартылған білім беру аясында бастауыш мектепте қазақ тілі мен әдебиетті оқыту әдістемесі. Оқу-әдістемелік құрал. – Ақтөбе, 2017. – 114 бет.

©Тойбазарова Н.А, Айтхожаева Ж.У.,
Аманова М.Х., Аралбаева А.К., Әділханова Н.Е., 2023

УДК 373

Тойбазарова Н.А., канд. пед. наук, проф.
Сатуева Д.Ж., студент
Сыдиықова Д.О., студент
Тынысов А.Н., студент
Ырғызбайқызы М., студент
Баишев Университет, г. Актобе

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА МОРФОЛОГИЯНЫ ДАМЫТА ОҚЫТУ

Аннотация. В начальных классах очень много сложных вопросов методики преподавания казахского языка. В статье исследуется одна из таких проблем – методика развивающего обучения морфологии по предмету казахский язык в начальной школе. Также авторы определили методы и средства развивающего обучения словесным классам и основные формы обучения структура учебной и внеурочной деятельности, другие формы работы для развития поисковых способностей учащихся 4-х классов.

Annotation. There are a lot of difficult questions about the methodology of teaching the Kazakh language in primary classes. The article examines one of such problems – the methodology of developing morphology teaching on the subject of the Kazakh language in primary school. The authors also identified methods and means of developing verbal classes and the main forms of learning, the structure of educational and extracurricular activities, other forms of work for the development of search abilities of 4th grade students.

Ключевые слова: морфология, начальная школа, развивающее обучение, методы, средства, казахский язык.

Keywords: morphology, primary school, developmental education, methods, means, Kazakh language.

Бүгінгі күннің негізгі талабы оқу мен тәрбие жүйесін толық оқушының ішкі мүмкіншіліктерін дамытуға бағытталып отыр. Осы ретте бүгінгі күні білім беру саласына әдістеме және оқыту әдіс-тәсілдерімен бірге толық нәтижеге жылдам жеткізуді мақсат ететін оқыту технологиялары да енгізіліп отыр.

Дамыта оқыту технологиясы соның ішінде оқушыға өзінің ана тілінің ішкі құрылымы мен сыртқы жүйесін меңгертуде дамыта оқыту әдісі үлкен орын алады.

Бастауыш сыныптарға грамматиканы, соның ішінде морфологияны оқытумен байланысты бастауыш сыныптар мен негізгі сыныптарда оқытуда оқушылардың ойлау қабілетін дамыту туралы мәселелер әр кездерде ғалымдардың, әдіскерлердің, мектеп мұғалімдерінің іс-тәжірибелерін тарату, жинақтау мақсатындағы мақалалары мен еңбектерінде қарастырылып отырған.

Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемесі кең де іргелі түрде енді дамып келеді. С.Р.Рахметова бастауыш сынып оқушыларының жазу тілін дамыту әдістемесін кандидаттың диссертация деңгейінде зерттесе 1994 жылы бастауыш сынып оқушыларының тілін дамытудың ғылыми негіздерінен докторлық диссертация қорғады. Бұл – қазіргі кезде қазақстандық бастауыш сыныпта қазақ тілін оқыту әдістемесі саласы бойынша жалғыз ғана докторлық диссертация болып отырғаны белгілі.

Докторлық диссертациясында С.Рахметова бастауыш сыныпта қазақ тілін оқытудың негізгі мақсаттарының бірі – оқушылардың тілін дамыту екендігін атап көрсетеді, осы бағытта сөзбен, сөйлеммен, текспен жасалатын түрлі жұмыстардың әдістемесін жүйелі тұтастық ретінде жасап ұсынады. Профессор С.Рахметова: «Салиқалы білімнің көзі, саналы тәрбиенің өзі сәбилік кезеңнен бойға сіңеді; тіл үйретуді де жолға қоюды білім беру мен тәрбиелеудің түп негізі, іргетасы бастауыштан бастап мықтап қолға алынуы керек» - дейді [1].

М.Жұбанова «Мектепте сауат ашудың методикасы» еңбегінің маңызы әлі күнге дейін өзекті. Әдіскер-педагогтың бастауышқа арналған оқулықтары мен оқу-әдістемелік құралдары қазақ тілін бастауышта сапалы оқытуға қосылған үлес болып табылады [2].

Г.Уәйісова авторлық еткен бастауышқа арналған оқулықтары мен әдістемелік құралдарының соңғы он жылдықта білімнің өмірмен байланыстылығын қалыптастыратын жаңа арнада жазылып келе жатқанын байқауға болады [3].

Сауат ашу кезеңінде балалардың тілін дамыту тақырыбын әрі қарай тереңдете жалғастырған Ә.Е.Жұмабаева осы кезеңнің жалпы бастауыштық кезеңнен көп ерекше болатынын дәлелдейді. Оның ойынша, сауат ашу кезеңінде жүргізілген тіл дамыту жұмыстары бастауыш сынып оқушыларының сөздік қоры мен сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға негізделгені дұрыс деп дәлелдейді [4].

Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемесінің күрделі мәселелері өте көп екені белгілі. Осындай мәселелердің бірі – бастауыш сыныпта қазақ тілі пәніндегі морфологияны дамыта оқыту әдістемесі.

Жаңа технологиялар ішінде дамыта оқыту теориясын ерекше атауға болады. Дамыта оқыту теориясы өз бастауын И.Г.Песталоцци, А.Дистервег, К.Д.Ушинский, Ы.Алтынсарин еңбектерінен алады. Ал дамыта оқыту процесінің ғылыми негіздемесі Л.С.Выготский есімімен байланысты қалыптасты.

Дамыта оқыту шынайы өмірдегі, болмыстағы дамудың заңдылықтарын негіз етіп алатын процесс. Даму – мәңгі, қасиетті қозғалыс, уақыттағы өзгеріс. Дамыта оқытудың мақсаттары:

- оқушы субъекті, яғни, ол өзін-өзі дамыта алады, жетілдіреді, тәрбиелей алады.
- баланың қабілетін, дарынын дамытуға ықпал жасайды.
- білім дайын күйінде ұсынылмайды, бала – тыңдаушы, мұғалім – информатор емес, керісінше бала – зерттеуші, ізденуші, жаңалық ашуысы мұғалім оқушы іс-әрекетін ұйымдастырушы, бағыт беруші.
- дамыта оқытудағы басты іс-әрекет – диалог, пікірлесу, пікір таласы.

Мұғалім қызметі – диалогты ұйымдастырушы бағыт беруші, балалардың іс-әрекеттік, ынтымақтастығын бір бағыт, бір мақсатта бағыттаушы.

Дамыта оқытудың Д.Б.Эльконин – В.В.Давыдов жасаған жүйесінің көздеген мақсаттарына жету тек баланың белсенділігіне байланысты. Осыған орай, бұл жүйенің әдіс-тәсілдері де оқушының белсенділігін ұйымдастыруды, талдап, көмектесіп отыруды көздейді. Дамыта оқытуда баланың ізденушілік-зерттеушілік әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Ол үшін бала өзінің бұған дейінгі білетін амалдарының, тәсілдерінің жаңа мәселені шешуге жеткіліксіз екенін сезетіндей жағдайға түсу керек. Содан барып, оның білім алуға деген ынта-ықыласы артады, білім алуға әрекеттенеді. Сабақ мынадай жағдайға үш құрамдас бөліктерден тұратын болады:

1. Оқу мақсаттарының қойылуы.
2. Оны шешудің жолдарын бірлесе қарастыру.
3. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеу [5].

Бұл үшеуі – дамыта оқытудың В.В.Давыдов жасаған жүйесінің негізгі компоненттері. Мақсатты шешу іштей талқылау, сонан соң жинақтау арқылы жүзеге асады.

Бастауыш сынып оқушыларына грамматикалық ұғымдарды, атап көрсететін болсақ, морфологиялық ұғымдарды дамыта оқытуда оқушыға топтастырылған ғылыми ұғымды меңгерту үдерісін іштей мынадай кіші кезеңдерге бөлу дұрыс болады деп ойлаймыз. Ол кезеңдер:

- мұғалім жаңа тақырыпқа байланысты ғылыми таным логикасына сәйкес келетін лингвистикалық жағдайлар жасайды және сол жағдайдың шешілуіне қажетті жолды оқушыларға «оқу міндеті» («учебные задачи») түрінде түсіндіреді;
- жаңа тақырып ретінде берілген тілдік-лингвистикалық оқу материалына мұғалім басшылығымен оқушылар түрлі қырдан өзгертетін эксперименттер мен стилистикалық немесе синтаксистік өңдеулер жасау жұмысы орындатылады, нәтижесінде, оқушы бүгін өтіліп отырған грамматикалық тақырыптың маңызды белгілерін танып-біледі және оны ереже негізінде санасында бекітеді;
- бүгінгі жаңа тақырып негізінде меңгерген және танып-білген тілдік байланыстар мен қатынастарды мұғалім басшылығымен алдын ала келісілген ерекше таңбалармен модельдейді;
- «оқу міндеті» бойынша алға қойылған міндеттерді шешуге қажетті болған және таным логикасы бойынша танылған тілдік байланыстар мен қатынастарға оқушы енді жалпы сипаттама беріп, соның негізінде белгілі бір грамматикалық заңдылықтарды топтастырып шығарады [6].

Бастауыш сынып оқушыларының даму барысы мен танымдық қызмет белсенділігі туралы «шындық болмыстың нақты яғни сыртқы белгілеріне ғана сүйенетін шектеулі мүмкіндігі бар» деген көзқарас қалыптасты. Бастауыш сынып оқушылары туралы қарапайым, элементарлық ұғымдарды ұға алатын ғана мүмкіндігі бар деген көзқарастан соң бастауыш сынып оқушыларының теориялық ойлауын дамыту мүмкіндігі бар және ол мүмкіндігі зор деген В.В.Давыдов пен Д.Б.Элькониннің идеяларының қандай тіресуге түскенін аңдау қиын емес.

Бастауыш сынып оқушыларына сол кезде, әрине, қазіргі кезде де мектепке дейінгі кезең балаларына тән болып келетін ойлау деңгейін дамыту ғана көзделді. Оның себебі бастауышта оқитын бала психологиясы туралы еңбектерде «бастауыш сынып оқушысының ойлау мүмкіндігі тек нақты бейнелер мен нақты әсерлер негізінде ғана дамиды» деген қағида басты орынға қойылып келді. Грамматиканы, математиканы оқытуда да сол нақты бейнелерді қабылдау арқылы ғана ойлау әрекетін қалыптастыру көзделді. Оқушылардың нақты бейнелер арқылы ойлауын дамыту дегеннің өзін тек нақты бір көрнекі материал арқылы ғана жүзеге асырылады деген идея басым орын алып келді. Осындай оқу-таным қызметінің нысанының тек сыртқы белгілерін ғана санамалап оқыту – бастауыш сынып оқушыларының ақыл-ой даму қарқынын

төмендетіп, өздігінен білім алу қабілетін қалыптастыруға, бастауышта алған білімнің жоғары сыныптарда алынатын білімге ұзақ жыл тірек етілуіне негіз бола алмады. Сөйтіп, мектепке дейінгі бала мен бастауыш сынып оқушыларының даму деңгейінде айырмашылық мардымсыз болды десе де болады.

В.В.Давыдовтың ұстанған идеясы бойынша барлық оқу-таным қызметі сол танылып отырған нысанның ғылыми жолмен қалай ашылғандығына тығыз байланысты болып келеді. Егер біз бастауышта «Сөз таптары» туралы тақырыпты өтетін болсақ, осы нысанның яғни сөз табының қалай сөз таптарына бөліне бастағаны мен қандай тұрғыда әр сөз табы бірінен екіншісі ажыратыла танылатынын ғалымдар таныған жолға ұқсата отырып танытуымыз керек. Өйткені қазір сыныпта танылып отырған тақырып – ғылыми ізденістің нәтижесі және ол ғылыми ізденіс белгілі бір тәртіпке негізделген әдістер арқылы жүзеге асырылады. Сөйтіп қана ғылымда жаңалық пайда болды. Ендеше, оқушыға сол ғылымның нәтижесін оқыту барысында тек сыртқы белгілерін ғана санамалап қою – оқушының тек «қойма» сияқты болуына алып келетінін ұмытпау керек.

Дамыта оқыту технологиясының басқа технологиялардан ерекшелігі де осында, яғни ғылыми ізденіс нәтижесі болып табылатын оқу материалдарын оқушыларға меңгертуде сабақта ғылыми таным логикасын қолдану қажеттілігінде. Ғылымда танылатын нысанның, алдымен, сыртқы белгілері жете анықталады. Мұны – танымның нақты (эмпирикалық) кезеңі деп атаймыз.

Бастауыш сыныптарда (4-сыныпта) морфологияны дамыта оқытудың басты ұстанымдары ретінде (принциптері ретінде) мынадай ұстанымдар алынады [7]:

- қазақ тілі сабақтарын проблемалық сабақ ретінде құру ұстанымы;
- оқушылардың ойлау қызметін белсендіруде көрнекі-нақты, практикалық, көрнекі-бейнелі, дерексіз, абстрактылық, теориялық сияқты түрлі ой операциялары мен ой амалдарын қолдана отырып сапалы түрде теориялық ойлауын дамыту ұстанымы;
- сөз таптарын оқытуда индивидуалдық және саралай оқыту талаптарын ескеру ұстанымы;
- оқушылардың тілдік құбылысты оқып-меңгеруіндегі ой қызметінің қадамдық, сатылық, алгоритмдік, эвристикалық, проблемалық, шығармашылық қызмет түрлерін қалыптастыру ұстанымы;
- сөз таптарын оқытудың тарихилылығы ұстанымы;
- сөз таптарын оқытудың ғылымилылығы мен жүйелілігі ұстанымы.

Осы ұстанымдар негізінде сөз таптарын дамыта оқыту әдіс-тәсілдері, құралдар және оқытудың негізгі формалары сабақ пен сабақтан тыс жұмыстардың құрылымы, 4-сынып оқушыларының ізденімдік қабілетін дамытуға арналған басқа да жұмыс түрлері анықталды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Рахметова С.Р. Бастауыш кластарда қазақ тілі мен әдебиетті оқыту методикасы. Алматы: Мектеп, 1987. – 171 с.
2. Жұбанова М. Бастауыш мектепте сауат ашу методикасы: пед.ғыл.канд. ғылыми атағын алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 1965. – 88 с.
3. Г.Уәйісова Бастауыш мектеп оқушыларының тілін дамытудың ғылыми - әдістемелік негіздері (ауызша және жазбаша тіл дамыту): пед. ғыл. докт. ғылыми атағын алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 1994.
4. Жұмабаева Ә.Е.Бастауыш мектептегі сауат ашу кезеңінде жүргізілетін тіл дамыту жұмыстарының әдістемесі.- П.ғ.к.ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. дисс.авторефераты.- Алматы,1998. – 302 с.
5. Эльконин Д.Б., Давыдов В.В. Программа развивающего обучения по русскому языку в 1-5 классах.– М.: Просвещение, 1992.
6. Тойбазарова Н.А., Құрманова Н .Ж. Морфологияны дамыта оқытуға арналған жаттығулар жүйесі.-Ақтөбе, 2006. – 48 с.
7. Тойбазарова Н.А. Бастауыш сыныпта қазақ тілін дамыта оқытудың теориясы және практикасы. Монография. -Астана, 2019. – 238 с.

© Тойбазарова Н.А, Сатуева Д.Ж., Сыдиықова Д.О. , Тынысов А.Н. , Ырғызбайқызы Маржан, 2023

УДК 373.881

Тойбазарова Н.А., канд. пед. наук, проф.
Жұмабай С.Т., студент
Жолдас А.М., студент
Қосымбаева Ш.Ә., студент
Қуанышева И.Т., студент
Баишев Университет, г.Актобе

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ

Аннотация. Игра − это первый шаг в жизни человека. Главной его особенностью является совершенствование мышления ребенка. В данной статье описывается, как процессе игры происходит углубление знаний детей, приобретаются новые знания, которые являются повествовательными.

Annotation. The game is the first step in a person's life. Its main feature is the improvement of the child's thinking. This article describes how the process of the game is deepening the knowledge of children, acquiring new knowledge that is narrative.

Ключевые слова: игра, мышление, знания, логика.

Keywords: game, thinking, knowledge, logic.

Дұрыс ойлаудың формалары мен заңдары туралы ғылым логика деп, ал ой қорытындыларының обьектив пікірлерге негізделетін процесі логикалық ойлау деп аталады. Логикалық ойлаудың ерекшелігі – қорытындылардың қисындылығында, олардың шындыққа сай келуінде. Логикаға түскен құбылыс түсіндіріледі, себептері мен салдарлары қатесіз анықталады. Ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады. Бұл байланыстар мен қатынастардың дұрыстығын теріске шығаруға болмайтыны пікірлерде көрсетіледі. Психолог – ғалымдар: Н.Н. Поспелов, Ю.А.Петров, А.Н.Леонтьев, «логикалық ойлау» ұғымына нақты анықтама берген. Олардың пікірінше «логикалық ойлау» дегеніміз логика заңдылықтарын пайдалана отырып ой-пікірлерді, тұжырымдарды қолдануға негізделген ойлаудың бір түрі.

Балалардың логикалық ойлау қабілеттерін дамыту жөнінде А.В.Запорожец, Л.Н.Венгер, И.С. Якиманская еңбектері жарық көрді. Жоғарыдағы авторлардың пікірлерінше «Логикалық ойлауды дамыту» дегеніміз:

• барлық логикалық ойлау операцияларын (талдау, жинақтау, салыстыру, жалпылау, саралау) арнайы жүйелі түрде қалыптастыру;

• ойлау белсенділігін, өз беттілігін дамыту.

«Логикалық ойлау – логикалық сөйлеудің негізі, ал мұны – логикалық сөйлеуді ұстаз дамытуға тиіс», деп көрсетті К.Д.Ушинский [1]. Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамытудың негізгі кезеңі деп есептеледі. Өйткені логикалық ойлау кейінірек бейнелік ойлаудың негізінде қалыптасады, ауқымы кеңірек мәселелерді шешуге ғылыми білімдерді меңгеруге мүмкіндік береді. Балалардың ойлауын дамыту туралы М.Жұмабаевтың сөзімен алсақ:

«Ойлау жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр, сондықтан басқыштап іс істеу керек. Оқулықтағы берілген тапсырмалар, суреттер баланың жанына дұрыс әсер ететіндей, білімге деген ынта-ықыласы, құштарлығы болуы керек». Баланың логикалық ойлауы арқылы тілін дамыту үшін, тәрбиешіге оның ториясын терең білу міндеті жүктеледі. Логикалық ойлауды дамытудың кестесі арқылы тіл дамыту жолдарының кестесін жасауға болады.

Кіші мектеп оқушыларының логикалық ойлау қабілетін дамытуда сұрақтардың алатын орны ерекше. Сондықтан балаға қойылатын сұрақ жүйелі, әрі түсінікті болу керек. Сұрақтар қоя білу қиялдаудың ең жоғарғы сатысы және нәтежелі ойда негізгі рөл атқарады. Ойын арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі іс-әрекеті және олардың айналадағы өмірден алған білімдерін, әсерлерін, жинақтаған тәжірбилерін өз бетінше іс жүзіне асырады. Сондықтан ойын балалар үшін өзіне тән жүру барысымен, мақсатымен маңызды. Міне, осыдан баланың логикалық ойын қиялдау қабілеті шыңдалады, дамиды. Бұл қазіргі заманға өте қажет. Өйткені, бұл компьютер ғасыры.

Баланы болашақ өмірге, белсенді еңбекке даярлауда, оның ақыл-ойы, адамгершілік-эстетикалық сезімдерін, логикалық ойлау қабілетін қалыптастыруда – балаға құрметпен қарау қажет.

Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау қабілетін дамытуда қарапайым математиканың алғашқы ұғымдарын ойын арқылы үйретудің математикалық диктант жазудың, заттарды әр-түрлі геометриялық пішіндерден құрастырудың, ауызша есеп шығарудың, көру арқылы салыстырудың, қиялдаудың жұмбақтар жаттаудың маңызы өте зор[2].

Логика − дүниені тану тарихының нәтижесі, жиынтығы, қорытындысы. Логика ғылымында жаңаша әдістерді жетілдіру, адамның дүниетанымын барынша өрістету басты мәселе болып саналады. Логика ғылымы адамдардың сан ғасырғы тарихи тәжірибесінің жемісі

Бұл ғылым адамдардың өмір сүру қызметінің әр түрлі салалары үшін аса маңызы бар әлеуметтік тарихи құрылым. Бұл логикалық ойлау ғылымы көптеген басқа ғылымдармен байланысады. Философиямен, психологиямен, жоғарғы нерв қызметі, физиологиямен, кибернетикамен, математикамен байланысын зерттейді.Логика − талқылау кезіндегі ойдың дұрыс құралуын зерттейтін ғылым. Екінші сұрақта формалды және диалектикалық логика туралы түсініктердің мазмұнын анықтаудан бастау керек. Формалды және диалектикалық логиканың ерекшеліктеріне, айырмашылықтарына тоқталған жөн. Формалды логика жаңа білімдерді қорытып шығарудың заңдарын қарастырады. Формалды логика білімнің құрылымдық жағын жеке-жеке көрсетуге, олардың элементтерінін формалды байланыстарына көңіл аударады.

Білім берудің басты мақсаты − үнемі өзгеріп тұратын әлеумет жағдайына қарай өсіп келе жатқан ұрпақты даярлау. Өзгермелі өмірге қарай балаларды бейімдеуде білім мен тәрбиемен қаруландыру білім беру үрдесінің негізгі кілті болып табылады. Логикалық ойлау әдістерін меңгермеген балада, білім саласында көп қиындыққа ұшырайды: есептерді шығаруда, жаттығуларды орындауда көп уақытын және күшін жоғалтады. Нәтижесінде денсаулығы әлсірейді, оқуға деген құлшынысы төмендейді. Бала логикалық операцияларды меңгергенде, анық және дәл ойлай алады, амалды орындауда неге мән беру қажеттілігін түсінеді, өзінің дұрыстығы туралы пікірін білдіре алады. Білімді меңгеру оңайға соғады, мектеп бала үшін қуаныш әкеледі.

Логикалық ойлауды дамыту туралы сөз етпес бұрын логика туралы қысқаша айтып кету керек. Логика − (грек тілінен алынған logic - сөз, ой,ойлау, ақыл-ой) ойлаудың заңдылықтары мен түрлері туралы ғылым. «Логика» термині, негізінен, мынадай үш мағынада қолданылады:

1) шындық дүниедегі заттар мен құбылыстардың заңдылықтарын білдіру үшін;

2) ойлаудың дәйектілігін, айқындылығын, дәлелділігін білдіру үшін;

3) логика ғылымы-ойлау логикасының теориялық, ғылыми бейнесі ретінде қолданылады.

Логика ғылым ретінде дүниеге келіп, қалыптасқан отаны Ежелгі Грекия деп саналады, ал оның негізін салған ертедегі грек философы Аристотель оны «ойлаудың грамматикасы» деп атаған екен. Ежелгі Грекияда логика саласындағы ғылыми зерттеулерді алғаш бастаған Демокрит. Сондай-ақ Ежелгі Грекия идеалистері Сократ пен Плотон да айналысты. Бірақ, олардың ешқайсысы да логика ғылымын жасай алмады. Тек бұл міндетті Аристотель іске асырды.

Логиканың материалистік негіздерін зерттеуде XVII ғасырдағы озат ойшыл, ірі ғалымдардың бірі Ф.Бэконның еңбектерінде маңызды рөль атқарды. Ол «ұқсастық әдісі», «айырмашылық әдісі», «ұқсастық пен айырмашылықтың біріккен әдісі», «бірге болатын өзгерістер әдісі», «қалдықтар әдісі» деп аталған ғылыми-индукцияның бес әдісін жасап берді [3].

Бір жүйеге келтірілген диалектикалық логиканы тұңғыш рет Гегель жасады. Ал, диалектикалық логиканы жасаған К.Маркс пен Ф.Энгельс болды. Логикалық сөйлемдерді геометриялық фигуралар арқылы түсіндіру әдісі И.Г.Ламберг және Б.Больцано еңбектерінде кездеседі. Сөйтіп, логикалық мәселелерді шешуде математикалық әдістерді қолдану кеңінен таралды. Қазақстанда логиканың дамуына академик А.Д.Тайманов зор үлес қосты. Ол логиканың ойлау формаларын (ұғым, пікір, ойқорытынды) зерттеп, олардың мәнін, түрлерін, арақатынастарын, олармен операциялар жасаудың тәртібін ашып, оларға тән ережелер мен түпкілікті ойлау заңдарын саралады. Мұнда дәстүрлі логиканың қойған мәселелерін шешу үшін символдар тілі, математикалық әдістер, логикалық есептеулер қолданылады. Бұлайша қарастыру ойлаудың жаңа заңдылықтарын ашуға, ойлау процесін автоматтандыруға, сөйтіп, осыған негізделген жаңа техника мен технологияны жасауға жағдай жасайды. Қазіргі кезде логика, негізінен, үш бөлімнен (пайымдаулар теориясы, математика және логикалық методология) тұратын, жан-жақты тармақталған ғылымға айналды.

Ә.Тұрғынбаевтың анықтамасында «Логика дегеніміз − ойлауды дұрыс құрудың заңдары мен формалары, ережелері туралы, философиялық ғылым» делінген. Ойлау дегеніміз – ең алдымен шындық дүниесінің адам миында бейнеленуі болып табылады [4].

Ойлау – аса күрделі психикалық процесс. Оны зерттеумен бірнеше ғылым айналысады. Бұлардың ішінде логика мен психологияның орны ерекше. Психология түрлі жас мөлшердегі адам ойының пайда болуы, дамуы, қалыптасуы жолдарын, яғни жеке адамның ойлау ерекшеліктерінің заңдылықтарын қарастырса, логика – бүкіл адамзатқа ортақ ой әрекетінен заңдары мен формаларын айқындайды, адам ойының нақты нәтижесі болып табылатын ұғым, пікір, дәлел, ой формаларының табиғатын зерттейді. Ойлау ерекшеліктерін таным мен ой процесінің сатысы ретінде зерттеу, ойлаудың білім мен тікелей байланысты екендігін көрсетеді [5].

Ойлауды дамыту – оның мазмұны мен формасын өзгерту болып табылады.

Психологияда ойлаудың үш түрі қарастырылады:

- Практикалық іс-әрекеттілік.
- Көрнекі-бейнелік
- Сөздік – логикалық [6].

Ойлауды дамыту процесі төмендегілерді қамтиды:

1/ Ойлаудың барлық түрлері мен формаларын дамыту /практикалық іс-әрекеттік,көрнекі-бейнелік, сөздік-логикалық/

2/ Ойлау амалдарын қалыптастыру және жетілдіру /анализ, синтез,салыстыру, жалпылау,классификациялау/ т.б.

3/ Заттың мәнді белгілерін ажырата білуін дамыту.

4/ Қоршаған орта құбылыстары мен заттары, қатынастары мен маңызды байланыстарын табу.

5/ Өз пікірінің дұрыстығын дәлелдеу.

6/ Өз ойын анық, жүйелі, қарама-қайшылықсыз және негізді түрде баяндау.

7/ Ойлау тәсілдері мен амалдарын бір саладан екіншіге көшіре білу.

8/ Құбылыстың дамуын көре білу, негізделген қорытынды жасау.

9/ Формальды логикаға негізделген ойлаудан, диалектикалық логикаға негізделген ойлауға көшу процесін стимулдау.

10/ Оқушылардың оқу және оқудан тыс іс-әрекеттерінде формальды және диалектикалық логика заңдары мен талаптарын қолдану дағдылары мен біліктіліктерін жетілдіру [6].

Логикалық ойлауды дамытудың негізгі тәсілдердің бірі – *логикалық ойындар.* Ойын әсіресе балалардың негізгі іс-әрекеті ретінде психологиялық, анатомиялық-физиологиялық, педагогикалық маңызы зор қызметтер атқарады. Ойын – баланың қажетті әрекетінің бірі ойынды кіші жастағы балалардың табиғаты керек етеді. Балалардың еңбегі, оқуы ойыннан басталады. Ойын арқылы оқушы білім алуға, оқуға қызықтыра отырып, тұлғалы дамуын қалыптастыруға болады. Жалпы, математика сабағында қолданылатын ойын түрлері оқушылардың математикалық ұғымдарын кеңейтіп, ойлау қабілеттерін арттырып, есептеу дағдыларын шыңдай түсетіні белгілі. Математика сабағында қазақтың ұлттық ойындары қолданылады. Мысалы, «Сақина салу», «Ақсүйек» ойыны белгісіз санды табуға арналған ойын. Мұндай ойынды ұйымдастырудың және басқарудың сипаты мен жолдары және жолдары және оларды қолданудың тиімді бөліктері жан-жақты ойластырылуы керек [7].

Ойын үрдісінде балалардың білімі тереңдей түседі, осыған дейінгі білімдері мен түсініктері баянды болып жаңа білім игеріледі. Ойын − адамның өміртанымының алғашқы қадамы деп білеміз. Оның басты ерекшелігі баланың ойлау қабілетін жетілдіру болып табылады «Ойы таяздың, тілі таяз» деген ұлғатты сөз бекер айтылмаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ушинский К.Д. Балаларды тәрбиелеу және оқыту жөнін-дегі таңдамалы пікірлері. – Алматы, 1951. – 22 бет.
2. Рызабекова Н. Бастауыш класс оқушыларының ой-өрісін дамыту. // Бастауыш мектепте тәрбиелеу және оқыту. 2014. № 5
3. Рахымбек Д. Оқушылардың логика методологиялық білімдерін жетілдіру. – Алматы, РКБ, 1998.
4. Тұрғынбаев Ә. Логика: Оқу құралы. 2-басылым.−Астана: Фолиант, 2012.
5. Алдамұратова Ә. Қызықты психология. - Алматы, Қаз.Унив. 1992.
6. Дьюи, Дж. Психология и педагогика мышления (Как мы мыслим) [Текст]: перевод с англ. Н.М. Никольский. - М.: Лабиринт, 1999. – 192 с.
7. Сейдахметова А. Даярлық сынып оқушыларының логикалық ойларын дамыту жолдары. // Бастауыш мектеп, 2000. №8,9.

©Тойбазарова Н.А, Жұмабай С.Т., Жолдас А.М., Қосымбаева Ш.Ә., Қуанышева И.Т., 2023

УДК 811.512.141

Умбаров С.Н., магистрант
Научный руководитель: Хусаинова Л.М., д-р филол. наук, проф.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В УЗБЕКСКОМ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье представлены вопросы развития фразеологии, теоретические проблемы узбекской и башкирской фразеологии. В ней рассматривается проблема места фразеологизмов в системе устойчивых выражений, а также изучается семантическое наполнение фразеологизмов, их интегральные и дифференциальные признаки. На основании этих признаков автор определяет моделирующие фразеологизмы.

Annotation. The article presents the issues of phraseology development, theoretical problems of Uzbek and Bashkir phraseology. It examines the problem of the place of phraseological units in the system of stable expressions, and also studies the semantic content of phraseological units, their integral and differential features. Based on these features, the author defines modeling phraseological units.

Ключевые слова: узбекский язык, башкирский язык, фразеологизм.

Key words: Uzbek language, Bashkir language, phraseology.

Констатировано, что словосочетание и фразеологизм материально сходны, оба они образованы путем соединения двух и более слов, а также указано, что важный дифференциальный признак зависит от синтаксической связи между их компонентами, а также является устойчивым или свободным.

Таким образом, подчеркивалась устойчивость синтаксической связи компонентов фразеологизма, их существование в языке до произнесения речи, введение их в речь в виде готового материала.

Формирование фразеологизмов в башкирском языке происходит в основном в результате метафорического сравнения по схожести формы, цвета, характеру движения, вкусу, запаху и т.д.

В современном башкирском языкознании можно выделить:

1. Межъязыковые фразеологические эквиваленты. Большая часть таких фразеологизмов – заимствования башкирским языком из русского, которые являются универсальными для обоих языков, т.к. отражают общечеловеческие представления. Русский: черт возьми – башк, ен (шайтан) алғыры (досл. черт возьми) – «возглас, выражающий сильную досаду, неудовольствие»; русский: черт знает что – башк. шайтан белһен (досл. черт знает что) – «неизвестно как, непонятно как, как-нибудь», «аҡҡош йыры» (лебединая песнь), «беренсе ҡарлуғас» (первая ласточка), «һыуҙан ҡоро сығыу» (выйти сухим из воды).

2. Общетюркские фразеологические эквиваленты с однотипной образной мотивацией. Эти фразеологизмы возникли во времена общетюркского единства.

3. Собственно башкирские фразеологизмы. Эти фразеологизмы связаны с материальной и духовной жизнью башкирского народа, его историей, культурой, психологией.

Часть таких фразеологизмов связано с мифологическими, религиозными представлениями:

«айыу майы һөртөү» (стащить, стянуть; досл.: намазать медвежье сало); историей: «Әндрәй ҡаҙнаһы» (неиссякаемый источник средств; досл.: казна Андрея); фольклором: «бер бите ай, бер бите ҡояш» (очень красивая, прекрасная; досл.: одна половина лица – луна, другая – солнце).

В башкирском языке встречаются безэквивалентные фразеологизмы. Это в основном фольклорные образы черта (шайтан), лошади (ат): шайтан ҡоторттоу означает «портить отношения между людьми». Таких фразеологизмов нет в русском языке.

Отсутствие ума в семантике фразеологизмов ассоциируется с головой («баш») и мозгом как органом интеллекта («мейе»), которые получают качественную оценку с помощью определения: замороженная, пустая, мякинная, дурная голова; куриный, водяной мозг (глупый человек). Посредственность умственных способностей выражается путем неотнесения объекта оценки к противоположным понятиям одного порядка: ни аллаға, ни муллаға (букв. ни аллаху, ни мулле), ни алтара, ни палтара (букв. ни два, ни полтора – вероятно, заимствование русского оборота в специфической фонетической огласовке), ни ите, ни һөтө (букв. ни мясо, ни молоко). Отклонения в умственном развитии выражаются, как правило, во фразеологизмах, либо прямо называющих отсутствие ума: аҡыл өләшкәндә,

урынында булмаған – букв. когда распределяли ум, его на месте не было; аҡылға бер төрлө – букв. на ум так себе, либо описывающими ситуацию.

Образная типология здесь основана как на общечеловеческих ассоциациях, так и на национально своеобразных ассоциациях (поджечь подол, значит, лишить человека его способности действовать, т.к. он становится скованным, оцепеневшим).

Итак, в башкирском языкознании имеются немало работ, посвященных исследованию устойчивых языковых единиц как составных компонентов картины мира этноса. Фразеологическая картина мира включает в себя образность и модальность. Фразеология башкирского языка отражает опыт когнитивно-оценочной деятельности народа, систему взглядов на мир, вследствие чего основными аспектами описания фразеологической картины мира следует считать философский, логический и аксиологический аспекты. Исследование фразеологической картины мира башкирского языка в указанных выше аспектах дает возможность выделить структурно-семантическое строение устойчивых единиц языка, мировоззренческие, логические и аксиологические концепты, получившие выражение в составе фразеологизмов в виде слов-концептов, определяющих как содержание отдельных единиц, так и картины мира башкирского народа в целом.

Как категориальное значение проявляет зависимость лексем от определенной лексико-грамматической группы, так оно и указывает на зависимость фразеологизмов от определенной фразеологической грамматической группы. Например, в то время как фразеологизм ich-etini yemoq (страдать) отвечает на вопрос, что делать? и обладает свойством глагола, а фразеологизмы как кузидан кон оккан, ваджохати хунук (сердитый), йог тушша ялагудек (очень чистый) приобретают значение прилагательного. В соответствии с этим общим значением и грамматическими свойствами фразеологизмы можно разделить на именные-фразеологизмы, прилагательные-фразеологизмы и наречные-фразеологизмы. Показано, что категориальное значение – это значение, тесно связанное с грамматическим и лексическим значениями и стоящее между ними. Потому что категориальное значение невозможно представить отдельно от сигнификативного значения как в семеме лексемы, так и семеме фразеологии. Одновременно эта сигнификативная сема служит стержнем (опорным пунктом) при объединении этих лексем и фразеологизмов в определенные лексико-грамматические, фразеолого-грамматические классы. Например, в глагольных фразеологизмах Глагольный компонент фразеологических единиц может выполнять функцию индикатора категориального значения. В частности, глагольное свойство фразеологизмов кулини чузмок (примиряться), ойогини узатмок (умирать) определяется на основе глагольных лексем чузьмок (протягивать) и узатмок (протягивать).

Известно, что в семантической структуре фразеологизмов отдельно выделяются особенности сочетания фразеологического значения. Эти признаки имеют место в различных фразеологизмах как их составляющих. По мнению В.

Дюкова, если дифференциальные семантические признаки показывают семантическое своеобразие фразеологизмов, то интегральные (сочетающие) семантические признаки показывают сходство одного фразеологизма с другим. Интегральная и дифференциальная функции сем, составляющих семантическое наполнение фразеологизмов, имеют большое значение при объяснении систематического характера фразеологизмов, выделяемых в определенные фразеолого-грамматические группы в любом языке. Сема, определяемая как интегральная сема, обладает иерархическим свойством. Сема, функционирующая как дифференциальная сема для членов фразеологической семантической группы, на более высоком уровне выполняет функцию интегральной семы на следующем уровне классификации. Поэтому интегральная (сочетающая) функция фразеосем сравнительна.

Например, если при семантической классификации фразеологизмов кўзини сузмоқ, ўзига жалб қилмоқ, уруғи қуримоқ иштаҳаси карнай сема «лицо» является дифференциальной семой, то во фразеологизмах кўзини сузмоқ, қошини учирмоқини, лабинучи бурмоқ, књёдақзини, ўйнат сема «человек» выступает в качестве объединяющей семы.

Поскольку фразеологическая единица состоит из определенных формальных и семантических компонентов, она имеет внутреннюю структуру с обеих сторон. В семантической структуре фразеологизмов четко выделяются неотъемлемые стороны фразеологического значения. В качестве этого типа значений выступают категориальные, ступенчатые, подчеркивающие и частично одушевленно-неодушевленные значения фразеологических единиц (Дюков, 1972).

Например, фразеологизм кули узун (всемогущий) составляет одну семантическую группу с фразеологизмами кузи очилмок (понять наконец), тарвузи кулидан тушмок (опечалиться после чего-либо) по интегральной семе «человек». В то же время по семе «часть речи» этот фразеологизм различен. Если кули узун (всемогущий) входит в состав прилагательных, то кузи очилмок (понимать наконец), тарвузи кулидан тушмок (загрустить после чего-либо) относятся к глаголам-фразеологизмам. Более того, два фразеологизма кузи очилмок (понимать наконец) и кулида кутармок (уважать), находящиеся в одной парадигме в силу того, что они являются глагольными фразеологизмами, различаются тем, что первый выражает состояние, а второй выражает физическое действие. Компонент в структуре фразеологизма, значение которого не может быть определено с точки зрения современного узбекского языка, считается фразеологическим центром. Таким образом, фразеологический центр выполняет функцию опорного пункта для установления фразеологизма. Например, во фразеологизме кари тулки (хитрый человек) значение слова тулки (лиса) не совпадает со значением свободно употребляемого слова тулки.

Фразеологический и семантический центры – явления, связанные, требующие друг друга и обеспечивающие целостность фразеологизма. В то время как семантический центр предваряет фразеологизм к свободному

составлению, фразеологический центр предвосхищает его, к слову. По обоим центрам можно формировать фразеологические модели.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жуков. В. Семантика фразеологических оборотов в башкирском языке. Москва: Просвещение, 1978. – 160 с.
2. Новиков. А. Семантика текста и ее формализация. Москва: Наука. 1983. – 215 с.
3. Нурмонов. А. Узбекские тильшунослиги тарихи. Ташкент: Укитувчи. 2002.

© Умбаров С.Н., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 821

Ураков А.М., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

МУЗЫКА ҺӘМ УНЫҢ ТЫЛСЫМЫ

Аннотация. У всех нас есть любимые композиции, музыкальные группы и исполнители, зачастую ассоциирующиеся с определенным этапом жизни. Беспорно, музыка влияет на человека, это доказывали великие умы на протяжении столетий. Оказалось, что различные ритмы могут по разному повлиять на организм человека. В данной статье я попробую подробнее объяснить данную тему.

Annotation. We all have favorite compositions, musical groups and performers, often associated with a certain stage of life. Undoubtedly, music influences a person, this has been proved by great minds for centuries. It turned out that different rhythms can affect the human body in different ways. In this article I will try to explain this topic in more detail.

Ключевые слова. музыка, ритмы, психология, влияние, гормоны, дофамин, картизол.

Key words. music, rhythms, psychology, influence, hormones, dopamine, cortisol.

Һеҙ берҙе булһа ла уйланғанһығыҙ бармы, ни өсөн музыка кешенең кәйефен билдәләй һәм ябай тауыштар комбинацияһы хис-тойғоларҙы принципта сағылдыра ала? Бер кем дә был һорауҙар менән мөрәжәғәт итмәй, сөнки музыка күптән беҙҙең ғәҙәти тормошобоҙға инде, ә ҡағиҙә буларак, бөтә ғәҙәти нәмәләр һорауға ҡуйылмай.

Йышлығы буйынса төрлө өндәр кешегә төрлөсә йоғонто яһай. Музыка йылдан-йыл көслөрәк һәм дәртлерәк була бара. Әгәр элек бейеү жанры тип «Твист» һәм «Степ» һаналһа, хәҙер ул – электрон музыка. Кеше яңы ритмға

күнекмәгән, организм был ритмдарҙа даими эшләй алмай. Әйҙәгеҙ төпкөл тикшереүгә күсәйек.

XIX быуатта Уҡ Ғалим Догель Иван Михайлович төрлө музыка йоғонтоһонда кешенең йөрәк мускулдары ҡыҫҡарыу йышлығы, ҡан баҫымы, тын алыу ритмы үҙгәреүен билдәләй. XX быуаттың 50-се йылдарында америка ғалимдары тикшеренеүҙәр үткәрә, улар яйлап, йомшаҡ музыка һатып алыусыларға кәштәләрҙәге магазиндарҙа тотҡарланырға булышлыҡ итеүен асыҡлай. Кешеләр тауарҙы ныҡлап өйрәнгән, әммә шул уҡ ваҡытта «тәжрибә уртаҡлашыусыларҙа» тәнҡитле фекерләү кәмегән.

Күп дәрестәрҙән айырмалы рәүештә, музыка тыңлауҙа мейенең бөтә бүлектәре лә ҡатнаша. Табиптар, көкөрт матдәһе күп булған пациенттар классик музыкаға өҫтөнлөк бирә, тигән һығымтаға килгән.

Кеше организмының эшмәкәрлеге туранан-тура гормондарға бәйле. Улар арҡаһында беҙҙең эмоциональ һәм физик торошобоҙ үҙгәрә. Төрлө гормондар барлыҡҡа килеүгә булышлыҡ итә. Тиҙ һәм көслө музыка кортизол кимәлен күтәрә, шуға күрә кеше асыулана һәм ярһый башлай.

Тауыш тулҡындары, структураһы буйынса төрлө, барабан ярылары аша үтә, механик тирбәлеүҙәргә әйләнә, ә артабан электр импульстары менән үҙәк ишетеү системаһы юлдары буйлап артабан эшкәртеү һәм таныу өсөн мейенең сикә өлөштәренә тапшырыла.

Мейе системаһында эйә ҡатнашҡан бәхет гормондарының береһе-дофамин. Яратҡан музыкаһын тыңлағанда дофамин ташлана, һөҙөмтәлә кәйеф күтәрелә.

Музыка менән шөғөлләнеү һәр йәштәлә кешенең үҫешенә ыңғай йоғонто яһай. Моторика, ярымшарҙар араһында психик функцияларҙың бәйләнеше һәм бүленеше, иғтибар туплау яҡшыра.

Кеше тәнендә шыйыҡсалар күп, улар тауыш тулҡындарын еңел ҡабул итә һәм яңы химик процестарҙы башлай. Шулай итеп, төрлө тулҡындарға уйнаған йырҙар, дөйөм алғанда, организмға төрлөсә тәьҫир итә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Блум Ф. Лазерсон А., Хофстедер Л. Мозг, разум и поведение. –М: Мир. 2006 – 189 с.; с. 120-125.
2. Гольцев В. И. Восприятие рекламы. Маркетинг: теория, методика, практика. – М: 2001, 108 с.
3. Гарбузов Н. А. Зонная природа звуковысотного слуха. – М.: 1999. – 107 с.
4. Как музыка влияет на человека и его психику. [Электронный ресурс]. // Режим доступа: psylogik.ru. – Дата обращения: 13.12.2022.

© Ураков А.М., Әлибаев З.А., 2023

УДК 811.512.141

Усманова М.Ғ., филол. ф. д-ры, Өфө ҡалаһы

ЗАМАН ЯЛҒАУҘАРЫ БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ ҺӘМ УНЫҢ ГРАММАТИКАҺЫНДА ЙӘКИ БЕҘ ДӨРӨҪ УҠЫТАБЫҘМЫ?

Аннотация. Сравнительное изучение образования временных форм глаголов изъявительного наклонения в башкирском общенародном языке по сравнению с теми, которые представлены в грамматике, позволило выявить существование некоторых отличий: в классической грамматике образование временных форм глаголов представлено пятью аффиксами (*-а, -ды, -ған, -ыр, -асаҡ*), из них *-ды, -асаҡ* — выражают определенные прошедшее и будущее времена, а *-ған, -ыр* — неопределенность этих времен. О показателе настоящего времени *-а* в трудах ученых ничего не говорится.

Однако язык башкир представляет собой иную картину: 1) в нем для выражения определенности всех времен используются аффиксы *-а, -ды, -ған, -ыр* и специальные языковые средства, указывающие дату, время, модальные слова, частицы и др., выражающие сомнение, неопределенность; 2) настоящее время изъявительного наклонения имеет определенные и неопределенные формы.

Annotation. A comparative study of the formation of the tense forms of the indicative mood verbs in the Bashkir national language compared to those presented in grammar revealed the existence of some differences: in classical grammar, the formation of the tense forms of verbs is represented by five affixes (-a, -dy, -gan, -yr, -asaҡ), of which -dy, -asaҡ — express certain past and future tenses, a-gan, -yr — the uncertainty of these tenses. About the indicator of the present time -and nothing is said in the works of scientists. However, the Bashkir language presents a different picture: 1) in it, affixes -a, -dy, -gan, -yr and special linguistic means indicating date, time, modal words, particles, etc., expressing doubt, uncertainty are used to express certainty of all tenses; 2) the present tense of the indicative mood has definite and indefinite forms: Keywords: grammar, verb, present tense, past tense, future tense, affix, certainty

Keywords: Bashkir language, grammar, verb, present tense, affix, definiteness and indefiniteness.

Ключевые слова: башкирский язык, грамматика, глагол, настоящее время, аффикс, определенность и неопределенность.

XX быуаттың 60-сы йылдарынан алып башҡорт тел ғилемендә эш-хәлдәрҙең *билдәле* йә *билдәһеҙ* булғаны өс заманда (*үткән, хәҙерге* һәм *киләсәк* замандарҙа) *-а, -ды, -ған, -ыр, -асаҡ* аффикстары менән биреләә, шулар араһынан

-ды, -асаҡ билдәле, ә *-ған, -ыр — билдәһеҙ* булғанды белдерә тигән ҡараш йәшәй. Бында хәҙерге заман ялғауы тип һаналған ***-а***-ның *билдәле/билдәһеҙ* эш-хәлде белдереү/белдермәүе тураһында бер нәмә лә әйтелмәй. [Мансуров 1953, 135; Кейекбаев һ.б., 1983, 216-217; Зәйнуллин 2002, 139-144; Ишбаев һ.б., 2012, 373-375; В. Ш. Псәнчин, Ю. В. Псәнчин, 2001, 139-140]. Ә быға тиклем башҡорт теленең беренсе грамматикаһы төҙөлгәндән алып был формалар *1-се форма, 2-се форма* тип аталған була. [Кулаев 1930; Әхмәр 1941, 5-6; Дмитриев 2008, 181].

Тимәк, был тәғлимәт бына 90 йыл (*1930 йылдан алып*) башҡорт тел ғилемендә иркен йәшәй, бер ниндәй үҙгәрешһеҙ бер дәреслектән икенсеһенә күсә килә. Уларҙың тик авторҙары ғына үҙгәрә.

Халыҡ тормошо гөрләп торған эш-хәрәкәттәрҙән, төрлө хәл-ваҡиға, хәл-тороштар һәм төрлө күренештәрҙән тора. Ә ҡайнап торған был тормошта кеше үҙ-ара төрлө мөнәсәсәбәттә була: ул кемгәлер *эш куша – алып кил**ер**һең* әле, нимәлер тип *үтенә, ялбара – ҡарап тор**ор**һоң* әле, *өмөтләнә – килеп ет**әр*** ул, *биреп тор**ор*** әле һ.б. Күренеүенсә, халыҡ теле башҡа: унда ҡылымдың заман төшөнсәһен биргән формаларҙың мәғәнәһе грамматикала күрһәтелгәнгә тап килмәй.

Башҡорттарҙың теленә, әйткән һөйләмендәге һәр һүҙенә, ундағы ялғауҙарҙың мәғәнәһенә иғтибар итеү, башҡорт теленең лексиконын һүҙ төркөмдәренә бүлеп, һәр береһенә лексик-семантик классификация яһау [Усманова 2009] һәм уларҙың морфологияла ҡулланылғанын ентекләп ҡарап сығыу, тормошта булған, булып яткан, була торған эш, хәл-ваҡиғаларҙы билдәле/билдәһеҙ булыу яғынан анализлау беҙҙе түбәндәге һығымталарға алып килде:

1. *Хәҙерге заманда* булып ятҡан эш-хәлдәрҙең дә һөйләүсегә *билдәле* йә *билдәһеҙ* булыуы бар: башҡорт телендә *билдәле хәҙерге заман* һәм *билдәһеҙ хәҙерге заман формалары* бар тигән ҡараштабыҙ;

2. Заманды белдергән *-а, -ған, -р, -сак* аффикстарының мәғәнәһен асыҡлап бөтмәү, шулай уҡ башҡорт телендәге билдәһеҙ булғанды, икеләнеүҙе, фараз итеүҙе, ваҡытты белдергән тел сараларын заман төшөнсәһен биргәндә иҫәпкә алмау халыҡ телен грамматикала боҙоп күрһәтеүгә алып килгән;

3. *-а, -ды, -ған, -ыр, -саҡ* аффикстары эш-хәл, ваҡиға, күренештәрҙең *билдәле* булғанын белдерә;

4. Башҡорт өс заманды *(үткән, хәҙерге* һәм *киләсәк*) ҡырҡа айырмаған, айыра ла алмаған, сөнки тел ул – тормош сағылышы. Тормошта төрлө хәл-ваҡиғаларҙың бер заманға ғына һыймауы, унық бер замандан икенсеһенә күсеүе, хатта өҙлөкһөҙ дауам итеүе йәки гел генә ҡабатланып тороуы бар. Шуға ла уның телендә ошо ваҡыт эсендә булған, булып ятҡан һәм киләсәктә була торған хәл-ваҡиғалар бәйләнешен — үткәндән хәҙергегә, хәҙергенән киләсәккә

булған күсешен күрһәткән, хатта өс заманда ла булғанды белдерә алған, ошо өс заман өсөн уртаҡ, дөйөм булған формалар бар. Башҡорт телендә улар — *-а, -ған, -р* аффикстары. Улар киң мәғәнәле (универсаль) аффикстар. Телдә улар ҡылымдың өс заманында ла булған эш-хәлдәрҙе лә белдереүҙә ҡатнаша. Был саҡта телмәрҙә ҡулланылған (йә аңда тотолған) ваҡытты белдергән һүҙҙәр, дата, ситуатив текст (бер ваҡиғаға ҡоролған хәбәр) мөһим роль уйнай;

5. *-а, -ған, -ыр* аффикстары күп мәғәнәле, һәр береһенең бер нисә мәғәнәһе бар; әммә уларҙың араһында *билдәһеҙ* булғанды белдергәне юҡ;

6. башҡорт телендә *билдәһеҙ булғанды* белдергән лексик-грамматик саралар бар. Улар *-а, -ды, -ған, -р* аффикстары менән бергә килгән һүҙҙәр, ваҡыт рәүештәре, даталар, ярҙамсы һүҙ төркөмдәренә ҡараған махсус тел саралары (*киҫәксәләр, мөнәсәбәт һүҙҙәр* һ.б.). Башҡорт телендә улар хәбәр ҡылымдың өс заманында ла *билдәһеҙ* булғанды белдереүҙә берҙәй ҡатнаша.

Тел саралары һөйләм киҫәктәренең барыһының да *билдәһеҙ* булғанын күрһәтә, мәҫәлән, *билдәһеҙ эйә, билдәһеҙ аныҡлаусы* һ.б. Был күренеш башҡорт теленең шул тиклем камил, төҙөк бер система тәшкил иткәнен асыҡ күрһәтә.

Артабан күп мәғәнәле булған *-а, -р, -ған* ялғауҙарының мәғәнәһе, үтәгән функциялары тураһында һүҙ алып барайыҡ.

-а ялғауы (варианты -ә/-й)

Мәғәнәһе, функцияһы:

1. *Хәҙерге заманды* белдереүе: *-а ялғауы* һөйләү мәлендә барған эш-хәлде белдерә, күп ваҡыт *бар-, ят-, ултыр-, йөрө-, башла-, ташла-, маташ-, ебәр-* һ.б. ярҙамлыҡ һүҙҙәр менән бирелә: Үҙем *китеп бар**ам***, үҙем ауыҙымдан әлеге “р” өнөн *сығарырға тырыш**ам***. (Сәғит Агиш); Күк тулы йондоҙ. Мин шуларға *ҡарап ят**ам***. (М.Кәрим);

2. *Үткән заманды* белдереүе: **-а** ялғауы эш-хәлдең һөйләү мәленән алда булғанды белдерә: Ж. Кейекбаев 1911 йылда Башҡортостандың Ғафури районы Ҡаранйылға ауылында крәҫтиән ғаиләһендә *тыу**а***;

3. *Киләсәк заманды* белдереүе: *-а* аффиксы һөйләү мәленән һуң булған, алда *мотлаҡ бул**а** тор**ған**, үтәлере шикһеҙ бул**ған** билдәле* эш-хәлде белдерә. Был башҡорт теленең төп үҙенсәлектәренең береһе: Мин *иртәгә* райкомға *бар**ам***. (Сәғит Агиш);

Ошо турала Н.К. Дмитриев үҙенең “Грамматика башкирского языка” тигән хеҙмәтендә былай тип яҙа: “Хәҙерге заман формаһының *(-а аффиксы* – М.У.) төп йөкмәткеһенә килгәндә, ул эшләнеү ваҡыты һөйләү (хәбәр итеү) менән бер моментҡа тура килгән эште (хәлде) лә аңлата, мәҫәлән, яҙам (хәҙер үҙем һөйләп торған ваҡытта яҙам), инглизсә I am writing, шулай уҡ ваҡыты һөйләү моментына тура килмәгән эште лә белдерә; ... быларҙан тыш ул *үтәлеше шикһеҙ булған киләсәк эште* лә белдерә *(башкорт телендә был айырыуса йыш ҡуллаңыла):* мин Өфөгә *бар**ам***, – был һүҙҙәрҙе әйткәндә

һөйләүсе әле бер ҡайҙа ла бармай, әлбиттә, ә ул турала уйлап ҡына тора. Һүҙ ыңғайында әйтеп үтәйек: ҡаҙаҡ телендә *барамын* тибындағы форманы ҡулланыу киләсәк заманға шул тиклем бәйләнгән, хатта уны ҡаҙаҡ телселәре *киләсәк заман* тип атап йөрөтә. [Дмитриев, 1950, 157–158].

Күренекле ғалим А.М. Щербактың фекере лә иғтибарға лайыҡ. Ул түбәндәгеләрҙе яҙа: "В современных тюркских языках, кроме огузских и некоторых других, форма на *-а* входит в парадигму изъявительного наклонения и выступает в значении настояще-будущего времени. Примеры: башк. кар., кирг., тат. *барам*, карач.-балк. *барама*, кум., ног. *бараман* "иду", "пойду". При этом в башкирском, казахском, татарском, узбекском и уйгурском языках наметилась тенденция к употреблению формы на *-а* в значении *будущего категорического*". [Щербак, 1981, 84].

4. *Дөйөм заманды* белдереүе: Конкрет заманға бәйле булмаған, һәр ваҡыт булған йә ҡабатланып торған эш-хәлде (йә үҙенсәлекте) белдерә: Ғәҙәтенсә, сәғәт алтыла *тор**а*** ла мал *ашат**а***, аҫтын *таҙарт**а***, утын *яр**а*** һ.б., ә әсәйем был ваҡытта иртәнге сәй *әҙерлә**й***. (Ә.Ә.); Әҙәмде өмөт *йәшәтә*, ғәм *ҡаҡшат**а***. (Мәҡәл).

2) -р ялғауы (варианты -ыр/-ер, -ор/-өр, -ар/-әр)

Мәғәнәһе. *-р* ялғауы – алда булған *билдәле* эш-хәлдәрҙе белдерә.

Был уның төп мәғәнәһе. Бынан тыш уның түбәндәге мәғәнәләре бар:

а) *өмөт мәғәнәһе, өмөт итеү:* Тора-бара бөтәһе лә *асыҡлан**ыр***. (И.Абдуллин); Эштәрҙе кеше күрһен һәм маҡтаһын өсөн түгел, файҙаһы булһын өсөн эшләгеҙ. Файҙалы эш бөгөн булмаһа ла, бер ваҡыт күҙгә *күрен**ер*** һәм аҡыл эйәләре тарафынан *баһаланыр*. (Ризаитдин Фәхретдинов);

б) *һүҙ биреү, вәғәҙә итеү (биреү):*

Әсәйем, күҙ нурым,

Көт мине, *ҡайт**ыр**мын*. (Йыр "Әсәйемә хат");

Мин һине әүәлге һымаҡ яратам һәм мәңге *ярат**ыр**ым*. (Ж.Кейекбаев);

– Улым! Аҙнаға ла ҡалмам, улыҡайым! Аттарҙың иң шәптәрен һайлап, елеп *килеп ет**ер**мен.* (М.Иҙелбаев);

в) *ниндәйҙер ҡарарға килеү, һығымта яһау:*

Юлда йырлатып, *һынап ҡара**р**быҙ* ҙа, ысынлап шулай шәп йырлаһа, ярышта *ҡатнаштыр**ыр**быҙ*, тибеҙ. (З.Биишева);

г) *кемгәлер, нимәгәлер хас үҙенсәлекте, билдәле хәҡиҡәтте белдерә*:

Ҡарағай ҙа *үҫ**әр*** ай йәм өсөн,

Бал ҡорттары *ос**ар*** бал өсөн. (Башҡорт халыҡ йыры"Йәйләүлек");

ғ) *икәү-ара (йә күмәкләшеп) һөйләшеп, кемгәлер йомош ҡушыу*:

Һин Сәлимәне таксиға ултыртып *ебәр**ер**һең*, ә мин бында ҡаршы *ал**ыр**мын*. Ҡайғырма. (*Һөйләшеүҙән*).

д) *кәтғи мәғәнә: ант итеү:*

Ауыҙ-морономдан ҡан китһә *китәр* – ышанысыҡыҙҙы аҡларға була барыһын да *эшлә**р**мен*, ҡәҙерлеләрем минең! (И.Насыри).

ҙ) *янау, ҡурҡытыу:*

*Сыға**р**ы**р**мын* мин һине, *сыға**р**май* ни. Ана ултыр, китабыңды уҡы! Тыңламаһаң, *кәрәгеңде бир**ер**мен!* Мин һиңә атаң түгел.

Функцияһы

Хәбәр ҡылымда:

1) *киләсәк заманды* белдереүе: Беҙҙә тамаҡҡа *аша**р**быҙ*, баянда тағы берәй көй уйнарға *өйрән**ер**беҙ* ҙә унан һуң һеҙгә *бар**ыр**быҙ*. (З.Биишева).

2) дөйөм заманды белдерә: эш-хәрәкәт конкрет затҡа ҡарамай:

Ҡол кеүек эшләһәң, хан кеүек *йәшәрһең*. (Мәҡәл).

Аҡылһыҙ башҡа алтын бүрек файҙа *бирмә**ç***. (Мәҡәл).

Сифат ҡылымда:

1) *хәҙерге заманды* белдереүе: Бер ерендә кеше *сыға**р*** урын юҡ, мисәтләнгән була бишек. (Сәйфелмөлөк эпосы);

2) *киләсәк заманды* белдереүе: Хажға килгәнемде аңлатҡас, дуçтарса арҡамдан ҡағып, *бар**ыр*** яҡты күрһәтеп ебәрҙе. (Г.Ситдиҡова).

3) *дөйөм заманды* белдерә: эш-хәрәкәт конкрет затҡа ҡарамай:

Тауҙар буйлар тауышлы, тәрәнлектәр **айкар** аһәңле йырсыларыбыҙ бар бит, Аллаға шөкөр! (Л.Абдуллина).

Исем ҡылым функцияһын үтәүе:

Рәтләп *кейеренә, ашарына* ла юҡ бит, ә балаларҙың күҙҙәрен асыу кеүек яҡшы теләккә тотонған! (Б.Бикбай).

-ған ялғауы

Мәғәнәһе. *-ған* ялғауы – күп мәғәнәле универсаль аффикс. Ул үткән, хәҙерге, киләсәк замандарҙы, шулай уҡ һәр ваҡыт булған (дөйөм заман), йә ҡабатланып торған эш-хәл, үҙенсәлектәрҙе белдерә.

Ул *билдәле* эш-хәлдәрҙе белдерә:

-ған ялғаулы исемләшкән һүҙҙәрҙә, исем ҡылымдарҙа заман төшөнсәһе һаҡлана.

Функцияһы

Хәбәр ҡылымда үткән заманды белдереүе: *-ған* ялғауы һөйләү мәленән алдан булған эш-хәлдәрҙе белдерә: Шул ҡарт эшсе минең кеүек ябай кешеләр менән һөйләшергә *ярата тор**ғайны***. (З. Биишева).

Башҡорт халҡы ете быуат ярым буйы сит баçҡынсыларҙың, тәүҙә – татарҙарҙың, шунан һуң рустарҙың аяуһыҙ иҙгәненә ҡаршы азатлыҡ яулап, милли суверенитет яулап *көрәш**кән***. (Әкрәм Бейеш);

Хәҙерге заманды белдереүе:

– Барыбыҙ ҙа йыйылып бөткәнбеҙ ҙә бөтөүен, Ялпаҡ йылғаның Килдебай ағай *килеп етмәгән* бит әле, уны бәләкәс көтмәйбеҙме ни? (Ғ.Дәүләтшин);

-*ған* аффиксы ниҙәндер үткәндә башланып (булып), уның хәҙерге заманда ла дауам иткәнен белдерә; хәҙерге заманға үҙенең үткән заман ялғауы -*ған* менән бергә күсә: Тик буйға ғына ул әллә ни *үҙгәрмәгән.* (З.Б.) (тимәк, ул буйға элек тә шулай булған, әле лә шулай).

Ғалим Н.К. Дмитриев фекеренсә, -*ған* ялғауын үткән заман формаһы тип кенә әйтеп булмай, бер үк кимәлдә хәҙерге заманға бәйле булғанын да сағылдыра. Ул был аффиксты *үткән-хәҙерге заман* формаһы тип атай [Дмитриев, 2007, 132, 134].

Дөйөм заманды белдереүе:

-*ган* ялғауы шулай уҡ бер заманға ла айырым ҡарамаған, тормошта ғөмүмән була торған (*ҡабатланып торған йә һәр ваҡыт булған*) эш-хәрәкәтте лә белдерә, йәғни ундағы мәғлүмәт өс (үткән, хәҙерге һәм киләсәк) заманға ла ҡарай: Беләге йыуан берҙе *йыҡҡан*, белеме булған меңде *йыҡҡан*.

Йән биргәнгә – йүн *биргән*.

Үтә буянғандан күңел *болғанған*. (Мәҡәлдәр).

Сифат ҡылымда үткән заманды белдереүе:

Ә йөҙҙәре *ағарып киткән* бисәләр кузовтан төшә-төшә уны ысынлап әрләй ине. (Р.Байымов).

*Хәҙерге заманды белдереүе:*Ҡамыт ҡайғыһы ла китте, тик *сығып барған* йөрәкте баҫырға ғына ҡарайбыҙ, һүҙ һөйләү юҡ. (Ғ.Дәүләтшин); Миңә *кәрәк булған* нәмәләр бында күп икән (*миңә ул нәмәләр әле кәрәк*); Юҡ, ул аҫылташ *баһалай белгән* әҙәм түгел. (Ф.Аҡбулатова).

Киләсәк заманды белдереүе: Ә хәҙер алда *булған* хәл-ваҡиғалар тураһында. (Н.Юнысов);

Музейға ансамбль концерттары *үткән* көндә йәки алдан яҙылып килергә мөмкин. (Б., 27.04.2018); Конкурс ике этапта үтә. Район кимәлендә еңеү *яулаған* команда ҡала бәйгеһендә ҡатнашыу хоҡуғын ала. (Т., 22.11.2019).

Һеҙҙе *1 майҙа булған* концертҡа саҡырам. *Бынан һуң сыҡҡан* дәреслектәрҙе яңы ҡағиҙә буйынса төҙөргә кәрәк (*сығасаҡ дәреслек* тип яҙыу дөрөҫ булмай);

Дөйөм заманды белдереүе: -*ған* аффиксы шулай уҡ һәр ваҡыт булып торған даими эш-хәрәкәтте, процесты, кемгәлер, нимәгәлер хас үҙенсәлекте сағылдыра: Ни өсөндөр бөгөн ғәҙәттәге *була торған* барлауҙар булманы. (Ғ.Дәүләтшин); Гәзит *алдырған* һәм *уҡыған* кеше донъянан бер аҙымға алда атлай, тип һәр саҡ әйтәм. (Б., 9.10.2020); *Арыған* ат соҡор һанай, *асыҡҡан* ат ҡолынды ялай, яраткан ат күҙеңә ҡарай. (Мәҡәл); *Ҡысыған* ерҙән ҡул китмәй, *һөйгән* йәрҙән күҙ китмәй. (Мәҡәл); Үҙең *ишеткең килмәгән* һүҙҙе кешегә һөйләмә. (Мәҡәл);

Исемләшеүе: Анһатты *уйлаған* әҙҙән буш ҡалған. (Ф.Н); Хәлеңдән *килмәгәнгә* тотонма. (Мәҡәл).

Исем ҡылым булыуы: Сәлих шунда уҡ һеңлеләренә ауыл күстәнәстәре *алып килмәгәнгә* үкенде. (С.Агиш); *Ялғандың* бото ҡыҫҡа. (Әйтем); Шунан бирле *барған* да юҡ. (Ғ.Дәүләтшин).

Шулай итеп, заманды белдергән *-а, -ған, -р, -саҡ* аффикстарының мәғәнәһен асыҡлап бөтмәү, шулай уҡ башҡорт телендәге билдәһеҙ булғанды, икеләнеүҙе, фараз итеүҙе, ваҡытты белдергән тел сараларын заман төшөнсәһен биргәндә иҫәпкә алмау халыҡ телен грамматикала боҙоп күрһәтеүгә алып килгән. *-а, -ды, -ған, -ыр* аффикстары эш-хәл, ваҡиға, күренештәрҙең *билдәле* булғанын белдерә. Ә билдәһеҙ булғанды *-а, -ды, -ған, -ыр* ялғаузары менән махсус тел саралары белдерә.

Тимәк, беҙ башҡорт балаһына башҡорт теле буйынса белемде дөрөҫ биреп еткермәйбеҙ булып сыға. Башҡорт теленең грамматикаһында яңынан ҡарайһы урындарҙың булыуы тураһында ғалимдар ҙа, халыҡ та әленән-әле яҙа, әйтә килә [Н.К.Дмитриев, Ж.Ғ.Кейекбаев, Н.Х.Ишбулатов Әкрәм Бейеш, Рәшит Шәкүр, В.И.Хажин, Н.Б.Сәлимов, Л.Абдуллина, Г.Ситдиҡова, М.Ғ.Усманова, Н.Хәмбәлиева һ.б.]. Был алда хәл итәһе етди мәсьәләләрҙең булғанын күрһәтә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – Л., 1948; М.: Наука, 2008.
2. Дмитриев Н.К. Башҡорт теленең грамматикаһы. – Л., 1950.
3. Зәйнуллин М.В. Хәҙерге башҡорт әҙәби теле. Морфология. – Өфө: БДУ, 2002
4. Ишбаев К.Ғ. Ҡылым // Башҡорт теле. Юғары уҡыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек. – Өфө: Китап, 2012. 353–396-сы б.
5. Ишбулатов Н.Х. Хәҙерге башҡорт теле. (Әҙәби телдең нормалар системаһы). – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1972. – 144-се бит.
6. Кейекбаев Ж.Ғ., Ғәләмов А.А., Фәритов Х.С., Аҙнабаев Ә.М., Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Башҡорт теле. Педагогия училищелары өсөн дәреслек. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1983.
7. Мансуров Ә. Башҡорт теле грамматикаһы. I киҫәк. Фонетика һәм морфология. Ете йыллыҡ һәм урта мәктәптең V–VI кластары өсөн дәреслек. – Өфө: Башгосиздат, 1953.
8. Миңсылыу Усманова. Башҡортса дөрөҫ һөйләйек. Башҡорт теленең функциональ грамматикаһы. – Өфө: Акирус, 2020.
9. Псәнчин В.Ш., Псәнчин Ю.В. Әсә теле. 10-11 кл. Өфө: Китап, 2001.
10. Рәшит Шәкүр. Хәҙерге башҡорт матбуғаты һәм тел мәҙәниәте // Ағиҙел, 2011, №1. 181-186-сы б.
11. Сәлимов Н.Б. Шәхестәр иңендә халҡым яҙмышы. – Өфө, 2018.
12. Усманова М.Ғ. Телебеҙҙе кем боҙа? Үҙебеҙ!//“Башҡортостан” гәзите. 21.02.12; 16.03.12; 27.04.12; 25.05.12; 25.08.12; 14.09.12; 30.11.12;

21.02.13; 29.03.13; 3.05.13; 12.06.13; 23.08.13; Башҡорт грамматикаһы һәм халыҡ теле//“Ватандаш” журналы, №8-12 2019; №1-2, 2020; Причастие настоящего времени и способы его выражения в башкирском языке: новый взгляд на проблему//журнал Российская тюркология, 2018. №1-2 (18-19). – С.67-83; Причастие прошедшего времени и способы его выражения в башкирском языке: новый взгляд на проблему//журнал “Российская тюркология”. – М.: 2019. – С. 125-138.
13. Усманова М.Г. Башҡортса-русса тематик һүҙлек. – Өфө: Китап, 2009.
14. Хажин В.И. Дөрөҫ һөйләйбеҙме? // Ватандаш, 2001. № 1, 181– 183-сө б.
15. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л.: Наука, 1981.
16. Әкрәм Бейеш. Тел хикмәттәре. – Өфө: Китап, 1999.
17. Әхмәр Ҡ. Башҡорт теле. Педучилищелар өсөн дәреслек. Өфө, 1941.

©Усманова М.Г., 2023

УДК 372.88.

Фәтихова Л.Ф., студент
Ғәлина Ғ.Ғ., филол. Ф. канд., доц.
М.Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

ӘҘӘБИӘТ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ МӘҠӘЛ ҺӘМ ӘЙТЕМДӘРҘЕ ӘХЛАҠИ ТӘРБИӘ БИРЕҮ САРАҺЫ БУЛАРАҠ ҠУЛЛАНЫУ ЮЛДАРЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается важность изучения башкирских пословиц и поговорок как средства нравственного воспитания на уроках башкирской литературы. Предлагаются наиболее эффективные методы изучения пословиц в средних классах общеобразовательных организаций.

Annotation. This article discusses the importance of studying Bashkir proverbs and sayings as a means of moral education in the lessons of Bashkir literature. The most effective methods of studying proverbs in the middle classes of educational organizations are proposed.

Ключевые слова: нравтсвенное воспитание, пословицы и поговорки, нестандартный урок.

Key words: moral education, proverbs and sayings, non-standard lesson.

Уҡыусыларҙа уҡыу процесы барышында ҡыҙыҡһыныу уятыу һәм шул уҡ арала тәрбиәүи маҡсатты ла тормошҡа ашырыу – мөһим бурыстарҙың береһе. Был бурысты үтәүҙә уҡыу процессында ата-бабаларабыҙҙың изге һүҙен, алтындан ҡиммәт мәңгелек хазинаһын, мәҡәл һәм әйтемдәрҙе, ҡулланыу ҙур әһәмиәткә эйә. Мәҡәлдәрҙе халыҡ тормошоноң энциклопедияһы, халыҡтың практик философияһы тип йөрөтәләр, тип яҙа үҙенең хеҙмәтендә Нәҙершина Фәнүзә Айытбай ҡыҙы. [1, 63].

Башҡорт әҙәбиәте дәрестәрендә мәҡәлдәрҙе һәм әйтемдәрҙе өйрәнеү халыҡ мәҙәниәтен, уның әхлағын аңлатыуҙан айырылғыһыҙ. Мәҡәл һәм әйтемдәр башҡорт әҙәбиәте дәрестәрендә өйрәнгәндә традицион методика төрлө алымдар тәҡдим итә. Барыһы ла уҡытыусының ижади фекерләүенә, уның дәрес планына бәйләнгән.

Мәҡәлдәрҙе һәм әйтемдәрҙе әхлаҡи тәрбиә биреү сараһы булараҡ стандарт булмаған уҡытыу методтарына таянып өйрәнеү ыңғай һөҙөмтәләр бирә. Былар барыһы ла стандарт булмаған дәрес (бигерәк тә дәрес-ярыш йәки дәрес-уйын) формаһы аша тормошҡа ашырылырға мөмкин. Ул үҙ эсенә алған уйындар, ҡыҙыҡлы һорауҙар уҡыусыларҙа уҡыуға ҡарата мотивация тыуҙыра, уларҙың ижади эшләүен дә тәьмин итә, әхлаҡи аңын да үҫтерә. Мәҫәлән, 5-се йәки юғарыраҡ кластарҙа мәҡәлдәрҙе һәм әйтемдәрҙе өйрәнгәндән һуң, кластан тыш эш булараҡ әйтемдәргә арналған «Мәҡәлдәрҙә - халыҡ аҡылы» тип аталған ярыш уҙғарылырға мөмкин. Дәрес - ярыш башланыр алдынан түбәндәге эштәр башҡарыла:

1. Уҡытыусы ярышты халыҡ ижады тураһында инеш һүҙ менән аса. Кисәнең темаһы эре хәрефтәр менән таҡтаға яҙып ҡуйыла.
2. Жюри һайлана. (кластан теләгән 3 кеше)
3. Командаға бүленеү процесы алып барыла.

Дәрес-ярыш разминканан башлана: Командаларға түбәндәге темаларға мәҡәлдәр әйтергә тәҡдим ителә: яҡшылыҡ һәм яманлыҡ, туған ер, белем, әҙәплелек һ.б.

Уҡыусылар, үҙҙәре теләп, яуаптарын әйтәләр, ә жюри балдар ҡуя бара. Бындай әйтештә иң күп әйтем тапҡан команда еңеүсе була.

Һуңынан ярыштың төп өлөшө башлана. Ул 7 ярыштан тора:

1-се ярыш «Аңлатып бир». Командаларға мәҡәлдәр яҙылған карточкалар таратып бирелә. Һәр карточкала алтышар мәҡәл. Уҡыусылар уларға эләккән мәҡәл йәки әйтемдең мәғәнәһен яҙырға тейеш. Аҙаҡтан командаларҙан бер уҡыусы сыға һәм яуаптарын уҡый.

2-се ярыш «Юғалған дауам». Әйтемдәрҙе дауам ит. Командаларға бер-бер артлы һорауҙар бирелә:

Ер ҡәҙере – игендә, кеше ҡәҙере - …(белемдә);
Уҡыған уңыр,…(уҡымаған туңыр);
Сит илдә солтан булғансы… (үҙ илеңдә олтан бул);
Башланған эш - … (бөткән эш);
Әҙәп барҙа…(оят бар);
Һүҙең менән эшең… (бер булһын);
Эшләгәнең кешегә, … (өйрәнгәнең үҙеңә) һ.б.
Был ярыштан һуң һәр мәҡәлдең мәғәнәһе асыҡлана.
3-сө ярыш «Нисә?». Был әйтемдәрҙә ниндәй һандар төшөп ҡалған?
…ҡат үлсә, …ҡат киҫ; (ете, бер)
… аҙым алға атла, ... тапҡыр артыңа ҡара (алтмыш, алты)
Егет кешегә … төрлө һөнәр ҙә аҙ (етмеш)

Унда уҡ юнмаған - … ҡылыс та ҡоймай. (утыҙ)

Бер ҡалған эш … йылға ҡалыр. (ҡырҡ) һ.б.

4-се ярыш «Мәҡәл әйтеш». Командалар бер-бер артлы мәҡәлдәр әйтешә. Улар ҡабатланмаҫҡа тейеш. Һәр команданан 7 мәҡәл яңғырағас, уйын тамамлана, Мәҫәлән:

1-се уҡыусы: Үҙ илең — алтын бишек.

2-се уҡыусы: Ятып ҡалғансы, атып ҡал, Әйтер һүҙен әйтеп ҡал.

3-сө уҡыусы: Егәрленең ҡулы ете. Һ.б.

5-се ярыш «Тылсымлы һүрәт». Һүрәт дүртмөйөштәргә бүленеп киҫелә. Һәр команда мозаиканы төҙөп, нимә килеп сыҡҡанын әйтә. Ошо һүҙ ингән мәҡәл йәки әйтем әйтелә. Ул сиселә һәм мәғәнәһе аңлатыла. Мәҫәлән: «йөҙ» - “Йөҙ һум аҡсаң булғансы, йөҙ дуҫың булһын”.

6-се ярыш «Хата ҡайҙа» Мәҡәлдәрҙә хаталарҙы табып, төҙәтегеҙ. Уларҙың мәғәнәләрен аңлатығыҙ:

Эше барҙың ашы юҡ (Эше барҙың ашы бар).

Ҡурай халыҡ күңелен юрамай (Ҡурай халыҡ күңелен юрай)

Ҡалған эшкә ямғыр яуыр (Ҡалған эшкә ҡар яуыр)

Яңғыҙ ҡайынға ҡош ҡуныр (Яңғыҙ ҡайынға ҡош ҡунмаҫ).

Эшләгәнең үҙеңә, өйрәнгәнең кешегә (Эшләгәнең кешегә, өйрәнгәнең үҙеңә).

Һүҙенән ҡайтҡан - ҡыҙ түгел (Һүҙенән ҡайтҡан - ир түгел)

Һүҙ күп ерҙә эш күп булыр ҺҺүҙ күп ерҙә эш аҙ булыр).

7-се ярыш «Пантомима». Командалрға өсөшәр мәҡәл яҙылған карточкалар таратыла (мәҫәлән, «Әйткән һүҙ-атҡан уҡ», «Ҡарға һайрап, һандуғас булмаҫ», «Ат абынғанға ишәк ғәйепле» һ.б.). Улар уны ым-ишара ярҙамында, һүҙҙәр ҡулланмай, бер-береһенә аңлатырға тейеш:

Уйындар тамаланғас, уҡытыусы рефлексия үткәрә. Рефлексия барышынла түбәндәге һорауҙар ҡулланылырға мөмкин:

-Һеҙгә ниндәй уйын еңел булды, ә ҡайһыһы ауырлыҡтар тыуҙырҙы?

-Барлыҡ мәҡәлдәр ҙә һеҙгә таныш булдымы?

-Мәҡәлдәр һеҙҙе нимәгә өйрәтте?

-Был мәҡәлдәрҙе киләсәктә телмәрегеҙҙә ҡулланасаҡһығыҙмы? Ни өсөн? Иң аҙаҡтан жюри ярышты йомғаҡлай., еңеүсе команда билдәләнә

Шулай итеп, мәҡәлдәр һәм әйтемдәр менән танышыу балаларҙың күңел кисерештәренә йоғонто яһап ҡына ҡалмай, ә телмәр һәләттәренең үҫешенә лә этәргес көс бирә, балаларҙың образлы-эмоциональ аң эшмәкәрлеге активлаша, тирә-йүн ысынбарлыҡҡа үҙ мөнәсәбәте тыуа, уның бер нигеҙе сифатында телмәр эшмәкәрлеге ситуациялары тыуа. [2, 61-64]. Мәҡәлдәрҙе һәм әйтемдәрҙе айырым объект булараҡ өйрәнгәндә уҡыусыларҙың әхлаҡи аңын үҫтереүҙә байтаҡ алымдар ҡулланырға мөмкин. Был йүнәшештә бигерәк тә уйын формаһында үткәрелгән һәм төрлө класс балаларының әйтемдәрҙе һәм мәҡәлдәрҙе белеүен тикшереүгә йүнәлтелгән уҡыу алымдары уҡытыу-тәрбиә бурыстарына өлгәшергә ярҙам итә. Әммә афористик жанрға мөрәжәғәт иткәндә,

иң тәүҙә, уның йөкмәткеһендәге әхлаҡи төшөнсәнге уҡыусы аңына һеңдерергә, уйланырға мәжбүр итергә кәрәк. Тик ошо осраҡта ғына әҙәбиәт дәресендә әхлаҡи тәрбиә бурыстарына өлгәшергә мөмкин.

ӘҘӘБИӘТ

1. Нәҙершина Ф.А. Халыҡ һүҙе. – Өфө: Китап, 1997. – 255 бит.
2. Килсенбаева Ә.Ф. Мәҡәлдәр һәм әйтемдәрҙе дәрестә өйрәнеү // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 2012. – №5. – 61-64-се биттәр.

© Фәтихова Л.Ф., Ғәлина Ғ.Ғ., 2023

УДК 373.31К.

Фәхретдинова К.И., студент
Етәксеһе: Дәүләтколова Г.Ш., өлкән укытыусы,
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

УҠЫУСЫЛАРҘЫҢ БАШҠОРТСА ТЕЛМӘР КОМПЕТЕНТЛЫҒЫН ФОРМАЛАШТЫРЫУ ЮЛДАРЫ

Аннотация. В статье анализирются пути формирования речевой компетентности учащихся начальных классов на уроках родного (башкирского) языка, определяются цели и задачи развития речи. Приводятся виды упражнений для формирования речевой компетентности учащихся.

Annotation. The article analyzes the ways of forming the speech competence of primary school students in the lessons of their native (Bashkir) language, defines the goals and objectives of speech development. The types of exercises for the formation of students' speech competence are given.

Ключевые слова: речь, формирование, компетентность, упражнение, изложение, сочинение, учитель, урок, пути развития.

Key words: speech, formation, competence, exercise, presentation, essay, teacher, lesson, ways of development.

Бөйөк рус методисы К.Д. Ушинский телмәр һәләтлеген «белем шишмәһе» тип атаған. Уның фекеренсә, тел һәм телмәр – иң яҡшы уҡытыусы ла, аҡыл өйрәтеүсе лә, шул уҡ ваҡытта әйләнә-тирәләге тәбиғәт, кешеләр менән таныштырыусы ла. Шуның өсөн дә уҡытыусы башҡорт теле дәрестәрендә эш-күнегеүҙәрҙе уйлап, танып белеү теләген ҡәнәғәтләндерерлек итеп, йәнле, эҙмә-эҙлекле башҡарып, балаларҙы телмәр мәҙәниәтенә, аралашыу оҫталығына өйрәтергә тейеш.

Бала үҙенең фекерен, теләген, үтенесен бүтән кешеләргә телмәр аша еткерә. Уның телмәре ни тиклем үҫешкән, камиллашҡан булһа, ул үҙ фекерен башҡаларға еңелерәк еткерә һәм уларҙы ла тиҙерәк аңлай, фекер йөрөтөү

һәләтлеге лә йылдамыраҡ үҫә. Былар бөтәһе лә мәктәптә бөтә яҡлы, тәрән белем алырға ярҙам итә.

Ләкин, мәктәптәрҙә уҡыусыларҙың телмәрен үҫтереүгә тейешле иғтибар бирелеп етмәү осраҡтары күҙәтелә. Балаларҙың телмәрен үҫтереү һәм камиллаштырыу өсөн мәктәптә икһеҙ-сикһеҙ мөмкинлектәр булһа ла, ул ресурстар булыһынса файҙаланылмай ҡала. Шуға ла уҡыусы мәктәптән һуң юғары уҡыу йорттарына уҡырға килгәндә, уның телмәренең ярлы булыуы асыҡлана. Ул һөйләгәндә кәрәкле һүҙҙәр таба алмай яфалана, юғалып ҡала, әйтергә теләгәнен еренә еткереп һөйләй алмай, ошо арҡала күп уңайһыҙлыҡтарға осрай. Шуға күрә лә балаларҙың телмәр компетентлығын үҫтереү мәктәп алдында торған төп бурыс итеп билдәләнергә һәм баланың мәктәпкә тәү башлап аяҡ баҫҡан көнөнән үк башланырға тейеш.

«Телмәр ярҙамында бала үҙен уратып алған тәбиғәтте, уның күренештәрен һәм тормошто күҙәткәнде, уҡығанда барлыҡҡа килгән фекерен, уйын сағылдырыу өсөн кәрәк булған һүҙҙәрҙе табып ҡуллана, һүҙҙәрҙән һөйләм һәм бәйләнешле телмәр төҙөп, аныҡ, асыҡ, тәрән йөкмәткеле итеп әҙәби телдә яуап бирә», – тип билдәләй Т.Х. Аслаев. Беҙ ҙә уның менән тулыһынса килешәбеҙ һәм был проблеманың әһәмиәтлелеген күҙ уңында тотоп, махсус тикшеренеү темаһы итеп билдәләнек. Фәнни методик әҙәбиәткә нигеҙләнеп, алдынғы уҡытыусыларҙың эш тәжрибәләрен өйрәнеп, уҡыусыларҙың телмәр компетентлығын формалаштырыу, һөйләү һәм яҙма телмәрен үҫтереү системаһын билдәләүҙе маҡсат итеп алдыҡ. Был юҫыҡта тикшеренеүҙәр алып барғанда телмәр процесы – объект, башҡорт теле дәрестәрендә телмәр үҫтереү тикшеренеү предметы булараҡ сығыш яһай.

Башланғыс класс уҡыусыларының телмәр компетентлығын үҫтереү юлдарын билдәләгәндә һөйләү һәм яҙма телмәрен үҫтереүҙең урынын, ролен, фәнни нигеҙҙәрен өйрәнеүҙе, һөйләү һәм яҙма телмәр үҫтереү системаһын билдәләүҙе, үҙенсәлектәрен асыҡлауҙы күҙ уңында тотоу мөһим. Һайланған теманың актуаллеге ошо проблемаларҙы күтәреп сығыу һәм күпмелер кимәлдә хәл итергә ынтылыш яһауҙан ғибәрәт.

Телмәрҙең үҙенсәлектәре, төрҙәре, телмәргә өйрәтеү, уҡыусыларҙың бәйләнешле телмәрен үҫтереү мәсьәләләренә арналған хеҙмәттәр байтаҡ. Был өлкәлә айырыуса билдәле ғалимдар А.А. Акишина, В.В. Богданов, Е.М. Верещагин, Т.Г. Винокур, Л.С. Выготский, В.Г. Гак, Г.Г. Городилова, И.А. Зимняя, Д.И. Изаренков, В.И. Карасик, Ю.Н. Караулов, М.В. Китайгородская, В.Г. Костомаров, Л.П. Крысин, Е.С. Кубрякова, Н.А. Матвеева, О.Д. Митрофанова, Е.И. Пассов, Ю.Е. Прохоров, К.Ф. Седов, О.Б. Сиротинина, И.А. Стернин, С.А. Сухих, Д.Н. Узнадзе, Н.И. Формановская, Ф.Ф. Харисов, Е.Н. Ширяев, Т.В. Шмелева һ.б. күп көс һалған.

Башҡорт мәктәптәрендә рус телендә өйрәтеүҙә күренекле методист-ғалимдарыбыҙ Л.Г. Саяхова, К.К. Закирйәнов, Р.В. Әлмөхәмәтов, З.Г. Сәхипова, Ф.Ф. Аҙнабаева, Р.Г. Ишимова һ.б. хеҙмәттәре ҙур ярҙамсы булып тора.

Уҡытыу рус телендә алып барылған мәктәптәрҙә башҡорт телен дәүләт теле булараҡ өйрәнеү проблемалары ғалимдар һәм методистар Ф.Ғ. Хисамитдинова, Х.А. Толомбаев, Р.Ә. Абуталипова, З.М. Ғәбитова, М.С. Дәүләтшина, С.А. Таһирова һ.б. тикшеренеүҙәрендә ентекле яҡтыртылған.

Башланғыс кластарҙа телмәр үҫтереүгә иғтибар күберәк тел дәрестәрендә бирелә. Уҡыу дәрестәрендә лә балаларҙың телмәрен үҫтереүҙә бик күп төрлө эштәр башҡарырға мөмкин.

Яҙма телмәрҙең ике (төп һәм ярҙамсы) төрө була. Икеһе лә уҡыу дәрестәренең теләһә ҡайһы этабында йәки махсус телмәр үҫтереү дәрестәрендә ҡулланыла.

Яҙма телмәрҙең ярҙамсы эш төрҙәре һүҙлекте байытыуға һәм уҡыусыларҙың грамоталылығын күтәреүгә, ижади фекерләүҙе үҫтереүгә хеҙмәт итә. Бер төркөм ярҙамсы эш төрҙәре уҡыусыларҙың яҙыу мәҙәниәтен үҫтереү менән бәйләнгән. Уларға хәтерҙән яҙыу, билдәле бер маҡсат менән текстан өҙөктәр яҙып алыу һ.б. эш төрҙәре инә.

Бәләкәй генә тексты хәтерҙән яҙыу уны иҫтә ҡалдырыу, һөйләм ҡалыптарын хәтергә һеңдереү яғынан яҡшы. Бының өсөн программала яттан һөйләү өсөн күрһәтелгән текстар һайлана, шиғырҙар ҙа тәҡдим итергә мөмкин.

Телмәр үҫтереүҙең төп төрҙәренең береһе – изложение яҙыу. Ул уҡыусыны тыңларға, иҫтә ҡалдырырға һәм ҡабатлап яҙырға, фекерен эҙмә-эҙлекле, логик бәйләнештә еткерергә, хәтерен үҫтерергә ярҙам итә, һүҙ байлығын төрлө маҡсатта файҙаланырға, хикәйәләү, һүрәтләү, баһалау оҫталығын өйрәтә.

Изложение яҙырға әҙерлек эше 1-се кластан уҡ башлана. Таҡтаға яҙылған йәки китаптағы тексты уҡып һөйләү, үҙ аллы уҡыу, әҫәрҙәрҙе өлөштәргә бүлеп, план төҙөргә өйрәнеү кеүек күнегеүҙәр эшләнә.

Изложениелар бер нисә төргә бүленәләр. Шуларҙың береһе булған ижади изложениеларға бер аҙ асыҡлыҡ индерәйек.

Ижади изложениеларҙа йөкмәткене биреү менән бергә уны дауам итеп яҙып бөтөрөү, йәки тексҡа ҡарата мөнәсәбәт белдереү һорала. Мәҫәлән, А.Ғирфановтың «Ҡайын» хикәйәһен изложение итеп яҙғас, уҡыусылар хикәйәлә барған ваҡиғаның нисек тамамланыуын нисек теләһәләр – шулай яҙып бөтөрәләр.

Уҡыу дәрестәрендә башланғыс кластарҙа иң ҡатмарлы етди һынау, ауыр эш төрө – инша яҙыу. Был яҙмала уҡыусының аңлау дәрәжәһе, донъяға ҡарашы, тормошто аңлатыуы, рухи донъяһы сағыла. Инша яҙыу уның дәресте ни дәрәжәлә үҙләштергәнен дә, әҫәрҙе анализлай белеү-белмәүен, китап яратыу-яратмауын да күрһәтә.

Инша яҙыу башланғыс мәктәптең 1-се класынан уҡ башлана. Шуға күрә уҡытыусы үҙе уҡытҡан класта үткәреләсәк иншалар тематикаһын, уларҙы үткәреү алымдарын уҡыу йылы башында уҡ билдәләп ҡуйырға тейеш. Ҡайһы класта уҡытыуға ҡарамаҫтан, махсус рәүештә һүҙлек, фразалар, план төҙөү өҫтөндә эшләү инша төҙөргә өйрәтеүҙең нигеҙе булып тора.

Уҡыусыларҙың телмәр компетентлығын формалаштырыуҙа картиналарҙың роле лә ғәйәт ҙур. Был осраҡта уҡытыусы шуны иҫтә тоторға тейеш: картина йөкмәткеһе менән һәм ҡатмарлығы яғынан балаларҙың йәш үҙенсәлектәренә ярашлы, ҡыҙыҡлы булһын. Башланғыс кластарҙа ҡулланылған картиналарҙың сюжеты һәм композицияһы ябай булырға тейеш.

Шулай итеп, башланғыс класс уҡыусыларының телмәр компетенлығын формалаштырыу юлдары байтаҡ, тик уҡытыусы балаларҙың йәш үҙенсәлектәренә, телде белеү кимәленә, ҡыҙыҡһыныуҙарына ярашлыларын һайлап ҡулланғанда ғына маҡсатҡа ирешергә мөмкин.

ӘҘӘБИӘТ

1. Аслаев Т.Х. Башланғыс мәктәптә туған тел дәрестәрендә балаларҙың һөйләү телмәрен үҫтереү. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1977. –16-17-се бит.
2. Ахунйәнова А. Бәйләнешле һөйләм телен үҫтереү // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 2000 – № 12. – 54-56-сы бит.
3. Искужина Ф. Бәйләнешле телмәр төҙөргә өйрәтеүҙең ҡайһы бер алымдары // Башҡортостан уҡытыусыһы. – 1999 – № 10. – 46-49-сы бит.
4. Сальникова Т.П. Методика обучения грамоте. – М., 1996. – 47-48-се бит.
5. Дәүләтшина М.С. Башҡорт телен уҡытыу методикаһы: башҡорт теле дәүләт теле итеп уҡытылған мәктәптәр өсөн. 1-се киҫәк. – Өфө: Китап, 2010. – 120 бит.

© Фәхретдинова К.И., Дәүләтҡолова Г.Ш., 2023

УДК 811.161.1

Хамматова Г.И.,
учитель русского языка и литературы
МАОУ СОШ №3 ЗАТО, г. Межгорье

ЦИФРОВИЗАЦИЯ В СИСТЕМЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. Статья о читательской грамотности на уроках русского языка и литературы, использовании цифровых образовательных ресурсов, сервисов в процессе формирования и оценки читательской грамотности обучающихся.

Annotation. The article is about reader literacy in Russian language and literature lessons, the use of digital educational resources, services in the process of forming and evaluating students' reader literacy.

Ключевые слова: читательская грамотность, русский язык, цифровые образовательные ресурсы.

Key words: reader literacy, Russian language, digital educational resources.

О читательской функциональной грамотности мы уже давно наслышаны и формируем ее на каждом уроке, работая с текстом, а также на уроках смыслового чтения. И если в будущем наш выпускник сможет разобраться в инструкции или правильно понять условия заключаемого договора, значит, в школе была сформирована функциональная читательская грамотность!

А вот если тот же выпускник сможет составить инструкцию, правильно и грамотно ее сформулировав, или успешно пройти собеседование при устройстве на работу, правильно и без ошибок оформив заявление, следовательно, у него была сформирована языковая функциональная грамотность.

Так что же такое языковая функциональная грамотность и как она формируется в школе?

Языковая функциональная грамотность – это **владение** нормативным, эстетическим и этическим аспектами культуры речи.

Уместно будет вспомнить, что Культура речи, языковая культура – распространённое в советской и российской лингвистике понятие, объединяющее **владение** языковой нормой устного и письменного языка, а также «умение использовать выразительные языковые средства в разных условиях общения».

Сформированность языковой функциональной грамотности проявляется в:

– умении пользоваться фактами языка для реализации целей общения;

– соблюдении норм современного русского языка (орфоэпических, морфологических, словообразовательных, лексических, синтаксических и стилистических);

– соблюдении этикетных норм, правил речевого поведения, характерных для <u>конкретных</u> социальных условий, регулирующих употребление тех или иных речевых единиц;

– умении с помощью языковых средств грамотно выражать собственные мысли, решать конфликты с помощью слова;

– умении работать с лингвистической информацией, применять полученные знания в жизни.

Если мы проанализируем все вышеперечисленное, то придем к выводу, что эти умения и навыки перекликаются с УУД, которые являются требованиями ФГОС.

Таким образом, если мы будем работать в соответствии с Приказом Министерства Образования науки и культуры РФ №413 об утверждении Федерального Государственного образовательго стандарта среднего общего образования, мы и будем формировать языковую функциональную грамотность. Не изобретая ничего нового, лишь используя инновационные

образовательные технологии, мы формируем функциональную грамотность, в том числе языковую.

Добиться вышеперечисленных результатов поможет учителю использование современных инновационных технологий, которые позволят обучающимся саморазвиваться, самосовершенствоваться, самореализоваться путём осмысленного и деятельного усвоения нового социального опыта.

Обращение к информационно-коммуникационным технологиям существенно расширяет состав и возможности ряда компонентов образовательной среды. К числу источников учебной информации в этих условиях можно отнести базы данных и информационно-справочные системы, электронные учебники и энциклопедии, цифровые образовательные ресурсы Интернета и т.д. Как инструменты учебной деятельности можно рассматривать компьютерные тренажеры, контролирующие программы.

Использование электронных образовательных ресурсов имеет ряд особенностей:

1) повышение мотивации учащихся к обучению и самостоятельной учебной активности, благодаря увеличению разнообразия материала и усилению его интерактивности и наглядности;

2) повышение ритмичности уроков, благодаря возможности управления темпом обучения на основе интерактивной мультимедийной составляющей обучения;

3) возможность включения в учебную работу исследовательской составляющей на основе метода проб и ошибок: ученик не боится делать ошибки, так как на компьютере он имеет возможность вернуться назад, отменить ошибочный шаг и выполнить его заново правильно, достигнув тем самым педагогической цели – достичь в учебной ситуации правильного решения;

4) реализацию объективности в оценивании учебных достижений на уроке средствами компьютерных диагностических заданий, что снимает у детей психологическое напряжение, помогает сформировать у учащегося чувство критической самооценки выполненной работы;

5) обеспечивается возможность самостоятельной работы учащихся при выполнении домашних заданий и подготовки к урокам.

Сегодня в традиционную схему *«учитель – ученик – учебник»* вводится новое звено – компьютер, а в школьное сознание – компьютерное обучение.

Зачем нужно применение ЦОР учителю?	*Что даёт ЦОР ученику?*
экономия времени на уроке	содействует росту успеваемости учащихся по предмету
глубина погружения в материал	позволяет учащимся проявить себя в новой роли

повышенная мотивация обучения	формирует навыки самостоятельной продуктивной деятельности
возможность одновременного использования аудио-, видео-, мультимедиа-материалов	способствует созданию ситуации успеха для каждого ученика
привлечение разных видов деятельности: мыслить, спорить, рассуждать	делает занятия интересными и развивает мотивацию, учащиеся работают творчески, становятся увереннее в себе в роли ученика

Сетевые инструменты:

1) https://www.zipgrade.com/

ZipGrade – ресурс, который помогает создавать тесты и проверять их. В целом работа с сайтом бесплатная, но есть ограничения. В бесплатной версии можно проверить только 100 работ в месяц. Нужно ввести название теста, количество вопросов, дату создания и необходимые хештеги. Потом переходим в профиль создания ответов. Отмечаем все правильные ответы и сохраняем тест. Во всех бланках наверху идет графа с именем и дата. Ученик заполняет поля сам или вы можете предварительно распечатать бланки уже с именами, чтобы системе было легче определить данные во время сканирования. Дальше скачиваем необходимый вариант, распечатываем для каждого учащегося и раздаем для заполнения. После завершения теста необходимо отсканировать все листочки класса.

Преимуществами данного сайта является: автоматическая проверка тестов; автоматически высчитывается средний балл работы; показывается статистика работы всего класса по каждому вопросу.

https://quizlet.com/ru

Это бесплатный сервис, который позволяет легко запоминать любую информацию, которую можно представить в виде учебных карточек. Все что требуется – это найти в базе или создать интерактивный материал – собственные карточки, добавляя к ним картинки и аудиофайлы и затем выполнять упражнения и играть в игры, чтобы запомнить данный материал. В Quizlet можно отправлять ученикам ссылку на модуль/курс.

https://classtools.ru/index.html

Первый отечественный сайт-конструктор универсальных дидактических игр classtools.ru начал работу в сентябре 2013 года и постоянно развивается. Типов игр 5: «сортировка по категориям», «список лишнего», «продолжение ряда», «общий сбор» и «поиск пары». С их помощью предполагается многоаспектное освоение материала, а также развитие общих компетенций учащихся в соответствии с ФГОС. На данной платформе можно найти материал по всем предметам.

4) https://learningapps.org/

Данный сервиз – это своего рода конструктор для создания интерактивных учебных моделей по разным предметным дисциплинам для применения на уроках и во внеклассной работе. Онлайн-сервиз помогает создавать собственные упражнения, задания, приложения, сохранять их в различных формах, использовать готовые модули из библиотеки, свободно обмениваться информацией между пользователями, создавать классы, организовывать работу учащихся.

5) https://coggle.it/

Составление интеллект-карт – один из эффективных приемов работы по представлению информации в нелинейном виде. Это метод графического выражения процессов восприятия, обработки и запоминания информации, творческих задач, инструмент развития памяти и мышления. Строится на основе ассоциаций. Составлять интеллект-карты могут как учителя, так и ученики. Можно использовать на всех уроках.

У хорошей интеллект-карты три основные составляющие:

- центральный образ, передающий тему литературного произведения;

- толстые основные ветви, отходящие от центрального изображения. Эти ветви представляют ключевые темы, относящиеся к предмету изучения. Каждая из ветвей должна иметь свой цвет. В свою очередь, основные ветви делятся на более мелкие второго и третьего уровня, которые представляют подтемы;

- единственное ключевое слово или изображение на каждой ветви.

Данный сайт напоминает другой прием «облако слов».

Таким образом, электронные образовательные ресурсы и формируемая на их базе новая информационно-образовательная среда имеют немалый потенциал для повышения качества обучения.

© Хамматова Г.И., 2023

УДК 82.082.

Хасанов Ғ.Қ., д-р филол.,наук, доц.
ЗКУ им. М. Утемисова, г. Уральск. РК

С. МҰҚАНОВТЫҢ «ӨМІР МЕКТЕБІ» ШЫҒАРМАСЫНДА ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аннотация. В статье рассматривается употребление сравнений в произведении классика казахской литературы Сабита Муканова «Школа жизни». Приводятся для примера различные типы сравнений и анализируются их значения. В статье сравнения по значениям делятся на устойчивые и авторские. Установлено, что в произведении много используются авторские сравнения и высока их художественная степень.

Annotation. The article discusses the use of comparison in the work of the classic of Kazakh literature Sabit Mukanov "School of Life". Various types of comparisons are given as examples and their meanings are analyzed. In the article,

comparisons by values are divided into stable and author's. It has been established that author's comparisons are used a lot of works and their artistic degree is high.

Ключевые слова: С. Муканов, произведение, сравнение, авторские сравнения, художественная краска.

Key words: S. Mukanov, work, comparison, author's comparison, artistic paint.

Сөз зергері қазақтың классик жазушысы Сәбит Мұқанов тілінде теңеулер көптеп қолданылады. «Өмір мектебі» трилогиясында қолданылған теңеулердің көптігі соншалық оларды мағыналық топтарға жіктеудің өзі қиындық туғызады. Жалпы алғанда қазақ тіліндегі теңеулерді зерттеушілер классик жазушыларды олардың тілінің қолданысындағы теңеулердің құбылып қолдануынан тануға болады деп санайды. Теңеу мәселесі қазақ тіл білімінде Қ. Жұбанов кезінен қолға алынып, зерттеліп келеді. А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышынан» бастап теңеулер мәселесі сөз бола бастады. А. Байтұрсынов теңеу туралы былай деп жазады: «Көріктеу нәрсені айыра белгілі нәрсеге теңеп, көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз. ... Теңеудің неше түрлері ескі өлеңдерде көп келеді. Теңеу екі түрлі: 1) әншейін теңеу, 2) әдейі теңеу. Екеуінің арасындағы айырмасы сол: әншейін теңеу – әдетті теңеу болады; мәселен, удай ащы, айдай жарық, күйедей қара дегендегі «удай»», «айдай», «күйедей» деген сияқты сөздер» [1, 354-355]. Осы бөлу тұрғысынан келгенде, жазушы С. Мұқанов тіліндегі теңеулерді біразғантай мысалдармен бөліп көрсетілік. Мысалы: 1) әншейін теңеулер: *«Сол кезде суда өскен «өлең» атты шалғын, су суалған кезде, аттың бауырынан келердей биік боп* көрсетіп, айқын шығаруға жарағанмен, нәрсенің бернесін суреттеп көрсетуге күіш жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені *өседі және өзі семіз түйенің* ***шудасындай*** *қалың болады [2, 36]. Сонда түсі өзгеріп те болмаған қызыл қан, сүліктің құйрығынан жіңішкелігі* ***жіптей*** *ғана боп, шырылдап кеп атылады [2, 37]. Ол арада кідірсең, жұқалығы* ***кигіздей*** *ғана жасыл балдырлардың беті жыртылады да, астындағы қоймалжың қорыс адамды тарта жөнеледі [2, 38]. Оның жағасындағы* ***сүргілеген тақтайдай*** *құмдақ тақыршағында асық ойнау қандай қызық!..[2, 39].*

Ал екінші әдейі теңеулерге жазушының бір адамды не оқиғаны әдейі оқырманға айқын көрсету үшін суреттеп жазуы жататын сияқты деп шамалаймыз. Мысалы, 2) әдейі теңеулердің қолданысы: *«Семейдің списогын алып қарасақ, өңшең арам құзғындар, қастарына күздігүні адасып қалған* ***соқыр тырнадай*** *қылып, кемиек Халел Ғаббасов қуды алып, Алаш партиясының керегесін жайған» [2, 51]. «Төребай осы болар» деген оймен сәлем беріп, қолын алғанымда, оның саусақтары быртықтау жалпақ алақанының қасында менің алақаным,* ***түйенің табанына салыстырған ешкінің бақайы сияқтанып қалды*** *» [2, 56].*

Қазақ тіл білімінде теңеулерді алғаш кешенді түрде қарастырған белгілі ғалым, барлық өмірін теңеуді зерттеуге арнаған Т. Қоңыров болатын. Ол теңеу

құбылысы туралы былай деп жазады: «Теңеу мүшелерінің бір-біріне осындай қатынасынан, әсіресе, белгінің бір-біріне осындай қатынасынан ассоциациялық теңеулердің бес түрлі структуралық типі келіп пайда болған. Ал бұл структуралық типтердің мүшелерінің бір-бірімен байланысу тәсілдері екі түрлі жолмен жүзеге асырылады. Оның бірі – теңеу мүшелерінің парадигмалық қатынасы, екіншісі – теңеу мүшелерінің синтагматикалық қатынасы» [3, 104]. Шығармадан теңеу мүшелерінің өзара қатынасы туралы мысалдар келтірелік. Мәселен: *«Атпен жарыса ала ма, жоқ па, ол арасы бізге мәлімсіз, бірақ шаңғы кигенде ол қардың бетінде аққан* ***жұлдыздай*** *зымырайды...[2, 22]. Соснабай бет сүйегі шығыңқы келген,* ***көмірдей*** *қара кескінді екен [2, 25].* Міне, осы мысалдардағы қарамен белгіленген сөздер жай теңеулердің қатарын құрайды. Ғылымдағы ғұмырын теңеулерді зерттеуге арнаған Т. Қоңыров теңеуге мынадай анықтама береді: «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [3, 7]. Мысалы: *Бірақ мен түгіл, менің* ***бабамдай*** *кісілер айтқыза алмайтын әнін Кәсен маған өлсе үйретсін бе?» [2, 175]. Шериден алданған қыз, санамен сарғаюдан,* ***жынды адамдай*** *бетімен сөйлеп қиялы боп кетті» [2, 187]. Ол қол,* ***оймақтай*** *ауыз таза отырып, одан әрі неге шығынданамыз біз?» [2, 223].* Көрнекті тілші-ғалым Байынқол Қалиұлы былай дейді: «Теңеудің мәні – таныс емес, белгісіз бір заттың сапалық немесе қимыл-әрекеттік белгісін басқа бір таныс, белгілі заттың сондай белгісімен салыстыру (теңеу) арқылы әлгі таныс емес затты таныту» [4, 92]. Теңеуде бір әрекетпен салыстыру да теңеудің әдейі қолдану қасиетін ұлғайтады. Мәселен: *«Түн әлі де* ***көрдей*** *қараңғы, бірақ, вагонның ашық төбесіне мінген көпшілікті аяғандай қарлы жаңбыр сиреңкірей бастады да, ал, желдің екпіні бәсеңдеу орнына үдей және ызғарлана түсті» [2, 67]. Аяқ-қолың* ***балғадай*** *жас жігітсің, аштан өлем деп отырмысың?» [2, 71]. Және* ***өрмекшінің ауындай*** *айқыш-ұйқыш кезіккен жолдар» [2, 72].*

Қазақ тіл білімінде теңеулер туралы өз зерттеуін жүргізген Т. Қоңыров тұрақты теңеулер туралы былай дейді: «Тұрақты теңеулер – ежелден қалыптасып, тілде әбден сіңісіп кеткен образдық конструкциялар. Сол себепті де тұрақты теңеулер көркем әдебиетте де, фольклорда да, тіпті сөйлеу тілінде де бейнелеу, мәнерлеу тәсілі ретінде өте жиі қолданылады. Қазақ тілінде тұрақты теңеулер өте көп, соған орай олардың семантикасы, структурасы, көркемдігі, эмоционалды-экспрессивті бояуы, шығу төркіні, жасалу жолдары сан алуан. Қолда бар материалдарды реттей келгенде, өзінің лексика-грамматикалық табиғатына қарай тұрақты теңеулердің өзі үлкен екі топқа жіктелетінін байқадық. Ол топтарды біз шартты түрде 1) *есім тұрақты теңеулер;* 2) *етістік тұрақты теңеулер* деп атадық» [5, 106-107].

Теңеулер сөздігінде II тарауы «Үй жануарлары» жылқы, түйе, сиыр, қой, ешкі, есек, шошқаға байланысты бөлініп берілген [5, 43]. Жазушы тілінде бұл

топтағы теңеулер қазақ ұлтының тұрмыс-тіршілігі мал шаруашылығына қатысты болғандықтан өте көптеп саналады. Мысалы: *«– О, кім, әй? – деді әйел тағы да қақпаға жақындай беріп, маған **ит көрген ешкідей** одырая қарап» [2, 83]. «Революцияға қарсы Колчактың **асыранды итіндей** шәуілдегенмен, Алашорда «үкіметі», материалдық жағынан да, әскер беруден де Колчакқа айта қаларлықтай жәрдем көрсете алған жоқ [2, 102]. «Ішінде **тай шаптырарлықтай** кең» [2, 192]. «Ақбұжыр кескінді, ашаң өңді, **бедеу байталдай** аяқ-қолы жинақ, сөзшең, ашуланшақ адам болатын» [2, 174]. «Оның әнін со кезде үйренейін десем, Кәтіш: «Көкала келгір, жоғал, **ұры күшіктей** жылтыңдамай» деп қолына не түссе, соны жіберіп қап қуады...» [2, 175]. «Жетіп келсем, бір жылқы тыпырлап, шыңғырып жатыр, үлкендігі **тайшадай** қасқыр оның алқымына жабысып жатыр, енді бір қасқыр жылқының шабын жарып ішіне қарай кіріп кетіпті» [2, 167]. Және оның даусы да қасқыр жарып жатқан **ешкінің даусындай**, адамның жанын түршігерлік болатын» [2, 172].* Жазушы Құлагер тұлпарды сынаған Киікпай сыншының сөзінде аңдарға қатысты көптеген теңеулерді қолданады. Мысалы: *«Ат **жұлдыздай** аға жөнеледі!» [2, 208].* Мысалы: *«азулары қабанның аузындай, Құлагер құнанның танауына қол сиып кетердей делдие біткен, басы тап-тақыр және ұшқы үйректің басындай ұп-ұзын, сүп-сүйрік, мойны жолбарыстай жұмырлана біткен, жотасының жалпақтығына кісі төсек сап жатқандай, тірсегі жолбарыстың тірсегіндей маймиып, арық малдың етіндей»* т.т.

Тұрақты теңеулер сөздігінде VIII тарау «Табиғат құбылыстары» деп аталады. Осының бір бөлімі «толқын» сөзіне қатысты беріледі [5, 167]. Жазушы прозасында «толқындай» теңеуі қолданылады. Мысалы: *«Жаппай қимылдаған жұрт бірін-бірі итергенде, **жел айдаған толқындай** кейде ілгері, кейде кейін, кейде оңға, кейде солға лықсып, әрең дегенде тысқа шықтық-ау!» [2, 70].* Т. Қоңыровтың «Қазақтың тұрақты теңеулері сөздігі» атты еңбегінде «дыңдай» сөзін, І тарау, яғни «Мағыналары көмескіленген заттар мен құбылыстар» деп аталатын бірінші бөлімге кіргізеді. Мысалы: *Нұртаза сияқты дәулетті кісілердің қолында, малды осы әдіспен суарудан **дыңдай** екі-үш жалшы күн ұзаққа босамай, кешке қалжырап жығылады [2, 30].* Ал мына мысалдардағы «қаршадай, бүлдіршіндей, жұрдай» теңеулері де мағыналары көмескіленген. Мысалы: *«- Осы қаршадай баланы, бүтіндеп жіберуге екі бірдей апасының күші келмегені ме? Өзге малына тимей-ақ, қырық-елу қойының бірін сатса ғой, осы баланы бүлдіршіндей ғып аттандыруға болады. Осынша жұрдай ғып жібергені несі?!» [2,10].*

С. Мұқанов өз теңеулерін қашанда нанымды айшықты етіп жазған себепті, оның барлық шығармалары да қызықты, тартымды болып келеді. Мысалы: *«Оқуы **дариядай** ғұлама еді» [2, 121]. «Жері, күні **оттай** лаулап күйіп тұрған әрі ыстық, әрі жап-жалаңаш тақыр құм» [2, 125]. «**Көмірдей** қара сақалы мен мұрттарының қылтаңдары бір-бірінен үрке, ыдырай шығыпты» [2, 89]. «Ол шыққанша мен Люксты ерсілі-қарсылы аяңдатып, **«ағаш***

құдайдай» *қақиям да жүрем» [2, 97]. «Жандай жақсы көретін інім» ([2, 238].* Жазушы жас кезінде Есілдің тасығанын көзімен көріп сеңнің үстіндегі аң мен малды жазғанында бірқатар теңеулерді реалды түрде сипаттайды. Мысалы: *«– Сонда да сең үстіндегі халін көріп аяп кеттім, - «бізге жап-жақын жерден* ***жайнамазда мүлгіп отырған молдадай*** *моп-момақансып, жәрдем сұрағандай жаутаңдап өтті!» [2, 141]. Одан да аянышты хал кездесті: телегей судың орталау кезінде, тұтас қалқыған сеңнің үстінде,* ***бір қорадай*** *қой ағып барады!» [2, 142].* Жазушы шығармада етістікпен жасалған теңеулер шоғырын қолданады. Т. Қоңыров сөздігінде бұлай жасалған теңеулерді «Реальді және ирреальді қозғалыс қимылдар» деген он екінші топқа бөледі. Мысалы: *«Бұны көріп келе жатқан Есеней, апаннан Сапақты суырып алады да, «неге жасырынасың?» деп* ***өлердей*** *ғып сабайды [1, 24]. «Күн еңкейе көкке үйірілген қоңыр бұлт, түнде ыдырай көшіп жүреді де, таң қараңғысы туа, жердің бетін жуғысы, көктеген өсімдікті көріктендіре* ***түскісі келгендей****, сіркіреп өтеді» [2, 32].* Сонымен қатар, «сияқты» шылауымен тіркесе бірқатар теңеулер жасалады. Мысалы: *«Біздікі – көктемде жауған көбік қар сияқты бірдеме емес пе, бүгін жауып, ертең еріп кететін?» [2, 14].* Жазушы тілінде «жұдырықтай, шынашақтай, бармақтай» теңеулері жиі қолданылады. Бұл теңеулерді Т. Қоңыров сөздігінен кездестіре алмадық. Алайда бұл мәндегі теңеулер «адамға» қатысты. Мысалы: *«Оның сол мүшелерінің ішінде әлі күнге шейін менің көз алдымда тұратыны – үлкендігі* ***жұдырықтай*** *жұтқыншағы» [2, 174]. Шөппен жарыса көктеп, майдың аяқ кезінде пісетін жуаның түбі – кішігірім сарымсақтай, сабағының жуандығы* ***саусақтай****, биіктігі кезге жақын болады [2, 36]. Күн көрмей қалың шалғынның арасында өскен оның үлкендігі* ***бармақтың басындай****, түсі бозғылт, ал дәмі!?[1, 36 б.]. Қора ішін олар бөлісе келгенде, Жаңбыршыға* ***алақанның аясындай*** *ғана жер тиеді, оны тазалау маған түк те емес» [2, 100].* Адамның дене мүшелері теңеулерге негіз болатыны барлық ұлттардың тілінде кездеседі, дегенмен де қазақ тілінде адамға байланысты тұрақты теңеулер көптеп кездеседі. Т. Қоңыровтың сөздігінде адамға байланысты саны өте мол тұрақты теңеулер мысалдармен берілген. Жазушы шығармашылығында осы сипаттағы теңеулер көптеп кездеседі. Құстар атаулары тілімізде теңеулерді жиі құрайды. Теңеулер сөздігінде 14 бөлімге «Қызғыш, шіл, дуадақ, құр, ұлар, қасқалдақ, бөдене» топтастырылған [5, 94]. Жазушы тілінде құс атауларына қатысты теңеулер жиі кездеседі. Мысалы: *«Жердің тақсіретін тартып келген кедейлер, Жақып «жер иесі – кедейлер сендерсіңдер» деген соң-ақ, бүкіл кедей* ***ұлардай*** *шулап артына ергені рас» [2, 173]. «Көшкен ауылдың тозған жұртына қонған* ***кәрі күшігендей****, дәм-тұзымыз таусылмаған соң, міне, біз тоқсанға кеп торығып отырмыз, шырағым» [2, 143]. «Бұрын* ***құрдай*** *жорғалайтын саусақтары, икемге келмей, қайдан білсін, шілбиіп шидей боп қалған!» [2, 157]. «Тек қана айырмасы, теңіздің реңі күндіз біркелкі – сұрғылт, ал, өртеңнің реңі – шығар, я батар күннің сәулесі шалған кезде толқыған теңіздің беті сияқты, немесе* ***тотының қанатындай*** *әлденеше түрлі бояумен құлпырып тұрады» [2, 35].*

Сөз зергері С. Мұқанов өз шығармасында теңеулерді өз орнымен, мағыналық бірлікте, тіліміздің лексика-семантикалық жүйесін сақтап, қолданады. С. Мұқановтың «Өмір мектебі» трилогиясындағы теңеулер адамдардың ерекше мінездерін ашу үшін қолданылған. Сонымен бірге, теңеулер өз бояуларын сақтап, мағыналық ерекшеліктеріне сай қазақы ұғымға негізделе қолданылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 бит.
2. Сәбит Мұқанов. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Т. 9. Т. 10. Өмір мектебі. Роман. – Алматы: «Жазушы», 1976. – 488 бит.
3. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 192 бит.
4. Қалиұлы Б. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін (мақалалар жинағы) – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 212 бит.
5. Қоңыров Т. Қазақ тілінің тұрақты теңеулері сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 320 бит.

© Хасанов Ғ.Қ., 2023

УДК 821

Хисамова Ю.Ю., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

ФӘНЗИЛ САНЪЯРОВ ШИҒРИӘТЕНЕҢ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Аннотация. В этой статье рассказывается о поэзии Фанзиля Санъярова.
Annotation. This article talks about the poetry of Fanzil Sanyarov.
Ключевые слова: стихи, деревня, детство, земля.
Keywords: poems, village, childhood, land.

Фәнзил Бүләк улы Санъяров 1953 йылдың 17 февралендә Ҡырмыҫҡалы районының Бишауыл-Уңғар ауылында доньяға килә.

Ул бала сағында Төбәк малайҙары менән бергә футбол тибеп, осоҡай һуғып, Ҡайырлыкүлдә балыҡ ҡармаҡлап, ҡышын өй бейеклек ҡарҙа окоп яһап, һуғыш уйыны уйнап мәж килеп үҫкән. Тыуған ауылы, Төбәк урамы, Ҡайырлыкүле сикһеҙ ҡәҙерле, ғүмеренең яҡты хәтирәләре, матур хыялдары ауылы менән бәйле. Шуға ла йыш ҡайта Фәнзил Бүләк улы ауылына. Сәстәре салланған, олпат кәүҙәле, көс-кеүәте ташып торған ир-уҙаман, ауылына ҡайтып, Төбәк урамына аяҡ баҫтымы, шунда уҡ бала саҡтарына ҡайтҡандай була. Фәнзил Бүләк улы, оҙайлы юлдар үтеп, тормош тәжрибәһе туплап, фән донъяһының ишектәрен асып инергә баҙнат итә. Төмән тарафтарында ла сынығыу ала, Ғ.Әлмөхәмәтов исемендәге республика музыка гимназия-

интернатында һәм Р.Ғарипов исемендәге республика башҡорт гимназия-интернатында ең һыҙғанып эшләгән. Һәләтле тел һәм әҙәбиәт уҡытыусыһы, эшлекле етәксе итеп күрһәткән үҙен. 1993 йылда «Йыл уҡытыусыһы» республика конкурсында гран-при яулап, 1994 йылда «Рәсәйҙең йыл уҡытыусыһы» исеменә лайыҡ булыуы – шуның асыҡ сағылышы ул. Хеҙмәтенә күрә хөрмәте, ти халҡыбыҙ. Ф.Санъяровтың педагогик эшмәкәрлеге Башҡортостан Республикаһының атҡаҙанған уҡытыусыһы, Башҡортостан Республикаһы һәм РСФСР-ҙың мәғариф алдынғыһы тигән маҡтаулы исемдәр менән лайыҡлы баһаланған.

Фәнзил Бүләк улы Санъяров БДУ, Свердловск дәүләт педагогия институтын, Башҡортостан Республикаһы Президенты ҡарамағындағы дәүләт хеҙмәте һәм идара итеү академияларын тамамлай. 2000 йылда академик Марат Вәли улы Зәйнуллин етәкселегендә «Урал батыр» эпосы буйынса кандидатлыҡ диссертацияһын яҡлай. Бөгөнгө көндә Өфө күп профилле һөнәри колледжының юғары категориялы уҡытыусыһы. Рәсәй Федерацияһы һәм Башҡортостан Республикаһы Журналистар һәм Яҙыусылар союздары ағзаһы, республикабыҙҙың күпселек гәзит-журналдарының йыл лауреаты.

Фәнзил Бүләк улы «Бәлки, ҡоштар үтә бәхетлелер, оса улар иркен күктәрҙә» циклында үҙенең ябайлығы, күңел бөйөклөгө, ғәҙәти хәл-ваҡиғалар аша донъяның йәме, йәшәү тәме сағылыш ала, ниндәй генә проблемалар булыуына ҡарамаҫтан, ихласлыҡ мөһим урын ала.

Алтылағы – алтмышта, ти,
Ташламаһын ихласлыҡ.
Шулай үҙемде хаҡлайым, –
Донъялар бит иларлыҡ.

«Тормош тәжрибәһе», «Манҡорт башҡортҡа», «Юл ярамын» шиғырҙарында язаусы үҙенең тормош тәжрибәһе артыуын, аҡты ҡаранан, яҡшыны ямандан айырыуы, башҡорт теле өсөн янып көйөүе, тарихын, шәжәрәһен белмәгән кешеләр борсой:

Илен, телен һанламаған
Ныҡ тейә асыуыма,
Халҡың һис тә ғәфү итмәҫ,
Ҡайтмаһаң асылыңа.

Ғүмер үтеүе, кешеләрҙең бер-береһенә мөнәсәбәте, татыулыҡта берҙәмлектә икәнен күрһәтә.

Тын ҡалайыҡ, әгәр, яҙған булһа,
Серләшерҙәр беҙҙең серле күҙҙәр.

«Бәхет» шиғырында Фәнзил Санъяров тыуған ерендә бәхетле икәнен, ерҙә лә осоп йөрөүен, башҡаларға бәхет өләшеүен образлы сағылдыра.

Халҡы алдында үҙен бурыслы тойоуы, ниндәй генә ҡаршылыҡтар булһа ла, дөрөҫлөккә юлдар ярыуы асыҡ күренә:

Өмөт утым һүнмәй әлдә,
Бары алға атлап барам,

Уятырға кешеләрҙе
Дөрөçлөккә юлдар ярам.

Шулай итеп, Фәнзил Саньяровтың шиғырҙарында эске донъяһы байлығы, туған телгә булған һөйөүе, әсә телебеҙҙе һаҡлау һәм уның ҡулланылыу даирәһен артабан киңәйтеү, донъяға ҡараштары, тәбиғәт менән гармоник мөнәсәбәтен һүрәтләүгә өçтөнлөк бирелә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Агидель // Литературно-художественный и публистический журнал. – 2022. – №10. – С. 33-36.
2. Саньяров Фәнзил Бүләк улы [Электронный ресурс].// – Режим доступа: KURAYa.htmlhttps://ba.wikipedia.org/wiki. – Дата обращения: 12.12.2022.

© Хисамова Ю.Ю., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821.512.141

Хисмәтуллина А.И., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к.

НОҒМАН МУСИНДЫҢ «АТАЙЫМДЫҢ ОС ҺӘНӘГЕ» ХИКӘЙӘҺЕНДӘ АТАЙ ОБРАЗЫ

Аннотация. В данной статье рассматривается образ отца в произведении Нугмана Мусина «Атайымдың ос һәнәге». Образ отца на протяжении сюжетной линии произведения соединяется с символическим образом вилы, изображаемый в повести.

Annotation. This article examines the image of the father in the work of Nugman Musin “Atayymdyn os hanage". The image of the father throughout the storyline of the work is connected with the symbolic image of the pitchfork depicted in the story.

Ключевые слова: Нугман Мусин, образ отца, война.
Keywords: Nugman Musin, father's image, war.

Хәҙерге башҡорт әҙәбиәтендә атай образы төрлөсә сағылыш таба. Мәçәлән, Гөлнур Яҡупованың «Ҡатындар» трилогияһында ул белем эҙләп балаларынан ситкә киткән кеше, оло ҡыҙы Нурияның бәләкәс сағынан атаһына һөйләй торған серҙәре түбә түшәмендәге өрлөккә һөйләнеп, бала тәрбиәләүҙә ғаилә башлығының да урыны ҙур икәнлеген белдерә. Ә Фәрзәнә Аҡбулатованың «Атай икмәге» әçәрендә Бөйөк Ватан һуғышында йөрөгән атайҙы ике бала тилмереп көтә һәм уның уларға күп итеп икмәк алып ҡайтасаҡтарына ышаналар. Бында атай образы ғаиләһен ҡараусы, туйындырыусы булараҡ һүрәтләнә. Шулай уҡ, эсеп, аҙып-туҙып, ҡатынына,

балаларына көн күрһәтмәгән атай образдары ла хәҙерге башҡорт әҙәбиәтендә йыш сағылыш таба, үкенескә ҡаршы. Улар аша йәш быуын, бигерәк тә буласаҡ атайҙар фәһем ала, насар ғәҙәттәрҙән ары булырға кәрәклеге хаҡында төшөнөп үҫә.

Башҡортостандың халыҡ яҙыусыһы Ноғман Мусиндың «Атайымдың ос һәнәге» хикәйәһендә атай образы әҫәрҙең сюжет һыҙығы дауамында һүрәтләнгән символик образ ос һәнәк менән бергә бәйләнеп килә. Сөнки еңеүҙән һуң Бөйөк Ватан һуғышынан үлемесле яраланып ҡайтҡан атай кеше оҙаҡ йәшәмәй. Шул йәйҙә үк күршеләренә ярҙамға ашығып, йәрәхәте асылып йән бирә. Ә улы Кинйәбайға уның ҡомартҡыһы булып ос һәнәге ҡала.

Кинйәбай атаһының йүнләп иҫләмәй ҙә. Әммә уның ниндәй кеше булыуы хаҡында унан ҡомартҡы булып ҡалған ябай ғына эш ҡоралы – ос һәнәге аша һүрәтләнә: «*Ауылыбыҙҙы осһоҙ-сикһеҙ урмандар уратып алһа ла, ос һәнәклек табыу уйын эш булмауын мин дә беләм. Һабы ун метрлы, өс йә дүрт йәпле һәнәк эшләрлек матур асалы ҡайын табыу өсөн әллә ни ҡәҙәрем урман гиҙеп тә буш ҡул менән ҡайталар. Ә бына атайым шундай ҡайынды тапҡан булған. Уны йышып, шымартып, йәптәрен һелкәүесләндереп бөгөп, шундайын матур итеп эшләгән, бесәнде күбәнән һоҫоп ҡына алмалы. Эйе, атайым үҙе үлгәндән һуң ҡалған ҡомартҡы ул – ос һәнәге. Уны әсәйем, бесән ваҡыты үтеү менән, йәптәре тарбағайланмаһын өсөн, йүкә менән бөрөп бәйләп, һыу төшмәҫлек ергә - өй ҡыйығы эсенә һалып ҡуя. Һораған бер кешегә биреп тә бармай уны әсәйем. Атайымдан ҡалған берҙән-бер ҡомартҡыны һындырып-фәлән ҡуйырҙар, тиҙер инде. Ә мин шул ос һәнәген күргән һайын атайымдың тере һынын күҙ алдына килтерәм. Уны һәр саҡ әлеге ос һәнәге менән кәбән һалып йөрөүсе, оҙон кәүҙәле, киң яурынлы, көслө кеше итеп күҙ алдына баҫтырам*». Тимәк, Кинйәбайҙың атаһы донъясыл, бар нәмәне лә йыйып, донъя көткәндә кәрәкле нәмәләрҙе ҡарап йөрөгән ғаилә башлығы була. Ә ҡатының иренән ҡалған эш ҡоралын, йылына бер генә тапҡыр кәрәкһә лә, һәр ваҡыт ҡәҙерләп, һаҡлап тотоуы уның үлгән кешегә ҡарата хөрмәтен, балаларына аталарының ниндәй яҡшы кеше булыуы хәтирәләр, әйбер аша булһа ла күрһәтеүен аңлата.

Ос һәнәге хикәйәлә атай образын асыу менән бергә, әҫәрҙең конфликтын да һәм, иң мөһиме, ғүмере буйы атаһына оҡшарға тырышҡан, уның яҡшы исемен үҙе аша киләсәк быуындарға күрһәтергә тырышҡан, яугир атаһы менән ғорурланған Кинйәбай образын асыуға, уның аша үҫмер малайҙарға өлгө алырға һәм камиллыҡҡа ынтылырға кәрәклеге лә хаҡында ла әйтелә Ноғман Мусиндың «Атайымдың ос һәнәге» хикәйәһендә. Быны әҫәрҙең һәр сюжет өлөшөндә күрергә була. Кинйәбайҙың әсәһе ос һәнәген үҙе белгән һәм ышанған кешеләргә генә биреп тора. Ул кешеләрҙең һәр береһе ос һәнәге менән бергә Кинйәбайҙың атаһының рухын яҡтыртыуға булышлыҡ итә. Мәҫәлән, бесәнселәрҙең һөйләшкәнен тыңлап торған киләһе диалог та тап шул турала: «

Бөгөн мин йөҙ күбәнән артыҡ ырғыттым, әй, – ти береһе.

– Эш ырап барҙы бөгөн, – ти икенсеһе.

– Иллә һиндәге ос һәнәге шәп. Иртәгә кәбән ослағанда миңә биреп торорһоң әле.

– Һәнәкте – әйтәһе лә түгел. Бесәнде көрәп кенә ала! Күтәргәндә һис тегеләй-былай әйләнмәй. Ындай һәнәкте ҡайҙан эҙләп тапҡан эйәһе.

– Табыуын да тапҡан, шартына килтереп эшләй ҙә белгән...

Бындай һүҙҙәрҙе ишеткән һайын Кинйәбайҙың күңеле үҫә. Ул тиҙерәк ҙурайып шул ос һәнәге менән үҙенең кәбән ҡойғоһо, атаһы кеүек таҫыллығын күрһәткеһе килә. Ә, иң мөһиме, әсәһенә ярҙам итеп, уны ауыр эштәрҙән азат иткеһе килә. Был да атаһының тәрбиәһен күрһәтә, сөнки ул үҙенең иртә үлерен һиҙеп, ҡатынын яратып, унан ауыр эш эшләтмәгән, хөрмәт иткән була.

Ноғман Мусиндың «Атайымдың ос һәнәге» хикәйәһендә ос һәнәк өсөн төрлө конфликттарға ла инеүе, уны сит ҡулдарҙан һаҡлап ҡалыу һәм ҡомартҡыға, атай рухына хыянат итмәҫ өсөн ҡыйыу аҙымдарға барыуын да күрергә була. Беренсеһендә, Кинйәбай тәүге тапҡыр ғаиләһенә аҡса эшләү өсөн ситтә йөрөгәндә сит ауыл кешеләре ос һәнәкте урларға йыйыналар. Быны ишетеп торған Кинйәбай атаһын ҡабаттан юғалтҡан тойғоно кисерә. Ауылынан йыраҡта булһа ла, ул ҡурҡыуын еңеп ҡайтып китә һәм әсәһенә һөйләп бирә. Иртәгәһенә артынан килеп еткән, уны эшкә алып киткән ағайға хәлде һөйләп биргәс, ул ос һәнәген ҡабаттан ғаиләһенә алып ҡайтып биреүҙә ярҙам итә.

Икенсеһендә, әҫәрҙә кире образдарҙың береһе булараҡ һүрәтләнгән Шәһиттең, ос һәнәген урлап, унда бирка ҡуйыуы һәм бесәндә малайҙарҙың уның өсөн әләгешеп китеүҙәре һүрәтләнә. Кинйәбай үҙенән күпкә ҙур, етмәһә, ашап-эсеп кенә көс йыйып ятҡан Шәһиткә атаһының ҡомартҡыһын бирмәҫ өсөн ҡулын һындырһа һындыра, әммә бирешмәй. Әҫәр аҙағында төп геройҙың: «*Беләк һынған, ә ос һәнәге имен ҡалған. Ҡулым үҙәккә үтеп һыҙлаһа ла, шуға күрә тешемде ҡыҫып түҙәм. Тән яраһы уңалыр әле. Ә атайҙан ҡалған ҡомартҡыны юғалтһаң, уны ҡабат табып буламы ни?*»" – тиеүе гүрҙә ятҡан атай образына үҫмерҙең хыянат итмәүен, уны яратыуын, үҙенә өлгө итеп һанауын һәм, уға оҡшарға тырышып, киләсәктә яҡшы атай, ғаилә башлығы булыуын күрһәтә.

Шулай итеп, Ноғман Мусиндың «Атайымдың ос һәнәге» хикәйәһендә атай образы быуындарҙы яҡты рух менән бәйләүсе, улар үҫкәндә үҙе тураһында яҡты, яҡшы хәтирәләре менән булһа алға әйҙәүсе, өлгө булып тороусы булып кәүҙәләнә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Мусин Н.С. Һайланма әҫәрҙәр. X том: хикәйәләр / Ноғман Мусин. – Өфө: Китап, 2015. – 568 бит.
2. Зайнуллина М.А. «Атай» концепты башҡорт һәм рус донъяуи тел картинаһында [Электронный ресурс]: //– 2017. – Режим доступа: https://infourok.ru/atay-koncepti-bashort-m-rus-donyaui-tel-kartinainda-1549264.html. – Дата обращения: 30.01.23.

© Хисмәтуллина А.Ш., Әлибаев З.А., 2023

УДК 372.8

Хөсәйенова Л.Ф., студент
Ғилми етәксеһе: Таһирова С.А., пед. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

БАШҠОРТ ТЕЛЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ ДИАЛОГИК АРАЛАШЫУ ПРОЦЕСЫНДА УҠЫУСЫЛАРҘЫҢ КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯҺЫН ФОРМАЛАШТЫРЫУ

Аннотация. В статье рассматриваются сюжетно-ролевые игры, в ходе которого диалогическое взаимодействие рассматривается как неотъемлемая часть образовательного процесса, обеспечивающего формирование коммуникативной культуры обучающихся.

Annotation. The article deals with role-playing games, during which dialogic interaction is considered as an integral part of the educational process that ensures the formation of students' communicative culture.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, сюжетно-ролевые игры, диалог.

Key words: communicative competence, role-playing games, dialogue.

Беҙ күп милләтле республикала йәшәйбеҙ. Башҡорт телен дәүләт теле булараҡ өйрәнгән кластарҙа башҡорт теленә өйрәтеү еңел булмаған эш. Ә хәҙерге заман талаптары буйынса бөгөн башҡорт телен уҡытыу процесында, йәш быуындың ҡыҙыҡһыныуын иҫәпкә алып, уларҙың ҡыҙыҡһыныуҙарына тап килерлек итеп күнегеүҙәр төҙөү ҙур иғтибарҙы талап итә. Беренсенән, телебеҙҙе һаҡлап ҡалыу бурысы булһа, икенсенән, сит милләт балаларына башҡорт телен өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныуҙы бөтөрмәү, киреһенсә, арттырыу бурысы йөкмәткелә тел уҡытыусыһына. Был үҙ сиратында ҙур һөнәри оҫталыҡ, сабырлыҡ һәм яңы технологиялар, мәғлүмәти саралар менән тығыҙ бәйләнештә булыуын талап итә. Шулар араһында коммуникатив компетенцияны үҫтереүҙең сит телде өйрәнгәндә әһәмиәтле яҡтары күп.

Ғөмүмән, коммуникатив компетенция термины иң беренсе тапҡыр Америка антрополингвисы Д. Хаймс тарафынан өйрәнелә башлай. Ғалим был термин аша сит телде өйрәнгәндә ҡулланыла торған бихисап уңышлы алымдар барлығын иҫбат итә [Сафонова, 2004: 130]. Шуларҙың береһе диалогик аралашыу процесын яйға һалыу өсөн дә уңайлы компетенция һанала. Бының өсөн ролле уйын-күнегеүҙәр ҡулланырға мөмкин.

Ролле уйын-күнегеүҙәрҙең мөмкинлектәре күп һәм бирелгән эштә уҡыусылар үҙҙәрен иркен тоя. Шуның менән бергә уҡыусыларҙың дәрескә ҡыҙыҡһыныуҙары арта, телмәрҙәре лә үҫешә.

Ролле уйындар бер нисә этаптан торорға мөмкин: өйҙә йәки класта әҙерләнеү; класта уйын-күнегеүҙе ойоштороу; йомғаҡлау. Был уйын-күнегеүҙе уҡыусыларға тәҡдим иткәндә уҡытыусы түбәндәгеләргә иғтибар итергә тейеш:

- уҡыусыларҙың коммуникатив эшсәнлеген арттырыу;

һөйләм күләме, мәғәнәһе төрлөсә булыуын иҫтә тотоп, уҡыусыларға ролдәрҙе дөрөҫ бүлеп биреү; уйын-күнегеү һөҙөмтәһе аша уҡыусыларҙың һәләтен асыҡлау;

- уҡыусыларға яҡшы таныш булған уйындарҙы ҡулланыу;

- үҙ-ара ярҙамлашыу, башҡорт телендә актив аралашыу мөхите тыуҙырыу.

Шул осраҡта ғына ролле уйындар диалогик телмәрҙе үҫтереүҙә яҡшы һөҙөмтәгә ирешергә ярҙам итәсәк.

Билдәле булыуынса, башланғыс класта уҡыған балалар һатыусы булып уйнарға яраталар. Шуға ла ошо уйынды диалогик телмәрҙе үҫтереү өсөн ҡулланырға мөмкин.

Көҙ – уңыш миҙгеле. Йәшелсә, емеш-еләкте үҙ баҡсаңда үҫтереп булмаһа ла, магазиндарҙа арзан хаҡҡа һатылған осор. Шуға ла, бер нисә алма, банан, слива, груша, виногдар кеүек емеш-еләк алып, «Сифат» темаһын өйрәнгәндә һатыусы уйынын уйнарға була. Һатыусы итеп башҡорт телендә класта иң иркен аралашҡан, тауарын тәҡдим итерҙәй ҡыйыу уҡыусыны һайларға кәрәк. Быны өсөн таҡта алдына партаға алдан алып киленгән емеш-еләктәрҙе йыуып һауытҡа һалырға, һатыусы ролен башҡарған уҡыусыны парта артына сығарып баҫтырырға кәрәк.

Һатыусы: Тәмле, файҙалы, витаминдарға бай, үҙе тәмле, үҙе осһоҙ ғына емеш-еләк һатам. Килегеҙ, алығыҙ!

1-се уҡыусы: Нимәләр һатыла?

Һатыусы: Алма, виноград, банан һ.б.

1-се уҡыусы: Миңә ҡыҙыл алма кәрәк. Ул тәмлеме?

Һатыусы: Тәмле. Шәрбәтле генә.

2-се уҡыусы: Миңә виноград кәрәк. Һеҙҙә ниндәйе бар?

Һатыусы: Бында ҡара, ҡыҙыл, йәшел төҫтәге һатыла?

2-се уҡыусы: Миңә ҡара төҫтәгеһе кәрәк.

Һатыусы: Ни өсөн ҡара төҫтәгеһе?

2-се уҡыусы: Ҡара төҫтәгеһе витаминдарға бай һанала.

3-сө уҡыусы: Миңә банан кәрәк. Ныҡ бешмәгән генә булһа алам.

Һатыусы: Ни өсөн ныҡ бешкәне кәрәкмәй?

3-сө уҡыусы: Ныҡ бешкәнендә витаминдар әҙәйә. Бер нисә көн һыуытҡыста тотоп та булмай. Серей.

Һатыусы: Юҡ. Ныҡ бешмәгән. Бына хатта тышы йәшел төҫтә.

4 –се уҡыусы: Һеҙҙә сливаның ниндәй төҫтәгеһе бар?

Һатыусы: Ҡараһы ла, һарыһы ла бар.

4-се уҡыусы: Миңә ике төҫтәгеһен дә бирегеҙ.

Уйынды уҡыусыларҙың кластағы һанына, дәрескә бүленгән ваҡытҡа ҡарап артабан да дауам итергә мөмкин. Уҡытыусы, дәрес аҙағында,

уҡыусыларҙың һорауҙарына, яуаптарына, сифаттарҙы ни тиклем күберәк ҡулланыуҙарына ҡарап билдә ҡуя. Ә йыуылған емеш-еләк менән тәнәфестә һыйларға мөмкин.

Дөйөм алғанда, бындай ролле уйын-күнегеүҙәрҙе дәрестең темаһына ҡарап төрлөсә ҡулланғанда йәш быуынды башҡорт теленә ҡыҙыҡһыныу уятыуға, һөйләү телмәрен үҫтерергә ярҙам итеү менән бергә дәрескә йөрөргә ҙур теләк тә тыуҙырыуға булышлыҡ итәсәк.

ӘҘӘБИӘТ

1. Дәүләтшина М.С. Башҡорт телен уҡытыу методикаһы: башҡорт теле дәүләт теле итеп уҡытылған мәктәптәр өсөн. 1-се киҫәк. – Өфө: Китап, 2010. – 120 бит.
2. Сафонова В.В. Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях // О чем спорят в языковой педагогике. – М.: Еврошкола, 2004. – 236 с.

©Хөсәйенова Л.Ф., Таһирова С.А., 2023

УДК 7.01

Хусаинова А.Х., канд. филос.н., доц.
БГПУ им. М.Акмуллы, г. Уфа.

СОЦИАЛЬНО-ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ СУЩЕСТВОВАНИЯ И ПРОСВЕЩЕНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ

«Невозможно интеллигибельный, сверхчувственный мир сводить к математическим сущностям»
Платон [1]

Аннотация. В статье рассматривается влияние цифровизации на социально-экзистенциальное существование и просвещение подрастающего поколения в условиях современного посткапитализма, ибо период кризиса особенно актуализируется проблема воспитания *поколения Next.* Для создания «цифрового общества» пытаются сотворить новый тип восприятия объективной действительности, изменить сознание человека, его экзистенциальную идентичность, социальную сущность, что неоднозначно проявляется в бытии и сущем. Очевидно, для сохранения исконной формы просвещения и воспитания подрастающего поколения нужно вернуться к традиционной классической системе образования многонациональной школы Российской Федерации.

Annotation: The article examines the impact of digitalization on the socio-existential existence and education of the younger generation in the conditions of modern post-capitalism, because the crisis period is especially relevant to the problem of educating the Next generation. To create a "digital society", they are

trying to create a new type of perception of objective reality, to change the consciousness of a person, his existential identity, social essence, which is ambiguously manifested in being and being. Obviously, in order to preserve the original form of education and upbringing of the younger generation, it is necessary to return to the traditional classical education system of the multinational school of the Russian Federation.

Ключевые слова: общество, человек, экзистенция, просвещение, цифра.

Keyvwords: society, man, existence, education, digital.

В определенные эпохи человеческое общество по-разному «проходит» социально-экзистенциальные, политико-экономические, морально-психологические испытания в своем существовании. Известно, что феодализм – это система внеэкономического принуждения, классический капитализм - экономического принуждения, а современный посткапитализм, или *информационное общество* – это система экзистенциально-психологического принуждения с *«наручниками на мозги»* (Б.Гросс), или всеобъемлющего влияния, зомбирования, манипуляции сознанием и т.п. [1].

Своеобразием *информационного общества* наступившего III тысячелетия является то, что человечество проходит через критический этап своего развития, когда завершается длительный *зоопопуляционный* период и начинается переход к становлению *психосоциальной* формации [2]. Считается, что в критический, *кризисный период* все системы работают в обостренном режиме, а социум регулируется не только прошлым, но и будущим. В связи с длительным периодом *кризиса* рубежа веков в современной философии жизни всего человеческого общества актуализируется проблема *про-свещения и воспитания* будущего поколения, или *поколения Next*.

В философии истории рубежа XX-XXI вв. Россия стала объектом огромного, неизведанного ранее, исторического эксперимента, связанного со сменой социального строя – *социализм – капитализм - посткапитализм,* т.н. новоиспеченного *информационного общества*. Все это отразилось и на уровне образования, просвещения, воспитания и т.п. молодого поколения россиян, переживающих бесчисленное количество реформ: вариативность, гуманизация, гуманитаризация, информатизация, егизация, болонизация, интернетизация, цифровизация и т.п.

Вполне вероятно, что для создания Глобальной Цифровой платформы, «цифрового общества» потребовалось изменить сознание человека с рождения, с младенчества и т.д. Возможно, поэтому систему воспитания и образования последние тридцать лет пытаются перевести на новые стандарты т.н. «цифровой школы», или на новый тип восприятия объективной действительности, где проблемы социальной идентичности, достойного морально-этического поступка и высокого уровня образования, достигнутого в СССР-РФ, остаются под вопросом и требует более глубокого изучения и проникновения в суть и смысл в т.н. психосоциальный период.

В результате не всегда качественного *«скачка»* реформ происходит попытка всеобъемлющего переформатирования *общественного сознания* в РФ с ранее присущего XX столетию, советскому периоду, *патриотизма на эгоцентризм*. Как известно, в парадигмах *«нового антропологического проекта»* морально-нравственные понятия *добра и зла* не предусмотрены. И в образовательных программах, стандартах и т.п. отсутствуют фундаментальные аксиологические понятия, ценностные установки *добра и зла,* а присутствуют *иные представления о бытии и сущем*. Хотя в 1940-х гг., в период Второй мировой войны (1939-1945 гг.) и Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) народов СССР против западноевропейского фашизма, *границы между добро и злом* были обозначены весьма четко.

Как известно, в 1990-2000-х гг. в системе образования России объявляются направления нового курса - это «*вариантивность», «толерантность», «деидеологизация»*. Последняя – «*деидеологизация*» коснулась *литературы, истории* и других *гуманитарных* дисциплин и обернулось *своеобразной тотальной идеологизацией российского образования* в соответствии с антисоветскими догмами. В «Стратегии развития российского образования…» началась т.н. модернизация, и планировалось формирование человека, который мог бы выполнять, исполнять 3 роли: *гражданина; избирателя; потребителя.* В последующих документах в качестве *цели* назывался «*успешный*» и «*конкурентоспособный»* человек, хотя эти внешние *«симулякры*» привлекательны, а по сути – *двусмысленны*. Целью образования - *про-свещения* может быть лишь *человек духовный*. В реализацию такой *цели* никак не вписываются ни компетентностный подход, ни ЕГЭ в качестве основного критерия оценки результатов, ни примитизированное образование, ни некультуросообразное образование, ни цифровизация и т.д. И в результате за более чем 30 лет образовательная система вынуждена была «формировать» *потребителей*, а не *патриотов* Российской Федерации, что приобретает большую актуальность в период проведения СВО на территории бывшей советской республики УССР-Украины. По мнению бывшего министра образования: «…недостатком советской системы образования была попытка сформировать *человека-творца*, а сейчас задача заключается в том, чтобы *вырастить квалифицированного потребителя*, способного квалифицированно пользоваться результатами *творчества других*». А вслед за ним последующий министр образования считал, что надо готовить людей, способных пользоваться *технологиями, придуманными другими,* в частности*, системы «цифры» всего и вся.*

Эти неоднозначные посылы, директивы, указы «сверху» и, порой, неадекватные «психологические подходы» постепенно способствуют тому, что например, на уроках *географии* внушается идея разделения стран на *«развитые»* - западные, и т.н. «*догоняющего развития*», т.е. как бы «*недоразвитые»* (Россия, Китай, Индия, Бразилия и др.). Школьное *обществознание* объявляет западную *социал-демократию* наивысшим

достижением цивилизации, хотя в истории давно известно, что она собой представляет. Ибо их истинное «демократичное» поведение ярко выражено в истории колонизации стран т.н. Третьего мира и т.д. В программах по *литературе* просто исчезли, ушли в небытие произведения *патриотического* содержания (К.Симонов «Живые и мертвые», Б.Полевой. «Повесть о настоящем человеке», М.Алигер. «Зоя», М.Исаковский. «Враги сожгли родную хату…» и др.), когда сегодня новоиспеченные фашисты в Донецке, Луганске, Херсоне и других населенных пунктах на Украине *сжигают,* бомбят, уничтожают дома, школы, детские сады вместе с детьми, женщинами, стариками… Как известно, нарастание негативных тенденций в *информационном обществе рубежа* XX-XXI вв. в оценке *событий трагедии Великой Отечественной войны* началось еще в эпоху т.н. *перестройки - «катастройки»* (А.Зиновьев), о чем с горечью констатировал писатель-фронтовик В.Богомолов«*Очернение с целью изничтожения «проклятого тоталитарного прошлого» Отечественной войны* и десятков миллионов ее *живых и мертвых участников* как явление отчетливо обозначались в 1992 году. Люди, пришедшие перед тем к власти, убежденные в необходимости вместе с семидесятилетием истории Советского Союза опрокинуть в выгребную яму *величайшую в многовековой жизни России трагедию – Отечественную войну,* стали открыто инициировать, спонсировать и финансировать фальсификацию событий, и очернение не только сталинского режима, системы и руководящих функционеров, но и *рядовых участников войны – солдат, сержантов, офицеров*»[4, 53]. Из современных учебников *русского языка* почти целиком вычищены тексты *патриотического* (гр. *patris* – отчество, родина) - любовь, преданность отечеству) [5, 202] содержания, что умножает скорбь и взывает к действию, ибо во все времена наше Отечество героически защищали и отстаивали его свободу и независимость.

Очевидно то, что реформы в образовательном пространстве после распада Советского Союза, мягко говоря, шли в *неверном* направлении, поэтому нужно возродить *исконные* традиции, основанные на *патриотическом, трудовом и нравственном* воспитании подрастающего поколения, или вернуться туда, где все это было: *в культурную* (лат. cultura - почва) – обработка почвы; совокупность общества достижений в духовной жизни) [5, 150] среду многонациональной школы нашей большой страны. Следовательно, нужно вернуться за классическую *школьную парту*, где Великую войну за Отечество 1941-1945 годов, перефразируя О.фон Бисмарка «*выиграл школьный учитель*», где наша Родина - СССР *«выиграла космическую гонку*» (Дж.Кеннеди), ибо «*даже Боги не могут сделать (это) бывшее не бывшим».*

ЛИТЕРАТУРА

1. Цит.: История античности: В 2 т. - М.; «Правда», 1989. Т.1. - 451 с.

2. Хусаинова А.Х. Экзистенция свободы выбора (философский анализ). – Уфа, «Гилем» АН РБ, 2010. - 228 с.

3.Капица С.П., С.П.Курдюмов С.П. История десяти миллиардов. – М., 1997. -547 с.

4. Богомолов В. Срам имут и живые, и мертвые, и Россия… // «Свободная мысль», 1995, № 7. С.49-55..

5. Локшина С. М. Краткий словарь иностранных слов. Изд. 5-е, стереотип. – М., «Русский язык», 1977. - 351 с.

©Хусаинова А.Х., 2023

УДК 811.512.141

Хәсәнова Э.С., башкорт теле һәм әҙәбиәте укытыусыһы
«Ф.Х. Мостафина ис. 20-се Өфө ҡала башкорт гимназияһы»
Хәсәнов А.А., студент
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

БАШҠОРТ ТЕЛЕ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТЕ ДӘРЕСТӘРЕНДӘУҠЫУСЫЛАРҘЫҢ ИЖАДИ ҺӘЛӘТЕН ҮҪТЕРЕҮ

Аннотация. В статье рассмотрена тема развития творческих способностей на уроках башкирского языка и литературы. Приведены примеры методов и приемов.

Annotation. The article discusses the topic of the development of creative skills in the lessons of the Bashkir language and literature. Examples of methods and techniques are given.

Ключевые слова: башкирский язык и литература, творческие способности.

Key words: Bashkir language and literature, creative abilities.

Элекке замандарҙа шәхес тәрбиәләүҙә ата-әсәләр генә түгел, бөтә ырыу яуап биргән. Шулай ҙа ғаиләгә лә ҙур бурыс йөкмәтелгән. Билдәле, бер кем дә үҙ балаһының имгәк булып үҫеүен теләмәй, шуға ла тәрбиә эше һәр ваҡыт аҙыҡ-түлек, кейем-һалым табыуҙан өҫтөн торған. Башҡорт халҡының әҙәплелеге, ҡунаҡсыллығы, кешелеклелеге ошо мөһим мәсьәләләрҙе дөрөҫ аңлауҙан сығанаҡ алған.

Һәр бала тыумыштан нимәгә булһа ла һәләтле. Уны ваҡытында асыҡлап, артабан үҫтереү – атай-әсәйҙәрҙең һәм уҡытыусыларҙың бурысы. Заман юғары мәҙәниәтле, белемле, мәғлүмәтле булыуҙы, тарихты яҡшы белеүҙе, алға ҡарап эш итеүҙе талап итә. Шуға ла йәш быуынды даими үҙгәреш, конкуренция шарттарында йәшәй алырҙай, инициативалы, бөтә яҡлап үҫешкән ижади шәхес итеп тәрбиәләргә тейешбеҙ.

Башҡорт теленең аңлатмалы һүҙлегендә «ижад» һүҙе түбәндәгесә аңлатыла:

1) Фән һәм культура байлыҡтарын тыуҙырыу өлкәһендә эшмәкәрлек;

2) шул эшмәкәрлектең һөҙөмтәһе.

Ә ижади эш – ижад нигеҙендә барлыҡҡа килгән әҫәр.

Профессор Ә. З. Рәхимов раҫлауынса, ижад – кеше мейеһенең ябай тәбиғи функцияһы. Кеше баланы уҡытҡанда ла, аш-һыу әҙерләгәндә лә, әйбер һатҡанда ла ижад итә белергә тейеш. Ижад – ул эшмәкәрлек төрө түгел, ә унын бер стиле. Бер үк кеше үҙенең ижади һәләтен төрлө эштә күрһәтә ала. Ижади шәхес ғәҙәти генә нәмәнән дә ғәжәп нәмәләр күрә белә: ул таныш һүҙҙәргә һәм ваҡиғаларға икенсе күҙлектән ҡарай, ябай ғына һүҙҙәрҙән дә матур-матур фекерҙәр, күңелдәрҙең иң төптәге ҡылын сиртер әҫәрҙәр тыуҙыра, ижади эшмәкерлеккә көс, дәрт бирә, йырып сыға алмаҫлыҡ хәл-ваҡиғаларҙан ҡотолоу юлдарын күрһәтә.

Бөтә балалар ҙа ижади шәхесме? Әлбиттә, ижади. Уны ваҡытында асыҡлап, артабан үҫтереү – ата-әсәйҙәрҙең һәм уҡытыусыларҙың төп бурысы. Заман юғары мәҙәниәтле, белемле, мәғлүмәтле булыуҙы, тарихты яҡшы белеҙе, алға ҡарап эш итеүҙе талап итә. Йәш быуынды даими үҙгәреш, конкуренция шарттарында йәшәй алырҙай, инициативалы, бөтә яҡлап үҫешкән шәхес итеп тәрбиәләргә тейешбеҙ. Кешенең үз-үҙе менән етәкселек итә алыуы – ижади шәхес өсөн иң мөһим һөҙөмтәләрҙең береһе. Ижади шәхес – заман талабы икәнен онотмаҫҡа тейешбеҙ.

Ошо маҡсат менән башҡорт теле дәрестәрендә рухлы, камил, сәмле, халҡыбыҙға, илебеҙгә кәрәкле шәхестәр үҫтереү юлындағы эшмәкәрлек алымдары билдәләнә.

Дәрестең артикуляцион күнегеү башҡарыу өлөшө уҡыусыларҙың иғтибарын дәрес башына йәлеп итеп кенә ҡалмай, ә тел әйләнешен дөрөҫ көйләй, уйлаған фекерҙе һөйләм менән әйтеп бирер өсөн уңайлы алым. **Артикуляцион күнегеүҙәрҙең** йөкмәткеһен уҡыу эшмәкәрлегенә мотивация ҡуйыу өсөн дә ҡулланырға була.

Дәрес башында «**Юрауҙар ағасы**» алымы бик отошло билдәләнә. Был алымдың авторы – Америка уҡытыусыһы Дж. Белланс. Маҡсаты: сюжетты күҙаллау, унын барышын алдан күрә белеү. Ағастың олоно – тема, ботаҡтары – ике йүнәлеш буйынса күҙаллау «мөмкин», «ихтимал» («ботаҡтар» һаны сикле түгел). Япраҡтар уйлағандарҙың, теге йәки был күҙаллауҙарҙың дәлиле булырға тейеш.

Дәрестең төп өлөшөндә уҡыусыларҙың ижади һәләтен үҫтереү өсөн киләһе эш төрҙәрен тәҡдим итергә лә мөмкин:

- *эссе;*
- *синквейн;*
- *хокку;*
- *алтын эшләпә;*
- *кластер;*
- *инсерт.*

Аудиояҙманан мәғлүмәт тыңлау. Мәғлүмәтте **инсерт алымы** аша үҙләштереү уҡыусыларға бик оҡшай. Мәҫәлән, текст яңғырай. Инсерт (тәнҡитле йәки тамғалы уҡыу) алымы ҡулланыу бик отошло. Ғәҙәттә, бала

уҡыу барышында аңлашылмаған урындарҙы иғтибарҙан ситтә ҡалдыра. Уларҙы билдәләү, уҡыусының иғтибарын үҫтерә, аңлы уҡыуын талап итә. Бының өсөн шартлы билдәләр, тамғалар ҡулланыла.

V (галочка) тамғаһын уҡыусы текстағы мәғлүмәтте белгән осраҡта ҡуя ала. Ул был тура ла белә.

+ (плюс) тамғаһын уҡыусы үҙенә таныш булмаған яңы мәғлүмәтте осратҡанда ҡуйып бара.

– (минус) тамғаһын уҡыусы текста осраған мәғлүмәтте быға тиклем беләм тип йөрөгән фекер менән тура килмәгәнен күргәс ҡуя.

? (һорау) тамғаһы менән уҡыусы таныш булмаған мәғлүмәтте билдәләй. Ул быны белергә теләүен күрһәтә.

Был ысулды ҡулланыуҙың уңышлы яғы шунда, уҡыусы тексты пассив уҡымай, белергә, аңларға теләп иғтибар менән ҡат-ҡат уҡый. Һүрәтләнгән ысул уҡыусыларға ситуатив күнегеүҙәр яҙырға өйрәткәндә уңайлы.

«Плюс, минус, ҡыҙыҡ» алымы. Уның маҡсаты тексты уҡыу барышында ыңғай моменттарын плюс, кире моменттарын минус, ҡыҙыҡлы мәғлүмәт булған урындарын өндәү тамғаһы менән билдәләп барыу. Был алымдың бурыстары: яңы белемде, булған белем менән тап килтереп, үҙләштерергә ярҙамлашыу.

Бөгөнгө көн мәктәптәрҙә башҡорт телен уҡытыуҙың сифатын күтәреүҙә башҡорт халыҡ ижады өлгөләрен ҡулланыу дәрестең йөкмәткеһен байытып ҡына ҡалмай, ә уҡыусыла предметҡа ҡарата ҡыҙыҡһыныу, ихтирам, һөйөү тәрбиәләй.

Фольклор – үҙе үк тормош мәктәбе, башҡорт халҡының тере тарихы, милли паспорты. Телде өйрәнгәндә уны ҡоро күнегеүҙәр менән генә өйрәтеү артыҡ ҙур һөҙөмтәләр бирмәй. Милли традицияларҙы, ғөрөф-ғәҙәттәрҙе, йола поэзияһын, сәсәнлек мәктәбен, халыҡ медицинаһы, мәҙәниәте, халыҡтың кәсептәре кеүек темаларҙы грамматик темаға үреп алып барыу – һәр дәрестә ҡуйылған маҡсатҡа ирешергә ярҙам итә. Һәр дәрестең йомғаҡлау өлөшөнә етеп, рефликсия этабын уҙғарғанда, уҡыусыларҙың иғтибарын яулар өсөн темаға ярашлы әйтем, мәҡәл, ҡобайыр, йыр, йә булмаһа, кескәй генә риүәйәт алырға мөмкин, ғөмүмән, ауыҙ-тел ижадына мөрәжәғәт итеп, ижади өй эше бирелә.

Мәҫәлән:

1. *Ымһындырыҡтар темаһын нығытыу өсөн бирелгән өй эше төрҙәре.*

А) Ымһындырыҡтарҙы өлкәндәрҙән һорашып яҙып килергә.

Б) Ымһындырыҡтар уйлап яҙырға.

В) Ымһындырыҡтар ҡулланып, «Ҡапҡан»лы мәсьәлә төҙөп килергә.

2. Һанашмыштарҙы ҡабатлау өсөн бирелгән өй эше төрҙәре.

Өйгә эш:

А) Һынамыштар темаһына QR код аша стенд әҙерләргә.

Б) Ғаиләгеҙҙә йыш ҡулланылған һынамыштарҙы ятлап килергә.

В) Һынамштар менән китапсыҡ эшләргә.

3. ***Әкиәт геройҙарына ҡарата абстракт төшөнсәле өй эше төрҙәре.***

Асоссиация

А) Бирелгән әкиәттән әкиәт геройҙарының ҡапма-ҡаршы характер һыҙатын табып килергә.

Б) Башҡа әкиәттәрҙең тамамланыуына оҡшамаған әкиәт ижад итеп, яңыса тамамланыу булдырырға.

В) Һүрәт төшөрөргә. Ҡуян әкиәт геройы булараҡ нисек һүрәтләнә?

Бөтә әкиәттәргә тап килгән өй эше төрҙәре.

А) Әкиәттән һандарҙы табырға.

Б) Әкиәттән йолаларҙы табырға.

В) Әкиәттән йомаҡ, әйтем, мәҡәлдәр табырға.

4. Фразеологик берәмектәр темаһын үткәндән һуң бирергә мөмкин булған өй эше формалары;

А) Фразеологик берәмектәр менән башҡорт халыҡ мәҡәле яҙып килергә.

Б) Фразеологик берәмектәр менән аудио диалог төҙөргә .

В) Телмәрегеҙҙә йыш ҡулланған фразеологик берәмекте белдереп, һүрәт төшөрөргә.

5. ***Башҡорт йырҙары темаһынан һуң бирелгән ижади ҡарашлы өй эштәре***.

Өйгә эш:

А) Башҡорт халыҡ йырҙарының тарихын белдергән тест һорауҙары төҙөп килергә.

Б) Башҡорт халыҡ йырҙары китабына буктрейлер төҙөргә.

В) Күңелегеҙгә оҡшаған бер башҡорт халыҡ йырының һүҙҙәрен ятларға.

6. ***Һандар темаһын үткәндә ҡулланған уңышлы алым һәм өй эше төрҙәре.***

Сәсәндәр ҡоро уҙғарыла. «***Бер тигәс тә ни яҡшы***?» ҡобайыры төркөмдәр менән әйтеш формаһында башҡарыла. Төркөмдәр бер-береһенә һорау бирәләр, яуап ҡайтаралар.

Бер тигәс тә ни яҡшы?
Берҙәм булһаң шул яҡшы.
Ике тигәс тә ни яҡшы?
Икәү берәүҙән яҡшы.
Өс тигәс тә ни яҡшы?
«Өс»лө алмаһаң, шул яҡшы.
Дүрт тигәс тә ни яҡшы?
Дүрт яғында таянырҙай
Дуҫтарың булһа, шул яҡшы.
Биш тигәс тә ни яҡшы?
Башҡортостан халыҡтары
Татыу булһа, шул яҡшы.
Алты тигәс тә ни яҡшы?

Ата-инәле булһаң, шул яҡшы.
Ете тигәс тә ни яҡшы?
Етмеш ете һөнәрле,
Типһә, тимер өҙәрле,
Егеттәребеҙ булһа, шул яҡшы.
Һигеҙ тигәс тә ни яҡшы?
Һикһән йәшлек өләсәңде
Ҡәҙер итһәң, шул яҡшы.

Өйгә эш:

А) М. Аҡмулланың «Аттың ниһен маҡтайһың» шиғырын ятларға.

Б) М. Аҡмулланың «Аттың ниһен маҡтайһың» шиғырын дауам итеп яҙырға.

В) М. Аҡмулланың «Аттың ниһен маҡтайһың» шиғырын диалог формаһында аудио яҙмала алып килергә.

Был эш төрҙәрен даими башҡарыу уҡыусыларҙы активлаштыра, ҡыҙыҡһыныу даирәһен киңәйтә, коллектив эсендә үҙ фекерен туплап, әйтә белергә өйрәтә. Ә иң мөһиме, ата-әсәләрҙең башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәренә, фольклор элементтарына, үҙ балаһының уҡыу кимәленә иғтибарын көсәйтә.

Башҡорт халҡы борон-борондан йәш быуынға белем һәм тәрбиә биреүҙә, балаларҙың ижади һәләтен үҫтереүгә айырыуса иғтибар итә килгән. Был бигерәк тә халыҡ ижады әҫәрҙәрендә яҡшы сағылыш тапҡан. Мәҫәлән, әкиәт батырҙарының сит яҡҡа китеп, һөнәрен арттырып, һәләтен үҫтереп ҡайтыуы артабанғы тормошонда күп ауырлыҡтарҙы еңергә ярҙам иткән. «Һөнәрле үлмәҫ, һөнәрһеҙ көн күрмәҫ», «Атанан күргән уҡ юнған, әсәнән күргән тун бескән» һәм башҡа шундай мәҡәлдәр һөнәр һәм һәләттең өҫтөнлөгөн данлай. Шуныһы әһәмиәтле: күп кенә халыҡ ижады әҫәрҙәрендә тәбиғи һәләтте үҫтереү мотлаҡ икәне айырым күрһәтелә.

ӘҘӘБИӘТ

1. Башҡорт әҙәбиәте тарихы. Алты томда. 2 том (XIX-XX быуат башы әҙәбиәте). – Өфө: Китап, 1990. – 581 бит.

2. Краткая энциклопедия. – М., 1962. Т.1.С.119 (Статья «Акмулла»).

3. Харисов Ә.И. Башҡорт халҡының әҙәби мираҫы. – Уфа, 1966. – 8 бит.

4. Хәсәйенов Ғ.Б. Ил азаматтары. Тарихи шәхестәр тормошо. – Өфө, 1998. – 576 бит.

5. Шәкүр Р. Арҙаҡлы башҡорттар. Ғилми-биографик очерктар. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1998 – 278бит.

© Хәсәнова Э.С., Хәсәнов А.А., 2023

УДК 372.881.1

Чокушева А.И., PhD, доц.
Болат А.Б., студент
Дауылбай А.Д., студент
Елубаева Ш.Ж., студент
Шектібайқызы Е., студент
Баишев Университет, г.Актобе

БАЛАБАҚШАДА ТІЛ ДАМЫТУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аннотация. В статье рассмотрена тема развития речи и пополнение словарного запаса у детей дошкольного возраста. Перечислены 7 основных задач в формировании разговорной речи.

Annotation. The article discusses the topic of speech development and vocabulary replenishment in preschool children. 7 main tasks in the formation of spoken speech are listed.

Ключевые слова: дошкольники, развитие речи, словарный запас.

Key words: preschoolers, speech development, vocabulary.

Ұйымдастырылған оқу іс – әрекетінде мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу тілін, сөздік қорын дамыту мектепке дейінгі білім беру үрдісінде жүзеге асырылады. Мектепке дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқыту «Біз мектепке барамыз» бағдарламасы негізінде жүзеге асады. Бағдарлама 5-6 жастағы балалардың тұлғалық дамуын қамтамасыз етіп, оны мектепте оқуға дайындауға бағытталған білім берудің базистік мазмұнын анықтайды [1].

Бағдарламада бала дамуының негізгі заңдылықтары мен оның психикалық, физиологиялық өсуіне жағдай жасау мәселелері қарастырылған. Бағдарламаның мазмұны мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың жеке жас ерекшелік қабілетінің ашылуына жағдай жасап, жалпыадамдық және ұлттық құндылықтарға негізделген баланың жан-жақты дамуын қамтамасыз ететін білім жүйесін қалыптастыру, әлеуметтік ортада жағымды қатынас жасауға қабілетті шығармашыл тұлғаны тәрбиелеуге және де олардың сөйлеу тілін, сөздік қорын дамытуға негізделген оқыту мен тәрбиелеу мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталған.

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және тәрбиелеуге, сонымен қатар рухани және тәни күш-қуатын жетілдіруге, жеке тұлғаның жан-жақты толысуына жағдай жасай отырып, зерделі азамат тәрбиелеу міндеті көзделген [2, 3].

Демек, балабақшадан бастап жас ұрпақты халқымыздың рухани байлығын, мәдениетін, салт-дәстүрін терең таныстырып, бүгінгі қоғам сұранысына сай ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде мектеп жасына дейінгі

балалардың сөйлеу тілін, сөздік қорын дамыту – бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отыр.

Сөйлеу тілі мен сөздік қоры молая бастаған сайын бала айналадағы адамдармен, құрбылас балалармен белсенді түрде сөздік қарым - қатынас жасайды. Өмірдегі түрлі іс - әрекет жайын білуге құмарта түседі. Өзі түсінген түрлі жайттар туралы әңгімелейтін болады.

Қазақ балалар әдебиетінің атасы Ыбырай Алтынсарин балаларды оқыту - тәрбиелеу ісінде ауыз әдебиеті шығармашылығының маңызды орын алатынын айта келіп: «Өмірге қажетті ауызекі сөйлеу дағдыларына жаттықпайынша, қай - қай тілде болса да еркін, жүйелі сөйлеу мүмкін емес», – деген болатын [3].

Мектепке дейінгі балалардың сөйлеу тілін, сөздік қорын дамыту ұйымдастырған оқу іс-әрекетінде болуы балалардың сөйлеу тілін, сөздік қорын көбейтіп қана коймайды, оның ептілігі, сонымен қатар қимылдың әдемілігі дамып қалыптасады, кеңістікті, уақытты бағдарлауға үйренеді, батылдық, тапқырлық, қайраттылық, достық, жолдастық көмек, тәртіптілік, ережеге бағына білу сияқты адамгершілік сапалар тәрбиеленеді. Бала өмір құбылыстарына, адамдарға, жануарларға деген ынтасын, қоғамдық мәні бар іс-әрекетке деген құштарлығын іс-әрекет арқылы қанағаттандыратындықтан, бұл балалардың адамгершілік тәрбиесінің дамуында маңызды рөл атқарады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту мәселесіне көптеген ғалымдар үлес қосты.

Ұлы орыс педагогы К.Д.Ушинскийдің еңбектерінде мектепке дейінгі оқыту мәселелеріне көңіл бөлінді. Мектепке дейінгі тәрбиенің басты сұрақтарына – оқытудағы ойынның мәніне ол айқын жауап берді. Ұлы педагог « ана тілді меңгерту халықтың байлығын меңгерту», - деп атап көрсетті [4].

К.Д.Ушинскийдің пікірінше, тілді үйрету сөз үйрету емес, заттар мен құбылыстар жөнінде ұғым, көзқарас тудыру, ой, сезім, көркем образ туғызу, олай болса, тіл – халық педагогы К.Д.Ушинский бала тілінің дамуына үлкендер тарапынан мақсатқа бағытталған басшылық жөнінде құнды пікір айтты. Ұлы педагог оқытудың екі түрін атады: отбасында, балабақшада оқыту және тілді тереңітек оқыту. Баланың сөйлеу қабілетінің 2 жылында дамуы екі кезеңге бөліне өтеді: біріншісі – 1 жастан 1 жас 5-6 айға дейін, бұл кезеңде негізінен тілді түсіну қабілеті дамиды, екіншісі – 1 жас 5-6 айдан 2 жасқа дейін, бұл сөз қорының тез молайып, активті тілді пайдалану кезеңі [4].

Сөйлеу қабілетінің дамуы одан да әрі жалғасады. Дұрыс тәрбиеленсе, балалар бұл жасында көп былдырлайды. Олардың былдырында әр түрлі дыбыстар мен сол дыбыстардың тіркесі көбейе түседі. Бала былдыры сезімге толы, бейнелі болады және әр қимылмен қатар істеліп отырады. Бала таныс дыбыстарға ғана емес, сонымен бірге жаңадан естілген қарапайым дыбыс тіркестеріне де оңай еліктейді. 1 жас 5-6 айға таяғанда ол шамамен 30-40 сөзді айта алады. Бірақ тіпті таныс сөздерін ол әлі сирек қолданады, негізінен өте ықыласқанда айтады. Мысалы: кішкене қызды көріп «Ляззат» дейді онысы «люба» дегені, қасындағы ересек кісімен сол қызға кезек кезек қарайды. Немесе

бірнәрсе сұрағанда сол заттың атын атайды. Үлкендерге бір нәрсе айтқысы келгенде бала сөздердің орнына бейнелі қимылдарды, ымды, дыбыстарды жиі қолданады. Оның бір сөзі көбінесе бүкіл бір сөйлемнің мағынасын білдіреді. Мысалы: «Мә» дейді бұл сөзі «Мені көтер» (мұндайда ол үлкен кісіге жанындаы ересек адамға талпынады, қолын көтеріп созылады) дегенді, кейде «орындыққа отырғыз» (мұндайда қолымен орындықты қағады немесе орындыққа көрсетеді) дегенді аңғартады.

Жаңадан үйренген сөздерін бала негізінен жақын адамдардың жанында және жақсы таныс жағдайда айтады; үйренбеген жағдайларында ол, әдетте, үндемейді. Баланың сөздері әлі дұрыс айтылмайды, бөгде адамдарға оны түсіну қиын; ол сөздер не қысқартылып айтылады (сөздің басы немесе соңы), немесе өте бір ерекше дыбыстар тіркесі болып келеді.

Дұрыс тәрбиеленген жағдайда 2 жылдың екінші жартысында бала тілінің дамуында секіріс болады: 1 жас 5-6 айдан асқан соң сөздік қоры тез молая бастайды, сөйтіп, 2 жасқа толғанда бөбек 300-ге жуық сөзді қолданатын болады.

Бала әрбір жаңа сөзді сөйлеген кезде қолдап отыру қажет, оған қысқа жауап бере салмай, мүмкіндігінше әңгімеге айналдыру, жай: «Жарайсың, жақсы салыпсың» деп айта салмай, онымен әңгімелесу өте маңызды. Балаларға біртіндеп күрделеленіп отыратын сөздік тапсырмалар алдымен үлгі бойынша, беріп отыру керек. Негізінен 3 жаста да балалармен олардың сезімдік жағынан нені қабылдайтыны, яғни олардың нені көретіні, натурада, картинкада немесе ойыншықтар арқылы не көрсетуге болатыны туралы айту керек. Сонымен бірге балаларға бұрын ешуақытта да мұндай үйлесімде қабылданбаған, бірақ жекелеген элементтері балаларға олардың бұрынғы тәжірибесі бойынша таныс оқиғалар туралы, мысалы, мысық Мурканың шарбақтан секірген кезде құлап аяғын қалай ауыртып алғанын, оны бақшадағы балалардың қалай күткенін, немесе әжейдің дүкеннен келе жатып, жолда алмаларын қалай шашып алғанын және балалардың оған алмаларды жинауға және үйге дейін жеткізіп беруге қалай көмектескенін және т.б. туралы әңгімелеп беруге болады, тіпті әңгімелеп беру қажет те [5].

Мектеп жасына дейінгі балалардың ауызекі сөйлеуін қалыптастыруда 7 түрлі міндет қойылады [6]:

1. *Сөздік қорын дамыту*.

Мектепке дейінгі кезеңде балалар негізгі сөздерді айналасындағы адамдармен қарым-қатынаста қоршаған ортаға байланысты. Әсіресе қоршаған орта.

2. *Грамматикалық дағдыларын қалыптастыру*.

Сөздік қор – тілдің құрылымдық материалы болып табылады. Грамматика – сөйлемдегі сөздердің өзгеруін қалыптастырады. Сонымен бірге, тілдің сындарлы үлгісін анықтайды.

Бала айналадағы адамдардан грамматикалық дұрыс құрылған сөйлемдерді естілді, осы арқылы ол тілдегі сөздердің үлгісін менгереді.

Тәрбиеші баланың өмірден алған сөйлеу қабілетін, оқыту арқылы адам әрі жаттықтырады. Сонымен бірге, балаларға жаңа сөздер үйретеді, грамматикалық дұрыс байланыстқан сөйлемдер құрып сөйлеуге тәрбиелейді.

3. *Тілдің дыбыстық мәдениетін тәрбиелеу.*

Бала дыбыстарды дұрыс дыбыстауды керек. Сөйлем сөздегі дыбыстардың дұрыстығымен жұмыс жасауда, тәрбиеші фонетика мен орфоэпияның заңдылықтарына сүйенеді.

Бала озінің ана тілінде сөйлеп, сөйлемдердегі екпінді айыра білуге тиіс. Баланы бір-бірімен сөйлескенде, әдепті, тәртіпті бояуға үйретудің маңызы зор. Оған: амандасу, сөйлесіп тұрған адамына жылы қабақпен қарау назар аудару көпшілік жерде өзін-өзі ұстау білу жатады. Баланы мәнерлер сөйлеуге үйрету керек.

4. *Диалог түрінде, әңгемелесу дағдысын қалыптастыру.*

Бұған баланың тыңдау қабілеті мен түсінуі, әңгімеге араласуы, сұраққа жауап беруі мен сұрақ қоя білуі жатады. Бұдан, баланың қаншалықты грамматикалық сөздерді дұрыс сөйлегені, сөздік қорының молайғанын білүге болады. Әңгімелесу кезінде, бала өзін-өзі мәдениетті түрде ұстай білу керек.

5. *Әңгімелеп сөйлеуге үйрету* – монолог түрінде.

Баланың өзінің көрген-білгенін әңгімелеп беруі – мектепке барғанында өте қажет. Мектепте осы қабілеті одан әрі қалай бекиді. Баланың әңгімесінен біз сөйлем немесе сөз құрап сөйлей алуын, сөзінің мазмұнын сөздік қорын қаншалықты меңгергенен анықтаймыз. Балаларды ауызша әңгімелерді таңдай білуге, оны сосын қайталап айтып беруге үйретеміз.

Сонымен қатар, әңгіме құрап айтуға, шығармашылық белсенділігін қалыптастырамыз. Баланың бұл белсенділігі – бала бақшадағы мейрамдарда, үлкендердің алдына шығып тақпақ айтуға немесе басқа топтың алдына шығып сөйлеуіне деген қабілетін арттырады.

6. *Көркем әдебиетпен таныстыру.*

Мектеп жасына дейінгі ұйымдарда балалар әдебиетіндегі ең үздік шығармалар оқылып, топтастырылады.

Тәрбиеші балаларды көркем шығарманы тыңдауға түсінуге, шығармадағы кейіпкерлерді суреттеп айтуға үйретеді. Балалар жатталатын тақпақтың мазмұнын ұғып, оны мәнерлеп айта білу керек. Олардың оқуға деген қызығушылықтарын, кітаптың ішіндегі түрлі – түсті суреттерді қарап шығуын, кітаппен жұмысты ұқыпты да дұрыс қолдануларын қадағалау маңызды болып табылады.

7. *Балаларды сауат ашуға дайындау.* Балабақшадағы тіл дамыту жұмысы – баланы мектепке әзірлейді, бала ауызекі жақсы сөйлеуі тиіс, басқа адамды тыңдай білуі қажет.

Мектепке жақсы әзірлікпен келген балада мынадай қасиеттер болуы керек:

1) Мұғалім педагогтың айтқанын тыңдау.

2) Өзінің ойын, пікірін грамматикалық түрде дұрыс сөйлеммен жеткізу, оны дұрыс сөйлеу. Бұл қасиеттер мектеп алды даярлық тобында немесе ересектер тобында қалыптасады. Бұл кезде балалар 2 - 4 сөздерден сөйлем құрап, сөйлей алады. Осы 7 міндет балалардың тілін дамытуда зор роль атқарады. Әрбір міндетте – оқыту мен тәрбиелік жағы жатыр, ақыл – ой тәрбиесі дамиды деп те айта аламыз.

Мектепке дейінгі ұйымдарда ұйымдастырылған оқу іс-әрекеттерінде, бала өзі таңдап алған рөлдеріне сай кейіпкердің киімін киіп, қимылын, дауыс ырғағын мәнерлі жеткізуге тырысады, көркемдік оқу іс – әрекетінде (ән-саз, бейнелеу өнері оқу іс – әрекеттері) алған білімдерін пайдаланады, қуыршақты ұйықтату үшін бесік жырын айтып әлдилейді, бейнелеу өнері оқу іс – әрекетінде жасаған ыдыс, үй жихаздарымен танысады.

Балабақшада бала ертегі немесе әңгіменің мазмұны бойынша бөлек-бөлек суреттерді пайдаланғанда оларды белгілі бір тәртіппен жинау үшін байқағыштық пен тапқырлық көрсетеді және балалар санамақтар, өлеңдер, тақпақтар қолданады. Осындай жұмыс түрлерін ұйымдастыру арқылы баланың сөйлеу тілін дамытуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мектепке дейінгі ересек жастағы (5 жастан бастап 6 жасқа дейінгі) балаларды тәрбиелеу мен оқытуға арналған «Біз мектепке барамыз» бағдарламасы – Астана, 2010. – 89 б.

2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы, «Егеменді Қазақстан» 11 маусым, 1999.

3. Сулейменов Б. Проблема изучения научно-педагогического и литературного наследия Алтынсарина //Вестник АН Каз ССР. – 1967. – №1. с. 22-28.

4. Ушинский К.Д. Балаларды тәрбиелеу және оқыту жөнін-дегі таңдамалы пікірлері. – Алматы,1951. – 22 бет.

5. Мухина В.С. Мектеп жасына дейінгі балалар психологиясы. – Алматы. Мектеп, 1986.

6. Баймұратова Б. Мектеп жасына дейінгі балалар тілін дамыту методикасы. 2-6 жас аралығы. – Алматы: Рауан, 1992.

© Чокушева А.И., Болат А.Б., Дауылбай А.Д., Елубаева Ш.Ж., Шектібайқызы Е., 2023

УДК 373.24

Чокушева А.И., PhD, доц.
Бөлекова А.М., студент
Серікқызы А., студент
Шамұратова Н.Д., студент
Баишев Университет, г.Актобе

ОЙЫН ІС-ӘРЕКЕТІ ПРОЦЕСІНДЕ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМЫТУ

Аннотация. Статья о роли и важности игры в жизни, развитии и формировании его как личности.

Annotation. The article is about the role and importance of the game in life, development and formation of it as a person.

Ключевые слова: игры, развитие ребенка.

Key words: games, child development.

Балалардың қиялының жандылығы және балалардың өз ойы мен жасалған бейнелерінің шындығына деген сенімі балалар ойынының психологиялық негізі болып табылады. Ойында бала өмір сүреді және бұл өмірдің іздері оның құбылыстары мен мүдделерінің күрделілігімен әлі кіре алмайтын нақты өмірдің іздерінен гөрі тереңірек қалады. Ойында бала, қазірдің өзінде жетіліп келе жатқан адам, өз күштерін сынап көреді және өз жаратылыстарын өз бетінше басқарады. К.Д. Ушинскийдің пікірі бойынша: «ойындар балалардың жасына қарай және тәжірибесіне, ақыл-ойының дамуына, ересектердің басшылығына байланысты өзгеріп отырады» [1].

Ойын - бұл мектеп жасына дейінгі баланың психикасының барлық аспектілерінің дамуына айтарлықтай әсер ететін жетекші қызмет. Ойын арқылы баланың мінез-құлық еріктілігі қалыптасады. «Қажет» емес, «қажет» талабына бағыну, танымдық эгоцентризм жойылады, бала оқиғалар мен шындық объектілері туралы басқа көзқарастардың болуын ескере бастайды [2].

Ойын қоғамдағы өмір нормаларын, мінез-құлық ережелерін, баланың өмірлік тәжірибесіне жақын жағдайларды модельдейді. Эмоционалды тұрғыдан алғанда, ойын технологиясы басқа білім беру технологияларына ұқсамайды. Ол балаларға түрлі көңіл- күй сыйлайды, сонымен бірге қоғамда өмір сүруге қажетті мінез-құлық үлгілерін қалыптастырады. Ойын ойнау арқылы баланың еркі дами түседі, өйткені бала ойын барысында оған жаңа іс-қимыл тәсілдерін игере отырып, қиындықтарды жеңуді үйренеді. Ойын барлық танымдық процестердің дамуын ынталандырады: ойлау, зейін, есте сақтау және қиял.

Біз барлық ойындарды 4 топқа бөліп қарастырамыз. Бірінші топқа еліктеу процедурасын енгіздік, онда ойындағы баланың іс – әрекеті белгілі бір іс - әрекеттерге еліктеу арқылы жүреді; екінші топқа - белгілі бір сюжет арқылы ойнатылатын драмалық ойындарды жатқыздық; үшіншісіне-сюжет бойынша

қарапайым ережелі ойындар; төртіншісіне - сюжеті жоқ ережелері бар ойындар және қарапайым спорттық ойындар деп қарастырдық. Бұл психологиялық-педагогикалық принцип бала дамуының мектепке дейінгі кезеңінде ойындарды жасына қарай бөлудің негізі болып көрінеді.

Ережесі бар ашық ойындардың дамуын талдау бізді мектеп жасына дейінгі ойындар үшін маңыздылығы жағынан бала мен оның ойын барысында қолданылатын ережелерді қамтитын рөлі арасындағы ерекше қатынас деген қорытындыға әкеледі.

К.Д. Ушинский тәрбиешінің балалар ойынына шамадан тыс араласуына қарсылық білдірді. Ол ойынды жеке тұлғаның дамуында маңызды болып табылатын тәуелсіз, еркін балалар әрекеті деп санады: Ойын-бұл баланың еркін әрекеті. Онда бала жан-жақты дамиды және ақыл-ойы қалыптасады. Тәрбиеші ойынға әр түрлі материалдарды дайындау қажет, осы материалдар тәрбиеленушілердің қызығушылығын оятатынына көз жеткізуі керек. Балабақшадағы балалар ойындарының уақыты жасына қарай бөлінуі керек, бала саны неғұрлым аз болса, соғұрлым ол ойынға көп уақыт жұмсауы керек. Мектепке дейінгі жаста баланың ойында ешқашан тоймайтынына және оны жұмыс үшін оңай тоқтата алатындығына көз жеткізу керек. Мектеп жасына дейінгі балалар да жұмыс істеуі керек [3].

Ерте жастағы баланың танымдық дамуы, ең алдымен, сезім мүшелерімен және олар жасаған қозғалыстармен байланысты. Бала нақты заттар мен құбылыстарды тек басқа сезім мүшелерінің көмегімен қол тигізуге, көруге немесе анықтауға болатын нәрсе ретінде қабылдайды. Сондықтан кішкентай балалар заттарды лақтыруды, қабырғаға соғуды, банкалардан бірдеңе төгуді, заттарды сезінуді немесе дәмін татуды жақсы көреді.

Ерте жастағы баланың танымдық дамуы екі маңызды факторды байланысты ол – қабылдау мен есте сақтауды қамтиды. Қабылдау сезім мүшелерінің көмегімен қамтамасыз етіледі, олардың ішіндегі ең маңыздысы-есту және көру. Психологтардың пікірінше бойынша, жас баланың танымдық дамуы баланың жалпыланған бейнелер түрінде қабылдауын қамтамасыз етеді.

Бұл жастағы ең маңызды жетістік-баланың іс-әрекеті мақсатты сипатқа ие болады. Әр түрлі іс – шараларда: ойын, сурет салу, дизайн, сондай-ақ күнделікті мінез-құлық-балалар алдын-ала белгіленген мақсатқа сәйкес әрекет ете бастайды, дегенмен зейіннің тұрақсыздығына, мінез-құлықтың еріктілігінің қалыптаспауына байланысты бала жиі назарын аударады, бір нәрсенеден екіншісіне көңіл бөледі.

Осы жастағы балаларда ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынас жасау қажеттілігі айқын көрінеді. Бала үшін психологиялық жайлылық пен қауіпсіздіктің кепілі болып табылатын ересек адаммен өзара әрекеттесу ерекше маңызды рөл атқарады. Онымен қарым-қатынаста бала өзін қызықтыратын ақпаратты алады, өзінің танымдық қажеттіліктерін қанағаттандырады. Кіші мектеп жасына дейінгі кезеңде құрдастарымен қарым-қатынасқа деген қызығушылық дамиды. Ойындарда балалардың алғашқы

«шығармашылық» бірлестіктері пайда болады. Ойында бала белгілі бір рөлдерді алады және олардың мінез-құлқын оларға бағындырады.

Бұл баланың мінез-құлық үлгісі ретінде әрекет ететін ересектер әлеміне деген қызығушылығын көрсетеді, осы әлемді игеруге деген ұмтылысын көрсетеді. Балалардың бірлескен ойындары жеке ойындарға қарағанда басым болады. Балалардың басқаларға мейірімді қарым-қатынасын, эмоционалды жауаптылығын ойын арқылы аңғаруға болады. Ойында, өнімді іс-әрекеттерде (сурет салу, жобалау) баланың заттардың қасиеттерімен танысуы жүреді, оның қабылдауы, ойлауы, қиялы дамиды.

Негізгі педагогикалық міндеттерге мыналарды жатқызамыз:

- балаларға ойын дағдыларын игеруге көмек көрсету, олардың ойын тәжірибесін байыту;

- балалардың қоршаған әлемдегі заттар, оқиғалар мен құбылыстар туралы түсініктерін кеңейту;

- жеке, жұптық және ұжымдық ойындарды орналастыру кезінде балалардың бастамаларын көтермелеу;

- балалардың күні бойы ойын әрекетін көрсетуі үшін жағдай жасау.

Балаларды алдымен тәрбиешімен, содан кейін құрдастарымен жұптық ойында ойын диалогтарына қатысуға үйрету, ойын серіктесіне қатысты ізгі ниет білдіруді ынталандыру маңызды. Егер бала ойын барысында басқа балалармен қарым-қатынаста қиындықтарға тап болса, мұғалім оны біртіндеп ойынға қосады: алдымен баламен өзі ойнайды, содан кейін баланың жанашырлығын, оның жеке ерекшеліктері мен ойын қызығушылықтарын ескере отырып, басқа балалармен ойнауды ұсынады.

Тәрбиешінің қолдауымен мектеп жасына дейінгі балалардың ойын тәжірибесін жинақтау және байыту әртүрлі ойын түрлерінде жүреді. Сонымен, оқыту (дидактикалық) ойындарының көмегімен балалар сенсорлық эталондар жүйесін игереді, заттардың пішінін, мөлшерін, түсін, олардың кеңістіктегі орналасуын және т. б. салыстыруға және талдауға байланысты жас ерекшеліктеріне сәйкес ойлау міндеттерін шешеді [5].

Тәрбиеші ойындарға көбінесе бейнелі, халықтық және музыкалық ойыншықтар, қуыршақ театрының кейіпкерлері және әдеби шығармалардың кейіпкерлерін кірістіреді. Экспрессивті қозғалысты, көркем сөзді, музыканы, ән мен ойын элементтерін біріктіру мектеп жасына дейінгі балаларды музыкалық-ритақты және театрландырылған ойындарға, олар үшін түсінікті және қызықты сюжеті бар қарапайым драмалық ойындарға біртіндеп тартуға көмектеседі.

Топтағы тақырыптық ойын ортасын ұтымды ұйымдастыру және динамикалық өзгерту балалардың ойын шығармашылығының негізі болып табылады. Мұғалім осы жастағы балалардың жасына және қажеттіліктеріне сәйкес ойыншықтар мен ойындарды таңдайды, ойын атрибуттарын үнемі жаңартып отыруға, көп функционалды ойын материалдарының болуына қамқорлық жасайды, оның көркем өнерпаздар ойындарына әсер ету өлшемі мен сипатын өлшейді, балалардың балабақшада болған күні бойы ойынға жағдай

мен «көңіл-күй» жасайды [4]. Алынған жағымды әсерлер баланың мейірімді мінез-құлқын, адамгершілік сезімдерін және айналасындағы ересектер мен құрдастарына назар аударуын өздігінен көбейтуге ынталандырады.

Ойын – теориялық жағынан да, практикалық жағынан да мектепке дейінгі педагогика саласындағы күрделі мәселелердің бірі. Өйткені ойын баланы тек дене жағынан жетілдіретін қимыл, қозғалыс, іс-әрекет қана емес оларды ой еңбегіне баулу, таным түсінігін дамытып, дұрыс көзқараста тәрбиелеудің құралы болып табылады. Ойын туралы сан алуан ғылыми зерттеулерде, әр түрлі теориялар да болады. Педагогика тарихында ойынның шығуы, дамуы, жасалуы, жүзеге асырылуы жөнінде алуан салалы пікір мен қайшылықтар да аз емес. Сондай-ақ ойынның түрлері және оны ұйымдастырудың амалы мен тәсілдері жөніндегі тәжірибелер де мол. Ойынды зерттеу мәселесімен тек психологтер мен педагогтар ғана емес, философтар, тарихшылар, этнографтар және өнер қайраткерлерімен қатар бұл саламен ғылымдар да шұғылданады. Көптеген Ұлы жазушылар бала ойынының психологиялық мәнін және ойынға тән ерекшеліктерді көркем образдар арқылы ашып берді. Адам іс әрекеттің ерекше түрінің бірі – ойынның пайда болуы туралы зерттеушілердің көпшілігі өз еңбектерінде өнер және ойын көркемдік іс-әрекеттің алғашқы қадамы деп түсіндіріледі. Бала ойын арқылы өзін толқытқан бүгінгі қуанышын, ренішін, асқақ арманын, мұрат – мүддесін бейнелесе күні ертең сол арман қиялын өмірде жүзеге асыруға мүмкіндік алады, сөйтіп бүгінгі ойын, бейнелі әрекет ертеңі шындық ақиқатқа айналуы сөзсіз[6].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ушинский К.Д. Балаларды тәрбиелеу және оқыту жөніндегі таңдамалы пікірлер. – Алматы, 1951.

2. Қайырбекова А. Ойын, оның педагогикалық маңызы және жаңа модульдік технологияда алатын орны. – Алматы, 2004.

3. Молдагаринов А. Казахские детские игры. – Алматы: Жалын, 1987.

4. Тәжібаев Т. Жалпы психология // Қазақ университеті. – Алматы, 1993.

5. С.В. Мухина. Мектеп жасына дейінгі балалар психологиясы – Алматы: «Мектеп», 1986.

6. Абубакирова Ж. Ойынның бала психологиясына әсері. – Алматы, 1998.

© Чокушева А.И., Бөлекова А.М., Серікқызы А., Шамұратова Н.Д., 2023

УДК 373.881

Чокушева А.И., PhD, доц.
Жолдыбай Ғ.Ә., студент
Саламатова Г.С., студент
Нагметова Э.Ш., студент
Қуанышқалиқызы Г., студент
Баишев Университет, г.Актобе

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ

Аннотация. В статье рассмотрена тема роли игры в развитии логического мышления у дошкольников. Посредством игры осуществляется самостоятельная реализация основных видов деятельности дошкольников и приобретенных ими знаний, впечатлений, накопленного опыта из окружающей жизни. Поэтому игра важна для детей.

Annotation. The article discusses the topic of the role of play in the development of logical thinking in preschoolers. Through the game, the self-realization of the main activities of preschoolers and their acquired knowledge, impressions, accumulated experience from the surrounding life is carried out. Therefore, the game is important for children.

Ключевые слова: дошкольники, игра, логическое мышление.

Key words: preschoolers, game, logical thinking.

Мектеп жасына дейінгі балалардың логикалық ойлау қабілетін дамытуда сұрақтардың алатын орны ерекше. Сондықтан балаға қойылатын сұрақ жүйелі, әрі түсінікті болу керек. Сұрақтар қоя білу қиялдаудың ең жоғарғы сатысы және нәтежелі ойда негізгі рөл атқарады. Ойын арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі іс-әрекеті және олардың айналадағы өмірден алған білімдерін, әсерлерін, жинақтаған тәжірбилерін өз бетінше іс жүзіне асырады. Сондықтан ойын балалар үшін өзіне тән жүру барысымен, мақсатымен маңызды. Міне, осыдан баланың логикалық ойын қиялдау қабілеті шыңдалады, дамиды. Бұл қазіргі заманға өте қажет. Өйткені, бұл компьютер ғасыры.

Баланы болашақ өмірге, белсенді еңбекке даярлауда, оның ақыл-ойы, адамгершілік-эстетикалық сезімдерін, логикалық ойлау қабілетін қалыптастыруда – балаға құрметпен қарау қажет.

Мектеп жасына дейінгі балалардың логикалық ойлау қабілетін дамытуда қарапайым математиканың алғашқы ұғымдарын ойын арқылы үйретудің математикалық диктант жазудың, заттарды әр-түрлі геометриялық пішіндерден құрастырудың, ауызша есеп шығарудың, көру арқылы салыстырудың, қиялдаудың жұмбақтар жаттаудың маңызы өте зор [1].

Логика − дүниені тану тарихының нәтижесі, жиынтығы, қорытындысы. Логика ғылымында жаңаша әдістерді жетілдіру, адамның дүниетанымын

барынша өрістету басты мәселе болып саналады. Логика ғылымы адамдардың сан ғасырғы тарихи тәжірибесінің жемісі

Бұл ғылым адамдардың өмір сүру қызметінің әр түрлі салалары үшін аса маңызы бар әлеуметтік тарихи құрылым. Бұл логикалық ойлау ғылымы көптеген басқа ғылымдармен байланысады. Философиямен, психологиямен, жоғарғы нерв қызметі, физиологиямен, кибернетикамен, математикамен байланысын зерттейді. Логика – талқылау кезіндегі ойдың дұрыс құралуын зерттейтін ғылым. Екінші сұрақта формалды және диалектикалық логика туралы түсініктердің мазмұнын анықтаудан бастау керек. Формалды және диалектикалық логиканың ерекшеліктеріне, айырмашылықтарына тоқталған жөн. Формалды логика жаңа білімдерді қорытып шығарудың заңдарын қарастырады. Формалды логика білімнің құрылымдық жағын жеке-жеке көрсетуге, олардың элементтерінін формалды байланыстарына көңіл аударады.

Білім берудің басты мақсаты – үнемі өзгеріп тұратын әлеумет жағдайына қарай өсіп келе жатқан ұрпақты даярлау. Өзгермелі өмірге қарай балаларды бейімдеуде білім мен тәрбиемен каруландыру білім беру үрдесінің негізгі кілті болып табылады. Логикалық ойлау әдістерін меңгермеген балада, білім саласында көп қиындыққа ұшырайды: есептерді шығаруда, жаттығуларды орындауда көп уақытын және күшін жоғалтады. Нәтижесінде денсаулығы әлсірейді, оқуға деген құлшынысы төмендейді. Бала логикалық операцияларды меңгергенде, анық және дәл ойлай алады, амалды орындауда неге мән беру қажеттілігін түсінеді, өзінің дұрыстығы туралы пікірін білдіре алады. Білімді меңгеру оңайға соғады, мектеп бала үшін қуаныш әкеледі.

Логикалық ойлауды дамыту туралы сөз етпес бұрын логика туралы қысқаша айтып кету керек. Логика – (грек тілінен алынған logic - сөз, ой,ойлау, ақыл-ой) ойлаудың заңдылықтары мен түрлері туралы ғылым. «Логика» термині, негізінен, мынадай үш мағынада қолданылады:

1) шындық дүниедегі заттар мен құбылыстардың заңдылықтарын білдіру үшін;

2) ойлаудың дәйектілігін, айқындылығын, дәлелділігін білдіру үшін;

3) логика ғылымы-ойлау логикасының теориялық, ғылыми бейнесі ретінде қолданылады.

Логика ғылым ретінде дүниеге келіп, қалыптасқан отаны Ежелгі Грекия деп саналады, ал оның негізін салған ертедегі грек философы Аристотель оны «ойлаудың грамматикасы» деп атаған екен. Ежелгі Грекияда логика саласындағы ғылыми зерттеулерді алғаш бастаған Демокрит. Сондай-ақ Ежелгі Грекия идеалистері Сократ пен Плотон да айналысты. Бірақ, олардың ешқайсысы да логика ғылымын жасай алмады. Тек бұл міндетті Аристотель іске асырды.

Логиканың материалистік негіздерін зерттеуде XVII ғасырдағы озат ойшыл, ірі ғалымдардың бірі Ф.Бэконның еңбектерінде маңызды рөль атқарды. Ол «ұқсастық әдісі», «айырмашылық әдісі», «ұқсастық пен айырмашылықтың

біріккен әдісі», «бірге болатын өзгерістер әдісі», «қалдықтар әдісі» деп аталған ғылыми-индукцияның бес әдісін жасап берді [2].

Бір жүйеге келтірілген диалектикалық логиканы тұңғыш рет Гегель жасады. Ал, диалектикалық логиканы жасаған К.Маркс пен Ф.Энгельс болды. Логикалық сөйлемдерді геометриялық фигуралар арқылы түсіндіру әдісі И.Г.Ламберг және Б.Больцано еңбектерінде кездеседі. Сөйтіп, логикалық мәселелерді шешуде математикалық әдістерді қолдану кеңінен таралды. Қазақстанда логиканың дамуына академик А.Д.Тайманов зор үлес қосты. Ол логиканың ойлау формаларын (ұғым, пікір, ойқорытынды) зерттеп, олардың мәнін, түрлерін, арақатынастарын, олармен операциялар жасаудың тәртібін ашып, оларға тән ережелер мен түпкілікті ойлау заңдарын саралады. Мұнда дәстүрлі логиканың қойған мәселелерін шешу үшін символдар тілі, математикалық әдістер, логикалық есептеулер қолданылады. Бұлайша қарастыру ойлаудың жаңа заңдылықтарын ашуға, ойлау процесін автоматтандыруға, сөйтіп, осыған негізделген жаңа техника мен технологияны жасауға жағдай жасайды. Қазіргі кезде логика, негізінен, үш бөлімнен (пайымдаулар теориясы, математика және логикалық методология) тұратын, жан-жақты тармақталған ғылымға айналды.

Ә.Тұрғынбаевтың анықтамасында «Логика дегеніміз − ойлауды дұрыс құрудың заңдары мен формалары, ережелері туралы, философиялық ғылым» делінген. Ойлау дегеніміз – ең алдымен шындық дүниесінің адам миында бейнеленуі болып табылады [3].

Ойлау – аса күрделі психикалық процесс. Оны зерттеумен бірнеше ғылым айналысады. Бұлардың ішінде логика мен психологияның орны ерекше. Психология түрлі жас мөлшердегі адам ойының пайда болуы, дамуы, қалыптасуы жолдарын, яғни жеке адамның ойлау ерекшеліктерінің заңдылықтарын қарастырса, логика – бүкіл адамзатқа ортақ ой әрекетінен заңдары мен формаларын айқындайды, адам ойының нақты нәтижесі болып табылатын ұғым, пікір, дәлел, ой формаларының табиғатын зерттейді. Ойлау ерекшеліктерін таным мен ой процесінің сатысы ретінде зерттеу, ойлаудың білім мен тікелей байланысты екендігін көрсетеді [4].

Ойлауды дамыту – оның мазмұны мен формасын өзгерту болып табылады.

Психологияда ойлаудың үш түрі қарастырылады:

- Практикалық іс-әрекеттілік.
- Көрнекі-бейнелік
- Сөздік – логикалық [5].

Ойлауды дамыту процесі төмендегілерді қамтиды:

1/ Ойлаудың барлық түрлері мен формаларын дамыту /практикалық іс-әрекеттік,көрнекі-бейнелік, сөздік-логикалық/

2/ Ойлау амалдарын қалыптастыру және жетілдіру /анализ, синтез,салыстыру, жалпылау,классификациялау/ т.б.

3/ Заттың мәнді белгілерін ажырата білуін дамыту.

4/ Қоршаған орта құбылыстары мен заттары, қатынастары мен маңызды байланыстарын табу.

5/ Өз пікірінің дұрыстығын дәлелдеу.

6/ Өз ойын анық, жүйелі, қарама-қайшылықсыз және негізді түрде баяндау.

7/ Ойлау тәсілдері мен амалдарын бір саладан екіншіге көшіре білу.

8/ Құбылыстың дамуын көре білу, негізделген қорытынды жасау.

9/ Формальды логикаға негізделген ойлаудан, диалектикалық логикаға негізделген ойлауға көшу процесін стимулдау.

10/ Оқушылардың оқу және оқудан тыс іс-әрекеттерінде формальды және диалектикалық логика заңдары мен талаптарын қолдану дағдылары мен біліктіліктерін жетілдіру [5].

Балаларды логикалық ойлауға үйрету керек: онсыз оқу материалын қабылдау мүмкін емес. Ойлаудың бұл түрінің негізі жалпы ойлаудың үш формасын меңгерген жағдайда ғана дамиды: көрнекі әсер, көрнекі мүсін және логикалық. Алғашқы 3-4 жылда визуалды тиімді ойлау күшке ие болады. Бала перамидті жинағысы келеді, содан кейін оны түзетуге тырысады. 5-6 жаста көрнекі-мүсіндік ойлау дамиды, ол сіз көрген объектілерден қажет нәрсені таңдауға, объектілердің байланысын, бөліктердің қатынасын, қарым-қатынастарын анықтауға көмектеседі. Бала мектеп ойындарын ойнайды, фотосуреттерге үлкен қызығушылықпен қарайды. Сонда ойлаудың дамуы баладағы логиканың дамуына әкеледі. Бала қарапайым заңдар, логика заңдары туралы талдауды, талқылауды, қорытынды жасауды үйренеді. Балаларды логикалық ойлауға қалай үйрету керек? Мектеп жасына дейінгі балаларға логикалық ойлауға үйрету мүмкін бе? Балаларға жасына байланысты қандай тапсырмалар берілуі керек? Тәрбиешінің басшылығымен балалар логикалық әдістерді қолдануды, әртүрлі тапсырмаларды орындауды үйренеді. Іс-әрекетте әртүрлі әдістерді қолданудың арқасында балалардың ойлау қабілетін дамытады, білімді нығайтады, ізденеді, жұмысының идеяларын бөліседі және сөздік қорын арттырады. Алынған білімді дамытады және анықтайды. Оқу процесінің негізгі құрамдас бөлігі - оқытудың мақсаты мен мақсаттары. Оқыту процесінде оқытудың жаңа формалары мен әдістерін тиімді пайдалану, ақпараттық коммуникация технологиялары, балалардың логикалық ойлау қабілеті, олардың пәндік тұлғасы қалыптасады. Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялар кең ауқымды оқыту мен педагогикалық ұйымы бар барлық мектепке дейінгі мекемелерде қол жетімді. Қазіргі уақытта білім туралы ақпараттандыру процесі жүріп жатыр. Компьютерлік желілер арқылы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды және білімнің жаңа әдістерін пайдалану кеңейіп келеді. Білім беру жүйесінде жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың негізгі күші тұлға болып табылады. Логикалық тапсырмалардың көмегімен балалардың шығармашылығын дамыту үш негізгі бағытта жүзеге асырылады:

• Қызығушылықты арттыру;

• ойлау және қабылдау қабілетін дамыту;

• Шығармашылық сабақты дамыту.

Логикалық тапсырмалардың көмегімен сіз балалардың шығармашылығын жақсарту мақсатына негізделген дәріс үлгісін жасай аласыз. Мұндай сабақтардың құрылысы 4 кезеңнен тұрады:

1. Машық. Сергіту;

2. Балалардың шығармашылығының негізі болып табылатын психологиялық механизм – терінің дамуы (есте сақтау, зейін, қабылдау, ойлау);

3. Мүмкін іздеу тапсырмалары;

4. Принципті балалар жаңалықтарды белгілі бір ұғыммен көру, логикалық тапсырмаларды ретімен орындау.

Логикалық ойлауды дамытудың негізгі тәсілдердің бірі – *логикалық ойындар.* Ойын әсіресе балалардың негізгі іс-әрекеті ретінде психологиялық, анатомиялық-физиологиялық, педагогикалық маңызы зор қызметтер атқарады. Ойын – баланың қажетті әрекетінің бірі ойынды кіші жастағы балалардың табиғаты керек етеді. Балалардың еңбегі, оқуы ойыннан басталады. Ойын арқылы оқушы білім алуға, оқуға қызықтыра отырып, тұлғалы дамуын қалыптастыруға болады. Жалпы, математика сабағында қолданылатын ойын түрлері оқушылардың математикалық ұғымдарын кеңейтіп, ойлау қабілеттерін арттырып, есептеу дағдыларын шыңдай түсетіні белгілі. Математика сабағында қазақтың ұлттық ойындары қолданылады. Мысалы, «Сақина салу», «Ақсүйек» ойыны белгісіз санды табуға арналған ойын. Мұндай ойынды ұйымдастырудың және басқарудың сипаты мен жолдары және жолдары және оларды қолданудың тиімді бөліктері жан-жақты ойластырылуы керек [6].

Ойын үрдісінде балалардың білімі тереңдей түседі, осыған дейінгі білімдері мен түсініктері баянды болып жаңа білім игеріледі. Ойын − адамның өміртанымының алғашқы қадамы деп білеміз. Оның басты ерекшелігі баланың ойлау қабілетін жетілдіру болып табылады «Ойы таяздың, тілі таяз» деген ұлғатты сөз бекер айтылмаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Рызабекова Н. Бастауыш класс оқушыларының ой-өрісін дамыту // Бастауыш мектепте тәрбиелеу және оқыту. – 2014. – № 5

2. Рахымбек Д. Оқушылардың логика методологиялық білімдерін жетілдіру. – Алматы, РКБ, 1998.

3. Тұрғынбаев Ә. Логика: Оқу құралы. 2-басылым.− Астана: Фолиант, 2012.

4. Алдамұратова Ә. Қызықты психология. – Алматы:Қаз.Унив. 1992.

5. Дьюи, Дж. Психология и педагогика мышления (Как мы мыслим) [Текст]: перевод с англ. Н.М. Никольский. – М.: Лабиринт, 1999. - 192 с.

6. Сейдахметова А. Даярлық сынып оқушыларының логикалық ойларын дамыту жолдары // Бастауыш мектеп. – 2000. – № 8, 9.

© Чокушева А.И., Жолдыбай Ғ.Ә., Саламатова Г. С., Нагметова Э.Ш., Қуанышқалиқызы Г., 2023

УДК. 372.8

Шайгарданова А.И., учитель башкирского языка и литературы
МАОУ «Центр образования №76», г. Уфа

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация: В данная статье анализируется то, что в последние время на уроках родного языка и литературы снижается уровень грамотности учащихся, на уроках наблюдается снижение мотивации учебной деятельности, сознательного отношения к овладению знаниями, умениями и навыками. Ребята постепенно теряют интерес к данным предметам. Включение ИКТ в учебный процесс позволяет учителю организовать разные формы учебно-познавательной деятельности на уроках, сделать активной и целенаправленной самостоятельную работу учащихся.

Annotation: This article is devoted to the problem of the decreasing the level of literacy of students in the lessons of the native language and literature recently. There is a decrease of motivation for learning activities, a conscious attitude to mastering knowledge, skills and abilities. The gpupils are gradually losing interest in these subjects. The inclusion of ICT in the educational process allows the teacher to organize various forms of educational and cognitive activities in the classroom and to make students' independent activities active and purposeful.

Ключевые слова: интерактивная онлайн-доска, комплексный, дистанционный, онлайн-вертуаль.

Key words: interactibe whiteboard, complex, distant, online, virtual.

Уҡыу-уҡытыу, үҫеп килгән быуынға кешелек тарихында тупланған белемдәрҙе тапшырыу – мәңгелек, бер ваҡытта ла мөһимлеген юғалтмаған проблема, тип әйтһәк тә була. Тел һәм әҙәбиәт дәрестәрендә ошо мәсьәләнең хәл ителешен йәмғиәттәге әхлаҡ, мәҙәни мөхит, рухи ҡиммәттәрҙең үҫтерелеше тора. Һәр бер тарихи дәүер уҡытыусы алдында яңы талаптар ҡуя. Хәҙерге заман уҡытыусыһы уларға яуап бирергә, йөкмәтелгән бурыстарҙы үтәргә әҙер булырға тейеш.

Уҡытыусы башҡорт теле һәм әҙәбиәтен уҡытыуҙа айырым йүнәлештәрҙең асылын, атап әйткәндә, этномәҙәни һәм интеграциялы уҡытыу төрҙәренең йөкмәткеһен, шулай уҡ балаларҙы һәр яҡлап үҫтереү өсөн төрлө инновацион алымдарҙы, технологиялар ҡулланыуҙы, уйлап табыу үҙенсәлектәрен, проект технологияһын, компьютер ҡулланыу, блоклап уҡытыу, үҫтереүсе уҡытыу системаһын, телмәр үҫтереү, әҙәби әҫәргә комплекслы анализ яһау тураһында мәғлүмәттәрҙе яҡшы белергә тейеш.

Эшләргә теләмәһәң – сәбәп эҙләйһең, эшләргә теләһәң – юлдарын, ысулдарын табаһың, ти халыҡ. Уҡытыусы эҙләнергә тейеш. Традицион

методтар менән генә бәйләнешле һөйләм, ижади һәләт, грамоталы яҙырға өйрәтергә ирешеп булмай.

Бөгөнгө донъя ҡатмарлы, тиҙ үҙгәреүсән. Шуның менән бәйле рәүештә мәғарифтең дә яңы шарттарҙа йәшәргә һәләтле кеше тәрбиәләүҙәге яуаплылығы арта бара. Социаль-тарихи һәм мәҙәни процестың шундай субъекты булып һәр яҡтан камил, рухи яҡтан үҫкән шәхес тора. Ул шул мөхиттә йәшәргә һәләтле булыу менән бергә унда әүҙем эшләү күнекмәләренә лә эйә булырға тейеш. Хәҙерге шарттарҙа «мәғариф» тигән төшөнсә үҙе лә үҙгәрә башланы. Ул элегерәк мәктәптә уҡытыу процесы менән генә тиңләштерелһә, хәҙер киңерәк мәғәнә ала бара. Бөгөн беҙҙең илдә донъя мәғариф тирәлегенә инеүгә йүнәлтелгән яңы мәғариф системаһы урынлаша бара.

Башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәрендә компьютер технологияһын ҡулланыу үҙенсәлектәре

Яңы педагогик компьютер технологияларҙы ҡулланыуҙың төп маҡсаты – белемле, тәрбиәле, тормошта үҙ юлын табырға әҙерлекле, яҡшыны ямандан айыра, тейешле ҡарар ҡабул итә белгән шәхес тәрбиәләү. Быға информацион технологиялар ҙа ныҡ тәьҫир итә. Технологик инновациялар педагогик метод һәм алымдар эстәлегенең байыуына килтерә, шуның менән бергә улар педагогика үҫешенә тулайым тәьҫир итә.

Төрлө милләт балалары өсөн башҡорт теле дәресе яраткан фән булһын өсөн, дәресте ҡыҙыҡһындырырлыҡ итеп ҡорорға кәрәк. Бының өсөн заманға ярашлы инновацион саралар ҡулланыу мотлаҡ. Бигерәк тә бөгөн уҡытыу дистанцион форматта үткәрелгән мәлдә.

Хәҙерге смартфон, айфон телефондарының мөмкинлектәре бик иң ҡулланыла. Ватсап мессенджерын ғына алайык. Бер төркөмгә тупланып аралашыу, диалог төҙөү, флешмоб, лексик, грамматик мультимедия күнегеүҙәр эшләүҙе ойошторорға мөмкин. Бының өсөн заманса телефон, интернет һәм шрифт ҡына кәрәк.

Беҙ, үҙ тәжрибәбеҙҙән сығып, Padlet виртуаль онлайн-таҡтаһында эшләү бик эффектив метод тип таптыҡ.

Информацион технологиялар быуатында интерактив онлайн-таҡта проекттар эшләү өсөн иң уңышлы ҡорал булып тора ала. Төрлө онлайн-сервистар ҡулланып, төркөмдә, дистанцион, йә булмаһа координатор ярҙамында эшләнгән проекттар үҙенең уңышлы һәм файҙалы яҡтарын күрһәтә.

Был технологияны дәрес барышында ҡулланыу уҡыу сифатын яҡшырта, уҡыусыларҙың үҙ алдында эшләү һәләтен үҫтерә, үҙ-үҙенә ышанысын арттыра, башҡорт телен өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныуын уята.

Падлет виртуаль таҡтаһын ҡулланып үткәрелгән дәрестәр уҡыусының ихтыяр көсөн, ижади мөмкинлектәрен үҫтереүгә булышлыҡ итә, уның кәйефенә яҡшы тәьҫир итә һәм теманы өйрәнеүгә теләк уята. Шулай уҡ дәрестә уҡыусы билдәле бер тема өҫтөндә эшләргә, төрлө сығанаҡтарҙы ҡуллана белергә, үҙ аллы мәғлүмәт табырға өйрәнә. Проект эшсәнлегенә мотивация тыуҙырыла.

Был виртуаль таҡтала уҡыусылар теге йәки был күренешкә үҙҙәренең фекерҙәрен белдерә алалар, бер береһенә кәңәштәр яҙып ҡалдыра алыу мөмкинлеге лә бирелгән. Онлайн виртуаль таҡтаның сиктәре юҡ, төрлө видео-аудио яҙма, фотоһүрәт, төрлө ресурс, сайттарға һылтанмалар биреп була.

Методик инструкцияларҙа дистанцион уҡытыуҙы ойошторғанда уҡытыусылар тарафынан ҡулланыу өсөн тәҡдим ителә торған электрон белем биреү ресурстары күрһәтелгән. Был, айырым алғанда, «Электрон журнал һәм көндәлек» «Дәүләт мәғлүмәт системаһы», шулай уҡ «Факультативтар» модуле. Дистанцион уҡытыу өсөн бер нисә онлайн-платформа: «Рәсәй электрон мәктәбе», «Мобиль электрон белем биреү », «Асыҡ мәктәп», «Учи.ru», «Якласс», «Сириус», белем биреү үҙәге майҙансығы тәҡдим ителә.

Был методик кәңәштәрҙең ҡайһы бер урындарында тағы ла бер туҡталып китәйек.

Дистанцион уҡыуға күсеү – ул заман талабы. Хәҙерге ваҡытта дистанцион белем алыуҙа төп шарт булып компьютер техникаһы, интернет селтәре, ғөмүмән, заманса йыһазландырылған кабинет тора.

Дистанцион уҡытыуҙың төрлө форматтары бар:

- видео-дәрес. Унда ҡыҫҡа ғына ваҡыт эсендә бик күп мәғлүмәт биреп була. Шулай уҡ уҡыусы был дәресте үҙенә уңайлы ваҡытта асып ҡарай ала (офлайн режим). Дәресте махсус видеокамераға (веб-камера), ноутбук, планшет, смартфонға ла төшөрөргә була. Видео-дәрестә кәрәкле мәғлүмәтте асыҡ, аңлайышлы итеп бирергә кәрәк;

- вебинар. Дәресте аңлатыуҙан тыш, бында һорауҙарға яуап бирергә була;

- төрлө форматтағы дәрестәр: текст материалы, презентация, инфографика һәм башҡалар. Уҡытыусылар дистанцион белем биреү өсөн платформа, блог, сайт, мессенджер, ябыҡ төркөм һәм башҡа бәйләнеш булдырырға тейеш. Уҡыу материалын биргәндә һәр дәрескә эште башҡарыу өсөн ҡыҫҡа инструкция тәҡдим итеү мотлаҡ. Аҙнаһына ике тапҡыр булһа ла уҡытыусы уҡыусылар менән аралашырға бурыслы. «Белем биреү» АИС системаһында эшләү өсөн һылтанма (ссылка), пароль һәм логин һәр бер уҡыусыға бирелә һәм уҡытыусы, уҡыусыларҙың эшен контролдә тотоп, электрон журналға баһа ҡуя. Электрон журналда көн дә дәрестең темаһы, күнегеү һәм үҙ аллы эштәр ҡуйыла бара. Дәрестәр теҙмәһенә яраҡлы рәүештә эштәрҙе ебәреү, баһалау өсөн ваҡыт бирелә.

Уҡытыусы уҡыусыларҙың эштәрен (скриншот, тест һөҙөмтәләре, һорауҙарға яуаптар, мәсьәләләрҙе сисеү, эссе, реферат һәм башҡа проекттарҙы) отчет өсөн йыйып барырға тейеш.

Әгәр ҙә дистанцион уҡытыу мөмкинлеге булмаһа, уҡытыусы телефон, ватсап аша өйгә эштәр, консультация бирә ала. Яңы теманы ҡыҫҡаса яҙҙырып, ватсапҡа, «Бәйләнештә» социаль селтәренә йә мәғлүмәт (сообщение) формаһында ла ебәрә ала.

Уҡытыусы дистанцион уҡытыу системаһында бар булған формаларҙы ла ҡуллана ала. Ул иң ябай, иң кәрәкле ресурстарҙы һайлап, дәресте төҙөй,

күнегеүҙәр, тестар индерә. Почта, чат, электрон журнал аша видео-дәрестәрҙе вебинар, скайп, zoom һәм башҡа форматта үткәрергә була.

Уҡытыусы әҙер материалды һәм шулай уҡ үҙенең белем биреү контентын булдырып дәрес үткәрә ала. Шулай уҡ уҡытыусыларҙың шәхси сайттарындағы электрон дәрестәрҙе лә ҡулланырға мөмкин. Был контенттың материалы эсенә кейс, тренажер, күнегеүҙәр инергә тейеш. Дәрестәрҙе уҡыусы төрлө ваҡытта асып ҡарай ала.

Дәрес ике яҡлы булһын өсөн, онлайн-дәрестә уҡытыусының күберәк проблема күтәреү, һораўҙар биреү формаһын ҡулланыуы отошло.

Әлбиттә, уҡытыусы дәрестәрҙе алдан планлаштырырға, һәр бер дәресте ниндәй формала, ниндәй форматта үткәреүен аҙна башында уҡ уйлап эшләргә тейеш. Дистанцион дәрестәрҙе әҙерләгәндә уҡытыусы дәрестең маҡсатын, уҡыусыларҙан теүәл генә нимә талап итеүен, ниндәй һөҙөмтә көтөүен, яңы теманы нисек аңлатыуын, был тема буйынса ҡыҙыҡлы, файҙалы, дәрестең һөҙөмтәһен билдәләрлек эш төрҙәре биреүен, уларҙы тикшереү һәм баһалау формаларын яҡшы итеп күҙалларға бурыслы. Шуның өсөн дә бөтә эштәрҙе ике аҙна алдан планлаштырырға кәрәк.

Үҙ аллы эштәрҙе артыҡ күп бирергә ярамай, уларҙы дөйөмләштереп, аҙнаһына 1-2 тапҡыр бирергә тәҡдим ителә. Мәҫәлән: башҡорт теле һәм әҙәбиәте дәрестәре буйынса тест, текст өҫтөндә эш, презентация, ижади һәм проект эштәрен тәҡдим итергә була. Уҡытыусы был осраҡта күнегеүҙәрҙе, проекттарҙы эшләп ебәреү технологияһын ентекләп аңлатып яҙа.

Мәҫәлән: уҡыусы был эште скандан үткәреп, фотоға төшөрөп йә тесты эшләп, электрон адресҡа ебәрә һ.б.

Шул уҡ ваҡытта уҡытыусы дәрескә әҙерләнгәндә СанПин нормаларын иҫәпкә ала:

1-се класс – 10 минут;

2-се класс – 15 минут;

6 – 7 класс – 20 минут;

8 – 9 класс – 25 минут ;

10 – 11 класс – 30 минут.

Дистанцион уҡытыуҙың эшен бер уҡытыусыға ғына ҡалдырырға ярамай, был эште ойоштороуҙа, онлайн-дәрестәрҙең сифатын яҡшыртыуҙы контролдә тотоуҙа иң беренсе мәктәп етәкселеге әүҙемлек күрһәтергә һәм дистанцион белем биреү өсөн шарттар тыуҙырырға тейеш.

Киләсәктә беҙ, уҡытыусылар, уҡыусыларҙың үҙ аллы уҡыу эшсәнлеген әүҙемләштерергә йүнәлтелгән мәғлүмәти технологиялар нигеҙендә яңы быуын уҡытыу материалдарын эшләргә бурыслыбыҙ. Ә дәрестәрҙә информацион технологияларҙы ҡуллана белеүсе яңы тип педагогтарҙы әҙерләү йәмғиәттең төп йүнәлештәренең береһе булыр тигән уйҙабыҙ.

Шулай итеп, бөгөн уҡытыусынан бик күп нәмә талап ителә: үҙ фәнеңде бик яҡшы белеү, балаларҙы яратыуҙан тыш, уларҙың фекерләү һәләтен үҫтереү, уҡыу-танып белеү эшмәкәрлеген ойоштороу, рухи һәм физик үҫешен тәьмин

итеү. Ә бының өсөн мөғәллимдән үҙ шәхесенә тәнҡит күҙлегенән ҡарау, яңылыҡҡа ынтылыу, заман һулышын тойоп, белемде өҙлөкһөҙ камиллаштырыу, уҡытыу-тәрбиә процесына ижади яҡын килеп эшләү һорала.

ӘҘӘБИӘТ

1. Баһауетдинова М.И., Йәғәфәрова Г.Н. Башҡорт теле һәм әҙәбиәтенән традицион булмаған дәрестәр: Методик ҡулланма.

2. Баһауетдинова М.И., Йәғәфәрова Г.Н. Башҡорт телен һәм әҙәбиәтен заманса уҡытыу: уҡытыусылар өсөн ҡулланма. – Өфө: Зәйнәб Биишева исемендәге "Китап" нәшриәте, 2009. Өфө: Информреклама, 2013.

3. Ғималова М. Ғ. Урта мәктәптәрҙең IV – VII кластарында башҡорт әҙәбиәте уҡытыу методикаһы. – Өфө, 1982.

©Шайгарданова А.И., 2023

УДК 811.512.141

Шайхисламова З.Ф., ф. ф. к., доц.
Башҡортостан Республикаһының
Мәғарифты үҫтереү институты
Мырҙағәлина Л.Ә., аспирант
М. Аҡмулла ис.БДПУ, Өфө к.

МӘҠӘЛДӘРҘӘ ОНОМАСТИК КОМПОНЕНТ БИРЕЛЕШЕ (БАШҠОРТ ХАЛЫҠ МӘҠӘЛДӘРЕ МАТЕРИАЛЫНДА)

Аннотация. В статье сделана попытка анализировать пословицы с ономастическим компонентом. Актуальность такого характера исследований связана и проблемой патриотического воспитания на уроках родного (башкирского) языка.

Annotation. The article attempts to analyze proverbs with an onomastic component. The relevance of this nature of research is also connected with the problem of patriotic education in the lessons of the native (Bashkir) language.

Ключевые слова. Пословицы, башкирский язык, ономастика, гидронимы, оронимы, патриотизм.

Key words: Proverbs, Bashkir language, onomastics, hydronyms, oronyms, patriotism.

Билдәле булыуынса, мәҡәлдәр һәм әйтемдәр шул телдә һөйләшеүсе халыҡтың бай фекерләү ҡеүәтен, һәләтен, улай ғына ла түгел, бай хыялын һәм шул халыҡтың боронғо мәҙәниәтен, телмәренең аҫыл биҙәген сағылдыра. Мәҡәлдәрҙә милләттең юғары рухи ихтыяждары тупланған. Мәҡәлдәрҙе төрлө яҡлап өйрәнеү һәр ваҡыт актуаль мәсьәләрҙең береһен тәшкил итеүе бәхәсһеҙ. Ошонан сығып, беҙҙең мәҡәләнең маҡсаты ла асыҡланды. Компоненты ономастикаға бәйле, ер-һыу атамаһынан булған мәҡәлдәрҙең үҙенсәлеген

барлау, мәғәнәләрен асыҡларға ынтылыш яһау. Әлбиттә, был бер мәҡәләгә һыйышлы бурыс, маҡсат түгел.

Мәҡәлдәр, барлыҡҡа килгән осорҙан алып, дидактик функция үтәй. Улар тормош-көнкүреш барышында халыҡтың күҙәтеү, һынауҙары аша тыуған ижад төрөнә ҡарай. И.М. Снегирев әйтеүенсә, мәҡәлдәр, әйтемдәр йөкмәткеһе яғынан бер халыҡтыҡы икенсе халыҡтыҡына оҡшаш, тик ул бер-береһенән күсереү түгел, ә тотош кешелек донъяһының уй-тойғоһона бер үк төрлө фекер һеңешкән булыуҙан килә [1, 7]. Мәҫәлән, рус телендәге "*В тихом омуте черти водятся*" мәғәнәһе башҡорт телендәге "*Тымыҡ күлдә ҡорт мыҙғый*" мәҡәленә тап килә. Әммә лексик берәмектәр айырыла. Был тәбиғи күренеш, сөнки һәр халыҡ үҙен уратып алған мөхитте үҙенсә ҡабул итеп, үҙенсә атай.

Мәҡәл һәм әйтемдәр араһында ер-һыу менән бәйле булғандары байтаҡ. Ғалимдар билдәләүенсә, мәҡәлдәрҙә кешелек йәмғиәтенең ижтимағи функцияһы асыҡ сағыла. Улар өгөт-нәсихәткә өйрәтеү, тормоштағы ябай ғына, ғәҙәти нормаларҙы һаҡлауға өндәү сараһын үтәгәндәр, бөгөнгө көндә лә ошо функцияларын юғалтмағандар. Ж.Ғ. Кейекбаев фекеренсә, «һәр бер халыҡтың (һәр телдең) мәҡәлдәрендә уның практик педагогикаһы тупланған» [2, 218].

Мәҡәлдәрҙә тәрән мәғәнә тупланған, улар бик боронғо замандарҙа алып кешеләрҙе тормошта әхләҡ нормаларына өйрәтеү өсөн ҡулланылған.

1. *Һыу*ға мөнәсәбәте булған, йәғни *гидроним* компонентлы мәҡәлдәргә иғтибар итәйек. Бындай төрҙәге мәҡәл-әйтемдәр, тормош тәжрибәһенән сығып, ер-һыуға ихтирам тәрбиәләү менән берлектә тәртип, әхлаҡ ҡағиҙәләрен һаҡлауға йүнәлтелгән. Мәҫәлән, 1) *Һыуын* эсер ҡойоға төкөрмәйҙәр. 2) Ташһыҙ *йылға* булмаҫ, баш алмаҫ *инеш* булмаҫ (башланған урыны). *3) Иҙел һыуы* бал булмаҫ, булһа илгә етмәҫ. 4) Үләһе мал *коҙоҡ* тирәһендә урала. *5) Иҙел* кисмәй ир булмаҫ. *6) Иҙел* менән боҙға таянма. *7) Ағиҙел* ҡаты аҡһа ла, ҡомо ҡалыр, хәсрәт үҙе баҫылһа ла, моңо ҡалыр. 8) Иҫеңә төшһә, *Иҙел* кисерһең. 9) *Күл* – ҡортһоҙ, ер үләнһеҙ булмай. 10) Иҙел кисмәй ил булмаҫ, ҡурҡаҡ егет ир булмаҫ. 11) Ир булһын да *Иҙел* кисмәһен (*Иҙел* кисмәҫ ир булмаҫ). 12) Илеңә таянһан *Иҙел* кисерһең, йәки Илгә таянған *Иҙел* кисер, һ.б.

Күреүебеҙсә, компоненты гидроним булһа ла, мәҡәл, әйтемдәрҙә кешенең эске донъяһы ла, кисерештәре лә сағылыш алған. Иҙел, Ағиҙел кеүек атамалар уларҙың географик адресы ролен үтәй.

2. *Тау*, йәғни *ороним* компонентлы мәҡәлдәргә күҙ һалайыҡ. Уларҙа ла тормош тәжрибәһе, тыуған ил, тыуған ергә һөйөү, кешенең эске кисерештәре тупланғанын күрәбеҙ. Мәҫәлән: 1) *Тау* билгеһе *таш* булыр. 2) *Тау* менмәгән *тауҙы* белмәҫ, *тау янында тау* күрмәҫ. 3) Тау ҡаяһыҙ булмаҫ. 4) *Таулы ерҙә* бүре булыр. 5) Ышанған *тауҙа* кейек юҡ. 6) *Тау артында* алтын бар, барһаң баҡыры ла юҡ һ.б.

Башҡортостан территорияһын географик яҡтан бик бай: йылға, күлдәр, тау, ҡалҡыулыҡтар, йырындар, урмандар, яландар.

3. Компоненты *урман (дримоним)* булған мәҡәлдәр шулай уҡ башҡорт халҡының дидактикаһы, фәлсәфәһе, тормош үҙенсәләегенә бәйле барлыҡҡа

килеүҙәре тураһында һөйләй: 1) *Урман* – иҫке тун. 2) *Ялан* – күҙ, *урман* – ҡолаҡ. 3) Бүренән ҡурҡҡан *урманға* бармаҫ һ.б.

4. Ономастиканың астронимика һәм космонимика бүлеге күк есемдәре, йыһан, галактика, һауа менән бәйле. Астронимик компонентлы мәҡәл, әйтемдәрҙә улар айырым урын биләй: *Күк*кә ҡара ла, *ер*ҙе уйла.

5. Йәки шундай мәҡәлдәр ҙә йыш осрай, йәғни, ер-һыуын һаҡлар кеше башта үҙен шул ил, еренә торошло итеп тәрбиәләргә тейеш:

1) Хикмәтле *ер* – михнәтле *ер*.

2) Батыр «*илем* » тип утҡа инер.

3) Батыр тыуһа – *ил* бәхете.

4) Батыр уртаҡ, *тыуған-үҫкән ил* уртаҡ.

5)Батыр – *илдең* ҡаҙығы.

6) *Ил* көйөнгәндә, көйөн, *ил* һөйөнгәндә, һөйөн.

7) *Үҙ ерең* – алтын бишек, йәки *Ил өҫтө* алтын бишек.

8) *Ер* ҡәҙерен белмәгән *үҙ еренә* ерекмәҫ.

9) *Ер туны – урман, тау, ил ҡулы* – ир-егет һ.б.

Башҡорт мәҡәл-әйтемдәрен ономастик компонентҡа бәйләп өйрәнеү халыҡтың элек-электән еренә ихтирамлы, иғтибарлы булғанлығы, үҙенең күҙәтеүҙәре аша ерҙе хәстәрләү, уны һаҡлау тик кешенең үҙенә бәйле булыуын өгөт-нәсихәттәр аша түгел, ә тормош тәжрибәһенә таянып килер быуынға тапшыра килгән. Ер-һыуыңды һаҡлау, ул уның урманын, үҫемлеген, йәнлектәрен, тау-ҡаяларын һаҡлау икәнен төшөндөрөргә тырышҡанлығы асыҡ сағыла. Мәҡәлдәрҙең күбеһен айырым төркөмсәгә генә ҡаратып булмай, сөнки уларҙағы бай мәғәнә урманға ла, тауға ла, тыуған ергә лә бәйле булыуы ихтимал. Мәҫәлән: *Ил* ҡупһа, *Иҙел* ҡубыр, *Иҙел менән Яйыҡ* ҡубыр.

Ер ҡәҙерен белмәҫ, ризыҡ тәмен тоймаҫ, йәки *Ер* ҡәҙерләмәгән – ашын юғалтҡан. *Ил* яҙмышы - ир яҙмышы. *Иленә* һыймаҫ – *Иҙелгә* батҡан *таш*.

Батыр көнө *ил* менән, ирҙең көнө *ер* менән.

Ил аралаған һынсыл, *ер* аралаған уҡсыл (уҡсы, яусыл).

Яйыҡтың ағаһы – *Иҙел*, *илдең* яғаһы – *Ағиҙел.*

Һәр *йылға үҙ төбәген* һаҡлар, ул йылғаны ир һаҡлар.

Ере барҙы ер тартыр, *ер* тартмаһа, ил тартыр.

Ере байҙың *иле* бай.

Илгә һыйыныр булһан, *ереңә* һыйын.

Илен бөлдөргән иленән бүлтерәк тә алалмаҫ (бүлтерәк – йәйге бәрәс).

Көмөрө бейгә ҡол булам тиһәң, *илеңде* бөлдөр.

Бөлгән *илгә* һәр бөкөрө бей булыр.

Ҡолас *ерҙе ер* тимә, тибен аунар *ер* булһын (һүҙ ат көтөүе буйлаған иркен ер тураһында бара). *Ситтә* йөрөһәң – ситләшерһең.

Сит илде матур күрерһең, *үҙ илеңдең* кесеркәнендә ятып йоҡларға күнерһең. *Илде* онотмаһаң, и*лһеҙ* булмаҫһың.

Шулай итеп, мәҡәлдәрҙе ономастик компонентҡа бәйләп өйрәнеү, тикшереү – тел дәрестәрендә уҡыусыларҙың тормошто күҙәтеүен, һығымта

яһау ҡеүәһен арттырыуҙа уңышлы алымдарҙың береһе лә. Бөгөнгө көндө актуаль булған патриотик, йәғни илһөйәрлек тәрбиәләүҙә лә төп урында мәҡәлдәр тиһәк, яңылыш булмаç, беҙҙеңсә. Сөнки мәҡәлдәр, ғөмүмән, ниндәй ҙә булһа тәрбиәгә бәйле маҡсатты алға ҡуя. Мәҡәлдәрҙең телмәр оçталағына өйрәтеүҙә лә роле бик ҙур. Мәҡәлдәрҙе телмәрҙә урынлы ҡулланыу уны ылыҡтырғыс һәм зауыҡлы, хәтерҙә ҡалырлыҡ итә, йәғни мәҡәлдәрҙең уңышлы ҡулланылыуы телмәрҙе байыта, уға йөкмәткелелек өçтәй.

Мәҡәлдәрҙе топонимик система, ономастикаға бәйләп өйрәнеү –ҡыҙыҡлы тармаҡ. Был йүнәлештә эш башланған тиергә мөмкин. Мәçәлән, З.Ф.Шайхисламованың мәҡәләләре донъя күргән: [5, 282-287], [6, 28-39]. Башҡорт халыҡ ижадының ҙур бер тармағын тәшкил иткән мәҡәл, әйтем, һынамыштар – ул боронғонан алып бөгөнгө көнгә тиклем халыҡ аҡылының хазинаһы, һәм ул шулай артабан да йыйылып килер быуынға аманат итеп тапшырылыр. Сөнки улар донъяуи күренештәрҙе һүҙ аша асып биреүсе фактик материал хеҙмәтен дә үтәй.

ӘҘӘБИӘТ

1. Башҡорт халыҡ ижады. Мәҡәлдәр һәм әйтемдәр. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1980. – 472 бит.
2. Кейекбаев Ж.Ғ. Ғилми хеҙмәттәр һәм һайланма әçәрҙәр йыйынтығы. II том. – Өфө, 2014.
3. Хәҙерге башҡорт теленең лекесикаһы һәм фразеологияһы / Жәлил Кейекбаев. – Өфө: – 260 бит.
4. Снегирёв И. М. Русские народные пословицы и притчи / Отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2014. – 528 с.
5. Шайхисламова З.Ф. Некоторые когнитивные аспекты этнолингвистической интерпретации паремиологии тюркских языков (на материале башкирских пословиц и поговорок) // В сборнике: Гуманистическое наследие просветителей в культуре и образовании. материалы IX Международной научно-практической конференции. 2014. – С. 282-287
6. Шайхисламова З.Ф. Некоторые когнитивные аспекты этнолингвистической интерпретации паремиологии тюркских языков (на материале башкирских и казахских пословиц и поговорок) // В сборнике: Вопросы гуманитарных исследований. сборник научных статей. Министерство Образования и науки Республики Казахстан; Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, Институт гуманитарных исследований. Актюбинск, 2015. – С. 28-39.

© Шайхисламова З.Ф., Мырҙағәлина Л.Ә., 2023

УДК 821

Шараева Г.М.,
башкорт теле һәм әҙәбиәте укытыусыһы
4-се урта дөйөм белем биреү мәктәбе
Туймазы к.

УҠЫТЫУСЫМ ТУРАҺЫНДА ҺҮҘ

Аннотация. История из жизни о роли учителя в жизни ученика.
Annotation. A life story about the role of a teacher in the life of a student.
Ключевые слова: учитель, ученик.
Keywords: teacher, student.

Мин уҡытыусы, мин тел уҡытыусыһы. Уҡытыусы хеҙмәте ауыр ҙа, яуаплы ла, ҡыҙыҡлы ла. Уҡытыусы һөнәрен һайлау – тынғыһыҙлыҡ, эҙләнеү юлын һайлау, үҙ-үҙеңә һәм башҡаларға иҫ киткес талапсан булыу, көндәлек тырыш, эҙлекле хеҙмәт юлын һайлау тигән һүҙ ул.

Был һөнәр миңә бәләкәйҙән таныш, сөнки атайым да, әсәйем дә – уҡытыусылар. Был эштең көнө лә, төнө лә, ялы ла юҡ икәнен яҡшы беләм. Мәктәп эше, дәрестәр, тәрбиәүи саралар үткәреүҙән тыш, ауыл ерендә ул ваҡыттарҙа уҡытыусы агитатор ҙа, политинформатор ҙа, үҙешмәкәр артист та, колхозсылар араһындағы ярыш һөҙөмтәләре буйынса «Молния»лар сығарыусы ла. Атайым тел, ә әсәйем башланғыс кластар уҡытыусыһы. Бәләкәй саҡта уларға эйәреп (өйҙә ҡалдырырға кеше булмағандыр инде) дәрестәргә, йыйылыштарға, киске уйындарға йөрөй инем. Уларға ҡарап, мин дә ошо һөнәр тураһында хыялландым. Ә атайым ни өсөндөр һәр ваҡыт ҡаршы булды: «Тапҡанһың эш, ана экономист булырға кәрәк!» – тип ҡабатланы. Шуның өсөн мин 10-сы класты тамамлағас, ул документтарымды ауыл хужалығы институтының экономия факультетына тапшырҙы ла инде. Конкурстан үтмәнем. Һөйөнә-һөйөнә документтарҙы алып ҡайттым да, ауыл мәктәбендә эш башланым. Бер йыл тиҙ үтеп китте. Икенсе йылды үҙем педагогия институтына юл алдым. Миңә география фәне оҡшай ине. Документтарҙы география факультетына бирәм, тип торғанда, бер сибәр генә мөләйем апай: “Ҡыҙҙар, беҙгә уҡырға килегеҙ. Беҙ бит башҡорттар, телде, уның тарихын өйрәнербеҙ, рухланып йәшәрбеҙ, үҙебеҙ ҙә уҡырбыҙ, ә унан башҡаларҙы ла уҡытырбыҙ. Беҙҙең бүлектә уҡырға шул ҡәҙәр ҡыҙыҡлы. Яҙыусылар менән осрашып торабыҙ, театрҙарға барабыҙ. Йәй көнө экспедицияларға ла йөрөйбеҙ, беҙҙә бик күңелле”, - тигәнде ишеткәс, аптырап ҡалдым. Икеләнеп торҙом, ә унан документтарҙы алып ултырған ҡыҙҙан: “Кем был апай?”- тип һораным. Ул бер һүҙ менән генә яуап ҡайтарҙы: “Күбәләк!” Миңә шул Күбәләктең ене ҡағылды, ахырһы. Документтарҙы башҡорт филологияһына бирҙем дә, имтихандарҙы уңышлы тапшырып, уҡырға инеп киттем.

Ысынлап та, теге апайҙың әйткән һүҙҙәре хаҡ булды. Беренсе курста уҡығанда уҡ, Мостай Кәрим менән осрашыу булды. Ул ваҡытта минең түбәм күккә тейҙе. Беренсе тапҡыр ысын яҙыусы менән осрашыуҙа ҡатнашабыҙ бит. Һорауҙар ҙа биреп, әңгәмәлә ҡатнашырға, китабы булһа, автограф та алырға мөмкин, тинеләр. Шул тиклем күңелле булды, унан тағы бер ай был осрашыуҙан һуң хисләнеп йөрөнөм әле мин. Бындай осрашыуҙар йыш була торғайны. Шағир йәки яҙыусының үҙен күреп, шиғырҙарын уҡығанда, үҙҙәре тураһында һөйләгәнде тыңлап, иҫтә ҡалдырырға тырышып, шиғырҙарын уларса уҡырға тырыша инек.

Тағы ла Рәшит Шәкүр менән осрашыу иҫтә ҡалды. Ул туған тел, уны һаҡлау, яҡлау, киләһе быуында рух тәрбиәләү тураһында һөйләне. Беҙҙең, туған тел уҡытыусыларының, ата-әсәләр, йәш быуын алдындағы бурысыбыҙҙы аңлатты. Ә осрашыуҙың аҙағын: “Ҡыҙҙар, әле кейәүгә сыҡмаған булһағыҙ, һеҙгә бер үтенесем бар – үҙебеҙҙең башҡорт егеттәрен һайлағыҙ. Үҙебеҙҙең илебеҙҙә башҡорттар күберәк булһын, ғаиләләрегеҙҙә туған телдә һөйләшегеҙ”, – тип бөтөрөп ҡуйҙы. Ул ваҡытта йәш булғанмын. Был һүҙҙәрҙең мәғәнәһен аңлап бөтмәгәнмен, ваҡыт үтеүе кәрәк булған.

Һуңғараҡ Күбәләк менән яҡындан таныштым. Күбәләк ырыу атамаһы булып сыҡты. Шуға күрә Хисаметдинова Фирҙәүес Ғилметдин ҡыҙын, ошо ырыу вәкилен, Күбәләк тип йөрөткәндәр. Минең күңелемә ул уттай янып торған, бер баҫаһын биш баҫып йөрөгән, матур, ыҫпай үҙенә килешле кейеме, ҡыңғырау кеүек сыңлап торған тауышы менән инеп ҡалды. Ул һөйләгәндә ауыҙына ҡарап ултыра торғайным. Һөйләй-һөйләй ҙә, ҡапыл берәй һорау биреп, уға яуап әйтә алмаһаң: “Тыңлап ултыраһың кеүек. Яңы шул турала һөйләнем бит”,- тип шелтәләп ала торғайны. Ә уның көмөш алҡаларын һәм беләҙектәрен күрһәгеҙ! Ҡыҙҙар менән хатта бәхәсләшеп китә торғайныҡ. “Был яңы алҡаһы, бындайҙы таҡҡаны булманы”,- тип. Ысын башҡорт ҡатын-ҡыҙы образы, беҙҙең өсөн өлгө булды.

Фирҙәүес Ғилметдин ҡыҙы үҙенең дәрестәрендә боронғо китаптар, Болғар, Орхон-Йәнәсәй яҙмалары менән таныштырҙы, диалектология курсын уҡыны. “Һин татар телендә һөйләшәм тип ултырма. Был башҡорт теленең төньяҡ-көнбайыш диалекты. Бына һеҙгә миҫал, Гүзәл шул диалектта һөйләшә, ” - тип аңлата ине. Ә шәжәрәләр тарихын ниндәй мауыҡтырғыс итеп һөйләй. Минең дә үҙ ғаиләбеҙҙең шәжәрәһен табып, өйрәнәһем килде. Каникулға ҡайтҡас, атайым менән шул турала һөйләшеп ултырҙыҡ. Атайым:“Олатай кулак ине, бай булғандар.Ул заманда кулактар менән ниҙәр булғанын беләһең бит. Шул ваҡыттарҙа беҙҙең шәжәрә юғалған, ҡыҙым”, -тигәс, биргән һорауыма үкенеп тә ҡуйған инем.

Фирҙәүес Ғилметдин ҡыҙы беҙҙең өсөн уҡытыусы ғына түгел, әсәй ҙә, апай ҙа, кәңәшсе лә. Ул әрләшмәне, тик шундай итеп, күҙеңә тура ҡарап, ҡайҙа уҡығанлыҡты, был һөнәрҙең үҙенсәлектәрен ҡәтғи рәүештә тағы иҫкә төшөрөп ҡуя ине. Зачет, имтихан ваҡыттарында ҡыйынлыҡтар килеп тыуһа, студенттарына һәр саҡ ярҙам итте. Хәтеремдә, философиянан имтиханды бирә

алманым (уның үҙ сәбәптәре булды). Әллә ун тапҡыр барҙым. Барған һайын уҡытыусы Лениндың яңы эштәрен һорай ҙа ҡуя. Шунан олораҡ курс ҡыҙҙары Фирҙәүес Ғилметдиновна янына барырға кәңәш иттеләр. Тыңланы ла: “Хәл итәрлек, тик әҙерләнеп, уҡып бар”, - тип йыуатып ҡайтарып ебәрҙе. Ә икенсе көндө барғас, мин имтиханды бирҙем. Үҙ ғүмерендә күпме кешегә шулай ярҙам итеп, күпме кеше уға рәхмәтле булды икән? Бына шундай кешелекле, ярҙамсыл сифаттары Ф.Ғ.Хисаметдинованы тағы ла нығыраҡ матурлай. Минең уйлауымса, уҡытыусы шундай булырға тейеш. Яҙмыш шундай кеше менән осраштырғанға мин бәхетле. Рәхмәт һеҙгә, Фирҙәүс Ғилметдиновна!

Күп йылдарҙан һуң уҡытыусым менән осрашырға тура килде. Бер үҙгәрмәгән, әллә ҡайҙан танып, исемләп өндәшеп тора. Үткәндәрҙе иҫләп байтаҡ һөйләштек. Ул һаман да шулай уҡ мөләйем, дәртле, ҙур пландар менән янып йөрөй. Уҡытыусылар ҡартаймай, тиҙәр. Бик хаҡ һүҙҙәр.

Уҡытыусы - уҡыусыларының уңыштарына ысын күңеленән һөйөнә белгән, көслө ихтыярлы, сабыр аҡыл эйәһе бит ул. Бала күңеленә изгелек орлоҡтарын сәскәндә бөтә тормош һабаҡтарын, белемен балаларға бирә, рухи яҡтан байыта, күңел йылыһын өләшә. Туған телемә ҙур ҡыҙыҡһыныу уятып, үҫтереп, миңә уҡытыусы булырға ярҙам иткән Фирҙәүс Ғилметдин ҡыҙы тап шундай Уҡытыусы булып һаҡлана күңелемдә.

© Шараева Г.М., 2023

УДК 821

Шарипова Г.Ш., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц
М.Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

БӘНДӘБИКӘ МЕНӘН ЕРӘНСӘ-СӘСӘН

Аннотация. В данной статье говорится о башкирских народных легендах и преданиях. В качестве примера приводятся легенда «Бэндэбика и Ерэнсэ сэсэн». В легенде представлены исторические факты, а также башкирские народные обычаи.

Annotation. This article talks about Bashkir folk legends and legends. As an example, the legends are given under the name “Bandebika and Yerense sessen". The legend presents historical facts, as well as Bashkir folk customs.

Ключевые слова: жанр, легенда, народные обычаи, фольклор, народное творчество, герои.

Key words: genre, legends, folk customs, folklore, folk art, heroes.

Башҡорт халҡында фольклорҙың төрлө жанрҙары бик күп. Бигерәк тә уларҙың ер-һыу атамалары менән бәйләләре лә етерлек. Легенда, риүәйәттәрҙе фәнни яҡтан өйрәнеп, туплап китап итеп эшләгән ғалимдар араһында Ф.А. Нәҙершина, Кирәй Мәргән һәм башҡа фольклорсылар бар. Минең үҙем тыуып

үҫкән төбәктә йәшәгән «Бәндәбикә менән Ерәнсә-сәсән» легендаһы тураһында һөйләп киткем килә. Башҡортостандың төрлө райондарында үҙҙәренең билдәле легендалары бар. Был мәҡәләлә Күгәрсен районының «Бәндәбикә менән Ерәнсә-сәсән» легендаһы тураһында һүҙ барасаҡ. Легенданы 1911 йылда Мөхәмәтша Боранғолов яҙып алған. Элеке ваҡыттарҙан уҡ ул көньяҡ райондарҙа телдән телгә күсенеп йөрөгән. Шуға күрә яҙыусы Тәлғәт Ишемғолов Күгәрсен районындағы легендаларҙы йыйып ала һәм «Бәндәбикә» тип аталған повесть сығара. [1,2,3]

Бәндәбикә менән Ерәнсә-сәсән урта быуаттарҙа хәҙерге Башҡортостандың көньяғында йәшәгән. Ул ваҡыттарҙа башҡорт халҡы менән ҡаҙаҡтар араһында яуҙар булған. Бәндәбикә бик аҡыллы һәм көслө ҡатын, шуға күрә ул ҡаҙаҡ халҡы менән һөйләшеүҙәр үткәргән һәм шул ваҡыттан уҡ был ике халыҡтар дуҫ йәшәй башлаған.

Бәндәбикә күрәҙәсе булараҡ, уға һәр саҡ кәңәш артынан бик күп кешеләр йыйылған. Ул Ерәнсә-сәсәнгә ҡарағанда күпкә олораҡ һәм аҡыллыраҡ булған, сөнки Ерәнсә уның вафат иренең ҡустыһы булған һәм Бәндәбикә уға кейәүгә сыҡҡан. Ваҡыт үтеү менән Ерәнсәлә дан ҡаҙаныу теләге тыуа, һәм ул ҡаҙаҡ халҡына ҡаршы барырға йыйына башлай. Әммә Бандәбикә уның яуҙа үлеп ҡалыуын алдан уҡ күреп, был хәлгә ҡаршы тормаҡсы була. Ерәнсә, ҡатынын тыңлап та тормайса, яуға сығып китә. Яуҙа ул еңелеп ҡала. Ҡаҙаҡ яугиры уны үлтереү өсөн ҡоралын күтәргәс, Ерәнсә ҡапыл көлә башлай. Ҡаҙаҡтар уның көлкөһөнөң сәбәбен һорағас, Ерәнсә уларға: «Ҡатыным Бәндәбикәнең алдан ниндәй хәл булыр икәнен күргәне тормошҡа ашты». Ҡаҙаҡтар уны әүлиәнең ире икәнен аңлап, кире өйөнә ҡайтаралар.

Өйөнә ҡайтышлай, сәсән Бәндәбикәнең үлгәнен белеп ҡала ла үҙе бейек ҡаянан ырғып вафат булып ҡала. Бөгөнгө көндөрҙә, был ҡаяны Үрген ауылында йәшәүселәр «Кәмшәткә тауы» тип йөрөтәләр, ошо тау аҫтында Ерәнсә-сәсәндең ҡурғаны урынлашҡан.

Ә Бәндәбикә васыяты буйынса үҙ өйөндә ҡәберләнгән. Өйҙөң башын таш һәм ер менән күмеп ҡалдырғандар. Һуңғараҡ был урында кәшәнә төҙөп ҡуйғандар. Шул ваҡыттан алып был урынды «Бәндәбикә кәшәнәһе» тип йөрөтә башланылар. 2007 йылда был урында яңы кәшәнә төҙөйҙәр. Урындағы халыҡ Бәндәбикә ҡалдыҡтарын урынына кире ҡайтарыуын һәм иҫке кәшәнәне реставрациялауға өмөтләнеп йәшәйҙәр.

Был легенданың мәғәнәһе шунан ғибәрәт, кеше дан тураһында түгел, ә үҙ халҡының именлеге тураһында уйларға тейеш.

Бәндәбикә көслө һәм тәүәккәл кеше булған, кеше яҙмышына йоғонто яһарға һәләтле, шулай уҡ ҡыпсаҡ ырыуы менән идара итеүсе кеше булған. Был сифаттары өсөн уны башҡорттар ғына түгел, хатта ҡаҙаҡтар ҙа хөрмәт иткән. Улар күп осраҡта уны «Ил инәһе» тип йөрөткәндәр. Ул һуғышты туҡтатыусы ғына түгел, шулай уҡ күршеләре араһында оҙаҡ тыныслыҡ урынлаштырыусы аралашсы булып сыға. Бәндәбикәнең даны быуаттар буйы һаҡланып килә һәм уның тураһында хәтер башҡорт һәм ҡаҙаҡ халыҡтары араһында күп йылдарға

һаҡланып ҡала. Ә Ерәнсә-сәсәндең шиғри мираҫында «Ерәнсә-сәсәндең Әбелхәйер ханға әйткәне» һәм «Асҡар тауҙың үлгәне» ҡобайырҙары ҡарай. Тапҡыр һүҙлеге, хәйләкәрлеге, һәм аҡылы Ерәнсә-сәсән исемен уртаҡлыҡ исемгә әйләндергән.

Был легенда үҙенең ғаиләнде һәм яҡындарыңды хөрмәт итергә өйрәтә. Ул үҙ ғорурлығыңа буйһонмаҫҡа, ә киреһенсә, тирә-яҡтағыларҙың фекеренә ҡолаҡ һалырға әйҙәй. Үҙ халҡының һәм ырыуының именлеге тураһында хәстәрлек күргән кеше генә данға һәм ихтирамға лайыҡ була – башҡорт халҡы шулай иҫәпләгән.

ӘҘӘБИӘТ

1. Нәҙершина Ф.А. Риүәйәт һәм легендаларҙа халыҡ тарихы. Тулыландырылған баҫма. – Өфө: Китап, 2011, – 360 бит.

2. Башҡорт халыҡ ижады. 2-се том. Риүәйәттәр, легендалар. – Өфө: Китап, 1997, – 440 бит.

3. Нәҙершина Ф.А. Халыҡ хәтере. 2-се баҫма. – Өфө: Ғилем, 2006. – 320 бит.

© Шарипова Г.Ш., Әлибаев З.А., 2023

УДК 373.1

Шарипова З.Р., студент
Толомбаев В.З., филол. ф. к., доц
М. Акмулла ис. БДПУ, Уфа ҡ.

БАШЛАНҒЫС КЛАСТАРҘА ЭТНОМӘҘӘНИ КОМПЕТЕНЦИЯ ФОРМАЛАШТЫРЫУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ҺӘМ МЕТОДТАРЫ

Аннотация. Статья посвящена вопросу о поликультурном и этнокультурном образовании в начальных классах в условиях глобализации культуры. В статье раскрывается сущность этнокультурного образования, рассматриваются способы формирования этнокультурной компетенции с применением различных методов и технологий.

Annotation. The article is devoted to the issue of multicultural and ethno-cultural education in primary classes in the context of cultural globalization. The article reveals the essence of ethno-cultural competence, examines the ways of forming ethno-cultural competence using various technologies and methods.

Ключевые слова: этнокультурное образование, этнокультурная компетенция, метод, педагогическая технология.

Key words: ethno-cultural education, ethno-cultural competence, method, pedagogical technology.

Бөгөнгө көндә, мәҙәниәт глобалләшеүе арҡаһында, полимәҙәни һәм этномәҙәни белем биреү тураһында мәсьәлә киҫкен тора. Бында этномәҙәни белем биреүгә айырым урын бирелә.

Уҡыусыларға этномәҙәни белем биреү мәсьәләһе хәл итеүҙең мөһимлеге башланғыс дөйөм белем биреүҙең Федераль дәүләт стандартында билдәләнә: «Стандарт тәьминәткә йүнәлтелгән: Рәсәй федерацияһының күп милләтле халҡының мәҙәни төрлөлөгөн һәм тел мираҫын һаҡлау һәм үҫтереү, күп милләтле Рәсәй халҡының рухи ҡиммәттәрен һәм мәҙәниәтен үҙләштереү... ». Мәҫәлән, башланғыс дөйөм белем биреүҙең төп белем биреү программаһын үҙләштереүҙең шәхси һөҙөмтәләренә ҡарата 2-се бүлектә патриотик тәрбиә биреү процесын әүҙемләштереү һәм граждандыҡ нигеҙҙәрен булдырыу, этник һәм милли сығышын, тарихҡа һәм башҡа халыҡтарҙың мәҙәниәтенә ихтирамлы мөнәсәбәтен булдырыу кәрәклеге талаптары ҡуйылған.

Уҡытыу стандарттарының нигеҙендә белем алыуҙы социализация институты булараҡ күҙаллау тора һәм йәмғиәт уҡып сығыусы шәхес характеристикаһына ошондайыраҡ талаптар ҡуя: донъяүи ҡиммәттәрҙе ҡабул итеү, икенсе милләттең ҡиммәттәрен ихтирам итеү, үҙеңде граждандыҡ һәм этник идентификациялау, конструктив мөнәсәбәттәр теҙә алыу, үҙ аллы эшмәкәрлеккә әҙерлек һ.б. [1, 6]

Дөйөм алғанда, этномәҙәни компетенцияларҙа этник-ара, үҙ-ара аңлашыуға һәм үҙ-ара йоғонто яһауға булышлыҡ итеүсе оҫталыҡ, шул оҫталыҡ һәм тәртип моделе аша тормошҡа ашырылған теге йәки был мәҙәниәт тураһында белем һәм объектив күҙаллауҙар йыйылмаһында сағылған шәхестең үҙенсәлеген аңлайбыҙ.

Этномәҙәни компетенцияның тәбиғәте ике яҡлы. Бер яҡтан ул социаль аралышыу продукты һәм баланың йәмғиәткә инеү шарты булып килә, ә икенсе яҡтан ул щәхестең үҙ үҫешенән тора. Шул арҡала этномәҙәни компетенция социаль һәм шәхси ихтыяждарҙы ҡәнәғәтләндерә.

Күренекле ғалим Поштарева этномәҙәни компетенцияны түбәндәге субкомпоненттарға бүлә: мәҙәни компонент (төрлө милләттәргә характерлы ҡиммәттәрҙе, үҙенслектәрҙе белеү һәм ҡабул итеү.

Беренселәрҙән булып бала менән этник ҡағылышын аңлауҙы швейцар ғалимы Ж. Пиаже ҡараған. Ул өс этап билдәләй:

Беренсе этап (6-7 йәш): этнос тураһында системаһыҙ, бәйләнешһеҙ белемдәр менән характерлана, сөнки ғаилә иң мөһим урында тора.

Икенсе этап (8-9 йәш): бала үҙен конкрет этник төркөмгә индерә, милләтен һәм телен билдәләй.

Өсөнсө этап (10-11 йәш) бала тулыһынса үҙен этник идентификациялай, тарихи һәм мәҙәни үҙенсәлектәрен аныҡ билдәләй. [4, 20, 37-41, 59]

Этномәҙәни компетенция формалашыу кимәлдәре:

Түбән кимәл. Мәҙәниәт, йолалар һәм ғөрөф-ғәҙәттәр тураһында тулы булмаған белем. Уларҙы ҡулланыуҙа ҡыйынлыҡтар тыуа, бындай уҡыусыларҙың һорауҙарға яуаптары асыҡланманған, аргументланмаған була.

Уртансы кимәл. Тулы түгел, әммә етәрлек белем. Һорауҙарға яуаптар тулы түгел, хаталар ебәрергә мөмкин, шул уҡ ваҡытта үҙ аллылыҡ бар. Уҡыусы эшен анализлай, планлаштыра, эҙмә-эҙлекле башҡара ала.

Юғары кимәл. Тулы белем, етәрлек дәрәжәлә белемен ҡуллана, айыра һәм сағыштыра ала, эштәрен дөрөҫ башҡара. Практикала ҡуллана, тулы, аныҡ, аргументлы яуаптар бирә.

Этник белемдәр дөйөм белемдәр алыу һәм уларҙың киңәйеүе аша үҫешә. Тәүҙә ул кеше ҡиәфәте, материаль культура (ашамлыҡтар, кейемдәр һ.б.), йолалар тураһында ябай белемдәр менән күрһәтелә. Үҫә бара уҡыусы белемдәрен дөйөмләштерә, анализлай һәм интерпретациялай башлай. Артабан ошо белемдәрен тарих һәм дин менән бәйле элементтар аша байыта.

Этномәҙәни компетенция формалашыу процесын булдырыусы педагогик механизмдар тип артабанғыларҙы билдәләргә мөмкин: тәрбиәләү, уҡытыу, эшмәкәр, аралашыу. Уҡытыу процесындағы характерлы билдәләүселәр булып тарих тураһында, тарихи шәхестәр, мәҙәниәт, йолалар, ғөрөф-ғәҙәттәр, хужалыҡ алып барыу рәүеше, сәнғәт, милли байрамдар һ.б. тураһында белемдәр килә. Тәрбиәләү процесс ында күрһәткестәр – әхлаҡи сифаттар, тәртиплелек, үҙ-ара ыңғай мөнәсәбәттәр. Эшмәкәрлек – төрлө сараларҙа ҡатнашыу дәрәжәһе. Аралашыу – үҙ-ара конструктив эшмәкәр алып барыу.

Башланғыс кластарҙа этномәҙәни компетенция формалаштырыу юлдарының береһе – ул этномәҙәни йүнәлешле технологиялар ҡулланыу. Тәрбиәләү процесының төп йүнәлештәрен тормошҡа ашырыу формалары: уйын-дәрестәр, сәйәхәт-дәрестәр, кластан тыш саралар, класс сәғәттәре. Был процеста шулай уҡ түбәндәгеләрҙе күҙ уңында тоторға кәрәк:

- Мәҙәни мөхит (театр, музейҙар һ.б.);
- Мәктәптең мәҙәниәт үҫтереү мөхите (этник күргәҙмәләр, мәғлүмәт стендтары, төрлө кластан тыш эшмәкәрлек, театр эшмәкәрлеге);
- Этноматериалдар (биҙәү-ҡулланма сәнғәте, милли уйындар, уйынсыҡтар һ.б.).

Бындай технологияларҙы ике төркөмгә бүләләр. Беренсе төркөм уҡыу дисциплиналары, курстар, төрлө факультативтар, йәки дәрес йөкмәткеһенә ҡушылған материалдар менән күрһәтелә. Икенсе төркөм ул кластан тыш эшмәкәрлек. Уны маҡсаттарына ҡарап шулай уҡ түбәндәгесә бүлеп була:

1. Социаль йүнәлешле формалар (түңәрәк өҫтәл, конференциялар, класс сәғәттәре, тарихсылар, мәҙәниәт эшселәре, этнографтар менән осрашыу, иҫтәлекле көндәрҙә байрамдар үткәреү һ.б.)
2. Мәғлүмәти формалар (этнографик эксурсиялар, походтар, мәҙәниәт көндәре, фестивалдәр, тематик кисәләр, секция, түңәрәктәр һ.б.)
3. Практик йүнәлешле формалар (тренингтар, ролле уйындар, хәйриә эшмәкәрлек һ.б.)
4. Күңел асыу йүнәлешле формалар (кисәләр, милли байрамдар, фольклор концерттары, театрлаштырылған сығыштар, милли уйындар буйынса ярыштар һ.б.)

Этномәҙәни компетенция формалаштырыу методтары:

1. Тарихи метод. Халыҡтың тарихын өйрәнеү аша уның мәҙәниәтенә инеү.

2. Эмоциональ ҡабул итеү методтары (эмпатия методы, контраст методы, рефлексия методы).

3. Проектлау методы. Уҡыусыларҙың, халыҡтың тарихын, мәҙәниәт үҙенсәлектәрен, йолаларын, көнкүрешен, психологияһын асыҡлаған мәғлүмәтте йыйыуға, өйрәнеүгә, анализлауға һәм ҡулланыуға йүнәлгән эҙмә-эҙлекле эшмәкәрлеген ойштороу.

4. Моделләү һәм реконструкциялау методы. Дәрестәрҙә халыҡтың төрлө көнкүреш яҡтарын, йолаларын, һөнәрҙәрен уйын аша күрһәтеү.

5. Күргәҙмәле методтар. Төрлө һиҙеү органдарына йоғонто яһаған саралар аша күргәҙмә материалдарын ҡулланыу.

6. Актив уҡытыу методтары – этномәҙәни компетенция формалаштрыуҙа иң мәғлүмәтле һәм һөҙөмтәле методтар булып килә. Был методтар аша уҡыусылар белемдәрҙе үҙ аллы ҡабул итә, ҡулланырға өйрәнә.

Этномәҙәни компетенция формалашыу критерийҙары:

- География, тәбиғәт, тормош шарттары, тарих, күренекле шәхестәр, йолалар, ғөрөф-ғәҙәттәр, фольклор, сәнғәт, һөнәр, дин, милли уйындар, әхлаҡ нормалары, милли кейем тураһында белемдәр;
- Мәҙәниәт үҙенсәлектәрен ҡабул итеү һәм аңлау;
- Менталитетты аңлау, милләт кешеләре менән конструктив аралашыу алып бара белеү, шулай уҡ этник үҙенсәлекле оҫталыҡтар.

Шулай итеп, этномәҙәни компетенция формалашыу процесы тере, ҡыҙыҡлы, шәхестең үҙенә йүнәлешле, һөҙөмтәле булһын өсөн төрлө технология һәм методтар ҡулланыуы мөһим.

ӘҘӘБИӘТ

1. А.Г. Асмолов, Г.В. Бурменская, И.А. Володарская и др.; под ред. А.Г. Асмолова. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе : от действия к мысли: пособие для учителя / – М. : Просвещение, 2008. – 151 с.

2. Афанасьева А.Б., Формирование этнокультурной компетентности в системе высшего педагогического образования. [Электронный ресурс]: // КиберЛенинка. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-etnokulturnoy-kompetentnosti-v-sisteme-vysshego-pedagogicheskogo-obrazovaniya/viewer. – Дата обращения: 23.01.2023

3. Поштарева Т.В. Формирование этнокультурной компетентности //Педагогика. – 2005. – № 3. – С. 35–42.

4. Тайчинов М. Г., Развитие национального образования в поликультурном, многонациональном обществе // Педагогика.– 1999. – № 2.

5. Цаллагова З.Б. Этнопедагогическая афористика. М., 1997 С. 222

6. Тагирова С.А., Хусаинова Л.М. Лингводидактические основы формирования языковой личности обучающихся на уроках родного языка посредством регионоведческого материала // Традиции и инновации в национальных системах образования: Материалы Национальной научно-практической конференции 22 ноября 2018 г.. – 2018. – С. 108-111.
7. Тагирова С.А., Давлеткулова Г.Ш. Формирование лингвокультурологической компетенции учащихся на материале башкирских народных обычаев. Тагирова СЛ., Давлеткулова Г.Ш. В сборнике: КОНЦЕПТ "СЧАСТЬЕ" В ТЮРКО-МОНГОЛЬСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА. Ответственные редакторы Н. В. Ерленбаева, С. Б. Сарбашева. 2021. С. 62-69.

© Шарипова З.Р., Толомбаев В.З., 2023

УДК 811.512.141

Шаяхметова Р.С., учитель
башкирского языка и литературы,
ГБОУ Республиканский центр дистанционного
образования детей-инвалидов, г.Уфа

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ MOODLE НА УРОКАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В статье рассматриваются пути дистанционного изучения башкирского языка. В данной статье авторы дистанционного курса по башкирскому языку, разработанного с использованием средств системы дистанционного обучения Moodle, дают подробное описание данной системы по эффективному ее использованию.

Annotation. the article discusses the ways of distance learning of the Bashkir language. In this article, the developers of the distance course in the Bashkir language, developed using the Moodle distance learning system, give a detailed description of this system for its effective use.

Ключевые слова: информационные технологии, ресурс, система Moodle.

Key words: information technology, resource, Moodle system.

Современный мир неразрывно связан с процессом информатизации, и поэтому использование на уроках различные формы и методы информационных технологий является неотъемлемой частью нашей работы. Использование на уроках башкирского языка различные формы и методы информационно-коммуникационных технологий, поможет сформировать у обучающихся интерес к изучению языка, будет способстовать обогащению словарного запаса, способствовать и самостоятельности.

Я работаю в республиканском центре дистанционного образования, где обучаются дети с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ).

Дистанционная форма обучения как нельзя лучше подходит для того, чтобы дети с ОВЗ получили более качественное образование и успешно адаптировались в обществе. Включение в систему образования учащихся с ОВЗ технология дистанционного обучения позволяет не только усовершенствовать и повышать качество образования, но и дает детям возможность виртуального общения, знакомства и обмена мнениями в компьютерной сети, т.е. содействует их интеграции в социум посредством Интернет технологий. Для ребенка с ОВЗ это открывает путь в новый мир, дает возможность реализовать себя, преодолеть свое одиночество.

Неоценимую помощь в обучении нам и нашим детям оказывает система Moodle. Moodle – это система дистанционного обучения, включающая в себя средства для разработки дистанционных курсов. В системе можно создавать и хранить электронные учебные материалы и задавать последовательность их изучения. Электронный формат позволяет использовать в качестве «учебника» не только текст, но и интерактивные ресурсы любого формата от статьи в Википедии до видеоролика на YouTube.

Дистанционный курс по башкирскому языку, разработанный с использованием средств системы дистанционного обучения Moodle состоит из следующих элементов:

1. Теоретическая часть:

- Страница (текст, видео, картинки, медиа);
- Гиперссылка (ссылка на сторонние сайты);
- Файл (файл, который можно скачивать потом);
- Лекция (изучение в виде квеста, кнопочный переход по страницам лекции).

2. Практическая часть:

- Задание (задание, на которое ученики могут отправить ответ в виде текста или файлом).

3. Домашнее задание:

- задание;
- тест.

1. Теоретическая часть.

Элемент «Страница» служит для отображения какого-либо текста (есть возможность вставки изображений, таблиц, встроить видеоурок или презентацию) в рамках курса. На главной странице будет выведена ссылка на созданную страницу. Удобно использовать для публикации как лекций, так и небольших заметок. В данном разделе размещены биографии и творчество поэтов, писателей. А также разработанные автором дополнительные материалы по темам уроков и материалы из электронного учебника (Приложение 1)

Например, тема 1 урока «Биография Рами Гарипова и стихотворение «Родной язык»».

Элемент «URL-ссылка» – это ссылка на любой внешний или внутренний ресурс сети Интернет. Ссылки очень удобно использовать, можно

поделиться с учащимися объемным видеороликом, интересной страницей какого-либо сайта и др. В разделе URL-ссылка представлены материалы из сайта YouTube. Например, документальный фильм о народном поэте Башкортостана Рами Гарипове.

С помощью элемента «Файл» можно загрузить в курс любой файл (например, презентацию, электронную таблицу, документ, аудио или видеозаписи и др.) и сделать его доступным для скачивания пользователям курса.

В ресурсе «Файл» размещены презентации. (Приложение 2)

Элемент «Лекция» строится по принципу чередования страниц с теоретическим материалом и страниц с обучающими тестовыми заданиями и вопросами.

Например, теоретический материал по теме «Синтаксис». Данный раздел можно использовать и для самостоятельного изучения новой темы. (Приложение 3)

2. Практическая часть.

Элемент «Задание» позволяет учителю ставить задачи, которые требуют от учеников ответа в любом формате в виде текста или файлом. Элемент Задание позволяет оценивать и полученные ответы.

В разделе размещены практические задания, упражнения из учебника, ответы на вопросы.

3. Домашнее задание

Элемент «Тест» позволяет создавать наборы тестовых заданий. Тестовые задания могут быть с несколькими вариантами ответов, с выбором верно/не верно, предполагающие короткий текстовый ответ, на соответствие и др. Все вопросы хранятся в базе данных и могут быть в последствии использованы снова в этом же курсе (или в других). (Приложение 4 и 5)

В разделе домашнее задание учащимся предлагаются тесты, интерактивные задания из образовательного сервиса LearningApps.org (Приложение 6)

Таким образом, использование интернет-сервисов на уроках башкирского языка является эффективным средством для формирования информационной культуры и УУД у учащихся, развивает их творческий взгляд. Учащиеся становятся активными участниками образовательного процесса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Система электронного обучения и тестирования Moodle: обзор возможностей [Электронный ресурс]: Режим доступа: https://www.ispring.ru/elearning-insights/moodle. – Дата обращения: 21.01.2023.

2. Нурисламова Ю.М. Инструкция для учителя по работе в ЭОР Moodle. ГБОУ РЦДО., 2018 – 26 с.

3. Змеев М.В., Камалов Р.Р., Макурин А.И. Дистанционное обучение в программной среде Moodle: от урока до курса (учебное пособие для учителей и

преподавателей). – Глазов: АНО Центр НИОКР «Универсум», 2018. – 118 с.: ил.

Приложение 1

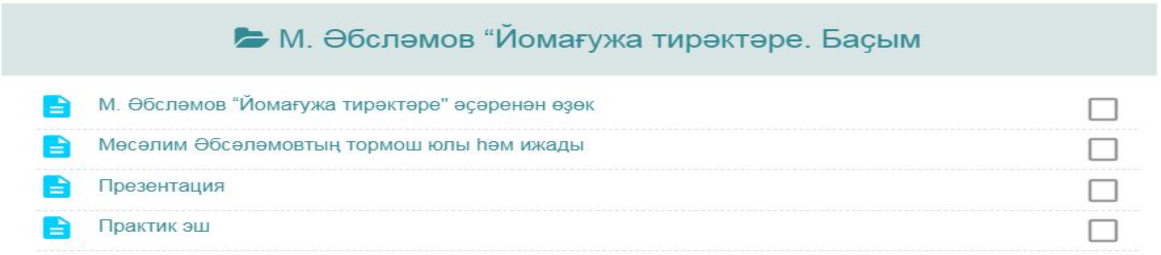

Приложение 2

Приложение 3

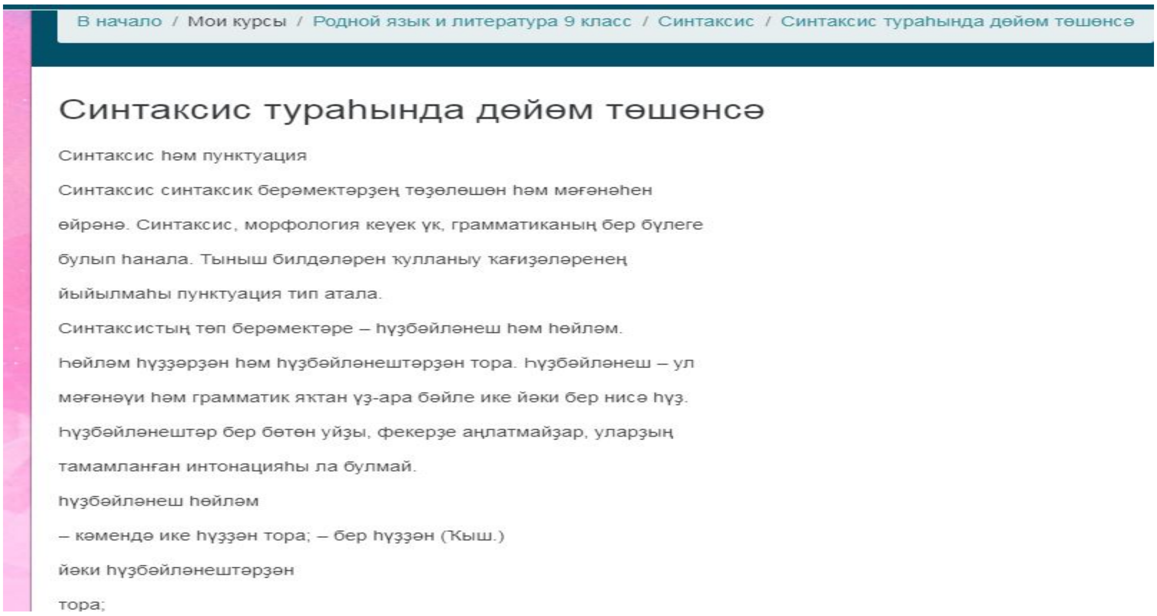

В начало / Мои курсы / Родной язык и литература 9 класс / Синтаксис / Синтаксис тураһында дөйөм төшөнсә

Синтаксис тураһында дөйөм төшөнсә

Синтаксис һәм пунктуация

Синтаксис синтаксик берәмектәрҙең төҙөлөшөн һәм мәғәнәһен өйрәнә. Синтаксис, морфология кеүек үк, грамматиканың бер бүлеге булып һанала. Тыныш билдәләрен ҡулланыу ҡағиҙәләренең йыйылмаһы пунктуация тип атала.

Синтаксистың төп берәмектәре – һүҙбәйләнеш һәм һөйләм.

Һөйләм һүҙҙәрҙән һәм һүҙбәйләнештәрҙән тора. Һүҙбәйләнеш – ул мәғәнәүи һәм грамматик яҡтан үҙ-ара бәйле ике йәки бер нисә һүҙ. Һүҙбәйләнештәр бер бөтөн уйҙы, фекерҙе аңлатмайҙар, уларҙың тамамланған интонацияһы ла булмай.

һүҙбәйләнеш һөйләм

– кәмендә ике һүҙҙән тора; – бер һүҙҙән (Ҡыш.)

йәки һүҙбәйләнештәрҙән

тора;

Приложение 4

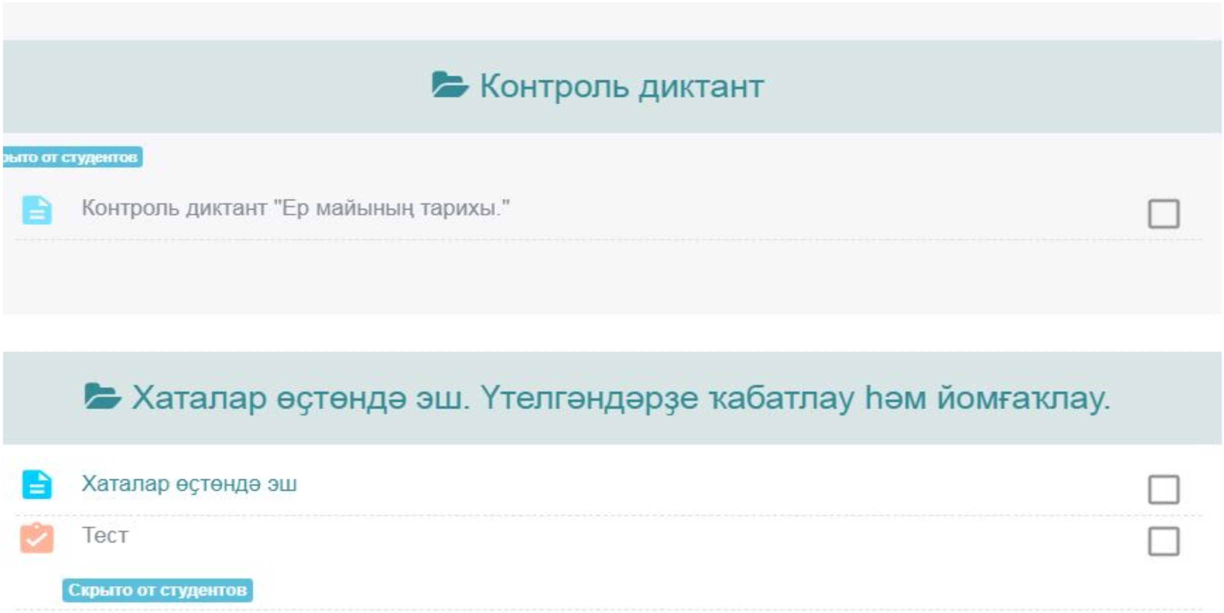

Контроль диктант

рыто от студентов

Контроль диктант "Ер майының тарихы."

Хаталар өҫтөндә эш. Үтелгәндәрҙе ҡабатлау һәм йомғаҡлау.

Хаталар өҫтөндә эш

Тест

Скрыто от студентов

Приложение 5

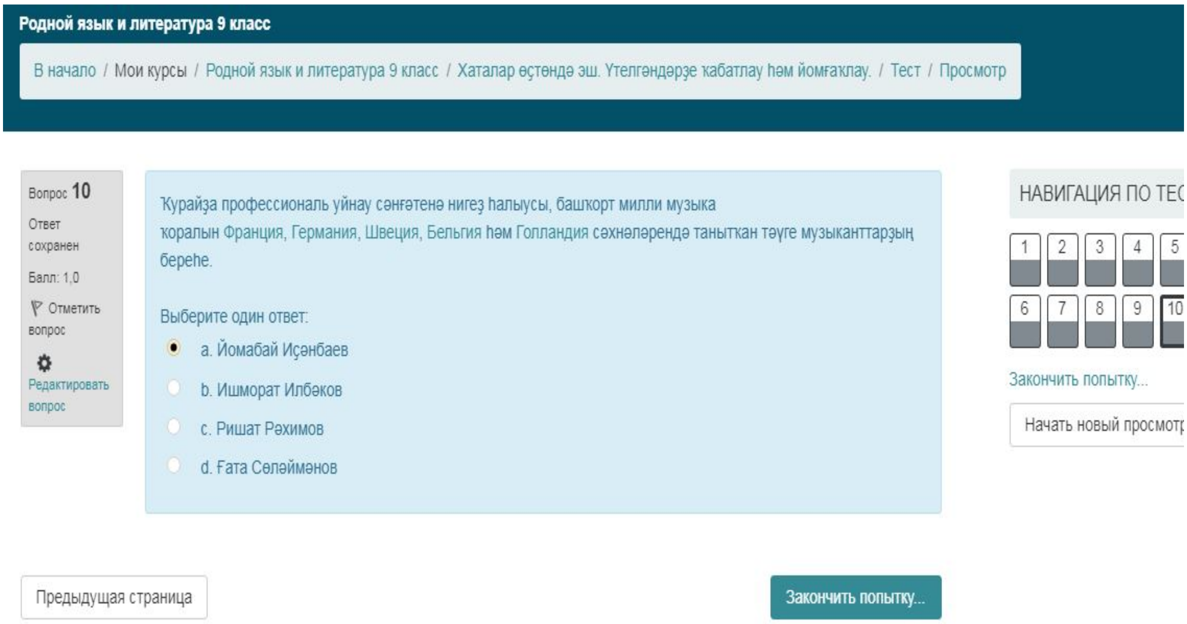

Приложение 6

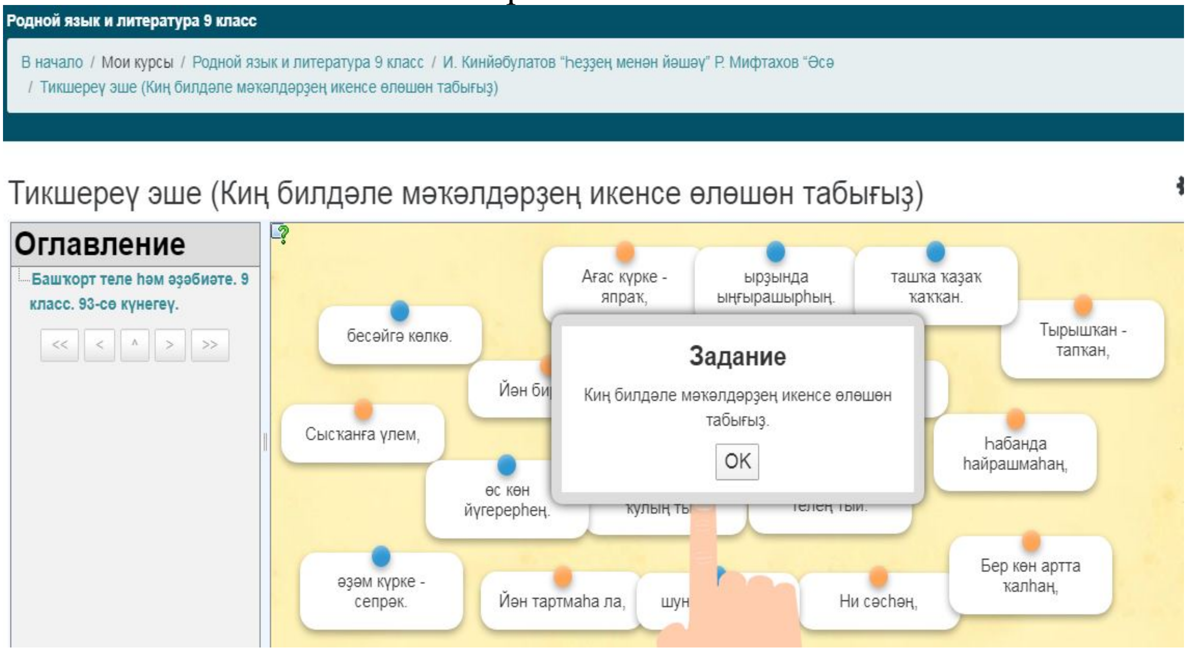

© Р.С. Шаяхметова, 2023

УДК 372.881.161.1

Эркинбаева А.К., магистр пед. наук,
учитель русского языка и литературы
Назарбаев Интеллектуальной школы
химико-биологического направления
г. Алматы, Республика Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИЕМА ТАСК-АНАЛИЗА ТЕКСТОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ОСНОВНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. В данной статье представлены примеры использования методического приема под названием «ТАСК-анализ» для развития у учащихся основной и старшей школы навыков критического мышления. Приведенные примеры рассмотрены в системе преподавания русского языка в классах с русским языком обучения.

Annotation. This article presents examples of using a methodological technique called «TASK-analysis» to develop critical thinking skills in the middle and high school students. The given examples are considered in the system of teaching the Russian language as a native language.

Ключевые слова: анализ текста, тезис, аргумент, антитезис, контрутверждение, критическое мышление.

Key words: text analysis, thesis, argument, antithesis, counter-assertion, critical thinking.

Развитие критического мышления учащихся – одна из важнейших функций современной школы. Используя приемы развития критического мышления, мы учим учеников не просто устанавливать ход событий, видеть «цепочку» действий, но и понимать причинно-следственные связи этих событий, учим их не доверять каждой информации, которую они получают, а уметь думать над одним и тем же вопросом «под разными углами». Так и прием технологии развития критического мышления ТАСК-анализ помогает учащимся осмысливать текст с разных точек зрения, относительно разных его компонентов. Именно поэтому считается, что этот прием может способствовать формированию у учащихся навыка по определению и формулированию идеи текста. Известно, что школьники нередко путают понятия «тема», «идея», «цель», а также и их формулирование.

Название приема подразумевает собой аббревиатуру, которая расшифровывается следующим образом: Тезис – Анализ – Синтез – Ключ. Главное – определить сам «ключ», который необходимо найти. Особенность приема ТАСК-анализ заключается в том, что он помогает учащимся найти доказательство или опровержение того или иного утверждения, сформулировать тезис и антитезис, увидеть связи между компонентами текста, сделать умозаключение. Достичь этого можно, применяя на уроке несколько

последовательных вопросов. Обычно количество ограничивается 7-10 вопросами. Некоторые источники утверждают, что суть приема состоит в 10 вопросах, заданных в определенной последовательности: метод этот представляет собой 10 последовательно заданных вопросов, над которыми в ходе чтения текста предстоит размышлять. Наиболее рационально ответы на вопросы занести в специально сконструированную таблицу. Здесь можно встретить культуру вычленения тезисов и антитезисов того или иного текста [1].

Как было ранее сказано, главное – определить искомый ключ: идея, цель, целевая аудитория, стилевые или языковые особенности. Таким образом, можно выделить следующий алгоритм работы ТАСК-анализа:

1. Определить ключ, который необходимо найти;
2. Определить тему текста;
3. Определить основное утверждение текста;
4. Предположить контрутверждение против выдвинутого ранее основного утверждения;
5. Найти в тексте подтверждающие аргументы для основного утверждения и контрутверждения;
6. Провести оценку приведенных аргументов, определить «слабые» места (не самые убедительные аргументы, спорные моменты);
7. Сформулировать вывод на основе выдвинутых тезисов и аргументов.

В начале работы с приемом ТАСК-анализ для выполнения пункта №7 учащимся можно предложить формулировку: *Несмотря на то, что ... (укажите контрутверждение либо один из самых сильных доводов в его защиту), ... (основное утверждение), поскольку ...(главные причины, побуждающие верить в истинность основного утверждения).* Рассмотрим на примере. На уроке русского языка в 9 классе (с русским языком обучения), где в качестве цели обучения являлось «Определить основную мысль текста», учащиеся получили задание сформулировать идею текста в виде утверждения на тему «Беспроводная связь». В данном задании ключом является идея текста, которую учащимся необходимо определить и сформулировать.

Так как тема текста уже дана, учащиеся приступают к формулированию основного утверждения на основе прочитанного текста. 88% учащихся в классе выделили его примерно одинаково: «Интернет позволяет передавать любой вид информации. Это ускоряет процесс коммуникации». Однако выдвинутые учащимися контрутверждения (или антитезисы) не совпадали:

- иногда передаваемые объекты обладают большими размерами, и обмен ими вызывает определенные трудности у пользователей;
- качество сети иногда затрудняет передачу данных;
- в отдаленных уголках страны присутствует проблема с подключением к интернету в целом, что делает электронную передачу данных невозможной.

Если к выдвинутому антитезису в тексте невозможно найти подтверждающие аргументы (даже спорные), то учащиеся предполагали другое контрутверждение, аргументы к которому имелись в тексте.

Таким образом, некоторые учащиеся в классе нашли «ключ» урока в следующей формулировке: «Несмотря на то, что интернет позволяет ускорить процесс коммуникации, передачу различных файлов, документов, сообщений, все же такой способ вызывает трудности у пользователей, заключающиеся, например, в большом объеме, так как беспроводная связь должна поспособствовать все-таки повышению скорости передачи информацией, чем просто передаче информации».

Рассмотрим другой пример. В случае, если искомым ключом являются стилевые особенности текста, то предложенный алгоритм следует дополнить пунктом «Найти в тексте непонятные, сложные, «перегруженные» слова и выражения, пояснить их» [2]. Как известно, стилевые особенности текста выражаются не только в структурной и жанровой организации текста, в их цели и целевой аудитории, но и с помощью определенных слов и выражений, присущих определенному пласту лексики, стилю речи. Таким образом, алгоритм работы будет выглядеть так:

1. Определить ключ, который необходимо найти;
2. Определить тему текста;
3. Определить основное утверждение текста;
4. Предположить контрутверждение против выдвинутого ранее основного утверждения;
5. Найти в тексте подтверждающие аргументы для основного утверждения и контрутверждения;
6. Найти в тексте непонятные, сложные, «перегруженные» слова и выражения, пояснить их;
7. Провести оценку приведенных аргументов, определить «слабые» места (не самые убедительные аргументы, спорные моменты);
8. Сформулировать вывод на основе выдвинутых тезисов и аргументов.

Например, прочитав текст, учащиеся решили, что текст написан публицистическим стилем – это определение основного утверждения. Однако имеются сомнения, поэтому выдвигают антитезис – текст может быть написан и в научном стиле. Для подтверждения тезиса и антитезиса здесь можно выдвигать все, что ученики определят: цель/жанр/целевая аудитория/структура. Приступая к шагу №6, учащиеся выписывают непонятные им слова и выражения, ищут им определения в словаре, стараются дать обоснование использования автором именно этих слов (для придания особого художественного образа или наиболее точной передачи смысла понятия в виде термина, например). Таким образом, на начальном этапе работы по данному приему шаблон для формулировки вывода по стилевым особенностям текста можно предложить такой: «Несмотря на присутствующие в тексте признаки научного стиля, например, термины, стиль данного текста является

публицистическим, поскольку текст в большей степени содержит в себе такие особенности данного стиля, как … (перечисляется)».

Как видно, ТАСК-анализ – универсальный прием, который можно использовать на уроках при работе с текстом: уроки не только языка, но и литературы, возможно, подойдет и к урокам истории, географии. В зависимости от цели урока, полагаясь на свое педагогическое мастерство, учитель вправе добавлять шаги, убирать лишние, дополнять имеющиеся, главное – сохранить суть приема – тезис – антитезис – аргументы к каждому тезису. Всё это приведет к развитию критического мышления учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богданова М.А. Методы и приемы технологии критического мышления [Электронный ресурс]. // – Режим доступа: https://nsportal.ru/shkola/obshchepedagogicheskietekhnologii/library/2012/11/21/metody-i-priemytekhnologii. – Дата обращения:10.10.2020.

2. Галактионова Т. Технология развития критического мышления. Методы работы с текстовыми источниками информации [Электронный ресурс].// – Режим доступа: http://www.schoolnano.ru/node/8964. – Дата обращения: 10.10.2020.

© Эркинбаева А.К., 2023

УДК 821

Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

Ә. ӘМИНЕВ ХИКӘЙӘЛӘРЕНЕҢ ЖАНР ТӘБИҒӘТЕ

Аннотация. В статье анализируется рассказы народного писателя РБ А.Аминева. Он является самым маститым мастером национального рассказа. Обьектом исследования стали десятки рассказы А.Аминева. Цель исследования заключается в выявлении особенностей жанра в творчестве писателя. Для достижения поставленной цели были сформулированы следующие задачи: проанализировать весь спектр рассказов, рассмотреть жанровое своеобразие в динамике, исследовать сопоставляя с рассказами других авторов, дать обьективную картину развития башкирского рассказа.

Annotation. The article analyzes the stories of the national writer of the Republic of Belarus A. Aminev. He is the most venerable master of the national story. The object of the study was dozens of stories by A. Aminev. The purpose of the study is to identify the features of the genre in the writer's work. To achieve this goal, the following tasks were formulated: to analyze the entire range of stories, to consider the genre originality in dynamics, to study it in comparison with the stories of other authors, to give an objective picture of the development of the Bashkir story.

Ключевые слова: жанр, рассказ, автор, герой, персонаж, творчество, публикации, книга, характер, система образов.

Key words: genre, story, author, hero, character, creativity, publications, book, character, system of images.

Башҡортостандың халыҡ яҙыусыһы Әмир Әминев үҙенең 70 йәшлек юбилейын ҙур ҡаҙаныштар, ижади уңыштар менән ҡаршы ала. Уның “Ҡайын япрағы”(1981), “Йәшлек моңдары”(1989), “Сөңгөл”(2001), “Ҡапҡа”(2003), “Китай-город”(2007), “Ҡәләмдәштәргә һүҙ”(2011), “Ҡар кешесе”(2013), “Бер кәмәлә”(2016), “Хикәйәләр”(2021), ”В одной лодке”(2021) Өфө, Ҡазан, Мәскәү ҡалаларында донъя күргән. Айырым хикәйәләре һәм повестары “Дружба народов”, “Наш современник” кеүек үҙәк журналдарҙа, “Современная литература народов России” антологияһында, Татарстандың “Казан утлары”, Марий Элдың “Ончыко”, Калмыкияның “Теегин Герл”, Кабардино-Балкарияның “Менги Тау”, үҙебеҙҙең “Белские просторы” журналдарында баҫылды. Әмир Әминев халыҡ яҙыусыһы Талха Ғиниәтуллиндың “Тыуған тупһа янында”(1994), “Тау артында ниҙәр бар” (1997), “Һин аҡ ҡайын янында тора инең” (2007) китаптарын, А.Платонов, В.Белов, В.Распутин, К.Йыһаншин, Ш.Хәжиәхметов һәм башҡаларҙы башҡорт теленә тәржемә иткән. Башҡортостан Республикаһының атҡаҙанған мәҙәниәт хеҙмәткәре (1993), Рәсәй Федерацияһының атҡаҙанған мәҙәниәт хеҙмәткәре (2014), “Китай-город” китабы өсөн Рәсәйҙең Ҙур премия лауреаты (2012).

Әмир Әминев ижады күп ҡырлы, төрлө-төрлө. Ләкин яҙыусы, миңә ҡалһа, милли әҙәбиәттең йөҙөн билдәләрлек хикәйә оҫтаһы булып ҡала. Шуға ла юбилярҙың бер-нисә хикәйәһенә туҡталып китһәк, яҙыҡ булмаҫ.

« Сөңгөл » хикәйәһенең сюжеты бай һәм бик үҙенсәлекле. Яҙыусы Шамил (Шамбы) образының ҡатмарлы күңел кисерештәрен, кеше булмышының трагик мәлдәрен, бөгөнгө ауылдағы йәштәрҙең хафалы, тетрәндергес яҙмыштарын күҙаллай. Шамил армиянан хеҙмәт итеп ҡайтҡан, әсәһенең күҙ терәп торған берҙән-бер таянысы. Ниәттәре лә изге генә, юғары уҡыу йортона уҡырға инергә әҙерләнә. Тик ғәҙәти ауыл тормошо – ҡунаҡҡа саҡырылып «һыйланыуҙар» , «зәмзәм һыуы» менән мауығыу, шунан килеп ирһеҙ бисә Мәрйәмдең ҡосағында булыу - ниәттәрен пыран-заран килтерә. Хатта тәҡдиренең һуңғы нөктәһенә лә әүерелә. Автор сюжет һыҙыҡтарын йәнәш ойоштора. Был иһә характерҙың асылына төшөнөргә ярҙам итә. Шамил йылға аша кисеп, Мәрйәмгә ҡунырға йөрөй. Кисеүҙән аҫтараҡ ҡына сөңгөл урын, унда төшһәң – эш харап. Тәбиғәт сөңгөлө һәм кеше күңелендәге сөңгөлдәрҙе яҙыусы һәр саҡ йәнәш үҫтерә. Шамилдың Мәрйәмгә өйләнеүе, уның ҡыҙы Гүзәлде мыҫҡыҫ итеүе – кешелек сифаттарын юҡҡа сығара бара.

«Эйе, әсәһе менәм йәшәп, ҡыҙын баҫыу һымаҡ хәлде, иптәш, һин генә түгел, байтаҡ кеше ишеткәне-күргәне юҡ был тирәлә. Ғәжәп бер ваҡиға, оҙаҡ йылдар телдән төшмәй һөйләнер тарих булып ҡалыр инде ул. Йыуаштан йыуан

сыға тигән һымаҡ, Шамилдан быны һис көтмәгәндәр ине. Ә ул эшләне лә ҡуйҙы».

Шамил баҫҡан яңылыш юл бик хәтәр. Мәрйәм өйҙән ҡыуып сығарғас, ул, уйынса: «...Үҙенә тиклем башҡаларҙың йөрөгәнен ишеткәйне бит, уға ла бер аҙ файҙаланырға ла ташларға кәрәк булған. Шуны эшләй алманы Шамил, көсө, характеры етмәне, Мәрйәмдең сөңгөлөнә батты ла ҡуйҙы».

Гүзәл менән йәшәй башлағас та аралары өҙөлмәй Шамил менән Мәрйәмдең. Тап шул кисеү аҫтындағы сөңгөл дә, Шамилдың киҫекһеҙлеген туҡтатыр өсөн, ғүмерен ала. Ә Гүзәлде ошо мәлдә балаға тулғаҡ тота башлай. Яҙыусы Шамил характерының көсһөҙ яҡтарын төрлө-төрлө ваҡиғалар аша ныҡлы асып биргән. Ҡатмарлы образ уйландыра ла, һағайта ла.

Т.Ғиниәтуллиндың «Баҙ » хикәйәһендәге Барыйға бик яҡын, икеһе лә тормош сөңгөлөндә батып ҡалған кешеләр.

Ә.Әминевтең хикәйәләренең күбеһендә әхлаҡи-этик проблемалар ята. «Бүре балалары» әҫәрендә был проблема ике юҫыҡта: кешеләр һәм хайуандар донъяһында бөрөләнә. Әммә улар бер-береһе менән бик яҡын, хатта бәйле лә. Автор кеше һәм тәбиғәт мөнәсәбәттәренең бәйләнештәрен ғәҙәти генә күренештәрҙән башлап ебәрә лә, артабан улар араһындағы ҡаршылыҡтарҙы ҡырҡыулаштыра. Яҙыусы халыҡтың милли йөҙөн, рухи башланғысын юғалта барыу кеүек үтә лә ҡырҡыу һәм көнүҙәк мәсьәләне тормошсан ваҡиғалар аша һүрәтләй. Хикәйәләге ауылда яңғыҙ ҡалған Сәкинә менән кәнтәй эттең яҙмышында уртаҡлыҡ бар һәм уны автор бик оҫта уйната, бүреләр менән командировкаға килеп киткән Иван араһында ла психологик бәйләнештәр әҫәрҙе уҡымлы иткән. Халҡыбыҙҙа «бүрене бүреккә һалһаң да, урманға ҡарай» тигән мәҡәл бар. Әҫәрҙең идеяһы ла шуға ҡайтып ҡала. Сәкинә күҙ нурындай тәрбиәләп үҫтергән улы Альбертты Тамбовҡа атаһына алып китәләр. Көсөктәре бүреләргә эйәрен киткән, ә үҙе шым ғына солан аҫтымда ятып ҡалған кәнтәй генә Сәкинәнең хәлдәрен аңлай кеүек. Үкенес, әммә был ҡәтғи ысынбарлыҡ.

«Ҡар кешеһе» хикәйәһендә әхлаҡи-этик һәм мифологик проблемалар бер үҙәккә бәйләп бирелгән. Ысынбарлыҡ һәм ижади хыял аша автор йәшәйешебеҙҙәге экологик мәсьәләнең ҡырҡыу яҡтарын сағылдыра. Автор ҡарт һунарсы Йомағол һәм ҡар кешеһе образдарын тәрән психологик күренештәрҙә генә һүрәтләп ҡалмай, ә мәсьәләне улар ярҙамында бар тулылығында асыуға өлгәшә. Хикәйәлә ҡулланылған композицион алымдар (төш, иҫләүҙәр, юрауҙар) әҫәрҙе һәр яҡлап байыта, ә ҡуйылған мәсьәләнең ҡырҡыулығын күтәрә, Ә.Әминев «Ҡар кешеһе»ндә өр-яңы форма табыуы ижадының яңы баҫҡысы. Был юҫыҡтағы эҙләнеүҙәре образлы фекерләүҙең яңы үҙенсәлектәрен күрһәтеп кенә ҡалмай, ә новаторлыҡ киңерәк даирәне яулай барыуы хаҡында ла һөйләй. Донъя әҙәбиәтендә С.Айтматовтың әҫәрҙәрендә лә ошоға яҡын йүнәлештәрҙе күрергә мөмкин.

Ә.Әминевтең «Ҡорт» һәм «Өс ете» хикәйәләре Мәхмүт һәм Билал образдарының күңел кисерештәрен сағылдыра. Сюжеттағы динамикалы

хәрәкәт персонаждарҙың характер үҙенсәлектәрен, уларға нигеҙләнгән эске ҡаршылыҡты тәрән фекерҙәр аша уҡыусыға еткерә.

«Ҡорт» та ир һәм ҡатын араһындағы мөнәсәбәттәрҙең бер генә яғы - көнләшеүҙең көлкөлө һәм ҡурҡыныс ваҡиғаларға барып сығыуын төҫмөрләйбеҙ.

«Өс ете» күберәк фәлсәфәүи уйланыуҙарға, ретроспектив алым аша Билал образының характерына иғтибарҙы туплай. Яҙыусы һандарҙың серлелеген художестволы деталь кимәленә күтәреп, төп герой образын асыуҙа бик оҫта ҡуллана. «Яҙмыштан уҙмыш юҡ» әйтеме лә Билал ҡарт характерына тура килә. Йәшәү һәм үлем араһында кешенең уй-кисерештәре, башҡаларға мөнәсәбәттәре йыйнаҡ ваҡиғалар аша сағылып, тос фекерҙәр менән ҡоршалған.

Яҙыусының «Ҡытайгород», «Усман ташы», «Танкист», «Бер кәмәлә», «Мең дә бер ғазап», «Һуңлаған бүләк», «Йондоҙ сәскә» повестары заманыбыҙҙың төрлө проблемаларына арналған. «Ҡытайгород» повесы композицион яҡтан бай алымдары һәм форма йәһәтенән яңылығы менән айырылып тора. Хатта исеме лә традицион түгел, ә һиҫкәндереп ебәрерлек. Ә.Әминев заманабыҙҙың байтаҡ актуаль провлемаларын повестың нигеҙе итеп ала ла ҡатмарлы характерҙар аша сағылдыра. Композицион яҡтан повесть бик йыйнаҡ, сюжет һыҙыҡтары әллә ни тармаҡланмай, ваҡиғалар бер тирәлә бара. Ә.Әминев «Ҡытайгород» повесында тос фекер, сағыу образдар менән эшләп, бик йыйнаҡ, яңы формалағы яңы әҫәр ижад иткән. Ниндәйҙер кимәлдә Б.Рафиҡовтың «Ғәрәп» повесы менән форма яҡынлығы ла бар.

«Мең дә бер ғазап» документаль повесының геройы Сәйфулла Мәжитов фашист лагерҙарында ыҙа сиккәндән һуң, ҡасып, Белоруссия партизандарына ҡушылып, артабан көрәшә.

Башта уҡ шуны билдәләргә кәрәк, яҙыусының «Усман ташы» повесының сюжет үҫешендә полифоник ҡараштар ярылып ята. Улар араһында автор фекере, персонаждар хәрәкәте һәм йәмғиәт ҡарашы айырылып тора. Тап ошо өс ҡараш ерлегендә повестың конфликт ебе төйөнләнә, артабан ваҡиғалар хәрәкәте тәрәнерәк аң даирәһен яулап ала.

Ә. Әминев ошо уҡ алымды үҙенең «Ҡытайгород» повесында ла бик оҫта ҡулланғайны. Ваҡиғалар сылбырын йылдам үҫтереп, үҙәк сюжет һыҙығын тулыландырыусы художестволы деталдәр, йәнәшәлектәр композицияны байытып ҡына ҡалмай, фекер даирәһенең киңлеген һәм тәрәнлеген тәьмин итә. Шуға ла Кострома үгеҙенә бәйле сюжет һыҙығы повестың драматик яғын ҡырҡыулаштыра. Ишара аша төп мәғәнәне тәрәнәйтә. Әйткәндәй, Мостай Кәрим трагедияларында ишараның ғәйәт ҙур роль уйнауы бөтәбеҙгә лә мәғлүм. «Усман ташы»нда персонаждар һаны әллә ни күп булмаһа ла, һәр образдың үҙенә генә хас ҡылыҡ-һыҙаттары, телмәре, булмышы менән әҫәр проблемаһын тейешле кимәлдә яҡтыртырға ярҙам итә.

Автор заман проблемаһын күрһәтерҙәй конфликтты ике йүнәлештә: эске (психологик) һәм тышҡы ваҡиғалар хәрәкәте аша күҙаллай. Миңә ҡалһа, тәүгеһе күпкә тәрәнерәк һәм уңышлы ла, сөнки повестың төп геройы Рамаҙан

ҡарт ғәзәти ауыл кешеһендәй генә күренһә лә, сабыр холҡо, төплө фекере һәм һәр нәмәгә ныҡлы ҡарашы булған ир-уҙаманды тормош тағы ла бер һынау алдына ҡуя. Эйе, эйе – һынау. Һынауҙың да ниндәйе әле!? Уҡытыусылар башлығындағы ҡатын-ҡыҙҙар делегацияһы сигенер, ситкә тайпылыр урын ҡалдырмағас, нәҫел шәжәрәһен, күңел донъяһын ҡат-ҡат аҡтарырға мәжбүр. Тормош фәлсәфәһе шулай, әҙәм затын йыш ҡына һынауҙар алдына баҫтыра ла, ситтән генә күҙәткән төҫлө. Ә уның артында еңеүме, еңелеүме – билдәһеҙ. Автор ҙа был дилемманы оҫта уйнатып ҡына ҡалмай, ә ысынбарлыҡты художестволы сағылдырыуҙа ярайһы уҡ ҡыҙыҡлы ысулды таба. Шуға ла ваҡиғалар сентименталь ҡараштарҙан алыҫ тора, ә сатирик пафос өҫтөнлөк итә. Яҙыусы үткер социаль, әхлаҡи мәсьәләләрҙе лә күңел һыҡтауҙарынан иламһырап түгел (күп кенә ҡәләмдәштәрендә тулып ята), әсе ирония аша ҡабул итергә ярҙам итә.

«Усман ташы» повесының поэтикаһы ваҡиғаларҙың динамик ағышы аша үҙенсәлекле характерҙарҙы, замандың актуаль мәсьәләләрен художестволы сағылдырыуҙа ғәйәт ҙур роль уйнай. Форма яңылығы, композицион алымдар геройҙарҙың халыҡсанлығын, образдарҙың тослоғон, социаль-әхләҡи проблеманың үткерлеген асып бирергә ярҙам итә. Яҙыусы фекере лә повестың нигеҙенә бәйле психологик йүнәлештә тәрәнәйә бара. Был иһә хәҙерге башҡорт прозаһының юғары кимәлен күрһәтһә, повестың авторы Әмир Әминевтың ижади оҫталығының бер һыҙаты.

Ошо йәһәттән Әмир Әминевтың «Танкист» повесы заман проблемаларын бик ҡыйыу күтәреүе, фәлсәфәүи яҡтан тәрәнлеге, уйланырлыҡ итеп биреүе менән һуңғы йылдарҙағы әҫәрҙәренән айырылып тора. Композицион яҡтан йыйнаҡ, әҫәрҙә күтәрелгән мәсьәләләрҙе бер төйөнгә төйнәрлек характерҙы динамикалы хәрәкәттә барлыҡ сюжет ептәре менән бәйләй. Әмир Әминевтың «Танкист» повесында йәмғиәт һәм шәхес проблемаһы күберәк ҡыя (вертикаль) яҫылыҡта, кешеләрҙең психологияһы аша динамикалы хәрәкәттә сағылыш таба. Әхлаҡи, социаль мәсьәләләр геройҙың тәрән күңел кисерештәре, драматик ваҡиғалар, үҙ-ара мөнәсәбәттәрҙең ҡырҡыу ҡараштарынан туҡыла.

ӘҘӘБИӘТ

1. Алибаев З.А. Поэтика современных башкирских романов.-Уфа: Самрау, 2020.-286 с.
2. Күзбәков Ф.Т. Рухиәт ҡотҡарыр.- Өфө: Китап, 2011.- 196-208 бб.
3. Әлибаев З.А, Һүҙ ҡөҙрәте.- Өфө: Китап, 2022. -224 бит.
4. Әминев Ә.М. Сөңгөл.- Өфө: Китап, 2011.-224 бит.
5. Әминев Ә.М. Ҡәләмдәштәргә һүҙ.- Өфө: Китап, 2011.-264 бит.
6. Әминев Ә.М .Бер кәмәлә.- Өфө: Китап, 2016.-444 бит.
7. Әминев Ә.М. Хикәйәләр.- Өфө: Китап, 2021.-272 бит.

© Әлибаев З.А., 2023

УДК 821

Әминева Р.Х., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф канд., доц
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к.

БАШҠОРТ ХАЛЫҠ ӘКИӘТТӘРЕНДӘ БАТЫР ОБРАЗЫ

Аннотация. Данная статья посвящена образу батыра в башкирских народных сказках. Понятие мужества во все времена соприкасалось с такими нормами, как честь и совесть, человечность и человечность. В качестве примера анализируются башкирские народные сказки о батырах “Акьял батыр”, “Урал батыр”, “Умурзак батыр”, “Кыркатар батыр”.

Annotation. This article is devoted to the image of the batyr in Bashkir folk tales. The concept of courage has always been in contact with such norms as honor and conscience, humanity and humanity. As an example, Bashkir folk tales about batyrs “Akyal Batyr”, “Ural Batyr”, “Umurzak batyr”, “Kyrkatar batyr” are analyzed.

Ключевые слова: башкирские народные сказки, сказки о батырах, образ батыра, мужество, герой.

Key words: Bashkir folk tales, tales about batyrs, the image of a batyr, courage, hero.

Батырлыҡ төшөнсәһе һәр заман өсөн намыҫ һәм выждан, кеселек һәм кешелек кеүек нормалар менән йәнәш килә. Башҡорт халҡы өсөн батырлыҡ тыуған ерҙе һаҡлау һәм яҡлау, халыҡты ҡурсалау кеүек тәғлимәттәрҙән башлана. Батырлыҡ һәр осор өсөн дә актуаль күренеш булып ҡала. Беҙҙә батырлыҡты ир-егет, ат образдарына бәйле күҙаллайҙар.

Башҡорт халыҡ әкиәттәрендә батыр образын асыҡлау; балаларҙа үҙ халҡына һәм мәҙәниәтенә ҡарата мөхәббәт, ихтирам һәм ғорурлыҡ тәрбиәләү; йәш башҡорт быуында башҡорт халыҡ әкиәттәренә һөйөү һәм ҡыҙыҡһыныу уятыу; балаларҙа башҡорт халыҡ әкиәттәренең мәғәнәһен, идеяларын тыңлай һәм аңлай белеүҙе тәрбиәләү.

Әкиәттәр – халыҡ ижадының бик боронғо һәм киң таралған жанры. Халыҡ араһында уны «ҡарһүҙ» тип тә йөрөтәләр. Ул ҡарттарҙан ҡалған «аҡыллы һүҙ» тигәнде аңлата. Ғәҙәттә, «борон-борон заманда йәшәгән, ти, бер әбей менән бабай» тип башлана. Йөкмәткеһенә ҡарап, башҡорт халыҡ әкиәттәре өс төркөмгә бүленә: тылсымлы, тормош-көнкүреш, хайуандар һәм батырҙар тураһындағы әкиәттәр.

Башҡорт халыҡ әкиәттәрендә иң сағыу һәм әүҙем ҡатнашыусы образдарҙың береһе – ул батыр. Ғөмүмән, уларҙы төп образ, тип әйтергә лә мөмкин.

Мин үҙем был эштә дүрт әкиәтте сағыштырҙым.

Аҡъял батыр әкиәте

“Аҡъял батыр” әкиәтендә өс батыр бар, әммә төп герой - Аҡъял батыр. Урман батыр һәм Тау батыр, Аҡъял батыр образын асыҡлап килә тип әйтергә була. Әммә улар ҙә батыр итеп һүрәтләнгән. Был әкиәттең төп мәғәнәһе - ысын дуҫлыҡ һәм хыянат, шулай уҡ яуыз көстәргә һәм кешелекһеҙ бәндәләргә ҡаршы көрәшеүсе геройҙарҙың нисек итеп идеаллаштырылыуын был әҫәр асыҡлай.

Аҡъял батыр – оҙон ҡуңыр сәсле егет. Был герой әкиәт башынан уҡ үҙен ғәҙел һәм изгелек яҡлаусы кеше итеп күрһәтә. Ата-әсәһе яҡты донъянан киткәс ул бер үҙе тороп ҡала һәм халык нисек көн итә икәнен күреп, белер өсөн ил гиҙергә була. Иң беренсе уның юлына Тау батыр осрай, һуңынан – Урман батыр.

Тау батыр – бер тауҙы икенсе урынға күсерә. Урман батыр – урман ҡуйырып киткән урындарҙан ағастарҙы күсереп ултырта.

Был ике батырға алдашыу һәм ҡурҡыу хас икәнен иң беренсе беҙ иргәйел ҡарт менән осрашыу ваҡытында күрәбеҙ. Улар кәмһетелеүҙән һәм хурлыҡтан ҡурҡып, яуыз иргәйел ҡарт барлығы тураһында Аҡъял батырға һөйләмәйҙәр. Һуңынан, Аҡъял батырҙы ер аҫтында ҡалдырып, ул үҙ көсө менән ярлылар өсөн яулаған байлығын, Урман һәм Тау батырҙар үҙ итмәксе булалар.

Шулай итеп, әкиәт һуңында Аҡъял батыр ҡуркыу белмәгән, ғорур кеше булып ҡала һәм дә ул уҙенең батырығы арҡаһында бөйөк данға һәм ихтирамға лайыҡ була. Ә Урман һәм Тау батырҙар көнләшеү, яуызлыҡ менән үҙҙәрен хурлайҙар. Аҡъял батыр үлтерер тип ҡурҡып ҡына, улар үҙгәрергә риза булалар: Тау батыр, тауҙарҙың бөтә байлыҡтарын табып, кешеләргә бүләк итер, ә Урман батыр, үҙенең көсөн аямяйынса, кешеләр рәхәт йәшәһендәр өсөн, урмандар үҫтерер, баҡсалар ултыртыр...

Урал батыр әкиәте

“Урал батыр” әкиәтендә лә барлыҡ кешелек сифаттарының төрлөлөгөн күҙәтә алабыҙ: Шүлгән батыр – кеше һүҙенә ышанып, атаһының әйткәнен тыңламай, ҡомһоҙлоҡ арҡаһында үҙе үҙенең башына етә; ә Урал батыр образы был әкиәттә кешене тәбиғәттең иң көслө бөйөк заты, төрлө яуыз көстәрҙе еңеп сығыр, донъяла ғәҙеллек, ирек, иркенлек урынлаштыра торған ҡеүәт эйәһе итеп күрһәтә.

Урал батыр образы яҡшылыҡтың бер өлгөһө итеп күрһәтелә, ағаһы Шүлгән яманлыҡтың ғибрәтле бер һыны итеп бирелә. Урал атаһының һүҙен тота, үҙендә тик яҡшылыҡ ҡына тәрбиәләй, ә ағаһы Шүлгән үҙ һүҙле, тиҫкәре булып яуыз көстәр менән дуҫлаша.

Урал – бик көслө батыр. Уның көсөнә бер ниндәй аждаһалар ҙа, дейеүҙәр ҙә ҡаршы тора алмай. Ул ата-әсәһен тыңлай, аҡһаҡалдарҙың кәңәшенә ҡолаҡ һала. Урал батыр ғәҙеллекте, хаҡлыҡты яҡлай. Ул кешеләргә ирек, бәхет килтерә. Ер-һыуҙың, кешеләрҙең үлемһеҙлеге өсөн үҙен ҡорбан итеп, тереклек һыуын тирә-йүнгә бөркә. Уның бөтә тырышлығы кешеләргә тик изгелек эшләргә арналған.

Оморҙаҡ батыр әкиәте

Был әкиәттә Оморҙаҡ батыр, уның улы һәм ейәне хаҡында һүҙ бара, улар барыһы ла батыр итеп асыҡлана. Оморҙаҡ батыр образынан башлап, уның ейәненә тиклем беҙ батырҙарҙың көс үҫешен күҙәтәбеҙ.

Оморҙаҡ үҙ ғаиләһендә үҫмәй, ә бер байҙа малайлыҡта бала сағын үткәрә. Егет булып үҫеп еткәс, батша ойоштороған байрамда, батшаның иң көслө бәһлеүәнен еңеп, батша ҡыҙын кәләш итеп алып, батша булып китә. Уның улы, аждаһаны көрәштә еңеп, күрше батшалыҡтағы батшаның батырын еңеп, шулай уҡ, батша ҡыҙына өйләнеп, батша булып китә. Ә инде Оморҙаҡтың ейәне, дейеүҙәрҙең батшаһы булып китә. Шулай итеп, был әкиәт, беренсенән - яҡшылыҡ һәр ваҡыт донъяла өҫтөнлөк итә икәнлеген күрһәтә. Кеше хатта дейеүҙәр батшаһы була ала. Икенсенән, көс-ҡеүәт быуындан быуынға күсеп, артып килә. Бер ғаиләнән башланып, был көс-ҡеүәт халыҡ көсөнө, уның берҙәмлегенә әүерелә. Шулай уҡ, был әкиәттә кесене идеаллаштырыу ысулы күренә,- ул менән ейәндәрҙең ата һәм олатайҙан көслөрәк булып сығыуы асылда эстетик законға бәйләнә.

«Ҡырҡатар батыр» әкиәте

Был әкиәт боронғо ғөрөф-ғәҙәттәрҙе сағылдыра. Ҡырҡатар кәләш алған өсөн, кешеләр уны күралмаҫ булалар. Батыр түҙмәй һәм ҡатынын алып, бер йылға буйында, ырыуҙан тыш, икеһе генә йәшәй башлайҙар.

Был дәүерҙә бер ырыу ирҙәре икенсе ырыуҙағы ҡатын-ҡыҙҙар менән генә никахлаша алған. Бер ырыуҙа булған ҡатындар һәм ирҙәр айырым тороп булғандар. Ҡырҡатар был йоланы боҙа. Әммә ошо тәүтормош-община көнкүрешендә ҡанунлашҡан ғөрөфкә үҙ ихтыярын ҡаршы ҡуйып, ул рухи батырлыҡ күрһәтә. Тап ошо ҡылығы арҡаһында Ҡырҡатар ырыу коллективында ғәҙәттән тыш шәхес булып алға баҫа.

Ырыу алдында үҙ ҡарашын күрһәтә алһа ла, ҡанға һеңгән ғәҙәттәрҙән ул аша сыға алмай һәм ҡатыны менән бер өйҙә тормайҙар. Улар һыу буйында ҡара-ҡаршы һалынған ике өйҙә йәшәйҙәр.Ҡырҡатар батыр үҙе теләгәнсә йәшәмәксе, әммә тормошта тамыр йәйгән ғөрөфтәрҙән ҡасып ҡына ҡотолоп булмай икәнен ул яҡшы аңлай. Был образ аша беҙ элекке тормошта иҫке ғөрөф-ғәҙәттәр яңы ҡараштар, ҡаршылыҡтар менән алмашына башлауын күрәбеҙ.

Батырҙар тураһында әкиәттәрҙә персонаждар ҡапма-ҡаршы ҡуйылып, ике төргә бүленә, сюжет улар араһындағы бәхәскә ҡарата ҡорола.

Әкиәт батыры оло маҡсаттар өсөн тыуа. Уның тыумышы ла, бала сағы ла һис ғәҙәттәгесә түгел, ә серле һәм мөғжизәле. Йыл үҫәһен ай үҫкән, ай үҫәһен көн үҫкән батырҙар, үҫмер саҡтарынан уҡ үҙҙәренең иҫ киткес ғәйрәтле булыуҙарын күрһәтәләр. Батырҙар тураһындағы әкиәттәрҙең айырмалы һыҙаттары булып батырҙарҙың серле-мөғжизәле тыуыуҙары, уларҙың ғәҙәттән тыш бала саҡтары, илгә афәт алып килеүсе яуыз көстәргә ҡаршы тороуҙары, илдә тыныслыҡ һәм ғәҙеллек урынлаштырыуҙары тора.

Аҡъял батыр, Урал батыр һәм башҡа әкиәт батырҙары береһе лә ҙур данға, бөйөклөккә ирешеүҙе маҡсат итеп ҡуймағандар.

Әкиәт батырҙары ғәҙәттә ҡалаларҙы һәм халыҡты аждаһа, иргәйел, дейеү ҡоллоғонан ирекккә сығаралар, дошман яуын тар-мар итәләр, яуыз батшаларҙы батшалыҡтан ҡолаталар, юғалған ҡатын-ҡыҙҙарҙы, малдарҙы табалар. Иң мөһиме шуға иғтибар итергә кәрәктер: батыр ниндәй генә маҡсат менән ата йортонан сығып китмәһен, әкиәт аҙағында тейешле ҡатын табып, ғаилә ҡороп, бәхетле тормош күрә, йә иһә унан һуң бөтмәҫ даны ҡала.

Хәҙерге фольклористикала, батырҙар әкиәте, тылсымлы әкиәт кеүек үк, тәүтормош община йәмғиәтенең тарҡалыу осоронда тамырлана. Был ырыу коллективынан көслөрәк характерлы айырым шәхестәр бүленеп сыға башлауға, уларҙың үҙаңдары үҫеү процесына, яңы бурыстарға һәм теләктәргә бәйләнгән. Һөҙөмтәлә, әкиәт батыры ғәҙәттән тыш көскә эйә булған кешенең идеаллаштырылған образынанан килеп сыға. Батырҙар әкиәтендә герой шәхесе, уның үҙенең мөмкинлектәре идеаллаштырыла.

Батырҙар әкиәтендә конфликт мәсьәләһе лә геройҙың, төрлө мифик заттар йөҙөндә дөйөмләштерелгән тәбиғәт көстәренә, кешенең үҙ иркен тотҡарлап торған, социаль үҫештәре һәм талаптары менән тап килмәгән ғәҙәттәр ҡаршы сығыуына бәйләнгән.

ӘҘӘБИӘТ

1. Аслаев Т.Х., Атнағолова С. В Әкиәттәр – Өфө: Башҡортостан Китап нәшриәте, 1996. – 320 бит.
2. Зарипов Н.Т Йәшәгән, ти, батырҙар. Башҡорт халыҡ әкиәттәре – Өфө: Башҡортостан Китап нәшриәте, 1990. – 536 бит.

© Әминева Р. Х., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821

Әминова А.Ф., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

ИГЛИН РАЙОНЫ ТАУ АУЫЛЫ ДИАЛЕКТЫ

Аннотация. Диалект – это разновидность языка, которая распространена на определённой местности. Данная статья посвящена изучению диалекта Иглинского района села Тау. Изучены фонетические особенности разговорной речи села Тау. В качестве примеров автор привел оригинальные тексты, показывающие особенности речи местных жителей. Автор также сравнил диалектные и литературные слова.

Annotation. A dialect is a type of language that is common in a certain area. This article is devoted to the study of the dialect of the Iglinsky district of the village

of Tau. The phonetic features of the colloquial speech of the village of Tau have been studied. As examples, the author cited original texts showing the peculiarities of the speech of local residents. The author also compared dialect and literary words.

Ключевые слова: диалект, речь, фонетические особенности диалекта, говор.

Key words: dialect, speech, phonetic features of dialect, dialect.

Тау – бик боронғо ауыл. Профессорҙар билдәләүенсә, 1740 йылдарға тиклем ауыл Кәмбрәк тип аталған. Кәмбрәк ауылы халҡы Ләмәҙ йылғаһы ярында йәшәгән, шуға күрә ауылды һәр яҙ һайын һыу баҫҡан. Был бәләнән ҡотолор өсөн, ауыл халҡы тау башына йәшәргә күскән. 1764 йылдан алып Кәмбрәк ауылы архивтарҙа Тау тип йөрөтөлә башлаған.

Тау ауылы халҡы Әйле ырыуына инә. Улар үҙҙәренең алсаҡлығы, ябайлығы, ҡунаҡсыллығы менән айырылып торалар. Ололар менән һөйләшкәндә әңгәмәләремде яҙып барҙым. Мәҫәлән, 1934 йылғы Наил бабайым ауыл тураһында түбәндәгеләрҙе һөйләне: (бабайымдың телен үҙгәртмәй яҙам) «Был ауылта ситтән килеп йәшәгәннәр ҙә бар. Ауыл халҡы умарта менән шөғөлләнә. Бәрәңке, емеш-еләк, йәшелсә утыртабыҙ. Байтаҡ халыҡ мал тота. Ауылыбыҙ зурая, яңы урамнар барлыҡҡа килә. «Һаумыһығыҙ, ауылдаштар!», «Һабантуй», «Ҡарға бутҡаһы» кеүек байрамнар үткәрелә. Ауылта башҡортлар, татарлар, урыҫлар ҙа бар. Килен булып та төшәләр, күрше Мына Гара ауылынан та күстеләр. Ул ауыл бик күптәнке түгел, башҡортларҙан урыҫлар ер һатып алғаннар. Башҡортлар урыҫларға: «Мына һеҙгә гора», – тип күрһәткәннәр».

80 йәшлек Һарунов Илтүзәр бабай ҙа ауыл халҡы тураһында бына нимәләр һөйләне: «Ауыл халҡы мынта Мәсетле районы яғынан килеп утырыға тейеш. Хәҙерге гәзитләрҙә Салауат Юлаевны, йәнәһе мынтағы Тәкәй ауылынта тыуған, тип яҙалар. Был дөрөҫ түгел. Беҙнең ата- бабаларыбыҙ аларны тиргәрләр иҙе.» Илтүзәр бабайҙың әле йәшәгән йорто 1916 йылда һалынған. Өй бүрәнәһенең бер ерендә «Казакская белая гвардия» тигән яҙыу бар.

«Мин үҙем бөтөннәй икенсе ауылта тыуғанмын. 1937 йылта әтәйемне ҡулға алғас, ошо йортҡа нәнәйем менән күсеп килгәнбеҙ. Шунан бирле ошонта йәшәйем. Нәнәйем һөйләүе буйынса, иң беренсе мынта аҡлар килгән. Алар бай булған, нәнәйҙән әпәй һалтырғаннар. Балалар күп булған, алар күпме әпәй алһалар ҙа аҡлар асыуланмағаннар. Аҙаҡ быларны ҡыуып, ҡыҙыллар килеп еткән. Ҡыҙыллар ярлы-ябаға халыҡтан булған бит инте. Тупый ғына әпәй алһалар ҙа, шул кешене үлтергәнсе туҡмағаннар», –- тип һүҙен тамамланы әңгәмәсем.

Артабан мин Тау һөйләшенең фонетик үҙенсәлектәрен өйрәндем.

Һөйләштең сиге **нт, ңт, мт, лт, нк, ңк, мҡ, мк** диссимилятив өн ҡушылмаларына ҡарап билдәләнә.

Л, м, н, ң талғын тартынҡыларынан һуң яңғырау **д** урынына **т** ҡулланыла:

1. Һүҙ менән ялғау араһында: *бынта (бында урынына), ауылта – ауылда, тамты – тамды һ.б.*

2. Һүҙ менән киҫәксә араһында: *һин тә, мин тә, ул та, барайалмағантаһа – бара алмаған дабаһа.*

3. Һүҙҙәрҙең нигеҙендә һәм ҡатмарлы ялғауларҙа: *ҡонтоҙ – ҡондоҙ, юлташ – юлдаш, өнтәшеү – өндәшеү.*

М, н, ң талғын тартынҡыларынан һуң **ғ** һәм **г** урынына **ҡ** һәм **к** килә:

1. Һүҙ менән киҫәксә араһында: *һин кенә – һин генә, аҫтан ҡына, аҫтан ғына.*

2. Һүҙҙәрҙең нигеҙендә һәм ҡатмарлы ялғауларҙа: *ямҡыр – ямғыр, сәңкелтәк – сәңгелдәк, еңкә – еңгә һ.б.*

Ғөмүмән, диссимилятив өн ҡушылмалары – боронғолоҡ ҡалдығы. Улар Орхон–Енисей яҙмаларында ла осрайҙар. Тау һөйләше **һ–ҫ** өндәрен ҡулланыу буйынса әҙәби телдән ныҡ айырылмай. Тик һүҙ уртаһында ҫ ҡулланылыусан. Мәҫәлән, *туҡҫан – туҡһан, һарымҫаҡ – һарымһаҡ, турҫайыу – турһайыу.*

Ҡайһы бер һүҙҙәрҙең беренсе ижегендә **о** урынына **у** ҡулланыла: *ҡумкан,ҡумаҡ,ҡумартҡы һ.б.*

Һандарҙың яҙылыштары ла бик үҙенсәлекле: *еҙе, еде – ете, ун еде – ун ете, едмеш – етмеш.*

Һүҙ уртаһында көньяҡ–көнсығыш һөйләштәрҙәге кеүек **ңғ/нг** урынына ң килә: *һаңрау, яңрау, ҡуңыр.*

М, г өндәренән башланған ялғауҙар ҡушылғанда, ҡылым тамырының аҙағындағы л төшөп ҡала*: һа(л)ған, ҡа(л)ған һ.б.*

Ҡайһы бер һүҙҙәр фонетик варианттар бирәләр: *мәшкәк – бәшмәк, марйа – мәрйә, йылай – илай, үрәнә – өйрәнә һ.б.*

Ауылым халҡы һөйләшендә түбәндәге морфологик үҙенсәлектәр билдәләнем.

Исемдең үҙгәртеүсе ялғауҙары түбәндәгесә бирелә: *башҡортлар – башҡорттар, атлар – аттар, малайлар – малайҙар, ҡыҙлар – ҡыҙҙар, халыҡлар – халыҡтар һ.б.* Мәҫәлән, әбейем Гөлирә Әхмәт ҡыҙының биргән мәғлүмәттәрендә был асыҡ сағыла:

«Малайлар-һалайлар, сүплектәге ҡалайлар,

Ҡыҙлар-быҙлар, һауаҙағы йондоҙлар».

Иркәләү-кесерәйтеү ялғауҙарынан **-ҡай, -сай, -саҡ, -анай һ.б.** ҡулланыла: *сыбарҡай, күксәй, ҡолонҡай, аҡанай.*

Күрһәтеү һәм берлектәге зат алмаштары төбәү килештәге **-ныңа, (-неңә һәм -ңа) ңә** ялғауҙарын ҡабул итәләр: *минеңсә, аныңа(аңа, мыныңа), мыңа, шуныңа/шуңа.*

Башҡа төрлө алмаштарҙан шуларҙы күрһәтергә мөмкин*: һәр ҡайһыһы, әлләмә (әллә нимә), әллә нинтәй, әлләмәкәй (әллә нәмәкәй), берәй кем, берәй ҡалай, берәй нисек һис нәмәкәй.*

Һорау киҫәксәһе киң һуҙынҡылар менән ҡулланыуы мөмкин: *ҡайтаңмы, киләңме, йөрөйөңмө.*

Ололар менән һөйләшкән ваҡытта бик күп терминдар яҙып алдым, уларҙың лексик үҙенсәлектәре бик ҡыҙыҡлы. Йәмле Ләмәҙ йылғаһы буйында йәшәгән халыҡ элек-электән малсылыҡ, ҡортсолоҡ, балыҡсылыҡ менән шөғөлләнгәнлектән, ошо хужалыҡтарға бәйле терминдар үҫешкән. Шуларҙың ҡайһы берҙәре менән таныштырып китәм.

Диалект	**Әҙәби тел**
Абзый, абый	Ағай
Әннә, инәй	Әсәй
Әттә, әтәй	Атай
Түтәй	Апай
Еңкә	Еңгә
Әбей	Ҡәйнә
Бабай	Ҡайны
Нәнәй	Өләсәй
Ҡарттай	Олатай
Ала һыйыр	Сыбар һыйыр
Ҡыҙғылт ат	Ерән бейә (ат)
Дүңгәк айыу	Бәләкәй айыу
Дәү айыу	Ҙур айыу
Ташбаҡа	Гөбөргәйел
Әрмәнде	Тәлмәрйен
Ҡолоҡай, ҡолонсаҡ	Ҡолон
Көтөк	Эт балаһы
Ҡорған	Шаршау
Мендәр	Яҫтыҡ
Утырғыс	Ултырғыс
Һике	Карауат
Үрҙәк	Өйрәк
Ҡаҙлар	Ҡаҙҙар
Сепешләр	Себештәр
Әпәй	Икмәк
Тупый икмәк	Бәләкәй икмәк
Асытҡы	Әсе икмәк
Гөмбә	Ҡарама ағастарында үҫкән бәшмәк
Тупар еләге	Ер еләге
Күкәй	Йомортҡа
Бәрәңке, бәрәңге	Картуф
Һыуған, çуған	Һуған
Һарымçаҡ	Һарымһаҡ
Сөгөндөр	Сөгөлдөр

Ауылым халҡы һөйләшен өйрәнеү минең өсөн бик ҡыҙыҡлы эш булды. Үҙем өсөн күп яңы асыштар таптым. Минең уйлауымса, башҡорт кешеһе ниндәй генә диалектта һөйләшһә лә, ул мотлаҡ матур әҙәби телен дә белергә тейеш.

ӘҘӘБИӘТ

1. Тикеев Ф. С., Старухина В. Г. Край родной, Иглинский – 2-е изд., доп. – Уфа: Гилем, 2009. – 320 с.
2. Зинуров Р. Н., Миниханов И. И. Верхние, Средние и Нижние Лемезы – история, родословные, судьбы... (XVIII – XX века) – СПб: Сатори, 2021. – 343 с.

© Әминова А. А., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821.512.141

Әхмәтйәнова Л.А., студент
Научный руководитель: Нәбиуллина Г.М., филол. ф. канд., доц.
М.Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө ҡ.

БӨГӨНГӨ КӨНДӘ РУХИ-ӘХЛАҠИ ТӘРБИӘ БИРЕҮҘЕҢ РОЛЕ

Аннотация: В статье затрагивается проблема духовно-нравственного воспитания в условиях образовательного учреждения. Особое внимание уделено законам и программам в сфере образования, которые трактуют необходимость воспитания личности. Представлены примеры духовно-нравственного воспитания на уроках башкирской литературы по произведениям Н. Гаитбаева.

Annotation: This study aims to investigate the role of the problem of spiritual and moral education in an educational institution. Particular attention is paid to the laws and programs in the field of education, which interpret the need to educate the individual. Examples of spiritual and moral education at the lessons of Bashkir literature based on the works of N. Gaitbaev are presented.

Ключевые слова: духовно-нравственное воспитание, ценности, идеалы, Н. Гаитбаев.

Key words: spiritual and moral education, values, ideals, N. Gaitbaev.

Бөгөнгө көндә рухи-әхлаҡи тәрбиә биреү иң мөһим мәсьәлә булып тора. Ул XXI быуаттағы актуаль проблемаларҙың береһе, сөнки хәҙерге донъяла изгелек менән яуызлыҡ төшөнсәләренең сиктәре юйылған, материаль байлыҡ ысын рухи кимәттәрҙән өҫтөнлөк итә. Йәмғиәт алдында «нисек юғалған быуынды үҫтермәҫкә» тигән мәсьәлә тыуа. Был мәсьәләне хәл итеү күбеһенсә уҡытыусының эшмәкәрлегенән тора.

Йәмғиәттең прогрессив үҫеше, халыҡтың матди яҡтан етешлеге менән генә түгел, тәү сиратта, уның рухи үҫеше менән бәйле. Бының өсөн үҫеп килгән быуынды әхлаҡи яҡтан тәрбиәү, уның әхлаҡи аңын һәм әхлаҡи тәртибен формалаштырыу ҙур әһәмиәткә эйә. Шуға күрә, яңы быуын федераль дәүләт белем биреү стандарттары уҡыу йорттары алдына: үҙ ҡарашы һәм фекере

булған, үҙ Ватанын һөйгән, кешелекле йәмғиәт төҙөргә ынтылыусы шәхестәр тәрбиәләүҙе иң беренсе бурыстар рәтенә ҡуя.

«Рәсәй Федерацияһында мәғариф тураһында»ғы закон менән билдәләнеүенсә, «белем биреү йөкмәткеһе раса, милли, этник, дин, һәм социаль урын биләгәненә ҡарамаҫтан кеше араһында, халыҡ араһында үҙ-ара аңлашыуға һәм хеҙмәттәшлеккә булышлыҡ итергә, донъяға ҡараштың төрлөлөгөн иҫәпкә алырға, уҡыусыларҙың үҙ фекерен һәм инаныуҙарын ирекле һайлау хоҡуғын тормошҡа ашырыуға булышлыҡ итергә, ғаиләлә һәм йәмғиәттә ҡабул ителгән рухи-әхлаҡи һәм социомәҙәни ҡиммәттәргә ярашлы һәр кешенең һәләттәрен үҫтерергә һәм уның шәхесен формалаштырырға тейеш«» [1, 12]. Шулай итеп, Рәсәй граждандарының рухи-әхлаҡи үҫеше хәҙерге мәғариф системаһының төп маҡсаты булып тора һәм мәғариф өсөн социаль заказға эйә [4, 13].

Дөйөм белем биреү мәктәптәрендә уҡыусыларға рухи һәм әхлаҡи яҡтан тәрбиә биреүҙе ойоштороу системаһының хоҡуҡи һәм методологик нигеҙҙәре: «Рәсәй Федерацияһында мәғариф тураһында»ғы һәм «Башҡортостан Республикаһында мәғариф тураһында»ғы закондары, Яңы быуын федераль дөйөм белем биреү стандарттары, «Рәсәй граждандарын рухи һәм әхлаҡи яҡтан шәхес булараҡ үҫтереү һәм тәрбиәләү концепцияһы».

Был документтар ярашлы балаларҙа формалаштырыласаҡ рухи һәм әхлаҡи ҡиммәттәр:

- һәр кешенең ирке, хоҡуғы дәүләт тарафынан яҡлаулы булыуын, башҡарған эше, тәртибе өсөн башҡалар алдында яуаплы икәнлеген аңлатыу;
- ғаилә ҡиммәттәре тураһында төшөнсә биреү;
- Ватанға ҡарата һөйөү, тормошта уңышлы, бәхетле булыуға ынтылыш уятыу;
- тирә-яҡ мөхиткә, тәбиғәткә һаҡсыл ҡараш, вайымһыҙлыҡҡа, битарафлыҡҡа ҡаршы көрәш сифаттарын тәрбиәләү;
- әхлаҡи һәм рухи ҡиммәттәр тураһында төшөндөрөү, уларҙы үҙендә тәрбиәләү теләге тыуҙырыу.

Был ҡиммәттәрҙе белем биреү процесына индереү ҙур социаль әһиәмиәткә эйә. Сөнки хәҙерге заманда уларҙың юғалтыу тенденцияһы күҙәтелә. Хатта балаларҙың иң ҡамил өлгөләре юҡ. Әммә идеаль кеше образы әхлаҡи тәрбиә биреүҙә мөһим роль уйнай. Яҡшы өлгө кешеләргә һәр ваҡыт һәм һәр эштә бик кәрәк, шулай ҙа ул балаларҙың күңел олоғайыуыға булышлыҡ итә. «Иң ҡамил өлгө кеше тормошо һәм тәртибе өсөн йүнәлеш булып хеҙмәт итә, ул кешеләрҙең эшмәкәрлегенә етәкселек иткән юғары маҡсат булып тора» [2, 469]. Шуға күрә һәр дәүерҙә шағирҙар һәм яҙыусылар, ғалимдар һәм рәссамдар үҙҙәренең әҫәрҙәрендә әхлаҡи идеалдың төрлө образдарын, идеаль шәхесте, идеаль социаль төркөмдө, идеаль йәмғиәтте, үҙенсәлеге буйынса кешеләрҙең идеаль тәртибен сағылдыра.

Замана балаларына нисек лайыҡлы өлгө күрһәтеп була? Мәҫәлән, Н. Ғәйетбаевтың күпселек әҫәрҙәрендә идеаль кеше образы айырым-асыҡ күренмәй, йәғни, уҡыусылар яуызлыҡты һәм изгелекте үҙҙәре билдәләргә

тейеш. Был идеал тышҡы ҡиәфәт менән түгел, ә кешенең эске донъяһы менән бәйле. «Шуныһы ҡыуаныслы, Н. Ғәйетбаев геройҙарын схемаларға ғына ҡормай, ә сюжет ҡоролошонда уларҙың ысынбарлығын күрһәтә ала,» [8, 337] – тигән юлдар аша Әлибаев З.А авторҙың герой образдарына ҡылыҡһырлама бирә. Һәр кеше хаталанырға һәләтле, әммә кризис хәлдәрҙә кешенең ысын йөҙөн күрергә мөмкин. Шулай уҡ, Н. Ғәйетбаевтың «Иҫке һүҙҙәр» хикәйәһендә төп герой Зариф Мифтахович дуҫының ике йөҙлө булыуын күрә. Уны эше буйынса Өфөгә күсерәләр, уның урынына Зиннур Яруллин исемле баш инженерҙы ҡуялар. Төп геройға был егет оҡшай, ул уға үҙенең улына ҡараған һымаҡ ҡарай. Ысын күңелдән Ярулинға ярҙам итергә тырыша, әммә ул егеттең Зариф Мифтаховичҡа мөнөсәбәттәре икенсе төрлө. Башта автор Яруллиндың тышҡы ҡиәфәтен иҫ киткес итеп һүрәтләй: «Оҙон кәүҙәле, киң яурынлы, бөҙрәләнеп торған ҡуйы сәсле, мөләйем был йәш егет Зариф Мифтаховичҡа бер ҡарауҙа уҡ оҡшаны» [9, 166]. Төп геройға был егет идеал кеше һымаҡ күренә, ул уны маҡтай, өлгө итеп ҡуя. Зиннурҙың эске торошо хикәйәнең һуңғы биттәрендә күрәнә: «Әҙәплелек, ғәҙеллек... – Яруллин ялҡау ғына көлдө. – Беҙҙең заман өсөн иҫке һүҙҙәр улар... » [9, 173]. Шул ваҡытта Зариф Мифтахович Яруллинды икенсе күҙлек аша күрә, ул ҡәнәғәтһеҙлек кисерә: «... Яруллиндың ошондай икәненә бер йыл ышанмай йәшәне. Ләкин яңы аңланы: яңылышҡан ул... »[9, 174]. Шулай итеп, хикәйә буйы идеал образының боҙолоуы күренә.

Күренеүенсә, К.Д. Ушинскийҙың: «Тәрбиә биреүҙең төп бурысы – әхлаҡи йоғонто» [3, 125] тигән фекере Н. Ғәйетбай әҫәрҙәре геройҙары яҙмышы аша раҫлана.

В А. Сухомлинскийҙың (1988) шәхестең эмоциональ-әхлаҡи үҫеше педагогик идеяһындарында, Ш.А. Амонашвилиның (1996) гуманлы педагогикаһында, И.П. Ивановтың (1990) тәрбиәүи мөнәсәбәттәр теорияларында рухлылыҡ һәм әхлаҡ барлыҡҡа килеүе нигеҙ булып тора.

«Уҡытыу алдынан тәрбиә биреү алып барылһа ғына педагогик процесс яҡшы була ала, сөнки ул тыуҙырған рухи көстәр уҡыусыларҙың уҫешенә һәм шәхесен формалаштырыуна мөһим булған белемде аҙыҡ булараҡ туплаясаҡ» [6, 201]. Д.И. Менделеев әйткәненсә «Тәрбиәһеҙ белем – аҡылһыҙ кеше ҡулында ҡылыс» [5, 102].

Уҡыусыларҙың рухи-әхлаҡи үҫешендә башҡорт теле һәм әҙәбиәт дәрестәренең роле ҙур. Нәфис һүҙ баланың аңына ғына түгел, ә хис-тойғоларға ла, ҡылыҡтарға ла тәьҫир итә. «Һүҙ баланы ҡанатландыра, яҡшыраҡ булырға һәм яҡшы эш эшләргә теләк уята, кешеләрҙең мөнәсәбәттәрен аңларға, тәртип нормалары менән танышырға ярҙам итә» [2, 469].

Н. Ғәйетбаев әҫәрҙәрендә рухи ҡиммәтәрҙе һаҡлау, тәбиғәткә һаҡсыл ҡараш тәрбиәләү проблемалары өҫтөнлөк итә. Мәҫәлән, «Ҡапҡан» повесында ул тәбиғәт тураһында шундай юлдар яҙа: «Тәбиғәттең ҡанундарын боҙорға ярамай! Кем үҙен тәбиғәттән көслөрәк, аҡылдыраҡ һанай, кәрәкмәгән ергә тығыла, тәбиғәт уны язалай!» [7, 205].

Башҡорт теле һәм әҙәбиәте – беҙҙең милләттең ғорурлығы һәм намыҫы, рухи-әхлаҡи тәрбиә биреүҙең нигеҙе.

Уҡытыу эшмәкәрлегендә рухи-әхлаҡи тәрбиә биреү уҡыусыны төрлө яҡлап үҫтереү өсөн айырылғыһыҙ бер өлөш булып тора. Был мәсьәләне тормошҡа ашырыуҙың бер ысулы – әҙәби әҫәрҙәр өйрәнеү, улар аша баланың эске һәм рухи донъяһына йоғонто яһау. Ғөмүмән, әҙәби әҫәрҙәр быуын-быуын кешеләр өсөн рухи-әхлаҡи ориентир булып тора. Сөнки улар кешелеккә хас иң яҡшы һыҙаттарҙы тәрбиәләргә тейешле: намыҫ, үҙеңде аңлау һәм тота белеү, хистәр тәрәнлеге, рухилыҡ, гражданлыҡ.

Шулай итеп, бөгөнгө көндә рухи-әхлаҡи тәрбиә биреүҙең роле ҙур. Хәҙерге заманда бөтә йәшәйеш өлкәләрендә, шул иҫәптән мәғариф өлкәһендә лә, бөйөк үҙгәрештәр күҙәтелә. Тормош ҡиммәттәрен, тамырҙарын һаҡлап ҡалыу өсөн, беҙгә белем менән берлектә киләһе быуынға рухи-әхлаҡи тәрбиә бирергә кәрәк.

ЛИТЕРАТУРА

1. Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» от 29.12.2012 N 273-ФЗ (последняя редакция) // [Электронный ресурс]: Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174/.
2. Агибалова, С. В. Духовно-нравственное воспитание на уроках русского языка и литературы как основа формирования общечеловеческих ценностей [Электронный ресурс]: // Молодой ученый. – 2015. – № 2 (82). – С. 468-471. – Режим доступа: https://moluch.ru/archive/82/14937/. – Дата обращения: 07.02.2023.
3. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. М.: Педагогика, 1973. – 350 с.
4. Адамова А.Г. Духовно-нравственное воспитание младших школьников во внеучебной деятельности на основе системного подхода [Текст]: дис. …канд.пед.наук – М., 2008. – 174 с.
5. Основы гуманной педагогики. В 20 кн. Кн. 1. Улыбка моя, где ты?/Шалва Амонашвили. – 4-е изд. – М.:Свет, 2017. – 304 с.
6. Основы гуманной педагогики. В 20 кн. Кн. 6. Педагогическая симфония. Ч. 3. Единство цели / Шалва Амонашвили. – 2-е изд. – М.: Свет, 2017. – 304 с.
7. Ғәйетбай Наил. Ҡапҡан: Мажаралы фантастик повестар. – Өфө: Башҡортостан “Китап” нәшриәте, 1993. – 208 бит.
8. Әлибаев З.А. Башҡорт романдарының поэтикаһы / Зәки Әлибаев. – Өфө: Китап, 2017. – 344 бит.
9. Ғәйетбаев Н.Ә. Буран. Повестар һәм хикәйәләр. Өфө, Башҡортостан китап нәшриәте, 1983. – 200 бит.

© Әхмәтйәнова Л.А., Нәбиуллина Г.М., 2023

УДК 821

Әхтәрйәнова А.М., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ, Өфө к.

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ ИЖАДЫНДА ҺУҒЫШ ТЕМАҺЫ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению темы войны в творчестве великого башкирского писателя и поэта Мустая Карима. В качестве примеров анализируются стихи поэта на тему войны.

Annotation. This article is devoted to the study of the theme of war in the works of the great Bashkir writer and poet Mustai Karim. As examples, the poet's poems on the theme of war are analyzed.

Ключевые слова: Мустай Карим, поэзия, стихотворение, тема войны, творчество, сборник.

Key words: Mustai Karim, poetry, poem, theme of war, creativity, collection.

Мостафа Сафа улы Кәримов 1919 йылдың 20 октябрендә Келәш ауылында ябай крәҫтиән ғаиләһендә тыуа. Бөйөк Ватан һуғышында ҡатнаша, шул уҡ ваҡытта шиғырҙар ижад итә. Фронттан ҡайтҡас, Мостафа Кәримов үҙен Мостай Кәрим тип исемләй. Башҡортостандың бөйөк яҙыусыһы булып таныла.

Башҡорт әҙәбиәтенең классигы, Башҡортостандың халыҡ шағиры, С. Юлаев исемендәге премия лауреаты – М. Кәримдең ижадын монографик планда Ғайса Хөсәйенов («Мостай Кәрим») [6], Тимерғәли Килмөхәмәтов («Мостай Кәрим драматургияһы») [4], Әхмәт Сөләймәнов («Беҙҙең илдең йәме») [5], Ильяс Вәлиевтар («Педагогика Мустая Карима») [2] өйрәнә һәм фәнни конференцияларҙа, ваҡытлы матбуғатта, Рауил Бикбаевтың «Шағир һүҙе - шағир намыҫы» [1] йыйынтығында ла төплө тикшерелә.

Мостай Кәримдең ижады Бөйөк Ватан һуғышы осоронда ныҡлап формалаша. Шуға ла уның әҫәрҙәрендә был тема үҙәк урынды биләй. XXI быуатта ла халыҡ-ара һуғыш афәте һаман да беҙҙе һағалап тора.

Ер йөҙөндәге кешеләр һуғыш һәм тыныслыҡтың мәғәнәһен аңламайынса, үҙгәрештәр булмаясаҡ. Шуға ла Мостай Кәримдең фронт осорондағы шиғриәте бөгөнгө көндә лә актуаль.

Бөйөк Ватан һуғышы башланғас уҡ, Мостай Кәрим фронтҡа юллана. Һөйөклө тыуған иленә, яратҡан ата-әсәһенә һәм милләттәштәренә «Мин фронтҡа китәм, иптәштәр!» шиғырын бағышлай:

Эйәрләне атай, ялын үреп,
Аҡбуҙаттың ярһыу, ап-ағын,
Әсәм һуҙа дәһшәт ҡылысының
Ҙур яуҙарҙа еңеп ҡайтҡанын.
Мин фронтҡа китәм, иптәштәр! [3]

Шағир уҡыусы менән ҡыҙыҡлы диалог алып бара һәм шуның аша һуғыш йылдарына ҡыҙыҡһыныу уята. Автор тыуған илен күтәрә, халҡыбыҙҙың еңелмәҫлегенә ышаныс һәм өмөт менән ҡарай. Тыуған яғына булған хис-тойғоларын бик эмоциональ һүрәтләй:

Ышан, атай, һин эйәрләп биргән
Аҡбуҙатым минең абынмаҫ,
Йәшең тамған был ҡылысты, әсәй,
Һуғарырмын дошман ҡанында. [3]

Шиғырҙың һуңғы юлдарында тыныс миҙгелдәр һәм киләсәк быуын тураһында һөйләй. Шиғыр-мөрәжәғәт формаһы бик ҡулай һәм был өндәшеүҙә киләсәккә өмөт, яҡты тормош яңғырай:

Атасаҡ таң, киләсәк яҙ өсөн,
Яҙын япраҡланыр гөл өсөн,
Тыуыр балам, йырланыр йыр өсөн,
Йыр өсөн һәм тыуған ер өсөн —
Мин фронтҡа китәм, иптәштәр! [3]

Был, буласаҡ бәхет символы, тыуған илебеҙҙең киләсәге булып тора.

Автор лексик ҡабатлау алымын ҡуллана: «Мин фронтҡа китәм, иптәштәр!». Шулай итеп, автор ҡабатланып килгән һөйләмгә баҫым яһай, уға экспрессивлыҡ өҫтәй һәм бер үк ваҡытта тексҡа ритм бирә. Ҡабатлау, шиғри ижадта, фольклорҙа, телмәрҙә биҙәү алымы булараҡ киң ҡулланыла.

Шиғыр 1941 йылдың «Яҙғы тауыштар» шиғырҙар йыйынтығының икенсе баҫмаһына инә. «Мин фронтҡа китәм, иптәштәр!» – шағирҙың һуғыш лирикаһының эскерһеҙлеген, ябайлығын һәм кешелеклеклелеген күрһәтә, ғөмүмән, хайран ҡалдыра.

Мостай Кәримдең шиғырҙары уйҙар һәм хис-тойоғолар төрлөлөгө, образлылыҡ һәм нескә лиризм, тыуған төйәккә һөйөү менән айырылып тора.

ӘҘӘБИӘТ

1. Бикбаев Р.Т. Шағир һүҙе - шағир намыҫы. – Өфө: Китап, 1997.-512 бит.
2. Валеев И.И. Педагогика Мустая Карима. –Уфа: Китап, 2003.-224 с.
3. Карим М.С. Әҫәрҙәр I том: шиғырҙар. – Өфө:Китап, 2009.-512 бит.
4. Килмөхәмәтов Т.А. Драматургия М.Карима. – Уфа: Китап, 1979.-196 с.
5. Сөләймәнов Ә.М. Беҙҙең илдең йәме.- Өфө: Китап, 2009.-190 бит
6. Хөсәйенов Ғ.Б. Мостай Кәрим.- Шәхес. Шағир. Драматург. Прозаик Өфө: 1994.-416 бит.

© Әхтәрйәнова А.М., Әлибаев З.А., 2023

УДК 372.8

Юлбарисова Л.Ф., магистрант
Научный руководитель: Тагирова С.А.,канд. пед. наук., доц.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

ИГРОВЫЕ ОБУЧАЮЩИЕ ПЛАТФОРМЫ КАК АКТИВНЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В данной статье показана роль игровых обучающих платформ на занятиях китайского языка. Так как игра – это эффективное средство активизации не только на младшем, но и на старшем этапе обучения, она очень часто используется для обучения деловому китайскому языку и терминологии. Цель такого обучения заключается в формировании и развитии навыков и умений делового общения средствами китайского языка, в подготовке студентов к будущей профессии.

Abstract. This article shows the role of game learning platforms in Chinese language classes. Since the game is an effective means of activation not only at the junior, but also at the senior stage of training, it is very often used to teach business Chinese and terminology. The purpose of such training is to form and develop the skills and abilities of business communication by means of the Chinese language, to prepare students for their future profession.

Ключевые слова: китайский язык, методы обучения, игровые платформы, карточки.

Keywords: Chinese language, teaching methods, gaming platforms, flashcards.

В настоящее время для обучения китайскому языку активно используются дистанционные методы обучения, такие, как средства интернет-технологий, веб 2.0. (блог, форум, чат, скайп и др.), мультимедийные средства. В настоящее время активно используют методы геймификации, как оффлайн, так и в онлайн обучение. Эти методы близки и понятны студентам, минимизируют напряжение и повышают мотивацию к процессу обучения. Среди таких средств можно отметить игровые обучающие платформы.

Игровые обучающие платформы на китайском языке – отличный способ выучить китайский язык. Подходят для изучения терминологической системы иностранного языка, помогают выучить новые слова в легкой доступной форме [5, 132].

Исследования показывают, что тестирование себя с помощью карточек более эффективно, чем перечитывание заметок. От математики до медицины и современных языков Quizlet используется учащимися более чем по 100 различным предметам. В 2005 году Эндрю Сазерленд создал учебное пособие, которое помогло ему успешно сдать словарный тест по французскому языку. Он справился. И поделился этим со своими друзьями. И теперь, более десяти

лет спустя, 60 миллионов студентов и учащихся ежемесячно используют Quizlet для любых целей, в том числе и для изучения китайского языка [3, 79].

Quizlet – это сайт, который даёт возможность отработать лексику с помощью карточек. Можно создавать/находить готовые наборы карточек, отправлять ссылки ученикам и отслеживать их результаты. Есть 5 вариантов отработки лексики и 3 игры. Также можно экспортировать лексику списком и использовать на других сайтах/в своих упражнениях [2, 150].

Онлайн-платформа Quizlet построена на основе цифровых flash-карточек, на которых преподаватель демонстрирует различные лексические единицы, выражения, фразы и/или предложения, и их русские эквиваленты.

Двухсторонние карточки со словами (flashcards) – проверенный опытом и временем инструмент для заучивания слов. Несмотря на свою простоту, он очень эффективен, гибок и удобен, с его помощью можно быстро набрать базовый словарный запас, выучив самые употребительные слова в языке. Особенно удобен этот инструмент становится в электронном виде. Перепробуя различные сервисы по заучиванию слов, можно сделать вывод, что на сегодня Quizlet – одна из самых удобных и функциональных [4, 67].

В Quizlet есть не только модули с лексическими единицами, но и сгенерированные тесты, тренировка правописания, работа в команде над решением общей задачи в виде интерактивных игр. Quizlet предлагает преподавателям и обучающимся шесть различных режимов обучения и игр, позволяя по-разному взаимодействовать с учебными карточками, приобретая разнообразный опыт[1, 98].

Режим Flashcards – основной режим обучения, который позволяет обучающимся просматривать каждую из обучающих карточек и переключаться между термином, понятием и определением. Можно перетасовывать их и просматривать в произвольном порядке, а также включать звук. В режиме обучения есть возможность отследить, какие ответы были ошибочными, а какие – правильными, чтобы лучше понять, на каких нужно сосредоточиться.

Режим Speller подходит для терминов, в которых имеет значение орфография, так как в этом режиме аудио используется для предоставления термина, произносимого вслух. В тестовом режиме будет предоставлен случайно сгенерированный тест, основанный на выбранном наборе флеш-карт, тему которого определяют до того, как начинают пользоваться программой Quizlet. В режиме Scatter можно сыграть в хронологическую игру с терминами на карточках, где их перетаскивают и сопоставляют с определениями. Наконец, существует режим «Космическая гонка», в котором участник вводит ответ, когда термины и определения движутся по экрану.

Преподаватели имеют доступ к дополнительному режиму игры под названием QuizletLive, который создан специально для классов. Перед тем как пользоваться приложением Quizlet в этом режиме, преподаватели предоставляется код соединения, чтобы все могли играть вместе. Обучающиеся определяются по командам, которые соревнуются друг с другом, чтобы

победить. QuizletLive поощряет точность и большую скорость, неправильные матчи требуют, чтобы команда начала все сначала. Этот игровой режим помогает развить навыки сотрудничества, общения и словарного запаса у обучающихся.

Преимущества онлайн-платформы Quizlet:

– Отслеживание прогресса активности студентов. Любой, кто обновился до пакета QuizletTeacher, имеет возможность отслеживать успехи обучающихся. Можно просматривать имена пользователей каждого человека, который изучил созданный набор.

– Вседоступность. Если у обучающихся есть ссылки на материалы курса на веб-сайте Quizlet, они могут самостоятельно учиться дома или использовать превосходный полнофункциональный мобильный веб-сайт Quizlet или бесплатное приложение, чтобы учиться на ходу.

– Использование для создания бумажных раздаточных материалов, флеш-карт или игровых материалов.

- Возможность создания групп обучающихся в сервисе и отслеживание успеваемости.

Недостатки онлайн-платформы Quizlet:

– Является дополнительным инструментом для изучения лексики.

– Однообразные формы тестов.

– Нет возможности практиковать произношение.

– Не все режимы есть в приложении для телефонной версии.

Таким образом, игровая платформа Quizlet имеет свои достоинства и недостатки. Тем не менее, ее можно эффективно использовать для развития у студентов интереса к изучению китайского языка и облегчения процесса усвоения китайской терминологии. То, что начиналось как простой инструмент, выросло в семь различных режимов обучения, инструменты, помогающие учителям получать максимальную отдачу от своих учеников, и мероприятия, помогающие классам учиться и веселиться вместе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Волков К.В. Современные методики обучения китайскому языку: анализ практического опыта // Международный журнал экспериментального образования. – 2017. – № 4-2. – С. 96-99
2. Гурулева Т.Л. Педагогические технологии интеграции иностранных студентов в образовательное пространство вуза (на примере студентов из КНР) // Высшее образование в России. – 2016. – №3. – С. 144-153.
3. Гурулева Т.Л., Радус Л.А. Педагогические технологии обучения иностранным языкам: интерактивные методы и информационные средства (из опыта работы кафедры дальневосточных языков) // Научно-методический бюллетень Военного университета МО РФ. – М.: ВУ, 2015. – С. 74-80.
4. Демина Н.А. Методика преподавания практического китайского языка. – М.: Вост. Лит., 2006. - 88 с.

5. Пассов Е.И. Концепция коммуникативного иноязычного образования (теория и ее реализация): методическое пособие. – СПб.: Златоуст, 2007. – 200 с.

©Юлбарисова Л.Ф., Тагирова С.А., 2023

УДК 81

Юлдашева Д.Ю., аспирант
Научный руководитель: Хусаинова Л.М., д-р филол. наук, проф.
БГПУ им. М. Акмуллы, г. Уфа

БАШКИРСКАЯ ПОЭТИЧЕСКАЯ ОНОМАСТИКА

Аннотация. Данная статья посвящена изучению башкирской поэтической ономастики. Сделан обзор работ в области башкирской поэтической ономастики.

Annotation. This article is devoted to the study of Bashkir poetic onomastics. A review of works in the field of Bashkir poetic onomastics is made.

Ключевые слова: башкирский язык, ономастика, поэтическая ономастика.

Key words: bashkir language, onomastics, poetic onomastics.

Поэтическая ономастика является малоизученной темой в башкирском языкознании, литературе. Имена собственные являются неотъемлемым компонентом любого произведения. Каждое имя собственное несет в себе особую информацию, с помощью которой читатель воспринимает текст. С помощью имен собственных автор закладывает уникальный смысл в персонажа или место. Таким образом, имена собственные, используемые в произведениях башкирских авторов, несут уникальную информацию о башкирском народе, о его менталитете, верованиях, культуре.

Н.В. Подольская определяет термин «поэтическая ономастика» как «раздел ономастики, изучающий любые имена собственные (поэтонимы) в художественных литературных произведениях: принципы их создания, стиль, функционирование в тексте, восприятие читателем, а также мировоззрение и эстетические установки автора» [1, 54].

В данный момент поэтическая ономастика рассматривается как самостоятельная научная дисциплина, имеющая собственный объект исследования и собственные методы анализа. Она развивается совместно с поэтикой, лексикологией, стилистикой, семиотикой и лингвистикой текста [2, 198].

Башкирская ономастика сама по себе развивается достаточно активно. Известны труды Дж.Г. Киекбаева, З.Г. Ураксина, Р.З. Шакурова, Ф.Г. Хисамитдиновой, М.Г. Усмановой, Г.Х. Бухаровой и других ученых в данной

области. Однако исследований в области башкирской поэтической ономастике довольно мало. Рассмотрим некоторые из них.

Статья А. Ш. Султановой «История становления и развития башкирской поэтической ономастики» посвящена изучению истории становления поэтической ономастики на примере произведений известного башкирского поэта, писателя и драматурга М. Карима. Автор статьи определяет необходимость системного описания имен собственных в данных произведениях и отмечает, что онимическая лексика является носителем обширной информации исторического, этнографического, этнического, религиозного характера. Это происходит на фоне растущего интереса к лексическим традициям в целом, на фоне апелляций к этническим истокам в контексте возрождения родных языков и литератур.

Кроме того в статье проведен анализ работ ученых-лингвистов, сделан обзор истории и современного состояния изучения ономастики в башкирском языке, рассмотрены идея и содержание, значение имен собственных в произведении М. Карима «В ночь лунного затмения».

В данном исследовании предпринята первая попытка комплексного исследования имен собственных в произведениях с исторической, социальной и культурной точек зрения. Автор выявляет особенности использования собственных имен в произведениях М. Карима, их роль в создании художественных образов и отражении основных этапов в развитии башкирского языка [4].

Подводя итог, можно отметить, что М. Карим внес весомый вклад в развитие башкирской ономастики. Его произведения наполнены большим количеством ономастических единиц, сформированных под влиянием башкирского фольклора и литературы. Данное исследование полезно при изучении закономерностей развития системы башкирского языка, а также особенностей башкирской поэтической ономастики.

Следующим анализируемым трудом является исследование С.Р. Кудашевой и М.И. Карабаева «Поэтонимы в поэзии Шайхзады Бабича: семантика, структура и функции». В нем поэтонимы рассматриваются на примере творчества башкирского поэта Шайхзады Бабича. Авторы отмечают, что данная проблема актуальна в связи с недостаточной изученностью поэтонимов башкирского языка в художественном тексте. Авторы дают определение понятию «поэтоним», анализирует место имени собственного в художественном тексте, выделяют разряды поэтонимов в поэтическом ономастическом пространстве.

В статье также отмечено то, что поэтонимы в произведениях Ш.Бабича представляют собой систему, отражающую национальную картину мира. Примечательно, что Ш.Бабич использовал в творчестве традиционную тюркскую и арабо-персидскую антропонимию, особенно в стихотворениях-посвящениях. Авторы привели в пример такие имена, как Гульнур, Марьям, Салават [3].

Таким образом, можно утверждать, что имена собственные действительно выполняют особую роль в составлении образа героя произведения, они позволяют построить целостный и богатый сюжет, отражающий все тонкости, присущие определенному народу.

Творчество Ш. Бабича отличатся самобытностью, своеобразным национальным колоритом. Его произведения – отражение культуры башкирского народа. Изучение поэтонимов на материале произведений поэта имеет большую ценность для башкирской поэтической ономастики.

Таким образом, нами были проанализированы две статьи в области башкирской поэтической ономастики. Нужно отметить, что работ в этой области не так много, данная тема требует более активного изучения ввиду важной роли поэтической ономастики в составлении полной картины мира башкирского народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. Изд. 2-е, перераб. и доп. / Н.В. Подольская – М.: Наука, 1988. – С. 152.
2. Сызранова Г.Ю. Ономастика: учебное пособие / Г. Ю. Сызранова; М-во образования и науки Российской Федерации, Тольяттинский гос. ун-т, Гуманитарно-пед. ин-т. – Тольятти : Изд-во ТГУ, 2013. – 247 с.
3. Кудашева С. Р., Карабаев М. И. Поэтонимы в поэзии Шайхзады Бабича: семантика, структура и функции. [Электронный ресурс] // – Режим доступа: ПОЭТОНИМЫ В ПОЭЗИИ ШАЙХЗАДЫ БАБИЧА: СЕМАНТИКА, СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ – тема научной статьи по языкознанию и литературоведению читайте бесплатно текст научно-исследовательской работы в электронной библиотеке КиберЛенинка (cyberleninka.ru). – Дата обращения: 15.01.2023.
4. Султанова А. Ш. История становления и развития башкирской поэтической ономастики. [Электронный ресурс] // – Режим доступа: История становления и развития башкирской поэтической ономастики – тема научной статьи по языкознанию и литературоведению читайте бесплатно текст научно-исследовательской работы в электронной библиотеке КиберЛенинка (cyberleninka.ru) – Дата обращения: 15.01.2023.

© Юлдашева Д.Ю., Хусаинова Л.М., 2023

УДК 821

Юнусбаева Г.И., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд, доц.
М. Аҡмулла ис. БДПУ,Өфө к.

БЫУЫНЫМ ШӨҒӨЛӨ – ҠОРТСОЛОҠ

Аннотация. В данной статье автор раскрывает акутальную проблему соверменности – проблему незнания молодежью своего рода, его происхождения. Автор доказывает свою точку зрения, приводя в пример историю своего рода.

Annotation. In this article, the author reveals the acute problem of modernity – the problem of ignorance by young people of their kind, its origin. The author proves his point of view by giving an example of the history of his kind.

Ключевые слова. «Малая» Родина, прадедушка, дедушка, прабабушка, бабушка, пчеловодство, отец, семья.

Keywords. «Small» Homeland, grandfather, grandfather, grandmother, grandmother, beekeeping, father, family.

Абруйын илдең юғары тотор,
Башкортостандың данын балҡытыр
Умартасының уңған ҡулдары,
Еребеҙ ҡото – башҡорт бал ҡорто!

Башҡорт халҡы борон-борондан ҡортсолоҡ менән шөғөлләнә.

Минең быуынымдың да төп шөғөлө булып ҡортсолоҡ килә. Был эш бик ауыр. Шуға ҡарамаҫтан, беҙ ғаиләбеҙ менән был һөнәрҙе ташламайбыҙ.

Ни өсөн мин был теманы һайланым? Теманың акуаллеге нимәлә? Хәҙерге вакытта, ғаилә тарихын өйрәнеү бик кәрәк һәм актуаль, тип уйлайым. Ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы, әлеге заман кешеләренең күбеһе, үҙ ғаиләһенең тарихын, ата-бабаларын белмәйҙәр. Үҙенең илен, халҡын, туған-тыумасаларын хөрмәт иткән һәр кеше үҙенең шәжәрәһен белергә бурыслы, тип уйлайым. Шуға ла был мәҡәләлә нәҫел тармаҡтарын барларға булдым.

Егет кешегә етмеш төрлө һөнәр ҙә аҙ

Һәр кешенең ҙур һәм бәләкәй тыуған иле була. Минең тыуған илемдең олоһо – Башкортостан, ә кесеһе хозур тәбиғәтле Һаҡмар буйында урынлашҡан Йомаш ауылы. Тыуған ауылымдың төрлө фән, сәнғәт, әҙәбиәт һәм башҡа өлкәләрҙә билдәлелек яулаған кешеләре күп.

Йомаш ауылында тыуып үҫкән Юнысбаев Рәфҡәт Вәли улы ауылыбыҙҙың иң тәжрибәле умартасыһы булып һанала. Ҡартатайым үҙ ғүмерендә бик күп эштәр башҡарып өлгөрә, 40 йыл колхозда эшләп, 13 йыл бал ҡорттарын үҫтерә. Юнысбаев Рәфҡәт Вәли улы 1937 йылдың 14 февралендә Баймаҡ районы Йомаш алыныда тыуып үҫә. Ғаиләһендә 9 бала була, тик, ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы, Бөйөк Ватан һуғышы ваҡытында аслыҡтан улар дүртәүһе генә тороп ҡала: Мәғәфүр, Рабиғә, Шәфҡәт һәм Рәфҡәт. Ҡартатайымдың атаһын Юнысбаев Вәли ҡартты 1940 йылда һуғышҡа оҙаталар. Ләкин 1942

йылда «пропал без вести» тигән өсмөйөшлө хат килеп төшә. Әсәләре Фатима көндәр буйы колхозда һауынсы булып эшләй. «Хеҙмәт көнө өсөн бирелгән бер нисә генә грамм икмәкте яулыҡ осона төрөп кенә алып ҡайтып йөрөй торғайны» тип иҫләй ҡартатайым. Һуғыш бөткәс, ҡарт ҡәртәсәйем Фатима. бер үҙе балаларҙы үҫтерә алмағас, улы Шәфҡәтте Темәс балалар йортона алып барып ҡалдыра, ә Рабиғә исемле ҡыҙын 16 йәштән кейәүгә бирә.

Ҡартатайымдың бала сағы бик ауыр була. Үҫмер йәшендә Йомаш ауылының 7 йыллыҡ мәктәбен тамамлай һәм артабан Баймаҡ ҡалаһына тракторист һөнәренә уҡырға инә. Уҡыуҙы тамамлағас, тыуған ауылына ҡайтып 10 йыл тракторист һәм 7 йыл көтөүсе булып эшләй. Артабан тормош һуҡмаҡтары ҡартатайымды Юнысбаева Салиха Фәтхулла ҡыҙы менән бәйләй. (Ғаилә архифынан алынған мәғлүмәттәр)

Минең ҡартәсәйем.

Минең ҡартәсәйем Юнысбаева Салиха Фатхуллла ҡыҙы 1940 йылдың 17 ноябрендә Баймаҡ районы 1-се участка Торф ауылында ғаиләлә беренсе бала булып донъяға килгән. Атаһы Аралбаев Фатхулла Ғайнулла улы 1903 йылғы, Баймаҡ районы Ямаш ауылынан, ә әсәһе Сайфуллина Ҡәмәриә Айытбай ҡыҙы 1918 йылғы, Шырмай ауылынан. Улар өйләнешкәс, Торф ауылына торф ҡырҡыусы булып эшкә урынлашҡандар, ул торфты Баймаҡ ҡалаһында машзаводта утын урынына ҡулланғандар. Бөйөк Ватан һуғышы башланғас, һуғыш афәте Аралбаевтар ғаиләһен дә урап үтмәй. 1942 йылдың август айында ҡартәсәйемдең атаһы (ҡарт ҡартатайым) һуғышҡа алынған. 1944 йылдың авгусында ғаиләгә «Хәбәрһеҙ юғалды» ҡағыҙы килә...

«Атайымдың бер генә фотоһүрәте лә ҡалмаған. Әсәйемдең хәтерләүе буйынса олпат кәүҙәле, асыҡ йөҙлө булған ул. Атайым һуғышҡа алынған ваҡытта миңә ике йәш тә тулмай ҡалған, мин дә барам, тип илап тороп ҡалғанмын. Атайым һуғышҡа киткәс, өйөбөҙ, мал-тыуарыбыҙ янып киткән. Шунан Баймаҡҡа күсеп килгәнбеҙ, әсәйем райсоветтан эш һорап барған, иҙән йыуыусы булып эшкә урынлашҡан. Тутыя инәйемдә өйҙәш булып йәшәп киткәнбеҙ. Һуғыш бөтөп 1947 йылдарҙа хәбәрһеҙ юғалған атайым өсөн аҡсалата ярҙам бирелгән булған, шул аҡсаға Кәкреауылда яңы өй һалып ингәнбеҙ. Түңгәкле урындар, землянка ғына өйҙәр була торғайны ул заманда. Аҙаҡ әсәйемдең Күлйорттауҙа шахтала көрәк тотоп эшләгәнен хәтерләйем. 4-се класҡа тиклем Кәкреауылда уҡыным, өҫ һәм аяҡ кейеме булмағанлыҡтан, аслыҡ-яланғаслыҡ хөкөм һөргән осорҙа ҡыш миҙгелдәрендә уҡыуҙы туҡтатып, ҡара ергә аяҡ баҫҡас ҡына дауам итә торғайным. Атайлы балалар ғаиләһенә еңелерәк булғандыр инде, сөнки уларҙың етешерәк йәшәүен күреп үҫтем мин. Күрше ҡыҙға уйнарға ингәндә, бәләкәс кенә икмәк киҫәгенә ымһынып ҡарап торған саҡтарым иҫтә уйылып ҡалған». «Башланғыс класты тамамлағас, артабан уҡыуҙы Баймаҡ ҡалаһына йөрөп уҡый башланым, 8-се класты яҡшы тамамлағас, документарҙы Белорет ҡалаһына педагогия училищеһына ебәрҙем. Ләкин документтарым кире әйләнеп ҡайтманы»,- тип әсенеп хәтерләй ҡартәсәйем.

1963 йылда ҡәртәсәйем Йомаш аулылына оҙатылып килә. Балалар баҡсаһында хисапсы, ашханала ашнаҡсы, фермала һауынсы һымаҡ төрлө колхоз эштәрендә эшләргә тура килә. Артабан 1971 йылдар тирәһендә, ауылда Ғәлиәхмәт олатай ғына бал ҡорто тота торған булған, шул олатайҙан бер оя бал ҡорто һатып алып, шул шөғөл менән мауығып киттәләр. 1973 йылда ҡартатай эш һөнәрен һәм белемен арттырыу йәһәтенән Стәрлетамаҡ ҡалаһында умартасылыҡ һөнәрен үҙләштерә, артабан йәш ғаиләне хужалыҡ умартасылығына эшкә саҡыралар. 13 йылға яҡын улар ошонда эшләй. Ҡәртәсәйем ҡартатайымдың уң ҡулы була, бал ҡорттарын тәрбиәләүҙә лә, бал һығыуҙа ла хатта күс алыуҙа ла ул ҡартатайым менән бергә була. Һөҙөмтәле эшләгәндәр улар хатта 360 күскә тиклем бал ҡорттарын үрсеткән мәлдәре лә була.

13 йыл эшләү дәүерендә 7 тапҡыр «Район чемпионы» дәрәжәһендә булып, күп тапҡырҙар «Маҡтау ҡағыҙы» менән бүләкләнәләр. Мәскәүҙә ВДНХ күргәҙмәһендә ҡатнашыуында ҡартәсәйемдең менән ҡартатайымдың көсө әйтеп бөткөһөҙ, әлбиттә. Яҡшы хеҙмәттәре өсөн күп тапҡырҙар Сочи ҡалаһында, Янғантау ял йортонда юлланма менән ял итергә лә тура килә уларға. «Умартасылыҡта эшләгәндә пакет һанын 310-ға еткерә торғайныҡ»,- тип хәтерләй ҡартәсәйем. Мал-тыуар, ҡош-ҡорт ҡына аҫырап ҡалмай дәртле Юнысбаевтар ғаиләһе, йылҡы малы ла, йорт ҡуяндары ла, аҡ төлкөләр ҙә аҫырап ҡарай улар йәш саҡта.

Хатта йылы яҡта ғына үҫкән ҡарбуз да үҫтереүгә өлгәшәләр минең өсөн бик ҡәҙерле кешеләрем. Ҡартәсәйем илле, ә ҡартатайым алтмыш йәштә дингә баҫалар, икәүе лә хаж ҡылып ҡайталар, ауылдың ихтирамға лайыҡ, абруйлы хажи, хажиәһе булалар улар. Ҡәртәсәйемдең яратып башҡарған шөғөлдәре лә бихисап. Ҡул эштәренән ултырғыс түшәктәре бәйләй. Ағинәйҙәр түңәрәгендә йөрөгәндә милли күлдәк, камзул тегеп кейә, иҙеү, һаҡал, ҡашмауҙарын да үҙе эшләп ала,.Эргәһендәге ейәнсәрҙәренә лә төрлө бейеү күлдәктәре тегеп кейҙереп дәртләндереп ултыра. Гөл-сәскә үҫетерергә лә, шиғыр яҙырға ла бик ярата ҡартәсәйем.

Һандуғастар һайрай икән
Сүрт-сүрт итеп талдарҙа,
Һаҡмар буйына йәм биреп,
Тора икән улар ҙа.
Һаҡмар буйы йәмле була
Муйыл сәскә атҡанда.
Беҙ йыябыҙ муйылын
Күңелебеҙ тулғанса.

Ҡартатай менән ҡартәсәй ҡулға-ҡул тотоношып, 53 йыл бергә ғүмер итеп, алтын туйҙарын билдәләнеләр. Ҡыҙғаныҫҡа ҡаршы, ҡартатайым 6 йыл элек мәрхүм булып ҡалды. Дүрт ҡыҙ һәм бер улға ғүмер биреп, уҡытып, оло тормош юлына сығарҙылар. Хәҙерге ваҡытта һәр ҡайһының үҙ ғаиләләре, балалары

бар. 15 ейән-ейәнсәрен, 6 бүлә-бүләсәләрен һөйөү бәхетенә эйә бөгөнгө көндә ҡартәсәйем. («Атайсал» газетаһынан статья №23 05.06.2020й.)

Атанан күргән уҡ-юнған, әсәнән күргән-тун бескән.

Хәҙерге көндә ата-әсәйҙән күреп үҫкән шөғөлдө улдары, минең атайым Илфат Рәфҡәт улы дауам итә. Ул 1975 йылдың 27 ғинуарында Йомаш ауылында тыуа. Атайым 4 йәшенән уҡ бал ҡорттары менән ҡыҙыҡһына. Ҡаратайым һөйләүҙәре буйынса, ҡартатайым умарта ҡараған ваҡытта, атайым«мин дә өрҙөртөшәм, ярҙам итешәм», – тип эргәһендә йөрөгән.

Мәктапте тамамлағас, Учалы ҡалаһына бухгалтер курсына уҡырға инә. Уҡып бөткәс, Йомаш ауылына ҡайтып председателдән бухгалтер эшенә эш һорай, ләкин атайымды Михайловкаға умартасылыҡ курсына уҡырға ебәрәләр.

Сөнки был ваҡытта ҡаратайым эштән сыҡкан була һәм уның урынына икенсе кеше эшләгән. Ул кеше бал тапшыра алмағас, ҡарататайымды кире ҡуйыуға уйлайҙар, ләкин ҡартатайым ризалашмаған. Шуның өсөндә атайымды бал ҡортосолыҡ курсына уҡырга ебәрәләр. Шулай итеп атайым 7 йыл колхозда бал ҡорттарын үҫтерә. Артабан атайым Октябрьский мәҙрәсәһендә уҡытыусы һөнәренә уҡып сығып, Баймаҡ ҡалаһында 3 йыл уҡытыусы булып эшләй. Шул ваҡытта ул әсәйем Юнысбаева Гөлшат Сафа ҡыҙы менән танышып өйләнешәләр. Улар ике ҡыҙ һәм бер улға ғүмер биреп үҫтерәләр. Әлеге ваҡытта атайым КФХ-ла глава булып эшләй, унан башҡа беҙ 35-40 оя бал ҡорттарын тотабыҙ. «Мәшәкәтле лә, яуаплы ла был эште яңғыҙ ғына алып барыу бик ауырға тура киләлер?» – тигән һорауыма, – «Төп ярҙамсыларым ҡатыным һәм балаларым», – тип яуапланы атайым. Әсәйем менән атайым ҡулға ҡул тотоношоп, күп тапҡыр конкурстарҙа ҡатнашып призлы урындар алып тора. 2017 йылда «Урал аръяғы» конкурсында 2-се урынға лайыҡ булдылар. 2018 йылда Өфө ҡалаһында үткәрелгән конкурста 3-сө урынды яуланылар. Тирә-яҡтарҙан килеп беҙҙең балды һатып алалар. Тимәк, яратҡан шөғөл ғаиләгә өҫтәлмә табыш сығанағы ла булып тора. («Йүнселдәр» Баймак ТВ 2015 йыл.)

Быуындар сылбыры өҙөлмәһен.

Миндә ғаилә шөғөлөнән һис тә тайпылмайым. Бала-саҡтан атайыма умарта ҡарашырға, күс тоторға, бал һығырға ярҙам итәм. Тағы ла балдың шифалы яғын өйрәнәм, төрлө шифалы эсемлектәр, дарыуҙар яһайым.

Шулай итеп, беҙҙең ғаиләне ҡортсолар династияһы тип тә атап була. Быға тиклем белмәгән яңы факттарҙы астым. Киләсәк быуын өсөн бик күп кәрәкле мәғлүмәттәр йыйҙым. Тарихта эҙен ҡалдырған, милләттең рухи байлыҡтарын киләсәк быуындарға тапшырыуҙа үҙ өлөшөн индергән ғаиләм менән сикһеҙ ғорурланам.

ӘҘӘБИӘТ

1. Юнусбаева Г.И. Атайсал // Һуғыш йылдары балалары -2020. -.№23.
2. Йүнселдәр Баймак ТВ -2015 йыл.
3. Ғаилә архивынан алынған мәғлүмәттәр.
4. Ҡәртәсәйемдең көндәлеге.

© Юнусбаева Г.И., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821

Янбаева И.И., студент
Ғилми етәксеһе: Әлибаев З.А., филол. ф. канд., доц.
М. Акмулла ис. БДПУ, Өфө к.

ШӘЖӘРӘ – ҒАИЛӘМ КӨҘГӨҺӨ

Аннотация. Статья посвящена родословной семьи Янбаевых. В генеалогическом дереве отражается история башкирского народа, быт и обиход предков. В научной статье описаны отличительные черты и особенности шежере семьи Янбаевых.

Annotation. The article is devoted to the genealogy of the Yanbayev family. The family tree reflects the history of the Bashkir people, the way of life and everyday life ancestors. The scientific article describes the distinctive features and peculiarities of the shezhere family of the Yanbaevs.

Ключевые слова: родословная, дерево, история, Янбаевы, архивные документы, башкирский народ, семья, отражение истории.

Key words: pedigree, tree, history, Yanbaevs, archival documents, Bashkir people, family, reflection of history.

Кеше, оло тормошҡа аяҡ баҫып, шәхес булараҡ үҫешә башлаған та үҙенең кем икәне тураһында уйлана башлай. Үҙ тамырҙары, ғаиләһенең тарихы ҡыҙыҡһындыра. Борон-боронда уҡ шәжәрә төҙөү – оло йола тип һаналған, ата-бабаларыбыҙ үҙ туғандары, йәшәү рәүеше тураһында күп мәғлүмттәр яҙып ҡалдырған. Хәҙерге заманда был изге йола айырыуса кәрәк. Сер түгел, фәнни-техник прогресс арҡаһында кеше үҙ ваҡытын күберәк интернет селтәрҙәрендә үткәрә, һөҙөмтәлә алыҫ туғандары менән генә түгел, хатта яҡындары менән дә аралашыу һирәгәйә. Быуындар бәйләнеше юғала. Ҡайһы бер кешеләр хатта үҙҙәренең олаталарын һәм өләсәләрен белмәйҙәр. Тик барыбер, ваҡыт үтеү менән, кешелә үҙ туғанлыҡ тамырҙары тураһында белеү ихтыяжы күтәрелә.

Башҡорттарҙа ғына түгел, ә башҡа халыҡтарҙа ла үҙ шәжәрәңде белеү – изгеләрҙең береһе. Борон заманда беҙҙен олатайҙар ырыу-ҡәбиләне, нәсел-нәсәпте, ата-бабаларыбыҙҙың исемдәрен ағас рәүешендә тармаҡландырып яҙа барғандар. Шәжәрә ғәрәпсә – "ағас”. Ни өсөн ағас һымаҡ төшөргәндәр? Ағас – боронғо башҡорттарҙа һауаны, ерҙе, ер аҫтын берләштереүсе билдә булған. Шул уҡ ваҡытта халыҡтың тормошон да сағылдырған. Тамыры – үткәнебеҙ, олоно – бөгөнгөбөҙ, ботаҡтары – киләсәгебеҙ. Ағас ни тиклем нығыраҡ, сыҙамлыраҡ булһа, ботаҡтары ла көслө була. Бына ни өсөн халҡыбыҙ шәжәрәне ағас рәүешендә яҙып ҡалдырған. Шәжәрә – оло хазина. Улар быуындан быуынға ҡәҙерле әйбер булараҡ күсә килгән.

Теманың актуаллеге. Ата-бабаларыбыҙҙың килеп сығышы һәм тамырҙары хаҡында мәғлүмәттәрҙе шәжәрә формаһында туплап, киләһе быуынға тапшырыу мөһим. Шәжәрә туғанлыҡ быуындарын бер-береһе менән бәйләй,

кешегә рухи көс өҫтәй. «Шәжәрә – сал тарихҡа бағыр тәҙрә, » – тип яҙа Ҡәҙим Аралбаев.

Теманың өйрәнеү тарихы. Беренсе шәжәрәләр борон уҡ барлыҡҡа килгән. Иң тәүгеләре булып болғар осорондағылар һанала, ҡайһы бер шәжәрәләргә меңдән ашыу йыл. Шәжәрә төҙөү йолаһы патриархаль-ырыу нигеҙҙәре дәүерендә барлыҡҡа килгән. Тәүҙә ул башҡорттарҙың ырыу экзогамияһы принцибына бәйле була. Икенсе һүҙҙәр менән әйткәндә, үҙеңдең туғандарыңды белеү мөһим, сөнки туғандар араһында никах тыйылған.

Беҙгә тиклем килеп еткән шәжәрәләрҙең күбеһе XVI – XIX быуатҡа ҡарай. Тикшереүселәр иҫәпләүенсә, яҙып алғанға тиклем шәжәрә фрагменттары халыҡ ауыҙ-тел ижады өлгөләре булараҡ һаҡланған. Шәжәрәләр бик күләмле булып киткәс, уларҙы хәтерҙә тотор өсөн яҙа башлағандар. Башҡорттарҙың генеалогик яҙмалары исламды ҡабул иткәндән һуң «шәжәрә» тигән ғәрәп һүҙе менән атала башлай. Алтын Урҙа ваҡытында һәм һуңыраҡ шәжәрәләр ырыу ярлыҡтарына оҡшаш ярым рәсми документҡа әүерелә. «Бының менән ҡайһы бер башҡорт шәжәрәләренең Сыңғыҙханға барып тоташҡаны иҫбат ителә. Башҡорт шәжәрәләре ниндәйҙер кимәлдә ер һәм азатлыҡ өсөн Ҡазан, Себер хандарына һәм Нуғай мырҙаларына ҡаршы көрәште һүрәтләй», –тип яҙа Ғайса Хөсәйенов.

Шәжәрәлә сағылыш тапҡан тағы ла бер ҙур тарихи факт – Башҡортостандың Рус дәүләтенә үҙ ирке менән ҡушылыуы һәм Иван Грозныйҙан ер биләмәләренә хужа булыуға грамоталар алыуы. Был шәжәрәләр аҫабалыҡ хоҡуҡтарын нығытҡан юридик документ һыҙаттарына эйә. Раил Кузеев билдәләүенсә, күп шәжәрәләргә рус батшаларының башҡорттарға яҙған хаттарының текстары индерелгән.

XIX –XX быуаттар дауамында Башҡортостанда генеалогия фәне бик күп материалдар туплай. Ләкин Бөйөк Октябрь социалистик революцияһынан һуң илдә совет режимы урынлашҡас, шәжәрәләр үткән заман ҡалдығы тип иҫәпләнә башлай. Ә баҫылып сыҡҡандары шул осорҙоң сәйәси ысынбарлығына ярашлы ҡыҫҡартыуҙар һәм мөхәррирләүҙәр менән нәшер ителгән. Кешеләргә феодаль аҡһөйәккә эйә булған туғандарын асыҡлауы ҡатмарлы булған.

Беҙҙең заманға тиклем 150 боронғо башҡорт шәжәрәләре һаҡланған. Улар Өфө, Ырымбур, Санкт-Петербург, Мәскәү дәүләт архивтарында һәм китапханаларҙа, шәхси коллекцияларҙа һаҡлана.

Был өлкәлә эшләгән ғалимдар байтаҡ. Уларҙың араһында Рәил Кузеев, билдәле ғалим-этнограф, тап ул шәжәрәне тәү өйрәнеүселәрҙең береһе тип һанала. Уның яҙмаларында шәжәрә – «генеалогик йылъяҙма» тип бирелә. Ғайса Хөсәйенов та башҡорт шәжәрәләренең өйрәнеүә ҙур роль индергән, үҙенең монографияларында ул үҙ милләтебеҙҙең яҙмаларын ғына түгел, ә башҡа төрки халыҡтар шәжәрәләренең дә үҙенсәлектәрен өйрәнгән. Тикшереүсе Әлфирә Фәттәхетдинова, әҙәбиәтсе Миңлеғәли Нәҙерғолов үҙ фәнни эштәрендә шәжәрәләрҙе классификацияларға бүлеп тикшергәндәр. Ҡәҙим Аралбаев, Әхәт Сәлихов, Зөфәр Толомғужиндың да китаптарын өйрәндем.

Быуаттар төпкөлөнән килгән төрлө шәжәрәләр йөкмәткеһе һәм формаһы буйынса бер төрлө түгел. Тышҡы билдәләре буйынса башҡорт шәжәрәләре ике төп төргә бүленә:

1) Номиналь (ябай) шәжәрәләр, унда шәжәрә генеалогия ағасы рәүешендә яҙыла. Ырыу башлыҡтарының исемлеге хронологик эҙмә-эҙлелектә урынлашҡан һәм бер уртаҡ тамырҙан килә. Шәжәрәнең был төрө йышыраҡ осрай.

2) Нарратив (ҡатмарлы).

Шәжәрә – быуындар йылъяҙмаһы, ырыу, ҡәбилә тарихы. Шәжәрә – борон-борондан килгән ырыу-араның документы, икенсе төрлө әйткәндә, бер туған кешеләрҙең дөйөм танышмаһы ла булып һанала. Башҡорттар элек-электән туғанлык юлдарын, үҙ тарихи ваҡиғаларын шәжәрәгә теркәп барған. Халыҡ әйтеүенсә, ағас – тамырһыҙ, кеше тарихһыҙ булмай. Һәр кешенең дә үҙ үткәне, быуаттар менән бәйләнеше бар. Шулар тураһында беҙҙең ата-бабаларыбыҙ ҡая-таштарға уйып, шәжәрәләргә яҙып, теркәп ҡалдырған. Ләкин быуындар алмашыныуы хаҡында күп мәғлүмәт онотолған һәм юғалтылған. Шулай ҙа ҡайһы бер ғаиләләрҙә шәжәрәләр барлыҡ быуындары менән һаҡланған, архивтарҙан мәғлүмәттәр йыйылған. Был заманында үҙ тарихына битараф булмаған атай-олатайҙарҙың хеҙмәте – киләһе быуындар өсөн ысын хазина. Мәҡәләнең киләһе өлөшөндәге мәғлүмәт – Янбаевтар шәжәрәһе тураһында барасаҡ. Архив документтарын ҡуҙғатып, шулай уҡ минең ҡартайым – Янбаев Камил Әбделхаҡ улы менән әңгәмәләшеү барышында үҙ ата-бабаларымдың кем булыуына һәм ниндәй йәшәү рәүеше алып барыуына төшөндөм, төп үҙенсәлектәрен билдәләнем.

Янбаевтар Үҫәргән ҡәбиләһенең боронғо ырыуҙарының береһе һанала, уның атрибуттары булып ҡош – торна, тамға – ятаға, оран – туҡһаба килә. Архив материалдарында Янбаевтар нәҫелен документаль һүрәтләү бар, мәҫәлән:

1) «Ырымбур губернаһының 26-сы көнөндә һәм уның 9-сы Башҡорт кантоны ҡарамағындағы Этбаҡ ауылы старшинаһы Рыздәүләт Супанов командаһының ревизия әкиәте»;

2) "Ырымбур губернаһының һәм Этбаҡ ауылының 2-се Башҡорт кантонының 1859 йылдың 29 майындағы ревизия әките", Ырымбур һәм Өфө ҡалаларының дәүләт архивтарында һаҡлана.

Ревизия әкиәте – халыҡ иҫәбен алыу тигәнде аңлата.

Этбаҡ ауылы – хәҙерге Башҡортостан Республикаһының Ейәнсура районы Башҡорт Үргене ауылының тәүге тарихи исеме. Был ауылда шәжәрәне изге мираҫ итеп быуындан быуынға тапшырыусы ата-бабаларым йәшәгән.

Кәримғол Ябаев, 1778 й. Документаль яҡтан раҫланған 7-се быуындағы ҡартатайым, Ябай ҡарттың дауамы. Фамилиябыҙ «Ябай» тигән исемдән барлыҡҡа килгән.

Кәримғолдоң 1859 йылда 2 ҡатындан 6 улы була.

Кинйәбикә Ураҙгилдина – тәүге ҡатыны, 1787 йылғы (62 йәш). Улдары:

1. Хоҙайбирҙе – 1816 йылғы;
2. Мөхәмәтшәриф – 1818 й.;
3. Ғәбиҙулла – 1824 й.;
4. Әбделшәриф – 1827 й.;
5. Әбделбасир – 1838 й..

Мөхибъямал Толомғужинанан –икенсе ҡатыны (44 йәш). Улдары:

6. Мөхәмәтғәли – 1849 й.

1859 йылдың 29 майына ҡарата ревизия әкиәте мәғлүмәттәре буйынса, Кәримғолдоң 3 ейәне һәм 4 ейәнсәре булған.

Кәримғолдоң өлкән улы – Хоҙайбирҙе – 1816 йылғы, 6-сы быуындағы ҡартатайым. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, уның ғаиләһе тураһында тулы мәғлүмәт юҡ. Билдәле булыуынса, уның ҡатыны – Хәнифә Мырҙаҡаева (1819 йылғы). Уларҙың улдары- Әҙелмырҙа.

Әҙелмырҙа Ябаев– 1838 йылда тыуған, 5-се быуын ҡартатайым.

Ҡатыны – Ғәбиҙә Хәлитова(1840 йылғы). Улдары:

1. Ишмырҙа – 1858 й. ;
2. Бикмырҙа – тыуған йылы билдәһеҙ;
3. Әхмәтғәлим – тыуған йылы шулай уҡ билдәһеҙ;
4. Исхаҡ - 1878 й.

Исхаҡ Янбаев – минең 4-се быуын ҡартатайым. Документтар тултырған саҡта өйәҙ писары хаталаныуы сәбәпле ырыуҙың фамилияһы үҙгәрә.

1878 йылда тыуған һәм 1962 йылда 84 йәшендә вафат булған.

Исхаҡ Янбаевтың мөлкәте 1920 8йылда ауыл хужалығы иҫәбен алыуҙың шәхси картаһында теркәлгән. Ул ваҡытта Исхаҡтың 2 ҡаҙы, 2 тауығы, 1 быҙауы, 1 һыйыры һәм 6 берәмек ере булған.

Тормош иптәше Зөләйха менән 5 ул һәм 3 ҡыҙ тәрбиәләп үҫтергәндәр. Улдары:

1) Әбделхаҡ – 1909 й. ;
2) Әбделәхәт – 1914 й. ;
3) Вәлиәхмәт – 1918 й. ;
4) Ғәлиәхмәт – 1923 й. ;
5) Әбделхәй – 1925 й.

Бишенсе улы фронтҡа киткәс, ул ауылдаштар йыйылышында сығыш яһап, «Кәрәкһә, үҙем дә фронтҡа китәм», – тигән.

Әбделхаҡ Янбаев – 3-сө быуын ҡартатайым, Исхаҡ Янбаевтың өлкән улы. Әбделхаҡ ҡартай 1909 йылда тыуған, 1919 йылда тыуған Сәрбикәмал Монасиповаға өйләнгән. 1935 йылдың 18 сентябрендә уларҙың өлкән улы Камил тыуған. 1939 йылда Әбделхаҡ ҡартайым һатыусылар курсын тамамлай һәм һуғышҡа тиклем ауылда кибет һатыусыһы булып эшләй. 1941 йылдың 3 июлендә Әбделхаҡ ҡартайҙы һуғышҡа саҡыралар. Ул фронтҡа киткәндән һуң 7 ай үткәс, 1942 йылдың 1 апрелендә, икенсе улы Йәмил тыуа. Уға атаһын күрергә яҙмаған. Әбделхаҡ Янбаев коммунист була, Калинин фронтында фашистарға ҡаршы ҡаты һуғыштарҙа ҡатнаша. Күрһәткән батырлыҡтары өсөн

(1944 йылдың 1 ғинуарындағы фронттан һуңғы хатына ярашлы) «Ҡыҙыл Йондоҙ» хәрби орденына лайыҡ була. Әммә һуғышта, сатлама һыуыҡ көндә, 1944 йылдың 8 ғинуарында эсенә ауыр яра ала һәм 9 ғинуарҙа госпиталдә үлә.

Ҡартатайым Калинин өлкәһенең Ивач станцияһында, граждандар зыяратында, беренсе рәттә, беренсе урында ерләнгән. Быны Оборона министрлығының Архив белешмәһе раҫлай.

Камил Янбаев – ҡартайым, 1935 йылдың 18 сентябрендә Башҡорт Үргене ауылында тыуған. Уның бәхетле бала сағын ауыр һуғыш йылдары урлай. Ул бәләкәйҙән үк колхозда эшләй башлай, шуға ла 20 йәшендә генә мәктәпте тамамлай. Мәктәпте тамамлағас Салауат ҡалаһының һөнәри-техник училищеһында слесарь-монтажсы һөнәрен үҙләштерә. Шунан тыуған колхозында эшен дауам итә. Ете бала атаһы булараҡ, 1976 йылда икенсе училищены ҡыҙыл дипломға тамамлай һәм тимерсе – электр һәм газ менән иретеп йәбештереүсе белгеслеге ала. Пенсияға тиклем ошо һөнәр буйынса эшләй, уның дөйөм эш стажы – 42 йыл. Ҡартайым ауылда колхоздың тимерсе сварщигы булып 20 йыл эщләгән. Ауылда ҡартай ҡулы менән яһалған хужалыҡ кәрәк-яраҡтары булмаған бер ғаилә лә юҡ. Ул төрлө бысаҡтар, көрәктәр, һәнәктәр, матыгтар, күсәрҙәр, самауыр торбалары, һауыттар, эскәмйәләр, ҡапҡалар, мейестәр һәм башҡа әйберҙән оҫтаһы. Камил ҡартайға 2023 йылдың сентябрендә 88 йәш тула, әлеге ваҡытта ул ауылыбыҙҙың оло йәштәге кешеләренең береһе.

1940 йылда тыуған ҡәрсәйем – Лиза Хәсән ҡыҙы менән 66 йыл бергә йәшәйҙәр, 7 бала – 4 ул һәм 3 ҡыҙ тәрбиәләп үҫтергәндәр. Бөгөнгө көнгә ҡартайым менән ҡәрсәйемдең 18 ейән-ейәнсәре һәм 23 бүлә-бүләсәре бар.

Улдары:

1) Фәнил – 1960 й. ;
2) Венер – 1965 й.;
3) Илшат һәм Илфат – 1971 йылғылар, улар игеҙәктәр.

Илфат Янбаев – минең атайым, ғаиләлә 7-се бала, 1971 йылдың 22 майында тыуған. Ул – ғаилә усағын һаҡлаусы, бик оҫта ҡуллы кеше, уның тарафынан күп өҫтәл-ултырғыстар һәм башҡа әйберҙәр яһалған. Әлеге ваҡытта ул себерҙә эшләй. Әсәйем, Собханғолова Венера Әмир ҡыҙы менән 1993 йылда өйләнешәләр, 3 бала тәрбиәләйҙәр – Әлфир (1994 йылғы), Илсур (1998) һәм мин (2004).

Шулай итеп, минең шәжәрәм ябай төргә ҡарай. Ата-бабаларымдың үткәндәрен өйрәнеү бик ҡыҙыҡлы булды һәм был – ҙур эштең башы ғына.

ӘҘӘБИӘТ

1. Толомғужин, З. Ғ. Шәжәрә тәрбиәгә эйә [Текст]/ З. Ғ. Толомғужин. – Өфө: Ғилем, 2007. – 462 бит.

2. Толомғужин, З. Ғ. Шәжәрә тәрбиәгә эйә [Текст]: икенсе китап/ З. Ғ. Толомғужин. – Өфө: Ғилем, 2009. – 352 бит.

3. Хусаинов Гайса. Шежере и книга//Литература. Фольклор. Литературное наследие. Кн. 1. Уфа: БГУ. 1975, с. 177-192 4)

4. Башкирские родословные /Сост., предисл., поясн. к пер. на рус. яз., послесловие и указатели Р. М. Булгакова, М. Х. Надергулова. – Уфа: Китап, 2002. – Вып. 1. Издание на рус. яз. – 480 с

5. Башкирские шежере /Сост., авторы вступ. статей М. Х. Надергулов, А. Г. Салихов; отв. ред. Ф. Г. Хисамитдинова. – Анкара: Анкамат, 2009. – 186 с. (на башк. и турец. яз.).

© Янбаева И.И., Әлибаев З.А., 2023

УДК 821.161.1

Яубасарова А.Р., студент
Научный руководитель: Давлеткулова Г.Ш., ст. преп.
БГПУ им.М.Акмуллы, г. Уфа

БАШКОРТОСТАН В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ И ПОЭТОВ

Аннотация. В данной статье анализируются произведения Л.К. Татьяничиной, И.Г. Эренбурга, Г.Б. Гофмана о Башкортостане. Отмечается мастерство авторов в описании пейзажа, подвигов башкирского народа, о героях Великой Отечественной войны, описании красоты родного края.

Annotation. This article analyzes the works of L.K. Tatyanichina, I.G. Ehrenburg, G.B. Hoffman about Bashkortostan. The skill of the authors in describing the landscape, the exploits of the Bashkir people, the heroes of the Great Patriotic War, the description of the beauty of their native land is noted.

Ключевые слова: Башкортостан, природа, произведения, русские писатели, поэты, произведение, подвиг, статья, стилистические фигуры.

Keywords: Bashkortostan, nature, works, Russian writers, poets, work, feat, article, stylistic figures.

Башкортостан – это одно из самых прекрасных мест на земле. Он известен своей дивной природой. К примеру, соприкасающиеся с голубым небом Уральские горы, живописные озёра Асылыкуль, Талкас, таинственная пещера Шульган-таш. Башкортостан также имеет многовековую историю, в страницах которой запечатлены бесчисленные подвиги наших батыров. Частью этой истории является также славные сыны и дочери Башкортостана, прославившие свою Родину своими открытиями, плодотворной работой.

Башкортостан являлся и до сих пор является источником вдохновения для многих известных людей. Не стали исключением и русские писатели. Среди них были Л. Н. Толстой, А. С. Пушкин, С. Т. Аксаков и многие другие. Они

делились своими впечатлениями о Башкортостане в своих очерках, статьях, посвящали целые рассказы, повести, стихотворения.

К числу писателей, очарованных Башкортостаном, относилась и Людмила Константиновна Татьяничева. Она родилась в 1915 году в городе Ардатове Республики Мордовии. В 1926 году Татьяничева осталась без матери, после чего её радушно приняли родственники по отцовской линии, которые жили на Урале. [5, 28]. Именно тогда она познакомилась с Башкортостаном, вдохновилась её природой, культурой. Людмила Константиновна посвятила ряд стихотворений этому чудесному краю. Среди них было и стихотворение «Юрюзань». Она с помощью различных стилистических фигур смогла передать всю красоту этой реки. В нём поэтесса сначала описывает родник, похожий на «тончайшую нить» [1, 10]. Он вытекает из горы и позже превращается в ручей. Его течение поэтесса сравнивает с «конём», потерявшим узду, и скачущим густохвойной тайгой. После ручей становится сильной, бурлящей рекой, волны которой «гудят, как шмели». Журчание этих волн похоже на песню, которое никого не оставит равнодушным. Она не только успокаивает, но и оживляет сердца людей.

Илья Григорьевич Эренбург – известный поэт, писатель, который родился в 1891 году в Киеве. Илья Григорьевич большую часть своей жизни жил за границей, но иногда возвращался в Россию. В 1920 годы он совершил путешествие по русской глубинке [4, 45]. Писатель увидел жизнь и быт жителей Урала и Сибири, после написал книгу «Хлеб наш насущный», где описывались впечатления, которые он испытал от увиденного. Он также написал статью «Башкиры». В данной статье Илья Григорьевич даёт характеристику башкирскому народу, написав, что они очень хорошие люди: «башкиры мирный и добрый народ», «башкиры умеют любить». [2, 3]. «Однако, когда их родине угрожает опасность, когда их свободу пытаются отнять, они не будут стоят в стороне. Это подтверждают подвиги, которые они совершали в различных войнах». В данной статье Илья Григорьевич описывает в основном Великую Отечественную войну, в ходе которой выходцы из Башкортостана бесстрашно сражались с врагом. Он также проводит параллель с Отечественной войной 1812 года, после окончания которой их прозвали «северными амурами», цитирует высказывание французского мемуариста Дюпюи: «Нас особенно угнетали отряды башкир, вооружённых копьями и луками». Другими словами, в поездка на Урал, башкирский народ и его история очень впечатлили И. Г. Эренбурга.

Башкортостан, как уже говорилось, имеет не только дивную природу и богатую историю, но и известных личностей. Одному из них и посвятил свою повесть Генрих Борисович Гофман.

Генрих Борисович Гофман родился в 1922 в городе Иркутске. Был участником Великой Отечественной войны. В 1944 году удостоен звания Героя Советского Союза. В литературу пришёл в 1958 году. Главная тематика его произведений – жизнь военных лётчиков и подвиги участников подпольных

антифашистских организаций в годы Великой Отечественной войны. Повесть «Чёрный генерал» посвящена уроженцу Башкортостана – Даяну Баяновичу Мурзину.

Даян Мурзин – это советский солдат, партизан, прошедший войну от начала до конца и совершивший множество подвигов. После освобождения СССР от фашистских захватчиков, в августе 1944 года, его и многих партизан перебросили в Чехословакию, чтобы помощь освободить эту страну. Именно эти и последующие события описываются в данной повести. Тогда ему было всего 22 года: «а ему, молодому советскому офицеру, которого командование считало уже старым и опытным партизанским командиром, было только двадцать два года» [3, 80]. На вопрос генерала, справятся ли они с этой задачей, Даян Баянович уверенно дал положительный ответ. В ходе партизанской войны в Чехословакии он смог найти общий язык с народом, со своими товарищами. Генрих Гофман описал его также как мудрого и рассудительного командира. Во время одного из наступлений Даян Мурзин смог сохранить жизни оставшихся людей из отряда и вывести их из окружения. Его имя до сих живёт в устах людей, а его подвигами восхищаются множество поколений.

Таким образом, тема Башкортостана заняла особое место в произведениях русских писателей и поэтов. Благодаря им люди знакомятся с жизнью, историей башкир, видят глазами авторов всю красоту Башкортостана.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Поэты Урала. Сборник стихов. Редколлегия: М. Гроссман и др. – Челябинское книжное издательство, 1954. – 140 с.

2. И.Эренбург . Статья газеты «Красная звезда». Москва 1942. – №273. – 16 с.

3. М.Г. Рахимкулов, С.Г. Сафуанов, С. А. Халфин. «Башкирия в русской литературе» 5 том. – Уфа: Китап, 2001. – 512 с.

4.Фрезинский. Б. Я. «Об Илье Эренбурге: Книги, люди, страны: [избранные статьи и публикации] – Москва: Новое литературное обозрение, 2013. – 902 с.

5. Ханбеков, Л. В. Судьба – это мы: Очерк творчества поэтессы Л. К. Татьяничевой / Л. В. Ханбеков. – Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1984. –142с.

© Яубасарова А.Р., Давлеткулова Г.Ш., 2023

Научное издание

Родной язык, культура и литература в системе образования: традиции и инновации

Материалы Всероссийской (с международным участием)
научно-практической конференции

Редакционная коллегия:

Гареева С.А. – канд. биол. наук, проректор по научно-исследовательской работе БГПУ им. М. Акмуллы

Хусаинова Л.М. – д-р филол. наук, проф., декан факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Тагирова С.А. – канд. пед. наук, доц., зав. кафедрой башкирского языка и литературы факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Галина Г.Г. – канд. филол. наук, доц. кафедры башкирского языка и литературы, заместитель декана по научной работе факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Набиуллина Г.М. – канд. филол. наук, доц. кафедры башкирского языка и литературы факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Тулумбаев В.З. – канд. филол. наук, доц. кафедры башкирского языка и литературы факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Давлеткулова Г.Ш. – ст. преп., заместитель декана по учебной работе факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Юлбарисова Л.Ф. – ассистент, лаборант кафедры башкирского языка и литературы факультета башкирской филологии БГПУ им. М. Акмуллы

Статьи публикуются в авторской редакции

Подписано в печать __.02.2023
Формат 60Х84/16. Компьютерный набор. Гарнитура Times New Roman.
Отпечатано в ризографе. Усл. печ. л. – ____ Уч.-изд.л. – ____
Тираж ____ экз. Заказ № ____

Отпечатано в типографии ИП Копыльцов П.И.
394052, Воронежская область, г. Воронеж, ул. Маршала Неделина, д. 27, кв. 56.
Тел.: 89507656959. E-mail: Kopyltsow_Pavel@mail.ru
ИНН 366411965235, ОГРНИП 319366800098472